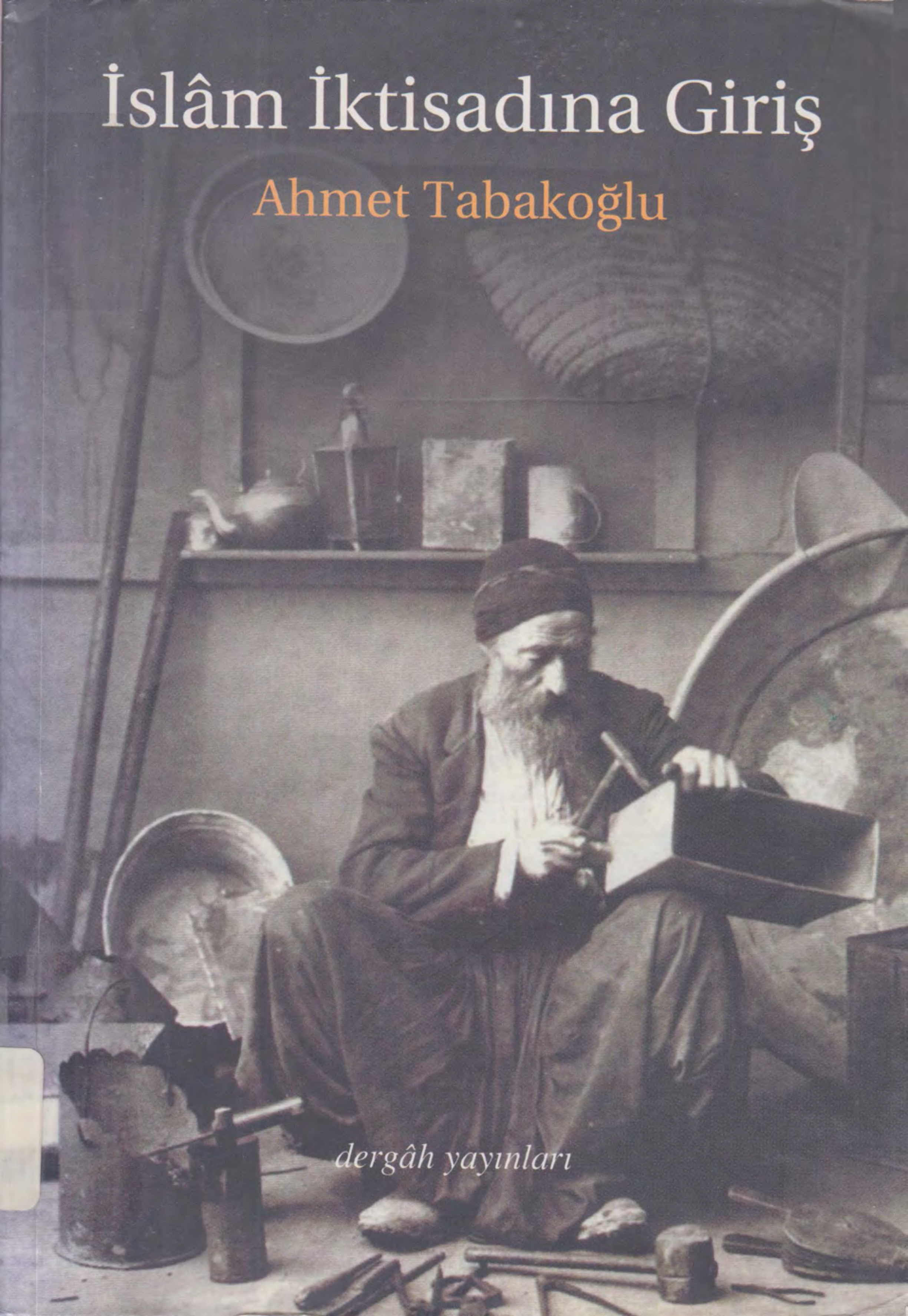
İslâm İktisadına Giriş

Ahmet Tabakoğlu

dergâh yayınları

"İSLÂM İKTİSADI"NA GİRİŞ

Ahmet Tabakoğlu

Dergâh Yayınları: 70
Çağdaş Türk Düşüncesi: 47
ISBN: 978-975-995-147-4
1. Baskı: Eylül 1979
Gözden Geçirilmiş 2. Baskı: Ekim 2008

Dizi Editörü: İsmail Kara
Kapak Tasarımı: Sermin Yavuz Sahife Düzeni: Ayten Balaç

Basım Yeri: A Ajans Reklamcılık Filimcilik Matb. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Beysan Sanayi Sitesi Birlik Cad. Yayıncılar Birliği Sitesi
No: 32 Kapı No: 4G Yakuplu - Büyükçekmece / İstanbul

Cilt: Güven Mücellit ve Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Devekaldırımı Cad. Gelincik Sok. Güven İşhanı No: 6
Mahmutbey - Bağcılar / İstanbul

Dağıtım ve Satış: Ana Basın Yayın
Molla Fenari Sok. No: 28 Yıldız Han Giriş Kat
Tel: [212] 526 99 41 (3 hat) Faks: [212] 519 04 21
Cağaloğlu / İstanbul

Ahmet Tabakoğlu

"İSLÂM İKTİSADI"NA GİRİŞ

DERGÂH YAYINLARI
Klodfarer Cad. No:3/20 34112 Sultanahmet / İstanbul
Tel: [212] 518 95 78 (3 hat) Faks: [212] 518 95 81
www.dergahyayinlari.com / bilgi@dergahyayinlari.com

İKİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ

Yıllar sonra "İslâm İktisadına Giriş" kitabının ikinci baskısının yapılmasını nasip eden Allah'a şükrederken Peygamber Efendimize salat ve selam ediyorum. Entellektüel çabalarıyla eşsiz bir birikim oluşturan alimlerimizi şükranla yadediyorum.

"İslâm iktisadı" macerası "Fikir ve Sanatta Hareket" Dergisinde başladı. İktisat okumamın sebeplerinden birisi de buydu. Konuyla ilgili ilk yazım Hareket'te 1972 yılında yayınlandı. Bu süreçte ağabeyim ve "meslektaşım" Kayserili Mehmet Doğan'ın maddî ve manevî destekleriyle Ezel Erverdi'nin yol göstermelerini unutamam.

Kitabın ilk baskısının yapıldığı 1979 sonlarından günümüze kadar geçen otuz yıla yakın sürede ilgili alanda teorik ve pratik değişmeler oldu. İktisat tarihinden güç alan çalışmalar fazla olmazken, kapitalist iktisat aletlerine dayanan "Islamic economics" çalışmaları dikkat çekti. Başlarda teorik yoğunluğu olan "İslâm Bankacılığı" fikriyatı özel finans kurumlarıyla realize olurken bu kurumlar günümüzde katılım bankalarına dönüşerek "az kapitalist ülkeler"de bir finans kurumu olarak yerlerini sağlamlaştırmıştır. Dow Jones gibi beynelmilel kurumların da"İslâmî" finans araçlarını sistemlerine aldıkları görülüyor.

Bütün bu olgular "faizsiz ve zekâtlı kapitalizmin" somut örneklerini teşkil ediyor. Fıkıh birikiminin daha çok bu amaçla kullanıldığı görülüyor. "İslâm iktisadı" çalışmalarında iktisat tarihi alanı da marjinal dururken tarih bilinci ve yorumu sıfır çizgisine yakın seyretmektedir.

Biraz da bu yüzden elinizdeki kitapta İslâm ilkelerine vurgu yapılmaktadır. Binbeşyüz yıllık İslâmî ilimler birikiminin tarihî, coğrafî hatta "ideolojik" yönleri bulunduğu dikkatten uzak tutulmamaktadır.

"İslam İktisadı" 1970-1980'lerde oldukça popülerdi. O dönemde gençlik kesiminde varolan Türkiye'yi ve dünyayı "kurtarma" hevesi de bunda etkiliydi. Günümüzde ise Türkiye ve hatta dünya "kurtulduğu" için "İslâm iktisadı" da eski cazibesini kaybetmiş ve yerini büyük ölçüde "İslâm kapitalizmi"ne bırakmış-

tır. Oysa günümüzde gelir dağılımı adaletsizliği büyüdüğü gibi zenginlerle fakirler (ülke çapından bireylere kadar) arasındaki mesafe daha da açılmaktadır. "İslâm iktisadı"nın temel konusu ise bunlar olmalıdır.

Bir başka açıdan "İslâm iktisadı" tabiri tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Birinci görüş her popüler olan şeye İslâm sıfatının eklenmesine duyulan rahatsızlıktan kaynaklanmaktadır. İkinci görüş bu tabirin kullanılmasının reel bir olgudan kaynaklanmasını temel almaktadır. Gerçi modern iktisat Batıda yüzyıllar süren bir oluşumun XVIII. yüzyılın sonlarında bir bilime dönüşmesiyle ortaya çıkmıştır. "İslâm iktisadı" tabirinin özenti veya tepki olma saikleri de olabilir. Ancak günümüzde İslâm tarihi, coğrafyası ve kültürüne göre farklılıklar taşıyan iktisadî fikirlerin, olayların ve kurumların bu tabir altında toplanması mümkündür. Bütün çekincelere rağmen bu tabirin, tırnak içinde de olsa, kullanılması çok yanlış değildir ve bir özentiye değil gerçek bir birikime tekabül etmektedir.

Kitap "içerden" yorumları aksettirmektedir. Yazarın birikim ve tercihleri bunu gerektirmektedir. İlkeler konusunda benimseyici, uygulamalar konusunda ise eleştirici bir yaklaşım izlenmiştir.

Bu baskıyı yaparken tenkitlerini ve tashihlerini bildiren arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU
M. Ü. İktisadî ve İdari Bilimler Fakültesi
Öğretim Üyesi

BİRİNCİ BASKININ SUNUŞU

"...Cihadımız fikir ve ruh cephesinde, ahlâk ve iman cephesinde yapılacaktır. Mektebimiz ve devletimizle, hukukumuz ve ahlâkımızla, ilmimiz ve sanatımızla bizim benliğimizin mimarı olacak güzide ve fedakâr bir zümrenin mekteplesmesinin zamanı gelmiştir.. Yarınki Türkiye'nin kurucuları, yaşama zevkini bırakıp, yaşatma aşkına gönül verecek, sabırlı ve azimli lâkin gösterişsiz ve nümayişsiz çalışan ruh cephesinin maden işçileri olacaktır... Ve onların eseri olacak yarınki Türkiye, şu temellerin üstünde kurulacaktır: Anadolunun toprağından kaynayan bir kan, cemaat için harcanan emek, bin yıllık bir tarih, otoriteli bir devlet ve ebedî olduğuna inanmış bir ruh."

Nurettin Topçu

Türkiye, son yıllarda iktisadî, siyasî ve kültürel sahalarda büyük bir çalkantı ve hareketlilik içindedir. Esasen yakın tarihte baskılarla belirlenmiş olan temel tercihler belli noktalarda tıkanmış ve halk-aydın çelişkisi en yüksek seviyede pekişmiştir. İnsanımız sağduyusunu, millî kültürümüzün kazandırdığı değerlerle yapısına ters düşen girişimlere mukavemet etmiştir. Diğer taraftan aydmlarımızs, gelişen kitle haberleşme araçlarının öteden beri sürdürdükleri tek boyutlu fikir üretme, yabancılaştırma tavırları karşısında da devamlı olarak fikir ve cephe değiştirmişler ya da meselelerden tamamen uzaklaşmışlardır.

Tahliller, teklifler, nazariyeler ve tatbikat sürekli olarak yabancılaşma çizgisinde, yabancı kanatlar altında yürütülmüştür. Son tahlilde birbirine zıt görünümlü tavırlar bile ihanet noktasında kesişmişlerdir.

Hareket dergisi, kırk yıllık bir süreden beri kendimize has olması icap edeni araştırmış, meselelere bin yıllık tarihimizin ışığında yaklaşmıştır. Hareket çevresinde kümelenen fikir adamı ve sanatçılar kendimize has olma yolunda nazarî ve amelî teklifler getirmişlerdir. Yanlışı tesbit ile doğruları kesin olarak ortaya

koyma yönünde gelişen bu yarım asırlık birikim *Hareket kitapları* ile düşünce dünyamıza takdim edilmektedir.

Hareket kitapları; sömürgeci Batı, mutlu kapitalist azınlık ve batıcı aydınlar cephesi ile müslüman Türk milleti arasında yüzyıllardır süren mücadelede halkımızın yanında yerini almak üzere yayımlanıyor.

DERGÂH YAYINLARI

BİRİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ

Allah'a hamd, Elçisi Muhammed'e selât ve selâm olsun. Pcygamberin ehl-i beytini, ashabını ve İslâm alimlerini hürmet ve şükranla anarız.

Elinizdeki kitap İslâm iktisadına umumî bir yaklaşım denemesidir. Eseri meydana getiren yazılardan bazısı daha öncc *Hareket* dergisinde yayınlanmıştır. Bunlar kitap halini alırken gözden geçirilmiş, bir kısmı yeniden yazılmıştır. Bazı yeni bahislerin ilavesiyle de kitap son halini almıştır.

İslâm iktisadı meselesini kendi mantığı içerisinde ele almaya çabaladık. Fakat çağın şartlandırmalarından kendimizi tamamen kurtarabildiğimiz iddiasını da taşımıyoruz. İslâmın bir değişim vetiresini takip etmeye mecbur olmadığına inanıyoruz. Belki o kendine yabancı olan şartları değiştirmeyi ve dönüştürmeyi hedef alır. *İslâmı iktisadına giriş* bu dönüşümün mahiyeti hakkında ipuçları yakalamayı amaçlamaktadır.

Kitap yazarın eksikliklerinden dolayı nazarî bir yoğunluğa sahip olamadı. "Tarihî" olanla olmayan bundan dolayı tam manâsıyle açıklığa kavuşturulamadı. Özellikle fıkhî eserlerden kaynaklanan bir İslâm iktisadı nazariycsi daha yoğun bir çalışmanın mahsûlü olabilir.

Dip notlarını sayfa altlarında verdik. Âyet başvurularını ise metin içinde vermeyi tercih ettik. Hadisleri kitap ve hadis numaralarını (veya bâb numaraları) ile belirttik. Bu iş için büyük ölçüde *Mu'cemu'l-mufehres li elfâzı'l-hadis* (Concordance) den yararlandık.

İslâm iktisadına giriş ciddî bir işe başlangıç olma ümidi verebilirse şimdilik maksadına ulaşmış sayılır. Eğer bu çalışmadan bir pay çıkarsa o da *Hareket* ortamının oluşmasına katkıda bulunan mütefekkir, sanatçı ve ilim adamlarıyla tenkitlerini esirgemeyecek olanlara aittir.

Başarıya ulaştıran yalnız Allah'tır.

Ahmet DEBBAĞOĞLU (TABAKOĞLU)
(1979)

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

AÜ : Ankara Üniversitesi
B : Evasıt (ortaları)
BA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi,
Bkz. : bakınız
bs. : Baskı
BTTD : Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
C : Cilt
D : dergisi
dğ. : doğumu
DİA : Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ESS : Encyclopeadia of the Social Sciences
FSH : Fikir ve Sanatta Hareket Dergisi
KB : Kişibaşına
İA : İslâm Ansiklopedisi
İİED : İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi
İK : İstanbul Külliyatı
İÜ : İstanbul Üniversitesi
İÜEFD : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
İÜİFM : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
JESHO : Journal of Economic and Social History of the Orient
KBGSYH: Kişibaşına Gayrisafi Yurtiçi Hasıla
Kit. : Kitapları, Kitaplığı
Krş. : Karşılaştırınız
Ktp. : Kütüphanesi
M : Mecmua
Md. : Madde
Mk. : Mukataa
MM : BA. Maliyeden müdevver tasnifi
MOT : Mufassal Osmanlı Tarihi
MTM : Millî Tetebbular Mecmuası
MÜİFD : Marmara Üniversitesi, İktisadî ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
OA : Osmanlı Araştırmaları Dergisi

ODMT : Osmanlı devleti ve medeniyeti tarihi
ODTÜ : Ortadoğu Teknik Üniversitesi
Rz. : Ruznâmçe
S : Sayı
SBF : Siyasal Bilgiler Fakültesi
SGP : Satınalma Gücü Paritesi
TAD : Tarih Araştırmaları Dergisi
TBFD : Ticârî Bilimler Fakültesi Dergisi
TCTA : Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi
TED : Tarih Enstitüsü Dergisi
THİTM : Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
THTM : Türk Hukuk Tarihi Mecmuası
TİTS : Türkiye İktisat Tarihi Semineri
TM : Türkiyat Mecmuası
TOEM : Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TTEM : Türk Tarih Encümeni Mecmuası
TTK : Türk Tarih Kurumu
TV : Tarih Vesikaları
Ty. : Türkçe yazmalar
Yaz. : el yazması

GİRİŞ

"Gevşemeyin mahzun da olmayın.
Eğer iman ediyorsanız en üstün sizsiniz"
(Al-i İmran, 3/139).

"İslâm iktisadı"nın, öncelikle çağdaş İslâm toplumlarının ihtiyaçlarından dolayı özel bir önemle ele alınması gerekmektedir. Bu toplumların fikrî, kültürel ve siyasî bağımsızlıklarını elde etmeleri, büyük ölçüde konu ile ilgili çalışmalara bağlıdır.

İktisat ilminin konusu iktisadî faaliyetlerdir. İktisadî faaliyetler, insanların hayatların sürdürebilmeleri için yapmak zorunda oldukları faaliyctlerdir. Her insan beslenmek, giyinmek ve barınmak ihtiyacındadır. İktisadî faaliyetler öncelikle bu temel ihtiyaçları giderme amacını güderler.

Bu ilim de kültür çevrelerine ve ideolojilere göre farklılık göstermektedir. Gerçi arz ve talep gibi genel eğilim kanunlarına sahiptir ama bunlar mutlak değil nisbî ve izafi kanunlardır. Yani bunların işleyişleri çeşitli şartlara göre farklılaşır.

Klasik İslâmî ilimler tasnifinde "İslâm iktisadı" adında bir ilim yoktur. Bu yüzden "İslâm iktisadı"nı "ulûm-ı dahîle"den (İslâm ilim tasnifine sonradan girmiş ilimler) sayabiliriz.

İktisat ve ekonomi kelimeleri tutumlu olmak, dengeli olmak gibi anlamlar taşırlar. Bugün iktisat ilmi çerçevesinde ele alınan konular geçmişte hem Doğu'da hem de Batı'da daha çok ahlâk, hukuk ve tarih kitaplarında ele alınmıştır. Özellikle ahlâk ilmi, günümüz iktisat ilminin kaynağı gibi görünmektedir. Zira ekonomi tabiri Yunan düşüncesinde ahlâk ilminin alt bölümleri olan ethique (ahlâk düşüncesi, insanın kendisini yönetmesi), économie (oikonomia, ev yönetimi) ve politique (kent yönetimi) kavramlarından ikincisini oluşturmaktadır. Geleneksel düşüncede bu yaklaşım oldukça önemliydi. Nitekim kütüphanelerimizde ahlâk konusuyla ilgili ve yukardaki kavramların Türkçeleştirilmesiyle yazılan veya tercüme edilen birçok eser vardır. Bu kavramlar sırasıyla ilm-i ahlâk (ethique), ilm-i tedbîr-i menzil (économie, oeconomicus) ve ilm-i tedbîr-i medi-

ne (politique)dir. Türkçedeki bu tür felsefî-tasavvufî kitapların en tanınmışları Kınalızade Ali Efendi'nin *Ahlâk-ı Alâî*, Cemaleddîn Aksarayî'nin *Ahlâk-ı Cemalî*, Amasyalı Hüsâmeddîn oğlu Ahmed'ın Çelebi Sultan Mehmed'e (1413-1421) sunduğu *Mir'âtü'l-mülûk* adlı eserleridir. Kapitalizm öncesi Batı ahlâk ve iktisat düşüncesiyle İslâm ahlâk ve iktisat düşüncesinde bazan ayniyete varan benzerlikler görülmektedir.

Günümüzde "İslâm iktisadı" diye bir bilimin varlığı tartışılmaktadır. Bu konuda lehte ve aleyhte birçok delil ileri sürülebilir. Öncelikle "İslâm iktisadı"nın, devlet çapında bir pratiği olmadığı için teorisinin de olamayacağı ileri sürülmektedir. Konu ile ilgilenen fıkıhçı ve iktisatçılar da genellikle yanyana durmaktadırlar. Her iki bilimi de kendisinde birleştirmiş olanlar çok azdır. Yine "faiz" gibi sorunlar halledilmiş gibi görünseler bile yüzyıllardır sorun olmayı sürdürüyorlar. İktisaden faiz olan bir olgu fıkhen faiz kabul edilmeyebiliyor. Nihayet şeriatçılık-laikçilik temeline indirgenebilecek suçlamalar gerçek sorunların ele alınmasını önleyen psikolojik engeller oluşturmaktadır. Yani bir "tercih çarpıtması" söz konusudur. İşte bütün bunlar "İslâm iktisadı"nın etrafındaki kuşkuların gerekçeleridir.

İktisat bir fizik değil sosyal ilimdir. Fizikî ilimlerde var olduğu düşünülen kanunları ve determinizmi iktisat gibi sosyal ilimlerde bulamayız. Gerçi iktisadın ideolojilerin, inançların ve kültürlerin etkisinden uzak saf bir bilim olma niyetleri, teşebbüsleri ve özlemleri öteden beri var olagelmiştir. Ancak fizik ilimlerde dahi relativizmin geçerli olduğunu düşünürsek batılı anlamda iktisadın kurulduğu XIX. yüzyılın başlarından beri gündemde olan iktisadî relativizmi kabul etmemiz gerekecektir. Böylece kapitalist iktisat teorileri gibi marksist iktisat teorisi de evrensel geçerliği olan bilim olma iddiasından uzaklaşacaklardır. Bütün bunların belli ideoloji, felsefe, kültür ve inançlar tarafından belirlendiğinin farkına varılacaktır.

İktisadî meseleler toplumlara göre değişir. Kapitalist ve onun bir varyantı olan sosyalist iktisat teorileri Batı'da yüzyıllar süren tatbikî ve nazarî gelişmelerin sonucudur. Bu teoriler, Batı toplumlarının ihtiyaçlarından kaynaklanmıştır. İslâm dünyası ise ayrı bir olgudur. Batı anlamındaki ve aydınlanma geleneği içersindeki iktisat biliminin ayrı bir bilim olmasının uzun zaman aldığı ve "İslâm iktisadı"nın da büyük ölçüde buna tepki olma özelliğinde olduğu düşünülürse oluşmakta olan yeni bir "bilim"den bahsedebiliriz.

Dolayısıyla "İslâm iktisadı" İslâm inançlarının, ilim ve irfan çevresinin, tarihinin ve fıkhının belirlediği bir bilgi dalı olarak ele alınabilir. Bununla ilgili olarak fıkhî eserler yanında tarih ve siyaset eserlerinde de malzeme bulunmaktadır. Üstelik bunlar İslâm toplumlarının tecrübelerinin ürünüdürler. Burada, oluşturulmakta olan İslâm iktisat teorilerinin sağlıklı bir tarih yorumuna dayanması gereğinin hayatî önemine de işaret etmek gerekmektedir. İslâm iktisat teorileri ise öncelikle İslâm iktisat tarihinden kuvvet almalıdır. Böylece daha gerçekçi so-

nuçlara ulaşılabilecektir. Yani, İslâm iktisat tarihi "İslâm iktisadı"nın bir kaynağı olmalıdır.

"İslâm iktisadı"nın ilkeleri, öncelikle Kuran ve Sünnet gibi iki asli kaynaktan çıkmıştır. 'Kul hakkı'na önem ve öncelik veren bir sistem kurmayı amaçlayan bu ilkeler israfın bertaraf edilmesi, iktisadî ve siyasî bağımsızlığın sağlanması, mülkiyetin yaygınlaştırılması, içtimaî adalet, güvenlik ve refah şeklinde özetlenebilir. Bu ilkeler ışığında oluşturulacak sistem, iktisada kaybettiği asli anlamı tekrar kazandıracak ve kendi bünyemize uygun bir iktisat ilminin gelişmesine katkıda bulunacaktır. Yani, bir yönüyle, "İslâm iktisadı", iktisadın 'millîleşmesi' demektir.

Çağdaş İslâm araştırmalarında bazı temel meseleler ortaya çıkmaktadır. Bunların birincisi, Batı kaynaklı kavramların zihinlerde kurduğu belirleyiciliktir. Söz konusu kavramlar düşünceleri modelleştirirken başlangıçta faydalı olabilirler. Fakat bunların oluşturacağı engellere karşı hazırlıklı olunmalıdır. Zihni İslâm mantık çerçevesine yabancı olan kavramların hakimiyetinden kurtarmak gerekir.

Yine araştırmayı sağlam bir zemine oturtabilmek için bazı nazarî farklılaştırmalar yapmak zaruri olabilir. Mesela, "İslâm iktisadı"nı iki safha halinde ele almak mümkün ve uygundur. Birincisi "Geçiş dönemi İslâm iktisadı", ikincisi ise "İdeal İslâm iktisadı"dır. Bugün İslâm ülkelerinin bir çok Batılı kavram ve kurumların hakimiyeti altında oluşları, böyle bir ayrım yapmayı gerekli kılmaktadır.

Günümüzdeki uygulamaları esas alarak yapılan yaklaşımlar, geçiş dönemi "İslâm iktisadı"nı yansıtmaktadır. Bunun yanında fıkhî ve tasavvufî yaklaşımlar da, genellikle ideal "İslâm iktisadı"nı ilgilendirmektedir. Tarihî araştırmalar her iki yaklaşım için de malzeme sağlamaktadır.

Elinizdeki çalışma, İslâmın maddî-manevî ve ferdî-içtimaî yönlerden bir bütünlüğe sahip olan iktisadî ilkelerine umumi yaklaşımını aksettirmekte olup, öncelikle ideal '"İslâm iktisadı"na yönelik kıyaslamalı bir denemedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İKTİSAT ZİHNİYETİ: İNSAN VE İKTİSAT

"Rabbim ilmimi arttır"
(Taha, 20/114).

"İlim ilim bilmektir
İlim kendin bilmektir"
Yunus Emre

"Bilgi yerine 'bilgi teorisini' koymak modern felsefenin
belki de en güzel iktidarsızlık itirafıdır"
A. Yahya (R. Guenon)

"İlim hakikat sevgisidir"
Nurettin Topçu

I. İZAFİYET; BİLGİ VE İNANÇ

Dar manasıyla insan zihninin dış dünyayı algılaması şeklinde ortaya çıkan bilgi, bu iki unsurun (zihnin ve dış dünyanın) tesirlerinden bağımsız değildir. Sürekli olarak değişen madde aleminde insan zihni de tecrübe, çevre, yapı ve zaman bakımlarından farklılıklar göstermektedir. Zihnin arızaları, muhakeme tarzı, maziden ve çevreden intikal eden tesirlerin oluşturduğu kalıplar, bilgiye kendi şekillerini vermektedir. Nesnel denilen bilgi ise daha büyük çapta izafiliğe sahiptir.

Bilginin temelinde yer alan ve çeşitli tesirler tarafından oluşturulan özellik, inanç olarak tarif edilebilir. İnançlardan kurtulmak ancak maziden, kültür çevresinden, duygudan ve hatta menfaatten kurtulmakla mümkün olabilir.

Tabiî (fizik) ilimlerde böyle bir zihin kalıplaması söz konusu olabilir mi? Belli şartlar altında bir sebebin daima aynı sonucu doğuracağı şeklinde ifade edilen illiyet (determinizm) ilkesi zihnîn tesirinden uzak gibi görünüyor. Fakat yaptığımız deneyler, bir sebebin zaruri olarak bir sonucu doğurduğunu göstermiyor. Belki sebep ve sonuç zaman içersinde ardarda gelmektedir. Bunların her ortaya çıkışında, aralarında bir illiyet bağı olduğuna inanırız.[1] Günümüzde bütün bu tartışmaların aşıldığını belirtmeliyiz.

[1] Hilav, 1975, 93. Hume'un bu tenkidi, fizik ilimlere olan güveni sarsmış ve Kant'ı etkilemiştir. Bu gö-

Günümüzde etkili olan bilgi teorisi bilimlerin temelinc psikolojiyi koyuyor. Newton fiziğinin "gerçek dünyası" yerini "gözlenebildiği kadarıyla" bilinebilen dünyaya bırakmıştır. Einstein'in relativite teorisinde gözlem konusunun gözleyiciden ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Fizik ilimlerdeki determinizm bile artık günümüzde mutlak değil, istatistik anlamda kullanılıyor. Yani belli sebepler belli sonuçları, -ancak büyük bir ihtimalle- oluşturabilir deniyor.[2]

Fizik ilimlerdeki bu durum sosyal bilimler gibi "bilimsellik" nitelikleri tam belirmemiş bilgi dallarında daha büyük çapta ve önemde görülüyor. Konumuz olan iktisatta da iktisadî açıklamaları iktisatçıların inançlarından, kültürlerinden ve ideolojilerinden ayrı düşünmek mümkün değildir. İktisatçıların bakış açılarını da dünya görüşleri, inanç sistemleri, ideolojileri veya dinleri belirlemektedir. Bu yüzden Batı kaynaklı iktisat teorilerini evrensel gerçek olarak görme, terkedilmesi gereken büyük bir yanılgıdır.

Değeri üzerinde böyle tartışmaların sürüp geldiği tabiî ilimlerin vardığı sonuçları belli varsayımlar altında kabul ediyoruz. Matematiğin, inançtan başka bir şey olmayan teoremler üzerine kurulduğunu biliyoruz. Teoremlerin değişmesiyle farklı sistemler kurulmaktadır.

Pozitivizm, tabiî ilimlerin sosyal ilimlere model olması gerektiğini ileri sürerken inançları küçümsüyordu. Zira izafiyet düşüncesinin ortaya koyduğu gibi tabiî ilimlerdeki usûlleri, deney ve gözlemleri uygulayanlar da belli şartlanmalardan korunmuş değillerdir. En azından, deney ve gözlemden önce denenmesi öngörülen bir varsayımla yola çıkılmaktadır.

Maamafih bilginler: a) Varsayımlara aykırı düşen gözlem ve deneyleri görmezlikten gelebilmekte, b) bu gözlem ve deneyleri varsayımlara zoraki olarak uydurabilmekte ve c) varsayımın denenmesi imkansız durumları da kapsamasına göz yumabilmektedirler.[3]

Birinci ve ikinci şık peşin hükümlerin sonucudur ve bunlardan kaçınmak mümkün olabilir. Üçüncü şık ise dünyayı belirli bir kültür ve medeniyet çevresinden ibaret görmenin bir sonucudur. Buna, Freud'un Viyana burjuvazisinin özellikle yahudi kesimi üzerinde yaptığı gözlemlere dayanarak oluşturduğu nazariyesini ve Marks'ın XIX. yüzyıl Batı Avrupasının ve onun tarihinin tahlilinden çıkardığı nazariyesini genelleştirmeleri örnek olarak verilebilir.

Sürekli değişim tezinin de geçerlik sınırları vardır. İslâm'a göre hayatın özünde bir değişiklik yoktur. Beş duyu kaynaklı bilginin evrenselliği de evrenin izafîliği ile sınırlıdır. Zira bir bütün olan hayat içersinde bizim idrak edebildiğimiz, an-

rüş daha önce İslâm düşüncesinde özellikle Eş'ariler tarafından savunulmuştu.

[2] Duverger, 1975, 10-12.

[3] Yavuz, 1975, 124.

cak sınırlı bir alandır. Ölüm sonrası için ise müsbet veya menfi inançlar vardır.[4]

İnsan mutlak gerçeği aramaktadır ve bunu bulduğuna inandığında derûnî tatmin ve huzuru bulmaktadır. Dolayısıyla inanç söz konusu olduğunda mutlak hakikati bulma da söz konusu olmaktadır. Bu açıdan dinler mensuplarına belli bir bütünlüğü olan ve onların hayata tutunmalarını sağlayan dünya görüşü ve hayat tarzı sağlarlar. O halde devreye inanç girdiğinde izafiyet yerini mutlaklığa bırakıyor.

İçtimaî açıdan ise toplumlar kültürlerinden kaynaklanan farklılığa sahiptirler. Bu seviyede izafiyetten bahsetmek mümkündür. Yalnız Batı dünyasındaki son gelişmelerin bu anlayışı etkisizleştirmeye çalıştığını görebiliyoruz. Batıda özellikle tarihçilerin başını çektikleri izafiyet anlayışı bazı metodologların, sosyologların ve özellikle müsbet bilimcilerin saldırısı altındadır. Talcot Parsons toplum ve kültürleri ayrı ayrı ele almak yerine tek bir dünya toplumunun alt bölümleri olarak almanın daha doğru olacağını ileri sürüyordu. Günümüzde bu anlayışın tek kelimelik ifadesi globalleşmedir.

Zihniyet, toplumların hayat tarzını belirleyen düşünce yapısıdır. Zihniyet ve hayal tarzı bütünlüğü de bilgi hiyerarşisini ve kültür unsurlarını belirler. Kültür ise temelde bir dil ve tarih meselesidir. Toplumlar bunlara göre farklılık gösterirler. Başka toplumların zihniyet yapıları ve hayat tarzları içerisinde iken kendi kültürümüzün unsurlarını çelişkilere düşmeden değerlendirmek mümkün değildir. Yine başka toplumların tarih tecrübeleriyle kendi toplumumuzu değerlendirmek bizi yanlışlara düşürür. Bu vakıa Türkiye'de sosyal bilimlerin niçin tercümeden ibaret olduğunu açıkladığı gibi gizli veya açık, ılımlısından aşırısına kadar batılılaşmadan, kapitalizmden veya kalkınmadan başka çare olmadığını kabul edenlerin durumunu da açıklar. Galiba bu vakıanın farkında olmak atılacak ilk adımdır.

Skolastik dönem Batı'sında müsbet bilimler grek ve hristiyan düşüncesinin tasallutu ve baskısı altındaydı. Bu tefrit durumu feodalitenin çözülmesi ve kilisenin etkisizleştirilip laisizmin tasallut mekanizmasının başına geçişi ile zıddına dönüştü. Yani müsbet bilimler bilgi hiyerarşisinin başına geçirildi. İşte XVII. yüzyıldan itibaren güçlenen kapitalist sapma ile alelade bilgi kaynağı olmaktan öteye gitmeyen müsbet bilimlerin en alttan alınıp en yükseğe çıkarılması büyük, evrensel ve devamlı bir hatanın kaynağı olmuştur. Öyleki ilahiyatla ilgili meseleler bile müsbet bilimlerin sınırlı imkânlarına bırakılabilmektedir.[5]

[4] "Onlar bu dünya hayatının sadece dış yüzünü bilirler. Ahiretten ise haberdar değildirler. Kendileri üzerinde düşünmezler mi? Allah o gökleri, o yeri ve ikisinin arasında bulunan şeyleri hakikatin gerçekleşmesi için ve tesbit edilmiş bir vade ile yaratmıştır. Fakat insanların çoğu Rablerine kavuşmayı inkar ediyorlar" (Rum, 30/7-8).

[5] Bu hükümden kimi müslümanlar da hariç değildir. Meselâ bkz. Süleyman Karagülle "Kur'an-ı Kerim'in ilâhî kaynaklı olduğunun müsbet bilimlerle tesbiti", Bilgi, Bilim ve İslâm içinde, s.85-102. İst. 1987.

Müsbet bilimcilik ondokuzuncu yüzyıl Batı'sında zirveye ulaşmıştı. Bugün de Batı'da bundan başka çözüm olduğuna inanmayanlar etkili gibidirler. Ama İslâm dünyasındaki (genellikle mühendis ve asker menşeli) müsbet bilimciler mesclenin özünün farkında olmadan bu yanlışı devam ettiriyorlar.[6]

Yine XIX. yüzyıla kadar geleneksel zihniyet, Osmanlı ve İslâm hakimiyeti söz konusu idi. Bu yüzyılın baslarından itibaren sanayi devrimi ile Batı veya kapitalizm dünya hakimiyetini sağlamıştır.

Batı'nın hakimiyet anlayışı, özellikle Aydınlanma çağının Batı merkezli, doğrusal gelişmeci, laik ve hümanist eğilimlerinin etkisiyle baskıcı bir karaktere bürünmüştür. Oysa İslâm hakimiyetinde bu baskıcılığı göremediğimiz gibi Batı'nın bayraklaştırdığı fakat giyimden de anlaşıldığı gibi, gerçekleştiremediği çoğulculuğu gerçekleşmiş görürüz. Bu çoğulculuk örneğini günümüzdeki kırka yakın devleti, çok sayıdaki kavmi ve dini asırlarca birarada tutan Osmanlı sistemi vermişti. Selçuklu ile beraber yedi asırlık bu Klasik dönem ondokuzuncu yüzyıldan itibaren yerini, batılılaşmanın, yani merkez oluştan vazgeçip çcvre oluşu kabullenmenin, temel unsuru meydana getirdiği yenileşme dönemine bırakmıştır.

Tarih ve büyük ölçüde tarihin öğrettiği eğilimleri, özellikle tasavvufu hesaba katmayan bir İslâm anlayışı büyük ölçüde pozitivizmin hediyesidir. Buna göre bilgi bilim haline gelmelidir. Bu ifadenin çekiciliğinin alımda pozitivizmin hakimiyeti yatmaktadır. Yani İslâmî ilimlerin İslâmî zihniyet ve hayat tarzı çerçevesinde değil, bunların pozitif açıdan değerlendirilmesi söz konusudur. Bu yüzden günümüzde tasavvufu dışlayan pozitivist bir bilim anlayışının geçerliliğini belirtmeliyiz.

Oysa yine günümüz Batı'sında müsbet bilimlerin artık haddini bilmesi gerekliği giderek etkili hale gelen bir eğilim oluşturmaktadır. Çünkü bunun da doğrusal ilerleme, evrensellik ve Batı-merkezli anlayış gibi hayallere dayandığı biliniyor. Mesela evrimcilik gibi kalkınma meselesini de bu hayalleri bilmeden yerli ycrine oturtmak mümkün değildir. Kısacası bilgi meselesini halletmeden ayrıntılara inmek sapmaları genişletir.

Bunun yanında Batı'daki bazı siyasî gelişmeler sosyal, iktisadî ve kültürel izafiyeti ikinci plana itmiş görünüyor. Batı'nın kendi içersindeki hesaplaşmalarının bir sonucu olarak tek kutuplu bir dünya, ideolojiler çağının sonu ve globalleşme vurgulanmakladır. Buna göre teknik zaruretler ideolojileri önemsiz hale gctirmiştir. Tek ekonomi türü olan kapitalizme göre dünyanın geri kalan kısımları buna yaklaşma derecelerine göre gelişmiş veya az gelişmiş diye adlandırılırlar. Nihayet tek bir dünya toplumu (kapitalist toplum) olduğu ileri sürülür. Amerikan

[6] Bu temel metodolojik hataya örnek olarak 'bilginin bilim haline" gelmesini, muhtemelen bu sözün ne anlama geldiğini bilmeden savunan müslüman ilim adamlarıyla "âdil düzen" adı altında, Kartezyen-pozitivist-islamcı eğilimleri bütünleştirmeye çalışan siyasîler verilebilir.

toplumu, Fransız, toplumu, Türk toplumu, Çin toplumu vs. bu tek dünya toplumunun alt bölümleridir.

Leninizm'in çöküşü çağdaş insanları bu görüşte birleştirmiş görünüyor. İnsan-teknik ilişkisinin gelişmenin ölçüsü kabul edildiği bir çağda bu tek dünya görüşü kaçınılmaz fakat vahim bir hatadır. Farklı dünyalar vakıası bu vahim hataya rağmen devam etmektedir. Çünkü farklılık düşmanlık değildir. Bunun için tasavvuf (meselâ ayrı bir dünyaya mensup olan Yunus Emre) zihniyeti çağdaş insanı etkileyebiliyor.

Yukarda bilgi ile kültürün, kültür ile de dil ve tarihin yakın ilgisini belirtmiştik. Bilgi meselesi kültürlere dolayısıyla dillere ve tarihlere göre değişmelidir. Oysa farklı bir kültüre sahip olmaları ve çağdaş dünyaya çok şeyler söylemeleri gereken günümüz İslâm bilginleri farkında olmadan Batı kültürünün verilerinden hareketle İslâm ilkelerini yorumluyorlar. Sonuçla ilahiyat diye laik din anlayışı, İslâm hukuku diye pozitivist-İslâmî hukuk, İslâm iktisadı diye neoklasik-İslâmî iktisat yapılıyor. Burada İslâmî ilkelerin başka bir kültürün verileriyle yorumlanma avuntu ve kuruntusu söz konusudur.

Oysa dil ve tarih bize İslâm toplumunu oluşturan ve bu oluşumu zaman ve mekâna göre farklılaştıran eğilimleri öğretiyor. Bunların farkına varılmadan incelenen İslâm ilkeleri Batılı atıf çerçevesindc ele alınıyor. Bu yüzden İslâm "intelijensia" sını atıflarını Batı'ya yapan tipik bir ehlîleşmiş "çevre aydını" olarak görmek mümkündür.

Günümüz müslümanları her bakımdan bölünmüştür. Oysa Batı toplumunu oluşturan fertler doğumlarından ölümlerine kadar belli bir bütünlüğü yaşarlar. Bir müslümana, müslümanların çoğunlukta oldukları bir toplumda, kendi kültüründen çok Batı kültürünün unsurları anlaşılmadan aktarılmaya çalışılır. Sonuç müslümanların kültürel bölünmüşlüğü, zihinlerinin berrak değil karışık oluşudur. Bu karışıklık zihinden sokaklara kadar yansır. Bir başka deyişle hayatın her safhası ve her bölümüne bu karışıklık ve kirlilik hakimdir.

Batı kendi içerisinde belli bir bütünlüğe sahip olduğu kadar anlamlıdır da. Kendini sindire sindire, eleştire eleştire inşa etmiş ve kimliğini elde etmiştir. İlkeleri, cğilimleri ve kurumları kendi tarihinin ürünüdür. Bu açıdan batıyı oluşturan çeşitli kültürleri büyük bir Batı kültürünün alt bölümleri olarak görmek mümkündür.

Bölünmüş bir müslüman "aydını" İslâm ilkelerini bu bölünmüşlük çerçevesinde değerlendirmekten başka bir şansa sahip değildir. Meselâ batılı bir paradigma içersinde anlamlı olan hükmî şahsiyet, reklamcılık, kadın hakları, borsa[7] gibi konularda İslâmî çözümler aranır. Atıf çerçevesini oluşturan İslâmdan çok ba-

[7] Bkz. Bayındır, 2007, 354.

tılı unsurlardır Yani İslâmın ihtiyaçlarından çok genellikle az kapitalistleşmiş bir toplumun ihtiyaçları söz konusudur.

Bir "geçiş dönemi", "ara çözüm" veya bir "hesaplaşma süreci"nin mantığı anlaşılabilir. Ama bu çalışmalar müslümanların zihin ve hayatlarında nihaî bir tatmin sağlıyorsa karışıklık ve bölünmüşlük devam edecektir. Bundan kurtulmanın metodolojik yolu İslâm dünyasını ve Batı dünyasını, etkileşim halinde olmakla beraber, gerçekte iki ayrı dünya olarak görmektir.

Zihniyet ile hayat tarzı bütünlüğü varsa Batılı bir hayat tarzı ile İslâmî zihniyet (veya tersi) mümkün değildir. İslâm dünyasının yaşadığı problemler büyük ölçüde bu bölünmüşlük ve aldanmadan kaynaklanmaktadır.

Farklı bir kültür ve geleneğe sahip olunduğunun farkına varma, zihniyet-hayat tarzı bütünlüğüne doğru atılacak ilk adımdır. Bu bütünlük sağlandıktan sonra gerçek problemler teşhis edilebilir.

Bir toplumun zihniyeti ile bilgi konusunda etkileşim vardır. Yani zihniyet bir toplumun genel karakteri gibi o toplum içerisindeki insanların bilgi konusuna yaklaşımlarını da belirlemektedir.

Batı toplumunun tarihî vetire içinde ortaya çıkan zihniyeti bilgi konusunu epistemoloji çerçevesinde ele almayı sağlarken İslâm toplumunda bilginin kendisi, tasnifi ve ona ulaşma yolları ağır basmaktadır.

Fakat İslâm toplumunda bir zihniyet değişmesi olmuştur. Acaba bu değişme bilgiyi, ele alma ve değerlendirme tarzını nasıl etkilemiştir?

Klasik dönem Batı zihniyetini belirleyen temel etken hıristiyanlıktır. Hıristiyanlık feodal sistemin esasıdır. Bu maddî olarak da böyledir. Söz gelimi kilise senyörlerinin toprakları laik senyörlerinkinden daha fazladır. Feodalitenin geçimlik tarıma dayalı ve kapalı ekonomisiyle değerler çerçevesi uyumlu ve anlamlı bir sistem oluşturmuştur. Feodal çerçevenin çözülmesi zihniyet değişikliği ile birarada yürümüştür.

XI. yüzyılın sonlarında başlayan haçlı seferleri bu çerçevenin çözülmesinde büyük bir adımdır ve etkileşim alanı genişlemeye başlamıştır. Burjuvazinin ortaya çıkışı ile Rönesans ve reform hareketleri zihniyet değişikliğinde önemli bir safha sayılabilir. Rönesansta müslümanlar aracılığı ile tanınan Yunan kültürüne dönüşün önemli olduğu bilinir. Reform hareketleri ise hıristiyanlığa rasyonalite kazandırma hareketleridir. Bir başka acıdan hıristiyanlığın kapitalizme engel teşkil eden özelliklerinin değiştirilmesidir.

XV. yüzyıl, Avrupa'nın kapitalizme doğru olan gelişmesinin hızlandığı dönemdir. XVIII. yüzyılın sonlarına kadar geçen bu dönem merkantilizm veya ticarî kapitalizm dönemidir.

Bu zihniyet değişmeleri kapitalizme büyük bir hız katmıştır. Bu yüzden mo-

dem kapitalizmin protestan ülkelerde daha önce geliştiği ileri sürülür. Merkantilist dönem zihniyet değişikliğinin ve deniz keşiflerinin açtığı yoldan sömürgeciliğin ve dış sermaye birikiminin yoğunlaştığı dönemdir.

Hıristiyanlıkta kapitalizme doğru hareketin birincisi protestanlık ise ikincisi özellikle katolik ülkelerde bu işi gören laisizmdir. 1789 ihtilali ile feodaliteyi ve hıristiyanlığı devletten kovma iddiası taşır.

Aslında kapitalizm tarihi bir noktada hıristiyanlıktan sapma tarihidir. Kapitalist dönemde hıristiyanlığın yerini alan ideolojiler kültür dokusunda önemli bir yere sahip olmuşlardır. Pozitivizm ve buna dayalı pozitif (müsbet) bilim anlayışı bu ideolojilerin temeli olarak hakimiyetini kurmuştur. Bu değişmeler İslâm dünyasını da etkilemiştir. Kapitalizm giderek hakim sistem olurken İslâm dünyası da ona tabi olmuştur. Pozitivizm ve pozitif (müsbet) bilim anlayışı bu ideolojilerin temeli olarak hakimiyetini kurmuştur. Tasavvufu, tarihi ve İslâmî gelenekleri hesaba katmayan bir İslâm anlayışı da büyük ölçüde pozitivizmin hediyesidir.

Rönesans ve reform hareketleri bu sapmada ve zihniyet değişikliğinde ilk önemli safha sayılabilir. Rönesansta Yunan kültürüne dönüşün önemli olduğu bilinir. Reform hareketleri ise hıristiyanlığa rasyonalite kazandırmayı amaçlar. Bir başka açıdan reform hareketleri hıristiyanlığın kapitalizme engel teşkil eden unsurlarının değiştirilmesidir. Yine hıristiyanlık giderek ibranî-yahudî rengine boyanacaktır. Bu zihniyet değişmeleri kapitalizme büyük bir hız katmış, protestanlık kapitalizmi hızlandıran bir ortam teşkil etmiştir. Katolik kalmaya devam eden ülkelerde de bu işlevi laiklik görmüştür.

Bu arada XVII-XVIII. yüzyıl Avrupa'sındaki zihniyet değişikliği Aydınlanma çağını açmıştır. Hıristiyanlığa karşı aklın üstünlüğü vurgulanmıştır. Tabiî bilimler ve tabiî düzen bayraklaştırılmıştır. Aydınlanma çağı da merkantilizmin yani ticarî kapitalizmin zihnî temellerinin atıldığı dönemdir.

Bu dönemde zirveye ulaşan merkantilist dönem zihniyet değişikliğinin ve deniz keşiflerinin açtığı yoldan sömürgeciliğin ve dış sermaye birikiminin yoğunlaştığı dönemdir. İşte aynı yüzyıllar Avrupasındaki zihniyet değişmeleri Aydınlanma çağı olarak adlandırılır. Hıristiyanlığa karşı aklın üstünlüğü vurgulanmıştır. Tabiî bilimler ve tabiî düzen sosyal bilimlere ve topluma model olarak alınmıştır. Allah inancının yerini insan merkezli bir anlayış, daha doğrusu insanperestlik (hümanizm) almıştır. Teklif edilen yeni değerler sisteminin esası şudur: Toplum tabiat örneğinde yeniden teşkilatlanmalıdır. Yani tabiî ayıklama sosyal bir kanun haline getirilmelidir. Yine Aydınlanma çağı ne olması gerektiğine değil, ne olduğuna önem verirken Batı merkezli ve doğrusal bir gelişme fikriyatını hakim kılmıştır. Feodal toplum ve değerler sistemi çökmekte ve yerine yeni bir toplum ve değerler sistemi arayışları yoğunlaşmaktadır.

Feodalitenin yıkılmakta olan değerler sistemi yerine teklif edilen yeni değer-

ler sisteminin esası şudur: Toplumun da tabiat örneğinde yeniden teşkilatlanması. Yani büyük balık küçük balığı yutar olgusunun içtimaî bir kanun haline getirilmesi.

Bunun iktisada yansıması da Keynes'e kadar kapitalizme hakim olan serbest rekabet yani bırakınız yapsınlar zihniyetidir.

Ticarî kapitalizm ile sağlanan birikim XIX. yüzyıl başlarında sanayie yönlendiriliyor. Bu olay sanayi devrimidir. Sanayi devrimi bir protestan ülkede, İngiltere'de başladı. Ancak bütün Avrupa'daki ulaştırma ve haberleşme olayının bu devrimdeki rolünü hatırlamalıyız.

Sanayi devrimi dış sömürüye bir de iç sömürü ekledi. Burjuva yanında bir de işçi sınıfı ve işçi sefaleti belirdi. Sanayi devrimi kavramını ilk ortaya atan Toynbee bu devrimin serbest rekabet yoluyla refah yaratmadan nasıl zenginlikler yaratabileceğini ispatladığını belirtir.

Modern kapitalizmi oluşturan burjuvadır. Bu yüzden Marx burjuvayı tarihin kaydettiği en devrimci sınıf kabul eder. Protestan ve laik burjuvanın zihniyeti hangi fikre dayanır? Bu fikir, bu dünyada muvaffak olan öbür dünyada da muvaffak olur fikridir. Burjuvazi homo-economicus ile modelleştirilir. Toplum modelini ise hem teoride hem fiiliyatta tam rekabet oluşturur. Bu çerçevede işçi sınıfının zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyleri kalmaz.

Burjuvazi ile beraber Kapitalizm de başarıya ulaşmıştır ve XIX. yüzyılın başlarından itibaren Batı sistemi hakim sistem olma yoluna girmiştir. Toplumun tabiat örneğinde yeniden kurulması, bilginin tabiat bilgisini model alması yani pozitifleşmesi, gelişmeci ve Batı merkezli anlayışın hakimiyeti diğer sistemleri, özellikle İslâm-Osmanlı sistemini etkisi altına almaya başlamıştır.

Tanzimat Osmanlı toplumunun kapitalistleşmesi gerektiğinin vurgulanmasıdır. Bu anlamda "terakki"nin şartı tecemmüî toplumdan infiradî topluma geçiş, yani burjuva sınıfının oluşturulmasıdır. "Muasır medeniyet" seviyesine de böylece çıkılabilir. Batılılaşma aslında kapitalistleşme özlemidir.

İslâm'ın geri kalmışlıkta, daha doğrusu az-kapitalistleşmekte bir rolü olmadığı genellikle kabul görmüş, Batının ahlakını değil sadece tekniğini, kültürünü değil medeniyetini almamızın mümkün ve muteber olduğu safdilliği yerleşmiştir. Bu vetîre içinde İslâm kültürünün temel unsurları adım adım etkisizleştirilmiş, günümüzün bütünlüğünü kaybetmiş, kültür yoğunluğu azalmış ve kimlik meselesi olan bir İslâm dünyası ortaya çıkmıştır.

Osmanlının terakki etmesi gerektiği vurgulanmış, bunun için Batı'da olduğu gibi bir burjuva sınıfının oluşturulması gereği işlenmiş, tecemmüî toplumdan infiradî topluma geçmekle batılılaşabileceğimiz, kurtulabileceğimiz, muasır medeniyet seviyesine ulaşabileceğimiz daha doğrusu kapitalistleşebileceğimiz zihniyeti adım adım yerleştirilmiştir.

İslâm toplumunu ve bu tipin müşahhas örneğini teşkil eden Osmanlı toplumunun Klasik dönemdeki temel zihniyeti neydi? Temel zihniyet kadime verilen önemdir ve değişmenin genellikle sağlıklı bir insanın hastalanması gibi bozulma yönünde olacağıdır. O halde Osmanlı zihniyetinde gelişmenin pek anlamı yoktur. Olsa olsa bir bozulma olabilir ve bunun çaresi de Kanûn-ı Kadîm'e dönüştedir.

Modem kapitalizmin hakim sistem olmasının belirlediği dönem ise yenileşme dönemidir. Kapitalizmin öncelikle askerî alandaki başarılarını takip etme isteğiyle başlayan bu yenileşme dönemini gelişme zihniyeti belirlemektedir.

"Kadîm" zihniyeti çerçevesinde bilginin değeri ve ona ulaşma yollan konusunda gelenek önemlidir. Gelişme zihniyeti içerisinde de bilgi ve bilim konusundaki önceliği pozitif bilgi alır.

Osmanlı toplumu XVIII. yüzyıl sonlarına kadar çözümlerini Kanûn-ı Kadîm'de arar. Bu, nizâm fikrine dayalı bir denge anlayışından kaynaklanmaktadır. Bunu belirleyen başvuru çerçevesi ise İslâm'dır.

Aydınlanma çağı Batı'da dine yani Hıristiyanlığa karşı aklı ve pozitif bilimi ön plana çıkarmıştı. Akıl ve pozitif bilim yeni bir din üretmişti. Bu yeni din ideolojidir. Oluşmasında Batı'nın antagonizmalara dayalı denge anlayışından kaynaklanan bilgi ve toplum geleneğinin önemi büyüktür. Burjuva da bir yönüyle bu antagonizmanın bir ürünüdür.

Klasik İslâmî tasnifte pozitif bilimler bilginin bir bölümünü oluşturan aklî ilimlerin bir alt birimidir. Yenileşme vetiresinde pozitif bilimler ön plana çıkarılıyor ve bütün ilimleri temsil eder oluyor. Sosyal ilimler özellikle iktisat da tabiî ilimler örneğine tabi kılınmak isteniyor. Namık Kemal'in dediği gibi terakkinin gereği de tabiî ilim mantığına teslim olmaktır. Artık bilimden kastedilen pozitif yaklaşımdır. Bunu eleştiriye tabi tutmak aydınlanma çağının güçlendirdiği yeni zihniyete yani ilerlemeye, çağdaşlaşmaya veya laikliğe karşı çıkmaktır.

Osmanlı ve İslâm toplumunda İslâm'a yapılan atıfların belirlediği çerçeve demek olan kadîm zihniyet adım adım pozitif ve ilerlemeci zihniyete yerini bırakmıştır. İslâmcı yaklaşımların önemli bir kısmı da bu zihniyete dayanmaktadır. Günümüzde bazı müslümanlarda gördüğümüz naklî ilimlerin konusuna giren Kitap, Ahiret gibi konuların pozitif ilimlerle ispatı çabaları buna bir örnektir.

Kadîm zihniyetten uzaklaşma dilden ve tarihten uzaklaşma ile birlikte yürümüştür. Yine kadîm zihniyetin belirlediği kültür yoğunlukları giderek azaltılmış ve gelişmeci-pozitif yaklaşımlara teslim olunmuştur. Bu teslimiyetin en önemli göstergeleri kullanılan kelimelerdir. Batının tecrübesini ve zihniyetini aksettiren batılı veya batı örneğinde türetilen kelimelerle ve bu kelimelerin kullanıldığı düşünce ile klasik kültüre nasıl ulaşılacaktır? Yine tarihsizlik, tarihi bilmeme bu pozitif-ilerlemeci dönemin bir başka önemli özelliğidir. Meselâ; bunun bir yansıması olarak Selçuklu ve Osmanlı dönemi İslâm sisteminden uzaklaşma olarak

görünür (veya bunun tersine idealize edilir). Hatta bu döneme yapılan atıflar belgelere değil ikinci-üçüncü kaynaklara dayanır. Nâtıka ve hâfıza veya dil ve tarih meselesi olmayanlar İslâm kültürüne nasıl uzanacaklardır?

Yine pozitif-ilerlemeci zihniyet emir-kumandacı ve hendesî zihniyeti de beraberinde getiriyor. Toplumun dışarıdan emirlerle kımıldatılabilir hale gelmesi yani şahsiyetsizleştirilmesi ve sosyal ilimlerin pozitifleştirilmesi meselâ iktisadın sosyal bilim olma özelliğini kaybetmesi buna bir örnektir. Mills'in dediği gibi sosyal bilimcilerin afyonu haline gelen matematik zihniyet bazı müslümanların pozitivizmine çerçeve oluşturmaktadır. Ve galiba bu zihniyete sahip olanlar XIX. yüzyıl Avrupa'sından günümüz Batı'sına bile geçememişlerdir.

İslâm, izafilikler dünyasında Mutlak'ı arayan insana bir çözüm ve bu çözüme dayalı sistem getirmiştir.

II. İKTİSAT, DİN VE İDEOLOJİ

Din faktörü kültür yapılarının en önemli unsurunu oluşturmaktadır. Bir başka deyişle kültür farklılıklarının belirleyicisi dindir. Dinler sadece inanç sistemleri değil, bu sistemlerin belirlediği sosyal, siyasî, iktisadî ve hukukî sistemlerdir. Batı tarihi içerisinde feodalitenin kapitalizme dönüşüm süreci içerisinde ortaya çıkan yeni sınıf yani burjuvazi bütün feodal değerlere ve yapılara savaş açarken kiliseyi de saf dışı bırakmıştır. Laisizm bir anlamda kilisenin, feodal bir kurum olarak, siyasî, hukukî ve iktisadî etkinliğinin en aza indirilmesidir. Ancak devletten kısmen uzaklaştırılan kilise ve din kültürel ve sosyal hayatta varlığını sürdürmektedir.

Batılı iktisat kitaplarında bugünkü iktisat ilminin temellerinden bir tanesinin İbranî-Hıristiyan geleneği olduğu belirtilir. Yani bugünkü Batılı iktisat ilmine İbranî-Hıristiyan kültürü sinmiştir. Özellikle muharref Hıristiyanlık kapitalizmin oluşum döneminde ahlâkçı, idealist ve spritualist özelliklerini yitirerek emperyalizmin ajanı rolünü üstlenebilmiştir.

Feodal dönemde Hıristiyanlık rasyonaliteye sahip değildi. Reform hareketleri ona bu vasfı kazandırmaya çalıştı. Sonuçta Hıristiyanlığın kapitalizme engel teşkil eden özellikleri ayıklandı ve din geleneğinden uzaklaştı. Max Weber'in (1864-1920) vurguladığı gibi Protestanlık-Kapitalizm arasında güçlü bir iletişim vardı. Sombart (1863-1941) buna Yahudilik-Kapitalizm ilişkisini ekledi.[8] Guenon'cu yaklaşımla konuşursak; Kapitalizmin Hz. Adem'den beri varolan gelenekten en büyük sapma olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır.[9]

[8] Kılıçbay, 2006, 91.

[9] Hıristiyanlığın kapitalizme engel teşkil eden ilkelerinin etkisizleştirme sürecinde laisizm, yahudilik ve kalvinizmin payını belirtmek gerekir. Bu etkisizleştirme süreci, aynı zamanda, Batı'nın İslâm'la ortak olduğu değerleri kesinlikle terketmesi sürecidir. Modern kapitalizmin tarihini yazan Sombart kapitalizmin Batı'ya sağladığı imkanları, "Zengin olduk, çünkü ırklar ve milletler bizim için tamamen öldüler, bizim için kıtalar ıssızlaştı" ifadesiyle (See, 1970, 43) sömürgeciliğe bağlar. İslâm'ın sömürüye, sömürgeciliğe imkan tanımayan; adaletsizliğe, ferdîyetçiliğe, riba, kumar ve spekülatif işlemlere karşı olan sistemi kapitalizme geçiş imkanı vermemiştir.

"İslâm iktisadı"nı İslâm'ın bütünlüğünde ele almak gerekir. Bugünün insanına hakim olan Kartezyen düşünce yani mana-madde ruh-beden ayırımı gibi, "ikici düşünce" İslâm'ın vahdet görüşü içinde yer bulamaz.

Aydınlanma çağından beri dinlerin uzaklaştırıldığı alanı ideolojiler doldurmaya başladı. Günümüzde, ideoloji halindeki inançlar kaba bir şekilde içtimaî ilimler üzerindeki hakimiyetlerini sürdürmektedirler. İdeolojiler Batı'ya has olduğu için Batı'nın geliştirdiği bilgi dallarında bunun izini ve tesirini görmek mümkündür. Batı'nın akılcı geleneği içinde ferdî psikoloji bakımından akla uydurma (rationalisation) nasıl büyük bir önem taşıyorsa, içtimaî sahada ideolojileri ortaya çıkaran da bu temel yöneliştir. Özellikle sınıf çıkarları için gerçekler akla uydurulur yani istenilen şekilde saptırılır. İdeolojilerin ortak temel noktaları Batı'yı ve Batı kültürünü esas almalarıdır.[10]

XVIII. yüzyıl Avrupa'sındaki sosyal tarih çalışmalarının esası, devletin ve toplumun nasıl şekillendirilmesi gerektiği değil, onların tarih boyunca nasıl bir gelişme gösterdiğidir. Sosyal felsefeden uzaklaşmayı gösteren bu tür tarih çalışmaları, aydınlanma çağı zihniyetinin ürünüdürler. Bunların esası, evrensel bir tarihçilik anlayışıdır. Voltaire'in öncülük yaptığı çalışmalarda esas konu, evrensellikle birlikte doğrusal tarih anlayışı, yani, insanlığın ilkellikten, barbarlıktan medeniyete doğru gelişme gösterdiğidir. Yine insanların ruhi-manevî özellikleri, düşünce tarzları, değer hükümleri, kültürleri sınıflaşmaya göre oluşur. Sınıflaşmadaki, servet ve gelir paylaşımındaki değişiklikler bu unsurlarda da değişikliğe yol açar.[11]

Doğrusal-ilerlemeci anlayış, Batı merkezli anlayışla tamamlanır. Buna göre Batı merkezdir, diğer ülkeler ise çevredir. Medenileşme Batılılaşma demektir. Batılı olmayanlar medenî değildirler.[12]

İktisadın 1830'larda İngiliz üniversitelerinde bağımsız bir bilim dalı olarak okutulmasıyla birlikte yöntem tartışmaları da başlamıştı. İktisatçıların bir grubu, ekonomi-politikin hıristiyan ilahiyatına tabi olması gerektiğini savunuyordu. İkinci grup, iktisat teorisinden politik hedeflerin ve tekliflerin ayıklanması gerektiğini, üçüncü grup ise iktisatta tümevarım yönteminin kullanılmasını istiyorlardı. Bunlar Ricardo ve taraftarlarının tümdengelimci yöntemlerine şiddetle karşı çıkıyorlardı. İktisat tarihinin doğuşunda bu üçüncü grup da etkili olmuştur.

Ancak, iktisat tarihi, fizik ilimler modeline en çok yaklaşan bir sosyal bilim halini almaya başlayan, aynı zamanda 'bırakınız yapsınlar'a dayalı tam rekabet ve 'homo-economicus'u esas alan soyut ve tümdengelimci iktisat teorisine tepki olarak

10 İdeoloji konusunda bkz. Meriç, 1984.

11 Sosyal tarih çalışmaları için bkz. Freyer, 1968, 20-6.

12 Daha M.Ö. V. yüzyılda Heredot Yunanlılığın yani döneminin Batılı değerlerinin dışında kalanları barbar olarak niteliyordu. Yakın çağda da Engels'e göre medeni olmak Yunanlılıkla başlayan Batılı sınıflı toplumlara mensup olmaktır. Heredot ve M. Gödelier'i zikreden Sezer, 1979, 81-2.

doğduktan sonra bu teorideki gelişmeler iktisat tarihi-çalışmalarına yön vermiştir.

İktisat tarihçilerinin temel fikrinin, Ricardo geleneğinin mutlakçılığına ve evrensellik iddiasına karşılık bir iktisadî izafiyet (relativism) kurmak olduğu söylenebilir. Hegel gibi filozoflar ile Sismondi gibi sosyalistler bu okulun öncüleri olarak görülebilir. Bu okul, tarihi, iktisat ilminin yeniden kurulması için temel kabul etmiştir. Maamafih bunun Alman ilim, kültür ve iktisat anlayışının bir aşaması olduğu da söylenebilir.

Bu okula göre insan sadece kazanç eğilimi ile hareket etmez. Örf ve âdetler, hukuk, toplum ve devlet, sosyal zümre ve din insanı yönlendiren diğer faktörlerdir. Tarihçi okul evrensellik iddiasına karşı iktisadî relativiteyi (izafiyet, nisbîlik) koymuştur. Maamafih, Mill gibi bazı klasikler, sosyolojinin ve bu arada iktisadın pozitif (müsbet) tahminlerin değil, eğilimlerin ilmi olduğunu söylemekle bu relativiteyi kabul ederler. Marshall gibi bir neoklasik de iktisat kanunlarını iktisadî eğilimlerin ifadesi olarak kabul etmiştir.

Tarihçi okul, ikinci olarak, klasiklerin insanı yalnız menfaat saikiyle kazanç peşinde koşan bir varlık olarak ele almalarına karşı çıkar. Gurur, şöhret arzusu, iş görmek zevki, vazife hissi, merhamet, yakınlara düşkünlük, itibar görme isteği gibi eğilimleri de hesaba katmak gerektiğini ileri sürerler ki, Mill gibi ve daha sonra Marshall gibi iktisatçılar bu tenkitleri dikkate almak zorunda kalmışlardır.

Tarihçi okul, klasiklerin soyutlamacı ve tümdengelimci yöntemleri yerine gözlemci ve tümevarımcı yöntemi ön plana çıkarır. Bu da sonraki iktisatçılar tarafından dikkate alınmak zorunda kalınmıştır. Böylece metod hakkında daha geniş bir anlayışa ulaşılmıştır. O kadar ki, Marshall gibi neoklasik iktisadın önemli bir siması, iktisat teorisinin evrensel ve her zaman ve her mekanda geçerli olamayacağını savunurken tarihçi okulu destekliyordu.[13]

Alman tarihçi okulu, klasik kapitalist okulun tıkandığı noktada, iktisada yeni bir hayatiyet vermiştir. Evrensel iktisadî kanunlara ulaşabilmek için sadece Batıyla sınırlı kalmayan, çok daha geniş tarihî araştırmalara ihtiyaç olduğunu ilham etmiştir. Nihayet iktisat biliminin izafi olduğunu, her milletin kendi tarihinden ve sosyal gerçeklerinden kaynaklanan ayrı iktisadî politikaları olması gerektiğini vurgulamıştır.[14] Yine bu okul klasik iktisadın iktisadî kanunları homo-economicus varsayımından hareketle tümengelim yöntemiyle bulma yerine, bu kanunları tümevarım yöntemiyle tarihte aramak yolunu seçmişti. Böylece, yaklaşık

[13] Ona göre klasikler, 'İngiliz medeni hukukunu Hindistan'ın yerli halkı üzerine zorla empoze eden' zihniyetinin etkisiyle teorilerini 'bütün dünyanın Londra'nın sermayedarlarından oluştuğu' varsayımı üzerine kurmuşlardı. Soyut akıl yürütme yöntemi ise ona göre Ricardo'nun Yahudi olmasından kaynaklanıyordu. Yine o tümevarımın tümdengelimle birlikte kullanılması gerektiğini vurgulamıştı. Bu nakiller için bkz. Kurmuş, 1982, 143-5.

[14] Alman tarihçi okulu hakkında bkz. Rist-Gide, 1341, 497-535; Kazgan, 1973, 208-210; Kurmuş, 1982, 143.

1840'lardan itibaren iktisat tarihi doğmaya başlamıştır. Bu noktada iktisat tarihinin soyut bir şekilde de ele alınamayacağı kabul edilmişti.

Gerçekten Ricardo tarafından soyut ve tümdengelimci hale getirilen iktisat teorisine karşı Alman tarihçi okulu, "teori daima tarihten hadise ve örneklerle desteklenmelidir" tezini savunuyorlardı. Yine Marks'ın yeniden yorumladığı tarihî maddecilik anlayışı da bu tezi desteklemiştir. Böylece iktisat tarihi bağımsız bir bilim olma sürecine girmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiliz ve Amerikalı bir çok iktisatçı Alman tarihçi okuluna mensup iktisatçıların bizzat Almanya'da öğrencisi olmuşlardır.

İktisadın yöntemiyle ilgili tartışmalar, tümevarımın gerekliliğini ortaya çıkarmıştı. Daha XIX. yüzyılın ilk yarısında, Richard Jones gibi, bazı iktisatçılar bu yöntemin en doğru bilimsel yöntem olduğunu savunmuşlardı. Alman tarihçi okulunun yoğun etkisiyle de Rogers, Toynbee, Cunningham, Ashley gibi iktisatçıların temsil ettiği "İngiliz tarihçi okulu" ortaya çıkmıştır.[15]

Böylece Alman tarihçi okulu, XIX. yüzyılın sonlarına doğru İngiliz tarihçi okulunun kurulmasını sağlamıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi, İngiliz ve Amerikalı iktisatçılar yüzyılın ikinci yarısında Alman iktisatçılarının öğrencisi olmuşlardı. Yine de ilk İngiliz iktisat tarihçilerini İngiltere'nin somut gerçeklerinden ayrı düşünmek mümkün değildir.[16]

Arnold Toynbee (1852-1883, aynı ismi taşıyan şöhretli İngiliz tarihçisinin amcası) iktisadî araştırmalarda tümdengelimin zaruri rolünü takdir ediyor, fakat tarih ve gözlemi de bir yöntem olarak kabul ediyordu. O, klasik iktisadı, sanayi çağının getirdiği sosyal meseleleri çözmede en büyük engel olarak görüyordu. Ona göre, iktisadî gelişme ve tabiî kanunlar, aslında hakim güçlerin bencilliklerinin sonuçlarından başka bir şey değildirler. Serbest rekabetin İngiltere'de gerçekleşen biçimi, güçsüzlerin ezilmesi sonucunu oluşturmuştur. 1760-1820 arasında İngiliz tarım ve sanayiinin geçirdiği köklü değişiklikleri ilk defa 'Sanayi Devrimi' kavramıyla ifade eden odur. Yine Ona göre 'Sanayi Devriminin sonuçları, serbest rekabetin refah getirmeden zenginlikler üretebileceğini' ispatlamıştır. Bunun için iktisat tarihi reform amacına yönelik olmalıydı.[17]

Yukardaki açıklamalar, bize kapitalizmin evrensel bir gerçek olmadığı konusunun daha iktisadın ayrı bir bilim olarak ortaya çıktığı dönemde ele alındığını göstermektedir. İktisat tarihi de öncelikle böyle bir anlayışın sonucudur. Daha sonraki dönemlerde ise, özellikle Batı ülkeleri dışında tarih araştırmalarının yetersiz kalması sebebiyle, genellikle kapitalizmin evrensel bir gerçek olduğu varsayılmıştır. Bunda, çağdaş kapitalist ve marksist anlayışlardan kaynaklanan ide-

[15] Kurmuş, 1982, 79-89.
[16] Kurmuş, 1982, 162.
[17] Kurmuş, 1982, 166-171.

olojik yaklaşımlar da etkili olmuştur. Günümüz düşünürlerinden sosyal ve iktisadî relativiteyi benimsemiş olanları bundan ayırmak gerekir.[18] İktisat tarihi ayrı bir bilim olarak gelişirken işte bu relativiteden hareket ediyordu.

Bütün bunlara rağmen, Kapitalizm homo-economicus ve tam rekabet düşüncesinden kaynaklanan tümdengelimci yöntemi ön plana çıkarır. Üstelik Batı'ya özgü hadise ve vakıaları evrensel olarak kabul eder.

Kapitalizmin türevi olan marksist iktisat da kapitalizmin sorumlu olduğu olayları ele alarak sistemini kurar. Marks, somutu anlamak için soyut ilişkilerden yola çıkar. Marksizme göre, bu soyut ilişkiler, her bilimin hammaddesi olan ampirik veriler incelenerek ortaya konulmalıdır.[19] Maamafih, Marksizmin bu mizacı, yani, somutu anlamak için soyuttan hareket edişi, tarihi ve toplumu yorumlarken onların 'yeniden üretilmesi'ne, yani gerçeğin çarpıtılmasına, mantıkî tutarlılık ile gerçekliğin birbirine ters düşmesine yol açmaktadır.

Öte yandan, Marksizme göre bilgi üretebilmemiz beyin ile sınırlıdır. Aklımız, bir evrim neticesinde oluşan (Marksizm biyoloji sahasında Darwinizm'i benimser) beynimizin bir fonksiyonudur. Akıl ile ruh aynı şeylerdir. Buna göre beyin ölünce ruh da ölür.

İdeolojileri antik toplumlardaki efsane, yani, mitosların günümüzdeki bir karşılığı olarak görmek mümkündür. Zaten, ideolojinin bir tarifi de sosyal ve siyasî mitos olmasıdır. İdeolojiler ile sosyal bilimlerin sınırını çizmek çok zordur. Bilimsel sanılan yargılar çoğu zaman ideolojik olabilir.

Bazı Batılı sosyologlara göre, teknolojik gelişme ideolojilerin etkisini azaltmıştır. Yine globalleşme olgusu, ideolojileri (Marksizmi) etkisiz hale getirmiştir. Tabiî, bu yaklaşım, kapitalizmi bir ideoloji olarak görmediğimiz sürece geçerlidir.

Toplum bilimlerde, değer yargıları ve inançlar büyük ölçüde işe karışır. İspat edilmiş doğrular çok az olduğundan, kavramlar ister istemez bir ideoloji niteliğine bürünebilir. İktisadın tabiî ilimlere en yakın bir sosyal bilim olduğu kabul edilmesi, ondaki ideolojik yaklaşımların belki nisbeten az olduğunu gösterir.

Sosyal bilimlerde gözlemcinin gözlenen olayların bir parçası olması da tarafsızlığı ortadan kaldırır ve ideolojik etkilenmeyi arttırır. Toplum bilimci ne kadar tarafsız olursa olsun, bilimselliği tam anlamıyla gerçekleştiremez. Gerçekleştirdiklerini sananlar, çok kere hakim ideolojiye mensupturlar. Çünkü hakim ideoloji yaygın bir biçimde kabul gördüğünden daha nesnel görünür.

Batı iktisadı (Kapitalizm) ile ideoloji arasında sıkı bir ilişki vardır. İdeoloji

[18] Mesela Mills doğal bilimlerle yetiştirilmiş kafaların iktisat ilmi ile teknik bilimler arasındaki farklılığı anlayacak yetenekten yoksun olmalarını günümüz uygarlığı için en büyük tehlike olarak görür ve matematik yaklaşımları 'sosyal bilimlerin afyonu' olarak niteler. Bkz. Mills, 1979, 129-357.

[19] Mandel, I, 17.

sınıflı bir toplumun ürünüdür ve belli bir sınıfın tercihlerini yansıtmaktadır. Kapitalist iktisat-kısmen marjinalistlerin meseleyi ideolojiden sıyırarak, fizyolojik vakıalara dayanan 'evrenselleştirme' ve bazı çağdaş iktisatçıların 'nicelleştirme' çabalarına rağmen- burjuvazinin çıkarları doğrultusunda gelişmiştir. Bunun tepki şeklinde ortaya çıkan türevi marksist iktisat da işçi sınıfının sözcüsü olmak iddiasındaydı. Günümüzde ise ideolojiler sınıfları aşmış ve millet hatta kültür ve medeniyet çapına ulaşmışlardır. Bunun en son görüntüsü olan tek kutupluluk ve küreselleşme, kapitalizmin bir kısmının üzerinden komünist örtünün kaldırılmasından başka bir şey değildir. Gerçek temel çelişki gelişmiş-geri kalmış veya daha doğru bir deyişle kapitalist-az kapitalist ülkeler arasındadır.

İlim dalı olarak kabul edilen herhangi bir öğretinin, bu arada iktisadın araçları ve aletleri ne kadar tarafsız olursa olsun, önemli olan bunları kullananın ideolojisidir. Sınıf durumu, tabiî ve kültürel çevre, kullanmayı tercih ettiğimiz kelimeler ve konuşulan dil belirli bir inancı, bir şartlanmayı ve peşin hükmü yansıtmaktadır. İktisadın en teknik metodu olan istatistik dahi kesin sonuçlar vermez. Kaldı ki kapitalist iktisat nazariyesi, varsayımları itibariyle istatistiklerin sonucuna dayanmaz. Bundan dolayı, iktisatçıların nazariyeleri kendi bakış açıları ile şartlanmış gözlemlerine dayanır.[20]

Kapitalizmin evrensel bir gerçek olmadığı konusunun daha iktisadın ayrı bir bilim olarak ortaya çıktığı dönemde tartışıldığını belirttik. "İslâm iktisadı" ise, deney, gözlem ve varsayımların bilgi üretimindeki değerini inkar etmez. Kapitalizmin (ve Marksizmin) varsayımları ve gözlem sahaları Batıyla sınırlıdır. Evrensel gerçeklere ulaşabilmek, bu sahaları evrenselleştirmekle ve bakış açısını belirleyen kültürel şartlanmaların farkına varmakla mümkün olabilir.

[20] İktisat-ideoloji ilişkileri için bkz. Kazgan, 1974, 21-32; Robinson, 1973, 7-28.

III. İKTİSAT VE KÜLTÜR

İktisadın hem nazariye hem de tatbikat olarak kültürle sanıldığından da fazla ilişkisi vardır. Günümüz iktisadının her yer ve zamanda geçerli gibi görünen bazı kanun ve ilkeleri ihtiva etmesi, bizi bu konuda yanıltmamalıdır. Gerçekte iktisadî düşünce ve yaklaşımları belirleyen bu kanun ve ilkelerden çok taşıdığı kültür unsurlarıdır. Bu yüzden, günümüzde iktisat ilmine başlayanların ilk öğrenmeleri gereken şey, bu "bilim" in Batı kültüründen, Hıristiyan-İbrani geleneğinden, Roma hukukundan ve Yunan düşüncesinden kaynaklanmış olduğudur. Bu kaynaklar, bizim de ortak olduğumuz asli "gelenek"ten bir çok şeye sahip olabilirler. Fakat kapitalizmin oluşma tarihi içinde, büyük bir sapma ile "gelenek" ile olan bağlar zayıfladığı için bu kültürden benimseyebileceğimiz unsurlar çok azalmış olmalıdır.

Kültür bütünlüğü ilkelerle ortamın bütünlüğüdür. İlkeler ancak kendi çizdikleri ortam içersinde bir anlam kazanabilirler. Ortama hayat tarzı da diyebilirsiniz. Modernist islamcılık İslâm ilkelerini başka türlü oluşmuş bir ortamda ele almak gibi görünüyor.

Hayat tarzı ile ilkeleri buna tatbik etme demek olan zihniyetin bütünlüğü bilgi edinmeyi de kültürü de kendine mahsus kılar. Bu kültürün temelinde dil ve tarih vardır. Günümüz İslâm "aydın"ının dil ve tarih meseleleri olmadığı anlaşılıyor. Çünkü başka kültürleri bize aktaran yine başka dillerle yapılan eğitime verilen yer bunu ispatlıyor. Yine başka bir tarihin oluşturduğu birikimler ile İslâm ilkelerini "İslâm felsefesi", "İslâm hukuku" ve "İslâm iktisadı" gibi başlıklar altında yorumlamak da bunu gösterir.

Dil ve tarih bize İslâm toplumunu oluşturan ve bu oluşumu zaman ve mekana göre farklılaştıran eğilimleri öğretiyor. Bunlar hesaba katılmadan ele alınan İslâm ilkeleri farkında olunmadan Batılı oluşumların sonucu olan eğilimler çerçevesinde ele alınıyor. Sonuçta karşımıza çıkan en iyimser bir yaklaşımla kapitalizmin bir varyantı gibidir. Yine bu yüzden müslüman "aydın"ı atıfları Batı kültürüne olan tipik bir çevre aydını olarak görmek çok yanlış değildir.

Batı'nın ferdî mülkiyet konusundaki tavrı, Roma hukuku bilinmeden açıklanamaz. Yine ortaçağ boyunca, Batı iktisadı hıristiyan ilahiyatının bir bölümü halindeydi. Onbeş ve Ondokuzuncu yüzyıllar arasındaki merkantilist dönem, sözü edilen mayalanma dönemidir. Klasik Kapitalizmin, doğuş döneminde, hıristiyan ilahiyatına tabi olması gerektiğini savunanlar olduğunu biliyoruz.

Ekonomi, önceleri ahlâk ilminin bir kolu iken, sanayi devrimiyle birlikte kapitalizmin teorik esasları halini almıştır. Bu tabir (ve iktisat) başlangıçta taşıdıkları tutumlu, idareli, itidalli olma ve tasarruf manalarını kaybetmiş, kitlevî üretim ve tüketime dayalı bir sistemin açıklayıcısı ve (özellikle Keynes'ten sonra) adeta bir harcama ilmi olmuştur. Bu haliyle o, kültürün ve tabiatın kirletilmesine ve giderek yokedilmesine zihni bir gerekçe teşkil etmiştir.

Onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru doğan kapitalist iktisat, içinde oluştuğu Batı toplumunun zihniyetini, geleneklerini ve kültürünü aksettirmektedir. Comte ve Spencer sosyolojide, Darwin ve Lamarck biyolojide ne yapmışlarsa, Ricardo ile Marks da iktisatta benzer şeyleri yapmışlardır. Hepsinde de doğrusal gelişme fikrî asli unsurdur. Aydınlanma çağının tabiî hukuk öğretisi, tabiî düzen fikri, 'Bırakınız yapsınlar'ın her türlü müdahaleden uzak, kurtla kuzunun aynı serbestliğe sahip olduğu bir 'serbest rekabet'in temelidir. Homo-economicus (iktisadî adam), Roma hukukundaki mutlak (ve kutsal) özel mülkiyet düşüncesinden, Yunan rasyonalizminden, yahudilik ve protestanlıktan ayrı düşünülebilir mi? Burjuva homo-economicusun somut örneği değil midir?

Kapitalizmin bir ürünü olan Marksizm, ilk kapitalist iktisatçıların, özellikle Ricardo'nun tesiri altında gelişti. Marksizmin diğer iki kaynağı da, Fransız sosyalist geleneği ile Alman idealist felsefesi idi. Bu ideoloji, Marks'ın 1848'de Engels'le birlikte yayımladığı Communist Manifesto ile gün ışığına çıktı. Marks'ın ilk cildini 1867'de yayımladığı Das Kapital (Sermaye) ise Marksizmin ana kitabını teşkil etti.

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Neoklasikler, iktisadı, özellikle iktisat tarihçilerinin ve marksistlerin tenkitlerinin ışığı altında, ideolojik ve siyasî muhtevadan sıyırarak insan psikolojisine dayalı bir nazariye (economics) haline getirdiler. Bunun yanında, sendikalaşma gibi sosyal reformlar ile, 1929 bunalımından sonra Kapitalizm kendini 'sosyalize' ederken, komünist sistem de uygulamada kapitalizme bir hayli yaklaşmıştır (convergence).

Kapitalizm yeniden yapılanmaya 1929 bunalımından sonra başlamıştı. Keynes, liberal kapitalist teoriye devlet müdahalesini soktu. Bugün yumuşatılmış kapitalist ideoloji, kapitalist Batı'nın dünya hakimiyetini sürdürmeye yöneliktir. Bir zamanlar birbirlerine kıyasıya düşman iki kampa ayrılmış komünist ülkelerde de marksist ideoloji 'yeni sınıf'ın yani bürokrasinin hizmetindeydi. Yine Marksizm, geri kalmış ülkelerin Kapitalizm karşısındaki yerlerinin belirlenmesinde büyük ölçüde işe karışmaktaydı.

Gerek kapitalist gerek marksist olsun, bir bütün olarak Batı iktisadının temel özelliği, evrensel bir gerçeklik olma iddiasını taşımasıdır. Belki her insan topluluğunun ortak meseleleri vardır. Fakat bunlar özel şartlar bertaraf edilerek işlendiğinden, kapitalist iktisat geri kalmış ülkelerin kültürel ve iktisadî sahalarda Batı boyunduruğunda kalmalarına yardımcı olmaktadır. Bu süreç sonunda, Kapitalizm sosyal (ve devletçi) bir Kapitalizm halini alırken komünist sistem de yeniden yapılanmıştır.

Yani bugünkü iktisat, kapitalizmin ürünüdür. Bu yüzden de bir ilim olmaktan önce bir ideolojiler yumağıdır. İktisat kitapları da, ana çizgi olarak, ya kapitalist ya da yine Batı'nın bir 'batıl mezhebi' olan Marksizmin ideolojik yaklaşımlarını aksettirmekte, Batı ülkelerinin ihtiyaçlarını ele almaktadır. Söz gelimi, gelir bölüşümü ile ilgili açıklamaları, emek ve sermaye teorilerinde odaklaşan ideolojilerine göre farklılık gösterir.

Öte yandan, aynı kültürün ürünü olmaları, kapitalist ve marksist düşünceleri ideallerde birleştirmiştir. Mesela, marksist düşüncedeki nihai komünizm aşaması ile liberalizmin tabiî düzeni arasında ferdî hürriyetin esas oluşu, devletin olmaması, sınıfsızlık gibi yönlerden tam bir benzerlik vardır. Kapitalist ve marksist emperyalizm arasında bir fark yoktur. Yine liberalizmin burjuvası, Marksizmde bürokrasi şeklinde hakim sınıfı oluşturmuştu. Her şeye rağmen, Batı sistemi bütün yönleriyle dünya hakimiyetini elinde tutmaktadır.

Günümüz Batı insanı doğumdan ölüme kadar belli bir bütünlüğü yaşarken ve eğitim sürecinde kendi kültürünün esaslarını alırken İslâm toplumuna mensup birisine kendi kültüründen çok Batı kültürünün unsurları aktarılmaya çalışılır. Bir tiyatro oyununu andıran bu olgunun daha trajiği, içinde yaşanan toplumun bir Batı toplumu olduğu düşüncesinin empoze edilmesidir. Yani İslâm toplumları henüz kimlik ve kişilik bunalımı yaşamaktadırlar. Sonuç, bu toplumlardaki kültürel hatta maddî bölünmüşlüktür.

Bu durumu anlatan merkez-çevre açıklaması belki Batılı bir karakter taşıyor. Ama durumu gayet iyi anlatıyor. Bugün Batı sistemi veya Kapitalizm merkezdir. Tarihini ve dilini kaybetmiş yani kültürel yoğunluğu azalmış İslâm toplumları çevredir. Müslümanların yaptıkları atıflar da genellikle Batılı sistem içersindedir.

Bu karmaşa içersinde İslâm ilkeleri Batı zihniyet çerçevesinde ele alınır. Mesela bankacılık, borsa, hükmî şahsiyet, reklamcılık, insan hakları, kadın hakları gibi konular farkında olunmadan, Batılı bir paradigma içersinde yorumlanır ve değerlendirilir. Bunların getirdiği problemlere İslâm'dan çözümler aranır. Oysa burada başka türlü bir toplumun ihtiyaçları ön plandadır. Belki bir hesaplaşma ve bir arayış söz konusudur; Ama görünen odur ki müslümanlar zihin ve hayatlarında bu şekilde tatmin olmaktadırlar. Sonuçta zihnî karmaşa daha da artmaktadır. Bunun hayata yansıyan tarafı ise sanayileşmeci, kalkınmacı, kredici bir anlayış ve kompleksli bakış açısıdır.

Günümüzde "İslâm iktisadı" olarak yorumlanabilecek çalışmaların önemli bir kısmı böyle bir atıf çerçevesi içinde ele alınabilir. Arayışlar İslâm kültürüne dayanırsa anlamlı olur. Başka bir hayat tarzı (ve bir kültür) çerçevesinde yapılan "islâmî" arayışlar ortaya çıkarsa çıkarsa "İslâm kapitalizmi" çıkarır. "Müsbet ilimle Allah'ın varlığının isbatı", "Bin lokma, bin hırka", "İslâm bankacılığı", "İslâmî holdingler", "Borsanın İslâmîliği" gibi olgular ve yaklaşımlar bu başlık altında ele alınmalıdır.

Modern kapitalizm veya modernite burjuvazinin eseridir. Yahudiliğin etkisi altında oluşan protestan veya laik burjuva ahlâkı püriten ahlâktır.[21] Bu ahlâkın temeli "bu dünyada başarılı olan öbür dünyada da başarılı olur" fikridir. Burjuvazi homo-economicus ile modelleştirilir. Toplum modelini ise tam rekabet oluşturur.

İslâm dünyası da, bu ilmi veri olarak almıştır. Oysa ilk iktisat kitaplarımızda yerli olmak endişesi vardı.[22] Yine günümüzün müslüman iktisatçılarının veri olarak kabul edip benimsedikleri bazı iktisadî yaklaşımlar çok kere Batı sisteminden kaynaklanmıştır. Bunlar arasında evrensel olanlar şüphesiz ki vardır. Fakat gerçekten evrensel olabilecek iktisadî tahlillere ve ilkelere ulaşabilmek için çeşitli kültür çevrelerine, bu arada İslâm bilginlerinin eserlerine başvurmak gerekecektir. Bu eserler bize "İslâm iktisadı", İslâm iktisadî düşünce tarihi ve iktisat teorisi için çok verimli kaynaklar teşkil etmektedir.

Çağdaş İslâm araştırmalarının temel meselelesi, Batı kaynaklı kavramların zihinlerimizde kurduğu hakimiyettir. Söz konusu kavramlar düşüncelerimizi modelleştirirken başlangıçta faydalı olabilirler. Fakat bunların oluşturacağı engellere karşı hazırlıklı olmalıyız. Zihnimizi İslâm mantık çerçevesine yabancı olan kavramlardan tedricen temizlemek gerekir.

[21] İngiltere'de 1600'lü yılların başında radikal bir kalvinist mezhep olarak yayılan püritenlik İngiltere'de 1649'da Cromwel'in iktidara gelmesinde, ABD'nin kuruluşunda ve kızılderili soykırımında etkili olmuştur. Afganistan ve Irak'ın işgallerinde püriten geleneğininin önemli yeri vardır.

[22] Mesela, Ahmet Mithat Efendi (1844 -1912), eserinde (Ekonomi-Politik 1879) bir iktisat kitabını aynen tercüme etmenin büyük bir hata olacağını ve bu yüzden "bizim için mutavassıt bir yolda ve hal ve şanımıza münasib bir surette bir ekonomi-politik yazmak lüzum ve mecburiyeti"ni duyduğunu belirtmişti. Ahmed Midhat, 1296, 4. Bugün Türkçe'deki iktisat kitaplarının pek azı bu türden bir "lüzum ve mecburiyet" duymaktadır.

IV. İNSAN VE MADDE

İslâm ilkeleri ve uygulamaları hem kendi içlerinde hem de birbirleriyle uyum ve bütünlük gösterirler. Ahlâk, hukuk ve iktisat bu bütünlük içerisinde birbirlerinden ayrılmaz bir özellik taşırlar. İslâm'ın insan ve madde anlayışı iman ve hayat nizamının temelini oluşturur.

Maddenin atomları her an yenilenirken acaba kâinatta değişmeyen bir "öz" yok mudur? Bazıları bu "öz"ün sürekli değişimden başka bir şey olmadığını ileri sürüyorlar. Tecrübe ve müşahadelerimiz bize yeterli ışık sağlayamıyor. Aklımız bir dereceye kadar güç veriyor. Fakat aklımızı kontrol altında tutabilecek bir hassamız olmadığı gibi inançlarımız da dış dünyayı algılamakta her zaman etkin oluyorlar.

Çağdaş insan mantığı inancın önüne koyma eğilimindedir. Çünkü mantık nesnel, inanç ise öznel görünmektedir. Oysa mantık inancı zorunlu kılıyor: "İnanırsanız her şeyi kazanabilirsiniz, inanmazsanız her şeyi kaybedebilirsiniz"

Yine ilimlerin temelinde mantık değil inanç vardır. Paradigma denen şey aslında inançtan başka bir şey değildir. Dolayısıyla inancın mantığa önceliği vardır.

Bilginin temelinde inanç olunca sürekli değişimi "öz" olarak kabul etmek de bir inançtır. Meselenin esasına inersek bir yaratıcının yani Allah'ın varlığına inananlar O'nun bildirdiklerini değişmez "öz" olarak kabul ederler. Zaman ve mekânı Allah yaratmıştır. Bunun tersini inanç olarak benimseyenler ise, yukarıda belirtildiği gibi, sürekli değişimi veya tesadüfü "öz" olarak kabul ediyorlar.

İslâm inancına göre de sürekli bir değişim mevcuttur, fakat bu Allah'ın yaratışının dışında değildir: "O her gün bir iştedir" (Rahman, 55/29) İnsan ve kâinatın bunun dışında kalan değişmeyen vasıfları vardır. Bu Kur'an'ın ifadesiyle Allah'ın sünneti (sünnetullah) yahut tabiî kanunlardır.

İslâm, ilkelerini insan, cemiyet ve kâinatın bu değişmez vasıflarına bağlamaktadır. İslâm'ın insan ve madde görüşü, bu ilkelerin en küllisi olup, hepsini çepeçevre kuşatarak bütüncü bir hayat nizamının temelini teşkil eder. İmandan başlayarak ahlâk, hukuk ve iktisat bu esas dahilinde âhenkli bir şekilde birleştirilir. İslâm'ın insan ve madde görüşünü ortaya koymak, onun neyi gerçekleştirmek istediğini ol-

duğu kadar, iktisadının da kendi nizamındaki yerini tayin ve esaslarını tesbite yarayacaktır. Zaten iktisadın fâili (subject) insan, nesnesi (object) maddedir.

"İslâm iktisadı" da belli bir inanç (iman) sistemine dayanmaktadır. Akıl yürütmenin, deney ve gözlemlerin bilgi üretimindeki yeri inkar edilmez. Ancak bunların geçerlik sınırları çizilir. Evrensellik bile evrenin izafiliğiyle sınırlıdır.

Bize göre inançlardan arınmış bir tarafsızlık söz konusu değildir. Tarafsızlık, hakikati olduğu gibi görebilme ve gösterme cehdi olabilir. Bunun dışındaki tarafsızlık iddiası, netice itibariyle, hakim ve yaygın ideolojiden yana olmaktır.

İslâm'a göre insanın varlık sebebi ibadet yani Allah'a kulluktur (Zâriyât, 51/56). İbâdet kavramı bütün hayatı etkileyen namaz, zekât, oruç hac gibi fiillerle birlikte salih amel diye ifade edilen her türlü iyi davranış, düşünce, çalışma ve faaliyetleri içine almaktadır.

Yine ibadet bütün hayatı kucaklayan, kaynağını insan ruhunda bulan sürekli bir iyiye yönelme duygusu ve tatbikatıdır. Kur'an-ı Kerim bunu salih amel (yararlı ve yerinde iş) diye tarif eder. Salih emel işleyenlere (inanmak şartıyla) ebedi mutluluğu vadeder (Bakara, 2/25, 277; Nisa, 4/57, 112, 124, 173; Mâide, 5/9, 55, 69; Kehf, 18/30; Nûr, 24/97). İnsan, davranışlarına ibadet özelliklerini kazandırmaya çalışmalıdır. "İslâm iktisadı"nın uygulama ortamı ibadetlerin bile ticâret haline gelmesi değil, aksine ticâretin ibadet vasfı kazanabildiği bir ortamdır.

Dünya hayatı ahirete hazırlık anlamında imtihan dünyasıdır. Değişim, özü etkilemeyen, dünya hayatı içersindeki maddî değişimdir. Yaratılış, dünya yaşayışı, ölüm ve ebediyete dirilme safhalarını içine alan (Rum, 30/40) hayat mutlaktır, dünya izafidir ve insan bu izafiyet dünyasında mutlakı aramaktadır.

Bütün yaratıklara üstün olan (İsra, 17/70) ve en güzel şekilde yaratılan insan (Tîn, 95/4) çok aşağı bir yere indirilmiştir (Tîn, 95/15). Bu, insanı çevreleyen maddî ihtiraslar ve menfaatlerdir. İnsan bu çemberi kıramazsa kendisine bir kötülük geldiğinde feryad eden, bir iyiliğe ve zenginliğe malik olduğunda ona ihtirasla sarılan (Me'âric, 70/19-25), nankör (Hacc, 22/66), maddî sıkıntıya uğradığında ümitsizliğe düşen (İsra, 17/83), hatta Allah'a isyana kalkışan (Fecr, 89/15-20), elde ettiği mal, mülk sayesinde kendisini herşeyden müstağni gören azgın (Beled, 90/10; Alak, 96/6-8) ve cimri (İsra, 17/190) bir yaratık olur.

Kâinat ve her türlü dünya nimeti insanlar için yaratılmış ve onların emrine verilmiştir. Bunlar meşru yollardan faydalanılmak şartıyla insana helaldir. Bitkiler, hayvanlar, cansız varlıklar, su, yeryüzü ve uzay hep insanın maddî ihtiyaçlarına cevap vermek için yaratılmıştır (Bakara, 2/22, 29, 35, 36, 58; Mâide, 5/ 120; A'raf, 7/10, 24; Tevbe, 9/24, 115; İbrahim, 14/32; Hicr, 15/19-21; Nahl, 16/5, 11-14; Taha, 20/53-54; Hacc, 22/65; Lokman, 31/20; Mümin, 40/79-80; Casiye, 45/13; Kaf, 50/11; Mülk, 67/15).

İnsanın maddî eğilimleri ve ihtirası veri olarak kabul edilebilir: "Adem oğ-

lunun mâl dolu iki vadisi olsa hiç şüphesiz üçüncüsünü de ister. Adem oğlunun karnını ancak toprak doyurur. Bununla beraber Allah da tevbe edenlerin tevbesini kabul eder"[23] İnsan eğitimle bu eğilimi sınırlandırabilir: "Adamlar vardır. Ne bir ticâret ve ne de bir alışveriş onları Allah'ı anmaktan, namazlarını kılmaktan, zekâtlarını vermekten alıkoyamaz" (Nûr, 24/38).

Maddî hayattan tamamen kaçmak da tıpkı ona teslim olmak gibi "haddi aşmak"tır.[24] Yani müslüman insan tipinden istenen onun maddeye esir olmaması fakat onu hizmet şuuruyla çalıştırarak, insanlara faydalı olması ve Allah'ın rızasını kazanmaya çalışmasıdır: "Şüphesiz ki, Allah müminlerden kendilerini ve mallarını cennet karşılığında satın almıştır" (Tevbe, 9/110; ilgili diğer âyetler: Al-i İmran, 3/14-15; Şûrâ, 42/27; Zuhruf, 43/33-35).

Müslüman için geniş bir nesil veya büyük maddî imkanlar kendiliklerinden hiç bir değere sahip değildir. Onların değerini belirleyen Allah rızasına yönelik olmalarıdır. Allah Müslüman'dan sadece temiz bir kalp (kalb-i selîm) isteyecektir (Şuarâ, 26/88). İşte iktisadî faaliyetler, sadece, bu temiz kalbi elde etme ve ahlâki arınma sürecini kolaylaştırıcı tedbirler olarak yorumlanabilir.

Madde her an yeniden yaratılır, sürekli değişir. Aslında o iki enerji akımı arasındaki aldatıcı ve geçici bir görüntüdür. Atom parçalanır yani madde yokolurken enerjiye dönüşür: Oysa parçalanan atomun yeniden birleşmesi çok daha büyük enerji oluşturuyor. Belki de maddenin ilk yaratılışındaki enerji yeniden ortaya çıkıyor. Ne var ki madde bu aldatıcı görüntüsüyle de olsa dünya hayatında bir imtihan vasıtasıdır.

İnsanı tarif ve kâinattaki yerini tayin eden Kur'an-ı Kerim yukarıda belirttiğimiz gibi ısrarla maddenin geçiciliğini telkin eder ve onunla olan kalbî ilgiyi kesmeyi tavsiye ederken dünya için çalışanların gayretlerinin karşılığını göreceklerini, dünyadan nasiplerini alacaklarını, maddî refahlarını sağlayacaklarını fakat onlar için ebedi hayatın kaybolduğunu ölüm sonrasında hiç bir nasibe malik olamayacaklarını söyler. Geçmiş milletlerden misâller vererek onların zamanlarına göre nisbeten daha çok maddî refaha sahip olanların yokolduklarını ve zenginliklerine güvenenlerin sonlarının hüsran olacağını ısrarla belirtir.[25]

Zenginlik bir imtihan vesilesidir. Zenginlik arttıkça insanın yükü de artar ve çoğu zaman bu yükün altında kalınabilir.[26]

[23] Buhârî, Rikak 10; Müslim, Zekât 116-119; İbn Hanbel, III, 247, 341; V, 219; Ayrıca bkz. Tirmizî, Zühd 27, Menâkıb 32, 64; İbn Mâce, Zühd 27.

[24] "De ki, Allah'ın kulları için ortaya çıkardığı güzellikleri ve temiz, hoş rızıkları kim haram kıldı" (A'raf, 7/32).

[25] "Şüphesiz ki, kâfirlerin ne malları, ne çocukları Allah'tan gelecek şeyden onları kurtarabilecektir. Onlar ateşin yakıtlarıdır" (Al-i İmran, 3/10) ; "Bırak onları yesinler, faydalansınlar. Onları emel oyalasın. Yakında bileceklerdir" (Hicr, 15/3; ilgili âyetler Al-i İmran, 2/116, 145, 152; Nisa, 4/134; Tevbe, 9/69; Hûd, 11/16-17; Nahl, 16/30; İsra, 17/18-19; Mü'minûn, 23/ 114).

[26] "Her ümmet için bir fitne vardır. Benim ümmetimin fitnesi de maldır": Tirmizî, Zühd, 26.

Kur'an ve peygamberimiz inananlara, gerçeği daima göz önünde bulundurmalarını; bir gün mutlaka öleceklerini, mal, mülkün kendilerini aldatmamasını, pişman olmamak için serveti Allah rızası için, kendilerinin ve ailelerinin geçimini temin maksadıyla kazanmalarını ve fazla kısmı yine Allah yolunda sarfetmelerini söyler. Her şeyde Allah rızasını gözetmelerini, daima birbirleriyle yardımlaşma ve dayanışma içinde bulunmalarını öğütler. Çalışmayı asla terketmeden tama ve ihtirası bırakıp Allah'a güvenmelerini ve onlar doğru yolda oldukları müddetçe Allah'ın kendileriyle beraber olacağını ve onlara yeteceğini telkin eder. Müslümanların çalışıp geçimlerini sağlarken fazla kazançlarını Allah yolunda infâk etmelerini öğütler.[27]

Kur'an'ın bir başka öğretisinde insanın, inanmayanların elde ettiği maddî üstünlüğe gıpta edip, aşağılık duygusuna kapılmamaları belirtilir.[28] Şüphesiz ki, bundan Batı dünyasının maddî refahını onlara benzemek suretiyle elde etmeye uğraşmanın anlamsızlığı sonucu da çıkar.

İslâm'ın insandan istediği onun iman ettikten sonra maddenin geçici görüntüsüne kapılmadan çalışmasıdır. Müslümanı iktisadî hayata iten girişim zihniyetinde ihtirasa ve açgözlülüğe yer olmamalıdır.

İslâm iktisat düşüncesinde kanaat büyük yer tutar. İhtirasın tam tersi olan kanaat, girişimin verimliliğini ve kişinin iç huzurunu sağlar. Üstelik üreticinin tüketicilerle, ferdin toplumla barış içinde olmasının da sebebidir. Hz.Peygamber gerçek zenginliğin gönül zenginliği olduğunu bildirmiştir.[29] "Müslüman olup da ancak yetebilecek kadar rızıklandırılan kimse kurtulmuştur. Allah verdiği şeyle onu tatmin etmiş, kanâat sahibi kılmıştır"[30]

Görüldüğü gibi İslâm'ın insan ve madde görüşü "İslâm iktisadı"nın temelini oluşturmakta, dayandığı temel varsayımları vermektedir. Bir iktisat süjesi olarak müslüman Allah'a inanan, rasyonel davranıp Allah'a güvenen, sebeplere başvurup Allah'a tevekkül eden, Allah'ın kullarına hizmet şuuru içinde müteşebbis, kul hakkına saygı gösteren, muhteris değil, kanaatkâr bir insandır.

Bu insan tipine ve madde anlayışına yabancılaşıldığı itiraf edilmelidir. Bu Allah rızası inceliğine uzak, içtimaî ve iktisadî hayatını karşılıklı menfaatlerle

[27] "Sevdiklerinizden Allah yolunda infâk etmedikçe iyiliğe nail olamazsınız. Ne infâk ederseniz şüphesiz ki, Allah onu bilir" (Al-i İmran, 3/92) ; "Allah kendisinden korkana bir çıkış yolu ihsan eder, onu ummadığı yerden rızıklandırır. Kim Allah'a güvenip dayanırsa O kendisine yetişir. Şüphesiz ki, Allah emrini yerine getirir. Allah her şey için bir ölçü tayin etmiştir" (Talâk, 65/3).

[28] "Onlardan bir zümreye kendilerini imtihan için verdiğimiz dünya hayatına ait ziynet ve debdebelere sakın gözlerini dikme. Rabbinin rızkı hem daha hayırlı hem daha süreklidir" (Tâha, 20/31; ilgili diğer âyet: Hicr, 15/31).

[29] "Zenginlik mal mülk çokluğundan değildir. Zenginlik gönül zenginliğidir": Buhârî, Rikak, 15; Müslim, Zekât, 120; Tirmizi, Zühd, 40; İbn Mâce, Zühd 9.

[30] Müslim, Zekât, 125; Tirmizi, Zühd, 35; İbn Hanbel, II, 8.

düzenleyen, iktisadî insan için değil de insanı iktisat için kullanan bir dünyaya benzemeye çalışma sebebiyledir. Maamafih biz henüz kaybolmamış bu ruh ve anlayıştan başka bizi kurtaracak reçete olmadığına inanıyoruz. Farklı insan tipini, üstünlük ölçüsünün takva olduğu sınıfsız toplumu, âdil ve otoriter devlet uygulamaları örneklerini, ütopyalarda değil, tarihte bulmak mümkündür.

İslâm'ın ilk devirleri insanlık için bir nizam modeli olabilir. Asırlarca değişik iklim ve şartlarda tatbik imkanı buları bu ideal bizim de millet hayatımızın en esaslı bir bölümüdür. Bıraktığımız yerden başlamak zorundayız. Zira "kişi düştüğü yerden kalkar".

İKİNCİ BÖLÜM
USÛL HAKKINDA

I. İSLÂM İKTİSADININ KAYNAKLARI

İslâm usûl ilmine göre bilginin başlıca üç kaynağı vardır: Beş duyu (havâss-ı selîme), akıl ve sadık (doğru) haber. Beş duyu bize eşyanın maddî özelliklerini tanıtır. Akıl; sezgi, tecrübe, istidlâl (tümevarım-tümdengelim-anoloji) yollarıyla bilgi üretir. Bu bilgi beşeridir. Sadık haberin kaynağı ise Kur'an ve sünnettir. Vahiy yoluyla Allah'ın peygamberler vasıtasıyla insanlara tebliğ ettiği bilgidir. Vahyin peygamber dışındaki insanlara (velilere) mahsus olan çeşidinc ilham denir ki bunun öznel (sübjektif) bir bilgi kaynağı olduğu kabul edilmiştir. Vahyin çizdiği ilkeler ışığında akıl yoluyla ulaşılan sonuçlar, "İslâm iktisadı"nın usûlü ve kaynakları hususunda bize malzeme sağlayacaktır.

Beş duyu kaynaklı bilginin evrenselliği de evrenin izafiliği ile sınırlıdır. Zira bir bütün olan hayat içersinde bizim idrak edebildiğimiz, ancak sınırlı bir alandır. Ölüm sonrası için ise müsbet veya menfi inançlar vardır: "Onlar bu dünya hayatının sadece dış yüzünü bilirler. Ahiretten ise haberdar değildirler. Kendileri üzerinde düşünmezler mi? Allah o gökleri, o yeri ve ikisinin arasında bulunan şeyleri hakikatin gerçekleşmesi için ve tesbit edilmiş bir vade ile yaratmıştır. Fakat insanların çoğu Rablerine kavuşmayı inkar ediyorlar" (Rum,30/7-8).

"İslâm iktisadı"nı incelerken kullandığımız usûl esas olarak vahiyden kaynaklanan ilkelere dayanmalıdır. Bunun dışında kalan hususlar zaman ve mekana göre değişirler. Bir zamanlar uygulanan hususlar tecrübe birikimini oluştururlar ve günümüzün meselelerine çözüm aramada bize, bağlayıcı olmadan, yardımcı olurlar.

İslâm bir yandan şahsiyetçi bir tutumla fertlerin olgunlaşmasını, ahlâk ve faziletlere sahip olmasını ileri sürerken, bir yandan da onları cemaatin hizmetine sunarak barış dünyasının gerçekleştirilmesini hedef alır. Karşılıksız, sırf Allah rızası için birbirini sevmeye, yardımlaşmaya teşvik eder. Koyduğu hukuk ilkelerini de insan ruhunun derinliklerinde mevcut olan bu huzur kaynağı hasletlere bağlar. Diğer taraftan ruhu maddenin tasallutundan kurtarmak için iktisadî hayatı düzenleyecek ana kaideler koyar. Bütün bunları kudretli bir devletle teminat altına alırken içtihat, kıyas, icmâ', istihsân, örf ve âdet gibi hukukî müesseselerle bu

ana ilkeler yığında zaman ve mekâna göre değişen talî kaideler tesbit eder.

Kaynaklar aynı zamanda fıkıh ilminin de kaynaklarıdır. Fıkıh, kelime olarak anlamak demektir. Fıkhın ıstılahî anlamı ikinci plandadır. Dolayısıyla, öncelikle yapmak zorunda olduğumuz şey, İslâmı anlamaya çalışmaktır. Ancak bu şekilde '"İslâm iktisadı"'nı İslâmın bütünlüğü içersinde ele alabiliriz.

A. UMUMİ KAYNAKLAR (ASLÎ DELİLLER)

Klasik tasnife göre şer'i hükümlerin çıkarıldığı umumi kaynaklar Kitap, Sünnet, icmâ' ve kıyastır. Bunlar bütün İslâmî ilimlerin temel kaynaklarıdır. İslâm usûl bilgisinde, kaynak 'delil' ıstılahı ile karşılanmaktadır. Bu dört kaynağa asli deliller denir. Bunlardan Kitap ve sünnet temel, icmâ' ve kıyas ise tamamlayıcı kaynaklardır. Çağdaş yaklaşımda Kitap ve Sünnet temel kaynaklar olarak yer alırken Akıl başlığı altında icmâ', kıyas ve diğer ikinci derecede deliller ele alınmaktadır.

1. Kitap

İslâmî ıstılah olarak kitaptan kastedilen Kur'an-ı Kerimdir. Kur'an hayatın ve insanın yaratıcısı olan Allah tarafından Hz. Muhammed'e vahyedilmiştir. O'na bütün şer'i delillerin de aslı olduğu için aslü'l-usûl (asılların aslı) denilmiştir. Kur'an, İslâmî hükümlerin kaynağıdır. Diğer kaynaklar Kur'an'ın yorumlanmasıyla ortaya çıkmışlardır ve netice itibariyle Kur'an sisteminin bütünlüğünde yerlerini alırlar. Kur'an'dan hüküm çıkarma ise (içtihat) özel bir eğitim, bilgi ve kabiliyet gerektirmektedir.

2. Sünnet

Hz. Muhammed (s.a)in söz, fiil ve takrir (olayların herhangi bir söz veya fiilî sükut ile karşılanması) leridir.[1] Sünneti daha geniş anlamda "Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı anlama, yorumlama ve uygulama yolu" olarak ele alabiliriz.

Sünnet, tam veya yarı bağlayıcı olan veya olmayan unsurları kapsamaktadır. Bunlar Hz.Peygamber'in bir takım davranışların caiz (yapılabilir) olduğunu gösteren sözlü veya fiilî açıklamaları; örnek alınması daha iyi olan kendine mahsus davranışları ile beşeri ve alelade işleridir. Hadis ve hadis usûlü ilimleri, sünnet

[1] Kur'an'a göre, Peygamber'in konuştukları vahiyden kaynaklanmıştır (Necm, 53/3-4). Sünnetin delil olduğunu gösteren diğer ayetler arasında şunlar da hatırlatılabilir: "Peygamberin size getirdiklerini alın. Yasakladıklarını da yapmaya son verin" (Haşr, 59/7), "Peygambere itaat eden, Allah'a itaat etmiş olur. " (Nisa, 4/81).

konusunda malzeme ve yöntem sağlayan ilimlerdir. Kitap ve sünnetin kesin hüküm ifade eden ibarelerine nass denir.

3. İcmâ'

Mesele çözümü için Kur'an ve Sünnet'in lafız, mana ve ruhuna başvurmak, İslâm usûl bilgisinin temel özelliğidir.[2] Yorumların bu paradigma veya atıf çerçevesi içinde olması hedeflenir.

İcmâ', belirli bir zaman ve mekanda, belirli bir konu üzerinde uzmanların (müçtehidlerin) ittifak etmeleridir. İcmâ'ın nassa aykırı olmaması gerekir.[3]

4. Kıyas

Hakkında nass bulunmayan bir hususta aralarındaki illet benzerliğinden dolayı, hakkında nass bulunan bir hususun hükmünü geçerli kılmaktır. İlletten kasıt, hükmün üzerine bina edildiği müşterek sebeptir.

Kıyas özel durumlarda söz konusudur. Mesela, hamr (alkollü içki) haram kılınmıştır. Haram kılınmasının illeti, sekr yani sarhoşluğa sebep olması, aklı zaafa uğratmasıdır. O halde, eroin gibi sekr veren (aklı zaafa uğratan) şeyler de haram olacaktır. Kıyas delilini kullanırken, özellikle illetin tesbiti titiz bir çalışmayı gerektirmektedir. [4]

B. HUSUSÎ KAYNAKLAR (FER'Î DELİLLER)

"... şeriat, müslim-gayr-ı müslim; yerli-yabancı herkese, hattâ bütün mahlukâta karşı hayırhah olmayı, iyilik etmeyi emreder."
Prens Sabahaddin

Bu kaynaklar "İslâm iktisadı"nın önemli bir kısmını teşkil eden fıkıh ilminde kullanılmaktadırlar. Aslî delillerde lafzî hüküm bulunmadığı zaman bu delil-

[2] "Ey iman edenler, Allah'a itaat ediniz. Resul'e ve sizden olan idarecilere de itaat ediniz. Eğer bir şeyde ihtilaf ederseniz, onu Allah'a ve Resulü'ne döndürünüz. Hayırlı ve sonuç bakımından güzel olan budur." (Nisa, 4/59). Yorumların bu paradigma veya atıf çerçevesi içinde olması hedeflenir.

[3] İcmâ'ın dayanakları, Kuranın ruhu ve Hz. Peygamber'in hadisleridir. Mesela; "Ümmetim dalalet üzerinde ittifak etmez" (İbn Mâce, Fiten, 8) ve "Müslümanların güzel gördüğü şey Allah yanında da güzeldir" (İbn Hanbel, I, 379) gibi hadisler müslümanların ittifaklarına verilen önemi belirtmiş ve icmâ'a dayanak teşkil etmiştir.

[4] "Ey basiret sahipleri itibar ediniz" (Haşr, 59/2) ayeti, kıyasa delil teşkil eden ayetlerdendir. Zira i'tibar mefhumunun içersinde kıyas manası mevcuttur. Bunun dışında kıyas, Hz. Peygamber'in ve ashabının uygulamaları ile de sabittir.

lere başvurulur ki Kitap veya Sünnet'te bunlara açık veya zımnî işaretler bulunmaktadır. Kaldı ki, icmâ' ve kıyasla birlikte bunlar, meseleleri çözmede temel mantık kuralları gibi görülmektedir.

1. Örf ve âdet (teamül)

Örf ve âdet, bilinen ve iyi karşılanan gelenektir. Kur'an'da örf ile emredilmesi istenmiştir.[5] Burada örften kastedilen, büyük bir ihtimalle, iyi davranış ve geleneklerdir. Bu, Kur'an'a aykırı düşmemek şartıyla şer'i bir delil olarak kabul edilir.

Özellikle Hanefî mezhebinde 'teamül hukuku' önemli bir yere sahiptir. Buna göre, bir meselede şer'i hükmü tesbit etmek için, örf ve âdet hakem kılınır ve delil olarak kabul edilir. Örf ve âdetin yasakladığı şey, hakikaten yasak gibidir.

Örf ve âdet, ilkelerin yorumlanmasında yerelliği ve zaman faktörünü etkili olarak ön plana çıkarır. Nassa apaçık bir şekilde karşı olmamak şartıyla, nassın bulunmadığı yerde onun yerine geçerler. Özellikle toplumsal ve iktisadî uygulamalarda mahallî gelenekler ve uygulamalar esastır.[6]

İmâm Malik'e göre, Medine halkının örfü Hz.Peygamberin tasvibine mazhar olduğundan, ayrı bir delil sayılmalıdır. Diğer mezhepler de Peygamber devri Medine halkının örf, adet ve teamüllerine öncelik tanırlar. Şafiler örfü sınırlı bir şekilde kullanırlar.

Bu delil sonraki İslâm devletlerinde, özellikle Osmanlılarda, gelenekçilik olarak belirginleşmiştir.

2. İstihsân

Buna 'kamu yararı' diyebiliriz. Serahsî gibi fakihlerin tanımıyla 'kolaylığı sağlamak, güçlüğü terketmek' anlayışıdır.[7] Teknik olarak istihsân, daha güçlü bir delille karşılaşıldığı için zahiri kıyası terkedip gizli kıyası tatbik etmeye denir.

İstihsânın kaynağı, genellikle zorunlu ihtiyaçlar yani zaruretlerdir. Bunlar dikkate alınmadığında toplumsal bir zarar ortaya çıkar. Kamu yararı (menfaat ve maslahatı) bunların dikkate alınmasını gerektirir ki şeriatın amaçlarından biri de maslahatı gerçekleştirmektir.

Tercih edilmesi gereken ve zaruretin kaynağını oluşturan maslahat daha kolay ve faydalı olan şeydir. Zaruretler yasak olan şeyleri de mübah kılarlar. Ken-

[5] "Afv yolunu tut, örf ile emret, cahillere aldırma" (Araf, 7/19).
[6] Halife Ömer Suriye valisinden (Muaviye veya kardeşi Yezid) malî sistemi kurmak için Bizanslı bir memur istemişti: Hamidullah, II, 1031.
[7] "Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez" (Bakara, 2/185)

dileriyle sınırlıdırlar ve genelleştirilemezler. Sadece ilgili konuda kamunun zarara uğratılmaması amaçlanır.

Zaruretin ortadan kalkmasıyla bunun gerektirdiği olağanüstü durum da ortadan kalkar. Eğer zaruret bir engeli ortadan kaldırmışsa zaruretin giderilmesiyle bu engel geri döner.

3. İstislâh

Bu kaynak istihsândan daha kapsamlıdır. "Kolaylığı sağlamak, güçlüğü terketmek" ilkesinin daha geniş bir yorumudur. Sadece zaruretlerin değil bütün maslahatların gereğinin yapılmasını ifade eder.

Halkın ruh ve beden sağlığının, malının ve canının korunması gibi bizzat şeriat tarafından esas kabul edilen maslahatların yerine getirilmesi öncelikle şarttır. Meşru olmayan ticâretten elde edilen kazanç gibi şeriatın reddettiği maslahatlar ise sosyal zarar oluşturacakları gerekçesiyle engellenirler. Bunun dışında kalan maslahatlar şeriat tarafından kabul edilmiştir. Bunların yerine getirilmesi ilke olarak gerekli görülmüştür.

İslâm'da zararların ve zorlukların giderilmesi ve kolaylıkların celbedilmesi esastır. Bu da maslahat içersinde yer alır. Sosyal zarar ile ferdî zarar karşılaştığında ferdî zarar tercih edilir.[8]

Hz. Ömer'in müellefe-i kulûb'a, ilgili zaruretin geçici olarak ortadan kalktığı gerekçesiyle, zekât paylarını vermemesi[9] ve bir kıtlık yılında hırsızlık yapanın elini kesmemesi istislaha örnek olarak verilmektedir.

4. İstishâb

Evvelce var olduğu bilinen bir şeyi aykırı bir delil bulunmadıkça geçerli saymaktır. Bu, İslâmın gelenekçi yönünü ortaya koyar. Yine fıkha göre, evvelce varlığı kesinlikle bilinen şeyin şüphe ile zail olması mümkün değildir. Kazanılmış meşru hakların korunması da esastır.

Bir şeyin bulunduğu hal üzerine kalması asıldır. Hiç kimse doğuştan hukukî ve malî bir mükellefiyet altında değildir. Bir zamanda sabit olan şeyin hilafına delil olmadıkça o şeyin devamına hükmolunur. Yalnız bu tür gelenekler zulüm ve zarar kaynağı iseler, mutlaka değiştirilmelidirler.

İstishâb'a, Kitab ve Sünnet ile yasaklanmayan bir şeyin meşru ve caiz olduğu (aslu'l-ibahe) hususunu da ilave edebiliriz. Böylece İslâm ilkelerine aykırı ol-

8 Mecelle, md. 26.
9 Hamidullah, II, 957.

mayan her türlü hukukî görüşler, kanunlar, evvelce belirtildiği gibi örf, adet ve teamüller İslâm'ın içersindedirler.

Bu kısma şunu misal verebiliriz: Hz. Ömer, İran fethedildikten sonra, mahalli memurlardan ziraat gelirleri hakkındaki eski uygulamaların, aşırı olanlar müstesna, geçerliliklerini korumasını istemişti. Yine Bizans ve İran kaynaklı para, mâliye ve idare kurumlarının İslâm döneminde de yumuşak bir geçiş süreci içersinde geçerli olmaları aynı mantığa dayanır.

5. Mütekabiliyet (Karşılıklılık)

Özellikle dış siyaset ve ticâret konularında uygulanmıştır. Mesela, Hz. Ömer İslâm ülkesine mal getiren yabancı tüccarlar için ilgiliye "Bu yabancıların mensup olduğu devlet, kendi ülkesine giren tebamıza nasıl muamele ediyorsa, o şekilde hareket et. Bu yabancı tacirlerden, onların tebamızdan aldıkları gümrük nisbetinde vergi al. Eğer böyle bir vergi yoksa mal üzerinden % 10 gümrük vergisi al" demişti. Şüphesiz bu ilke bağlayıcı değil, yol göstericidir.

6. Devletinin çıkardığı mevzuat

Devletin çıkardığı mevzuata uyulması, her hukuk sisteminin kabul ettiği bir ilkedir. Dolayısıyla bunlar, yürürlükte kaldıkları sürece bağlayıcıdırlar. yürürlükten kalktıklarında da, İslâm hukukunun da bağlayıcı olmayan kaynaklarındandır.

7. Sahabe kavli

Hz.Peygamber'in arkadaşlarının ileri sürdükleri görüşlerin Hz.Peygamber'den alınmış olabileceği ihtimali, bunların bazı fakihlerce delil kabul edilmesine yol açmıştır. Fakat bazı fakihler de bunları öncelikli kabul etmemişlerdir.

8. İslâm'dan önceki semavi dinler

İslâm'dan önceki şeriatlerin hükümlerinden İslâm tarafından ortadan kaldırılmayanları da delil olarak kabul edilirler. Zaten bunlar da Kitap ve Sünnet tarafından belirtilip geçerlilikleri korunmuştur. Bir kısmı da örf niteliğinde olabilir.

C. İÇTİHAD

İçtihat kelime olarak çalışmak, zor bir işi başarmak için bütün gücü sarfetmek demektir. Fıkıh usûlü ıstılahı olarak içtihat, hususî ve muayyen delillerden şeri hüküm çıkarmak için bütün gücü sarfetmektir. Bu delilleri yukarda açıkla-

maya çalıştık. İçtihat yapmaya ilmen, ahlâken ve zihnen selahiyetli olan kimseye müctehid denir. Nass ile sabit olan hususlar, özellikle itikadi konular, içtihat sahasının dışındadır.

İçtihat yapabilmek için ilgili konuları bilmek, Arapçaya hakkıyla vakıf olmak, fıkıh usûlünde uzmanlaşmak, hangi konularda icmâ' edilmiş olduğunu bilmek ve geçmiş müctehidlerin çalışmalarını değerlendirmek gerekir. Bunlar yanında, delillerin ruh ve manasına nüfuz edebilecek zeka ve tefekkür kabiliyetine ihtiyaç vardır.

İçtihat, Kur'an ve hadis'in hüküm getirmediği veya yoruma açık bıraktığı konularda yapılabilir.[10]

İslâm bilginlerinin çoğuna göre, bir müctehid kısmi içtihatlar yapabilir, bazı konularda başkalarının görüşlerine uyabilir. Yine bilginlerin ortak kanaatine göre, müctehid yetişmeyen bir zamanda yaşayan bütün müslümanlar sorumlu ve günahkar olurlar.

İslâma göre ilimle ahlâk birbirini tamamlarlar. Bildiğini tatbik etmeyen, (ilmiyle âmil olmayan) bilginlerin çalışmaları büyük değer taşımaz. Usûlcüler arasında adalet olarak kabul edilen ve kişinin İslâmı yaşaması demek olan sıfat, içtihatın şartlarındandır.

Alimlerin uzman oldukları konularda, bizzat Hz.Peygamber tarafından çok büyük değer atfedilen ve yürürlük kabiliyeti taşıyan fikir üretmeleri, İslâmın hareketliliğini ve her çağda uygulanabilirliğini sağlar. Kur'an ve Sünnet'i yorumlamaya dayanan bu disiplinli ve fakat hür olan çalışmalar, değişik mezhep ve görüşler doğurmuştur.

İçtihat yeni bir hüküm getirmektir ve kaynakları yukarda belirttiğimiz delillerdir. Önceden verilen bir hükmü değişik ve yeni şartlara uyarlamak ve uygulamak içtihat değil tatbîktir ve içtihat seviyesinde olmayan alimler de bunu yapabilirler.

D. TASAVVUF ve AHLAK

Şimdiye kadar, usûl meselesinin maddî ve hukukî çerçevesini çizmeye çalıştık. Bununla, '"İslâm iktisadı"'nın İslâmın bütünlüğü içersinde yerini tayin bakımından ilk adımı atmış bulunuyoruz.

Değişik meşrep ve mizaçlara sahip olan insana İslâm çerçevesinde yer arayan düşünce ve hareket sistemi olan tasavvuf, iktisadımızın kaynaklarındandır. İlkelerini Kur'an'da ve örneklerini Hz.Peygamber ve ashabında bulduğumuz tasavvuf, "İslâm iktisadı"nın öznesini teşkil eden insan tipinin tayin ve dünya gö-

[10] Hamidullah, II, 957.

rüşünün tesbit edilmesinde bize yol gösterecektir.

İslâm tasavvufu, ahlâkî ve ruhi derinleşmeyi hedef alırken hayatla ilişkisini kesmemiştir. Aksine, Hz.Peygamber döneminden beri eğittiği insanlar aracılığıyla, maddeyle İslâm'a özgü bir münasebet kurmuştur. Bunun sonucunda, içtimaî hayatı düzenleyici karakteriyle de, fütüvvet-ahilik-esnaf gibi, kurumların oluşmasına katkıda bulunmuştur.

Yanlış anlayış ve uygulamaların, İslâm tasavvufu hakkında yanlış düşüncelere yol açmaması gerekir. Bu tür gerekçelerle tasavvufun dışlanması İslâmın özgünlüğünü yokettiği gibi, İslâm'ın kapitalizmin türevi olarak algılanmasının ve bir tür "İslâm protestanlığı" ve "İslâm kalvinizmi" oluşmasının sebeplerinden birisidir.

İslâm temelde bir iman, dolayısıyla gönül meselesidir. Bazı müslümanların üç boyutu aşıp tasavvufa ulaşamaması, İslâmın farklılığını ve çekiciliğini, dolayısıyla insanlığa bir ümit kaynağı olma özelliğini kaybetmesine yol açmaktadır. Tasavvuf bize, insanın maddî ilişkilerinde etkin bir rol sunabilmesinden öte, üç boyutu aşan bir gaye, bir yaşama sevinci, bir sonsuzluk ümidi taşımaktadır.

İslâm hukuku ve iktisadı, İslâm ahlâkının tamamlayıcı bir unsurudur. Zira "İslâm güzel ahlâktır"[11] İslâm, sadece medeni bir nizam kurmakla kalmamış; aynı zamanda, insan inşa etmiştir. İslâm'ın asıl kalıcı yönü de burası olmalıdır. Siyasî ve iktisadî çöküş dönemlerinde bile İslâm eğer varlığını devam ettirebilmişse, bu, eğitilmiş insan unsurundan dolayıdır. İslâm ahlâkını derinliğine işlemeyi ve yaşamayı konu edinen tasavvuf, bu eğitimi sağlamıştır. Başka insanları kendine tercih, merhamet,[12] hürmet, hizmet, samimiyet ve tevazu gibi kavram ve haller, ahlâk eğitiminin esasını oluşturmuşlardır.

Hukukî kurallar, genellikle, bu ahlâki kuralların gerisinde emniyet süpapı vazifesini görürler. Mesela, zarara uğrayan kimse, zarar verenden hakkını almalıdır. Bu bir hukuk kuralıdır. Fakat affetmesi daha hayırlıdır. Bu ise bir ahlâk kuralıdır. Kişinin kazandığının sahibi ve maliki olmasını İslâm hukuku kabul etmiştir. Fakat bu mülkten diğer insanları da faydalandırması ahlâki bir kuraldır.

İslâm'ın insandan istediği temel özellik, güvenilir olmaktır. Bunun için, Hz. Peygamber risalet ve nübüvvetten önce de Araplarca 'el-emîn' (güvenilir) olarak biliniyordu.[13] Yine Hz. Peygamber bu özelliğini tacir olarak da göstermişti.

Ahlaka verilen öncelik kişiler arasındaki ilişkileri düzenleyen özel hukuka

[11] Süyûtî, *Kenzü'l-ummâl*, 3/17, no. 5225.

[12] "İnsanlara merhamet etmeyene Allah merhamet etmez": Müslim, Fedâil, 66; "İnsanlara karşı güzel ahlakın gereğine göre davran": Tirmizî, Birr, 16.İmân 8, 9, 11.

[13] "Müslüman, dilinden ve elinden müslümanların emin olduğu kişidir. (Asıl) muhâcir de Allah'ın yasakladıklarını terkedendir":Buhârî, İmân 4, 5, Rikak 26; Müslim, İmân 64-65. Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, Cihâd 2; Tirmizî, Kıyâmet 52, İmân 12; Nesâî, İmân 8, 9, 11; "Dört huy vardır ki bunlar kimde bulunursa o kişi tam münâfık olur. Kimde de bu huylardan biri bulunursa, onu terkedinceye kadar o kişi-

denetleyici bir işlev yüklemiştir. Bunun sonucunda, devlet bir çok alanı kişilere bırakmıştır. Devlet sadece kişilerin başaramayacakları veya kişilere bırakılmasında toplumun zararı olabilecek alanlarda etkili olmuştur. Mesela vergileme gibi, batılı anlamda, devletin en esaslı bir görevi, kişilerin inisiyatifine bırakılabilmiştir. Müslümanlar, devlet zorlamasına ihtiyaç duymadan, zekatlarını yüzyıllardır ihtiyaç sahiplerine ödemektedirler. Böylece bazı vergilerin tahsilinde devlet aradan çekilerek, mükellefle harcama alanları karşı karşıya getirilmiştir.

Ahlaki ve ruhi derinleşme hedef alınırken hayatla ilişki kesilmemiştir. Aksine, içtimaî hayatı düzenleyici karakteriyle de, fütüvvet-ahilik-esnaf gibi, kurumlar oluşturulmuştur.

Günümüzde dünya sistemi içersinde müslümanların etken değil edilgen olmaları, İslâm ülkelerinin dünyanın gelir dağılımı en bozuk ülkeleri olmaları öncelikle ahlâkî bir problem gibi görünmektedir.

E. TARİH

İslâm iktisat nazariyesini oluştururken, tarihte olup bitenleri gözden uzak tutmamak gerekmektedir. Günümüze müslümanların tecrübeleri yani İslâm tarihi iyi bilinmediği için '"İslâm iktisadı"'na İslâm tarihi değil Batı tarihi kaynaklık etmekte ve bir tür 'İslâm Kapitalizmi' ortaya çıkmaktadır.

Tarihî olayları inkar etmek tehlikesinden de, ülküleştirmek tehlikesinden de, ancak onları iyice bilerek korunabiliriz. Bu çerçeve içersinde "İslâm iktisadı" uygulamalarına canlılık kazandıracak malzeme ve ipuçlarının, bir yönüyle, kaynağı tarihtir. Tarihle kurulan sıkı ilişki, geleceğe yönelen yolların geçmişteki izlerini belli edecek ve yine geleceğin zorluk ve yanlışlarına karşı hazırlıklı olmamızı sağlayacaktır.

Tarih, ona teslim olmak veya kendisiyle avunmak için değil, bugünümüzü daha iyi anlamak için büyük bir tecrübe birikimi ve derin bir mukayese kaynağı olarak değerlendirilmeyi beklemektedir. Yine tarih çalışmaları sosyal bilimlerin ve iktisadın kaynağı olmakla kalmayıp entellektüel faaliyetlerin de ilk şartı gibi görünmektedir.[14]

de münâfıklıktan bir sıfat bulunmuş olur:
Kendisine bir şey emânet edildiği zaman ona ihanet eder.
Konuştuğunda yalan söyler.
Söz verince sözünden döner.
Düşmanlıkta haddi aşar, haksızlık yapar"
Buhârî, Îmân 24, Mezâlim 17, Cizye 17; Müslim, Îmân 106. Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, Sünnet 15; Tirmizî, Îmân 14; Nesâî, Îmân 20.

[14] Kaynaklar konusunda bkz. Mecelle, 1911, 19-23; Bilmen, 1985, I; Hamidullah, 1962, 54-61; Karaman, 1964, 19-23; Aynı yazar, 1984, 110-132.

Tarih engin bir tecrübe birikimidir. Müslümanların oluşturdukları tecrübe birikimi, bugünlere ışık tutmalıdır. Yine müslümanların geçmişteki iktisadî tecrübeleri '"İslâm iktisadı"'nın kaynaklarından biri olmalıdır.

Günümüzde bu tecrübeler iyi bilinmediği için bir tür 'İslâm kapitalizmi' ortaya çıkmaktadır. Tarihî olayları inkar etmek tehlikesinden de, ülküleştirmek tehlikesinden de, ancak onları iyice bilerek korunabiliriz.

İslâm dünyası kendi ilkeleri çerçevesinde hakim sistem olmuş, sonra enerjisini kaybederek duraklamış ve bu özelliğini kaybetmiştir. Batı ise İslâm ile etkileşim içersinde, fakat kendi ilkeleri doğrultusunda geleneksel düşünceden ayrılarak kapitalizmi oluşturmuştur. Hıristiyanlığın kapitalizme engel teşkil eden ilkeleri, laiklik ve Kalvinizmle adım adım ortadan kaldırılmıştır. Bu süreç, aynı zamanda, Batı'nın İslâm'la ortak olduğu değerleri kesinlikle terketmesi sürecidir. Sombart kapitalizmin Batı'ya sağladığı imkanları, "Zengin olduk, çünkü ırklar ve milletler bizim için tamamen öldüler, bizim için kıtalar ıssızlaştı" ifadesiyle[15] sömürgeciliğe bağlamıştı.

İslâm ise bu zihniyete yabancıydı. Onun sömürüye, sömürgeciliğe imkan tanımayan; adaletsizliğe, ferdiyetçiliğe, riba, kumar ve spekülatif işlemlere karşı olan sistemi kapitalizme geçiş imkanı vermemiştir. Bununla birlikte, iç dinamizmini kaybederek kurumlarını yenileyememiş ve durağanlaşmıştır.

İslâm iktisat tarihi konusunda arkeolojik ve nümismatik bulgular, vekayinameler ve seyahatnameler zikredilebilir. Fakat asıl önemli olanlar arşiv belgeleridir. Bunlara örnek olarak vergi ve nüfus sayım defterlerini, mâliye ahkam kayıtlarını, kadı sicillerini, hazine hesaplarını, bütçeleri, evkaf muhasebelerini, özel muhasebe kayıtlarını, vakfiyeleri, miras kayıtlarını verebiliriz. Osmanlı arşivleri İslâm iktisat tarihinin altı yüzyıllık dönemi için ilk ana kaynak olma durumundadır.

Bütün bunlar "İslâm iktisadı"nın temel yönteminin İslâm'ın ilkelerinden hareket eden bir tümdengelim içersinde toplumların ihtiyaçlarını dikkate alan bir tümevarım olduğunu göstermektedir.

[15] Sée, 1970, 43

II. İSLÂM İKTİSADININ ÖZELLİKLERİ

"İslâm iktisadı", toplumsal yönüyle, fıkıh ilmiyle ilgilidir. Bu yüzden "İslâm iktisadı"nın özellikleri fıkhın da özellikleridir.

1. İlkecilik

"İslâm iktisadı", Kur'an ve Sünnet ilkelerine dayanır. İnsan ve toplumların değişmez özelliklerine bağlı olan bu ilkeler, Kur'an ve Sünnetin ruhuna uygun olarak değişik şekillerde yorumlanabilmiştir. Aile, miras, kamu menfaatiyle sınırlı ferdî mülkiyet, zekât, israf ve ribâ yasakları ve devletin iktisadî işlevi gibi hususların ana hatları bu ilkelerle tesbit edilmiştir.

'Kul hakkı'na dayanan bir sistem kurmayı amaçlayan bu ilkeler israfın bertaraf edilmesi, iktisadî ve siyasî bağımsızlığın sağlanması, mülkiyetin yaygınlaştırılması, içtimaî adalet, güvenlik ve refah şeklinde özetlenebilir.

2. Esneklik

İslâm hukuk ve iktisadı, esneklik özelliğine sahiptir. Bu, ilkelerin şartlara göre farklı şekillerde yorumlanarak her zaman uygulanabilir olma vasfı yanında, değişmelerin ortaya çıkardığı meseleleri çözme kabiliyetini haiz olan kaynakların İslâm metodolojisinde mevcut bulunmasındandır. Bu özellik, "Zamanın değişmesiyle hükümler de değişir" (Mecelle, 39) şeklinde ifade edilmiştir. İslâm'ın bu özelliği dikkate alınmazsa yanılgı ve yanlışa düşmek kaçınılmazdır.[16]

[16] Mesela Ömer L. Barkan, İslâm ülkelerinde özel şartlar altında oluşan çeşitli hukuk sistemlerini, hangi noktalarda İslâm hukukuyla çeliştiklerini belirtmeden, şeriat dışında mütalaa etmektedir. Bkz. Barkan, 1943, XIV-XV. Yine, araştırmaları Osmanlı içtimaî-iktisadî nizamı için kaynak teşkil eden Barkan; "Şer'i hukukun toprak meselelerine tatbikî arzu edilmeyen İslâmî mülkiyet ve miras telakkileri, mîrî arâzi rejimine ait hükümlerle, köylerde ortadan kaldırılırken, şehirlerdeki mülklerin miras ve tasarrufu şekillerinde de şer'i hukukun en esaslı bazı hükümlerini tatbik edilmez bir hale sokmanın yolu bulunuyordu" derken aynı yanlışı tekrarlamaktadır. Şöyle ki "İslâmî mülkiyet ve miras telakkileri"

3. Şahsiyetçilik ve cemaatçilik

İslâm ekonomisinin topluma ilişkin hükümleri sosyal adalet olarak ifade edilebilir. İslâm'ın sosyal ve iktisadî ilkelerinden en önemlisi toplumculuk (cemaatçilik) tur. Toplum çıkarları her zaman kişi çıkarlarından üstün tutulmuştur.[17]

İslâm insana güvenir ve onun kişiliğini (şahsiyetini) güçlendirip toplumun hizmetine vermek ister. Hizmet ilkesi böyle dayanışmacı bir toplum oluşturmayı hedef almıştır.

Yine, sonuçta toplumun hakları olan kul hakları da ancak bu hak sahiplerinin affetmesiyle ortadan kalkabilirler. İstihsân ve istislah bahislerinde belirtilen hususlar, İslâmın cemaatçi yönünü ortaya koymaktadır. İçtimai adalet, dayanışma ve güvenliğin temeli olan hizmet ilkesi de İslâm'ın bu yönünü vurgular.[18]

Hizmet ahlâkı dayanışmacı bir toplum oluşturmayı hedef aldığı gibi İslâm ekonomisi bir yönüyle infâk kavramına ve olgusuna dayanır. Yani İslâm ekonomisi biriktirmeye değil harcamaya dayanır. Daha teknik bir deyişle gelir oluşmasının temeline tasarrufu değil harcamayı koyar. Bütün toplum, kişinin kendisinden başlayarak en yakınlardan dış halkalara kadar infâk ile birbirine bağlanır. İşte bu noktada arz yönlü ekonomi gündeme gelir. Bu yaklaşıma göre ekonomi insan içindir. Çağdaş kapitalist anlayışta olduğu gibi insan ekonomi için değildir.

Bakara suresinin üçüncü ayeti gayb inancı ile infâk arasında doğrusal bir ilişki kurar: "(Allah'tan korkanlar) gayba inananlar, namazı kılanlar ve kendilerine rızık olarak verdiklerimizden infâk edenlerdir"[19] Yani infâk etmek için inanmak gerekir: "Herbiriniz bir hurma parçasıyla da olsa ateşten korunsun"[20]; "Nihayet o gün nimetlerden kesinlikle sorguya çekileceksiniz" (Tekasür, 102/16)

Şahsiyetçi bir tutumla insanı yetiştiren ve ona sorumluluk yükleyen İslâm, onu cemaatin hizmetine vermek istemektedir.

mutlak ve değişmez değildir. Devlet kamu maslahat ve menfaatinin gerektirdiği yerde ferdî mülkiyetin sınırlarını daraltabilir. Dolayısıyla miras hukuku o sahada işlemez. Kaldı ki Kur'an nelerin miras hukukuna tabi olacağını belirtmemiştir. Osmanlı devleti de İslâm hukukunun verdiği yetkiye dayanarak, askerî, iktisadî ve malî zaruretlerle, ziraî toprakların büyük kısmını ferdî mülkiyet alanından çıkarmıştır.

17 "Müslümanlar, kendileri fakirlik ve ihtiyaç içerisinde olsalar bile diğer kardeşlerini kendi öz canlarına tercih ederler" (Haşr, 59/9) âyeti toplumcu yaklaşıma bir örnektir.

18 "İnsan, başkalarına karşı, kendisine nasıl davranılmasından hoşlanıyorsa öyle davransın": Müslim, İmâre 46. Ayrıca bkz. Nesâî, Bey'at 25; İbn Mâce, Fiten 9; "Birbirinize kin tutmayınız, hased etmeyiniz, sırt dönmeyiniz ve ilginizi kesmeyiniz. Ey Allah'ın kulları, kardeş olunuz. Bir müslümanın, din kardeşini üç günden fazla terketmesi helâl değildir"
Buhârî, Edeb 57, 58, 62; Müslim, Birr 23, 24, 28, 30-32. Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, Edeb 47; Tirmizî, Birr 24; İbn Mâce, Duâ 5.

19 Bakara, 2/3.

20 Buhari, Zekât, 9-10; Menâkıb, 35; Müslim, Zekât, 66-68

4. Hukûkî devletçilik ve denetim

"İslâm iktisadı" genel toplumcu yaklaşıma paralel olarak devlete bazı fonksiyonlar yükler. İslâm ilkelerine ters düşmeyen uygulamalar dışında devlete itaat 'farz' kılındığı için, ekonominin işleyişinde devletin önemli bir yeri vardır. Bu etkinlik örgütleme, sosyal adaleti ve güvenliği sağlama noktalarında yoğunlaşır. Genel bir ifade ile devlet üretimle değil denetimle görevlidir.

Toplumculuk devletçilikle tamamlanır. Yalnız, İslâm'ın devletçiliğini devletin üretime girmesi ve rant oluşturması şeklinde anlamamak gerekir. İslâm'ın devletçiliği, tamamen denetim anlamındadır. Hatta devlet mülkiyeti de rakabe, yani denetim demektir.

Ahlâki ve ruhi derinleşme, kişiler arasındaki ilişkileri düzenleyen özel hukuka düzenleyici ve denetleyici bir işlev yüklemiştir. Bunun sonucunda, devlet bir çok alanı kişilere bırakmıştır. Devlet sadece kişilerin başaramayacakları veya kişilere bırakılmasında toplumun zararı olabilecek alanlarda etkili olmuştur. Mesela vergileme gibi, batılı anlamda, devletin en esaslı bir görevi, kişilerin inisiyatifine bırakılabilmiştir. Böylece bazı vergilerin tahsilinde devlet aradan çekilerek, mükelleflc harcama alanları karşı karşıya getirilmiştir. Bu, Osmanlılardaki iltizam sistemidir.

Devletin varlık hikmeti sosyal adalet ve güvenliği sağlayabilmesidir. Vatandaşlar devlete itaat ile mükelleftir.[21] Yalnız İslâm ilkelerine tezat teşkil eden hususları uygulamak istediğinde devlete itaat edilmez.[22] Devlet zulümden kaçınarak toplum yararı neyi gerektirirse onu yapmak zorundadır.[23] Yine devletin, maslahat ilkesi çerçevesinde, bazı kaynakların mülkiyetine (rakabesine) sahip olduğunu belirtmiştik. İslâm'ın devletçiliği, denetim anlamındadır.

5. Sınıfsızlık

İslâm toplumunda işbölümü kabul edilmekle birlikte, bu olgu sınıflaşmaya dönüşmediğinden, imtiyazlara karşı bir tutum alınmıştır. Bununla birlikte kabiliyet ve gelir farklılaşmasının tabiî kabul edilmesi işbölümünün ve sosyal hareketliliğin temelidir.[24] Gelir, yetenek ve güç farklılaşmaları bir üstünlük sebebi değil dünya hayatındaki sınamanın aletleri olmalıdır.[25] Bireyler ilmî ve ahlâkî yönleriyle üstünlüğe sahip olabilirler. Bu yüzden İslâm toplumlarında batı anlamında

21 Maide, 5/58.
22 Buhârî, Ahkam, 43
23 Mecelle, 58.
24 "İnsanları derecelendirdik ki, birbirleriyle iş görsünler" (Zuhruf, 43/32).
25 "Allah, sizi yeryüzünün halifeleri yapan, verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için derecelendirendir" (En'am, 6/165).

bir sınıflaşma görülmediği gibi toprak aristokrasisi ile sanayi ve ticârct burjuvazisi görülmemiştir.

Sosyal görevlerdeki farklılaşma hukukî ve siyasî imtiyazlara yol açmamalıdır. Hz. Peygamber, gereğinde en yakınının bile cezalandırılmasında tereddüt etmeyeceğini beyan ederken hukukun herkese eşit olarak uygulanmasını emretmiştir. Bu anlayış sayesinde, İslâm tarihinde, devlet başkanlarının sıradan insanlarla mahkemeye çıkarıldıkları görülebilmiştir.

İslâm'ın sınıflaşmayı önleyici vasfı, vakıflar gibi içtimaî hizmet kurumlarının gelişmesinde oynadığı rol ile de sabittir. Böylece, kişilerin gelir fazlaları, bizzat kendileri tarafından, içtimaî hizmet kurumlarına aktarılmıştır. Dolayısıyla, teknik olarak tüketici rantı denen bir mala değerinden daha fazla fiyat ödeyebilme takatinin, lüks tüketimde (ulaştırma araçlarındaki mevki farkları, turistik tarifeler, umumi hayat standardının çok üstündeki harcamalar şeklinde) israf edilmemesi, toplum refahının artmasına yardımcı olması amaçlanmıştır. Vakıfların gelişmesinin temel nedeni budur.

6. Adil gelir dağılımı ve iktisadî istikrar

Servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması ile adil gelir dağılımı iktisat siyasetinin temel hedeflerinden olmalıdır.[26] Bu hedefe doğru ilkin büyük mülkiyetlerin oluşma süreci ortadan kaldırılır. Kapitalist devletin büyükleri ve büyümeyi teşvik politikası söz konusu olmadığı gibi küçük üreticiliğin ve girişimciliğin hakim kılındığını tarihî tecrübe ispatlamaktadır. Bu ekonomik gücün siyasî güce dönüşmemesi anlamına da gelir. Yine zenginlik bireysel bir olay değil toplumsal bir olaydır. Bireysel yeteneklcr ancak toplumsal talep varsa zenginlikler oluşturabilir. Bu yüzden zenginliğin toplumla paylaşılması esas olmalıdır. Yine bu ilke iktisadî güçlenmenin belli bir zümrenin değil; bütün toplumun görevi olduğunu gösterir. Burada sosyal adaletin adeta bir finansman unsuru olarak uygulandığını tekrar edelim.

Adil gelir dağılımının esası iktisadî istikrardır. Bunun da üç önemli esası üretim ve arzın yüksek seviyede tutulması, istikrarlı para sistemi ile fiyat ve kalite denetimidir.

7. Emek ve sermaye

Emek temel değer kaynağı ve üretim faktörüdür.[27] Teşebbüs (girişim) de

[26] Bu ilke şu ayete dayanır: "(Servet) içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir iktidar vesilesi olmasın" (Haşr, 59/7).

[27] Kur'an'daki "Ve gerçekten de insan ancak kendi çalıştığını elde eder. " (Necm, 53/39) âyeti bunu ifa-

emek kavramı içersinde ele alınır. Bir iş ve hizmet üreten esnaf ve sanatkârlar da bu kavrama dahildir. Bu yüzden İslâm'daki 'işçi' kavramı çağdaş 'işçi' kavramından daha geniştir. Yine İslâm farklı emeğe farklı ücret ödenmesinden yanadır. Fakat emekçi ile onun emeğini kiralayan arasında hayat standardı farkı olmamalıdır. Teşebbüs faktörünün kapitalizmdeki hayati rolü dolayısıyla ayrı bir üretim faktörü olarak ele alındığını biliyoruz.

Emeksiz kazanç asgarî seviyede tutulmaya çalışılmıştır. Ribânın yasaklanışının temel sebebi bu olmalıdır. Belirtilen istisnalar dışında, emek-kazanç dengesinin bozulması konusunda büyük bir duyarlılık gösterilir. Haramlık şüphesi bulunmayan kazanç el emeğinin ürünü olan kazançtır.

Ribâ adı altında toplanan her türlü faiz, zamanla oluşan rant ve spekülatif kazançlar yasa dışı kabul edilmiştir. Buna karşılık kâr güdüsü girişim özgürlüğüne paralel olarak çok geniş çapta kullanılmıştır. Ribânın asgarîye indirilmesinin yolu öz sermayeye dayalı bir ekonomi kurulması ve kredi kullanımının azaltılmasından başka bir şey değildir. Bu da (az sayılı) ortaklıkların teşviki ile olur. Yine servetin âtıl bırakılmaması, harcamaların (infâk) teşvik edilmesi ribâ ortamının doğuşunun önlenmesine katkıda bulunur.

Helâl yollardan elde edilmiş mülkiyeti gasb ve hırsızlıktan korumak, bu suretle helâl olmayan kazançlara mani olmak emeğe olan saygının bir ifadesidir. Yine bu sebepten meşru mülkiyet korunmuştur ve onu müdafaa hakkı verilmiştir ve Peygamberimiz "Malının önünde öldürülen kimse şehittir" buyurmuştur.[28]

Sermayeye genellikle emekle birlikte üretim faktörü olma şansı tanınmış, üretim cihazının dışında âtıl kalmaması öngörülmüş veya üretime bir kredi kaynağı olarak katılarak faiz gelirine bağlı kalmaması istenmiştir. Emeğe verilen önem sebebiyle emeksiz kazançların başında yer alan ribâya cephe alınmasına yol açmıştır.

Ahilik ve ahilerin oluşturdukları küçük sanayi sistemi emeğe verilen önceliğin ekonominin temel kurumlarından birini oluşturmasının ispatıdır.

8. Mülkiyet

Mülkiyetin asıl sahibi Allah'tır ve Allah'ın kullarına bağışladığı mülk onların sınanmalarına yönelik emânetten başka bir şey değildir. İnsanların mülkiyeti Allah'ın mülkiyetinden türemiştir. Kulun elindeki mülk bir imtihan aracıdır.[29]

de eder. Hz. Peygamber de kazancın en üstününün el emeğinin ürünü olduğunu belirtir:"Hiç kimse elinin emeğinden daha hayırlı bir şey yememiştir": Buhârî, Büyû', 15.

[28] Buharî, Mezâlim, 33.

[29] "Biliniz ki mallarınız da çocuklarınız da ancak birer imtihan vasıtasıdır. Asıl büyük mükâfat ise şüphesiz Allah katındadır" (Enfâl, 8/28 ve Âlu İmran, 3/186; Kehf, 18/7; Casiye, 45/22; Teğabün, 64/15),

Özel mülkiyet bu imtihan esprisi çerçevesinde toplumsal görev niteliği olan bir haktır. Helâl yollardan elde edilen mülkiyet saldırılardan korunmuştur.

Mülkiyet olgusu bir yönüyle insan şahsiyetiyle ilgilidir. İslâm insana güvendiği ve onun şahsiyetine büyük değer verdiği için özel mülkiyeti de tanır. Zira özel mülkiyeti kabul etmeyen sistemler insana güvenmeyenlerdir.

İslâm'da böyle bir esas olan özel mülkiyetin çerçevesini toplum çıkarları çizmektedir. Toplumun menfaati gerektirdiği zaman özel mülkiyete müdahale edilebilir.

9. Zekât, dayanışma ve miras

İslâm'ın bir ahlâk ilkesi olarak ortaya koyduğu ve ahiliğin günlük hayata geçirdiği hizmet anlayışı böyle dayanışmacı bir toplum oluşturmayı hedef almıştır. İslâm'la ilgili bir başka esas olan infâk (harcama) olgusu bu arz yönlü toplumu oluşturmanın maddi yönünü teşkil eder. Bütün toplum, kişinin kendisinden başlayarak en yakınlardan dış halkalara kadar infâk ile birbirine bağlanır.

Zekât, ister malî ister sosyal güvenlik kurumu olarak ele alınsın, bir nesil içinde servet ve mülkiyetin yaygınlaşmasının en önemli aracıdır. Bilindiği gibi zekât temel ihtiyaçlar çıktıktan ve bir yıl geçtikten sonra, bir asgarî geçim çizgisinin (nisâb) üstünde olanlardan altında olanlara, bazan devlet aracılığıyla, gelir transferidir. Vergi sistemi oldukça esnektir. Müslümanların ürün ve gelirlerinden % 5-50 arasında, ayrıca servetlerinden % 2,5 oranında vergi (zekât) alınmaktaydı.

Ayrıca servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılmasını sağlayan bir başka faktör, mirasın mümkün olduğu kadar geniş bir yakınlar zümresi arasında bölüştürülmesidir. İslâm miras hükümleri mülkiyeti küçük parçalara ayırmaya eğilimlidir.

Hz.Osman'dan sonra zekât, devletin karışmadığı, tıpkı namaz gibi ferdî bir sorumluluk unsuru ve sosyal dayanışma kurumu olarak yaşamıştır.

10. Cizye

Her sistem gibi İslâm ekonomisi belirleyici olmak ister. Bunun için savunma araçları üretiminde bağımsızlık hedeflenir. Yine müslüman olmayan faal nüfustan baş vergisi olarak alınan cizye de, gayr-i müslimlerin askerlikten muaf olmaları ve himâye edilmeleri yanında, müslümanların hakimiyetinin de bir sembolüdür. Harâc da müslüman olmayanlardan alınan % 50 tavanı olan bir tarımsal ürün vergisidir. Cizyenin Osmanlılarda en önemli vergi olduğunu biliyoruz. Fakat çağdaş "İslâm iktisadı" kitaplarının çoğunda cizye işlenmemektedir.

"Şüphesiz ki Allah inananlardan kendilerini ve mallarını Cennet karşılığında satın almıştır" (Tevbe, 9/111).

11. İhtiyaç

İslâm ekonomisi, bir ihtiyaç ekonomisidir. Geçmişte İslâm toplumu, bir tarım, ticâret ve küçük sanayi toplumuydu.

Hayatın sürdürülmesi gereği, yeterli bir ziraî yapı ve sağlıklı bir sınaî yapı ister. Savunma ihtiyaçlarına yönelik bir sanayi de İslâm'ın emridir: "Onlara gücünüzün yettiğince kuvvet hazırlayın" (Enfâl, 8/60). Yabancılaşma, sınıflaşma ve eşyalaşma oluşturan bir düzen, İslâma yabancıdır. O halde, hayatın her safhasını peşine takıp götüren, insanın ve tabiatın dengesini bozan bir sanayileşme, İslâm iktisat nazariyesinde mevcut değildir. Ancak yoğun bir kültürün, irfanın yönlendirdiği teknoloji, iktisadî gücün, savunma sisteminin ve sosyal refahın temel unsurlarından biri olabilir.

Klasik fıkıh usulünde ihtiyaçlar zârûriyât, hâciyât ve tahsîniyât olarak sıralama gösterirler.[30] Bunları insanın hayatını sürdürebilmesi için yeme-içme, barınma, giyinme gibi temel ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçları en güzel şekillerde karşılayan kültürel, entellektüel ve sanatsal boyutlar olarak yorumlayabiliriz. Zaten iktisatta da ihtiyaçların zorunlu, kültürel ve lüks olarak bir sıralama gösterdiğini biliyoruz. Bu ihtiyaçlar zaman ve mekan içersinde izafî ve nisbî olabilir.

[30] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Yaran, 2007.

III. "İSLÂM İKTİSADI" BİRİKİMİ

Başlangıçta "İslâm iktisadı" başlıca üç yaklaşımla ele alınmaktaydı. Bunlardan birincisi, kapitalist iktisadın geliştirdiği tahlil aletlerini ve modelleri kullanmaktadır. Bu çalışmalar Islamic economics başlığı altında toplanabilir. Bu tür çalışmalar bize "Faizsiz ve zekatlı kapitalizm"i veya "İslâm kapitalizmi"ni çağrıştırmaktadır. İkincisi fıkıh sistematiğine dayanan ve genellikle fıkıh kökenli ilim adamları tarafından yürütülen "fıkhu'l-iktisad" çalışmalarıdır. Nihayet İslâm iktisat tarihi çalışmaları üçüncü bir dal oluşturmaktadır. Konu ile ilgilenen fıkıhçı ve iktisatçılar da genellikle yanyana durmaktadırlar. Her iki bilimi de kendisinde birleştirmiş olanlar çok azdır.

Günümüzde de bu ayrım büyük ölçüde geçerli olmakla birlikte ilk kaynaklara inebilen fıkıh ve tarihe aşina iktisatçıların arttığını söyleyebiliriz.[31] Özellikle son iki tarz çalışmalar "İslâm iktisadı" nın asli hüviyetini tayin edecektir.

Olaya değişik bir açıdan baktığımızda Batı iktisat geleneği VIII. ve XIII. yüzyıllar arasında 500 yıl J.A.Schumpeter'in "The Great Gap (Büyük Boşluk)" dediği entellektüel bir atâlet yaşamıştır.[32] İslâm dünyası ise bu dönemde ve sonrasında tasvirinde bile güçlük çekilen büyük bir entellektüel birikim oluşturmuştur. Bir kısmını yukarda belirttiğimiz bu kültür birikiminin ilk örnekleri olan küçük risaleler de, çok ilginçtir, "İslâm iktisadı"nın ilk doğrudan kaynaklarını oluşturmaktadır.[33]

İslâm coğrafyasında önem derecelerine bağlı olarak özellikle toprak, ticâret ve fiyat siyaseti gibi konularda bağımsız eserler yazılmıştır. Câhiz'in (öl. 255/869) *et-Tabassur fi 't-Ticara* (Ticârette basiretli olmak), *Risale fi medhi 't-tüccar ve zemm-i hıdmeti 's-sultan* (Tüccarları övmek ve Sultanın hizmetinde bulun-

[31] Yine de günümüzde İslam ekonomisiyle ilgilenenlerin çoğu ya iktisat ya da fıkıh bilmiyorlar. İslam iktisat tarihi bilenler ise daha da azdır.

[32] Schumpeter, 1961, 73-74.

[33] İslâm iktisadî düşünce tarihinin kaynakları hakkında bkz. Orman, 2001, 247-299; Ayrıca bkz. Abul-Hasan M.Sadeq-Aidit Ghazali (Ed.), Readings in İslâmic Economic Thought, Longman Malaysia, 1992; İslâm İktisadı Araştırmaları, İst.1988.

mayı yermek risalesi) adlı risaleleri, Ebu'l-Fazl Dımeşkî'nin (III-VI/IX-XII. yüzyıllar ?) *el-İşara ila mehasini't-ticara* (Ticâretin iyiliklerine işaret) adlı eseri, İmâm Muhammed Şeybânî'nin (752-805) *el-İktisâb fi'r-rizkı'l-müstetâb* (Helâl rızkın elde edilmesi) ve Nasıruddin Tusî'nin (579-672/1201-1274) "Resmu Ayin-i İlhanî" adlı risaleleri ile Makrizî'nin (766-845/1362-1442) *"İğasetü'l-ummah bi- keşfi'l-gummah"* adlı kitabı bunlara örnektir. Yine çeşitli Emvâl, Harâc, Kesb, Nükûd ve Siyasetü'ş-şer'iyye (*Ahkâmu's-sultâniye, Nesâyihu'l-mülûk*) kitapları, fiyat ve piyasa denetimleri konusunda İbn Teymiyye'nin *el-Hisbe,* Şevkânî'nin *er-Risale fî hukmi't- tes'ir* (Fiyat tesbitinin hükmüne dair risale) kitapçıkları zikre değer. İbn Haldûn (1332-1406), Mukaddime'siyle, tarih felsefesi, medeniyet tarihi, sosyoloji ve bazılarınca da iktisadın kurucusu olarak kabul edilir. Onun iktisadî olayları açıklaması zaman zaman XIX. yüzyıl kapitalist iktisatçılarını hatırlatır.

Yukarıda birkaç örneğini verdiğimiz İslâm ilim literatürü ansiklopedik eserler, sözlükler gibi genel kaynaklar müslüman iktisatçılara başlangıç donanımı vermektedir. Kur'an, hadis, fıkıh, usûl, kelâm, felsefe, tasavvuf, edeb, tarih ve coğrafya külliyatları çok zengin genel kaynaklar oluşturmaktadır. Daha özelde harâc, emvâl, kesb, ticâret, hisbe, ahkâmu's-sultaniye gibi "literatür aileleri" "İslâm iktisadı"nın kaynaklarını oluşturmaktadır.

XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı devleti ve dolayısıyla İslâm dünyası gerilemeye başlamış, boşluğu Batı sistemi doldurarak, evrensel kültür ve medeniyeti temsil eder olmuştur.

Avrupa'da ilk önemli teorik tartışmalar, Amerika'dan Avrupa'ya sevkedilen gümüşlerin oluşturduğu fiyat hareketleri dolayısıyla ortaya çıkmıştır. Klasik kapitalist düşüncenin sahip olduğu serbest rekabet (bırakınız yapsınlar), ferdî menfaatin sosyal dengeyi sağlaması, dış ticâret serbestîsi, devlet müdahalesinin asgarîye indirilmesi gibi fikirler fizyokratlar (tabiî nizâmcılar) tarafından geliştirilmiştir.

Yunan felsefesi, Roma hukuku, İbrani-Hıristiyan düşüncesi, Merkantilizm, Fizyokrasi bu döneme uzanan süreçte kapitalist iktisat bilimine kaynaklık etmişler, katkıda bulunmuşlardır.

Sanayi Devrimi döneminde kapitalizmin ihtiyaçları, iktisat ilminin (siyasî iktisat-political economy) doğmasına yol açtı. Fabrikanın olduğu her yerde, sosyal bilimler gibi, iktisat da ortaya çıktı. Klasik mektep bugünkü kapitalist iktisadî düşüncenin dayandığı ilk sistemli görüşleri ihtiva eder.[34]

[34] Bu mektep 1776 ile 1873 yılları arasında teşekkül etmiştir. İlk klasik 1776'da yayınladığı Wealth of Nations (Milletlerin zenginliği) kitabı ile Adam Smith'dir. Diğer temsilcileri D. Ricardo, T. Malthus, N. W. Senior, J.S.Mill ile J.B. Say'dır. Smith'e gelinceye kadar merkantilizm ve fizyokrasi akımları çerçevesinde kapitalist iktisat teorisine bir hazırlık dönemi yaşanmıştır. Klasik kapitalist düşüncenin sahip olduğu serbest rekabet (bırakınız yapsınlar), ferdî menfaatin sosyal dengeyi sağlaması, dış ticâret serbestîsi, devlet müdahalesinin asgarîye indirilmesi gibi fikirler fizyokratlar (tabiî nizamcılar) tarafından geliştirilmiştir.

Bu yeni bilgi dalının ilk büyük eseri İskoçyalı Adam Smith'in kısaca The Wealth of nations (Milletlerin zenginliği, 1776) olarak tanınan kitabıdır. Bir başka deyişle Batılı kapitalist anlamda iktisat bilimi, İskoçya'lı ahlâkçı ve iktisatçı Adam Smith'le (1723-1790) başlamıştır. Smith'e gelinceye kadar Merkantilizm ve Fizyokrasi akımları çerçevesinde kapitalist iktisat teorisine bir hazırlık dönemi yaşanmıştır. Smith bu kitabıyla hem klasik kapitalist iktisadın önderi hem de, emek-değer nazariyesi açısından, marksist iktisadın önderidir. Smith'in kullandığı bu 'Milletlerin zenginliği' sözü ilk dönemlerde iktisat bilimi yerine kullanılmıştır. Osmanlı ülkesinde de yazılan ilk iktisat kitaplarından birisi İlm-i servet-i milel (Milletlerin zenginliği ilmi) başlığını taşımaktadır. Kitabın yazarı, liberalizmin ilk temsilcilerinden Sakızlı Ohannes Paşa'dır.

"İslâm iktisadı" birikimini, bu konudaki çalışmaların öncülerinden M.Necâtullah Sıddîkî,[35] Sabahaddin Zaim,[36] Târıkullah Khan[37] ve Muhammad Akram Khan'ın[38] çalışmalarından izleyebiliriz.

Sıddîkî'nin araştırması 1925'le 1975'ler arasındaki kitap ve makale olarak sadece Arapça, İngilizce ve Urduca "İslâm iktisadı" çalışmalarını kapsamaktadır. Yine bu çalışma iktisat tarihini ve İslâm ülkeleri ekonomilerini kapsam dışı bırakmıştır. Çalışma yayınlanırken 1976 Mekke Konferansı'nda sunulan 60 ı aşkın tebliğ de dikkate alınmıştır. Târıkullah Han'ın çalışmasına göre, sadece konu ile ilgili İngilizce yayınları hesaba kattığımızda 1955-1984 arasındaki çalışmalar adeta geometrik diziyle artmıştır. Maamafih bu çalışmaların çoğunun "İslâm bankacılığı" konusunda olduğunu belirtmek gerekir.

Batı kaynaklı iktisat ilminin verilerinden ve aletlerinden hareketle yapılan "İslâm iktisadı" çalışmaları, bu yüzyılın başlarından itibaren görülmeye başlamıştır. Ancak, "İslâm iktisadı" ıstılahının yerleşmesi, II.Dünya Savaşını takip eden yıllarda olmuştur. Bu kavramı ilk defa yaygın olarak kullananlar, bugün bir kısmı Pakistan ve Bengladeş sınırları içinde yaşayan Müslüman Hindlilerdir. Burada Ebu'l-A'la Mevdûdî (1903-1979) nin çok sayıda kitabının konuya öncülük ettiğini belirtmek gerekir. Muhammed Hamidullah (1908-2002) ise konunun bilimsel öncüsü olarak kabul edilebilir.

35 Müslim economic thinking: A survey of contemporaty literature, Studies in İslâmic economics içinde, The İslâmic foundation, 1400/1980. Makale Türkçeye da çevrilmiştir: Bir yayıncılık, İstanbul, 1984. Studies in İslâmic economics kitabı Mekke'de yapılan I. Milletlerarası İslâm İktisadı Konferansında sunulan İngilizce bildirilerin bir kısmını toplamaktadır.

36 Contemporary Turkish literature on İslâmic economics, aynı kitap içinde.

37 İslâmic economics a bibliography, Jeddah, 1984. Çalışma Târıkullah Han tarafından Nevzat Yalçıntaş gözetiminde yapılmıştır.

38 İslâmic Economics, An Annotated Bibliography, İslâmabad, 1998. Yazarın, adı geçen eserin Leicester'deki İslâm Vakfı tarafından yayınlanan birinci cildi (1983) 1982 den önceki İngilizce ve Orduca eserleri, ikinci cildi (1991) 1982-1988 arasındakileri ve belirttiğimiz üçüncü cildi ise (1988-1997) yine aynı dillerdeki eserleri kapsamaktadır.

Arap ülkelerinde "İslâm iktisadı" çalışmalarının, Mısır'ın öncülüğünde, Hasan el-Benna'nın kurucusu olduğu Müslüman Kardeşler Teşkilatı tarafından başlatıldığını ve İslâm sosyalizmi, İslâm'da sosyal adalet gibi çerçeveler içinde geliştiğini görüyoruz. 1960' lardan itibaren bu çalışmalar yoğunluk kazanmıştır. Seyyid Kutb (1906-1966) burada zikredilebilir. Özellikle İngilizce yazan müslüman iktisatçıların konu ile ilgilenmeleri de aynı yıllarda başlar.

Ülkemizde de, Osmanlı devleti'nin son dönemlerinden ve Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren İslâm'ın iktisadî ilkeleri konusunda görüşler ileri sürülmüş, kitaplar yazılmıştır.[39] Bu konudaki çalışmaların yoğunlaşması, özellikle çeviri kitaplar yoluyla 1965'lerden sonra olmuştur. Bugün elimizdeki bu tür kitapların sayısı 200 civarındadır.

Tanzimat döneminden başlayarak kapitalizm karşısında İslâm hakkında yorumlar yapılmaya başlamıştır. Özellikle 1860'lardan sonra Osmanlı basınında müslümanların girişimci bir anlayışa (teşebbüs-i şahsî) sahip olmaları gerektiği düşüncesi işlenmiştir. Burada, Tanzimat'ın getirdiği ve Türkiye'de bir millî burjuva sınıfının oluşturulması çerçevesinde İslâm'ın terakkiye veya kalkınmaya engel olmadığı düşüncesinin esas olduğunu söyleyebiliriz.[40] Ahmet Mithat Efendi (1844 -1912) gibi yazarlar bu temel düşünceyi bize özgü yapıya uyarlamaya çalışmışlardır. (*Ekonomi-Politik* 1879)

Maamafih İkinci Meşrutiyet'ten sonra konu yoğun bir şekilde ele alınmıştır.[41] Bu dönemle birlikte Müslüman-Türklerin ticârete atılmaları oluşmaya başlayan "millî iktisat" düşüncesinin de etkisiyle teşvik edilmeye başlamıştı.[42]

İkinci Meşrutiyet'in İslâmcı dergilerinde artık ticâret ve san'atla ilgili yazılara rastlanıyor, kâr, faiz gibi kavramlar yeniden yorumlanıyordu. İslâm'ın te-

[39] Ahmet Nazmi, 1340; M. Cemal, 1340; Aksekili, 1932.

[40] "İslam imiş devlete pa-bend-i terakki
Evvel yoğ idi iş bu riayet yeni çıktı"
(Ziya Paşa, Terkib-i Bend)

[41] Nüzhet Sabit, II. Meşrutiyet'ten sonra çıkardığı "Vazife Dergisi" yurtseverlikle sosyalizmi birleştirmişti. Raşit Hatipoğlu ise 1930'larda çıkardığı "Dönüm Dergisi"nde kooperatifçilik ve yerli sosyalizmi savundu. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Toprak, 1982, 52-55.

[42] "Hayat-ı meşrutiyetin temin ettiği hürriyet neticesi olarak unsur-u İslâm'da, ticârete büyük bir meyil" hasıl olmuştu: "Müslümanların ticârete sülûku" Dersaadet Ticâret Odası Gazetesi, 30. sene, no:1524, 8 Mart 1330, s. 177.
Dersaadet Ticâret ve Sanayi Odası, Uluslararası ticârette Müslüman ve Gayr-ı Müslim tüccarlar arasında bir işbölümünden yanaydı. Doğu ticâretinin, özellikle Rusya ve Türkistan'la girişilecek ticâretin Müslümanlarca yürütülmesinden yanaydı. Nitekim bu amaçla Aksa-i Şark İslâm Şirket-i İktisadiyyesi adı altında bir şirket kurulmuştu. İslâm dünyası 400 milyonu buluyordu. Ticâret-i İslâmiyye a.g.g., 30. sene, no: 1537, 7 Haziran 1330, s. 385-386.
Bu arada İstanbul'da bir İslâm Ticâret Cemiyeti kurulmuştu. Dersaadet Ticâret Odası Gazetesi "Ticâret-i İslamiyye" a.g.g., 30. sene, no: 1532, 3 Mayıs 1330, s. 305-306. Zikreden, Toprak, 1982, 52.

melde dünya hayatına değer vermediği görüşünün[43] yanında bunun çalışmayı ve ticârete atılmayı engellemeyeceği vurgulanıyordu.[44]

İkinci Meşrutiyet yıllarında Müslümanları iktisadî faaliyetlere teşvik eden en etkili yayın organı İttihatçıların güdümündeki *İslâm Mecmuası*'ydı. "Millî iktisad"ı savunan bu dergi, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya Müslümanlarının ticâret ve san'attaki atılımlarına yer veriyor, Rusya'da oluşan Müslüman burjuvaziyi örnek gösteriyordu.[45]

Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Müslümanları tek başlarına ya da şirketler kurarak ticârete yapıyorlardı. Her tarafta yeni açılmış Müslüman dükkanları, mağazalar görülüyor, yeni yeni Müslüman şirketler doğuyordu.[46] Öte yandan Müslüman halk bu dükkanlardan, bu şirketlerden alış verişe teşvik ediliyor, bunun "millî himaye" gereği olduğu söyleniyordu.[47] Bu değişimlere rağmen Müslümanların anonim şirketçilik alanında varlık gösteremediklerini görüyoruz.[48]

Cumhuriyet döneminde de konu ile ilk yazı yazanlar arasında Nurettin Top-

[43] Şeyhülislâm Mustafa Sabri, İslâm'da Münakaşaya Hedef Olan Mes'eleler, İst., 1978, s. 110.

[44] İskilipli Mehmet Atıf, İslâm açısından ticâret, sanayi, tarım ve madencilik gibi uğraşların önemini vurguluyordu: "Kesb, ticâret-i berriyye ve bahriyye, san'at, ziraat, mühendislik, seyahat": Beyan'ül Hakk, sene 4, adet 127, 29 Ağustos 1327, s. 2300-2301. İskilipli Mehmet Atıf aynı tür sorunları şu yazılarında da işlemişti: "Hiref ve sanayi" a.g.d., sene 4, adet 128, 5 Eylül 1327, s. 2311-2314; "Menâfi-i arz ve seyahat" a.g.d., sene 4, adet 129, 19 Eylül 1327, s. 2231-2234.Manastırlı İsmail Hakkı, benzer görüşleri benimsiyordu: "Kesb ve ticâret ve tesis-i sanayiin nazar-ı İslâmiyette mergubiyeti" Sırat-ı Müstakim, cilt 2, no: 46, 9 Temmuz 1325, s. 305-306; no:47, 16 Temmuz 1325, s. 323-324; no: 50, 6 Ağustos 1325, s. 369-370. Zikreden, Toprak, 1982, 53.

[45] Toprak, 1982, 53.

[46] Dersaadet Ticâret Odası Gazetesi, Meşrutiyetin sağladığı özgürlük ortamında İslâm unsurunun ticârete atıldığını, İstanbul'da "memuriyetten başka hiçbir mesleğe intisab etmeye alışmamış olanların ticâretteki ehemmiyeti" anladıklarını, okulu bitiren gençlerin "Babıâlinin her zaman kendilerini doyuramıyacağını" gördüklerini, bu nedenle mutevazi bir dükkan açarak geçimlerini sağlamaya çalıştıklarını yazıyordu. "Müslümanların ticârete süluku" Dersaadet Ticâret Odası Gazetesi, 30. sene; no:1524, 8 Mart 1330, s. 177-178; "İslamların ticâreti ve hidemât-ı umumiyye" Dersaadet Ticâret Odası Gazetesi, 30. sene, no: 1514, 28 Kânun-u evvel 1329, s. 18. Zikreden, Toprak, 1982, 54.

[47] Halka Doğru dergisinde "millî himaye"yi tarif eden Muhittin Bey, bütün müslümanların ilk ve en büyük görevinin "kendi milletdaşlarımızdan, kendi dindaşlarımızdan alışveriş etmek, paramızın kendi milletimizde kalmasına kıskanırcasma gayret etmek" olduğunu savunuyordu: "İktisadî hasbıhal: -2- Millî himaye" Halka Doğru, yıl 1, S. 7, 23 Mayıs 1329, s. 55. Zikreden, Toprak, 1982, 55.

[48] İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarındaki liberal ortamda kurulan şirketlerin büyük çoğunluğu azınlık-yabancı sermaye ortaklığında gerçekleşmişti. Meşrutiyet liberalizmi sermaye birikiminden yoksun Müslüman unsuru anonim şirketçiliğe yöneltememiş, güçlüyü daha güçlü kılmıştı. İttihatçılar artık birikim sorununa çözüm bulunmaksızın Müslümanı iktisadî yaşamda etkin kılmanın olanaksızlığını görmüşlerdi: "Sermaye meselesinin mucib-i endişe bir şey" olduğunu İkinci Meşrutiyet'in ilk günlerinde gündeme getiren Reşat Sami, Osmanlı ülkesinde girişimcilerin başarısızlığını "teşebbüs edenlerde miktar-ı kâfi sermaye bulunmamasından ileri geldiğini söylüyordu: "Şirketler ve faideleri" Osmanlı Ziraat ve Ticâret Gazetesi, sene 2, no: 18, 31 Ağustos 1324, s. 285-288. Zikreden, Toprak, 1982, 54. Bu atılımın benzeri 1983'lerden sonra da yaşanmaya başlamıştır. Artık Türk tüccarları dünya pazarlarına açılmışlardır.

çu (1909-1974) zikredilebilir.[49] Namık Zeki Aral (1888-1972) gibi yazarlar özellikle faizsiz bankacılık hakkında yazılar yazmışlardır. Konuyla ilgili ilk bilimsel çalışmayı yapanlar arasında Salih Tuğ dikkat çekmektedir (İslâm vergi hukûkunun ortaya çıkışı, Ank. 1963).

Bu konuda yakın zamanlara doğru Sabahaddin Zaim'in kendisinin olan ve yönettiği çalışmalar belirtilmelidir.[50]

Fıkhu'l-iktisad alanında Hayreddin Karaman, Celal Yeniçeri, Y. Ziya Kavakçı, Y. Vehbi Yavuz, Hamdi Döndüren, Mehmed Erkal, Abdülaziz Bayındır, Osman Şekerci, Faruk Beşer ve Beşir Gözübenli'nin çalışmaları önemlidir.

Bugün ilk kaynaklara inebilen iktisatçılar olmasına rağmen üniversite seviyesinde "İslâm iktisadı" öğretimi henüz yeterli değildir. Oysa Batı iktisadı varlığını herşeyden önce akademik çalışmalara borçludur. 1976 lara giderken sadece Mısır ve Pakistan'da lisansüstü öğretim yapılıyordu.

1976 yılı "İslâm iktisadı" çalışmaları için dönüm noktası olmuştur. Bu tarihte Mekke'de I.Milletlerarası "İslâm iktisadı" Konferansı toplanmış ve bu konferansa Türkiye dahil çeşitli İslâm ülkelerinden ikiyüzü aşkın ilim adamı katılmıştır. Bu konferansta, konu ilk defa geniş kapsamlı olarak ele alınmıştır. Metodoloji, üretim ve tüketim, devletin rolü, bankacılık ve sigortacılık, zekât ve malî politika, iktisadî işbirliği ve kalkınma gibi konular işlenmiştir. Bu konuda çalışanlar arasında sürekli bir haberleşme imkanı oluşturulmuştur.

Bu konferansta alınan bir karar uyarınca, Cidde Kral Abdülaziz Üniversitesine bağlı olarak 1977'de İslâm İktisadını Araştırma Dünya Merkezi kurulmuştur. Ancak, bu Merkez bir süre sonra uluslararası niteliğini terketmiştir. Merkez, "İslâm'da Para ve Maliye Politikası Semineri" (1978) ile Pakistan'da yapılan "II. Milletlerarası İslâm İktisadı Konferansı"nın (1983) düzenlenmesinde en büyük paya sahiptir. Bu arada Pakistan'da da Uluslararası İslâm Üniversitesi'ne bağlı olarak bir İslâm İktisadı Araştırma Merkezi ve Uluslararası İslâm Ekonomisi

[49] Merhum hocamız Topçu yazı hayatına atıldığı ilk gençlik dönemlerinden itibaren ahlâkî değerleri ve bunun bir uzantısı olan toplumsal adaleti adeta bir hayat felsefesi olarak benimsemişti: "... İslâm sosyalizmi, yalnız Kuran'daki esasları toplandığı takdirde bile, alalade bir bağlılık ve hatta merhamet ahlâkının ötesine geçebilen bir felsefi doktrin teşkil eder mahiyettedir": Eşitlik davası (15 Temmuz 1951), Ahlak Nizamı, İst. 1997 içinde s. 33.

[50] Merhum hocamız Sabahaddin Zaim daha çok, İslam ekonomisi ve İslâm ülkeleri arasında ekonomik işbirliği imkanları konularındaki makale ve kitaplarıyla dikkat çekti. 1992'de İslam Kalkınma Bankası İslam Ekonomisi Dünya Ödülü'nü aldı. Çalışma Ekonomisi, Türkiye'nin Ücret ve Gelirler Siyaseti, Bölge Şehir Planlaması Yönünden İstanbul Sanayi Bölgeleri, Türkiye'nin Nüfus Meselesi, İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler gibi kitapları yanında Modern İktisat ve İslam (1969), Avrupa Ortak Pazarı ve Türkiye (1970), Ortadoğu Ülkeleri Arasında İktisadi İşbirliği İmkanları (ts), İslam ve İktisadi Nizam (1979), İslam'ın İktisadi Görüşü (1981), Survey of Muslim Education (1985), İslam İnsan ve Ekonomi (1992), Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması (1997) adlı eserleri ve çok sayıda makalesi vardır.

Enstitüsü kurulmuştur (1984). Son yıllarda ise Malezya'nın öncülüğüne tanık oluyoruz. "III.Milletlerarası İslâm İktisadı Konferansı" bu ülkede düzenlenmiştir (1992). Bu konuda yapılan çok sayıda uluslararası sempozyumlar arasında 1994'te İslâm Kalkınma Bankasıyla Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslâm Ülkeleri Enstitüsü tarafından 1994'te İstanbul'da gerçekleştirilen "İslâm iktisadı"nda yönelişler" sempozyumunu belirtebiliriz.[51]

Türkiye'de, Ankara'da, İslâm Konferansı Teşkilatı'na bağlı olarak İslâm Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi (SESTRIC) kurulmuştur (1978). Türkiye, yine İslâm Konferansı Teşkilatının Ekonomik ve Ticârî İşbirliği Komitesi başkanlığını üstlenmiştir. Bunlar, daha çok konunun tatbikî yönleriyle ilgilidir.

Günümüzde "İslâm iktisadı"'nın tatbikî ve nazarî yönleriyle ilgili dergiler çıkarılmaktadır. Bunlardan tatbikî olana örnek olarak SESTRIC'in çıkardığı üç aylık bülten (Journal of Economic Cooperation Among Islamic Countries), daha çok nazarî çalışmaları ihtiva eden bir dergi olarak da İslâm İktisadını Araştırma Dünya Merkezi'nin çıkardığı altı aylık Journal of Research in Islamic Economics adlı dergiyi verebiliriz. Bu dergi daha sonra Kral Abdülaziz Üniversitesi yayını olarak devam etmiştir. Bunlar yanında İslâm Kalkınma Bankası, İslâm Araştırma ve Eğitim Enstitüsü'nün çıkardığı Islamic Economic Studies ve Malezya İslâm Üniversitesi'nin çıkardığı Journal of Islamic Economics dergileri vardır.

Yine günümüzde "İslâm iktisadı" ile ilgili lisans ve lisansüstü seviyelerinde eğitim yapılmaya devam etmektedir. Arap ülkeleri, Pakistan, Malezya gibi Türkiye'de de bu konuda lisansüstü öğretim yapılmaktadır. Mesela Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm hukuku doktora programında İslâm ekonomi düşüncesi, 2000 yılına kadar Ortadoğu ve İslâm Ülkeleri Enstitüsü İktisat yüksek lisans programında, "İslâm iktisadı"na giriş, doktora programında İslâm ekonomisi ve İslâm'da iktisadî düşünce dersleri vardı.

2000 yıllarında "İslâm iktisadı" çalışmalarının bankacılık ve finansman konularında yoğunlaştığını söyleyebiliriz. İlk kaynaklara inebilen müslüman iktisatçılar yanında konu ile ilgilenen Batılı iktisatçılar da artmaktadır.

Türkiye'de İslâmî İlimler Araştırma Vakfı ve Ensâr Vakfı gibi kurumlar tarafından da ulusal nitelikteki birçok toplantı yapılmıştır. Bu toplantılarda sunulan tebliğler ve yapılan tartışmalar yayımlanmaktadır. Yurdumuzda "İslâm iktisadı" sahasında hazırlanan teliflerin çoğu iktisat tarihine ilişkindir. Bunların yanında tercümelerle birlikte, özellikle iş hayatının ihtiyaçlarından kaynaklanan bir kamuoyu da oluşmaktadır.

[51] Bu sempozyumda sunulan tebliğ ve tartışmalar Türkçe ve İngilizce olarak yayınlanmıştır. Bkz. Mustafa Aykaç (Ed.), İslâm Ekonomisinde Yönelişler Sempozyumu; ve Symposium on Orientation in Islâmic Economics, İst. 1998.

IV. İSLÂM İKTİSADININ İLKELERİ

İslâm iktisadının esasta, Kur'an ve Sünnet ilkelerine dayandığını tekrarlamalıyız. Aile, miras, mülkiyet, devlet, infâk ve zckât ile israf ve Ribâ yasakları gibi konulann ana hatları bu ilkelerle tesbit edilmiştir.

İslâm iktisadı da, hukuk gibi, esneklik özelliğine sahiptir. Dolayısıyla İslâm iktisadında usul esas olarak vahiyden kaynaklanan ilkelere dayanmakla birlikte uygulamalar zaman ve mekana görc değişir. Bu uygulamalar tecrübe birikimini oluştururlar ve günümüzün meselelerinc çözüm aramada bize, bağlayıcı olmadan, yardımcı olurlar.

İslâm iktisadı belli bir bütünlüğe sahiptir ve İslâm'ın diğer unsurlarıyla birarada değerlendirilmelidir.

İslâm iktisadının ilkeleri 'Kul hakkı'nı temel alır. Bu ilkeler israfın bertaraf edilmesi, iktisadî vc siyasî bağımsızlığın sağlanması, mülkiyetin yaygınlaştırılması, içtimaî adalet, güvenlik ve refah şeklinde özetlenebilir.

Her sistem gibi islâm da denge fikrine dayanır. Bu dengenin üç yönü vardır. Evrenin dengesi, insanın dengesi ve toplumun dengesi

A. EVRENİN DENGESİ

"O, göğü yükseltti ve ölçü/denge (mîzân) koydu; o halde mîzândan şaşmayın. Ölçü/dengeyi (vezn) adâletle (kıst) ayakta tutun vemîzânı bozmayın."
(Rahman, 55/7, 8, 9)

"Kileyle ölçtüğümüzde ölçüyü (keyl) yerine getirin ve doğru terazi (kıstas) ile tartın."
(İsrâ, 17/35)

"Andolsun biz peygamberleri açık belgelerle gönderdik ve insanların adaleti (kıst) ayakta tutmaları için beraberlerinde kitab'ı ve mîzân'ı indirdik."
(Hadid, 57/25).

İslâm iktisadı ile ilgili bilgilerin yerleştirileceği çerçeveyi belirleyen en önemli unsurun adalet olduğunu görüyoruz. Adalet kelime anlamıyla denge de-

mektir. İlk olarak kainat ile ilgili adaletin sağlanmasında veya kainat görüşündeki dengenin oluşturulmasında maddenin mananın emrine verilmesi önemli bir esastır. Çünkü ruh ebedi, madde geçicidir. Bu çerçevede insanın gayesi dünyadaki imtihan süresini en verimli bir şekilde ibadet (Allah'a kulluk ve Allah'ı bilmek) şuuru içerisinde değerlendirmek ve kalb-i selîm (temiz kalb) elde etmektir. Burada ferdî sorumluluk esastır. O halde sorumluluğu insanın çalışması ve emeği belirliyor.[52] Şüphesiz buradaki emek kavramı en geniş anlamdadır. Evrenin yaratılış sebebi insanın sınanmasıdır.[53]

Kadim düşüncede görüldüğü gibi evren büyük bir insan, insan da küçük bir evrendir. Evrenin dengesini maddenin geçiciliği mananın ise ebediliği sağlar. Bunun için madde mananın emrine verilmelidir. Daha somut olarak dünya hayatı ve maddi ilişkiler ahirete hazırlık dönemini oluşturur ve "Dünya ahiretin tarlasıdır". İnsan, bu dünyada yaptıklarından öbür dünyada sorguya çekilecektir.

İslâm'a göre insanın yaratılış nedeni Allah'a kulluktur (Zâriyât, 51/56). Bu kavram, belli zamanlarda yapılan ibadetlerle sınırlı olmayıp salih amel diye ifade edilen her türlü iyi davranış düşünce, çalışma ve faaliyetleri içine almaktadır. Bu yüzden İslâm "homo-economicus" (iktisadî adam) görüşüne yabancıdır.

Bu çerçeve içerisinde her türlü dünya nimeti insanlar için yaratılmıştır ve meşru yollardan elde edilmek şartıyla onlara helaldir.

İnsan, davranışlarına ibadet özelliklerini kazandırmaya çalışmalıdır. İslâm iktisadının uygulama ortamı ibadetlerin bile ticâret haline gelmesi değil, aksine ticâretin ibadet vasfı kazanabildiği bir ortamdır.

B. İNSANIN DENGESİ

"(Müslümanlar) bu iki karşı kutup (ifrat ve tefrit) arasında ölçülü bir tutum benimserler."
(Furkan, 25/67)
"Yaşayışta 'itidâl' üzere olmak, bilgeliktir."
(Hadis-Ahmed b. Hanbel, V, 194)

İkinci olarak insanın dengesinin sağlanmasında aşırılıklardan kaçınmanın önemini vurgulamalıyız. Bu konudaki adalet ancak (aynı kökten gelen bir kelime olan) itidal ile sağlanır. İtidal ise isrâf (aşırı harcama) ve taktîr (yetersiz harcama)

52 "Allah, sizin ne dış görünüşünüze ne de mallarınıza bakar. O sadece sizin kalplerinize ve amellerinize bakar": Müslim, Birr 33; İbn Mâce, Zühd, 9; İbn Hanbel, II, 285, 539.

53 Kur'an'da "Biz yeri, göğü ve arasındakileri boş yere yaratmadık" (Sa'd, 38/27) ve "Şurasını iyi biliniz ki, mallarınız ve çocuklarınız birer imtihan vasıtasıdır" (Enfâl, 8/28; ilgili diğer ayetler: Al-i İmran, 3/186; Kehf, 18/7; Câsiye, 45/22; Tegâbün, 64/15) buyrulmuştur.

den uzaklaşmaktır. Bütün bunları belirleyen de yine insanın emeğidir. Dolayısıyla sorumlu olan yine ferttir.

Dünya hakimiyetinin şartı, salih amel yani yerinde ve yararlı iş yapmaktır. Bunun için müslüman-kafir ayrımı söz konusu değildir (Enbiya, 21/105). Hemcinslerine faydalı olan ve bir şey üreten insan iman etmek şartıyla Allah'ın yeryüzündeki halifesi olma sıfatına hak kazanır. "Allah sizden iman edip salih amel işleyenleri, tıpkı daha öncekileri olduğu gibi, yeryüzüne halife kılmayı vâdetmiştir" (Nûr, 24/55).

Allah kendi mülkü olan bütün kâinatı ve her türlü dünya nimetini insanlar için yaratmış ve onların emrine verilmiştir. Bunlar meşru yollardan faydalanılmak şartıyla insana helaldir. Bitkiler, hayvanlar, cansız varlıklar, su, yeryüzü ve feza boşluğu hep insanın maddî ihtiyaçlarına cevap vermek için yaratılmıştır (Bakara, 2/22, 29, 35, 36, 58; Mâide, 5/120; A'raf, 7/10, 24; Tevbe, 9/24, 115; İbrahim, 14/32; Hicr, 15/19-21; Nahl, 16/5, 11-14; Taha, 20/53-54; Hacc, 22/ 65; Lokman, 31/20; Mümin, 40/79-80; Casiye, 45/13; Kaf, 50/11; Mülk, 67/15).

Yalnız insanın bunları helâl yollardan elde etmesi kendisini maddenin cazibesine kaptırarak gayesini unutmaması ve dolayısıyla cemiyetin çözülmesine sebep olabilecek ihtiras, güvensizlik ve bencilliğin doğurduğu çatışmalara yol açarak haddi aşmaması, elde ettiği nimetlerin gerçek sahibini hatırdan çıkarmaması ve onun kullarına her vesileyle uzanmak suretiyle şükrü eda etmesi gerekir (Bakara, 2/60, 68, 177; Mâide, 5/88; A'raf, 7/128, 160; Nahl, 16/114).

İnsan ihtiraslarına boyun eğip maddi eğilimlerine teslim olmamalı ve gayesini unutmamalıdır. İktisadi faaliyetler insanları "Allah'ı anmaktan, namazlarını kılmaktan, zekâtlarını vermekten alıkoymamalıdır"(Nûr, 24/38). Zira bütün kainat ve dünya nimetleri sadece insanın imtihan edilmesi için yaratılmıştır (Sad, 38/27; Enfâl, 8/28).

Dünyanın hakikatini kavrayanlar onu bir hesap günü ve sonundaki ebedi hayat için hazırlık ve imtihan sahası kabul eder ve yaşayışlarını bu yönde düzenlerler. Yine maddi eğilimlere teslim olmamak için ebedî hayatı hatırdan çıkarmamak gerekir.[54]

Eğer kaynaklar sınırsız yaratılsaydı insanların içersindeki "kötü" onlara hakim olurdu: "Allah rızkı kullarına sınırsız olarak verseydi yeryüzünde azgınlık çıkarırlardı. Fakat Allah dilediği kadar indiriyor. Şüphesiz o kulların herşeyinden haberdar olan ve onları bilendir" (Şûrâ; 42/27).

Kâinatın yaratılışı tesadüfün eseri olmayıp bir gaye içindir: "Biz yeri, göğü

[54] "Dünya hayatı ancak bir oyun ve eğlenceden ibarettir. Allah'tan çekinenler için âhiret daha hayırlıdır. Bilmez misiniz?" (En'am, 6/32) ; "Allah (müminlere) dünya iyiliğini ve ahiret iyiliğinin en güzelini vermiştir" (Al-i İmran, 3/148; ilgili diğer âyetler: Bakara, 2/212; Al-i İmran, 3/185-186; Nisa, 4/77; 109; En'am, 6/70; A'raf, 7/51; Tevbe, 9/38, 86; Yunus, 10/7; Kehf, 18/45-46; Casiye, 45/22; Muhammed, 47/36).

ve arasındakileri boş yere yaratmadık" (Sa'd, 38/27). Bu gaye insanların imtihanıdır. İslâm insanlar arasındaki maddî farkları imtihan dünyası için gerekli bir gerçeklik olarak kabul ederken (En'am, 6/165; Mâide, 5/48) maddeyi de imtihan aleti olarak değerlendirir. Dolayısıyla dünyanın kendiliğinden hiç bir değeri yoktur. O kimileri için ancak bir aldanma metaından ibarettir.

Müslümanın sahip olduğu büyük maddi imkanlar Allah rızasına uygun kullanılırlarsa değerlidir. Zira Allah müslümandan sadece temiz bir kalp (kalb-i selîm) isteyecektir (Şuarâ, 26/88). İktisadî faaliyetler de temiz kalbi elde etme için araç olmalıdırlar.

Kur'an-ı Kerim bunlar ve bunlara benzer âyetlerle maddeye bağlanmanın manâsızlığına ve boşluğuna işaret ettiği gibi, ondan kaçmanın da haddi aşmak olduğuna dikkati çeker.[55] Burada önemli olan müslümanın maddeye esir olmaması fakat onu hizmet şuuruyla çalıştırarak, insanlara faydalı olması ve Allah'ın rızasını kazanmaya çalışmasıdır.[56]

Günümüzün sömürüye dayanan iktisadî-içtimaî sisteminde insanların en önemli meselesi iktisadî endişe haline gelmiştir. Oysa insanların normal şartlar altındaki tercihlerine göre ahlâkî-rûhî, estetik, siyasî ve içtimaî değerler daha önemli yer kaplar.[57] "İslâm iktisadı"nın hedefi insanı bu normal şartlara döndürmektir.

İnsan türlü çelişkilerle yüklüdür. O iyi tarafını zayıf tarafına hakim kılma çabası içinde olmalıdır. Bu yüzden kapitalizmin her davranışını menfaatlerin belirlediği bir insan modeli olan "homo-economicus" (iktisadî adam) görüşü İslâm'a yabancıdır. İslâm'la kapitalizmin temel farklarından biri buradan kaynaklanmaktadır. Müslümanın hareketlerine Allah'a kulluk şuuru yön vermelidir. Davranışları yalan söylememek; başkasının hakkını kendi üzerine geçirmemek; tekelcilik, ihtikâr, karaborsacılık yapmamak; sözleşmelere uymak ve namuslu olmak gibi ahlâkî, hukukî ve iktisadî kayıtlara tabidir. Müslüman toplum çıkarlarını kendi çıkarının üzerinde tutmalıdır. Yani diğergamlık ve hizmet şuuru esastır.

İslâmî davranış rasyonalitesinden sebeplere başvurduktan yani her türlü tedbiri aldıktan sonra Allah'a tevekkül etmeyi ve ona güvenmeyi anlıyoruz. Bizzat Hz.Peygamber'in (s.a.) yaşayışı bu konuda da birçok örnekle doludur. Kendisi bizzat çalışıp çabalayan ve insanlara çalışmayı emreden Peygamber Efendimizden asırlar sonra onun getirdiğinin dışında bir zihniyet oluşmuş ve bu zihniyet İslâm dünyasının geri kalmasında en önemli rolü oynamıştır. Sebeplere başvurmadan tevekkül, rızık peşinde koşmadan kanaat anlayışları yerleşmiştir. Böylece

55 "De ki, Allah'ın kulları için ortaya çıkardığı güzellikleri ve temiz, hoş rızıkları kim haram kıldı" (A'raf, 7/32).

56 "Şüphesiz ki, Allah müminlerden kendilerini ve mallarını cennet karşılığında satın almıştır." (Tevbe, 9/111; ilgili diğer âyetler: Al-i İmran, 3/14-15; Şûrâ, 42/27; Zuhruf, 43/33-35).

57 Sıddıkî, 1976, 38.

Kapitalizm gelişirken İslâm dünyası teknolojik gelişmeyi besleyecek bir bilgi ve zihniyet altyapısından mahrum kalmıştır.

İslâm ilkeleri ve uygulamaları hem kendi içlerinde hem de birbirleriyle uyum ve bütünlük gösterirler. Ahlâk, hukuk ve iktisat bu bütünlük içerisinde birbirlerinden ayrılmaz bir özellik taşırlar.

C. TOPLUMUN DENGESİ: ADALET VE REFAH

"Allah adaleti emreder..."
(Nahl, 16/90)
"Konuştuğunuz zaman akrabanız bile olsa âdil olun."
(En'âm, 6/152)
"...İnsanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmedin..."
(Nisâ, 4/58)
"Ey iman edenler! Adalet ve dürüstlüğün tanıkları olarak Allah için kollayıp gözetleyenler olun. Bir topluluğa kininiz sizi adaletsiz davranmaya itmesin. Âdil olun.Adalet takvaya daha yakındır..."
(Mâide, 5/8)
"...Kendinizin, anne-babanıza, yakınlarınızın aleyhine de olsa, zengin veya fakir de olsalar adaleti dimdik ayakta tutarak, Allah için tanıklık edenler olun... Nefsinizin arzusuna uyarak adalettin sapmayın!..."
(Nisa 4/135)

Toplumun dengesi adalet kavramıyla açıklanabilir. Adalet kelime anlamıyla denge demektir. İnsanla ilgili olan itidal kavramı da aynı kökten gelir. O halde İslâm ekonomisinin topluma ilişkin hükümleri sosyal adalet olarak ifade edilebilir.

Bunu İslâm iktisadının görünürdeki temeli kabul edersek bunun da hedefi kul hakkı davasıdır. Toplumcu bir anlayış bunun sonucudur. Sosyal adalet, dayanışma ve güvenliğin temeli olan hizmet ilkesi de bunu vurgular.[58]

Çağdaş insanın 'insan hakkı' diye algıladığı 'kul hakkı' davası aslında bir zihniyet farklılığını aksettirmektir. İnsan hakları düşüncesi Batı'nın XVII. yüzyıldan yani Aydınlanma Çağından itibaren öne çıkardığı hümanizmin bir sonucudur. Hümanizm ise insanseverlik değil, adından da anlaşıldığı gibi, insan merkezli bir zihniyettir. Bir başka deyişle dinin yani hıristiyanlığın hakimiyeti yerini hümanizmin ve laisizmin hakimiyetine bırakmaktadır. Oysa İslâm kul hakkını bir esas kabul ederek ve insanın Allah'ın kulu olduğu inancının bir uzantısı olarak ayrı bir tavır sergilemektedir. Kul hakkı öncelikle emeği ön planda tutan bir zihniyeti de beraberinde getirmektedir.

[58] "Müslümanlar, kendileri fakirlik ve ihtiyaç içersinde olsalar bile kardeşlerini kendilerine tercih ederler" (Haşr, 59/9)

İnsanlar doğuştan 'hür ve eşit'tirler.[59] Bu, eşitlik kavramı ile 'işe en yakından başlama' ilkesi birbirini tamamlar. Toplumsal bütünlüğün bireylerin en yakın çevrelerinden, ailelerinden, akrabalarından ve komşularından başlayarak sağlanması amaçlanır.

Önce işe kendisinden başlaması gereken[60] ve bu suretle olgunlatan fert içtimaî dayanışmaya en yakınından başlayacaktır. Nitekim Hz. Peygambere görevini yapmaya en yakınlarından başlaması emredilmiştir.[61] Müslümanlar da faaliyetlerini öncelikle kendi çevrelerinde, genişleyen halkalar halinde yoğunlaştırmalıdırlar.[62] Yakınları daima gözetmeyi teşvik, onlarla ilginin kesilmemesini tavsiye buna bir başlangıçtır. Öncelikle yakınların ihtiyaçları karşılanmalıdır.[63]

Helâl yollardan elde edilen mülkiyet saldırılardan korunmuştur. Ancak özel mülkiyetin toplumsal çıkarlarla çatışmaması lazımdır. Allah'ın kullarına bağışladığı mülk onlara verilen emânettir. Kul sahip olduğu mülkü bir imtihan dünyasında bulunma anlayışı içinde değerlendirmelidir.[64]

Devletin varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan gelir sağlama adalete dayanmalıdır. Nasıl ki, Aydınlanma döneminden itibaren Batı'da tabiat, toplumun işleyişine örnek olarak alınmışsa geleneksel İslâm toplumlarında da adalet ilkesi ön plana çıkarılmıştır. Adaletin hedefi de sosyal refahı sağlamaktır.

İslâm iktisadının sosyal yönünün veya sosyal adaletin gerçekleştirilmesinin esasları şunlardır: İsrafın bertaraf edilmesi, adil gelir bölüşümü ile servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması, iktisadî bağımsızlığın sağlanması ve iktisadî istikrar.

1. İsrafın bertaraf edilmesi

İnsan aşırılıklardan kaçınmalı, yani itidalli olmalıdır. Bunun için israf (savurganlık) yasağı temel ilkelerden biridir.[65] Yine tüketimi ekonominin motoru haline getirmek İslâm ekonomi düşüncesinde mevcut değildir. Harcamalarda ve tüketimde bunun için itidal savunulmuş, tıpkı israf gibi yetersiz harcama ve tüketim de (taktîr, cimrilik) yasaklanmıştır. Alkollü içki, kumar ve talih oyunlarının yasaklanması, lüks ve israf yasakları bireyler arasında bir tüketim dengesi

[59] Hz.Peygamber "Bütün kulların hepsinin kardeş olduklarına tanıklık ederim" buyurur. Ebû Dâvûd, Salât, 1508

[60] Mâide, 5/105

[61] Şuara, 26/214

[62] Özellikle inanç ve kültür birliğine dayanan topluluklar imtihan gayesine yönelik birer gerçektirler: "Allah dileseydi sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için (çeşitli ümmetlere ayırdı). O halde hayırlı işlerde yarışın" (Mâide, 5/48).

[63] "Allah adaleti, ihsanı ve yakınlara vermeyi emreder" (Nahl, 16/90) ;"Yakına, miskine ve yolcuya hakkını ver" (Rum, 30/38).

[64] Enfâl, 8/28

[65] Araf, 7/31

sağlayarak, tüketim eğiliminin toplumun her kesiminde biraz farklı fakat yaygın bir şekilde canlı kalmasını sağlar.

Kapitalizmin temeli olan kitlevî üretim ve kitlevî tüketim israfın günümüzdeki başlıca kaynakları olarak gösterilebilir. Bunlar aynı zamanda kitlevî işsizlik ve tabiatın kitlevî tahribi demektir. Batı ülkeleri sömürgeleştirdikleri ülkelerden hammadde sağlamak ve onları mamul madde satma yoluyla kalkınmalarını gerçekleştirmişlerdir.

Devlet bu konuda denetimle yükümlüdür. Böylece israf kültürü aşılayan reklamcılık, sürüm ve iktisadî kalkınma faktörü olarak sömürgecilik ve savaş, nihayet talebin daralmasıyla ortaya çıkan işsizlik belirmez. Ancak bugün İslâm ülkelerinde israf yasağının umumi bir kültür yozlaşmasının da etkisiyle tahrip edilmesi önemli bir ilkenin devre dışı kalmasına yol açmıştır.

Harcamalarda ve tüketimde bunun için itidal savunulmuş, Kur'an'da infâk fi sebilillah (Allah yolunda harcama) olarak ifade edilen harcamalar teşvik edilmiş, fakat israf derecesinde bir harcama gibi yetersiz harcama ve tüketim de (taktîr) kınanmıştır.[66]

"İslâm iktisadı", tüketimi arttırmaya eğilimli bir üretimi öngörmez. Talebi ve ihtiyaçları tahrik edecek, dolayısıyla tüketimi ekonominin motoru haline getirecek bir kapitalist üretim tarzı İslâm'a yabancıdır.

Alkollü içki, kumar ve talih oyunlarının yasaklanması, lüks ve israf yasakları bireyler arasında bir tüketim dengesi ile tüketim eğiliminin yaygın bir şekilde canlı kalmasını sağlar. Fazla üretim kapasitesi, lüks meta üretimine değil, sosyal, manevi ve kültürel gelişmeye yöneltilmelidir.

İsraf etmeyi hastalık haline getirenlerin (sefihlerin) harcama hakları ellerinden alınabilir.[67] Bununla birlikte cimrilik, harcamadan kendini alıkoymak da kabul edilmemiş, itidal (orta yol) tavsiye edilmiştir.[68]

2. Servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması ile adil gelir dağılımı

Servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması ile adil gelir dağılımı temel hedeflerdendir.[69]

Bu hedefe doğru ilkin büyük mülkiyetlerin oluşma süreci ortadan kaldırılır. Kapitalist devletin büyükleri ve büyümeyi teşvik politikası söz konusu olmadığı gibi küçük üreticiliğin ve girişimciliğin hakim kılındığını tarihî tecrübe ispatla-

66 Furkan, 25/67

67 "Allah'ın sizin için dayanak kıldığı malları sefihlere vermeyin"(Nisâ, 4/5)

68 "Elini boynuna bağlayıp cimri olma, büsbütün de açıp tutumsuz olma, yoksa pişman olur açıkta kalırsın" (İsrâ, 17/29)

69 "(Servet) içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir iktidar vesilesi olmasın" (Haşr, 59/7).

maktadır. Bu ilke aynı zamanda iktisadî güçlenmenin belli bir zümrenin değil; bütün toplumun görevi olduğunu gösterir. Burada sosyal adaletin adeta bir finansman unsuru olarak uygulandığını tekrar edelim.

Servet temerküz etme, sermaye de belli ellerde toplanma eğilimi içindedir. Bu ise emeğin aleyhine bir ortam yaratır. Sermaye sahipleri günden güne zenginleşirken emeğiyle geçinenler fakirleşir. Bunu önlemek için evvela toplum çıkarını ve birliği zedeleyen büyük mülkiyetlere izin verilmez. Bunun sonucu olarak özellikle Türk-İslâm devletlerinde ne bir toprak soyluları sınıfı ne de ticâret ve sanayi burjuvazisi doğmuştur.

Kapitalizm temerküze dayanır. Bunun için hem firma, hem sektör hem de ülke çapında büyüme esastır. Bunun için firmalar büyüdükçe teşviklerden daha çok pay alırlar. Zira 'kalkınma' küçüklerin değil büyüklerin görevidir. Teoride büyük ölçeğin avantajları üzerinde ısrarla durulur. Yine kapitalist süreç içinde küçükler giderek tasfiye olur ve sektör bazında bir temerküz ortaya çıkar. Evvelce çok sayıda müteşebbis (küçük sanayici ve küçük çiftçi) tarafından yapılan üretim giderek az sayıda müteşebbis (büyük sanayici ve büyük çiftçi) tarafından yapılır. Bu büyüme kitlevî üretimin bir gereğidir. Piyasadaki talebin azalması halinde ise fabrika kapanabilir. Bu ise işsizliğin artması demektir. O halde kitlevî üretim vakıası kitlevî işsizliğin en önemli sebebidir.

İslâm'ın öngördüğü temerküz değil infâktır. İnfâk tüketim, transfer (aktarma) ve yatırım harcamalarını kapsar. Harcamanın gelirin kaynağı olduğunu biliyoruz. İnfâk genellikle alt gelir gruplarına yapılan harcamaları kapsar. Bunların ise tüketim eğilimleri yüksektir. Dolayısıyla toplam gelir tüketim harcamalarıyla birlikte artar. Bir başka yönden de alt gelir gruplarına yapılan aktarmaların adil dağılımı sağlayıcı ve temerküzü önleyici özelliği açıkça ortaya çıkar.

İnfâk ilkesinin alt gelir grupları dolayısıyla emeğiyle geçinenlerle ilgili olduğu apaçıktır. Yakınlara infâk yani akrabaya nafaka mükellefiyeti bir hukukî mecburiyettir. Bu mecburiyet, usûl ve fürû dışında, çağdaş hukuk sistemlerinde olmayıp sadece İslâm hukukuna özgüdür. Nafaka; beslenme, giyinme, barınma ve tedavi harcamalarını kapsar. Buna göre çocuklar, torunlar, ana, baba, büyükanne, büyükbaba, amca, kardeş, kardeş çocuğu, hala, teyze, dayı gibi kan hısımları da karşılıklı olarak nafaka ile mükelleftirler. Bu halka daha da genişletilerek birbirine varis olabilecek bütün hısımlar arasında böyle bir mükellefiyet ilişkisi kurulabilir. Usul, füru ve eşlerin nafaka hakları otomatiktir. Diğer yakınların nafaka hakları ya rıza veya mahkeme kararıyla doğar. Nafakaya hak kazanabilmek için fakirlik ve çalışamaz durumda olmak gerekir. Nafaka mükellefi ise fakir olmamalıdır. Nafakaya muhtaç kişinin zengin yakını yoksa bu yükümlülük devlet tarafından yerine getirilir.[70] Zaten çalışma, zekât ve nafaka fakirin ihtiyacını gi-

[70] Karaman, 1981, 346-350.

dermeye yetmiyorsa devlet devreye girer. Yiyecek, giyinme, barınma, tedavi gibi zaruri ihtiyaçlar her halde giderilmelidir. Dolayısıyla İslâm toplumunda insanlar, ihtiyaçların esiri olmaktan kurtarılmalıdır. Adil gelir bölüşümünü sağlamak için devletin elinde sosyal ve malî siyaset araçları vardır.

Temerküzü önleyen İslâm iktisat sisteminin temel sübapı zekâttır. Zekât sistemin koruyucusudur. Zekât servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılmasını, gelirin bir nesil içerisinde yeniden dağılımını sağlayarak gerçekleştirir. Zekât esas olarak servetleri belirli bir seviyenin (nisâbın) üzerinde olanlardan bu seviyenin altında olanlara bir gelir aktarmasını öngörür. Gelir aktarmasının çalışan ve çalışmayan iki küme meydana getirmesi yeterli gelir sağlamaya gücü yetenlerin bu aktarmaların dışında bırakılmasıyla önlenir.

Günümüzde kamu mâliyesi teorisi alanında etkin olmaya başlayan menfi (negatif) gelir vergisi gibi görüşler zekât sistemine Batı'da deneme-yanılma yolu ile yeni yeni ulaşılmaya başlandığını ortaya koymaktadır. Menfi gelir vergisi de bir asgarî geçim seviyesi çizmekte ve bu çizginin üstündekilerden altındakilere, devlet aracılığıyla gelir vergisi ödemeleri esasına dayanmaktadır. Adil gelir dağılımını sağlayıcı ve anti-enflasyonist özellikleri olan bu sistemin gelecekte sosyal güvenliğin yerini alacağı ileri sürülmektedir.[71]

Nesiller arasındaki adil gelir dağılımını ise İslâm'ın miras sistemi gerçekleştirir. Bu sistem ile servetlerin çok sayıda yakınlar arasında bölüşülmesi öngörülür. Böylece servet ve mülkiyet nesiller arasında yeniden dağılmış ve küçültülmüş olur.

Servet ve mülkiyetin yaygınlaşması ilkesi belli bir işveren (sanayi ve ticâret burjuvazisi) sınıfının öncülüğünde gerçekleşecek kalkınma kavramına zıttır. Aslında bu kalkınma olgusu Batılılaşma, çağdaşlaşma veya kapitalistleşme süreçlerine büyük ölçüde tekabül eder. Kapitalist sistemde büyük sanayi ve kitlevî üretim işçilerin yabancılaşmasına, sınıf çelişkilerinin güçlenmesine ve kitlevî işsizliğe yol açmıştır.

Oysa İslâm'da, özellikle Osmanlılarda gördüğümüz gibi, sosyal refah kavramı ön plandadır. Ekonomik faaliyetler teşvik edilen işverenler gibi belli bir sınıfın öncülüğüne değil bütün topluma bırakılmıştır. Bu hem küçük sanayiin hakimiyeti demektir hem de işçi sınıfı diye ayrı bir sosyal tabaka oluşmamasını öngörür.

Tarihî tatbikattan çıkardığımız netice devletin siyasî nüfûza yol açan büyük toprak mülkiyetlerine mani olması gereğidir. Burada kişinin işleyeceği toprakta hak sahibi olması gereğini (tasarruf hakkı) toprak ve tarım siyasetinin esası olarak tesbit ediyoruz. Boş toprakların da işletmeye açılması özendirilmiştir. Büyük

[71] Zekâtın bu yönü için bkz. Turan Yazgan, "Sosyal güvenlik açısından zekât", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, C.I, S.6, Haziran, 1980, s.131-160.

tarımsal topraklarda, kişilere kullanım hakkının tanınması yanında, kural olarak devlet mülkiyeti tanınmıştır. Daha Hz.Peygamber döneminde iktâ' denen bu uygulama sonraları tımar sistemi olarak yaşatılmıştır.

Ticâret mal dolaşımını tüketici lehine en kısa ve en ucuz yoldan sağlamalıdır. üretici ile tüketici arasına giren bir hizmet yaratmadan geçinen aracıların ortaya çıkmasının önlenmesi devletin önemli bir görevidir. Yine devlet iç ve dış ticâreti kendi denetimi altında tutacak piyasada tüketicinin ihtiyaç duyduğu malların. sürekli bulunmasını sağlayacak, kârların âdil bir seviyede tutulmasını gerçekleştirecektir.

3. Bağımsızlığın sağlanması

İktisadî bağımsızlık herşeyden önce bir teknoloji üreten ve bağımlı olmayan sınaî cihazla gerçekleşir. Bunun için devlet, kendi ihtiyacına uygun teknolojiler üretebilmeli, yeterli bir savunma sanayiine sahip olmalı ve yine ihtiyaçları gidermeye yönelik bir sanayi sistemi oluşturmalıdır. Bu sanayi siyasetinin esası; kaynakların israf edilmemesi, çevrenin ve insanın olumsuz yönde etkilenmemesidir. Toplum bir tüketim çılgınlığı içine girmediği gibi yeryüzü kaynaklarını israf eden, sürekli enflasyon ortamı ve adaletsiz gelir dağılımı yaratan sanayileşmeye de yabancı olunmalıdır.

Cizye müslüman olmayan faal nüfustan baş vergisi olarak alınır ve gayr-i müslimlerin askerlikten muaf olup himâye edilmeleri yanında, müslümanların hakimiyetinin de bir sembolüdür.

4. İktisadî istikrar

Bunun iktisadî anlamı, enflasyon ve işsizliğin giderilmesidir. Enflasyonun gelir dağılımını bozucu etkisi ön plandadır. Mülk ve sermaye sahiplerinin gelirleri artarken emek gelirleri sürekli olarak düşer. Bu ortam büyük sanayici, tüccar ve işveren kesimine ek bir finansman imkanı sağlarken emeğiyle geçinenler gün geçtikçe kötü duruma düşerler. İkinci önemli istikrarsızlık faktörü olan işsizliğin ise emek üzerindeki yıkıcı etkisi apaçıktır. Yine enflasyonun üretimi nasıl caydırdığı bilinmektedir.

Sosyal adaletin bir özelliği de iktisadî istikrardır. İstikrarın üç önemli esası üretim ve arzın yüksek seviyede tutulması, istikrarlı para sistemi ile fiyat ve kalite denetimidir.

İslâm'ın bu problemlere getirdiği çözümler şöyledir: Öncelikle İslâm iktisadındaki cehl (bilinmezlik) ve garâr (belirsizlik) ın bertaraf edilmesi istikrarın esasıdır. Ekonominin reel olması ve hayali olmaktan uzaklaşması böyle mümkün olabilir. Bilindiği gibi enflasyonun sebeplerinden biri satış vaatlerinin artması, bir

başka deyişle talebin, gelecekte ödeme imkanlarının sınırsız bir şekilde sağlanmasıyla, suni olarak yükseltilmesidir. Öte yandan İslâm ekonomilerinde, bu arada Osmanlı ekonomisinde, narh sisteminin, fiyat denetimi yanında kalite denetimi ve standardizasyonu da ihtiva etmesinin temel sebebi cehl ve garârın giderilmesidir.

a. Üretim ve küçük üreticilik

İslâm ekonomisi kapitalizmin dayandığı kitlevî üretim olgusunu benimsemez. Buna karşılık ihtiyaca göre üretim fikrini uygular. İlk bakışta bu yaklaşımın yüksek bir üretim kapasitesi yaratamayacağı düşünülebilir. Ancak küçük üreticiliğin hakim kılındığı bir sistem içinde herkesin ihtiyacını gidermeyi hedefleyen yüksek bir üretim seviyesi tutturulmuştur. İhtiyaçların başında halkın beslenme, giyinme ve barınma ihtiyaçları gelir. Bu yüzden tarım ve küçük sanayi sistemiyle savunma ihtiyaçlarını gidermeye yönelik sanayi faaliyetleri öncelik taşır.

Ekonominin görevi insan refahını arttırmak olduğuna göre öncelikle piyasalarda yeterli mal bulunmalıdır. Piyasalarda mal bolluğu olması için dış ticâret teşvik edilmiş, ithalat ilke olarak kısıtlanmamıştır. Bununla birlikte meselâ Osmanlı dış ticâretinin XVIII. yüzyıl ortalarına kadar fazla verdiğini söyleyebiliriz.

aa. Yüksek üretim ve arz seviyesi

Sistem küçük üreticiliğe dayanmaktadır. Bu yolla ekonomi kendine yeterli hatta dış piyasaya yönelik bir sanayi ve tarım sistemine sahipti. Bu, hem insan hem de ekonomi için böyledir.

Günümüzde küçük ve yaygın sanayiin hakim olduğu bu sistemde büyük kapasite ile çalışmak zorunda olan sanayiler mutlaka devlet tarafından organize edilebilir. Böylece sanayicilerin devlet üzerinde etkin bir güç olmaları ve işçi sınıfının doğması önlenmiş olur.

Küçük sanayiin büyük sanayiden daha az verimli olduğu ve zamanla yok olacağı hem kapitalist hem de marksist iktisadın inancı olmuştu. Halbuki birçok küçük sanayi kolunun daha verimli olduğu bugün bizzat batılı iktisatçılar tarafından ileri sürülmektedir. Üstelik küçük sanayi daha fazla istihdam sağlamakta ve daha kaliteli üretimde bulunmaktadır. Burada dikkate alınması gereken husus icabında pazar bulmak için emperyalizm yolunu açan kitlevî üretim için olmamakla birlikte, ihtiyacı karşılayabilecek teknolojik seviyenin tutturulmasıdır. Tarihimizdeki esnaf birlikleri (ahilik) tecrübesi sanayiin; iktâ' ve tımar sistemi de ziraatın yeniden teşkilâtlanmasında bize epey malzeme sağlayabilir. Üstelik geliştirilecek yeni nizâm diğer "gelişmekte olan" ülkelere örnek olabilir.

İhtiyaca göre üretim uygulaması esas olduğu için tüketimi arttırmaya eğilimli bir üretimi öngörülmez. Oysa modern Kapitalizm kitlevî üretime dayanır. İhti-

yaca göre üretim yaklaşımının yüksek bir üretim kapasitesi oluşturamayacağı düşünülebilir. Ancak küçük üreticiliğin hakim kılındığı bir sistem içinde herkesin ihtiyacını gidermeyi hedefleyen yüksek bir üretim seviyesi tutturulmuştur. İhtiyaçların başında halkın beslenme, giyinme, barınma ve ulaşım ihtiyaçları gelir. Bu yüzden tarım ve küçük sanayi sistemiyle savunma ihtiyaçlarını gidermeye yönelik sanayi faaliyetleri öncelik taşır.

Sistemin esası maliyet enflasyonunu baştan ortadan kaldırıcı bir özelliğe sahiptir. Bu özellik, ekonominin talep yönlü değil, arz yönlü oluşudur. Tahsis politikasıyla gerek üretim girdilerinin gerek nihâî üretimin bol ve ucuz olarak sağlanması ve dağıtılması amaçlanır. Zira fiyat istikrarının, adil gelir dağılımının dolayısıyla sosyal refahın sağlanmasının temel şartı gerekli arz yapısının gerçekleştirilmesidir. İslâm devletlerinin, özellikle Osmanlı devletinin XVIII. yüzyıl sonlarına kadar yüksek bir üretim ve arz yapısına sahip olduğunu biliyoruz. O kadar ki bir çok kısıtlamalara tabi olan ihracat hacmi genellikle teşvik gören ithalat hacminden fazla idi. Öte yandan arz yönlü ekonomi verici insan tipinin, altrüist (diğergam), dayanışmacı toplum tipinin tezahüründen başka bir şey değildir.[72]

Kapitalizm, hevesleri sınırsız burjuva tipini oluşturmuş ve onu homo-economicus ismiyle modelleştirmiştir. Oysa üretim tarzının hedefi ise insanın tüketim ihtiyaçlarını gidermekle birlikte sonsuz maddî tatmin eğilimi yerine sonsuz manevî tatmin imkanlarını vermek olmalıdır. Yine harcamalarda ve tüketimde itidal savunulmalıdır. Harcama ve tüketim eğiliminin yaygın bir şekilde canlı kalması istenmiştir. Alkollü içki, kumar ve talih oyunlarının yasaklanması ile lüks ve israf yasağı toplumda az çok bir tüketim dengesi sağlar.

bb. Esnaf ve küçük sanayi

İslâm'ın ilk yüzyılından beri hem ideal hem de kurum olarak varlıklarını sürdüren gençlik (fütüvvet) teşekkülleri IX. yüzyıldan itibaren yeni çalışma organizasyonları oluşturdular.[73] Bütün İslâm dünyasını saran bu teşekküller esnaf birlikleridir. Fütüvvetin Anadolu topraklarında gelişen şekli olarak görebileceğimiz ahilik ve ahilerin oluşturdukları esnaf birlikleri Anadolu Selçuklu ve Osmanlı devletinde temel kurumlar idi.

Fütüvvet ve ahilik anlayışı son tahlilde, Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetine dayandırılan ilkeleriyle İslâmî-tasavvufî düşünce ve hayat telakkisinin içinde yer alır.[74] Fütüvvet, önceleri sadece cömertlik, misafirperverlik ve kahraman-

[72] Tabakoğlu, 1993, s.263.

[73] Bu birlikler özellikle kafa dengi gençlerin biraraya gelme ihtiyaçlarından kaynaklanmaktaydı. İlk sofilerden beri fütüvvetle tasavvuf arasında muntazam bir ilişki kurularak, fütüvvet teşekkülleri adeta bir tarikat görüntüsü almışlardır. Bkz. Taeschner, Belleten, 142, 209-10.

[74] Arapça bir kelime olarak gençlik, delikanlılık, yiğitlik, cömertlik manalarına gelen fütüvvet İslâmî-ta-

lık boyutlarına sahip iken, zamanla İslâmî ve tasavvufî derinlikler kazanmıştır. Türklerin müslüman olmasından sonra da ahi teşekküllerinin kurulmasında manevi ve fikri tabanı oluşturmuş, Türklere özgü vasıflar kazanarak bu teşekküllerde yaşamış, etkisini günümüze kadar sürdüregelmiştir.[75]

Fütüvvet teşekkülleri ilk dönemlerden beri Türkistan'dan İran ve Anadolu'ya kadar olan sahalarda ve özellikle ticâret ve sanayi merkezlerinde yaygındı. Daha Büyük Selçukluların ele geçirdikleri veya gelip geçtikleri şehirlerde fütüvvet birliklerinin yani fityânın etkili olduğu biliniyor. Şehir teşkilatı yeniden kurulurken fütüvvet-esnaf birlikleri de oluşuyordu. Büyük Selçukluların, özellikle Melikşah zamanındaki iktisadî tekamüllerinde fütüvvet teşekküllerinin ve tarikatlerin dolayısıyla esnafın büyük yerleri vardı.

Abbasî devleti'nin son dönemlerinde görülen otorite boşluğu, fütüvvet teşekküllerini de olumsuz yönde etkilemiştir. Bu yüzden Abbasî halifesi Nasır (1180-1225) fütüvvet teşekküllerini merkezî otoriteye bağlamıştı.[76]

Ticâretin Büyük Selçukluların hakim olduğu bölgelerde öteden beri örgütlü olduğunu biliyoruz. Daha IX. yüzyıldan itibaren fütüvvet teşekkülleri içinde esnaf birlikleri oluşmuştu. Gençlerin bir iş ve meslek sahibi yani üretici olma gereğinden kaynaklanan bu gelişme ile birlikte emekçi zümreler de fütüvvetin sağladığı ortak yaşayış biçimi etrafında birleşmeye başlamışlardı. Zaten Abbasî hılafetinin başlangıcı olan bu dönemde sınaî gelişme ve artan nüfusun şehirlerde toplanması birleşme ihtiyacını doğurmuştu.[77] Yine aynı yüzyıldan beri fütüvvetin Türkistan'dan Anadolu'ya kadar olan sahalarda, esnaf ve sanatkârlar arasında yaygın ol-

savvufî bir kavramdır. Bu kavram, Batı'daki şövalyelik, İran'daki civanmertlik (günümüz Türkçesinde cömertlik şeklinde de kullanılmaktadır), eski Türklerdeki alplik, Japonlardaki samuraylık gibi her toplumda görülebilen bir yiğitlik ülküsü olarak eski Arap toplumunda da mevcuttu.

75 Fütüvvet anlayışı, tasavvufi eserlerde işlene işlene adeta bütün İslâmî ve insani faziletleri barındıran bir mahiyet kazanmıştır. Samimiyet, cömertlik, Allah'tan başkasına kul olmama, sürekli gelişme ve yenilenme, tevazu, geçimli olma, hürmet, merhamet, dürüstlük, iyi kalplilik hep fütüvvetin özellikleri arasında sayılmıştır. İçtimai dayanışma ve hizmet anlayışıyla, 'elini, belini ve dilini korumak' şeklinde ifade edilen namusluluk ilkesi fütüvvet ve ahiliğin en önemli ilkeleri olagelmiştir. Bu ilkeler için bkz. Kuşeyrî, 1319, 112.

76 Fütüvvet teşekkülleri çeşitli gruplara bölünmüşler ve geleneksel fütüvvet ahlakından uzaklaşır olmuşlardı. Sarsıntı geçiren ve fakat kökleşmiş geleneklere sahip olan bu gençlik ve emekçi birliklerinin siyasi ve askeri durumu gittikçe bozulan Abbasi devleti için büyük bir güç kaynağı olacağı açıktı. Nasır'ın bu başarılı teşebbüsü için bkz. Hartburti, v. 108 a-b. Halife'nin bu teşebbüsünde kendisine Abdülcebbar b. Yusuf el-Bağdadi ve Ebû Hafs Ömer b. Suhreverdi gibi devrin ünlü sofileri yardımcı olmuştu. Bu ıslahattan sonra devrin bir çok hükümdarı kendisinden fütüvvet şalvarı giymiş ve onun adına fütüvvet kasesinden içilmiştir. Bkz. Taeschner, 12-6. Yine Nasır o dönemlerde, İslâm dünyası için büyük tehlike arzeden batını faaliyetlere karşı sünnî-mutedil şiî ittifakını sağlarken de fütüvvet birliklerinden faydalanmıştı. Nureddîn Zengî (1118-1174), Selahaddin Eyyûbî (1138-1193) gibi mahallî hükümdarların da çabalarıyla asker (seyfî) fütüvvet birlikleri büyük bir gelişme göstermişti. Bkz. Cevdet, 1932, 59, 62, 77.

77 Massignon, Sınıf, İA, X, 555-6.

duğu bilinmektedir.[78] Oysa Bizans Anadolu'sunda bu türden bir kurum yoktu.[79]

Anadolu'da Selçuklu döneminden beri sanayi ve iç ticâret kesimleri fütüvvet ve ahilik ilkelerine dayalı esnaf birlikleri tarafından teşkilatlanmıştır. Bununla birlikte, bu geleneğin tarımda çalışanlar ve kırsal kesimde etkili olduğu bilinmektedir.

Fütüvvetin Anadolu sahasında nüfuz kazanması da bu dönemde olmuştur. Halife Nasır fütüvveti yeniden teşkilatlandırırken, Anadolu Selçuklu Devleti'yle, ilk defa I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in şahsında ilişki kurmuştur. Bu hükümdar 1204'te ikinci defa tahta geçince ilişkiler yoğunlaşmış ve Muhyiddin b. Arabi, Şeyh Nasıreddîn el-Hoyî (Ahi Evren) gibi mutasavvıflar Anadolu'ya gelmişlerdir.[80] Yine XIII. yüzyılın ilk yarısı olan bu dönemde I. İzzeddîn Keykavus ve I. Alaeddîn Keykubad da fütüvvet teşkilatına girerek, birbirini takip eden bu üç sultanın idaresinde Anadolu ahi teşkilatı kurulmuştur. Özellikle I. İzzeddîn Keykavus döneminde Anadolu fütüvvet ve ahiliği disiplinli bir teşkilat halinde belirmeye başlamıştır. I. Alaeddîn Keykubad zamanında da Nasır meşhur mutasavvıf Sühreverdi'yi sultana göndererek teşkilatlanma tamamlanmıştır.[81]

Anadolu ahiliğinin kurucusu olarak bilinen ve asıl isminin Şeyh Nasıruddîn el-Hoyî (1175-1262) olduğu tahmin edilen Ahi Evren 1205'te Kayseri'ye yerleşerek burada bir debbağhâne kurmuştu. Şeyhi Evhadüddin Kirmanî ile birlikte bütün Anadolu'yu dolaşarak ahi teşkilatını kuran Ahi Evren şeyhinin ölümünden sonra bu teşkilatın önderi oldu.[82]

Ahi zümreleri şehirlerde olduğu kadar, köylerde ve uçlarda da büyük bir nüfuza malikti. Özellikle XIII. yüzyılın ikinci yarısında Moğol istilasından sonra devlet otoritesinin zayıfladığı dönemlerde bu teşkilat varlığını hissettirmiş, şehir hayatında faal bir rol oynamış, siyasî bir faktör olarak daima hesaba katılmıştır.[83]

Fütüvvet ahi zümrelerinin büyük şehirlerde çeşitli gruplar halinde teşkilatlandıklarını ve her zümrenin ayrı bir zâviyesi olduğunu biliyoruz. Eğer bir sanat

78 Zaten İslâm'ın yayılmasına paralel olarak fütüvvet ideali ve teşekkülleri, çeşitli isimler altında, önce Suriye ve Irak'ta, sonra da, İran ve Türkistan'da yayılmaya başlamıştır. Yine Endülüs, Kuzey Afrika ve Mısır'da her türlü emekçi fütüvvet ülküsüne bağlı görünüyor. Bkz. Cevdet, 1932, 34, 47, 48, 153, 161.

79 Turan, 1971, 297-8; 1980, 357; Cahen, 1979, 197.

80 Anadolu'da ahi teşkilatının oluşmasından önce Azerbaycan'da esnaf ve sanatkarlar için ahi ünvanı kullanılıyordu. Özellikle Ahlatşahlar (Sökmenoğulları) devleti (1100-1207) döneminde ahilerin bu bölgede yaygın olduklarını biliyoruz. Anadolu'daki ilk ahiler de Azerbaycan'dan ve Sökmen ilinden gelenlerdir. Teşkilatın kurucusu Nasıreddîn el-Hoyî (Ahi Evren) de bu Sökmen bölgesindendir. Bkz. Bayram, 2003, I, 94.

81 Selçuklu sultanlarının iskan siyasetinde ilim adamları, ticâret ve sanayi erbabı, vasıflı işgücü ile birlikte değerlendirdikleri sofi ve dervişlerin de fütüvvet-ahilik geleneğiyle yakın ilişkileri vardı. Bkz. Bayram-Debbağoğlu, I, 90; Cahen, 1979, 197.

82 Bayram, "Ahi Evren", İslâm Bilgiler Ansiklopedisi, I, 93-4.

83 Köprülü, 1972, 118. Ahiler ve bunların kadın kuruluşu bacılar genellikle Moğollarla mücadele halindeyken Mevleviler Moğolları sisteme kazanma yolları aramaktaydılar.

erbabı büyük şehirlerde bir zâviyeye sığmayacak kadar kalabalık olursa şehrin çeşitli yerlerinde zâviyeler açıyorlardı. Bazen de bir teşekkülü besleyemeyecek kadar az miktarda olan çeşitli meslek mensupları da bir araya geliyorlardı.[84]

Büyük şehirlerde muhtelif sanayi ve ticâret erbabının belirli yerlerde kapalı veya açık çarşıları vardır. Esnaf buralardaki dükkanlarda çalışırdı. Meslek ahlâkının dayanışmacı ve başkasını gözetmeci (diğergam, altrüist) olması fütüvvetten gelmektedir.

Esnaf teşkilatı üretim faaliyetleri yanında, devletle esnaf arasındaki ilişkileri de düzenlemekteydi. Ücretlerin tayini; mal cinslerinin, standardlarının ve fiyatlarının tesbiti de hep esnaf birliğine aittir.[85]

Fütüvvet geleneğine bağlı bir teşkilat olarak Anadolu esnaf birlikleri Batı'daki benzerlerinden oldukça farklıydı. Roma ve daha sonra Bizans imparatorluklarında meslekler birbirinden ayrı olarak devletçe düzenlenmişlerdi ve devletin denetimi altındaydılar. Selçuklularla aynı zamanda Avrupa'da da oluşmakta olan korporasyonlar Roma esnaf birlikleri (collegia) geleneğinden ayrılmışlardır.[86] Zira korporasyonlar İslâm esnaf birliklerine benzer şekilde kısmi bir özerkliğe sahiptiler; kendi kurallarını kendileri belirlemekte, üyelerini karşılıklı yardımlaşma ve dinî faaliyetler yönünden Collegia'nın etkileyemeyeceği bir biçimde etkilemektedirler.[87]

Haçlı seferlerinden sonra korporasyonların oluşmasında İslâm esnaf birliklerinin etkisi olduğu da belirtilmelidir.[88] Ancak burada korporasyonların özerk yapılarıyla ortaçağ Avrupa şehirlerinin kurucuları olduklarını, İslâm esnaf birliklerinin ise sonuçta devlete bağlı yarı özerk kurumlar olduğunu vurgulamak gerekmektedir.

İslâm esnaf birliklerinde, daha geniş olarak fütüvvet ve ahi birliklerinde iç disiplin fütüvvetname dediğimiz dinî-tasavvufî ilkelere dayalı yönetmeliklerle belirlenmiştir. Bunun yanında devletin hisbe (ihtisâb) kurumu vasıtasıyla daha çok tüketicinin korunmasına yönelik bir denetimi vardır.

XIII. yüzyılın ikinci yarısından XIV. yüzyılın başlarına kadar büyük devlet adamlarının, kadıların, müderrislerin, tarikat şeyhlerinin, büyük tâcirlerin ahi teşkilatına girdiklerini görüyoruz. Bu olgular ahiliğin bu geçiş döneminde sosyal itibarı çok yüksek bir kurum olduğunu göstermektedir.[89]

[84] Arnakis, 1953, 238-9.
[85] Köprülü, 1972, 117.
[86] Roma'da şu yedi esnaf loncasının M.Ö.700 yıllarına kadar indiği tahmin edilebilir: Nalbantlar, dülgerler, dericiler, kunduracılar, çömlekçiler, kuyumcular, boyacılar. Mısır'da, Çin'de ve Hindistan'da o zamanlardan beri esnaf birlikleri mevcuttu. Ancak bunların önemleri önce İslâm, sonra Katolik dünyasında olduğu kadar hiçbir yerde söz konusu olmamıştır. Bkz. Kessler, 1940, 124-6.
[87] Cahen, 1979, 195.
[88] Grousset'yi zikreden Akdağ, I, 434.
[89] Köprülü, 1972, 154-6.

Yine ahiler, Osmanlı devleti'nin kuruluşunda gaziler, abdâllar ve bacılarla birlikte önemli bir rol oynamış olmalıdırlar. Rum gazileri daha çok cihad ve gaza ile meşgul olan, kırsal kesimde yerleşik alp ve alperen denen gruplardır. Rum abdâlları Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslâmlaşmasında büyük rol oynayan, genellikle gezgin sofi ve dervişlerdir. Rum bacıları ise ahi teşkilatının bir yan kuruluşu olan silahlı kadın birlikleri olmalıdır. Bütün bunlar Moğol istilası ve Selçuklu Devleti'nin yıkılış ve Osmanlı devleti'nin kuruluş döneminde Anadolu'nun savunulmasında ve sosyal düzenin devamında görev almışlardır.[91]

Osmanlı devleti'ni kuranlar, Fatih Sultan Mehmed dahil ilk Osmanlı padişahları, ilk Osmanlı vezirlerinin çoğu hep ahi önderleri ve şeyhleridir. Hatta ilk Osmanlı yeniçeri birliklerinin ahilerden oluştuğu ileri sürülmüştür.[92]

XIV. yüzyılın ortalarında, Sultan Orhan zamanında Anadolu ve Ortadoğu'yu dolaşan Kuzey Afrika'lı gezgin İbn Battuta'nın bize ahiler hakkında verdiği bilgiler, bunların fütüvvet ilkeleriyle, tasavvufî hayatla ve esnaflıkla yakın ilgilerini belirtmekte, ahi birliklerinin hem şehirlerde ve hem de köylerde örgütlenen küçük sanayici ve ziraatçi zümreler olduğunu teyid etmektedir.[93]

Ahi teşekküllerinin devlet otoritesinin zayıfladığı bir dönemde Anadolu'nun her yerinde siyasî ve idarî müessiriyet sağladıkları ve devletin işlevlerini gördükleri bilinmektedir.[94] Osmanlı devleti'nin katiyetle kurulmasından sonra ahilik siyasî ve idarî işlevlerini sadece esnaf birlikleri içerisinde sürdürmüştür.[95]

Osmanlı sanayi ve iç ticâret kesimleri esnaf birlikleri halinde teşkilatlanmıştı. Bu birlikler, fütüvvet ve ahilik ilke ve kurumlarından kaynaklanan Selçuklu esnaf birliklerinin devamıdır.

Devlet, esnaf düzenini dayandığı fütüvvet ve ahilik geleneğine bağlı haliyle korumak isterdi. Esnafın bu yolla kendi iç denetimini sağlaması devletin işini kolaylaştırıyordu.

Esnaf sistemi, kalite kontrol ve standardizasyonu ile fiyat istikrarını sağlayıcı, haksız rekabeti, aşırı üretimi ve işsizliğiönleyici bir anlayışa dayanıyordu. Sistem yarı özerk yapısıyla devletin uyguladığı narh politikasının en önemli yürütme ve denetim cihazını oluşturmuştur.

91 Özellikle ahiler Moğollara ciddi direniş göstermişlerdir. Bkz. Turan, 1971, 440, 461, 561, 567, 593, 604, 619.

92 Giese, 1925, I, 163.

93 İbn Battuta 'ahi' tabirini sadece bu kurumun önderleri için kullanmaktadır. Bkz. 1322, 215-41.

94 İbn Battuta, 22-323.

95 Ahiliğin Selçuklularda ve Osmanlı devleti'nin kuruluşunda oynadığı hayat rolün farkına XX. yüzyılın başlarında, özellikle Osmanlı devleti'nin kuruluşu tartışmaları sırasında varılmıştır. Osmanlı devleti'nin ilerleyen yüzyıllarında ahilik unutulmuş ve hatta olumsuz bir anlam bile kazanmıştı. Hatta M. Nuri Paşa XIX. yüzyılın sonlarına doğru yazdığı eserinde ahilerden mütegallibe (zorba) olarak bahseder. Bkz. 1294, I, 8. Yine bu bilgi aşınmasından dolayı Cumhuriyetin ilk yıllarında Ankara'daki Ahi Mesut yöresinin ismi Etimesgut olarak değiştirilebilmiştir.

Haçlı seferlerinden sonra, İslâm esnaf birliklerinin Batı esnaf birliklerinin, yani korporasyonların yeniden kuruluşunda etkili olduklarını biliyoruz. Biraz da bunun tesiriyle arada, zihniyet ve teşkilat açısından, benzerlikler bulunmaktadır. Fakat modern kapitalizm adım adım bu sistemi ortadan kaldırmıştır. Sanayi Devrimiyle esnaf birlikleri Anglo-Saxon ülkelerinde ortadan kalkarken Osmanlılarda kendini yeni şartlara uydurarak varlığını sürdürmüştür.

Esnaf teşkilatının sanat ve ticâreti düzenlemekte faal rolü vardı. Fiyat ve kalite denetimi ile standardizasyonun sağlanması şeklinde ifade edebileceğimiz narh sistemini bu teşkilat denetlerdi. Bir şehirdeki esnaf teşekkülleri birbirleriyle temasta bulundukları gibi, ayrı şehirlerdeki teşekküller de birbirleriyle teması temin etmişlerdir. Kısaca bu birlikler ayrı ayrı çalışan, fakat aralarında içtimaî bir birlik bulunan ihtisas teşekkülleriydi.[96]

Esnaf birliklerinde çalışanları ustalar, kalfalar ve çıraklar oluştururdu. yükselebilmek için ehliyet ve liyakat esastır. Bu yolda herşey sıralıdır, teşkilatın en büyüğü bile keyfî hareket edemezdi. Esnaflığa giren genç, mesleğinde uzmanlaşmadıkça ve zamanı gelmedikçe yükselemez ve ayrı dükkan açamazdı.

Sanattaki titizlik ve ilerleme güçlüğü, başıboşluğun sanata darbe vurmasını önleyen tahditler (daha doğrusu öncelikler) aynı zamanda uzmanlığa olan hörmeti de göstermektedir. Esnaf ve dükkan sayısı gibi, üretim araçları, iş aletleri ve tezgah adedi sınırlandırılmıştı. 'İhtiyaca göre üretim' fikri fiilen uygulanmaya çalışılmaktaydı. Esnaf ve tüccarın işsiz kalmaması ve aşırı üretimbuhranlarının önlenmesi esas olmalıydı. Bunun için talep te sınırlıydı.

Burada esnaf bir yandan mesleğinin inceliklerini öğrenirken bir yandan da ahlâk eğitimi almaktaydı. Gence bu yolda, günümüzün küçük gruplarda eğitim uygulamasını hatırlatan bir şekilde, yol atası ve yol kardeşi yardımcıdır. Geleceği, yola (fütüvvet veya tarikat yoluna), birliğe, yardımlaşma sandığına, mesleğe, sanata ve ihvana ihânet etmedikçe birlik mensupları tarafından garanti edilmiştir.

Esnaf birliklerinde meslekteki maharete ve eskiliğe dayanan bir kademeleşme mevcuttu. Fakat aynı dönemin Batı esnaf birliklerinde görülen tabakalaşma söz konusu değildir. Batı'nın sınıflı toplum yapısının sonucu olan bu durum Avrupa sendikacılığına yansımıştır. Osmanlı esnaf birliklerinde ise, sadece ahlaki ve meslekî üstünlükler ilerleme ve yükselme sebebidir. Zaten bunlara sahip olamayanlar esnaf arasında eskime fırsatını bulamazlar. İşyerlerinde aile ortamı ile hörmet ve sevgi esastır.[97]

Esnaf teşkilatı devletin yarı-resmî bir kurumu olmakla birlikte özerk bir ya-

[96] Esnaf teşkilatı için bkz. Ergin, O. Nuri, 1922, I, 302-575; Uluçay, 1942, 32-4, 113-120. Bu konuda ayrıca Bkz. Kütükoğlu, 1999, 606-613.

[97] Esnaf teşkilatında çalışma düzeni hakkında bkz. Massignon, "Sınıf", s. 556, "Guild-İslâmic", s. 214-6; O. Nuri, 1922, 559-613; Gölpınarlı, 1949-50, s. 90-9.

pıya sahiptir. Esnaf içerisinde ortaya çıkabilecek ihtilaflar, davalar teşkilat içerisinde halledilir, mahkemeye nadiren başvurulurdu.[98]

Klasik dönem Osmanlı esnaf teşkilatı bir çok meslek teşekkülündcn oluşuyor ve üst yönetici olarak kadı'nın idarcsi altında bulunuyordu. Bu olgu devlet denetiminin derecesini gösterir. Üretilen ve piyasaya arzedilen ürünler kadı'nın bilgisi dahilindeydi. Aracıların ortaya çıkışı önlenmiş, ürünlerin üreticiden tüketiciye en kısa yoldan ve en elverişli fiyatlarla intikal etmesi hedef alınmıştır.

Esnaf genellikle gedik sistemine tâbiydi. Bu, memurların kadro sistemine benzer. Yalnız gedik tabiri, XVIII. yüzyıldan itibaren kullanılmıştır. Bu sistemde ihtiyaç duyuldukça yeni kadrolar ihdas edilir, böylece ticâret kesiminin aşırı büyümesi engellenirdi.[99]

Alım ve satış tekelleri, veya öncelikleri, esnaf düzeninin en önemli hususlarındandır. Bu tekeller esnafa fiyatları istedikleri gibi ayarlama imkanı vermiyor, aksine devletin üretim, mübadele ve fiyatları etkin bir şekilde denetlemesini sağlıyordu. Bu olgu, bir işbölümü disiplini de oluşturmuştu. Esnafın birbirlerinin üretim ve satış sahalarına taşmaları yasaktı.[100]

Esnafın çalışma alanlarının belirlenmesi hem haksız rekabetin hem de işsizliğin önlenmesi açılarından önemlidir.[101]

Esnafın işleyeceği hammadde tedarikinde güçlük çekmemesi için de tahsis siyaseti izleniyordu. Yani belli hammaddeler belli esnafa tahsis edilmişti. Bu anlamdaki bir tekelcilik aslında fiyatlara müdahale imkanı veren tekelciliği engelleyen bir husustur.[102]

Esnafın iç düzeninde belli bir maharet ve kaliteye ulaşmadan usta olunamazdı. Kaabiliyetsiz ve ehliyetsizler esnaflıktan çıkarılırlardı. Bunun yanında üretimin denetlenebilmesi için işyerleri dışında çalışılmaması istenirdi.[103]

Esnaf sistemi, kalite kontrol ve standardizasyonu ilc fiyat istikrarını sağlayıcı, haksız rekabeti, aşırı üretimi ve işsizliği önleyici bir anlayışa dayanıyordu.

98 O. Nuri, 1922, 610-3; Gölpınarlı, s. 82. Yine müslüman olmayan esnaf ta teşkilat içerisinde aynı disipline uyuyorlar ve aynı geleneği sürdürüyorlardı. Mesela yakın zamana kadar İstanbul Kapalıçarşısı açılırken yapılan duaya müslüman olmayan esnaf ta katılırdı. Çarşının sosyal güvenliğini sağlayan sandığa onlar da para verir ve gereğinde sandıktan para alırlar veya yardımdan faydalanırlardı. Bkz. Gölpınarlı, 1949-50, 94.

99 Eğer gerçekten halk ihtiyaç duyuyorsa kendiliğinden açılan dükkanlar kapatılmaz ve kadroya geçirilirdi. Bu durum öncelikle esnaf teşkilatının bir iç meselesi olarak halledilirdi. Bkz. Cevdet, Belediye, 7162: 1178/1764. Gedik usûlü vakıflara gelir kaynağı bulma amacıyla oluşturulmuştu: M. Nuri, IV, 100.

100 Cevdet, Belediye, 5020: 1198/1784.

101 Mühimme, 10, s. 157/237: 979/1572.

102 Belgeler tahsislere uyulmasını ve hammaddelerin muhtekirlere verilmemesini ısrarla belirtmektedirler: Cevdet, Belediye, 6366: 1204/1789. Bu tahsislerde, özellikle stratejik maddelerde devlete bir öncelik tanınmıştır. Bkz. Mühimme, 10, s. 225/344: 979/1572.

103 Cevdet, Belediye, 3735: 1136/1724.

Sistem yarı özerk yapısıyla devletin uyguladığı narh politikasının en önemli yürütme ve denetim cihazını oluşturmuştur.

Esnaf birliklerinin manevi merkezi Kırşehir'di. Debbağların ve hatta bütün esnafın piri sayılan Ahi Evren'in halefleri asırlar boyu Osmanlı esnafının birliğini sembolize etmişlerdir.[104] Bunlar zaman zaman bütün Osmanlı ülkelerini dolaşırlar, hatta Bosna-Hersek ve Kırım gibi uzak bölgelere gidip oralarda kalfalık, ustalık imtihanları yaparlar ve peştemal kuşatırlardı.[105]

Esnaf fütüvvet (gençlik) idealini benimsemekle birlikte çeşitli tarikatlere mensup olabiliyorlardı.[106] Yine esnafın öğretimine özen gösterilirdi. Çıraklık eğitimi için medrese ve okullarda bölümler açıldığını biliyoruz.[107]

Osmanlı esnaf birliklerinin malî, adlî, idarî ve iktisadî özerklikleri, Türk toplumunun 'demokratik' vasıflarını aksettirmektedir. Tabiatıyla bunun Batı'nın sınıflı toplum yapısının bir sonucu olan demokratik kurumlarla ilgisi yoktur.

Esnaf birlikleri şehir halkının önemli bir kısmının demokratik siyasî katılma araçlarıdır. Ancak bunu Batı esnaf birlikleriyle kıyaslamamak gerekir. Çünkü merkezî otoritenin zayıf olduğu feodalite çağında Batı esnaf birliklerinin varlıklarını koruyabilmeleri için büyük bir siyasî güçle cihazlanmaları gerekiyordu. Batı şehirlerinin bağımsızlıklarını elde etmelerinde korporasyonların yeri malumdur. Yine feodalite tarihe karışırken kurulan yeni düzende bu birlikler kendi çıkarlarını, siyasî iktidarları sayesinde korumuşlardır. Ancak ticârî kapitalizm bunları saf dışı etmiştir.

Anadolu'nun henüz istikrara kavuşamadığı dönemlerde ahilerin ne denli siyasî ve idarî nüfuza malik bulunduklarını belirtmiştik. Osmanlı devletinin kurulmasından sonra sağlam bir teşkilatlanma ile beraber düzenin sağlanması esnafa artık denetleme görevi yükledi.[108]

Amerika'nın keşfi ve böylece ticâret yollarının değişmesi Osmanlı esnafı üzerinde ilk ve en önemli darbeyi oluşturmuştur. Doğu ticâretinin gerilemesiyle

104 Ahi Evren'in postuna oturan (postnişîn) bu zatlara Ahibaba da denirdi. Bazı yerlerde esnaf şeyhine Ahibaba vekili denmesi bu bağlılığın bir ifadesidir.

105 Hamdija Kresevljakoviç 1887 yılına kadar Bosna'da mevcut bulunan debbağ esnaf birliğine Ahi Evren'i temsilen Kırşehir'den şeyh (ahibaba) geldiğini bildirmektedir. Bkz. Gölpınarlı, 1949-50, 94; Taeschner, 1955, 24; Arnakis, 1953, 246-7.

106 Özellikle Melamîlik-Bayramîlik, Bektaşîlik ve Mevlevîlik fütüvvet, ahi ve esnaf zümreleriyle yakın ilişki kurmuşlardır. Tarikat ıstılahları esnaf için de kullanılmaktadır: Esnaf, ehlü'l-hak (hak ehli) veya ehlü't-tarik (yol, tarikat ehli) diye de anılmaktadır. Esnaflığa katılan genç 'şeriat, tarikat, hakikat ve marifet cemaatine' katılmaktadır. Bkz. Arnakis, 1953, 246.

107 Mesela, Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'un fethinden sonra yapılan cami yakınında saraçhâne yapılması saraç çıraklarının sabahları Fatih medreselerine devam edebilmelerini sağlamak içindi. Sultan II.Mahmut tarafından 1825 yılında yeni mektepler açılmıştır. Bkz. O. Nuri, 1922, 614-6

108 Burada, Evliya Çelebi'den naklen, Sultan Süleyman'ın ayaklanma alametleri sezdiği bir kısım askeri, esnafla tehdit edip ayaklanmayı önlediğini hatırlatabiliriz. Bkz. M. Cevdet, 1932, 208.

dış ve uzak pazarlarda iş gören tüccarlar iç ticârete yönelerek esnaflaşma eğilimi içersine girmiş olmalıdırlar.

Yeniçerilerin esnaf sistemi üzerindeki etkilerini biliyoruz. Esnaflık yapan yeniçerilerin kurallara uymaları istenmekle birlikte[109] yolsuzlukları sistemi bozacak seviyede idi. Yine XVIII. yüzyılın başlarından itibaren yoğunluk kazanan şehirlere akın hareketiyle tarım kesiminden kopan köylüler, işportacılık ve esnaflaşma gibi olaylarla, esnaf üzerinde önemli bir baskı oluşturuyorlardı. Esnaf, sürüm imkanları gittikçe daralırken aralarına yeni adam almamakta direniyor ve bu da sürtüşmelere yol açıyordu.

Bu tür gelişmeler, esnaf kadrosunu genişletme eğilimi getirirken, geçim imkanlarının, hammadde kaynaklarının ve sürüm sahalarının bu eğilime ayak uyduramaması büyük zorlukların baş göstermesine yol açmış ve tahditlerin daraltılması konusunu gündemde tutmuştur. Fert başına düşen gelirin azalması şeklinde özetlenebilecek sebeplerle geleneksel fütüvvet ahlakına ters düşen çekişme, ihtikâr, hile, eksik tartma, kanaatsizlik gibi durumlar esnaftan olan şikayetleri çoğaltıyordu.[110]

Batı'da korporasyon düzeni zamanla yıkılarak sanayi Kapitalizmine geçilirken, İslâm ve Osmanlı esnaf teşkilatı hakim sistem olma yoluna giren kapitalizmin kitlevî üretim sisteminin baskısı altında tahditleri sürdürerek yaşamaya çalışıyordu.

Öte yandan XIX. yüzyıl boyunca şirketleşme ve sınaîleşme girişimlerinin esnaf aracılığıyla yürütülmeye çalışıldığını görüyoruz. Devlet böyle yerleşmiş bir olguyu bir kenara bırakamamaktadır. Avrupa ve Japonya'da esnafın yıkılışının ortaya çıkardığı sosyal ve iktisadî karmaşa bu yüzden Osmanlı toplumunda görülmemiştir.

Son olarak, ortadan kalkmakta olan Müslüman esnaf birliklerine 1917'de yönelen bir hareketi hatırlatmak gerekiyor. Bu da Moskova'nın bu tarihteki Üçüncü enternasyonalden itibaren bu teşekküllerden faydalanma yoluna girmesi idi.[111]

Esnaf teşkilatı küçük ve orta işletmecilik ve buna bağlı olarak kendiliğinden istihdam sistemini yüzyıllar boyunca başarıyla uygulamıştır. Bu sistem büyümeyle değil kaliteyle gücünü korumuştur.

[109] Aslında askeri zümrelerin ticâretle uğraşmaları yasaktı: Mühimme, 12, s. 37/77: 978/1571. Bunlar, teorik olarak, emekli olmadıkça evlenemezler ve esnaflık yapamazlardı. Bkz. M. Nuri, I, 168. Fakat zamanla bu yönde fiili bir durum ortaya çıkmış ve devlet durumu kabullenmişti: A. Refik, 1935, 134: 996/1587.

[110] Bu konuda Bkz. Ülgener, 1955, 392 vd.; Uluçay, 1942, 19-20; Massignon, "Sınıf", s. 214-6.

[111] Massignon, 1966, 555.

cc. Toprak ve tarım

Hz.Peygamber ilke olarak toprağı işleyenin ona sahip olmasını ve herhalde toprağını boş bırakmamasını istemiştir. Boş toprakların da işletmeye açılması özendirilmiştir. Büyük tarımsal topraklarda, kişilere kullanım hakkının tanınması yanında, kural olarak devlet mülkiyeti tanınmıştır. Daha Hz.Peygamber döneminde iktâ' denen bu uygulama sonraları tımar sistemi olarak yaşatılmıştır.

Hz. Peygamber döneminde toprakların kişilere işletilmek üzere sınırlı bir mülkiyetle verildiklerini yani iktâ' edildiklerini daha önce görmüştük. Önceleri boş toprakları işletmeye açma amacıyla yapılan iktâ'lar önemliyken sonraları kamu görevlilerine ve giderek askerlere maaşları karşılığında yapılan toprak iktâ'ları önem kazanacaktı. Bu sistem İslâm devletlerinin de en önemli kurumlarından biri olacaktır.

Selçuklular türlü şekillerde göçebelere arâzi verip askerî iktâ'ları genişletirlerken, eski Türk aşiret zihniyetinden intikal eden derebeylik eğilimlerine de engel olmak gereğini duyacaklardı.

İktâ'larda ferdî mülkiyet söz konusu olmadığından hibe, vakıf ve satışa müsaade edilmezdi.

İktâ' feodalite veya derebeylik anlamına gelmediği gibi bu yola dönüşmemesi için gerekli özen gösteriliyordu.[112] İktâ' edilen topraklar bazen ücretleri nakden verileceği gerekçesiyle geri alınabiliyordu. Yine tehlikeli bir şekilde bağımsızlaşma eğilimi sezilen kumandanlardan da toprakları geri alınıyordu.[113]

Büyük Selçuklular; büyük iktâ'lara izin verirken sonraları Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar iktâ'ları küçülterek aşiretçilik eğilimlerini daha da zayıflatmışlardı. İktâ', Osmanlılar'da tımar sistemi halinde devam edecektir.

Böylece Selçuklular zamanında Anadolu'da gerçekleştirilen en önemli iktisadî devrim toprakta özel mülkiyet yerine devlet (mîrî) mülkiyetinin getirilmesidir. Böylece Bizans feodal rejimi ve toprak aristokrasisi ortadan kaldırılmış, topraksız köylülere toprak verilmiş ve serfler hür köylü haline getirilmişlerdir. Bu şekilde Anadolu Selçuklu, daha sonra Osmanlı sistemi Avrupa'da XX. yüzyıl başlarına kadar mevcut olan büyük toprak aristokrasisi ile topraksız köylüler sınıfı oluşmasına imkan tanımamıştır.

Selçuklular, Anadolu'da Türkistan'dan getirdikleri göçebe aşiret zihniyetinden sıyrılıp nizamlarını oluştururken yeni bir feodalitenin oluşması engellemekle birlikte bazı durumlarda, belirleyici olmayacak kadar özel mülkiyete izin ver-

[112] İktâ' sistemi ile ilgili bu yargı Arap olmayan İslâm dünyası için geçerlidir. Arap dünyasındaki, Mesela Mısır'daki, iktâ' sistemi büyük özel mülkiyete dayandığından feodaliteyi çağrıştıran bir uygulamadır. Belki de bu yüzden Arapça'da feodaliteyi karşılamak üzere iktâ' kelimesi kullanılır.

[113] Cahen, 1979, 56-7.

mişlerdi. Bunlar geniş ziraî topraklar değil, bağ ve bahçelerle şehir ve köylerin yakınlarındaki tarlalardı. Bazen devlet hizmetindeki bazı kişilere verilen yarı devlet ve yarı özel mülkiyeti ihtiva eden ve mâlikâne-divânî denen toprakları da bu arada zikredebiliriz. Bunlar da tıpkı iktâ' toprakları gibi satılamaz, bağışlanamaz ve miras olarak bırakılamazdı.

Anadolu Selçuklu Devleti Türkiye'de küçük iktâ' sistemini yerleştirmişti. Bu sistem Osmanlı tımar düzeninin esasını teşkil ederek, XIX. yüzyıla kadar hayatiyetini sürdürmüştür.

Sipahi-köylü ilişkileri kanunlarla düzenlenmiştir. Buna göre köylülere iyi muamele etmeyen sipahîlerin ellerinden toprakları alınır ve bunlar cezalandırılırdı.[114]

İktâ' nizamı Beylikler tarafından muhafaza edilmiş ve Osmanlı devleti tarafından devralınarak ihyâ edilmiş, geliştirilmiş ve tımar nizamı vücut bulmuştur. Zaten İslâmı kabul eden Moğollar da bu tür kurum ve teşekküllerin mirasçısı olmuşlardır. Nitekim, İran'da Gazan Han zamanında 1303'te iktâ' nizamı İlhanlılar tarafından kabul edilmişti. Böylece Osmanlı hakimiyetine kadar iktâ' nizamında uzun süreli bir kesiklik müşahade edilememektedir.

Osmanlı malî sisteminde devletin tarımdan elde edeceği gelirin büyük bir kısmı tımar kesimi içerisinde belli gider alanlarına tahsis edilmektedir. Buna göre devlet, ziraatten alacağı vergiyi, kendisi araya girmeden, doğrudan doğruya büyük bir kısmı asker olan tımar sahiplerine bırakıyordu.[115]

Tımar, Selçuklu iktâ' sisteminin bir devamıdır. Bunun esası, devlet mülkiyeti (rakabe) altındaki toprakların yine birer devlet memuru olan ve maaşlarını tımarlarının gelirlerinden (vergi) bizzat alan sipahîlerin gözetiminde, kullanım (intifa) hakkına sahip köylüler tarafından işletilmesidir. Bir başka açıdan tımar, "geçimlerini sağlamak veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş, çoğunluğu toprak olan vergi kaynaklarına"[116] verilmiş isimdir.

Ziraî topraklarda devlet (mîrî) mülkiyeti esas kabul edilerek tesbit edilen optimum toprak büyüklüklerinin bozulmamasına itina gösterilmiştir. O kadar ki özel mülkiyet altındaki bahçelerde sabanla ziraat yapılacak olursa, bu toprakların otomatikman mîrî hale geleceği kanunlaştırılmıştır.[117]

Nazarî yaklaşımlara göre, fiili durumlara bakarak Ege adalarıyla birlikte Rumeli'in harâcî, Anadolu'nun ise çoğunlukla öşrî topraklar olması gerektiği ileri sürülmüştür.[118] Fakat Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin (1490-1573) fetvaların-

[114] Nizamülmülk, 1981, 58.
[115] Geniş bilgi için bkz. Sûdî, 1306, I, 45-49.
[116] Barkan, "Tımar", İ A, XII/1, s. 286.
[117] "Mülk bağçesine saban koyub ziraat eyleyen kimesneden sahib-i arz öşr almak kanundur... saban giren arz mîrîdir, tapu ile virilür..." Kanunname-i cedid, v. IIa.
[118] Fıkıh ve siyaset kitaplarında topraklar öşrî, haracî ve mîrî (emîrî) olarak üçe ayrılmıştır. Bu nazarî ay-

dan sonra bütün Osmanlı topraklarının mîrî statüsünde olduğu kabul edilmiştir. Yalnız bu tımar topraklarından sipahînin dolayısıyla devletin payına düşen gelirlere kira değil, öşür denilegelmiştir.

Tarım kesiminde çiftçilerin toprakları kendi toprakları gibi işlemeleri düzeni getirilmiş; esnaf, tüccar ve küçük sanayicinin güven içinde çalışmaları sağlanmıştır. Belli kişilerin teşviki ve zenginleştirilmesi yerine yani sosyal refah gözetilmiştir. Özellikle emeğiyle geçinenler, bu sistemde ayrı bir sosyal zümre oluşturmamıştır.

Selçuklu ve Osmanlılardaki iktâ' ve tımar sistemleri eski birikime dayanarak toprakta devlet rakabesi ve küçük tarım işletmeciliğini XX. yüzyıl başlarına kadar sürdürmüştür.

b. İstikrarlı ve reel para ve mâliye sistemi

İslâm ekonomisi, reel ekonomi anlayışının gereği olarak istikrarlı ve reel para sistemini savunur. Bu bir noktada belirsizlik (cehl) ve belirsizliklerin (garâr) giderilmesi ilkesinin tabiî bir sonucudur. Paranın sadece mübadele aracı olma fonksiyonu ön plana çıkarılmıştır. Yine madenî para sistemi asırlarca fiyat istikrarının en önemli faktörü olmuştur. Bu yüzden Osmanlı ekonomisinde görülen fiyat hareketlerinin günümüz şartlarına göre enflasyon olarak tanımlanması oldukça zordur.[119]

Enflasyon gerçek talep artışından kaynaklanmaz. Onun asıl sebebi parasal genişlemedir. Parasal genişlemenin denetim altına alınması, bir başka deyişle istikrarlı para rejimi iktisadî istikrarın temelidir. Madeni para rejimi veya kıymetli maden (altın ve gümüş) karşılıklı kağıt para rejimi bunu sağlar.

Malî sistemin oluşturulmasında sayımların büyük yeri vardır. Meselâ Osmanlı kamu mâliyesi öncelikle sayımlara dayanmaktaydı. Sayımlar bir yönüyle kayıtlı iktisat anlayışının somut bir örneğidir.

rıma göre, öşrî topraklar müslümanların özel mülkiyetleri altındaki topraklardır. Bunların sahipleri elde ettikleri ürünlerinden zekâtın bir çeşidi olarak öşür (1/10) vergisi öderler. Haracî toprakların sahipleri ise gayr-i müslimlerdir. Bunlar 1/10-1/2 arasında harac vergisi öderler. Mîrî topraklar ise silah ile fethedilip devlet mülkiyeti altına alınan topraklardır. İşte iktâ' ve tımar sistemi bu tür topraklara uygulanmıştır. Bununla birlikte gerekli görülen hallerde ve belirli şartlarda öşrî ve haracî topraklar da bu sistem içerisine alınabilir.

Öşrî topraklar, Arabistan yarımadası, sakinleri isteyerek müslüman olan yerler ve silahlı mücadele ile fethedilip gaziler arasında paylaştırılan topraklardır. Haracî topraklar barış yoluyla ele geçen ve sahiplerinin elinde bırakılan Irak gibi topraklardır. Mîrî topraklardan ise nazarî olarak, öşür veya harac değil, kira alınır. Yani bu toprakları işleyenler kiracı hükmündedir. İşte iktâ' ve tımar sisteminde kiracı hükmündeki köylülerin sipahîlere ödedikleri bu kiradır. İlk zamanlarda bu tür topraklarda alım-satım işlemleri tamamen geçersizdi. Zamanla bu kuralın yumuşatıldığı görülüyor.

[119] Burada 1326-1740 arasında Osmanlı akçesinin yıllık ortalama değer kayıp oranının % 0.2 de kaldığını tekrarlayabiliriz. Bkz, Tabakoğlu, 2008, 294.

Her devlet kamu hizmetlerini yerine getirmek, güvenlik ve savunmayı sağlamak için harcamalar yapmak ve bu harcamaları finanse edecek kaynakları bulmak zorundadır. Bunun için Osmanlı devleti de kaynaklarını bilme amacıyla sayımlar yapıyordu. Sayımlar bir yönüyle kayıtlı iktisat anlayışının somut bir örneğidir.

Aslında devlet, sayım (tahrir) geleneğinin olduğu ülkelerde yayılmıştı. Sâsânî, Roma, Bizans, Emevî, Abbasî, Selçuklu ve Memlûk Devletleri nüfus ve vergi sayımları yapıyorlar, böylelikle ülkelerinin maddi imkanlarını tesbit ediyorlardı.

Osmanlılar, öncelikle tımar kesimini teşkilatlandırmak için yaptıkları ve tapu tahrirleri de denen bu sayımları gelir kaynaklarındaki değişiklikleri izleyebilmek için genellikle otuz yılda bir tekrarlarlardı. Bu türde XVI. yüzyıla ait üç sayım serisi vardır. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren bütün ülkenin sayılmasına gerek görülmeyerek ancak yeni fethedilen veya elden çıktıktan sonra geri alınan bölgelerin sayımı yapılmıştır. Bu sayımlar, ahkam ve şikayet defterleri gibi, bugün özellikle köy toprak ihtilaflarının çözümünde işe yaramaktadır.

c. Fiyat ve kalite denetimi

Fiyat ve kalite denetimi ile standardizasyon narh (tes'îr) sistemi olarak yaşamıştır. Buna göre fiyatların, ilke olarak, tekelci müdahalelerin olmadığı bir piyasada serbestçe oluşması istenmiştir. Tekelci eğilimler önlenemediği takdirde fiyatların serbest piyasada oluşabilecek fiyatın ne olacağı araştırılarak bir fiyat ve kalite denetim sistemi oluşturulmuştur.

Madenî para rejimi yanında narh sistemi fiyat ve kalite denetimini sürdürmüştür. Bu çerçeve içinde Osmanlı ülkelerinde fiyatları yukarıya doğru çeken birkaç eğilim söz konusu olmuştur. Bunların başındaki XVI. yüzyılın sonlarından itibaren etkisini şiddetlendiren dünya maden akımlarıdır ki daha çok Amerika'dan Avrupa'ya ve Ortadoğu'ya intikal eden gümüşlerin ortaya çıkardığı fiyat hareketlerinden kaynaklanır. Bu zamanımıza göre önemsiz de olsa bir fiyat artışı olgusunu ifade eder.

Yine de bunun sonucunda Osmanlı hesap birimi olan akçenin değerinde zaman içerisinde düşmeler olmuş, iç ve dış fiyat farklılıkları Batı'ya mal, doğuya ve güneye kıymetli maden akımı ortaya çıkarmıştır.[120]

Tekelci eğilimlerin engellenmesi, mal arzının yüksek seviyede tutulması, malların üreticiden tüketiciye en kısa yollardan intikalinin sağlanması fiyat istikrarının önemli faktörlerini oluşturmuştur.

[120] Yine ticâret yolları merkezinin Akdeniz'den okyanuslara kayması, savaş harcamalarının giderek artması fiyatları yukarıya doğru çeken bir etkendi. Dış piyasanın etkisini arttırmasıyla belirginleşen üretim yetersizliğinin aşılmasını engelleyen, tarım ve küçük sanayi teknolojilerinde bir gelişme olmaması fiyat istikrarı yönünde izlenen politikayı bir hayli zorlaştırmıştır.

İslâm iktisadının eksik rekabet şartlarında fiyatlara müdahale edilmesi gerektiği ilkesi Osmanlı iktisat düşüncesi ve tatbikatında büyük bir yere sahip olmuştur. Piyasaların yapısı böyle bir fiyat tesbiti (narh koyma, tes'îr) uygulamasını zaruri kılıyordu. Osmanlı siyaset yazarları narhın halkın refahı için zaruri olduğunu belirtmişlerdir. Bu husus belgelere de yansımıştır.[121] Narh sistemi klasik dönem Osmanlı tarihinde fiyat politikasının esasını teşkil etmiştir.

Osmanlı narh uygulamasında temel ölçü arz ve talep şartları olup, tekelci eğilimlerin tesiri giderilmek istenmektedir. Bu şartlar değiştikçe tesbit edilen fiyatlar da değişiyordu. Özellikle ziraî ürünlerde arz şartlarının çok değişken olması böyle bir uygulamayı zorunlu kılıyordu. Yine talebin normalin üstünde yükseldiği Ramazan ayı öncesinde de fiyatların yeniden tesbiti gerekiyordu.

Ortalama kâr işin özelliğine göre genellikle % 10-20 arasında değişmektedir.[122] Maamafih kahve gibi ülkenin uzak bölgelerinden getirilen veya ithal edilen malların maliyetlerinin tesbitinde güçlükler olduğundan esnaf ile kadılık arasında bir pazarlık marjı bırakıldığı anlaşılıyor.[123]

Narh toptancı (getürücü, misafir) ve perakendeci (mukim, oturucu) için ayrı ayrı tesbit edilirdi. Toptancıların dükkan açıp perakendecilik yapmaları yasaktı.[124] Malın toptancıdan perakendecilere intikali belli bir düzen içinde gerçekleştirilir, esnafın malsız kalmaması amaçlanırdı.[125]

Malların ham, yarı mamul veya mamul olmaları, tedarik piyasalarının farklılığı fiyat tesbit yöntemlerinin de farklı olmasına yol açıyordu. Özellikle ham ve yarı mamul maddelerin fiyatlarının tesbitinde arz şartları önemlidir. Bunlarda mamul maddelerde olduğu gibi deneme üretimi sonunda katma değerlerin belirlenip nihaî mal fiyatının tesbiti söz konusu değildir. Bunun için hemen hemen hepsi tabiî ve ziraî kaynaklı olan veya ithal edilen hammaddelerin piyasada oluşan fiyatlarını, fahiş kâr olmamak şartıyla, kabulden başka çare yoktur. Buradaki narh fiyatı muhtemelen kâr oranı, arzın daralmasına paralel olarak, yükselen bir piyasa fiyatıdır.[126]

Tıpkı ilk İslâmî uygulamalarda olduğu gibi piyasanın denetlenmesi kadı ve muhtesibin görevleri arasındaydı. Ticâret ahlakına uymayan davranışlar öncelikle esnafın iç denetimi ile sonra da muhtesib ve kadının denetimleri ile karşılaşır-

[121] Umumi düşüncenin ve uygulamanın aksine olarak sadece Köprülü Fazıl Mustafa Paşa "Ahval-i narh kitapta yoktur. Bey' ve şira rızay-ı tarafeyn ile olmalıdır" gerekçesiyle narh sisteminin uygulanmasını bir süre için durdurmuş, fakat mankurun hesap birimi olarak kullanıldığı bu kısa dönem içinde büyük fiyat artışları görüldüğünden yeniden narh sistemine dönülmüştü. Bkz. Raşid, II, 148-9.

[122] Kanunname-i ihtisâb-ı İstanbul, s. 340.

[123] Kütükoğlu, 1983, 16.

[124] Mühimme, 7, s. 266/750:975/1568. A. Refik, 1935, 103/46: 995 /1587.

[125] Cevdet, Belediye, 6752:1200/1785.

[126] Cevdet, Belediye, 459:1184/1770.

dı. Mesela hadislerle yasaklanan fiyatları yükseltmek amacıyla müşteri kızıştırmak (neceş) gibi fiiller, kürek cezasıyla cezalandırılırdı.[127] Devlet, esnaf düzenini dayandığı fütüvvet ve ahilik geleneğine bağlı haliyle korumak isterdi. Esnafın bu yolla kendi iç denetimini sağlaması devletin işini kolaylaştırıyordu.[128]

Ürünlerin kalite denetimi ve standardizasyonu hem üreticilerin hem de tüketicilerin uzun vadeli çıkarlarının korunmasıdır. Özellikle sınaî ürünlerin standardizasyonu önemli bir konudur. Tesbit edilen standartlar kadı sicillerine kaydedilmiş olup[129] ülkenin uzak bölgelerinde de bu standartlara uyulması, bu arada ölçü ve tartı birimlerinin damgalattırılması istenirdi.[130] Kaliteyi bozanlar[131] ve mesleklerinde ehliyetsiz olanlar takip edilerek cezalandırılırdı.[132] Yine kaliteli mal üretimi için esnafın kredi kullanmamaları ve öz sermayelerini arttırmaları istenirdi.[133]

Fiyat ve kalite denetiminde bizzat esnaf teşkilatının iç denetimi önemlidir.

Üretimi ve arzı düzenleme piyasalara kendi kuralları içinde müdahale etmenin yollarındandır. Böylece hem ihtiyaç duyulan malın üretimi hem de fiyat istikrarı sağlanmış olur.

Arzın düzenlenmesinde tahsisler ve stok politikası da önemlidir. Darlık olan bölgelere diğer bölgelerden mal tahsisi yapılırdı.[134] Stok politikası ile hem fiyat istikrarına katkıda bulunuluyor hem de olağandışı durumlar için mal depolanıyordu.[135] Bazan devlet, arzın düzenlenmesi ve darlığın giderilmesi için kendi ihtiyacı için ayrılmış malları piyasaya verebiliyordu.[136]

Hava şartlarının iyi gitmesi gibi durumlarda üretimin dolayısıyla arzın artması fiyatları düşürür. Darlık anlarında ise fiyatlar şiddetle yükselme eğilimi gösterir. İşte bu anbar politikası birinci halde üreticinin ikinci halde de tüketicinin zarara uğramasını önleyen sürekli ve yaygın bir uygulama olmuştur.[137] Bu amaçla önceleri buğday arzı için Tersane anbarları kullanılıyordu.[138] 1793 te bu iş için

[127] A. Refik, 1935, 110: 981/1573.
[128] Cevdet, Belediye, 7279: 1144/1732.
[129] Mühimme, 5, s. 542/1485: 973/1565.
[130] Mühimme, 12, s. 220/460.
[131] Mühimme, 5, s. 131/304: 973/1565.
[132] Cevdet, Belediye, 4378:1148/1736: Cevdet, Belediye, 3172: 1181 /1767.
[133] Mühimme, 6, s. 79/162; s. 84/172: 972/1564; Mühimme, 6, 377 /800: 972/1564.
[134] Mühimme, 5, s. 196/488:973/1565; s. 206/513: 973/1565; s. 212/5330 973/1565.
[135] Bu işe tahsis edilen anbarların herhalde dolu bulundurulması gerekiyordu: Mühimme, 5, s. 233/601: 973/1565; s. 391/1034, 973/1566; Mühimme, 7, s. 909/2489.
[136] Cevdet, Belediye, 684: 1105/1694.
[137] Çünkü belgelerde de belirtildiği gibi devletin ve ekonominin en önemli hedefi 'ibadullahın terfih-i ahvalleri' yani sosyal refah idi. Bkz. Cevdet, Belediye, 5147: 1147/1734. Bazan Devlet mallarının piyasaya verilmesine malî gerekçelerle öncelik tanınıyordu. Bkz. Cevdet, Belediye, 4023: 1116/1704.
[138] İstanbul'a buğday arzı ve İstanbul halkının iâşesi Osmanlı hükümetlerinin en çok önem verdikleri konulardan biriydi. Kapan denen borsalardaki yarı resmi hüviyetli tüccarlar bunun sağlanmasıyla görevliydiler. XVIII. yüzyılın ikinci yarısının başlarında kapan tüccarları özellikle kış şartlarının deniz nakli-

Zahire Nezareti kuruldu ve Tanzimat'a kadar görev yaptı.[139]

Osmanlılar da İslâmî geleneğe uygun olarak tekelci eğilimleri engelleyerek tam rekabet şartlarına yaklaşma tedbirlerini almaya çalışmışlardır. Fiyat istikrarının sağlanmasında bunun gerçekleştirilmesinin büyük önemi vardır. Arz ve talep esneklikleri bu şekilde sağlanarak fiyatlarda büyük oynamalara imkan tanınmamış olur.

İslâm iktisadında malların üreticiden tüketiciye en kısa yoldan intikalinin istendiğini biliyoruz. Osmanlılarda da bu yolda alınan tedbirlerden bir tanesi ürünlerin piyasaya gelmeden kapatılmasının yasaklanmasıdır.[140] Yine ziraî üreticiler mallarını bizzat kendileri pazarlama hakkına sahiptiler.[141]

İslâm'da yasaklanan tekelci eğilimlerin en önemlisi ihtikârdır. Osmanlıların da en çok üzerinde durdukları ve sert tedbirlerle önlemeye çalıştıkları uygulamalardan biri de budur.[142]

Ürünlerin öncelikle üretildikleri bölgede pazarlanmaları esastı. Fiyatların yüksek olduğu başka bölgelere sevketmek için ihtikâr yapılması yasaktır. Özellikle buhran dönemlerinde muhtekirlerin buhranı daha da şiddetlendirdikleri görülüyordu. Bunlar ürünü üreticiden toplayıp yüksek fiyatla yabancılara satıyorlar yani kaçakçılık da yapıyorlardı. Devlet bazı âyân ve mültezimlerin de karıştığı bu muhtekir zümresinin aracılığının engellenmesini ve mahsülün üreticiden satın alınıp tahsis edilen bölgeye ulaştırılmasını istiyordu.[143]

İhtikâr çoğu kez İstanbul gibi büyük tüketim merkezlerine tahsis edilen emtianın naklinde zorluk ve darlık oluşturuyordu. Bunun için başka şehirlere yüksek fiyatla satmak için boşaltılan malın tekrar İstanbul'a gönderilmesi isteniyordu.[144]

yatını durma noktasına getirir olmasıyla talebi karşılayamaz oldular. Devlet bu yüzden İstanbul'un iaşesi işini bizzat üzerine aldı. Anbar ve stok politikasına önem verildi. Bkz. Cevdet, Belediye, 3875: 1170/1757; 3884:1157/1744; 2542: 1183/1170. Devlet anbarlarından İstanbul'a günde ne kadar un tahsisi yapıldığını ve buradan da halkın ne kadar ekmek tükettiğini çıkarmak kabildir. Bkz. Cevdet, Belediye, 1208.

[139] Güran, 1984-5, p. 28-9. Bu anbar politikasının bir sebebi de ordunun iaşesini sağlamaktı. Bunun için kalelerde ve taşra şehirlerinde her yıl üçte biri yenilenen zahire stoku bulunurdu. Bunun ihmal edilmesi XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki askeri yenilgilerin önemli sebeplerindendir. Bkz. M. Nuri, III, 132.

[140] Mühimme, 3, s. 534/1574: 968/1560.

[141] Cevdet, Belediye, 2781: 1199/1785. Özellikle yaş meyve ve sebzenin pazarlanmasında sermayeci denen kabzımalların tekel hakkı iddia etmeleri yasalara aykırıydı. Bkz. Cevdet, Belediye, 6333: 1177/1764.

[142] Belgelerde madrabaz denen muhtekirlerin buğday, yağ gibi zorunlu ihtiyaç maddelerinde ihtikar yapmaları sert tedbirlerle önlenmeye çalışılıyordu. Bkz. Mühimme, 3, s. 312/916: 967/1560; s. 458/1364: 967/1560. Devlet otoriteleri muhtekirlerin depolarına girip mallarını piyasaya sürme hakkına sahipti. Yalnız bu şekilde el konan mallara piyasa fiyatı uygulanıyordu. Bundan başka ihtikâr yapıp fiyatları yükseltenler hapis ile cezalandırılıyordu. Bkz. Cevdet, Belediye, 7399: 1188/1774.

[143] Mühimme, 140, s. 127-8: 1147/1734.

[144] Bkz. Mühimme, 5, s. 153/362: 973/1565; s. 194/484: 973/1565; 9, s. 18/48: 977/1570; 10, s. 57/80.

Fiyat farklılaştırılması da özellikle büyük tüketim merkezlerinde darlık ve karaborsa olmaması için bir politika olarak uygulanıyordu. Buna göre sur dışında fiyatlar, gemici narhı ünvanıyla içerden daha yüksek tutuluyordu. Eğer arada fark olmazsa iskelelerdeki dükkanlarda ihtikâr söz konusu oluyordu. Bunun önlenmesi için fiyatların tekrar farklılaştırılması ve deniz kıyısındaki dükkanların denizle ilgilerinin kesilip geceleri gizli mal girişinin önlenmesi isteniyordu.[145]

Belli malların alım ve satım haklarının belli esnaf zümrelerine tanınması yani tahsis ve öncelikler, hem ticâretin denetlenmesini hem de ihtikârın önlenmesini büyük ölçüde sağlıyordu.[146] Bu haklar bu zümrelerin iktisadî anlamda tekel oluşturmaları yani fiyatları diledikleri gibi ayarlama hakkının da kendilerine verilmesi demek değildi. Aksine Devlet bunlar aracılığıyla arzı ve fiyatları kolayca denetleyebiliyordu. Bunun aksaması ise fiyat denetimini zorlaştırıyor, ihtikâr ve karaborsanın görülmesine yol açıyordu.[147] Belgeler, ihtikârın fiyatları yükselten bir davranış olduğu kadar ticâret hacmini daraltan bir davranış olduğunu belirtiyorlar.[148]

İç ticârette de mal bolluğu esas alınmıştır. Fiyat denetiminin en esaslı yolu budur.

Narh sistemi fiyat denetimi gibi kalite denetimi ve standardizasyonu da içermektedir. Bunun için tekelciliklerin önlenerek, aracıların ortadan kaldırılması ve malların üreticiden tüketiciye en kısa yollardan intikal etmesi sağlanmaya çalışılmıştı. Burada da tahsis siyaseti önemli idi. Tıpkı üretimde olduğu gibi iç ticârette de esnaf ve narh sistemi ön plandaydı. Bu, aynı zamanda bilinmezlik ve belirsizliklerin giderildiği reel ekonominin gereğidir.

Bu sistem kamu otoritelerine malların üreticiden tüketiciye en kısa yoldan intikalini sağlama görevini yükler. Böylece enflasyonun iki önemli sebebi olan ticâret kesiminin aşırı büyümesinin ve tekelci güçlerin ortaya çıkmasının önlenmesi amaçlanır. Kaldı ki tekelci piyasaların tahsis ve dağılım açısından etkin olmadığı bilinmektedir.

Devlet veya tekelci güçler tarafından yapılacak müdahalelerin ticâret hacmini daraltacağı ve karaborsaya yol açacağı bilinmektedir. Özellikle ithal mallarına yapılacak böyle bir müdahale mal gelişini engeller. Ancak eksik rekabet şartları altında ve özellikle ihtikâr ortamı oluştuğunda fiyatlar devlet denetimine tâbidir.

[145] Sadece ketenciler sur içinde ve dışında tek narh ile satış yapabilirlerdi: A. Refik, 1935, s. 129: 992/1584.

[146] Cevdet, Belediye, 7131: 1195/1781

[147] Mesela bazı gıda maddelerinin satış tekeli bakkallara verilmişti. Fakat onlar başka zümrelerin kendilerine satış hakkı verilen maddelerin alım piyasasına girmelerinden şikayetçi oluyorlardı. Bkz. Mühimme, 3, s. 426/1270: 967/1560.

[148] Cevdet, Belediye, 2783: 1191/1777.

Fiyat denetimi gibi narh sistemi içinde yer alan kalite denetimi ve standardizasyon da aynı zamanda bilinmezlik ve belirsizliklerin giderildiği reel ekonominin gereğidir.

Yine ticârî faaliyetlerde tüketiciyi aldatacak davranışlardan kaçınılması, mal fiyatlarını yapay olarak yükseltecek spekülatif müdahalelerden uzaklaşılması istenmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MESELENİN DÜNÜ

"Batınî müşahedeler ve tecrübe beşer bilgisi kaynaklarından ancak biridir. Kur'an'ın beyanına göre iki bilgi kaynağı daha vardır: Tabiat alemi ve tarih alemi..."
Muhammed İkbal

I. BATI'NIN İÇTİMAÎ-İKTİSADÎ YAPISININ TEMELLERİ

Aydınlanma çağı sonrasında dünyaya zihniyet açısından da hakim olan Kapitalizm, Batı merkezli bir anlayışı getirdi. M.Ö. 3000 yıllarında Ege kıyılarında oluşan uygarlık, Batı'nın oluşumunun da başlangıcıdır. Batı kültürünü Doğu'dan ve özellikle İslâm'dan ayıran en kesin ilkeler, eski Yunan'ın ürünüdür.

M.Ö. 2000 yıllarında Batı'dan Doğu'ya doğru yapılan Aryani göçleri, iki uygarlık türünün bir sentez aşamasının başlangıcı kabul edilebilir. Ancak, M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren Doğu'ya yönelen İskender'den sonra oluşan ve yeni bir Batı-Ortadoğu karışımını ifade eden Hellenizm Batı uygarlığı ve Batı insanının özüdür. Hellenizm'in Batı'ya geçmesinde en büyük rolü ise Yunan'la Avrupa Barbarları arasında köprü görevi gören Roma oynamıştır.

A. ROMA

Roma İmparatorluğu'nun ilk dönemi krallıktır (M.Ö. 753-509). İlkel tarım hayatının temel üretim tarzını oluşturduğu daha bu ilk dönemde, Roma halkı, servetlerine göre beş tabakaya ayrılmıştı.

Mücadeleleri toprak soylularının kazanmasıyla Cumhuriyet yönetimi kuruldu (M.Ö. 509-M.S. 31). Akdenize hakim olunan bu dönemde, sınıf farklılaşması keskinleşirken siyasî huzursuzluklar yoğunlaşıyordu.

Temel sınıf ayrımı, vatandaşlar ve köleler şeklindeydi. Patrici ve plebler vatandaşları oluşturuyordu. Cumhuriyet döneminde tarımsal üretim faaliyetleri büyük malîkanelerde (latifundia) yürütülüyordu. Yine bu dönemde liberal sistem hakim olduğu için ticâretle uğraşan yeni sınıf zenginleşiyor ve soyluluk kazanı-

yordu. Bunlar Roma emperyalizminin ajanları olarak fethedilen yerlerin sömürülmesini teşkilatlandırıyorlardı.

Bu gelişmeler imparatorluk rejiminde (31-476) de devam etti. Ziraî sahada, büyük malîkane sistemi varlığını korurken yeni topraklar işletmeye açıldı. Sınaî sahada ise hamle denebilecek bir inkışaf göze çarpmıyordu. Sadece esnaf kendi çıkarlarını korumak için teşkilatlanmaya başlamıştı (collegia).

Siyasî otoriteler ticârî güvenliği sağladıkları için iktisadî gelişme ortamını oluştururlar. Bir başka deyişle, büyük devlet iktisadî gelişmenin sebebidir. Roma İmparatorluğu da bu sıfatla Akdeniz çevresinde bir barış ve güvenlik ortamı (Pax Romana) oluşturdu ve bölgedeki ticâret büyük ölçüde kolaylaştı. Esnaf gibi büyük tüccar da teşkilatlanıyordu. Akdeniz'in sağladığı büyük ulaşım imkanları yanında, nehir yolları ve uzun kara yollarının da ticâretin gelişmesinde büyük payları vardı. Bu arada şehirleşme faaliyeti yoğunluk kazanmakla birlikte, kır hayatı hala içtimaî-iktisadî yapıya hakimdi.

İngiltere gibi kıta topraklarının dışında kalan bölgeler bile, Roma barışının sağladığı zenginlikten pay almışlardı. Hukukî ve kültürel bütünlük yanında ticâret ve yol güvenliği, bir daha ancak XVI. yüzyıldan sonra elde edilebilecekti.

Roma uygarlığı, bir israf uygarlığıydı. Sistem tarımsal özellikli olmakla birlikte, yeni şehirler kuruluyor ve şehir nüfusu artıyordu. Roma'nın içtimaî ve iktisadî tarihini yazan Rostovtzeff "Kurulan her şehir tembellere yeni bir yuva oluşturuyordu" der.

Roma, tabiî sınırlara ulaşılınca ve toprak zaptları durunca, emperyalizminin sağladığı imkanları kaybetti. Artan lüks tüketim ve savaş harcamalarından doğan açıkları kapatacak kaynaklar, artık bulunamıyordu. Vergiler artarken aristokrasi çöküyor ve şehirler işsiz pleblerle kaynıyordu. Mâlikânelerin genişlemesine ve durumları gittikçe kötüleşen köylülerin topraklarını bırakmasına bir türlü engel olunamadı.

Nihayet III. yüzyıldan itibaren açığa çıkan bunalımlar; taht mücadeleleri, ordunun bozulması, özellikle Kuzey'den gelen saldırılar, eyalet isyanları, fiyat hareketleri Roma'nın yıkılışının belli başlı sebepleridir. Rostovtzeff'e göre, bu buhranlar, sömürülen köylülerin askerlik vasıtasıyla zengin ve kültürlü şehirlilerden öç almalarını gösteren bir sosyal devrim idi. Gerçekten askerler, özellikle 235-285 arasında istedikleri kişileri imparator yapmışlardır.

Bu yüzyılda Roma iyice güçten düşerken İran'da Sâsânî devleti kurulmuştur. Roma öncesi kabile topluluğu yeniden canlanmış ve eyaletlerdeki şehir devletlerinin yıkıntıları üzerinde derebeyleri ile serf durumundaki köylülerden oluşan bir kır topluluğu yeniden ortaya çıkmıştı. Mali sıkıntılar sebebiyle, devletçi ekonomiye geçiş çöküşü durduramadı. 395'te ikiye ayrılan Roma'nın Batı tarafı, 476'da, Orta-Asya'daki nüfus hareketlerinin Batı'ya sevkettiği Türklerin

sıkıştırdıkları Germenlerin Kuzey'den gelen istilalarına dayanamayarak yıkıldı.

Avrupa'nın oluşumunda, Roma içtimaî-iktisadî yapısından kaynaklanan kurumlar yapıtaşı teşkil etmişlerdir. Roma'nın, feodalitenin hammaddesini oluşturan büyük toprak mülkiyeti, esnaf ve tüccar birlikleri, despotizmle birlikte parlamenter rejim ve emperyalizm gibi konulardaki tecrübeleri Avrupa'ya miras kalmıştır. Roma hukuku da sınıflı, adaletsiz, maddeci bir sistemin ferdîyetçiliğini barındırarak Avrupa'nın temellerinden birini oluşturmuştur.

Roma, Yunan kültürünün de Avrupa'ya taşıyıcısı olmuştur. Sezar, Galya'yı alırken Hellenizm ve Roma ile çağdaş Batı tarihini birleştirecek bir köprü kurmuştur. Roma ile Yunan arasındaki kaynaşmada Roma'nın teşkilat, hukuk ve siyasî gücü, Yunan'ın ise içtimaî ve kültürel yönü ağır basmıştır. Yine kıta Avrupa'sına şehir kavramını Roma tanıtmıştır.

B. YUNAN

Yunan düşüncesi, Avrupa'nın adeta sinir sistemini teşkil etmektedir. Özellikle Doğudan gelen mistisizm Yunan'da rasyonel hale gelmiştir. Batı'nın temel kavramları ile varlık ve insan hakkındaki düşüncelerinin oluşmasında bunun büyük rolü vardır.

Yunan siteleri M.Ö. VIII. yüzyılda, sınıflı toplumlar halinde oluşmaya başladı. Roma monarşisi ile Yunan sitelerinin kuruluşu aynı zamana rastlar. Roma gibi Yunan'da da şehirlerin belirmesi, ticâret ve küçük sanayiin kurulması ile etkileşim halinde olmuştur. Bu faaliyetlerle uğraşanlar, toprakla uğraşanların aleyhine olarak zenginleşmişlerdir. Bunda Yunanistan'da işlenecek toprakların az olmasının ve dolayısıyla deniz ticâreti imkanlarının daha fazla olmasının büyük rolü vardır.

Hakim sınıfların çıkarlarının korunması için yasalar konuyor, özel mülkiyetin tıpkı Roma'daki gibi sınırsız olarak varlığı bu kanunlara itaati kolaylaştırıyordu. Yunan'da hürriyet kölelere ve yabancılar için değil, vatandaşlar içindi. Yunan içtimaî-siyasî düşüncesinin temeli, 'insanlar eşit olmayarak doğarlar' idi.

M.Ö. V. yüzyılda, Atina'nın siyasî ve kültürel bakımdan geliştiği bir devrede ortaya çıkan sofistlere göre, hakikatın ölçüsü insandı. Doğrular insanlara göre değişirdi. Köleliği eleştiren sofistler, Batı düşüncesine şüpheyi soktular.

Eski Yunan'da değişik bir ses olan Sokrates (M.Ö. 469-399), insana kendine yönelmesini tavsiye etti. Belki de bir peygamber olan Sokrates, çok tanrıcı bir toplumu tek Tanrı'ya inanmaya çağırdı. İçinde yaşadığı toplumun saplantılarını, sahteliklerini ve ahlâksızlıklarını ortaya koyduğu için Yunan demokrasisi onu ölümle cezalandırmıştır.

Eflatun, hocası Sokrates'i ortadan kaldıran Atina demokrasisindeki ferdîyetçilik, çıkarcılık ve bilgisizlikten şikayetçidir. Eflatun, Batı düşüncesine idealizmi

sokmuştur. Yani, manevî gerçekler maddî gerçeklerden daha sağlamdır ve asıl varlığı onlar teşkil ederler. Asıl olan idealar alemidir. Bu dünya hayatı, onun bir gölgesinden ibarettir. Eflatun fazilet ve adalete inanmakta, idealizminden hareketle ideal bir toplumu hayal etmektedir.

Öğrencisi Aristo, aklı ve tecrübeyi ön plana almaktadır. O da ideal bir toplumla ilgilenmiştir. Özel mülkiyeti ve aileyi kabul etmekte, ferdîyetçiliği benimsemektedir.

Bu çağda (M.Ö. 338) Yunanistan, İskender'in idaresi altına girmişti. Site artık yerini monarşiye bırakmıştı. Tıpkı Roma'daki gibi bir zenginler yönetimi (timokrasi) hüküm sürüyordu.

M.Ö. 300 yıllarında mutluluğu bu dünyada arayan, felsefeyi insanın karşılaştığı engelleri ortadan kaldırmaya yönelik bir çaba olarak gören Epikür ortaya çıktı. Materyalizmi, Demokrit'ten sonra, Batı düşüncesine yerleştiren Epikür'e göre, insanın gayesi zevk olmalıydı. Yunan mitolojisinin tesiri altında o, insanın ölüm ve tanrı korkusundan kurtulması gerektiğini söylemiştir: Ölüm bir sondur; bedenle birlikte ruh da ölecektir.

Stoacılar Epikür'ün görüşlerini ileri götürdüler. Onlar da mutluluğun insanın kendisine bağlı olduğunu, insan ve kainatın Allah tarafından yaratıldığını kabul ediyorlardı. Sınıflaşmaya karşı çıkıyorlar, dünya devletini hedef olarak alıyorlardı.

M.Ö. 146 yılında, Yunanistan Roma tarafından istila edildi. Genel bir ifade ile Roma kendine mahsus bir düşünce geliştirememiş, Yunan felsefesinin, özellikle Epikürcülüğün ve Stoacıların görüşlerini yaygınlaştırmıştır. Bu tarihlerden itibaren Yunan-Roma kültür ve medeniyetleri arasındaki kaynaşma hızlanacak ve Hıristiyanlığın zuhuruyla da bugünkü Batı'nın temelleri atılmış olacaktır.

C. HIRİSTİYANLIK

Hıristiyanlık, Roma zulmünün kesifleştiği bir zaman ve ortamda doğmuştu. Alabildiğine maddîleşen bir dünyada ezilen insanlar Hıristiyanlığa sığınıyorlardı. Kaybedecek hiç bir şeyleri kalmayan yığınlar, taze bir güç kazanıyorlardı

İlkin İmparatorluğun Doğu kısımlarında yayılan Hıristiyanlık II. yüzyılda Yunanistan ve İtalya'ya girmiştir. III. yüzyıl buhranları esnasında, hıristiyanlar sığındıkları zühd ve takva içersinde ümitlerini kaybetmeden yaşıyorlardı.

Hz. İsa'nın üç yılı aşan faaliyetinden sonra göğe yükseltilmesi ile hıristiyanlığın değişmeye başladığını belirtmeliyiz. Dünyaya yeni bir hayat ve ruh getiren Hz. İsa'yı maddeden başka hiçbir şey tanımayan Roma'nın hakim sınıfları hiç anlamamışlar, Yahudiler ise anlamazlıktan gelmişlerdi. Hıristiyanlık, kendisiyle bazı ortak değerleri paylaşmasına rağmen, Yahudi kavmiyetçiliği ile çatışma halindeydi.

Oysa, Hz. İsa'nın sesi, ezilmiş halk tabakalarından cevap buldu. O'nun kendisinden sonra da devam eden başarısı ruhun maddeye, merhametin şiddete olan kesin üstünlüğünün yeni bir delili oluyordu.

Ancak Hz. İsa'dan hemen sonra ortaya çıkan Pavlos'la birlikte teslis yani Tanrı'nın üçlüğünü (Baba-Oğul-Ruhü'l-kudüs) ve Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olduğu fikri Hıristiyanlığa girmiştir.

Hıristiyanlık aslından uzaklaşırken hakim sınıfların ilgisini çekmede gecikmedi ve IV. yüzyılın başlarında, Konstantin zamanında Roma'nın resmi dini olarak kabul edildi ve İstanbul hıristiyanlığın ve imparatorluğun yeni merkezi oldu.

O zamandan günümüze Avrupa kültürünün en esaslı unsurlarından biri olan Hıristiyanlığın, Hz. İsanın getirdiği din ile çok az alakası kalmıştır. Hz. İsa İbrani dilini kullandığı halde, bugün elde İbranice hiç bir İncil metni mevcut değildir. Başka dillerdeki el yazması metinlerin en eskileri bile Hz. İsa'dan üç yüzyıl sonrasına aittir.

Hz. İsa'dan sonraki yıllarda ruhban sınıfının 'gayretleri', toplanan konsüllerin verdikleri kararlar bugünkü hıristiyanlığı oluşturmuştur. Hıristiyanlığın ortodoks-katolik ayrımının belirginleştiği 1054 yılına kadar konsüllerin hemen hepsi İstanbul, Kadıköy, İznik ve Efes'te toplanmıştı (9. konsül 870 yılında İstanbul'da toplanmış ve ayrışma süreci hızlanmıştır).

Katoliklikle hıristiyanlık bir ortadoğu dini olmaktan çıkıp tamamen bir Avrupa dini haline dönüşmüş, protestanlığın devreye girmesiyle de kapitalizmle uyumlu hale gelmiştir. Böylece Batı, varlığın sebebini açıklayacak, hayatın gayesini tanıtacak sağlam bir gerekçeden mahrum kalmıştır. Yine bu olgu, Batı felsefesinin cevaplarını insanın veremeyeceği sorularla uğraşmasına yol açmıştır. Dahası, topluma hakim olan bir ahlâk oluşturmak şöyle dursun, kilisenin kendisi Batı emperyalizminin ajanı rolüne bürünebilmiştir.

Kilise'nin daha başlangıcından beri siyasî ve iktisadî fonksiyonları olmuş; fakat hıristiyanlık bunun hukukî çerçevesine sahip olmamıştır. Bu olgu, Batı düşünce ve yaşayışında idealizm ve spritüalizme yeni ve güçlü boyutlar kazandırmasına rağmen, günlük hayata yön veren Dinî (miras, vergi gibi) ilkelerin bulunmamasına yol açmıştır.

Batı'yı oluşturan belli başlı unsurları ele aldığımız bu safhada şunları söyleyebiliriz: Batı sisteminin mayasında olan özellikleri ferdîn cemiyete, maddenin ruha, aklın kalbe, tecrübenin ilkeye, faydalının iyiye, menfaatin doğruya olan üstünlükleri olarak tesbit ediyoruz. Batı tarihinde bunların aksini gösteren çıkışlar varsa da, son tahlilde, Batı'nın dününü bugününe bağlayıp geleceği hakkında ipuçları veren eğilimin yapısını oluşturan başlıca faktörler bunlardır.

II. İSLÂM İKTİSAT TARİHİNE GİRİŞ

A. ARABİSTAN'IN İSLÂM ÖNCESİ İKTİSAT TARİHİ

Dar anlamıyla İslâm,[1] ilkçağ ekonomisinde önemli bir yere sahip olan Arabistan'da doğdu.

İslâm, VII. yüzyıl başlarında Ortadoğu'dan başlayarak dünyada etkili hale gelen, sosyal, siyasî ve iktisadî bakımlardan da sistem oluşturmuş bir dindir. Yine İslâm sadece İslâm dünyasının esasını teşkil etmekle kalmamış, Batı'nın oluşumunda da önemli bir yere sahip olmuştur.

İslâm'ın doğuş çağında, Avrupa içe kapanmanın belirlediği klasik feodal döneme girmişti. Bizans ve İran gerileme sürecindeydi. Türkistan'da Göktürk devleti mevcuttu. Yemen'de İranlılar hakimdi. Arabistan'ın kuzeyinde İran ve Bizans'a bağımlı Arap devletçikleri vardı.

Dünyanın en büyük yarımadası olan Arabistan subtropik kuşakta yer alır (Yengeç dönencesi Mekke ile Medine arasından geçer) ve üç yanı denizlerle çevrilidir. Büyük kısmı çöl olan geniş bir ülkedir. Genellikle tarım ve sanayiin gelişmesine uygun değildir. Bu yüzden M.Ö. dört bininci yıldan beri verimli bölgelere doğru kitlesel göçler olmuştur.[2] Asıl geçim kaynağını ticâret oluşturmaktadır.

Arap yarımadası; Asya, Afrika ve kısmen Avrupa ticâretlerinin buluştuğu bir bölgeydi. Bir başka deyişle Akdeniz ticâretini Uzakdoğu'ya; Hindistan ve Çin'e bağlamaktadır. Yarımada bu özelliği ile devrin iki süper devleti olan Bizans ile İran arasında sürekli bir nüfuz mücadelesi mücadelesine sahne olmaktaydı.[3]

Roma daha miladî I. yüzyılda, Kızıldeniz'de bulundurduğu bir donanma ile yarımadanın aracılığına son vermek istemişti.[4] Yemen'de Necrân'ı istila eden

[1] Kur'an'a göre, Allah katında din İslâm'dır. Bunun için bütün peygamberlerin getirdikleri din İslâm'dan başka bir şey değildir

[2] Hamidullah, II, 995.

[3] Hamidullah, I, 353; Sahillioğlu, 1989a, 58-60.

[4] Hamidullah, I, 239 (ilk baskı).

General Aelius Gallus'tan (M.Ö.24) İmparator Neron'a (Öl.68) kadar Romalılar egemenliklerini Mekke'ye kadar uzatmak istemişlerdi.[5]

Bütün Arabistan'a hakim olan bir devlet görülmemişti. Sadece İslâm'dan az önceye kadar Güney Arabistan kıyılarından Irak ve Suriye'ye uzanan Kinde krallığından bahsedilebilir. Ancak Hicaz ve Batı Arabistan Kinde kırallarını tanımıyorlardı.[6]

Yarımadanın dinî, siyasî ve ticârî merkezi olan Mekke çöl hatta taşlık bir yer olmasına rağmen çeşitli zamanlarda, Roma ve Bizans, İran ve Habeş imparatorları tarafından zaptedilmek istenmiş, fakat hiç bir zaman yabancı hakimiyet altına girmemişti.[7]

İran, Hind ticâretini Basra Körfezine çekmek için sürekli bir mücadele halindeydi. Bu rekabet, yarımadanın kuzeyinde Bizans ve İran'a bağlı çeşitli tampon devletler ortaya çıkarmıştı. Arap kabileleri de İranlıların topraklarının içerlerine kadar giderek eski çağlardan beri halkın önemli bir kısmını oluşturmuşlardır.[8]

İslâm öncesinde Mekke Kureyşlileri, Bizans, İran, Habeşistan, Yemen gibi devletler ve çeşitli otoritelerle ticârî anlaşmalar imzalamışlar ve bunların sağladığı güvenlik ortamı içersinde Suriye, Mısır, Irak, Yemen ve Habeşistan'a ticârî seferler yapıyorlardı. Dolayısıyla Kureyş bu geniş coğrafyayı tanıyordu. Bunun yanında Orta Arabistanın üç önemli site-devleti olan Mekke, Medine ve Taif'te Yunanlıları aşan daha üst bir demokrasi uygulanıyordu. Yine ticârî önemi Mekke'yi Arabistan'ın en güvenli bölgesi yapmıştı.[9]

Bizans ve İran, Arap yarımadasını denetimleri altına almak için her fırsattan faydalanıyorlardı. Kuzey gibi güneyde de bir rekabet söz konusu idi: İslâmiyetin doğuşundan az önce, Doğu ticâret yollarının kilit noktası olan Yemen, Bizans'ın desteklediği Habeşlilerin elindeydi. Hatta Yemen'in Habeş valisi Ebrehe Mekke'nin yarımada üzerindeki hakimiyetini kırmak için bu şehre saldırmış, fakat savunmasız şehir önünde "yenmiş ekin yaprağı" gibi olup geri dönmüştü (Kur'an, Fil, 105). Yemenliler sonunda İran hakimiyetini Habeş hakimiyetine tercih ettiler ve İran'dan yardım istediler. İslâm doğarken Yemen İranlıların elindeydi.

Bizans da yarımadanın denetimini eline geçirebilmek için çeşitli girişimlerde bulundu. Hatta bir defasında Roma imparatoru, muhtemelen Theodosius I. (379-395) yahut oğlu Arcadius (395-408), Hz.Peygamber'in dedelerinden Kusayy'a Mekke'de iktidarı ele geçirmesi için yardım etmişti. Kusayy, Kuzey Arabistan'daki Bizans'a bağlı Kudaa kabilesine akraba idi. Bu olgu belki de impara-

[5] Hamidullah, I, 360; II, 884-885.
[6] Hamidullah, II, 995.
[7] Hamidullah, I, 27.
[8] Hamidullah, I, 383.
[9] Hamidullah, I, 23, 27.

tora Mekke'yi ilhak ümidi vermişti.[10]

Yarımadaya çöl iklimi hakim olduğundan ziraî faaliyetler önemsizdi. Fakat, Kızıldeniz'le bu denize paralel inen dağlar arasında nisbeten fazla yağış alabilen Tihame ve Yemame ile Hind Okyanusu kıyıları (Yemen ve Hadramut) ve Basra Körfezi sahilleri (Uman) yerleşik bir medeniyete ve tarım ekonomisine imkan tanımıştır.

Buna karşılık, yıllık ortalama 150 mm yağış alan iç bölgeler ancak kısa ömürlü bir bitki örtüsüne imkan verdiği için göçebe hayvancılığına müsaittir. Bedeviler deve, koyun ve at yetiştiriyorlar ve bunları sakız, zamk gibi orman ürünleri ve kıymetli taşlarla birlikte bölge panayırlarına götürüp satıyorlardı. Kabileler belli bir güzergah üzerinde sürüleriyle yeşillik ararlar, bitki örtüsü hayvanlarını besleyemediği zamanlarda birbirlerine saldırırlardı. Daha tehlikeli olan kuraklık dönemlerinde de dışarıya büyük göçler vuku bulurdu. Ayrıca, deve yetiştiriciliği kervancılığa katkıda bulunuyordu.

Yarımadada çöl iklimi hakim olduğu için biraz su olan her yerde bitki yetişebilirdi. Yemâme buğday, Taif üzüm ihraç ediyordu. Vahalarda sebze ve hurma yetişiyordu. Fakat Suriye, Mısır, Habeşistan ve Mezopotamya'dan ve hatta, Sind'den (Pakistan) gelen ve miktarı hergün artan hububat kervanları, Arap yarımadasının kendi ihtiyacını karşılayacak ziraî üretimde bulunamadığını bize ispat eder.[11]

Mekke'nin Kuzeyindeki Medine ile Güneydoğusundaki Taif'te tarım ve hayvancılık gelişmişti. Buralarda aşılama ve tozlaştırma gibi tekniklerin kullanıldığını biliyoruz. Bunun yanında deniz ticâreti, balıkçılık ve mercan ve inci avcılığı da söz konusu olmalıdır.[12]

Etrafı dağlarla çevrili Medine toprakları sulama imkanına sahip verimli topraklardır. İyi vasıflı hurma yetiştirildiği gibi Hicretin ilk yüzyılında Suriye'ye ihraç edilebilecek kadar buğday üretildiği nakledilir.[13]

Yarımada transit ticâret yanında tarım ve hayvancılık ile dokumacılık, demircilik, terzilik gibi küçük sanayie de yabancı değildi. Yemen ve Uman bölgesinde dokuma sanayii gelişmişti.[14] Fakat bedevilerin iplik eğirdiklerini, dokuma dokuduklarını biliyoruz. Demircilik gelişmiş bir zenaattı ve Yesrib (Medine) okları meşhurdu.

Ayrıca Mekke ve Medine'de terzilik, debbağlık, şarap imalatçılığı, kuyumculuk, marangozluk, tuğlacılık vs.yapılıyordu. Ayrıca hububat, kumaş, hayvan, ıtri-

[10] Hamidullah, I, 360; II, 885.
[11] Hamidullah, II, 996.
[12] Hamidullah, II, 1013.
[13] Hamidullah, I, 203.
[14] Hamidullah, II, 1013.

yat satıcıları, bazan kasaplar, hekimler, baytarlar, musikişinaslar da vardı. Yemen, Taif, Medine gibi, nerde Yahudi varsa, orada bankacı ve tefeci de bulunurdu.[15]

Arabistan para yönünden çeşitlilik arzediyordu. Serbest pazar olarak kabul edilebilecek olan Mekke ve Medine'de, özellikle komşu ülke paraları serbestçe tedâvül ediyordu. Araplar gümüş sikkeleri dirhem ve altın sikkeleri dinar (denier) olarak adlandırıyorlardı. İran kaynaklı olan dirhem kisrevani (hüsrev) ve Bizans kaynaklı olan dinar, hıraklî diye anılırdı. Bir dinar on dirheme tekabül ediyordu ki, bu onluk sistemi gösterir.

Külçe halindeki altın ve gümüşün dahi ödemelerde kullanılması, mübadele hacminin genişliğini hakkında bir fikir verebilir. Ağırlık ölçüleri olarak Medine'de mudd (yaklaşık 250 gr.) ve sa' (yaklaşık 4 kg.) ölçüleri vardı. Büyük ağırlıklar için kullanılan ölçü vask (60 sa', yaklaşık olarak 250 kg.dır) idi. Bu değerlerin bölgelere göre değişmiş olması muhtemeldir.

Tarım yapılması mümkün olmayan Mekke bir ticâret kentiydi. Kervan ticâretine konu teşkil eden emtiayı; kumaş, tahıl, kurutulmuş meyve, silah, ıtriyat, temizlik malzemeleri olarak sınıflandırabiliriz.[16] Yine Mekke'ye Cidde yoluyla Habeşistan'dan hububat ihraç ediliyordu.[17]

İslâmdan önce Arabistan'da sosyal yardımlaşmanın bir uzantısı olarak sosyal sigorta kurumunu görebiliyoruz. Yahudilerin savaş gibi beklenmedik harcamalarını karşılamak üzere sandıkları olduğu gibi Araplar da kan diyeti denen öldürülen kimsenin ailesine ödenmesi gereken tazminatın kabile mensupları tarafından ödenmesini sağlayan fonları (ma'akıl) vardı.[18]

İslâm öncesinde Yemen ve Güney Arabistan'a bitki örtüsünden ve baharat ticâretinin getirdiği zenginlikten ötürü "Mutlu Arabistan" deniyordu. Güney Arabistan'daki baharat krallıklarından en ünlüsü günümüz San'a şehri civarındaki ve Aden limanına da sahip olan Seb'a devletiydi. MÖ. VIII. yüzyıldan itibaren önce Asur ve Babil'e sonra Roma İmparatorluğu'na, Mezopotamya şehirlerine, Doğu Akdeniz limanlarına ve Filistin üzerinden Mısır'a gönderilen baharatın kaynağı ve ithal limanları buradaydı. Bu baharat kervanlarla, Mekke yoluyla, Arabistan'ı aşıp Kuzey'e ve Batı Avrupa'ya kadar gidiyordu.[19]

Araplar yarımadaya önem kazandıran ticâreti ellerinde tutuyorlardı. Yazın Bizans toprakları olan kuzeye, kışın güneye, Yemen'e giderlerdi (Kureyş suresi). Bunun için Hz.Peygamber'in büyük dedesi ve Kusayy'ın torunu Haşim, 467 ye

[15] Hamidullah, II, 997.
[16] Hamidullah, I, 60.
[17] Hamidullah, I, 320.
[18] Hamidullah, I, 201-202.
[19] Dalby, 2004, 46-47, 173, 181, 192, 251. Seb'a'dan sonra bölgede Himyeriler (MÖ.115-MS.525) hüküm sürmüşler ve baharat üretim ve ticâretini denetlemeyi sürdürmüşlerdir.

doğru Büyük Leon'dan (457-474) Mekke kervanlarını Filistin'e sevketmek için imtiyaz almıştı. Üstelik, bu imparator ona, Necaşi'ye (Habeş hükümdarı) hitaben yazılmış bir tavsiye mektubu vermişti: Bu sayede, Haşim'in kervanları Habeşistan'a kadar serbestçe gidebilecekti.[20]

Yine Kuzeybatı Arabistandaki Nebatî ile VI. yüzyılda Bizans'ın müttefiki Gassanî krallıkları Kızıldeniz ve Arabistan yarımadasındaki baharat ticâretinin bütün avantajlarından yararlanmışlardı. Hatta Nebatîler Kızıldeniz'ın denetimi için Roma'ya bağlı Mısırlı Ptolemaios krallarıyla savaşmışlardı. Sonraları bölge Roma'nın ve Bizans'ın egemenliğine girmesine rağmen ticâret yolları için bir denetim söz konusu olmadı.[21]

Yarımada ticâreti kıyı bölgeleriyle sınırlı değildi. İç bölgelerde de ticâret yolları üzerinde şehirler, şehirlerde de canlı bir ticâret hayatı vardı. Arap panayırları sanat, kültür ve özellikle ticârî hayat bakımından mühimdirler. Hele büyük panayırlar sadece Arapları değil, İran, Hind ve Çin gibi dış memleketlerin tüccarlarını da kendine çekmekteydi. Bu vakıa ispat eder ki Arabistan İslâm'dan önce esaslı bir iktisadî birliğe kavuşmuştu. Fakat bir inanç birliği yoktu. Siyasî birlik de henüz oluşma halindeydi. Arap yarımadasının bağımsızlık ve birliğini kazanabilmesi ancak İslâm ile gerçekleşti. Yine panayırlardan dolayı Arabistan'ın uzak bölgelerine, ithalat ve transit ticâret amacıyla Suriye, Mısır, Habeşistan ve Mezapotamya'ya yapılan ticârî seferler Ortadoğu'nun tanınmasını sağladı ve bu da sonraki yılların fetihlerini kolaylaştırdı.[22]

Mekke (ve iskelesi Cidde) baharat ticâretinin bir üssü idi. Kuzey-Güney kervan yolu Mekke'den geçiyordu ve kervan yollarını denetimlerinde tutup Kızıldeniz'e ve Hind okyanusuna yelken açan Araplar İslâm dönemlerinde de baharat ticâretinin merkezinde olmayı sürdürdüler.[23]

B. HZ.PEYGAMBER DÖNEMİNDE İKTİSAT TARİHİ

1. Mekke devri (610-622)

İslâm Peygamberi 12 yıllık Mekke döneminde (610-622) daha çok iman konusu üzerinde durmuş, dinin sosyal yönü, müslümanların ayrı bir cemaat olarak örgütlenmesi seviyesinde kalmıştı. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle başlayan 10 yıllık dönem (622-632) içerisinde bu kentte bir devlet oluşturulmuştu. Bu dönemde İslâm ilkelerinin sosyal, iktisadî ve siyasî boyutları güçlenmişti. Hz.

20 Hamidullah, I, 318, 360; II, 885.
21 Dalby, 2004, 194.
22 Hamidullah, II, 999-1012.
23 Dalby, 2004, 196.

Peygamber'in vefatında (632) bütün Arabistan'dan başka Güney Filistin ve Güney Irak İslâm hakimiyeti altına girmiş, Akdeniz'de etkinlik sağlanmıştı. Daha sonraki yüzyıllarda bu 22 yıllık dönemde oluşan ilkelerden hareket eden bir çok kurum teşekkül etmiştir.

İslâm, ticârî bakımdan gelişmiş, ziraata aşina, fakat genellikle yarı yerleşik çöl hayat ve üretim tarzının hakim olduğu, bütün ilkçağ toplumlarında görüldüğü gibi kabile bağlarının çok güçlü bulunduğu, birlik ihtiyacının kendisini kuvvetle hissettirdiği bir dönemde ortaya çıkmıştı.

İslâm öncesi Araplar, genellikle, putperest idiler. İslâm onları, Allah'a ortak koştukları için, müşrik olarak vasıflandırıyordu. Zira onlar Allah'a inanmakla birlikte, putları, insanları Allah'a yaklaştıran bir vasıta olarak görüyorlardı. İslâm'ın ilk çatıştığı zümre bunlardı. Fakat İslâmiyet geliştikçe müslümanların çoğunluğunu bunlar teşkil etmişlerdi. Hz. Muhammed (s.a) insanları, bir olan Allah'tan başkasına kulluk etmememeye çağırırken ilk ve çetin mücadelesini putperest Arap muhafazakarlığı ile yapmıştı. Arapları 'babalarının dini'nden vazgeçirmek hiç de kolay olmadı.

Hz.Peygamber'e ilk vahiy 610'da gelmişti. Bu çağlarda Batı Roma 'nın Barbar istilalarına dayanamayıp yıkılması birkaç yüzyıl olmuştu ve Avrupa klasik feodaliteyi oluşturan kapanma ve boğulma dönemine girmişti. Bizans ve İran yıkılma sürecindeydi. Türkistan'da Göktürkler hüküm sürüyordu. Yemen'de İranlılar hakimdi. Arabistan'ın kuzeyinde İran veya Bizans'a bağımlı, yarımada çıkışlı Arap devletleri vardı.

Toplum genellikle yarı yerleşik bir hayat sürmekle birlikte, İslâm'ın doğduğu ortam para ekonomisinin geliştiği, tüccar oligarşisi tarafından sömürülen, adaletsizliğe karşı duyarlı bir küçük sanatkar ve köle topluluğunun bulunduğu Mekke şehir ortamıydı. Fakat İslâm bu noktada kalmayarak, özellikle ezilen kesim tarafından büyük bir coşkuyla karşılandığı ve çöl bedevilerini de içine aldığı gibi tüccar ve 'aydın'lar arasında da yayılmıştır. Böylece karmaşık bir toplumun prototipi olan bir toplumda her zümreden insana hitap edebilmiştir.

İslâm, daha başlangıç safhasında, Bizans ve İran'a karşı bağımsızlığını ilan etti. İran yarımada içersindeki Yahudileri, Bizans ise Hıristiyanları bir nüfuz aracı olarak kullanmak istiyordu. Müslümanların her iki zümreye de tabi olması mümkün değildi. Fakat yarımada içersinde ötedenberi Hz. İbrahim dinine mensup olduklarını bildiren hanifler vardı. Bunlar tek tanrıya inandıkları için müslüman sayılıyorlardı (Al-i İmran, 3/67-68). İşte müslümanlar bu zümreyle işbirliği yaptılar. Diğer taraftan, Hıristiyanlar müslümanlara diğerlerine nisbetle yakınlık göstermişlerdi.

İran Bizans'ı mağlup ederek, Kudüs, Şam ve İskenderiye'yi ele geçirmiş, bunun sonucunda Akdeniz'e kadar bütün ticâret yollarına hakim olmuştu (613-617). Ancak Mekkeliler, Yemen-Bizans arasında yapageldikleri transit ticâreti

İranlıların hakimiyeti altında sürdürebilmişlerdir.

Bizanslıların İranlılar karşısında uğradığı mağlubiyetler ve Suriye ve Mısır gibi eyaletlerini kaybetmesi müslümanları üzmüş, müşrikler de bu durumu müslümanlara sataşma vesilesi yapmışlardı. Allah, 3-9 yıl arasında Bizanslıların İranlılara galip geleceğini ve müslümanların ferahlıyacağını bildirmişti (Rum, 30/2-5). Nitekim 9 yıl dolmadan 623'te Bizanslılar İranlıları Ninova yakınlarında ağır bir yenilgiye uğrattılar. Bundan sonra İran bir daha kendini toparlayamadı.

Hz.Peygamber içinde yaşadığı Mekke halkını İslâm'a çağırmakla işe başladı. Onun daveti öncelikle ezilenler arasında cevap buldu. Kendisi, ailesinden birçok kişi gibi haniflerdendi. Gençliğinde Yemen ve Suriye'ye ticârî seferler yapmıştı. Hılfu'l-fudûl denilen etkili ve daha sonraları hayırla andığı bir dernekte faaliyet göstermişti. Genç Muhammed (s.a.) daha o zaman doğruluğu ve güvenilirliği ile tanınmış ve kendisine 'el-emîn' lakabı verilmişti.[24] Yirmibeş yaşında iken iş ortağı Hz. Hadice ile mutlu bir izdivaç yapmıştı. Kendisine ilk inanan müslüman da bu büyük kadın idi.

610 yılında ilk müslümanlar henüz sekiz kişi idiler. İlk dört yıl gizli bir şekilde yürütülen İslâm'a çağrı faaliyetleri 614 yılında açık hale getirildi. Bir yıl sonra da bir kısım müslüman, Mekke'li müşriklerin artan baskılarından kurtulmak için Habeşistan'a göç etmeye başladılar. Aynı yıllarda Mekkeliler müslümanlara üç yıl süren bir ambargo uygulamışlar ve bu karşılıklı büyük sıkıntılara yol açmıştı. Ambargonun sona erdiği 620 yılında, Hz.Peygamber'i Taif şehrini İslâm'a çağırırken görüyoruz. Bu olumsuz tecrübelerinin sonunda, Mekke ve çevresinin fazla ümit vermediği anlaşılmıştı. Bu sırada kuzeydeki Yesrib (Medine) den Peygamber'in çağrısı yankı buldu. 621 yılında Akabe'de Medinelilerle yapılan görüşmeler sonunda, 622 yılında Hz.Peygamber Medine'ye göç etti.

Müslümanların iktisadî ve mâlî yükümlülükleri, belki yardımlaşma düzeyinde olarak, daha Mekke döneminde başladı. Bu dönemde nâzil olan ayetlerde, henüz maddî müeyyideler olmamakla birlikte, zekât ve sadaka kavramları yanında harcama ve mâlî yükümlülük anlamında infâk, hak, îtâ, nasîb gibi kavramlar da kullanılmaya başlanmıştır.[25]

2. Medine devri ve İslâm devleti (622-632)

Medine'ye hicret, İslâm için bir dönüm noktası idi. İslâm'ı mevcut dinlerden, özellikle Hıristiyanlıktan ayıran şartlar Medine devrinde oluştu.

Medine, Kuzey Hicaz'ın sulak bir ovasında, Necid'i Tihame'den ayıran kıyı dağlarının yakınında yer almıştır. Kuzeybatı Arabistan vahalarındaki diğer

[24] Hamidullah, I, 32, 55.
[25] Hamidullah, II, 1021-1023.

merkezler gibi, Medine de hurmalıklar, bahçeler ve tarlalar arasında yayılmış bulunan münferit çiftliklerden ve sağlam evlerden müteşekkildi. Bu vahaların sahipleri ensâr yani, Medine'ye göç edenlere her türlü yardımda bulunan Evs ve Hazrec kabileleri mensupları idi.[26]

Hz.Peygamber'in Medine'ye hicreti esnasında, Evs ve Hazrec kabileleri arasında süregelen bir çekişme vardı. Peygamber bunu ortadan kaldırmakla kalmadı; Mekke'den göç eden (muhacir)lerle ensârı kardeş yaptı. Bu kardeşlik, muhacirler bir iş kuruncaya kadar iktisadî iştiraki de kapsamaktaydı. İştirak, kapsamı daraltılarak sonra da devam etti. "Askeri seferler esnasında, Hz.Peygamber iki manevî kardeşten birisini ordusuna alıyor, diğeri evde kalarak iki ailenin yükünü üzerine alıyordu."[27]

İslâm, Yahudi ve Hıristiyan dinleriyle güçlü devletlerin siyasî, içtimaî ve psikolojik baskısını bertaraf etti ve hakimiyetini kurmaya yöneldi: Hz.Peygamber, güçlerini gittikçe kaybetmekte olan yahudileri İslâma tabi kıldı. Bizans ve İran hükümdarlarını müslüman olmaya çağırdı.

Bu dönemde kuzeyde, İran'a bağımlı olan Hire Arap 'devleti' baş kaldırmış, İran da büyük bir ordu ile onu cezalandırmak istemişti. Arabistan'ın kuzeydoğusundaki Zûkar gölü kıyısında, Temmuz 624'de, vuku bulan kanlı bir savaşta, bir avuç bedevi Arap İran ordusunu hezimete uğrattı. Yine bu savaştan bir yıl önce Heraklius Bizansı İran'ı ağır bir yenilgiye uğratmıştı ki (623) bu savaşta daha önce Rey ve İsfehan'ı ele geçiren Göktürk hükümdarı Tung Yabgu (619-630) ve Hazarlar Bizans ordusunun yanında yer almıştı. Arapların Zûkar galibiyetinde Göktürk-Bizans ittifakının Sasanileri ağır bir yenilgiye uğratmasının payı olmalıdır.[28] Sâsânîlerin bu gerilemesiyle birlikte, Arap-İran gerginliğinin İslâmın kuzeyde yayılmasını kolaylaştırdığı açıktır.[29]

Hicretin I. yılında Medine nüfusu 1.500 ü müslüman olmak üzere 10.000 kişiden fazla idi.[30] Az miktarda hıristiyan ve çok sayıda yahudi vardı. Hz.Peygamber bu kadro ile bir 'devlet' oluşturmak için harekete geçti. Bu devletin dayanacağı hükümleri içeren bir vesika (Hamidullah buna 'Anayasa' diyor) oluşturulup[31] İslâm devleti kuruldu. Konfederatif bir bünye içersinde, yahudiler de vatandaşlık kapsamına alındı. Bu, İslâm'la yahudilik arasındaki ihtilafların bir süre için dondurulması anlamına da geliyordu.

Öncelikle etkisizleştirilmesi gereken, İslâm toplumunu güneyden tehdit eden Mekke müşrikliği idi. Nitekim, kuruluştan sonra, Hicrî II. yılda cihada izin veril-

[26] Ensâr Hz.Peygamber'in yardımcıları anlamına da gelebilir. Bk. Brockelmann, 1964, 17.
[27] Hamidullah, I, 197.
[28] Togan, 1981, 73; Hamidullah, I, 24, 388.
[29] Hamidullah, I, 24, 387, 398.
[30] Hamidullah, I, 198.

di ve küçük çapta muharebeler başladı. Müşriklere karşı ilk büyük zafer 624'te Bedir'de kazanıldı (Bu savaşta 14 şehit verildi. Müşriklerin kaybı ise 70 kişi idi). Hz. Peygamber Mekke'lileri dize getirmek için, Medine ve civarını denetlediği için, Suriye kervan yollarını da kullanmıştı. Bunun için Medine ile Kızıldeniz arasındaki dar geçitleri kervanlara kapatmak suretiyle Mekkeliler üzerinde iktisadî baskı oluşturmuştu.[32]

İç ticâretteki kısıtlamalar, tekelcilikler ve vergiler kaldırıldı ve oluşturulan Medine pazarında serbestlik sağlandı.[33]

Müslümanların gelişmesi Yahudileri tedirgin etmeye başladı ve Hicrî 5. yıldaki (627) Hendek muharebesinde ihanetleri bariz ve tehlikeli bir hal aldı. Bu ihanetin bertaraf edilmesi Medine'yi tamamen bir İslâm şehri haline getirdi.

Yeni devletin nüfuz sahası gün geçtikçe genişliyordu. Bunun sonucunda, Mekke ile münasebetlerde bir 'yumuşama' belirdi. Arada ticârî münasebetler kuruldu. Dahası, Hz.Peygamber müşriklerin başkanı Ebû Süfyân'ın kızı ile evlendi. Bu süreç içersinde, Hz.Peygamber Mekkelilerin süregelen tahriklerine kapılmadı. Zira yukarda belirttiğimiz gibi, Bizans'la İran arasındaki asırlık savaş Heraklius'un 623'te İranlılar'a karşı parlak bir zafer kazanmasıyla son bulmuştu. Bu gelişmeler sonunda, Kur'an'da bir 'fetih' olarak tanımlanan Hudeybiye barış andlaşması imzalandı (6/628). Mekkclilerle barış müslümanlar için gerekliydi.

Bu arada, Doğu Arabistan'daki İran kolonilerine komşu olan Yemame, İslâm ile birleşmiş idi. Yarımadadaki İran boyunduruğu altındaki Arapları hürriyetlerine kavuşturmak için Mekke ile barış halinde olmak şart idi. O sırada Mekke bunu bilmiyordu. Yine Hudeybiye barışı, Mekke ile Kuzey'deki yahudi kolonisi Hayber arasındaki ittifaka son vererek İslâm'a buradan gelecek tehdidi engelleyecekti.

Barış, Hayber'e karşı girişilen askerî harekatta Mekke'nin tarafsızlığını sağlamakla kalmamış, Arabistan'daki İran kolonileri ile temasa geçilmişti. Birkaç hafta içersinde Bahreyn mıntakası Sâsânîlerden ayrılarak İslâm'a bağlandı.

Bundan sonra, 8/629'da, hıristiyanlarla ilk silahlı çatışmanın vuku bulduğu Mu'te savaşı yapıldı. Bir yıl sonra da, Mekkeli müşriklerin Hudeybiye barışını tek taraflı olarak bozmaları sebebiyle Mekke'nin fethiyle sonuçlanan askerî harekat yapıldı. Hz.Peygamber, 8 yıl önce gizlice çıktığı Mekke'ye, 10 bin kişilik bir silahlı kuvvetle girdi. Böylece Mekke de İslâm devleti'ne katıldı. İki sene sonra, Hz.Peygamber'in irtihalinde bütün Arap yarımadasında dinden dönmeler olduğu halde, Mekke İslâm'ın en emin ve sadık kalelerinden biri olarak kaldı.

31 "Medine şehir-devletinin anayasası" metni için bkz. Hamidullah, I, 220-228; Aynı yazar, İslâm'ın hukuk ilmine yardımları, s. 22-28.

32 Hamidullah, I, 461; II, 1101.

33 Hamidullah, II, 1015.

Yine Hz.Peygamber'in (s.a.) vefatında, İslâm devleti Arabistan yarımadasından (3 milyon 757 bin km^2) başka Güney Filistin'in bazı bölgelerini ve Irak'ın güneyini topraklarına katmış bulunuyordu. Bu süreçteki insan kayıpları, iki taraf için, birkaç yüz kişiyi geçmez. İslâm aynı devirde Akdeniz'de de bir güç oldu.[34] İslâmın yayıldığı bu yerler hemen hemen Arapça konuşulan yerlerdi. Yani ilk İslâm fetihleri yüzyıllarca İran ve Roma egemenliğinde yaşamış kitleleri kurtarma harekatı olarak yorumlanabileceği gibi Arapçanın imkanlarının bir zaferi gibi de yorumlanabilir. Gerçekten Kuran'ın ve Hz. Peygamberin kullandığı Arapçayla günümüzün fasih Arapçası arasında fark yoktur.[35]

Medine İslâm devletinin dayandığı iktisadî ilkelerin İslâm'ın bütünlüğünden ayrı düşünülemeyeceğini belirtmeliyiz. İslâmın Mekke devri, yeni bir imanın tebliği ile geçmiştir. Medine dönemi, duygunun maddî ilişki ve kurumlarla takviyesi olarak yorumlanabilir. Bu dönemde İslâm'ın hukukî, iktisadî ve siyasî boyutları belirmiştir. Ancak Mekke döneminin temelini teşkil eden ahlâkî-tasavvufî yön de bu özelliğini hiç bir zaman yitirmemiştir.

İslâmın ilk zamanlarında müslümanlar, Mekke şehir devletinin hakim olduğu bir ortamda, fakat bağımsız bir cemaat halinde teşkilatlanmakta idiler. İktisadî yapı Mekke devrinde tomurcuklanmaya başlamıştı. Sözgelimi, zekâta, Mekke devrinde gönüllü yardımlaşma olarak rastlamak kabildir. Fakat zekâtın temel özellikleri ile farz oluşu 3/624 yılındadır. İslâm'ın getirdiği vergileme zihniyeti tarihte bir dönüm noktası teşkil eder. Mekke'de iken teşkilatlanmış bir cemaat halinde olan müslümanlar, Mekke şehir devletine hiç itaat etmiyorlardı. Teşkilatlanmış bir camia, fertlerin sahip olduğu ihtiyaçlar kadar, hatta daha da fazla ihtiyaçlara sahiptir. Hz.Peygamber daha ilk günden itibaren bunu hissetmişti: O sahabilerini, sadaka vermeye ve mallarından bir kısmını ihtiyaç sahibi kimseler lehine harcamaya teşvik ediyordu.[36]

Devlet gelirleri iki çeşitti: 1. Belirli olmayan ve arızî gelirler, 2. Belirli ve sabit gelirler. Birincisi savaş ganimetlerinden başka infâk ve sadaka çerçevesinde ele alınabilecek olan gönüllü bağışlardır. Belirli ve sabit gelirler ise zekât ile harâc ve cizye gelirleridir.[37]

Vergi sistemi daha ilk dönemden itibaren esnek bir özellik taşıyordu. Ziraî ürünlerden öşür (onda bir, % 10) ve harâc olmak üzere iki tarz vergi alınıyordu. Öşür, umumiyetle müslümanlardan alınırdı ve öşür toprakları tabiî olarak sulanan

[34] Hamidullah, I, 6; İslâmın ilk dönemlerindeki savaşlarda düello (mübâreze) geleneği dikkati çeker. Buna göre savaşan iki ordu birer kahraman çıkarır, galip gelenin ordusu da galip gelmiş sayılırdı. Bkz. Hamidullah, II, 1054. Ortaçağlarda görülen bu gelenek XIV. Yüzyılın başlarından itibaren ücretli ordular gerektiren savaşlarla ortadan kalktı. Bkz. Sahillioğlu, 1989a, 113-114.

[35] Hamidullah, I, 25.

[36] Hamidullah, II, 1020.

[37] Hamidullah, II, 1047-48.

topraklardı. Sulanması ve bakımı için emek sarfedilen topraklardan ise yirmide bir (% 5) alınırdı. Büyük çapta arıcılık yapılan bir bölgeden öşür talep edilmişti.

Yemen havalisinde mevcut ve Benû Suleym'e ait altın madenlerine de vergi tarh edilmişti.[38] Yabancılar malın cinsine göre değişmek üzere % 5 ile % 10 arasında değişen bir gümrük vergisi öderlerdi. Ziraî mahsullerden alınan harâcı genellikle müslüman olmayanlar öderlerdi. Bunun uygulamadaki tavanı % 50 (Hayber) ve tabanı % 10 idi.

Bir yıllık temel ihtiyaçları (havâic-i asliyye) aşan servet üzerinden kırkta bir (% 2.5) zekât alınırdı. Define ve madenler beşte bir (% 20) vergiye tabi idi. Açık arâzideki çayır ve otlak hayvanlarından deve, büyük ve küçükbaş hayvan sürülerinden vergi alınıyordu. Ticârî kazançlar, altın ve gümüş (ve diğer) birikimleri senelik % 2.5 zekâta tabi idi.

Kur'an'ın hicretten önce nazil olmuş bazı ayetlerinde zekât ve sadaka ıstılahları kullanılmıştı. Medine devrinde bunlar müeyyidelerle takviye edilerek umumî ve muntazam yükümlülükler haline dönüşmüştür.

Hz.Peygamber, bir devlet başkanı olarak muntazam vergilerle çeşitli bağışları toplardı. Zamanla, eyaletlere ürünlerin hesabını yaptırmak üzere uzmanlar göndermeye başladı. Toplanan vergi hasılatını başkente nakletmek için de vergi muhafızları gönderildi. Vergi olarak sürülerden tahsil edilmiş hayvanlar, hükümete ait otlaklarda korunurlardı.

Hicrî 9. yıldan itibaren, vergi tahsili düzenli hale getirildi ve belirli kurallara bağlandı:[39] Hz.Peygamber, vergi mevzuu olan muhtelif mallar için ayrı vergi nisbetlerini gösteren tarifeler meydana getirdi ve her bölge için ayrı mâliye memurları tayin etti. Bir gün vergi muhafızlarından birinin kendisine getirilen eşyanın bir kısmının hükümete verildiğini, kalanının ise kendisine hediye edildiğini söylemesi üzerine vergi tahsildarları ve muhafızlarının, rüşvete kayma tehlikesinden dolayı hediye kabul etmelerini yasaklamış ve hizmetleri karşılığındaki ücretlerini teminat altına almıştı[40].

Yine Hz.Peygamber devrinde bütçe gelirleri, belirli ve arızi olarak ikiye ayrılırdı. Belirli gelirler ayni veya nakdî vergilerdi. Ganimetler, bağış ve hediyeler ise arızî gelirleri teşkil etmekteydi.[41]

Hz.Peygamber devrinde 'vergi idaresi', öncelikle ganimetlerden devlet payını oluşturan humus (beşte bir) ile ilgili olarak kurulmuştu. Vergi olarak devlete intikal eden gelirler hazinede ayrı olarak korunur ve bunlar özel harcama alanlarına tahsis edilirdi. Yine fey' adı altında düşmandan elde edilen askerî gelirle-

[38] Hamidullah, I, 513.
[39] Hamidullah, I, 513; 706.
[40] Buhârî, Hibe, 17; Hamidullah, II, 969, 1043.
[41] Hamidullah, II, 1047.

rin de ayrı sarf ve tahsis yerleri vardı.

Hz.Peygamber normal gelirleri yetimlere, yaşlılara, düşkünlere ve fakirlere veriyordu. Şayet bir yetim erginlik çağına ulaşır ve askerî hizmete çağrılırsa, kendisi normal vergiden değil savaş ganimetlerinden pay alırdı. Savaşa katılmayacak olursa, kendisine normal devlet gelirlerinden de bir şey ödenmiyor ve geçimini başka yollardan sağlaması isteniyordu.[42]

Müslümanlardan alınan vergilerin başında zekât gelir. Zekât bir gelir vergisi olmaktan çok bir servet vergisidir. Mesela nakit para belli bir seviye üstünde (nisâb) biriktirilmiş ve üzerinden bir yıl geçmişse zekâta tabidir. Bu aslında insanları zenginliklerini sürekli piyasada, akım halinde, tutmaya zorlar.[43]

Zekât ile ilgili nisbetler asgarî nisbetlerdir. Gereğinde yeni vergi konuları (nevâib) ihdas edilebilir.[44]

Devletin harcama yapma esasları da tesbit edilmişti. Mesela zekâtın harcama alanları müslüman olan ve olmayan yoksullar, vergi görevlileri, kalpleri kazanılacak olanlar, boyunduruk altında yaşayanlar, borçlular, savunma ihtiyaçları ve yolcular olarak belirlenmişti (Tevbe, 9/60). Nisbet ve tarifeleri belli, tahsil dönemleri belirli, devlet memurları tarafından tahsil edilen, devlet hazinesine giren, mükelleflere karşı gereğinde zor kullanılan zekât, gönüllü değil cebrî bir yükümlülüktür.[45]

Hz.Peygamber, devlet başkanı olarak herhangi bir sahabiden farklı bir gelire sahip değildi. Devlet gelirleri halkın ihtiyaçlarını gidermeye yönelikti ve Devlet başkanının lüks ve konforu için sarfedilmesi söz konusu değildi.[46] Yine Peygamber, ganimetlerden, herhangi bir savaşçıdan fazla pay almazdı. Dağıtılmak üzere kendisine getirilen zekât ve diğer sadakaların kendisine, ailesine, kabilesine hatta kabilesiyle müttefik olanlara haram olduğunu belirtmişti.[47] Hicretin 3. yılında bir sahabi, Hz.Peygamber'e yedi hurma bahçesini vasiyet edip bıraktı. Benû Nadîr kabilesi Medineyi boşalttığı vakit, bunların mallarından devlete kalan kısmı elçilerin ağırlanmasına ve Hz.Peygamber'in umumî masraflarına ait olmak üzere devlete bırakılmıştı.[48]

Fedeklilerin H. 7. yılda mahsullerinin yarısını vermeyi kabullenip itaat etmeleriyle, devlete giden bu meblağ (fey') devlet başkanı olarak kendisi ve ailesinin geçimine tahsis edildi. Artan gelir, devlet hazinesi olan Beytü'l-mâl'e naklediliyordu. Hz.Peygamber'den sonra bu toprak mirasçılara intikal edemedi

[42] Hamidullah, II, 1041.
[43] Maamafih Ebû Bekir zamanında maaşlardan 'gelir vergisi' kesildiği rivayeti vardır: Hamidullah, II, 1026.
[44] Hamidullah, II, 1027.
[45] Hamidullah, II, 1038.
[46] Hamidullah, II, 1028.
[47] Hamidullah, II, 1042.
[48] Hamidullah, II, 1041.

(Çünkü Peygamberler miras bırakmazlardı).

Hz.Peygamber, Ramazan bayramında müslümanların sadaka-yı fıtır vermesi gerektiğini bildirdi. Bu, tüketilmesi mutad olan gıda maddelerinden çevre fakirlerine verilmesiydi. Kurban bayramında da kurban kesmek vacip kılındı.[49]

Hz.Peygamber vergilerin tahsil devrelerini de düzenlemişti. Vefatından bir kaç ay önce, hicrî 10. yılda, tabiatın çalışmasına uymayan kamerî (ay) takvim kullanılmaya başlandı. Ay ve güneş yılları arasındaki farkın dikkate alınmasıyla, tarımsal veya ticârî kazançlar arasında ayrım yapıldı. Tarım ve hayvancılık kesimlerinin vergilendirilmesinde güneş yılı kullanıldı. devletin diğer gelirleri için güneş yılından 11 gün daha kısa olan ay yılı kullanıldı. Bu durum, devletin ticârî gelirlerinde her 33 yılda bir tahsil yılının fazla olması demekti.[50] Necran hıristiyanları ile akdedilen sulhname, vergilerin her altı ayda bir (Safer ve Recep), iki taksitte ödeneceğini açıklıyordu. Abdükayslılar'la yapılan muahedede ise, onlar vergi tahsildarlarının gelmelerini beklemeksizin, yağmur mevsimiyle birlikte sürülerini yayabileceklerdi.

Müslüman olmayanlar harâc ve cizye öderlerdi. Bu devletin güvenliklerini sağlamaları karşılığı olup müslümanların hakimiyetlerini gösteriyordu. Yine cizye, gayr-i müslim faal nüfusun ödediği askerlikten muafiyet veya bir savunma vergisiydi. Bu verginin, ilerde açıklanacak çeşitli yönleri olmakla birlikte, İslâm ordularına yardım edenler cizyeden muaf tutulurlar.[51]

Bunlardan başka arızi ve olağandışı vergiler de vardı. Tesbit edilen oranlar da vergilerin asgarî miktarlarıydı.[52]

Hz.Peygamber Filistin, Yemen, Bahreyn ve Uman'a gitmiş ve muhtemelen Habeşistan'a kadar uzanan bir deniz yolculuğu da yapmıştı.[53] Onun bu faaliyetleri, geniş kapsamlı iktisadî ıslahat hareketlerini kısmen açıklamaktadır. Sözgelimi, İslâm'ı kabul eden Arap kabilelerinin bir kısmı, hayvan sürüleri ve ziraî ürünler üzerinden zekâta tabi tutulmuşlardı. Şehir ve panayırlarda ithal edilen ticârî emtia üzerinden alınan onda bir (% 10) oranındaki gümrük vergisi kaldırılmıştı. İç gümrük vergilerinin de kaldırılması mübadele hacmini genişletici bir etki oluşturmuştu. Böylece, emtia fiyatlarında tüketiciye yansıtılacak vergiler kaldırılmış-

[49] Hamidullah, II, 1044.

[50] Hamidullah, II, 1045. Her 33 yılda bir ortaya çıkan bu bir ay yılı fazlasına artık yıl veya sıvış yılı adı verilir. Osmanlılarda bu her 33 yılda bir gelir karşılığı olmayan gider yılının ortaya çıkması demekti ki İslâm ekonomilerine özgü bir konjonktürel bunalım olarak görülebilir. Öyle anlaşılıyor ki Hz. Peygamber böyle bir problemin çıkmaması için gerekli tedbiri almıştı. Hz. Peygamber'ın konuyla ilgili uygulamaları için bkz. Hamidullah, I, 41, 396; II, 850-867, 890, 905-907, 1045. Ayrıca bkz. Sahillioğlu, 1969.

[51] Hamidullah, II, 1026.

[52] Hamidullah, II, 1027.

[53] Hamidullah, I, 319.

tı. Hz. Ömer de ilerde aynı yolu izleyerek Medine'ye tahıl ve yiyecek maddesi ithal eden Nabatilerin ödedikleri gümrük vergisinde indirim yapmıştı.[54] Öyle anlaşılıyorki, Hz. Peygamber döneminde gümrük vergileri malın varış yerlerinde tahsil ediliyordu.[55]

İslâm'ın getirdiği bir diğer yenilik de miras konusunda görülmektedir. Bu, ilk ve ortaçağların mirası bütünüyle sonraki nesillere bırakan uygulamasının aksine, terekenin mümkün olduğu kadar fazla yakınlar arasında bölüşülmesini sağlayan hükmüdür (Nisa, 4/176). Buna göre, miras bırakan, ancak malının üçte biri üzerinde vasiyet hakkına sahipti.[56] Bu, İslâm'ın servet temerküzünü önleyen genel yaklaşımına örnek verilebilecek ilkelerden biridir.

Yine Hz.Peygamber bey'u'l-garâr dediğimiz belirsizliğe dayanan mübadeleleri yasaklamıştı.[57] (İlgili bahiste geniş olarak ele alınacaktır)

Ribâ kavramı ile ifade edilen faiz, bir kısım rantlar, spekülatif ve emeksiz kazançlar yasaklanmıştır. Tek taraflı rizikoya dayanan faiz yasaklanarak, iki taraflı rizikoya dayanan mudâraba (kâr-zarar) ortaklığı serbest bırakılmıştır.[58] (Bu da ilgili bahiste geniş olarak ele alınacaktır)

Hz.Peygamber, ilke olarak, toprağı işleyenin ona sahip olmasını ve herhalde toprağı boş bırakmamasını istiyor,[59] toprağın kira ile işlenmesini hoş karşılamıyordu.[60] Yine Peygamber, müslümanları, kullanım hakkını vererek, boş toprakları üretime açmayı teşvik etmiştir.[61] Kişiler boş ve verimsiz toprakları işletmeye girişirlerken Hz.Peygamber de devlet başkanı olarak bir takım kişi ve kabilelere toprak vermiştir.

Hz.Peygamber devrinde iktâ' adı altında oluşan toprak konusundaki uygulamalar, sonraki İslâm devletlerinde de devam ettirilerek ekonominin temelini teşkil etmiştir. Osmanlılardaki tımar sistemi, iktâ'ın devamından başka bir şey değildir.

Temelleri Hz.Peygamber tarafından atılan bu iktâ' uygulaması[62] Hz. Ömer devrinden itibaren kurumlaşmıştır. Boş toprakların işletmeye açılmasını amaçlayan ilk dönem iktâ'larında, emeksiz zenginlikleri barındıran topraklar kişilere bırakılmamıştır. Yine bu dönemde kişilere bırakılmasında kamu zararı olan hiç bir toprak tahsisi yapılmamıştır.[63]

[54] Hamidullah, II, 1016, 1025.
[55] Hamidullah, II, 1044.
[56] Hamidullah, II, 1017.
[57] Hamidullah, II, 1017.
[58] Hamidullah, II, 1018.
[59] Buhârî, Hars, 18; Hibe, 35.
[60] Buhârî, İcare, 22; Müslim, Büyû", 86, 87.
[61] Ebû Dâvûd, Harâc, 3074.
[62] Hamidullah, I, 474.
[63] Ebû Dâvûd, Harâc, 3062.

İslâm tarım ekonomisinin mühim bir kaynağını, fetihler sonucu ortaya çıkan uygulamalar teşkil etmektedir. Benû Nadîr toprakları fethedildiğinde (4/625), topraklar, mülkiyeti devlete ait olmak üzere kullanım hakkı verilerek gazilere dağıtılmıştı.

Hayber'in fethinden sonra (7/628), bu toprakların İslâm devletinin mülkiyeti altında olduğu belirtilmişti. Hayberli yahudilerin, bu toprakları kendilerinin daha iyi tanıdıklarını ileri sürerek, yerlerinde bırakılmak şartıyla mahsulün yarısını verme teklifleri kabul edilmişti. Fedek yahudileri de bu olaydan sonra İslâm hakimiyetini kabul etmişler, onlardan alınan harâcın tamamı devlete tahsis edilmiştir. Bunun gibi, savaşsız elde edilen zenginlikler, fey' kavramı adı altında devlet mülkiyetine geçirildi.[64]

Bazı topraklar da himâ (korunmuş şey) diye isimlendirilerek ferdî mülkiyet alanından çıkartılmıştı. Mekkeli müslümanlar Medine'ye göç ettiklerinde, Medineliler (ensâr) kendilerini mallarına ve topraklarına geçici olarak ortak etmişlerdi. Hz.Peygamber, bu şekilde bir hurmalığa sahip olmuştu. Fakat Mekkeli müslümanların durumları düzelince Medinelilere mallarını geri verdiler.[65] Vakıf uygulamasına da ilk defa Hz.Peygamber devrinde rastlıyoruz.

Hz. Peygamber daha Medine devleti kurulurken 'anayasa'da 'sosyal sigorta' kurumuna işaret etmişti. Medine 'vatandaş'larından herhangi biri ağır bir kan diyeti (tazminat) borcu altına girdiği takdirde bu, devletin ortak 'yardımlaşma sandığı'ndaki fondan (ma'akıl) ödenecekti.[66]

Hz.Peygamber döneminde para basılmadı. Komşu ülkelerde kesilmiş sikkeler serbestçe tedâvül ediyordu. Gümüş sikkelere dirhem (Dirhem Kisrevânî, İran kökenlidirler), altın sikkelere dinar (Dînâr Hıraklî, Bizans kökenlidirler) deniyordu. Bir dinar on dirheme eşitti yani onluk (desimal) sistem geçerliydi. Külçe halindeki altın ve gümüş te ödemelerde kullanılıyordu. Bunun dışında Medine'ye bağlı bölgelerin ödedikleri yıllık vergiler vardı.[67]

Hz. Peygamber döneminde Mekke valisinin gündeliği 1 dirhem idi. Bir koyunun fiyatı yarım veya bir dinardı (5-10 dirhem). Deve fiyatları 22 dirhemden 400 dirheme kadar değişiyordu. Bir at 10 ûkıyye (400 dirhem), bir semer 13 dirhem, bir kalkan 3 dirhem, bir mızrak 4 dirhem, bir balta 1 dirhem, iki parçalı bir elbise 1 ûkıye (40) dirhem olmalıydı. Bir esirin kurtuluş fidyesi 4000 dirhem idi. Köle fiyatları 200-800 dirhem arasında değişiyordu.[68]

64 Ebû Dâvûd, Harâc, 3062.
65 Müslim, Cihad, 70.
66 Hamidullah, I, 579.
67 Hamidullah, II, 1046.
68 Hamidullah, II, 1049-1051.

C. HALİFELER DÖNEMİ EKONOMİSİ (632-661)

İslâm iktisat tarihi, bize Müslümanların çeşitli dönemlerde fiilî ortak pazarlar oluşturduklarını göstermektedir. Daha hicretin birinci yılından itibaren yapılan fetihler İslâm'ı çok geniş bir sahaya yaymıştı.

Hz. Peygamber devrindeki 3 milyon km^2yi aşan toprağa ilaveten Halifeler dönemindeki 25 yılda 10 milyon km^2lik bir alan elde edildi. Böylece Çin'den İspanya'ya kadar uzanan geniş bir ülke başkent Medine'nin yönetimi altındaydı.[69]

1. Hz. Ebû Bekir dönemi (632-634)

Hz. Peygamber'den sonra işbaşına gelen halifeler döneminde (632-661) İslâm geniş bir alana yayıldı.

Hz.Peygamber'den sonra müslümanların başına Hz. Ebû Bekir (632-634) getirildi. Arap yarımadasında başgösteren ayrılıkçı ve geriye dönücü hareketleri bastırarak tekrar birliği sağladı.

O'nun uğraştığı başlıca konu, Arabistan yarımadasında ortaya çıkan irtidat ve irtica (dinden dönme) hareketleriydi. Mekke ve Medine hariç, hemen bütün Arap kabilelerinde, çeşitli gerekçelerle, İslâma karşı ayaklanmalar ortaya çıkmıştı. Ayaklanan kabilelerin bir kısmı zekât yükümlülüğünden kurtulmak istiyorlardı. Fakat Ebû Bekir bunlara taviz vermedi. Belki bir dereceye kadar, eski Arap kabileciliğinin yeniden ortaya çıkışı olarak yorumlanabilecek bu hareketler, Ebû Bekir ve arkadaşlarının tavizsiz gayretleriyle bertaraf edildi ve birlik tekrar sağlandı.

İrtidat hareketlerinin bastırılmasından sonra, himâ adı verilen kabile toprakları tamamen İslâm devleti'nin mülkiyeti altına alındı. Bu olgu, kabilenin yerini devletin ve kabileciliğin yerini İslâm birliğinin almasının bir göstergesidir. Himâların devlete intikali, ilkin askerlerin oturduğu ve hayvanlarını otlattığı yerlerde uygulandı. Bu tür uygulamalar Emevîler döneminde çoğalmıştır.[70]

2. Hz. Ömer dönemi (634-643)

İkinci halife Hz. Ömer dönemi (634-643) fetihler dönemidir. İslâm devleti İran ve Bizans'a karşı saldırıya geçti. 3-4 milyonluk Müslüman kitlenin 150 milyona meydana okumaya başladığı rivayet edilir. Müslümanlar kısa sürede İran'ın büyük bir kısmını, Mısır, Suriye ve Irak'ı fethettiler.

Suriye, Mezopotamya ve Mısır'ın eski halkları, Müslüman Arapları toprak-

[69] Hamidullah, II, 966.
[70] İnalcık, 1993, 16.

larını zapteden güçler olarak değil, bir kurtarıcı olarak karşılıyorlardı. Bunlardan bir kısmı, etnik köken ve dil bakımından Araplarla ortaktılar. Halbuki bunlar yüzyıllarca Roma, Bizans veya Sâsânî imparatorluklarına bağlı yaşamışlardı. Şehirlerde yaşayanların düzen ve barışa olan özlemleri ile İslâm'ın demokratik, eşitlikçi, çoğulcu ve toplumcu yapısı geniş bölgelerde kısa sürede kültürel ve iktisadî bir hakimiyet kurulmasına yol açtı.

Fetihler hayatın akışı ve sürekliliğinde bir kesinti oluşturmadı. Mahalli kurumlar, bürokrasi, mâliye ve para sistemleri, kısaca mahalli gelenekler bazı düzeltmelerle varlıklarını sürdürüyorlardı.

İslâm'ın Avrupa'yı Akdeniz'den ve dünya ekonomisinden kopardığı ve kendi içine ittiği şeklinde ifade edilen Pirenne'in ünlü tezinin[71] tam aksine, Avrupa İslâm fetihlerinden etkilenerek kapanma ve boğulma devrine girmemiş, belki bu süreç hızlanmış, ancak bu fetihler sayesinde ticâret ve kültür dünyasına bağlanmıştır. Asıl olarak IV. ve V. yüzyıllarda Kuzey'den gelen Barbar istilası, Merovenj (476-750) ve daha sonra Karolenjlerin (750-887) yönettiği Batı'da iktisadî kapanmanın sebebi olmuştu. İslâm'ın yayılması ise, sonuçta, Batı'nın iktisadî gelişmesine yol açacaktır.[72]

Son derece basit bir hayatla yetinmek zorunda olan Araplar, lüks hayat süren bu iki toplumla temas ederek bu yeni hayat tarzını benimsemeye başladılar. Mesela, İran'la çatışıncaya kadar un elemesini ve kepeksiz ekmeği bilmeyen Arapların tüketim kalıbını, İran ve Roma mutfakları belirlemeye başlamıştı. Bütün bu değişmeler tedricen değil, ansızın ortaya çıkmıştı.[73]

Önceden 15-20 dirhemlik bir servete malîk olan bir Arap zengin sayılırken, İran ve Suriye'nin fethinden sonra bu kadar parası olmayan hemen hemen hiç kimse kalmamıştı.

Fetihler sonunda yüzyıllar boyunca biriktirilen muazzam servetler müslümanların ellerine geçmeye başladı. Fatihler ganimetlerden elde ettikleri meblağları ifade edecekleri rakamları bilmiyorlardı Müslümanlar, Hıristiyanlık ve Mecûsilik gibi dinlere mensup ruhbanların kilise ve tapınaklarda biriktirdikleri ve Kur'an'ın ifadesiyle "Allah yolunda infâk" etmedikleri altın ve gümüşü para olarak piyasaya sürdüler. Sâsânî saraylarından elde edilen kıymetli madenler de aynı şekilde tedâvüle sürülerek mübadele hacmini genişletiyordu. Para arzının artışı piyasayı kamçıladı ve büyük bir iktisadî canlılık oluşturdu. Her çeşit mala karşı büyük bir talep uyandı. O zamana kadar ulaştırma imkanları olduğu halde sırf ödeme güçlüklerinden dolayı kapalı kalan pazarlar açılarak ekonomiyle bütünleşti.[74]

71 Pirenne, 1983, 9-12; Cipolla, 2002b, 57.
72 Lombard, 1983, 15-18.
73 Ahmed Hilmi, 1974, 230.
74 Sahillioğlu, 1989a, 63-72.

İslâm özellikle mâliye ve para konularında mahallî geleneklere bağlıydı. Bu yüzden fetihlerden sonra bizzat müslümanlar tarafından ağırlık, şekil, desen, resim ve yazı bakımından eskilerinden farkı olmayan yeni sikkeler basıldı. Bu arada piyasalarda bir süre kağıt ve deri paralar tedâvül etti.[75]

Kırk dirheme veya bu kadar tutan gümüş ağırlık birimine ûkıye, yarısına nişş deniyordu. Batı dillerinde ûkıye'nin karşılığı uncia veya once'dur.[76] Bunun dışında 1 sâ' yaklaşık 4 kg., 1 mudd yaklaşık 1 kg., 1 vask, 60 sâ' yani yaklaşık 240 kg.ağırlığında idi. Bütün bunlar bölgelere göre farklılık gösteriyordu.[77]

Özellikle saray ve tapınaklardan ele geçirilen altın ve gümüşün para arzını arttırması sonunda görülen iktisadî canlanma ile oluşan gelirden ve artan refahtan bütün halk payını aldı; halka maaş bağlandı.

Aslında Hz.Peygamber devrinden beri ihtiyaç sahiplerine devlet hazinesinden bağış (atiyye) yapılagelmekteydi. Hz. Ömer bunu sistemleştirerek ihtiyaç sahiplerini derecelendirdi. Bu sistem, İranlılardan alınan dîvân kurumu tarafından yürütülmüştür. Düzen şu şekildeydi:

a. Erkekler:

1. Hz.Peygamber'in amcası Abbas'a 8 bin dirhem,
2. Bedir gazileri ile Hasan, Hüseyin, Ebû Zer ve Selman'a 5 biner dirhem,
3. Bedir ile Hudeybiye arasında müslüman olanlara 4 biner dirhem,
4. Hudeybiye'den sonra müslüman olanlara 3 biner dirhem,
5. Mekke'nin fethinden sonra müslüman olanlar ile Kadisiye muharebesinde ve Suriye savaşlarında bulunanlardan fevkalade yararlıkları görülen 20 kadar kişiye 2 biner dirhem,
6. Kadisiye savaşından sonrakilere üçyüz ila biner dirhem.

b. Kadınlar:

1. Hz. Aişe: 12 bin dirhem (10 bin dirhem kabul etti),
2. Peygamberin diğer zevceleri 10 biner dirhem,
3. Bedir gazilerinin kadınlarına beşyüzer dirhem,
4. Bedir ile Hudeybiye arasında müslüman olanların kadınlarına dörtyüzer dirhem,
5. Hudeybiye'den sonra müslüman olanların kadınlarına üçyüzer dirhem,
6. Kadisiye gazilerinin kadınlarına üçyüzer dirhem,
7. Sonrakilere yüzer dirhem.

[75] Hamidullah, II, 1046-7.

[76] Hamidullah, II, 1047. Bu dönemde 1 dirhem 2.97 gram civarında gümüş olduğuna göre 11,88 gramlık gümüş ağırlığı 1 ûkiye olmalıdır. Bkz. G.C. Miles, Dirham, Encyclopaedia of İslâm. Osmanlıların kullandığı okka (once, ukıyye, vakıyye) buradan türemiş olmalıdır. Bir vakıyye 400 dirheme veya 1285 grama eşitti.

[77] Hamidullah, II, 1047.

Bu atiyyeler senelik olarak Beytü'l-mâl'den ödenirdi. Fakir ve miskînlere de yeterli derecede un tahsis edilmişti ki buna rızk denirdi ve aydan aya ödenirdi.[78]

Yine bu dönemde Hz. Peygamber asrında iktisadî yönü oluşmuş bulunan iktâ' sistemi askerî boyut kazandı. Yani fethedilen toprakların gelirleri, askerlere maaş olarak ayrılmıştı.

Hz. Ömer fethedilen geniş toprakları gaziler arasında dağıtmamış, eski sahiplerinin elinde bırakmıştı. Bunların ödedikleri vergiler (daha doğrusu kira) hazine hesabına tahsil edilip askerlerin maaşına tahsis edildi. Sonraki devirlerde hazine aradan çekilecek, böylece askerler topraktan devlete düşen payı, maaşları karşılığında bizzat toplayacaklardı. Bununla birlikte, istila dolayısıyla sahipsiz kalan bir takım topraklar da işletilmek ve devlete ait vergileri ödenmek şartıyla özel kişilere bırakılmıştı.[79] Bu uygulama Osmanlı tımar sisteminin esasıdır.

3. Hz. Osman (643-655) ve Hz. Ali (655-661) dönemleri

Bu dönemlerde iç karışıklıklar görüldü. Hz. Osman (643-655) ve Hz. Ali (655-661) dönemlerinde refahla birlikte sosyal bunalımların da arttığını görüyoruz.

Bunun yanında, İslâm ile yerli kültürlerin etkileşimi yeni meseleler ortaya çıkarmıştır. Yeni şehirler kurulmuş ve yeni bir medeniyet anlayışı belirmiştir.Başkent Medine'ye rakip olan yeni şehirler kuruldu. İran etkisi altındaki Basra ve Kûfe ile Bizans etkisi altındaki Şam ve Kahire gibi.

Mesudî'ye göre,[80] Hz.Peygamber'in arkadaşları Hz. Osman devrinde toprak ve mal sahibi olmuşlardı. İlk bakışta İslâm ekonomisinin servet temerküzünü engelleyen özelliğine ters gibi görünen bu durumu, toplumun umumî refah seviyesinin yüksekliği ile bir arada ele almak zorunluğu vardır. Yine ortaya çıkan sosyal bunalımları kısmen bu servet ve refah artışı ile açıklayabiliriz. Bu bunalımlar, Emevi saltanatına zemin hazırlamıştır.

[78] A. Hilmi, 1974, 230.

[79] Turan, 1967.

[80] Hz. Osman'ın, şehit edildiği sırada, hazinedarının nezdinde 150 bin dinarı ve 1 milyon dirhemi ile çok sayıda deve ve atı vardı. Zübeyr'in arkasında bıraktığı servet 400 bin dinar ile bin cariye idi. Talha'nın Irak tarafından elde ettiği günlük gelir bin dinar, Surat tarafındaki ise bundan fazla idi. Abdurrahman b. Avf'in bin atı, bin devesi ve onbin koyunu mevcuttu. Vefatında serveti 84 bin dinara ulaşmıştı. Zeyd b. Sabit o kadar çok altın ve gümüş bırakmıştı ki, bunlar keserle kırılmak zorunda kalınmıştı. Bıraktığı toprakların ve malların kıymeti 100 bin dinar civarındaydı. Yüli b. Münibe 50 bin dinarla 300 bin dirhem kıymetinde gelir kaynağı ve mal bırakmıştı. Zikreden A. Hilmi, s. 231, 232.

D. EMEVÎLER (661-750)

Bu devirde İslâm Devleti'nin sınırları Atlas Okyanusuna ulaştıktan sonra, İspanya'nın fethiyle (711) Pirenelere dayandı. Müslümanlar Paris yakınlarındaki Poitiers'de durduruldular. Asya'da Sind ırmağı aşıldı ve Çin sınırlarına varıldı. Maveraünnehir ele geçirildi. Müslümanların Kuzeyde ulaştıkları en uç nokta Talas oldu (751). Bu haliyle İslâm Devleti'nin alanı İskender ve Roma imparatorluklarının yaklaşık toplamına ulaşmıştı. Roma en geniş sınırlarına beş yüzyılda ulaşabilmişdi. Müslümanlar ise bir yüzyılda bunu gerçekleştirdiler.[81]

Emevîler iş başına gelince, Muaviye (661-680) vergileme işini yeniden düzenledi. Ziraî faaliyetlere önem verdi. Yakubî'nin rivayetine göre, onun zamanında, Hz. Ömer tarafından oluşturulan toprak sisteminden hazineye 12 milyon dirhem geliyordu. Bu, toprakların Hz. Ömer'den sonra askerî ve sivil hizmet karşılığı olarak değil, Beytü'l-mâl'e ödenecek bir kira bedeli karşılığında iktâ' edilmeye başlandığını gösterir. Böylece topraklardan vergi toplanması, peşinleri devlete ödenmek şartıyla kişilere bırakılmış, böylece ziraî mukataa sistemi kurulmuştur. Daha sonra Abbasî, Fâtımî ve Büveyhîlerde özel şahıslara verilen mukataa anlamında iktâ'lar görülecektir.[82]

Fetih hareketleri Emevîlerle birlikte Kuzey Afrika'ya, Asya içlerine, Akdenize yönelmiş, ganimetleri çoğaltmış ve ticâret yollarında da müslümanları hakim kılmıştı.

Abdülmelik (685-705) öncesinde, Arap piyasalarında, dinar denen Bizans ve dirhem denen İran kaynaklı paralar tedâvül ediyordu. Müslümanların para operasyonları Hz. Ömer devrinde başlamış, tedâvüldeki dirhemler standardize edilmiş, Hz. Ali de ilk İslâm dinarını basmış (660), fakat bu para piyasada tutunamamıştır. Abdülmelik bu duruma bir son vererek ilk İslâm paralarını basmaya başladı (693). Bu gümüş dirhemin ağırlığı, Hz. Ömer'in tesbit ettiği şekilde kalmıştı. Ancak Emevî altın parası, yani dinarı, Bizans dinarından daha hafif idi. Kötü para iyi parayı piyasadan kovduğu için biraz ağır kalan Bizans dinarları piyasadan çekildiler, yerlerini İslâm dinarına bıraktılar.[83] Bu dönemden itibaren Çin sınırlarından İspanya'ya kadar olan bölgelerde İslâm paraları yaygınlaştı.

İslâm para uygulaması, dinar ve dirhem isimlerinde de görüldüğü gibi, İran, Roma ve Bizans geleneğini sürdürdüğü gibi Ortaçağ Avrupası da İslâm para sisteminden birçok unsuru benimsemiştir. Mesela Bizans'ın iktisadî gücünün zayıf-

[81] Sahillioğlu, 1989a, 60.

[82] Bilindiği gibi mukataalar genellikle özel kesim (mültezimler) tarafından peşin ve yıllık ödemelerin hazineye yapılması şartı ile çalıştırılan işletmelerdir. Bu işletmeden elde edilen gelir ile hazineye ödenen pay arasındaki fark mültezimin kârını oluşturur. Bu tür iktâ'lar hakkında bkz. Turan, 1967.

[83] Lombard, 1983, 110-1; Erkal, 1985.

ladığı XII. ve XIII. yüzyıllarda İslâm altın dinarları Bizans nomizma'sının daha önceki dönemlerde oynadığı rolü üstlenerek Akdeniz ticâretinde hakim ödeme birimi olmuştur.[84] Harun Reşid (786-809) devrinde ödemelerde altının çok daha büyük miktarlarda kullanılmaya başlanması mübadele hacmiyle birlikte altın arzının genişlediğini gösterir.

Gelişen ticâret finans sistemini de geliştirmişti. Beytü'l-mâl ihtiyat fonları bulunduruyor, takas odası (clearing house) işlevini görüyor, para emisyonunu düzenliyor, üreticilere kredi veriyordu. Eğer Beytü'l-mâli bir çeşit Merkez Bankası olarak kabul edersek devlet gelirlerinin toplanmasına aracılık eden dihkanları da onların muhabirleri olarak görebiliriz. Zira dihkanlar bazan devletin ödemelerini, Beytü'l-mâla olan borçlarına mahsuben, yaparlardı. Yine cehbez ve sarraf gibi özel bankalara benzer çalışan kişilere de rastlanmaktadır.[85]

Cehbezler mevduat topluyorlar ve özellikle devlete kredi veriyorlardı. Böylece onlar günümüz bankalarının iki önemli işlevini yerine getirmektedirler. Cehbezler Sâsânîler devrinden beri Ortadoğu'da bilinmektedir.

Bir başka kredi kurumu da daha çok esnaf ve tüccarın bu tür ihtiyaçlarını karşılayan sarraflardır. Sarrafların da Bâbillilerden beri varlıkları bilinmektedir. Bunlar mevduat kabul edip, bunun karşılığında senet veriyorlar, mevduat sahibi olanlar da (ki bunlar genellikle tüccarlardır) ödemelerini çek ile yapıyorlardı. Çek ve poliçe keşidesine aracılık ediyorlar, bazan devlet gelirlerini toplama (iltizam) işini üzerlerine alıyorlardı. Yine sarrafların, takas odası işlevini de gördüklerini biliyoruz.[86] Ortadoğu'da, özellikle sarraflar vasıtasıyla, kredi ve bankacılık geleneğini Babillilere kadar çıkarmak mümkündür. Cehbezlerin varlığı Sâsânîlerden beri bilinmektedir. İslâm çağında ise Muaviye (661-680) devrinden beri cehbezler faaliyettedir.

Madenî para sisteminde paranın nakli önemli bir meseledir. Daha İslâm'ın ilk yüzyılında para naklini ve tedâvülünü kolaylaştıran poliçe (süftece), çek (sakk) ve havale senetlerinin varlığı bilinmektedir. Farsça sıfta (havale senedi) kelimesinden kaynaklanan süftece ismiyle kullanılan poliçe ve kredi mektubu, paranın şehirler arasında naklinden doğan mahzurları ortadan kaldırıyordu. Arapça'da sakk olarak kullanılan Farsça çek kelimesi asli şekli ve manasıyla bugün Batı dillerinde de yaşamaktadır. Hz. Ömer devrinde de varlığı bilinen çek keşidesi, Beytü'l-mâl'e ve daha çok cehbezlere yapılabilirdi.[87] Bu uygulamalar, İslâm ülkelerinde para ekonomisinin başlardan beri geliştiğini gösterir.

Bütün bu kredi uygulamaları, Haçlılar vasıtasıyla Avrupa'yı etkilemiştir. Ba-

[84] Pamuk, 1999,6.
[85] Salih Ahmed Ali, 1953, 249-267.
[86] Dûrî, 1974, 164-171.
[87] Dûrî, 1948, 173-9.

zıları, çek gibi isimleriyle beraber varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bankalar Avrupa'da ilk defa XV. yüzyılın başlarında İtalya'da ortaya çıkmıştı. Çek kullanımı da aynı dönemde başlamıştır. İslâm ülkelerinde daha VII. yüzyıldan beri varlıkları bilinen çek ve poliçe uygulamasının da tesiriyle para ekonomisi oldukça gelişmişti. Yine rehin işlemine dayanan bir kredi işlemi olan muhatara, Batı'da mohatra adıyla uygulanmıştır.[88]

Öte yandan, bir çok vergiyle mükellef olan köylüler İslâm'a girmek ve şehirlere yerleşmek suretiyle bu vergilerden kurtulabiliyorlardı. Bu yüzden, Irak valisi Haccâc şehirlere göçü yasaklamış, müslümanların topraklarına da harâc vergisi koymuştu.

Bu arada Emevî halifesi II. Ömer (Ömer b. Abdülaziz) (717-720) büyük bir malî reform yapmıştı; Bu reform, fethedilen toprakların sanki ümmete vakfedildiği, dolayısıyla devlete ait olduğu görüşüne dayanıyordu. Daha önce Hz. Ömer tarafından kurulmuş olan vergi sistemi özelliğini kaybetmişti. Çünkü bir çok müslüman fethedilen eyaletlerde toprak satın almışlar ve bu topraklar için, müslüman oldukları gerekçesiyle, harâc muafiyeti ileri sürmüşlerdir.

Ömer b. Abdülaziz müslümanların bu fethedilen ve ümmete vakfedilen toprakları özel mülkiyetleri altına almalarını yasakladı. Harâc ile mükellef olan bir köylü müslüman olursa, bunun mülk toprağı toplumun müşterek malı oluyordu. Eğer bu köylü terk ettiği toprağı tekrar ekip biçmek isterse, devlete bir kira bedeli ödemek zorundaydı. Bu bedel, köy toplumundan toplanan vergi miktarını tamamlamak için kullanılıyordu. Böylece aşınan vergi sistemi, reform sonunda, eski haline getirilmeye çalışılmış ve toprakların özel mülkiyet altına alınma süreci durdurulmuştur.[89]

E. ABBASÎLER (750-1258)

Bu dönemde orduların büyümesi ve nakdî mübadelenin zaman zaman zayıflaması maaşların aynî olarak ödenmesini zorunlu hale getiriyordu. Zamanla devlet aradan çekilip ordu toprağa bağlandı ve askerler maaşlarını toprak gelirlerinin paylarına düşen kısmından elde etmeye başladılar. Böylece, birçok yerde vergi toplayıcısı ve kiracısı haline gelen kumandanlar, maiyetlerindeki askerlerin masraflarına karşılık olarak hesaplanan gelirleri tahsil ettikleri ve rütbelerine göre değişen büyüklüklerdeki toprakların iktâ' sahipleri olmuşlardır.[90]

[88] Turan, 1980, 372. Bu işlem, aynı adla, faizli kredi yasağını aşmak için Ortaçağ Batı Avrupasında yaygın olarak kullanılmıştır. Bkz.Rodinson, 1969, 72.

[89] Brockelman, 1964, 83-4.

[90] Turan, 1967.

Emevî fetihleri, dünya ticâretinin müslümanlar eline geçmesini sağlamıştı. Bu devlette kara ticâreti önemli iken, Abbasîler'de deniz ticâreti ön plana geçmiştir. XII. yüzyıla kadar Hıristiyanlar, İbn Haldûn'un söylediği ileri sürülen biraz da mübalağalı bir deyişle, Akdeniz'de bir tahta parçası bile yüzdüremez hale gelmişlerdi. Yani, Akdeniz müslümanların denetimi altındaydı. Bu, Avrupa ile ticâretin İslâm hakimiyeti altında sürmesine sebep oluyordu.[91]

Uzun yıllar başkalarının egemenlikleri altında kalmış olan insanlar, İslâm'a kolaylıkla kucak açabiliyorlar, yeni hayata çabucak intibak edebiliyorlardı. Bu sebepten gerek Araplar, gerek müslüman olan yabancılar barış havasına kolaylıkla girip ticâret ve ziraat hayatına geçebiliyorlardı. İklim farklılaşmasına rağmen bu geniş topraklar üzerinde güvenliğin sağlanmasıyla girişilen ticârî faaliyetler, mübadele hacmini yüksek bir seviyeye çıkarmıştı.

VII ve XI. yüzyıllar arasında Moğol istilası dönemine kadar Atlas okyanusundan Çin sınırlarına, Hind okyanusundan Kafkaslara ve Hazar denizinin kuzeyine kadar uzanan bölgelerde, bir İslâm ortak pazarı çerçevesinde yoğun bir ticârî faaliyet görülmekteydi. Uzakdoğu-Avrupa ticâreti müslümanların denetimi altına girmişti. Buna İspanya ile Fransa'da Poitiers'ye kadar olan kısımlar hariç Avrupa'yı ve Afrika'da Büyük Sahra'nın kuzeyinde kalan bölgeler ile bir süre sonra İslâm ülkesine katılacak olan Hind'i dahil etmezsek, haritamız az çok tamamlanmış olur.

Müslümanların Uzakdoğu ticâret yollarını ellerine geçirmeleri ve Avrupa'yla ticârî münasebete girişmeleri mübadelenin daha geniş bir sahaya yayılmasına sebep olmuştur. Müslüman tüccarlar için Hind, Çin, Türkistan ve Rusya içleri yabancı yerler değildi. Rusya'da, İskandinavya'da, İngiltere'de, İrlanda'da yapılan kazılarda elde edilen İslâm paraları, ulaşım imkanlarının kısıtlılığına rağmen, İslâm paralarının hakimiyetinin ve ticâretin ne kadar geniş sahalara yayıldığını gösterir.[92]

Ortaasya'dan İspanya'ya kadar uzanan İslâm fetihleri, eski dünyanın iktisadî bakımdan değerli bölgelerini İslâm toprakları haline getirmişti. Yeraltı ve yerüstü sulama kanalları ile donatılmış Türkistan, verimli topraklarıyla Mezopotamya ve Mısır, buğday ve zeytinyağı deposu Kuzey Afrika, ileri maden teknolojisine sahip Kafkasya ve Avrupa'nın Batı'daki kapısı İspanya İslâm toprakları olmuştu. İran, Mezopotamya, Suriye, Türkistan ve Mısır çok gelişmiş el sanatlarına ve küçük sanayie sahiptiler. Dünyanın başlıca altın madenlerine ulaşan yollarla ipek ve baharat yolları gibi belli başlı ticâret yolları müslümanların elindeydi.

Büyük limanlar ve tersaneler, yetişkin denizciler ticârî genişlemenin ön şartlarıdır. Basra Körfezi ve Kızıldeniz ulaşımı, Suriye-Mısır limanları, İspanya'daki Vâdiyü'l-kebir (Quadalkivir) nehri ile bağlantılı Cebelitarık ve Sicilya boğaz

91 Barkan, 1957, 38-40.
92 Sahillioğlu, 1989, 58-71.

ve limanları kısaca bütün Akdeniz müslümanların denetimi altındaydı.

Avrupa-Ortadoğu-Ortaasya arasındaki yollar ve Kuzey Afrika'daki ulaşım organizasyonları ile kervan yollarındaki büyük şehirleri müslümanlar denetliyorlardı. Soyları Fenikelilere kadar uzanan ve dış ticârette uzmanlaşmış kadrolar da müslüman olmuşlardı. Bunlar, 'Doğulu' anlamında 'Syri' adı ile anılıyorlardı. Eski Babil para ve finans geleneğine de müslümanlar varis olmuşlardı. Siyah Afrika, Endonezya, Türkistan ve nihayet Çin İslâm etkisi altına girmişti. Bu ortamda Akdeniz ile Hind Okyanusu'nun âdeta birleştirildiğini görüyoruz.

Fetihler daha çok iklim şartlarının belirlediği sınırlarda duruyor ve ziraî faaliyetler önem kazanıyordu. Ziraat ve sanayide emeğin rolü önemlidir. Hür işçilerin önemi giderek artmakla birlikte büyük ölçüde köle istihdam edilmekteydi. Nüfus artışı ve şehirleşme refahla birlikte bunalımlar getirmiş ve emeğin bu refahtan aldığı pay nisbî olarak düşmüştür.

Tarım ve sanayide hür işçilerin önemi giderek artmakla birlikte, büyük ölçüde köle istihdam edilmekteydi. İktisadi gelişmenin bir parçası olan sınaî gelişmeyi teknolojik ilerleme değil, müsait siyasî hadiselerin ortaya çıkardığı imkanlar sağlıyordu. Zaten ihtiyaca göre üretim zihniyetine dayanan İslâm ekonomisinde teknolojik gelişme de ihtiyacının bir fonksiyonu olabilirdi. Nitekim bu sistemde, kendiliğinden teknik gelişmelerle kamçılanan ve yeni tüketim arzuları oluşturan bir üretim tarzı görülmemiştir.

Abbasîler'de eyaletlerden elde edilen harâc, öşür ve sadaka gelirleri, mahalli harcamalar çıktıktan sonra Beytü'l-mâl'e, yani merkezî hazineye gelir kaydedilirdi. Vergilerin bir kısmı ayni, bir kısmı ise nakdî idi. Harun Reşid devrindeki (786-809) bir bütçeden, merkeze yapılan ödemelerin arttığını görüyoruz. Buna göre, 1 dinar 22 dirhem kabul edilmek suretiyle 5 milyon dinarlık değere aynî ilavelerin de katılmasıyla 125 milyon dirhem elde edilmektedir. Nakit para 404.780.000 dirhem olduğuna göre, toplam safi gelir 530 milyon dirhemi bulmaktadır.[93] Bu dönemde ödemelerde altının çok daha büyük miktarlarda kullanılmaya başlanması, bir yandan iktisadî faaliyetlerin, bir yandan mübadele hacminin, bir yandan da altın arzının genişlediğini gösterir.

Muktedir (908-932) zamanında lüks ve israf sebebiyle bütçe açıkları başgöstermişti. Buna rağmen, bu halife zamanında hazırlanan 918-9 yılı bütçesinden anlaşıldığına göre, birçok eyalet Bağdat'a muazzam vergi gelirleri göndermeye devam ediyordu. Roma İmparatorluğu'ndan zaptedilen eyaletlerden Bağdat'a altın akıyor ve çok kere hemen Doğu'nun (Hindistan'ın) yolunu tutuyordu. Bu bütçeden öğrendiğimize göre, elde edilen gelirler, Mekke ve Medine'ye, Hac yollarına, hudut kalelerinin bakımına, hakimlere, zabıta memurlarına, posta idareleri-

[93] S.A. Sıddıki, 1972, 230-234.

ne harcanıyordu. Bununla birlikte en büyük harcama kalemini saray masraflarıyla asker maaşları oluşturuyordu. Bundan başka, halifeler ve yakınları muazzam meblağlar toplayabiliyorlardı.

Hazine açıklarının kapatılması yolu olarak da müsadere usûlü geliştirilmişti. Muktedir, mesela 914 yılında bir mücevhercinin 4 milyon dinar kıymetindeki servetini müsadere etmişti. 50 bin dinardan 100 bin dinara kadar para cezaları hiç de nadir değildi. Menkul servetin emniyetsizliği toprak satın alımlarını çoğalttı. Malı korumak için aile vakıfları da etkin bir yol olabiliyordu. Para darlığı iktâ' sistemine hız kazandırmıştı.

Cehbezler, başlangıçta harâc katipliği gibi kamu mâliyesiyle ilgili işlerle uğraşırlarken, Abbasîler devrinde mukataa iltizamlarını üzerlerine almaya başladılar. Devlet, kredi kaynakları olan cehbezleri himâye etmekteydi.

VIII-XI. yüzyıllar arasında yeni büyük şehirler ortaya çıkmıştı. Zaten İslâm medeniyetini, Semerkand'dan Kurtuba'ya kadar uzanan bir şehir medeniyeti olarak tanımlamak yanlış değildir. Bu büyük alan üzerinde muazzam bir kültürel ve iktisadî etkileşim ortamı doğmuştu.[94]

İslâm'ın yayıldığı sahalarda karşılaştığı kültürlerle uzlaşmayan tarafları ayıklanmaya çalışılırken yeni müslüman olanların İslâm ilkelerine ters düşmeyen iktisadî malî, hukukî, siyasî birikimleri İslâm'dan sayılmıştır. Böylece her ırk, renk ve dilden insanın kalp, kafa ve kol güçleriyle müşterek İslâm medeniyeti oluşturulmuştur. İslâm'ın daha ilk yüzyılında İmâm A'zam Ebû Hanîfe gibi Arap olmayan müslüman ilim ve fikir adamlarıyla karşılaşmamız bizi şaşırtmamalıdır.[95]

İslâm'ın yeni müslüman olanların getirdikleri unsurlarla ve tercüme faaliyetleri sonucu eski Yunan, Hind ve İran kültürleriyle karşılaşması ve kabile hayatından şehir hayatına doğru oldukça süratli bir şekilde yer değiştiren müslümanların karşılaştıkları yeni şartlar, kaynağını Kur'an ve Sünnette bulan çeşitli ilimlerin sistemleştirilmesine sebep oldu. Bu etkileşim alanı sanılandan da geniştir. Avrupa'da yapılan arkeolojik kazılarda çıkan, üzerinde kufi yazıyla 'Bismillah' yazılı bronz bir haçın ele geçirilmesi, İslâm'ın kültürel yayılmasını göstermesi bakımından hayli ilginçtir.[96]

Tefsir, Kur'an'ı gelişen dünyaya ve ortaya çıkan yeni şartlara göre yorumlayabilmek; Usûlü'l-hadis, İslâm ilkelerinin ikinci kaynağı olan sünnetin kaybolmaktan kurtarılması; Usûlü'l-fıkh ve fıkh gelişen farklı coğrafyalara dahil cemiyetlerin ihtiyaçlarına İslâmî çözümler bulmak gayesiyle hukuk usûl ve nizamı kurmak endişesinden; Kelam, İslâm inanç ve düşüncesinin özellikle Yunan'la olan çatışmasından doğmuştur.

[94] Lombard, 1983, 20-23.
[95] Barkan, 1957, 59.
[96] Dawson, 1976, 271.

İktisadi refah sosyal kutuplaşmalar ortaya çıkarırken, geleneksel İslâmî ahlâk ve hayat tarzında değişmeler ortaya çıkmıştır. İslâm'ın getirdiği, maddenin bir imtihan vasıtası olarak sadece Allah rızasına uygun biçimde kullanılınca bir kıymet ifade edebileceği görüşü zedelenmiş, sonuçta siyasî mücadeleler ve içtimaî huzursuzluklar baş göstermişti. Hz.Peygamber'in zaten gittikçe azalmakta olan arkadaşlarının (ashab) çoğu h. 35'ten itibaren meydana gelen siyasî çekişmelerden uzak kalmaya ve İslâmî hayat tarzını saf haliyle korumaya çalışmışlardır. Bunların yetiştirdikleri nesil (tabiûn) zamanında (I-II/VII-VIII. yüzyıllar) ganimetler çoğalıyor, ziraî ve ticârî faaliyetler gelişiyor, Muaviye (661-680) zamanında başlayan servet yığılmaları genişliyor, günümüzde de etkisi süren siyasî facialar ortaya çıkıyordu.

İşte bu durumun belirginleştiği VIII. yüzyılda, Hz.Peygamber ve arkadaşlarının yaşayışını örnek alarak Kur'an'ın getirdiği ilkeleri sürdürmek isteyenler, tasavvuf hareketini başlattılar. Hicrî I/VIII. yüzyılda Ebû Haşim Sufi (öl. 150/769) ile başlayan bu teşebbüsler tasavvuf hareketinin doğmasına sebep oldu. İlk mutasavvıflar, bütün güçleriyle, iktisadî refahın bozduğu ahlâkî dengeleri, Kur'an ve Hz.Peygamber'den kaynaklanarak yeniden kurmak istiyorlardı.[97] Bunlar bir yandan ferdî derinleşmeye yönelirlerken, diğer yandan da sosyal hayatta etkili oluyorlardı. Ahlâkî kavramlara muhteva kazandırıyorlar, katettikleri ruhi mertebeleri anlatabilmek için yeni yeni ıstılahlar kullanarak tasavvufu ilimleştiriyorlar ve ilerde sosyo-ekonomik sistemde etkili olacak kurumların temellerini atıyorlardı.

Bunun yanında, Abbasî hılafeti Batınîler gibi iç, Moğollar ve Haçlılar gibi dış tehditlerle zor durumdaydı. Selçukluların tarih sahnesine çıkmaları böyle bir ortamda gerçekleşmiştir.

Nüfus artışı ve şehirleşme, esnaf ve işçilerin birlik oluşturmaları için gerekli içtimaî-iktisadî ortamı teşkil etmişti. Manevî-ahlâkî ortam ise tamamen İslâmî muhtevaya sahip fütüvvet (gençlik) idealinin ötedenberi gençler arasında yaygın bulunmasıyla, hatta I/VII. yüzyılda teşkilata müncer olmasıyla zaten mevcuttu. Bütün bunlara, refahla birlikte bunalımların ortaya çıkması ve emeğin bu refahtan aldığı payın nisbî olarak düşmesi ilave edilebilir.

Sonuçta, yerli-ayrılıkçı kültürlerin ideolojik desteğiyle Aşağı Mezopotamya'da zenci kölelerin başlattığı Karmâtî hareketi ortaya çıktı. Bu bir noktada, IX. yüzyılda Harun Reşid (786-809) devrini geride bırakan ve sosyal kutuplaşmaya, sömürüye ve sömürücülerle işbirliği yapan Abbasî hılafetine karşı geniş emekçi ve köylü yığınların içtimaî tepkisini ifade ediyordu. Olayın bu yönüyle müslüman esnaf birlikler oluşturmaya başladılar (III/IX yüzyıl). Fakat tepkinin diğer yönü, yerli kültürlerin direnişi haline dönüştü ve halka yönelen bir tehdit halini

[97] İbn Haldun, 1311, 278.

aldı. III-V/IX-XI. yüzyıllar arasında Mezopotamya'da 150 sene hakimiyet kuran Karmâtiler bölgede emniyet diye birşey bırakmadılar.

Batınî bir karakter taşıyan ve önderinin (Karmât) ismine izafetle Karmâti denen bu hareket Abbasî hılafetini zor durumlara düşürdü. Bunun gibi iç isyanlarla birlikte, X. yüzyılda lüks ve ihtişam artarken bunalımlar da çoğalıyordu. Sonunda Karmâti hareketi Mısır Fâtımî hılafetine dönüşmüştü (969-1171).

Batınîler İslâm dünyasında tedhiş havası estiriyorlardı. Bunlarla birlikte XI. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Moğol ve 1095'te başlayan Haçlı saldırıları bunalımları şiddetlendirecek, iktisadî ve ticârî faaliyetlerle birlikte şehir hayatı da canlılığını kaybedecektir. Aynı zamanda içtimaî ve iktisadî kutuplaşmanın da etkili olduğu böyle bir ortamda Selçuklular, Eyyûbîler ve Memlûkler tarih sahnesine çıkacaklardır.

Öte yandan, İslâm'ın ilk yüzyılından beri hem ideal hem de kurum olarak varlıklarını sürdüren gençlik (fütüvvet) teşekkülleri, IX. yüzyıldan itibaren yukarda belirttiğimiz sosyal tepkinin de bir yansıması olarak yeni çalışma organizasyonları oluşturdular. Bütün İslâm dünyasını saran bu teşekküller, esnaf birlikleridir. Bu birlikleri kendilerinden önce yaşamış olan eski Roma'nın 'Collegia'sından, Bizans'ın 'Somata'larından, Sâsânîlerin, esnaf birliklerinden ayıran en önemli nokta, tasavvufî ve sosyal karakterleridir. Önceki kuruluşların tümü devlete dayalı, sıkı denetim altında ve iktidarların emirlerine tabi basit esnaf birlikleridir. İslâm esnaf birliklerinin tasavvufî bir ideal ve kurum olan fütüvvetten beslenen yapısının, XI. yüzyılda oluşmaya başlayan Batı esnaf birliklerini (korporasyonları) etkilediğini biliyoruz.[98] Bu birlikler Anadolu Selçuklu ve Osmanlı çevrelerinde çok önemli kurumlar olmuşlardır.

Bu olumsuz durumlara rağmen, Marc Bloch İslâm ekonomisinin, Bizans dünyasıyla birlikte XII.yüzyılın sonuna hatta XIII.yüzyılın ortalarına kadar Batı üzerinde gerçek bir üstünlüğe sahip olduğu görüşündedir. Bunun son yüzyılı Selçukluların hakimiyeti altındadır. Henüz feodal dönemi yaşayan Avrupa'nın iktisadî etkinliği XIII. yüzyılın ortalarına kadar müslümanların gerisindedir. Bu son dönemde Avrupa'da tedâvül etmekte olan nadir birkaç altın sikke bile İslâm ve Bizans darphanelerinde basılıyordu. Batı'nın kendi basabildiği gümüş sikkeler ise İslâm veya Bizans gümüş sikkelerinin taklidi olmaktan ileri gidemiyordu.[99] VIII-IX. yüzyıllarda Abbasîler zayıflarken, yerini alan devletçikler ve daha sonra Selçuklular aynı hakimiyeti sürdürmüşlerdir.

İslâm'ın doğuşundan Selçukluların İslâm medeniyetine mirasçı oldukları döneme kadar geçen dört yüzyıllık sürede İslâm'ın iktisadî ve kültürel üstünlüğü ilkelerine ve bu ilkelerin geleneksel oluşundan kaynaklanıyordu. Yine İslâm es-

[98] Lombard, 1983, 149-150.
[99] Bloch, 1983, 14.

ki kültür ve medeniyetlerin mirasını korumuş ve geliştirmişti. Ayrıca, İslâm bunların olumsuz yönlerini ortadan kaldırabilecek kudrete sahipti.[100] İşte Selçuklular ve daha sonra Osmanlılar bu kudrete varis olmuşlardır.

F. BÜYÜK SELÇUKLULAR (1038-1194)

Abbasî hilafetinde Türkler önemli mevkilerde bulunmuşlar ve bu arada Asya ve Afrika'da devletçikler kurmuşlardı. Fakat en önemlisi, 1040'tan itibaren etkinliklerini iyice arttıran Büyük Selçuklulardı. Özellikle Alparslan ve Melikşah devirleri ilim, fikir ve sanat bakımından çok gelişmiş devirlerdir. Nizamiye medreseleri bu zamanda kurulmuş, Gazzâli ve Ömer Hayyam bu devirde yetişmişti.

Orta Asya'ya sığamayan nüfus kitleleri Anadolu'ya göç ettiler. Bu hareketi Büyük Selçuklu devleti organize etti. Göçmenler arasında sayısız ilim, fikir ve gönül adamı sayesinde Anadolu'nun vatan edinilmesi için gerekli kültürel şartlar hazırlanmıştı.

Eski Türk aşiret yapısı, siyasî ve iktisadî bütünleşmeye engel olan en önemli etkendi. Sufiler bu göçebe kitlelere İslâm'ın birlik (vahdet, tevhid) şuurunu aşılıyorlardı. Öte yandan, Büyük Selçuklu devleti'nin özellikle askerî bakımdan dayanmakta olduğu bu göçebelerin bölünmeci hareket tarzından uzaklaşması gerekiyordu. Yine onları devam edegeldikleri yağma ve çapul hareketlerinden vazgeçirerek devlete bağlı istikrarlı bir bütün haline getirmek gerekiyordu.

Ordunun toprağa bağlanması iktisadî ve askerî nizamın en esaslı vakıasıydı. Selçuklular türlü şekillerde göçebelere arâzi tevdi edip askerî iktâ'ları genişletirlerken eski Türklerden intikal eden bölünmeci eğilimleri de engellemek gereği duyacaklardı. Yine bu faaliyetler esnasında, asker ve idareci unsurlar ile köylü arasında uyum sağlanmaktaydı.

Alpaslan ve Melikşah'ın büyük veziri Nizamülmülk zamanında Selçuklular Ortaasya'dan getirdikleri göçebe feodalizminden sıyrılıp elde ettikleri İslâm ahlâkına ilaveten bu ilkelerden hareketle üç-dört yüzyıllık uygulamayı devam ettirerek hukukî ve iktisadî nizamlarını kurarken Bizans'tan arta kalan feodalizmi de ortadan kaldırıyordu.

Abbasîlerin son zamanlarında iktâ' sistemi bozulmuştu. Askerlerin maaşları aynî olarak ödeniyordu. Selçuklular sistemi ihyâ edip geliştirdiler. Nizamülmülk hem çökmekte olan Abbasîler sahasında, hem de Bizans feodalitesinin tesiri altında bulunan sahalarda toprak sisteminin verimsizleştiğini ve vergi toplanmadığını görmüştü. Bunun üzerine, toprakları askerî ve idarî rütbelere göre iktâ' et-

[100] Lombard, 1983, 186.

meye başladı. Kuvvetli bir merkezî otoritenin çevrelediği bu küçük muhtar bölgelerdeki topraklar daha itinalı ve akılcı işlenebileceğinden, topraklar doğrudan devlet tarafından işletilmekten daha fazla mamur hale gelecekti. Nitekim bu sayede memlekette imar ve istihsal hakikaten artmıştı.

İktâ' rejimi Büyük Selçuklu devletinin her tarafına yerleştikten sonra, diğer kurumlar gibi, aynı kültür ve medeniyete dahil olan ülkelere de yayılmıştı. Bunlar türlü Atabeylikler, Harizmşahlar ülkesi ve biraz tadil ve tekamül geçirerek Anadolu'dur. İktâ', bu yol ile Osmanlılarda tımar sistemi olarak devam edecektir.

Yine sistem Musûl Atabeyleri (XII. yüzyılın ikinci yarısından XIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar) vasıtasıyla Mısır'a geçmiş, Eyyûbî ve Memlûk devletlerinde Selçuklulardaki önemi kazanmış ve hatta Selçuklular idaresinde kalmış toprakların ilhakı suretiyle Gurlulara (1175-1526) ve bu kanal ile de Aybeg zamanında Hindistan'a kadar yayılmıştır.

Fars eyaletindeki köylerden bir kısmı da özel mülk iken, maslahat gereği, iktâ' haline getirilmişti. Diğer İslâm ülkelerindeki iktâ' sistemi böylece hukukî vaziyeti muhtelif olan topraklar üzerinde kurulurken, savaşla fethedilen Anadolu toprakları mîrî yani devlet mülkü sayıldığından, buradaki iktâ' toprakları sağlam bir hukukî gerekçeye dayanıyordu.

Bütün bu alanlarda İslâm'ın esnek mülkiyet anlayışına uygun olarak toprakta mutlak ferdî mülkiyet geçerli olmamıştır. Rakabesi yani soyut mülkiyeti devlete ait olan toprakların intifa yani kullanım hakkı çiftçilere aitti. İktâ' sahipleri denen askerler ise hizmetlerinin devamı ve toprağa nezaret etmek şartıyla geçimlerini daha doğrusu maaşlarını buradan elde eden memurlar idiler.

İktâ'larda özel mülkiyet olmadığından, hibe, vakıf ve satış da söz konusu değildi. İktâ'a nezaret eden askerîn ölümünden sonra büyük oğlu nezareti devralıyordu. Bu zamanla bir örf haline gelmişti. Fakat bu teamülün umumiyetle küçük iktâ'larda söz konusu olduğunu görüyoruz. Büyük iktâ'larda ise iktâ' sahipleri bunu çok defa, özellikle ilk devirlerde hayatları boyunca bile ellerinde tutamıyorlardı. Çünkü devlet feodal güçlerin belirmesini şiddetle önleme temayülündeydi ve saltanat kavgalarına karışan iktâ' sahipleri tuttukları tarafın mağlubiyeti ile iktâ'larından oluyorlardı.

Yine iktâ' hizmet ile mütenasip olduğundan, büyük iktâ' sahiplerinin ve bilhassa merkezdeki yüksek devlet adamlarının çocukları babaları kadar ehliyetli ve liyakatlı olamadıklarından babalarının iktâ'larına nezareti tevarüs edemiyorlardı. Başka sebeplerden dolayı da büyük iktâ'lar sık sık sahip değiştiriyorlardı. İktâ'ını iyi idare edemeyen, zulme ve haksızlığa yeltenen yahut itimadı kaybeden küçük iktâ' sahipleri de iktâ'larını kaybediyorlardı.

İktâ'lar idarî ve malî muhtariyete sahiptiler. Selçuklu büyük dîvânından tamamen ayrılmışlardı. Merkez tahsildar göndermemekte, vergiler bizzat iktâ' sa-

hiplerinin kendileri tarafından maaşlarına karşılık olarak toplanmaktaydı. Maaş karşılığını aşan kısım ise senelik maktu bir vergi olarak devlete intikal ederdi.

Büyük Selçuklular devrinde topraklar öşrî, harâcî ve mîrî idi. Anadolu dışında, hiç bir zaman Büyük Selçuklu ordularına yetecek şekilde mîrî arâzi mevcut değildi. Ferdî mülk halindeki öşrî ve harâcî topraklar da bu sebepten dolayı zaman zaman iktâ' haline getirilmiş yahut dîvân idaresine geçirilmiştir. Bu gibi tasarrufların meşru olmadığı da ileri sürülebiliyordu. Bu iddialara rağmen nazarî olarak devletin toplumun maslahatı için giriştiği bu işlemlerde haklı olduğunu savunabiliriz. Kaldı ki, toprağını işleyenin elinden bu hakkın alınması söz konusu değildi.

G. ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ (1075-1318)

XI. yüzyıl sonlarında kurulan Anadolu Selçuklu Devleti XII. yüzyılın sonlarında en güçlü rakipleri olan Danişmendlileri ortadan kaldırdıktan sonra Mengücüklüler, Saltuklar gibi merkezî bir otorite için tehlike teşkil edebilecek mahalli hanedanları tesirsiz bırakmayı başarmışlardı. Güneydeki Küçük Ermenistan ise devlete vergi ve asker vermekteydi.

Gıyaseddin Keyhüsrev I.'in Antalya'yı (1207) ve İzzeddin Keykavus I.'un Sinop'u (1215) zaptetmeleri ile devlet Akdeniz ve Karadeniz'de iki önemli liman elde etmiş ve doğrudan Karadeniz, Akdeniz ve Avrupa ticâretine açılmıştı. Daha sonra, Alaeddin Keykubad I. devrinde Anadolu'nun Güney kıyılarında Anamur, Alaiye gibi müstahkem mevkilerin zaptı, Kırım'ın mühim bir limanı olan Soğdak'a askerî kuvvet gönderilmesi, Kahta, Çemizgezek, Erzincan, Erzurum, Ahlat gibi çok önemli askerî ve ticârî merkezlerin zaptı, iktisadî bütünlüğü kuvvetlendiren faaliyetlerdi. Bunun yanında ülke içersinde birçok imaretler ve bayındırlık eserleri meydana getirilmekteydi.

Bu devrin son zamanlarında Anadolu sınırlarında beliren Moğol tehlikesi Babaîlerin isyanı ile birlikte etkin bir şekil aldı; Erzurum zapt ve tahrip edildi (1242). Kösedağ savaşında da Selçuklular mağlup oldular (1243).

Bir yandan hükümdarı ve Selçuk kumandanlarını beslemek, diğer yandan Moğol ordusunun ve ricalinin ihtiyaçlarını ve arzularını tatmin etmek, ayrıca da Moğol ilhanına yıllık vergisini ve hediyelerini göndermek malî zorlukları durmadan arttırıyordu. Ağırlaşan vergiler halk üzerindeki baskıyı dayanılmaz hale getiriyor; isyanlar, savaşlar ve tedipler birbirini kovalıyordu. Buna rağmen İlhanlı askerî idaresi Anadolu'da özellikle ticârî ve askerî yollar üzerinde bulunan başlıca merkezlerde mutlak bir hakimiyet kurmuştu. Fakat bu hakimiyet dağlık bölgelerde, ulaştırma imkanlarının uzağında bulunan mıntakalarda nadiren hissediliyordu.[101]

[101] Köprülü, 1972, 77.

Anadolu Selçuklu Devleti de iktâ' nizamına dayandığı için fethedilen toprakların vergileri askerlere maaş olarak bağlanıyordu. Sipah denilen bu askerler, kumandanından erine kadar vergisi kendilerine bağlanan köylerde otururlar ve devletin çağrısı halinde gösterilen hizmeti görürlerdi. Bir takım vergilerin tahsilini ise devlet bizzat üzerine almıştı. Bu durum Osmanlılarda serbest olan ve olmayan tımarlar şeklinde devam edecektir. İlhanlı, Şam Atabeyliği)ve Harizmşah iktâ'larında devlet, vergilerden pay alıyordu.

İktâ' sahipleri ihtiyarladıkları veya öldükleri zaman, çocuklarına ancak vazifelerinde ilk kademeyi teşkil eden iktâ'lar intikal etmekte, terfilerle kazandıkları kısımlar ise devlete geçmekte yahut o vazife ile yeni tayin olunana verilmekteydi.

Bir takım askerlerin mülkiyetini elde etmeden sadece nezaret ettikleri toprakları vakfetmeleri yasal değildi. Bu vakıf mütevelliliğinin veya belli bir vakıf hasılatının sonraki nesillere bırakılarak onlara menfaat sağlanması anlamına geliyordu. Yine bir kısım iktâ' toprakları da özel malîkaneler haline getiriliyordu. Bu tür uygulamalar iktâ' sistemini zayıflatmaktaydı. Böylece sistemin beslediği askerî teşkilat da dayanağını kaybetmiş oluyordu. Kösedağ muharebesi (1243) sıralarındaki Selçuklu ordusu artık büyük bir çoğunlukla ücretli askerlerden ibaretti. Böylece iktâ'lı sipahî ordusu önemini kaybetmiş, bunun sonucunda da devlet hem iktisadî, hem de askerî yönlerden zaafa düşmüştü.

Moğol istilası da, ilk anda, iktâ' sistemine büyük bir darbe vurmuştu. Bütün bunlara karşılık, nizam yine de beylikler tarafından muhafaza edilmiş ve Osmanlı devleti tarafından devralındıktan sonra ihyâ ve inkişaf ettirilerek tımar nizamı vücut bulmuştur. Zaten Müslüman olan Moğollar da İslâm teşekküllerinin varisi olmuşlardır. Nitekim Gazan Han zamanında 1303'te iktâ' nizamı İlhanlılar tarafından kabul edilmişti. Böylece Osmanlı hakimiyetine kadar iktâ' nizamında bir kesiklik görülmemektedir.[102]

Anadolu Selçuklu Devleti Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayan ticâret yollarına sahip bir transit ticâret bölgesinde kurulmuştu. Bu coğrafî konum Osmanlı devletinin de en büyük avantajlarından biriydi.

Selçuk sultanları Anadolu'da yeni bir şehir ve bölgeyi fethettikleri zaman ilk iş olarak orada cami, medrese ve zâviye inşa ediyorlar, tüccarlar ve hocalar önde olmak üzere Türk nüfusu buralara yerleştiriyorlardı. Anadolu'nun yurt edinilmesi sırasında güçlerini iskan ve kolonizasyon işine, ziraata, hayvancılığa ve asayişi temine veren şehirlerdeki ahiler, XII. yüzyılın sonlarından itibaren, esnaf teşekküllerini oluşturmuşlardı.

Her sanat erbabı ayrı ayrı birlikler halinde teşkilatlandığı gibi, bir teşekkülü besleyemeyecek kadar az miktarda olan muhtelif meslek sahipleri de bir teşek-

[102] Selçuklu İktâ' nizamı hakkında bkz. Turan aynı yazı ve Akdağ, 1974, I, 36-39.

küldc toplanabiliyorlardı. Büyük şehirlerde sanayi ve ticâret erbabının belirli yerlerde açık veya kapalı çarşıları vardır. Esnaf buralardaki dükkanlarda çalışırdı.

Meslek ahlâkının dayanışmacı ve başkasını gözetmeci (diğergam, altrüist) olması fütüvvetten gelmektedir. Selçuk esnaf birlikleri üretim faaliyetleri yanında, devlet teşkilatı ile esnaf birlikleri arasındaki ilişkileri düzenlerdi. Ücretlerin tayini, fiyat, kalite ve standartların denetimi hep birliğe aittir. Bu birlikler Osmanlı esnaf birliklerinin temelidir.

Tarihin son büyük İslâm devletine geçmeden önce ele aldığımız dönemde Batı'da neler olup bittiğini görelim.

III. ORTAÇAĞ AVRUPASI: FEODALİTE

A. FEODALİTENİN OLUŞMASI

Batı Roma Orta Asya'dan kaynaklanan büyük nüfus baskısının yerinden oynattığı Germen istilalarına dayanamayarak 476'da yıkıldı. Germenler Batı Roma'nın enkazı üzerinde yükselen bir çok Barbar krallıkları kurdular. Barbar istilaları üretim hacmi zaten düşük olan Avrupa'yı daha önemli bir darlığa itti.

Bu kavimlerin kültür birikiminden yoksun oluşları gittikleri yerlerde Romalılaşmalarına sebep oldu. Germenlerin ırkî bileşimi değiştirecek kadar fazla olmamalarına rağmen, Avrupa'nın bugünkü çehresiyle kuruluşunda payları olduğu bir gerçektir.

V-XI. yüzyıllar arasındaki yarım bin yıllık dönem klasik feodal dönemdir. Bu dönemde kralın sisteme dahil oluşu gittikçe sembolik bir hale gelecektir. Artık siyasî parçalanma tamamen gerçekleşmiştir. Yine, imparatorluğun yıkılmasıyla, feodalitenin ön şartı olan siyasî parçalanma gerçekleşmişti. Yani merkezî otorite kaybolmuş ve ziraî malîkaneler müstakil ve muhtar hale gelmişlerdi. Böylece köy ekonomisi ön plana geçmiş ve şehir hayatı sönükleşmiştir. Mâlikâne (fief yahut feodum) sahipliği ırsileşmiştir. Feodum kelimesinden türeyen feodalite bu sistemin ismi olmuştur.

Ortaçağ Avrupası'nı üç dönemde incelemek mümkündür. Birinci dönemi oluşturan IV-XI. yüzyıllarda, Roma imparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra Avrupa Kuzeyden Germenlerin baskısıyla iktisadî kapanma ve boğulma devrine girmiş, ziraî mâlikâneler ekonomide önem kazanmış ve servaj (toprağa bağlı tarım işçiliği) olgusu yaygınlaşmıştı. Bu ilk dönemde Germenlerden sonra, VIII. yüzyıldan itibaren Müslümanlar, IX. yüzyılda Macarlar ve X. yüzyılda Vikingler klasik feodal dönemi pekiştiren akınlarda bulunmuşlardır. Zira bu akınlar Avrupa insanının güvenlik endişesini ön plana çıkarmış ve bu problemi çözmek için de senyörlerin himâyesini zorunlu kılmıştır.

Siyasî parçalanma diye ifade edebileceğimiz merkezî yönetimin zayıflığı ve

iktisadî parçalanma diyebileceğimiz üretimin daha çok birbirinden bağımsız ziraî işletmelerde gerçekleşmesi söz konusudur. Bu üretim pazar için olmayıp geçimliktir ve şehir hayatı sönükleşmiş, ticari ilişkiler en aza inmiştir. Bütün bunlar senyörlerin ziraî işletmelerinin malî bakımdan da özerk olmasını gerektirmiştir. Ekonomide para kullanımı en aza inmiştir. Altın para kullanımı gereksizleşmiş sadece küçük paralar piyasanın ihtiyaçlarını gidermiştir. Örf ve âdetlerin belirlediği aynî ücret uygulaması ile aynî ekonomi söz konusudur. Sınıf ilişkileri olarak serf-senyör ilişkileri belirleyicidir.

Klasik feodal dönemde toprağın ve köylü emeğinin başlıca üretim aracı olması, bu araçları ellerinde tutan feodal beylerin çevrelerindeki siyasî iktidara da sahip olmaları sonucunu doğuruyordu. Kilise bu iktidarın en önemli unsuruydu. Çok yerde kilise toprakları laiklerinkinden daha fazladır. Manastırlar devrin en büyük malî kurumlarıdır.[103]

VII. yüzyılda İslâm'ın zuhuru Avrupa'nın Akdeniz kıyılarındaki hakimiyetine son verdi. İslâm orduları Paris ve Roma yakınlarına kadar ulaştılar. Sürekli akınlarla Avrupa'nın Akdenizle irtibatını kestiler. Dış ticârî münasebetlerle kırsal ve kentsel kesimler arasınaki ticârî münasebetlerin asgarîye inmesi malîkanelere dayanan iktisadî parçalanmayı ortaya çıkararak feodal yapının maddî şartlarından birini daha doğurdu.

Ticâret hacminin daralması para kullanımını azaltmıştı. Tek üretim ve gelir kaynağı olarak toprak kalmıştı. Toprakta mutlak ferdî mülkiyeti tanıyan Roma hukuku da feodalitenin en önemli unsurlarındandır.

Feodal beylerin de tıpkı Roma'daki malîkane sahipleri gibi hizmetlerindeki memur ve askerlere geçimlerini sağlamaları için toprak verdiklerini görüyoruz. Bu topraklar en büyükten en küçüğe doğru sıralanırken feodal hiyerarşi ortaya çıkıyordu: Kral en büyük feodaldir. Kraldan sonra gelenler üstlerine nazaran vassal astlarına nazaran süzerendi.

Fiefler ve içerisindeki, serfler de dahil olmak üzere, her şey feodal beyin özel mülküdür. Seigneur, count, lord, düka gibi deyimler feodal beylerin çeşitli unvanlarıdır.

Başlıca işlevi insanları kendisinden sonra gelecek yeni dine, İslâm'a hazırlamak olan İseviliğin artık Hz. İsa ile çok az alakası kalmıştı. İsevilik yahut hıristiyanlık bir yanıyla manastıra çekilirken diğer yanıyla feodal sistemin içerisinde yerini alıyordu. Evêque, abbe feodal bey olan kilise adamlarına verilen ünvanlardı.

Müslümanların hakimiyet kurmasıyla Güneye doğru yayılma şansını kaybeden Avrupa, Kuzeyden de baskı altındaydı. Büyük nüfus patlamasıyla yerlerin-

[103] Kilisenin feodalitenin en önemli unsuru olması sonra da devam etti. Mesela İngiltere'de en iyi topraklar ve meralar XIII. yüzyılda da kiliseye aitti ve adanın en iyi yünleri İngiliz rahiplerinden satın alınırdı: Cipolla, 2000b, 7, 65

den kopan Normanlar (Kuzeyliler) yani İskandinavyalılar IX. yüzyılda, Avrupa içlerinde istila hareketlerine giriştiler. Onlarda tüccar ve haydutluk vasıfları birarada bulunuyordu. Yağma ve kıtalin cazibesini kaybetmesinden sonra yerli kültürü benimseyerek kendilerini tamamen ticârete verdiler. Kuzey ve Güney'den Avrupa ticâretini geliştirdiler. XI. yüzyıldan itibaren haçlı saflarında İslâm ülkelerine saldıran Normanlar feodal bünyenin çözülüşünde mühim yere sahiptiler.

Norman istilaları dindikten sonra iç istihalelerini geçirmekte olan Avrupa'nın nüfusu belirli bir şekilde artmaya başladı. Bu nüfus hamlesi IX. yüzyıl sonlarından XIII. yüzyılın sonlarına kadar devam etti. Bu olgu kapitalizmi hızlandıran bir faktör oldu: Haçlı seferleriyle İslâm ülkelerine akınlar düzenlendi, Kuzey'deki ve Doğu'daki kavimlerin toprakları işgale başlandı. Yeni ziraî sahalar işletmeye açıldı. Buralara halk iskan edildi. Elverişli noktalarda şehir hayatı canlanıp ticârî ve sınaî faaliyetler gelişti. Yeni kurulan şehirlerin feodal sistemden tamamen bağımsız ve özerk bölgeler olduğunu ilave edelim. Şehirlere gelebilen serfler statülerinden kurtuluyorlardı. Bunun için "şehir havası insanı hür yapar" denmiştir.

Yine Türk soyundan geldiklerini bildiğimiz Macarların Avrupa'da feodalitenin kurulmasına yol açan baskı unsurlarından olduğu bilinmektedir. Bunların IX ve X. yüzyıldaki akınları Avrupa'ya Attila'yı hatırlatacak yoğunlukta ve şiddetteydi. Nihayet X. yüzyıl ortalarından sonra hıristiyanlaşmışlar ve haçlıları oluşturan unsurlardan birini teşkil etmişlerdir.

B. FEODALİTE'NİN ÖZELLİKLERİ

Feodal çağda şehir hayatı hemen hemen sönmüştür. Ticâret ve sanayi çok cılızdır. Köy, daha doğrusu malîkane hayatı ve ziraî faaliyet hakimdir. Mâlikânelerde yaşayan köylü halk, yani serfler bütün Avrupa'yı geçindirmektedirler. Şehir hayatı olmadığından ne sürüm sahaları ne de tedarik piyasaları mevcuttur. Küçük sanayi ile malîkane ziraati kendi kendine yeterli iktisadî faaliyet birimleridir.

Ortaçağın ilk yarısındaki bu manzara; toprağın ve köylü emeğinin başlıca üretim aracı olması, bu araçları ellerinde tutan feodal beylerin çevrelerindeki siyasî iktidara da sahip olmaları sonucunu doğuruyordu. Kilise bu iktidarın en önemli unsuruydu. Çok yerde kilise toprakları laiklerinkinden daha fazladır. Manastırlar devrin en büyük malî kurumlarıdır. Burada kilisenin feodalitenin temeli olduğu ve Kapitalizm-feodalite mücadelesinde laisizmin, kapitalizmin bir unsuru olarak, kilise karşıtı tutumu vurgulanmalıdır.

Muharref hıristiyanlığın hayatı bir bütün olarak ele almaması, daha doğrusu dünya ile ahireti ayırması kilisenin mevcut içtimaî sınıflar arasındaki tezat ve tenakuzlara ilgisiz kalması tabiî idi. Üstelik, feodal dönemde, ruhban sınıfı hakim

sınıfların en üst tabakasını teşkil ediyor, söz gelişi Papa kralları kapısında süründürebiliyordu. Yanlış ve her zaman istismar edilen bir kader anlayışı ile fakirler hallerine razı olmak zorundaydılar. Üretim, bölüşüm ve mülkiyet münasebetlerine köklü bir çözüm getirmeden sırf merhamet telkini- ki çoğu zaman o da lafta kalıyordu- hiç bir işe yaramazdı. Hıristiyanlığın bazı ilkeleri; mesela ribâ yasağı, devrin kapalı ve aynî ekonomi ile uyumluydu. Fakat modern kapitalizme doğru bütün bu ilkeler yeniden yorumlanarak Hıristiyanlık kapitalizmin bir uzvu haline gelecektir.

Feodalitede ziraî üretimi sağlayan serf hizmetkar anlamına geliyordu. Bunlar hür asıldan gelmiş olabilirlerdi. Bunlar güvenliklerini sağlayabilmek ve hayatlarını sürdürebilmek için bir senyörün himâyesi altına, bazan kendi mülk topraklarını vererek giren insanlardı. Roma devrinden beri toprağa yarı köle olarak bağlananlarla aslen köle olan köylüleri de bunlara ilave edince serf statüsündeki köylüler tamamlanmış oluyor.

Serfin senyöre ödediği bir aynî kiraya ilaveten ağır bir angarya mükellefiyeti de vardı. Serf ancak kendi sınıfından birisiyle evlenebilirdi. Yer ve meslek değiştiremezdi. Yargılama hakkı ve taşınır malları senyöre aitti.

C. FEODAL ÇERÇEVENİN PARÇALANMASI

İkinci dönemde, Avrupa XI-XIV. yüzyıllar arasındaki üç yüzyıllık dönemde, dışa açılmakta, feodal çerçeveyi parçalayıp Kapitalizme doğru adımlar atmaktadır. Bu şekilde feodal çerçevenin parçalanması yönündeki gelişmelerden birincisi başta Venedik olmak üzere İtalyan şehirlerinin İslâm alemiyle ticârî münasebetler kurmasıdır. Bu ticârîleşme faaliyeti doğurduğu sermaye birikimi ile, kapitalizmin ilk habercisi olup korsanlıkla iç içedir. Maliyeti düşük ise haydutluk, Avrupalı denizciler için en rasyonal kazanç usûlu idi. Kapitalizmin belirtileri emperyalizm ile birlikte güçleniyordu.

İslâm'ın yayılması Akdeniz'de müslümanların hakimiyetini sağlamış, kültürel ve ticârî ilişkiler ile Batı'nın dünyaya açılması sürecini başlatmıştır. XI. yüzyıl sonlarında başlayan haçlı seferleri İslâm ülkelerinden pay almayı hedefliyordu. Nitekim Kuzey ve Güney ticâreti Avrupa'da şehir hayatının canlanmasına ve ziraî gelişmeye yol açmıştır. Şehir hayatı, Roma'dan sonra, yeniden önem kazanmakta, serfler hürriyetlerini elde etmeye başlamakta ve burjuva sınıfı oluşmaktadır.[104]

[104] Avrupadaki nüfus artışı ve serflerin kentlere (burglara, burclara) yığılmaları yeni bir sınıfın, burjuvazinin oluşmasını sağlamıştı. Bu nüfus artışı sonunda 1340 yıllarında Paris, Kurtuba, Venedik, Floransa 100 bin civarında, Bologna, Roma, Milano, Londra, Köln, Gent, Brugge, Smolensk 50 bin civarında bir nüfusa sahipti. Pek çok kentin nüfusu da 10-20 bin arasında değişiyordu: Cipolla, 2002b, 69.

Haçlı seferleriyle deniz aşırı sömürgeciliği yeniden uygulayan Batılılar; Selçuklular, Eyyûbîler ve Memlûkler tarafından adım adım Ortadoğu'dan çıkarılmışlar ve tekrar kıtalarına dönmek zorunda bırakılmışlardır.

1099 yılında Kudüs'ü ele geçirmiş olan Haçlılar Selahaddin Eyyûbî (1138-1193) tarafından bu kentten çıkarılmışlar (1187) ve 1291'de de Akkâ kalesinin fethiyle Ortadoğu'dan tamamen uzaklaştırılmışlardır. Bunun sonuçlarından bir tanesi Akdeniz ticâretinde bir gerilemenin ortaya çıkması olmuştur. Sadece Germenler XIII. yüzyıldan itibaren Kuzey ticâretini geliştirmişlerdir. Germen Hansa ticâret birliği Baltık ticâretini XV. yüzyıl sonuna kadar başarıyla sürdürmüştür.

Feodaliteden kapitalizme geçişte esaslı bir merhale olan haçlı seferlerinin en önemli sebeplerinden biri de Avrupa'nın iktisadî geriliğidir. Dinî duygular da bu esas gayeyi örtmüştür. Aslında nüfus artışıyla yerlerinden kolayca kopan topraksız köylülerin, kâr elde etme peşindeki tüccarların, malîkane sahibi olmak isteyen şövalyelerin maksatlarına erişmek için yapacakları şey müreffeh İslâm ülkelerini yağmaya yönelmekti. Moğolların İslâm dünyasına saldıkları dehşet havası ile müslümanların içine düştükleri tefrika haçlıların işlerini kolaylaştırmıştı.

Bununla beraber hıristiyanlar İslâm dünyasında karşılaştıkları yüksek kültür ve medeniyetten ziyadesiyle etkilendiler. İktisadi faaliyetlerde yoğunlaşan denizci İtalyan şehirleri Doğu ticâretini ellerine geçirdiler. Elde ettikleri muazzam karlar ile yoğun bir sermaye birikimi gerçekleşti. Bunun sonucunda Avrupa'nın içlerine doğru sanayi yayılmaya ve gelişmeye başladı. Kredi tekniği ileri safhalara vardı. Sınaî ve ticârî faaliyetlerin büyük hacim ve yoğunluğa ulaşması tarıma dayanan feodal sınıfların nisbeten fakirleşmelerine sebep oldu. Haçlı seferlerinin bir diğer mühim sonucu da kapitalizmin yapışık kardeşi olan deniz aşırı sömürgeciliği Batılılara tattırması olmuştur.

Artan nüfusun daha iyi beslenmesi için toprağın daha iyi usûllerle işletilmesi gerekiyordu. Bunun için, özellikle XII. yüzyıldan itibaren ziraî sahada dikkate değer değişmeler oldu. Boş topraklar sistemli bir şekilde iskan edilerek işletmeye açıldı. Bir çok bataklık, ormanlık vs. alanlar tarıma elverişli hale getirildi. Buna ilaveten ticâretin cazibesine kendini kaptırabilecek serfleri topraklarında tutmak kolay değildi. Mâlikâne sahipleri onlara daha iyi hayat şartları sağlayarak hatta azat ederek büyük imkanlar veriyorlardı. XIII yüzyılda sık sık vuku bulan azatlar feodal toplumun sınırlarını gerçekten parçalayacaktır.

D. BURJUVAZİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Deniz aşırı emperyalizmin hayat verip geliştirdiği ticâret Avrupa'da şehir hayatının canlanmasına yol açtı. Özellikle deniz ticâretinin geliştiği Kuzey ve Güney şehirleri kapitalizmin ilk seçkin bölgeleri olacaktır. Kuzey ve Güney'den

gelen canlılık Avrupa'nın içlerine kadar yayılıp birleşecektir. İhracat olgusu küçük sanayii geliştirip şehirleri zenginleştirecektir. XI. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlayan şehirler bir kale (bourg) etrafında genişliyor, bu şehir halkına da bourgeois (burjuva) deniyordu. Bunlar ticârî ve sınaî faaliyetlerde ve bu faaliyetlerin desteklediği bir sürü yan tesislerde çalışıyorlardı.

Burjuvazi, Avrupa'nın kendi imkanlarıyla asla başaramayacağı sermaye birikimini çok defa emperyalist usûllerle sağlarken hakim sınıf olma özlemini gerçekleştirme yollarını arıyordu. Para sıkıntısı çeken feodal beylerin satılığa çıkardığı toprakları elde ederek, bu yoldan asalete ulaşmak istemeleri, yeni bir sınıf oluşturma yolundaki arzularına bir delildir. Artık Ortaçağın ikinci yarısında asiller ile hala mevcut bulunan serfler arasına burjuvazi kesinlikle yerleşmiş ve birincilerin yerini almaya başlamıştı.

Sınırlı dahi olsa ziraî gelirlerin ve özellikle ticârî karların oluşturduğu sermayenin akacağı alan şimdilik malî işlemlerdir. Hem toprakları elde etmeye çalışan hem de ticârî vurgunlarla güçlenen burjuvazi fakirleşen asillere borç paralar vererek malî piyasanın oluşmasına yol açtılar. Bu malî gücün dikkate çarpan bir tarzda yahudiler ve kilise elinde temerküz ettiğini ekleyelim.

E. KAPİTALİZMİN EŞİĞİNDE

Özellikle Kuzey ve Güney bölgelerinde kapitalizme doğru bir geçiş söz konusu olmakla birlikte Avrupa'nın genelinde feodalite geçerlidir. Yeni oluşan şehirlerde esnaf ve tüccar teşkilatlanmakla birlikte bunlar kapitalist bir rekabet anlayışına değil klasik bir dayanışmacı yapıya sahiptirler.

Esnaf birlikleri Roma'dan beri mevcuttur. Fakat XI. yüzyılda teşekkül etmiş olan İslâm esnaf birlikleriyle büyük benzerlikler buluruz. Meslek şuuru, namusluluk, doğruluk, usta-çırak arasındaki işbirliği gibi hususların müslüman tesiri altında oluştuğunu düşünebiliriz. Çünkü haçlı seferleri esnasında Avrupalıların İslâm esnaf birliklerinden etkilenmeleri kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Batı emperyalizmi ve kapitalizmi henüz kafi derecede gelişmediğinden kitlevî üretimi massedecek dış ve iç pazarlar mevcut değildir. Bundan dolayı üretimin ve üretim araçlarının sınırlı olması tabiîdir. Kendi kendine yeterli küçük sanayi sisteminde zikri geçen ilkelerin uygulaması kolaydı.

XI-XIII. yüzyıllarda Avrupa, feodal çerçeveyi kırma, şehirleşme adımlarını atmaya ve Kapitalizm yolunda ilerlemeye başlamıştır. Ancak XIV. yüzyıldan XV. yüzyılın ortalarına kadar geçen bir buçuk yüzyılda savaşlar, ihtilaller, kıtlıklar ve salgınlar sebebiyle nüfus azalmıştır ve iktisadî bir durgunluk söz konusudur. Ticârî ve malî Kapitalizm gelişmiş olmakla birlikte sınaî Kapitalizm söz konusu değildir. Bunda; sanayiin buhransız, kendi kendine yeterli ve rekabetsiz bir tarz-

da teşkilatlanmış olması, ziraatın temel iktisadî sektör olmasını devam ettirmesi, Avrupa'nın XIV. yüzyıldan itibaren tabiî felaketler dönemine girmesi ve hele Osmanlı devletinin haçlı emperyalizmine karşı İslâm dünyasını koruması müessir olan hususlardır. Nüfus azlığının da etkisiyle sınaî ve ziraî üretime akamayan servet lüks masraflara, hayır işlerine, edip ve sanatkarları himâyeye, gayrimenkul alımlarına gidiyordu. Rönesans iktisadî durgunluk ortamında gerçekleştirilmiştir.

XI. yüzyıldan sonra Akdeniz ticâretinde görülen hareketlenme sonucunda Avrupa büyük paralar basmaya başlamıştı. Ancak Papalığın, Haçlılarla yoğun ve etkili bir mücadele sürdüren Memlûklere ambargo koymasından sonra Akdeniz ticâretinde bir gerileme görüldü. Venedik ve Cenevizliler Karadeniz ticâretine yöneldiler. Bölgeye Moğol Altınordu devleti (623-907/1226-1502) yerleşmişti. Karadeniz ticâreti Venedik ile Cenevizliler arasında sonu savaşlara varan rekabet oluşturmakta gecikmedi. XIV. yüzyılın sonlarında Karadeniz Cenevizlilere kaldı. Venedik ise tekrar Memlûklerle ticârete başladı.

İlhanlı devletinin 1335'te dağılmasıyla İpek yolu ticâreti durma noktasına geldi. Venedikliler Baharat ticâretini geliştirdiler. Cenevizliler ise Venediklileri Baharat yolundan uzaklaştırmak ve bunun için bu yolu Uzak Doğu'dan dolaşarak geliştirmek istiyorlardı.[105]

Kapitalizmin, Ortaçağın ikinci yarısını kaplayan başlangıç safhasında hadiselerin gerisinde Batı kültürünün özelliklerini bulmak kabildir. Ferdîyetçilik ve maddecilik kitleleri haklarını almak ve hürriyetlerini elde etmek için değil yeni bir imtiyazlı sınıf oluşturmak için harekete geçirmiştir. Halkın ne ruhban ne de diğer feodal sınıflara itirazı vardı. Zaten hıristiyanlığın kader anlayışı böyle bir itiraza hak tanımıyordu. Yine bu yanlış kader anlayışı mevcut düzenin devamını öngörüyordu. Fakat önlenemeyen kapitalist gelişme hem Avrupa'yı hem de Hıristiyanlığı değiştirecektir Halkın körükörüne desteğine sahip olan ruhban sınıfı devletle olan mücadelesini ortaçağda hep kazanmıştı. Oysa ruhban sınıfının halka telkin ettikleriyle güçlü ilgileri yoktu. Dinî seigneurlerin sürdükleri lüks hayat gerçekten dindar Hıristiyanların nefretini çekiyor ve aleyhlerinde ayaklanmalara sebep oluyordu.

Hıristiyanlığın kapitalizmin gelişmesine, bir yerde yardımcı olmasının yanında sınırsız ferdî mülkiyeti tanıyan Roma hukuku ile akılcı ve uygulamacı yanı ağır basan Yunan düşüncesi Batı'nın mukadder gidişatını kültürel açıdan yönlendiren iki mühim faktördü.[106]

Ancak üçüncü dönemi oluşturan XIV-XV. yüzyıllar arasındaki bir buçuk yüzyıllık dönemde kıta Avrupası durgunluk içerisine girmiştir. Önce kıtlıklar başgöstermiş, bunun ardından XIV. yüzyılın ortalarında büyük bir veba salgını görülmüştü.

[105] Baharat yolu hakkında bkz: Dalby, 2004, 65-70.
[106] Sée, 1970, 7-25; Bloch, 1983; Heaton, 1985, I, 223.

XIV. yüzyıl ortalarına doğru Avrupa'da vukubulan kıtlıkların benzeri, aynı dönemlerde Anadolu'da da görülmüştü. 1348 yılında Avrupa'yı kasıp kavuran veba salgını Anadolu ve Rumeli'de de yayılmıştır.

1340'ta Kuzey Çin'de ortaya çıkan ve ticâret yollarını takip ederek Ortadoğu'ya, Mısır'a ve Avrupa'ya sıçrayan bu salgın, bağışıklık sistemi zayıflayan ve fasılalarla tekerrürden dolayı farklı kuşakları etkilenen Avrupa nüfusunu 1/3-1/4 oranlarında azaltmıştı.[107]

Yine Batı Avrupa 1337-1453 yılları arasında Yüzyıl Savaşları ile uğraşmıştı.[108] Savaşın finansmanı meselesi iktisadî dengeleri altüst etmiş, şehir ekonomisi çökmüş ve mübadelehacmi daralmıştır. Nüfus azlığından kaynaklanan bir talep ve fiyat düşüklüğü biliniyor.

İşte Osmanlı devleti Avrupa'nın bu durgunluk döneminde kurulmuştu. Devletin oluşma döneminde yani XIV. yüzyılın başlarından XV. yüzyıl ortalarına kadar geçen bir buçuk asırlık zaman içerisinde Rönesans Avrupa'sının yaşadığı bu depresyon[109] kısmen Doğu Akdeniz ve Anadolu için de geçerlidir. Timur buhranının sonuna, yani XV. yüzyılın başlarına kadar Anadolu, savaş, kıtlık ve salgınlar dolayısıyla önemli ölçüde bir nüfus kaybına uğramıştır.

[107] Nüfus azalışı ücretlerin yükselmesine yol açtı. 1347-1351 arasında Avrupa'yı kasıp kavuran veba salgını hakkında bkz Cipolla, 2002b, 69-70.

[108] Ortaçağlardaki savaşlarda düello (mübâreze) geleneği dikkati çeker. Buna göre savaşan iki ordu birer kahraman çıkarır, galip gelenin ordusu da galip gelmiş sayılırdı. Bkz. Hamidullah, II, 1054. Bu gelenek XIV. Yüzyılın başlarından itibaren ücretli ordular gerektiren savaşlarla ortadan kalktı. Bu savaşlar, 1337-1453 Yüzyıl savaşları gibi, aralıklarla sürüp giden uzun, yıpratıcı ve sosyo-ekonomik hayatı çökertici savaşlardı. Bkz. Sahillioğlu, 1989a, 113-114; Rönesans bu felaketlerin peşinden ortaya çıktı: Cipolla, 2002b, 6, 68, 70.

[109] Rönesans döneminde, felaketlere rağmen, Avrupa'da belirli bir teknolojik gelişme vardı. İtalya, Yüzyıl savaşlarını (1337-1453) atlatan Fransa, Hollanda ve Almanya ortaçağın sonu ve Rönesans'ın başında teknolojik ilerlemenin merkezleri olmuşlardı: Cipolla, 2002a, 9. Bundan iki yüzyıl sonra ise teknoloji ve ekonomi alanlarındaki liderlik İngiltere ile Hollanda'ya, metalürji alanında da İsveç'e geçti: age, 11.

IV. OSMANLI DEVLETİNİN İKTİSADÎ YAPISININ ANA HATLARI

Osmanlı devleti geçmiş İslâm devletlerinin mirasçısıydı. Özellikle Selçuklular, İlhanlılar, Eyyûbîler, Memlûkler ve Anadolu Beylikleri bunların en yakınlarıdır. İktâ'-tımar, mukataa, fütüvvet-ahilik-esnaf, hisbe-ihtisâb gibi kurumlarda bunu çok açık olarak görüyoruz.

A. DEVLETİN VE TOPLUMUN OLUŞUMU

Osmanlı toplumu oluşurken çok yönlü ve karmaşık bir etkileşim sistemi içerisindeydi. Bu oluşumu açıklayabilmek için yapılması gereken ilk şey Osmanlı toplumunun, tarihî-kültürel ve coğrafî-iktisadî olarak, ana hatlarıyla da olsa yerine oturtulmasıdır. Bu yapılmadan Osmanlı toplumu üzerinde mantıkî olarak doğru olsa bile "realite"ye uygun düşmeyen nazarîyelere saplanmak kaçınılmaz olabilir.

Osmanlı devletinin en belirli vasfı bir İslâm devleti oluşudur. Bizzat Osmanlı tarihçilerinin Osmanlı devletini, İslâm tarihi içersinde ele almaları bu bakımdan ilgi çekicidir. Öte yandan devletin temelinde yer alan müesseselere baktığımızda bunların İslâmî müesseselerle olan bağlantılarını görürüz. Söz gelişi, tımar sisteminin, İslâmın doğuşundan beri varolan iktâ' sisteminin; esnaf teşkilatının fütüvvetin; ihtisâb kurumunun hisbe kurumunun birer devamları olduğu aşikardır. Osmanlı devletinin bu açıdan Selçuklu, İlhanlı ve Memlûk kurumlarından faydalanmış olduğu görülüyor.[110]

Bu olguyu görmezden gelerek Osmanlı devletinin Bizans'ın devamı olduğunu ileri sürmek, ilk Osmanlı padişahlarının ihtida etmiş birer Hıristiyan, Osmanlı devletini de adeta bir Bizans-İslâm devleti olarak göstermek (Gibbons, The Foundation of the Ottoman Empire, 1916) siyasî maksatlı olmalıdır.[111]

[110] Uzunçarşılı, 1970, VX-XIV.
[111] Köprülü (1972) bu iddiaya cevap verir.

Osmanlı devleti'nin kuruluş döneminde önde gelen vazifesi Anadolu birliğinin sağlanmasıydı. Bu dönemde Anadolu İlhanlı devleti (1240-1335)'ne tâbi idi. XIV. yüzyılın başında Anadolu Selçuklu Devleti (1075-1318) yıkıldıktan sonra bölge tamamen İlhanlılara bağlanmıştır. Bu ortamda Bizans sınırlarına yerleşen Türk boyları, topraklarını bir yandan Bizans aleyhine genişletiyorlar, bir yandan da siyasî konjonktür uygun oldukça bağımsızlıklarını ilan ediyorlardı. 1335 yılında İlhanlı devleti'nin dağılması bu eğilimi güçlendirmiştir. Bu tarihte İlhanlıların Anadolu valisi olan Eretna Bey bağımsızlığını ilan etmiş ve uç beylerinden 1350 yılına kadar vergi almayı sürdürmüştür. Bu beylikler arasında XIII. yüzyılda Marmara'nın güneyine yerleştirilen Kayı aşireti genişleme imkanı en fazla olan beylikti. Zira merkezî denetimin oldukça uzağındaydı ve Bizans yönünde genişleyebilirdi.

Yine bu dönemde Selçuklu iktâ' sistemi de bozulmaya yüz tutmuş, Eski Türk asalet zihniyetine dayanan feodalimsi eğilimler güç kazanmaya başlamıştır. Osmanlı devleti 1300'lerde kurulurken diğer beyliklerin aksine, bu eğilimleri kesin bir şekilde bertaraf etmiştir. Osmanlı devleti'nin bölgede nüfûz sahibi olmasında sahip oldukları 'hakimiyetin bölünmemesi' ilkesi etkili olmuştur.[112]

Osmanlılar kuruluşlarından bir süre sonra Anadolu beyliklerini kendi topraklarına kattılar ve 1354 te Rumeli'ye geçtiler.

Osmanlı devletinin kuruluş döneminde Avrupa, Anadolu ve Ortadoğu iktisadî durgunluk vardı. Savaşlar, kıtlıklar ve salgın hastalıklar nüfusun azalma sürecine girmesine yol açmıştı. Ancak Osmanlılar Batı'da adım adım ilerleyerek İslâm hakimiyetini tekrar sağlamışlardır.

Haçlılarla mücadeleler[113] (Sırpsındığı-1364, Çirmen-1371, Birinci Kosova-1389, Niğbolu-1396, Varna-1444, İkinci Kosova-1448 gibi), Timur istilası (Ankara 1402), büyük veba salgını (1428-9)[114] gibi sebepler İstanbul'un fethedilip bütünlüğün sağlanmasını 1453'e kadar geciktirmiştir.

Osmanlı Devleti Mehmed II. (1451-1482) ile büyüme ve olgunlaşma dönemine girmiştir.[115]

[112] Köprülü, 1972, 179.

[113] Osmanlıların Avrupa'daki ilerleyişini durdurmak için Avrupalılar XIV. ve XV. yüzyıllarda yeni Haçlı Seferleri organize ettiler. Yıldırım Bayezid'e karşı Niğbolu Haçlı Seferi (1396) ve II. Murad'a karşı Varna Haçlı Seferi (1444) gibi. Bu sonuncu seferde bazı müslümanların da Haçlılar safında yer aldığını görüyoruz. Karaman Beyi İbrahim, Osmanlılara karşı Haçlılarla ittifak kurmuştu. Hıristiyan Cenevizliler ise Osmanlılarla müttefik idiler. Öte yandan Atina Dük'ü, Hıristiyan olmasına rağmen Mezistre Despotu Konstantinos Dragazes'e karşı Osmanlıların himayesini istemişti. Papa'nın müdahil olmasıyla, savaş Haçlı Seferine dönüştü. Bkz. Colin Imber, 2007. İkinci Kosova Savaşı (1448) ise son Haçlı Seferine karşı yapılmış sayılabilir. Bundan sonra haçlılar yüzyıllar boyunca bir daha Tuna'yı geçemediler.

[114] Bursa'yı etkileyen bu veba salgını hakkında bkz. Mufassal Osmanlı Tarihi, I, 289.

[115] Osmanlı ekonomisinin temelleri hakkında bkz. Sahillioğlu, 1989, 1-17.

Karadeniz bu dönemde bir Türk gölü haline gelmiştir. VII. ve XI. yüzyıllar arasında müslümanların hakimiyeti altında olan Akdeniz beş asır sonra, özellikle Barbarosların çabalarıyla, XVI. yüzyılda tekrar bu özelliği kazanmıştı.

Osmanlı ekonomisinin XVIII. yüzyıl sonlarına kadar süren klasik dönemi modern Kapitalizmin gelişme dönemine tekabül etmektedir ve bu dönem bir noktada Kapitalizm ile mücadele tarihidir.[116] Bu dönemde Ortadoğu ve Akdeniz çevresindeki iktisadî faaliyetlerin büyük ölçüde bir İslâm ortak pazarı çerçevesinde geliştiğini söylemek yanlış değildir.

Osmanlı toprakları Doğu ve Batı ekonomilerini birbirine bağlayan İpek ve Baharat yollarının üzerinde bulunuyordu. Ülkenin en geniş zamanlarında Karadeniz, Marmara, Akdeniz, Kızıldeniz, Basra Körfezi, Hind Denizi gibi denizlerde hakimiyet sağlanmıştı. Devlet, XVI. yüzyılın ortalarında Akdeniz'in en büyük donanmasına sahip olunca hem ülke içi ticârette, hem de dış ticârette önemli bir güvenlik bölgesi oluşturmuşlar, Osmanlı barışını (Pax Ottomana) kurmuşlardır. Zaten Dünyadaki Osmanlı-Safevî-Babürlü hakimiyetleri XVI. yüzyılın Türk yüzyılı olarak adlandırılmasına yol açmıştır.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru dikkatleri çeken esnekliği kaybetme, hakim dünya sistemi olma özelliğini de kaybetme demektir. Bu yüzden yüzyıl sonlarında nizâm-ı cedîd (yeni düzen) hareketiyle başlayan yenileşme ve Batılılaşma dönemi atıf çerçevesini kapitalizmin oluşturduğu, bu sistemin model alındığı bir dönemdir.

Sınaî Kapitalizmin başlangıcını ifade eden XIX. yüzyıl başları, Osmanlı devleti'nin modern Kapitalizm karşısında enerjisini kaybettiği ve tamamen onun etki alanına girdiği dönemdir. Batılılaşma tarihi, bir anlamda bu etkinin yoğunlaşmasının tarihidir.

Osmanlıların Akdeniz ve Ortadoğu ticâretine hakim oluşları, Batılıları doğrudan Asya'ya ulaşma gayretleri içine itti. Okyanus ulaştırması ve ticâreti XVII. yüzyılda önemini arttıracaktır. Osmanlılar, kendi ticari bölgelerinin önemini korumak için de kapitülasyonları bir silah olarak kullanmayı sürdürdüler.

B. DEVLETİN KURULUŞUNDA TASAVVUFUN YERİ

Beylikler döneminde iktâ' sistemi korunmakla birlikte eski Türk aile ve aşiret asaletine dayanan bölünmeci geleneği güçlenme eğilimi göstermiştir. Osmanlı devletinin ilk icraatı bu gelişmeleri bir noktada durdurup bertaraf etmek oldu.

[116] Klasik Osmanlı sistemini Batı Avrupa feodalizmi ile kıyaslayan herkesin gördüğü özellik şu olmuştur: Osmanlılarda hukuk düzeni tebasının güven altında yaşamasına, kazanmasına, istikrarlı bir ortamda mutlu bir hayat sürmesine imkan veren önemli bir unsur olmuştur. Bkz. Yalçın, 1979, 65.

Birliği sağlama yolundaki çalışmalarda tasavvuf büyük rol oynamıştır.

Aşıkpaşazade tarihinde, Osmanlı devletinin kuruluşunda yer alan dört esaslı unsurdan bahsedilir. Bunlar Rum gazileri, ahileri, abdâlları ve bacılarıdır. Türk geleneğinde alp; tasavvufun tesiriyle de alperen denen ve sonradan gazi ünvanını alan kümeler fütüvvetin de büyük ölçüde etkisinde kalmış ve yeni kurulan devletin ilk askerlerini oluşturmuşlardır.

Rum ahileri fütüvvet teşekküllerinin Anadolu'daki uzantılarıdır. Onlar Moğollara karşı duran silahlı gruplardandı. Ahiler nüfuzlu ve bazan çok zengin kimselerdi.[117] Rumelideki fetihler sırasında Osmanlı padişahlarıyla yakın ilgi kuran ahiler oraları kendilerine ait usûllerle Türkleştirmeye ve İslâmlaştırmaya koyulmuşlardır. Bunlar bir takım imtiyazlı evlatlık vakıflarla da teşvik edilmiştir. Ahiler Anadolu'da bir çok köylere ve ziraat topraklarına sahiptirler. O kadar ki I. Selim dönemi yazarlarından İdris Bitlisî, onları "geniş topraklara sahip âyândan ibaret" sanmaktadır. VIII/XIV. yüzyılda Anadolu'yu dolaşan İbn Battûta'ya göre "ahiler Anadolu Türkmen beldelerinin hepsinde, her şehirde ve her köyde bulunurlar. Yabancılara yardım etmek, onları ağırlamak, ihtiyaçlarını gidermek, zorbaları yok etmek gibi hususlarda dünyada eşleri yoktur. Evlenmemiş gençlere reislik yapan kimseye ahi denir. Buna bağlı olanlar bir zâviye inşa ederlerdi. Zâviyede kalanlar maişet için gündüz çalışırlar, kazançlarını ikindiden sonra ahiye getirirlerdi."[118]

İbn Battûta'nın gözlemlerinden yerleşik ahilerin Hanefî olduklarını öğreniyoruz. Bunlar tarımla uğraştıkları sanat erbabı ve asker olabiliyorlar, bazıları da ilimde temayüz ediyorlar ya da mürşid-sofî görevi yüklenebiliyorlardı. Bundan ahilerin istedikleri meslekleri edinebildikleri anlıyoruz.

Ahiler özellikle geçiş dönemindeki otorite boşluğu anlarında, Ankara ve Konya'da olduğu gibi, geçici hükümet kurmuşlar daha sonra güçlerini Osmanlı devletinin emrine vermişlerdir.

Rum abdâlları da gaziler ve ahiler gibi tasavvuftan kaynaklanmışlardır. Bunlar özellikle XIV. yüzyılda önemli görevler ifa etmişlerdir. Ahiler çoğunlukla esnafla özdeşleşmişler iken abdâllar geniş halk yığınları arasında faaliyette bulunmuşlerdır. Anadolu'nun ve Balkanların İslâmlaşması gereğinde savaşan bu zümrelerin eseridir. Bunlar aynı zamanda birçok köye isimlerini veren, elinin emeği ve alnının teri ile geçinen ve dağbaşlarında yer açıp yerleşen, bağ ve bağçeler kuran, tarım ve hayvancılıkla meşgul olan kimselerdir. Onların tercihan boş topraklar üzerinde kurdukları zâviyeleri, kültür, eğitim ve imar merkezleri idi. Bu zâviyeler ordulardan önce toprak fethediyordu. Yine abdâllar ıssız yerlerin jandarmaları, emniyeti temin eden insanlarıdır.

[117] İlk Osmanlı padişahlarının vakıf ve mülklerini ihtiva eden 544 nolu Bolu evkaf defterine göre bunların arasında pek çok şeyh, fakih ve ahi mevcuttu

[118] İbn Battuta, 1322, 215-242.

Abdâllar, hizmetlerine mukabil, örfi vergilerden muaf tutulmuşler ve kendilerine şenlendikleri yerin mülkiyeti bırakılmıştır. Bunlar toprak ihyâ etmekle kalmıyorlar, iyi cins meyve ağaçları yetiştiriyorlar, değirmen arkı ve binası inşa ediyorlar, sulama usûlleri geliştiriyorlardı.

Zâviyeler, zamanla bir kolonizasyon yöntemi olmaktan çıkarak devlet denetimi altında çalışan bir umumî hizmet kurumu halini almışlardır. Bu suretle ülkenin nakliyat ve mübadele işlerinin düzenli hale gelmesine yardım ederek sosyal refahı arttırmışlardır. Zâviyelerin mühtedileri de barındırdıkları bilinmektedir.[119]

Kaynaklarımız Anadolu kadınlarının bu oluşum içersinde önemli bir şekilde yer aldıklarını aktarmaktadır. Aşıkpaşazade'nin Rum bacıları olarak kaydettiği ve tasavvufun oluşmalarında büyük rol oynadığını bildiğimiz bu kadınlar beyliklerde de silahlı ve cengaver zümreler olarak yer almaktadırlar. Tarikatlarda mürid olan kadınlara bacı dendiği de bilinmektedir.[120]

Ayrıca Osmanlı devletinin teşekkül döneminde hayatî bir rol oynayan fakıları (fakihler) zikretmeliyiz. Bunlar köy İmâmlarından kadılara kadar uzanan bir, ilim, hukuk ve idare zümresi oluştururlar. Şeyh Edebali, Tursun Fakih, Sinaneddin Yusuf, İshâk Fakih, Yahşi Fakih, Çandarlı Kara Halil bunların en meşhurlarıdır. Sinaneddin Yusuf'la Çandarlı Kara Halil'in vezir olması fakıların Osmanlı devletinde oynadıkları rolün önemini vurgular. Tahrir defterlerinden öğrendiğimize göre kendilerine ahilerle birlikte, bir çok köy ve çiftlik vakıf olarak verilmiştir.[121]

C. OSMANLI İKTİSAT SİSTEMİ

Osmanlı iktisat sistemini iki dönemde inceleyebiliriz. Birinci dönem klasik (nizâm-ı kadîm) dönem, ikinci dönem de yenileşme (nizâm-ı cedîd) dönemidir. Birinci dönemin başlangıcı, Selçukluları da içine alacak şekilde, Türklerin Anadoluyu yurd edinmeye başladıkları XI. yüzyılın sonlarına kadar uzatılabilir. Bu dönem XVIII. yüzyıl sonlarında sona ermiştir. Klasik dönem oluşma (1075-1453), olgunlaşma (1453-1683) ve esnekliğini kaybetme (XVIII. yüzyıl) alt-dönemlerine ayrılabilir.

Yenileşme dönemi ise Nizam-ı cedit döneminin açıldığı 1790 yılından Osmanlı siyasî varlığının sona erdiği 1923 yılına kadar devam eder.

Osmanlı iktisat sistemi İslâm'ın belirleyiciliği altında Türkistan tecrübesinin

119 Barkan, 1947, 287-301.

120 Köprülü, 160-161.

121 İnalcık Halil, "Osmanlı tarihine toplu bir bakış", Ankara, 1999, I, 37-56 ("Osmanlı" kitabı içinde). Bu konuda ayrıca bkz.Murteza Bedir, "Osmanlı Tarihinin Kuruluş Asrında (1389'a Kadar) İlmiyeye Dair Bir Araştırma: İlk Fakihler", Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, S.1, 2006 (Bahar), 23-39.

ve eski Anadolu geleneklerinin önemli olduğu bir etkileşim çerçevesi içinde oluşmuştur. Sonuçta oluşan zihniyet önemli bir unsuru tevhid inancının bir yansıması olan siyasî birlik anlayışıdır. Bunun gerçekleştirimesi için eski kabile asabiyyeti gibi bölünmeci anlayış ve uygulamalarla mücadele edilmiş ve devletlerin uzun ömürlü olmasını sağlayan siyasî birlik adım adım gerçekleştirilmiştir. Burada kölelik (memlûk) ve devşirme sisteminin kullanıldığını görüyoruz.

Zihniyet faktörü klasik Osmanlı sistemini Batı'dan ayıran önemli faktörlerdendir. Burada özellikle ahiliğin önemini belirtebiliriz. Ahiliğin önemi sadece esnaf ile sınırlı değildir. Ahiler özgün bir iktisat süjesi oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Hatta Osmanlı sistemini Batı'dan ayıran en önemli özelliklerin ahilikten kaynaklandığını söylemek pek yanlış değildir. Kapitalizmi ve Batı medeniyetini yapan en önemli faktör burjuva zihniyeti iken Osmanlı toplum ve ekonomisini büyük ölçüde ahi zihniyeti yönlendirmiştir. Bu zihniyetin hakim olmasından dolayı Osmanlılar'da Batı kapitalizmini oluşturan sömürgeci faaliyetler, sınıf mücadeleleri görülmemiştir.[122]

Kapitalizmin oluşturup idealize ettiği homo-economicus'un temel sâiki ferdî menfaattir ve bunun somut biçimi burjuvadır. Osmanlılar'da ise toplum yararını kendi çıkarından üstün tutan, kanaatkâr fakat müteşebbis insan tipi idealize edilmiştir. Anadolu iktisadî hayatının ilk örgütleyicileri olan ahiler bu tipin müşahhas örnekleri olmuşlardır.

Osmanlı iktisat sistemi, kültürü sisteminin bir türevi olarak, talep yönlü değil arz yönlüdür. Bu, hem insan hem de ekonomi için böyledir. Klasik Osmanlı zihniyetinde insan alıcı değil verici olmalıdır. Yani bencil değil diğergam (altrüist) bir insan tipi ön plandadır. Bu insan tipinin oluşmasında ahi zihniyetinin önemi belirgindir.

Klasik dönem Osmanlı zihniyetini belirleyen unsurların başında gelenekçilik gelir.[123] Bu aslında İslâm'ın örf-adet ve istishâb anlayış ve uygulamasının bir uzantısıdır. Gelenekçilik geçmişin tecrübe birikimine sahip çıkmaktır. Bu yaklaşım Osmanlı sistemine yeni şartlara uyum ve esneklik özelliği vermiştir. Bunu hesaba kattığımızda Osmanlı sisteminin çok renkli, çok dinli, çok kavimli bir sosyal teşkilatı nasıl asırlarca bir arada tuttuğunu, gerçek bir çoğulculuğu nasıl gerçekleştirdiğini anlayabiliyoruz. Yine bu şekilde mahalli geleneklerin belirle-

[122] Sombart kapitalizmin Batı'ya sağladığı imkanları, ırklar ve milletleri yokeden, kıtaları ıssızlaştıran sömürgeciliğe bağlar. Bkz. Sée, 1970, 43; XVI. yüzyılın ilk yarısında İspanyol Cortez Aztek, Portekizli Pizarro İnka uygarlıklarını kısa sürede 'her türlü zulüm ve alçaklık'la yokettiler. Altın elde etmek için Aztek ve İnkaların yokedilmeleri hakkında bkz. Cipolla, 2003a, 2-3; 2003b, 75. "Coğrafî keşiflerden sonra Avrupa devletleri açgözlükte ve barbarlıkta birbirleriyle yarıştılar". Baharat ticâreti için Portekizliler, Hollandalılar, İngilizler, İspanyollar ve Fransızlar insanları fakir düşürdüler, köleleştirdiler ve kimilerinin de 'kökünü kuruttular': Dalby, 2004, 11.

[123] Bu konuda bkz.Genç, 1988-9.

mesiyle birbirlerinden az-çok farklı iktisadî bölgeler oluşabilmiştir.

Geleneğin değerlendirilmesi onun ayıklanması anlamını da ihtiva eder. Nitekim sistem, merkezî-üniter devlet oluşturma örneğinde görüldüğü gibi, İslâmî eğilimlere uymayan bölünmeci eğilimleri esnek bir yaklaşımla eritme kudretini göstermiştir.

Sistem, tecrübe birikimini değerlendirerek en mükemmeli bulduğu kanaatindedir. Bu yüzden 'Aydınlanma' zihniyetinin getirdiği gelişmeci-ilerlemeci yaklaşım, klasik dönem Osmanlı zihniyetinde mevcut değildir. Buna göre değişme genellikle bozulma yönünde olabilir ve bunun da çaresi kanûn-ı kadîme yani asıl sisteme dönüştür.

Sistem adalet ve refah ideallerini hareket noktası olarak alır. Bu yüzden devletin varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan gelir sağlama adalete dayanmalıdır. Adaletin hedefi sosyal refahı sağlamaktır. devletin aldığı iktisadî kararlara gerekçe olarak 'ibadullahın terfih-i ahvalleri' yani sosyal refah gösterilir. Bu denge bozulduğunda yani devlet gelirlerini arttırma gereği ile adalet ve refah dengesi bozulduğunda bunalım ortaya çıkmaktadır.

Yine zihniyet planında gelişme düşüncesi, gelenek düşüncesinin yerini almıştır. Ortaya çıkan meselelerin klasik uygulamaya yani kadime dönülerek çözülebileceği fikri gelenekçiliğin temelidir. Sistemin esnekliğini kaybetmesiyle beliren yenileşme ihtiyacının kanûn-ı kadîme dönülerek giderilebileceği fikri,[124] Tanzimat fermanında bile vardır.

Osmanlı toplum ve ekonomisinin kapitalist gelişmenin dışında olmasının en önemli göstergelerinden biri de yerli bir burjuva sınıfının olmayışı, büyük özel servetlerin engellenişi idi. Tanzimat, mal güvenliği gerekçesiyle böyle bir sosyal zümrenin doğuşunu desteklemiştir. Yine zihniyet planında gelişme düşüncesi, gelenek düşüncesinin yerini almıştır. Tanzimat görünüşte bir iç düzenleme olmakla birlikte fiilen Batı'nın Osmanlı sistemini manipüle etme ve dolayısıyla etkileyip kendi çıkarları açısından zararsız hale getirme hareketidir. Batılılar, Osmanlı devleti'nin kendi gücü ve araçları ile yenileşme ve ıslahatı başaramadıkları gerekçesiyle, 1856 Islahat Fermanı ile, işi doğrudan üzerlerine alıp müdahalelerini yoğunlaştırmışlardır.[125] Böylece bir dünya devleti giderek etkisizleşerek küçük bir Doğu Akdenizdevleti haline gelmiş, hakim sistem kaybolarak bir başka sistemin yani Kapitalizmin edilgen bir öğesi olmuştur.

Klasik dönemden Yenileşme dönemine doğru bir geçiş döneminden bahsedi-

[124] Nitekim XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki iktisadî ve siyasî genişleme, kanûn-ı kadîme dönüşün son başarılı bir örneği olarak görülebilir. Oysa XVII. yüzyılın başlarından XVIII. yüzyıl ortalarına kadar geçen süre, özellikle Orta ve Güney, Avrupa toplumları için iktisadî bir durgunluk dönemidir. Bkz. Pamuk, 1988, 15.

[125] Engelhardt, 1328, 218.

lebilir. 1718-1730 arasındaki Lale dönemini yenileşmeye hazırlık dönemi olarak görebiliriz. 1774 Küçük Kaynarca antlaşmasıyla da savaş alanlarındaki yenilgisi onaylanan sistem kesinlikle yenileşme arayışlarına girmiştir. Yenileşme dönemi dar anlamıyla nizâm-ı cedîd (1790-1826), II. Mahmut (1826-1839), Tanzimat (1839-1876) ve Meşrutiyet ve Batılılaşma (1876-1923) dönemlerine ayrılabilir.

Osmanlı sisteminde homo-economicusun somut şekli olan burjuva değil toplum yararını kendi çıkarından üstün tutan, kanaatkar fakat müteşebbis insan tipi idealize edilmiştir. Anadolu'da iktisadî hayatı örgütleyen ahiler bu tipin somut örnekleri olmuşlardır.

Sistem içerisinde toplum çıkarını kendi çıkarından üstün tutan insan tipi, zaman içerisinde zayıflasa da hayatiyetini sürdüregelmiştir. Hatta Tanzimat döneminden beri bütün özlem ve çabalara rağmen Türkiye'de kapitalizmin muharrik gücü olan burjuva sınıfının oluşmamasının en önemli sebeplerinden biri de bu olmalıdır.

Yenileşme ihtiyacı klasik sistemin özelliklerini kaybetmesiyle ortaya çıkmıştır. Bunun için öncelikle klasik yapıyı bilmek gerekmektedir.

1. Sosyal yapı

Osmanlı sosyal teşkilatı Selçuklu sosyal teşkilatının bir devamıdır. Bu devamlılığı özellikle Osmanlı devletinin de kuruluşunu sağlayan dört zümrede görmekteyiz. Bunlar ahiler, gaziler, abdâllar ve bacılardır. Tasavvuftan kaynaklanan bu zümrelerden ahiler Anadolu'da iktisadî hayatın, gaziler askerî faaliyetlerin, abdâllar kültür ve eğitim faaliyetlerinin, bacılar ise bütün bunların kadınlarla ilgili yönlerini teşkilatlandırmışlardı.

a. Nüfus

Sosyal yapının esası nüfusun miktar ve vasfıdır. Kuruluş dönemi durgunluk dönemidir. Bu yüzden XVI. yüzyıla kadar nüfus da durgundur. Eldeki rakamlara göre XVI. yüzyılda, bugünkü Türkiye topraklarında 12-13 milyon insan yaşamaktadır. Bu nüfus XIX. yüzyıla kadar hemen hemen durağandır. Sadece Rumeli'de bir nüfus artışından bahsedilebilir. XIX. yüzyıl sonlarında ise Balkanlar ve Kafkasya'dan olan göçlerin etkisiyle nüfus 16 milyon civarına yükselmiştir.

XVI. yüzyıl rakamlarına göre nüfusun % 60'ı müslüman, % 40'ı ise gayr-i müslimdir. Toprak kayıpları, Balkan ve Kafkas göçleri bu oranı değiştirmiştir. 1897'de müslümanların oranı % 74'e yükselmişti.[126]

[126] Bkz. Yediyıldız, 1999, 468

XIX. yüzyılda şehirde yaşayanlar % 20, kırsal kesimde yaşayanlar ise % 80 olarak tahmin edilebilir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında iç göçler, İstanbul'a yerleşme yasağı konmasına sebep olacak kadar artmıştır. Bu da şehirli-köylü oranlarını değiştirmiş olmalıdır.

b. Sosyal tabakalaşma

Sosyal tabakalaşmayı belirleyen yönetenler (askerî zümre) ve yönetilenler (reaya zümresi) ayrımıdır. Askeri zümre kendilerine tımar kesiminden, hazineden veya vakıflardan pay ayrılan zümredir. Reaya ise üretim yapan ve vergi ödeyen geniş halk yığınlarıdır.

Askeri zümreyi ilmiye, kapıkulları ve tımarlı sipahîler teşkil etmektedir. İlmiye zümresini müderrisler, müftiler ve kadılar oluşturmuştur.

Yönetilenler yani reaya ise yerleşim, hukuk ve din bakımlarından ayrıma tabi tutulabilir. Yerleşim açısından yerleşik ve yarı-yerleşik zümreler ayırt edilebilir. Yerleşik zümreler köylü ve şehirli olabilirler. Köylü reaya tımar veya vakıf statüsündeki ziraî toprakların reayasıdır. Şehirli reaya esnaf ve tüccardan ibarettir. Yarı-yerleşik zümreler ise konar-göçerler yani daha çok hayvancılıkla uğraşan yarı-göçebe aşiretlerdir. Anadolu Türk devletleri, özellikle XVII. yüzyıldan itibaren, bu aşiretleri iskan politikası izlemiştir.

Hukukî açıdan hür ve köle ayrımı vardır. Osmanlılar geleneği izleyerek köleliği bir eğitim kurumu ve hür emeğin alternatifi olarak kullanmışlar ve daha da önemlisi devşirme sistemiyle, bunu, idarî ve siyasî mekanizmanın merkezîne yerleştirmişlerdir.

Dinî ayrım müslümanların üstün oldukları fikrine dayanır. Zimmî statüsündeki müslüman olmayanlar ise himâye edilirler ve güvenlikleri sağlanır. Bütün bunlara karşılık cizye vergisi öderlerdi.

Osmanlılarda mesleklerin babadan oğula geçmesi esastır. Fakat bu, emredici bir kural olmayıp tamamen içtimaî-iktisadî disiplinle ilgilidir. Bu çerçevede yönetenlerle yönetilenler arasındaki seyyaliyete, istidat ve kabiliyet açısından, kanunî bir engel yoktur.

İktidarın bölünmemesi ilkesi devlete rakip güçlerin belirmesini engellemiştir. Toprakta ilke olarak devlet mülkiyeti kabul edilmiş, sanayi ve ticâret kesimlerinde de servet ve mülkiyetin belli ellerde toplanması ve aşırı zenginleşme yani toprak aristokrasisi ile burjuvazinin oluşması engellenmek istenmiştir.

c. Aile

İslâm aileyi toplum hayatının temeli kabul eder. Bu sisteme dahil olan Osmanlı ailesi, askerî zümrede büyük aile iken, geniş halk kesimlerini oluşturan reaya zümresinde genişletilmiş çekirdek ailedir. Ortalama çocuk sayısı ikidir. Bu yüzden aile nüfusu 4-5 civarındadır. Buna çoğunlukla büyük anne ve babalar da eklenebilir. Çok eşlilik serbest olmasına rağmen fiilen tek eşlilik hakimdir.

2. Malî yapı

Osmanlı sistemi siyasî ve dinî anlamda merkezî, idarî ve malî anlamda mahalli özellikler taşımaktadır. Devlet malî yapıyı kurmak için öncelikle sayımlarla ülkenin gelir kaynaklarını tesbit eder. Bu aynı anlamda kayıtlı ekonomi demektir. Bu sayımlar öncelikle devletin tımar kesimini teşkilatlandırır. Sonra nakdî kesimi oluşturan merkez mâliyesi ve nihayet vakıflar kayda geçer. Bu üç kesim Osmanlı malî sistemini oluşturmaktadır.

a. Hazine yönetimi

Osmanlılar iç ve dış olarak iki türlü hazine vardır. İç hazine dış hazinenin gelir fazlalarıyla birlikte çeşitli gelir kaynaklarına sahiptir. En önemli işlevi dış hazine için bir destek hazinesi ve bir kredi kurumu olmasıdır. Bu yönüyle çağımız merkez bankalarına benzer. Dış hazine ise günlük merkezî gelir ve giderlerin yönetildiği ve kayıtlarının tutulduğu devlet hazinesidir.

b. Merkez mâliyesi.

Çeşitli kalemlerden oluşmuştur. Bunların yönettikleri gelir ve giderler Ruznamçe Kalemi denen Dış Hazine kaleminin koordinasyonu altındadır. XVI. yüzyılda yapılan bir oranlamaya göre devlet gelirlerin % 51'ini denetleyen merkez mâliyesinin yıllık rakamlarını 'bütçe'lerinden izlemek mümkündür. Buna göre devletin başlıca üç gelir kaynağı vardır: Mukataa, cizye ve avârız. Mukataalar, yaklaşık bir ifade ile, genellikle özel girişim tarafından işletilen kamu iktisadî ve malî kurumlarıdır. Toplam bütçe gelirleri içinde mukataa gelirlerinin oranları % 24-37 arasında değişmiştir.

İkinci tür gelir kaynağını oluşturan cizye, zimmî statüsündeki müslüman olmayan faal erkek nüfustan alınır. Bundan başka tabi devletler, vergi vasfında, maktu cizye öderlerdi. Bu gelirlerin toplam bütçe içindeki payı % 23-48 arasındadır.

Üçüncü gelir kaynağı olan avârız ise başlangıçta savaş harcamalarını finan-

se etmek içen konmuş fakat XVII. yüzyılın sonlarından itibaren olağan hale gelen vergidir. Oranı % 10-20 arasında değişmiştir. Bütün bu gelir kaynakları Tanzimattan sonra ya değiştirilmiş veya ortadan kaldırılmıştır.

Osmanlı muhasebe sistemi çift yanlı usûle değil çıkarma veya merdiven usûlüne dayanır. Buna göre önce gelirler tesbit edilir. Sonra bu gelirlerden giderler çıkartılarak olumlu veya olumsuz fazlaya ulaşılır. Burada denklikten çok gelir fazlası elde etme ve umulmadık harcamaları bununla finanse edebilme anlayışıyla gereksiz harcamalardan mümkün olduğu kadar kaçınma anlayışı vardır.

Osmanlı gider siyasetinin bir başka esası da tahsis ilkesidir. Tıpkı belirli malların belirli bölgelere (öncelikle üretildikleri bölgelere) ve belirli hammaddelerin belirli esnafa tahsis edilmesi şeklinde görülen umumî iktisadî yaklaşıma uygun olarak belli gelirler de belli harcamaların finansmanına tahsis edilir. Bu ilke devletin harcama politikasının esası olduğu için mahsuplar bütçelerde büyük yer tutmaktadır. Yaklaşık bir oranlamayla XVII. yüzyıla ait bir bütçenin nakit gelir, nakit gider ve mahsup rakamlarının her biri toplam bütçe rakamının üçte biri civarındadır. Oysa çağdaş iktisadî-malî uygulama bunun tersidir yani tahsisin yokluğu ilkesi vardır.

Bütçeler devletin tımar ve vakıf sisteminin dışında kalan nakdî harcamaları kaydeder. Bunların en önemlisi bazan umumî giderlerin % 70'ine kadar yükselen asker maaş ve tazminatlarıdır.

Osmanlı bütçeleri, XVII. yüzyılda yapılan bir tahmine göre, GSMH olarak yorumlanabilecek toplam ülke gelirlerinin % 24'ünü denetlemektedir.

Modern bütçelerde önemli bir yer tutan kamu yatırım harcamaları bu bütçelerde yer almaz. Çünkü, bayındırlık, eğitim, sağlık, diyanet vs.yatırımları hazineden para çıkışı ile değil, vakıflar, ocaklık gibi bazı mahsuplar ve vergi muafiyetleri ile yapılıyordu.

Gelirlerin giderlere yetmemesi iç ve dış borçlanmayı gündeme getirebilir. Bu yüzden Osmanlı ekonomisi XVII. yüzyılın sonlarındaki İkinci Viyana Buhranı yıllarında iç, 1854 Kırım Savaşı yıllarında da dış borçlanmaya başlamıştır. Bu olgular bir İslâm ekonomisi olarak öz kaynak ekonomisi olan Osmanlı ekonomisinin klasik özelliklerini kaybetmeye başladığını göstermektedir. Bu yeni malî yapı yabancı sermayenin önem kazanmasına ve Galata Bankerlerinin etkili hale gelmesine yol açmıştır. 1862'de Galata Borsası ve 1863'te Osmanlı Bankası kurulmuştur. Bu süreç, yirmibeş yılda dış borçlarda moratoryum ilanına (1875) ve Düyun-ı Umumiye'nin kurulmasına (1881) yol açmıştır.

c. Tımar sistemi

Bu sistemde devletin elde edeceği gelirin büyük bir kısmı tımar kesimi içer-

sinde, belli gider alanlarına tahsis edilmektedir. Buna göre siraatten alınacak vergi, devlet araya girmeden, doğrudan doğruya büyük kısmı asker olan tımar sahiplerine bırakılıyordu.

Tımar, iktâ' sisteminin devamıdır. Bunun esası devletin soyut mülkiyeti (rakabe, denetim) altındaki toprakların yine birer devlet memuru olan ve maaşlarını tımarlarının gelirlerinden (vergi) bizzat alan sipahîlerin gözetiminde, kullanım (intifa) hakkına sahip köylüler tarafından işletilmesidir. XVI. yüzyılda bunun malî sistem içersindeki payı % 37 idi. Bu oran zaman içersinde, ekonominin nakdîleşmesine paralel olarak azalmıştır.

Tımar sisteminin gerilemesiyle iç güvensizliğin artması etkileşim halindeydi. Hem sipahîlerin hem de köylülerin topraklarını bırakıp özellikle şehirlere göç etmeye başladıkları görülüyordu. Çeşitli sebeplerle boş bırakılan tımar toprakları zamanla özel mülkleşiyor, devlet başlangıçta bu gelişime karşı çıkmakla birlikte birlikte fiilî durumları onaylamak zorunda kalıyordu.

Tanzimat tımar sisteminin hukukî varlığını ortadan kaldırmıştı. Özellikle artan yabancı baskısı ülke topraklarına daha kolay müdahale edebilmek için liberal bir toprak sistemi getirmişti. 1858 Arâzi Kanunnamesi'yle ziraî topraklarda özel mülkiyet ağırlık kazanmış, mîrî toprakların el değiştirmesi hızlanarak yaklaşık % 70'i özel mülkiyete geçmiş ve 1926 İsviçre Medeni Kanunu'na giden süreç başlamıştır.

d. Vakıf sistemi

Sistem ülkenin eğitim, sağlık ve sosyal yardım, diyanet ve bayındırlık yatırımlarını yürüten kurum olarak malî sistemin üçüncü alt öğesidir ve sosyal güvenliğin temel kurumudur.

Vakıflar İslâm'daki sosyal hizmet kurumlarının temelini teşkil etmektedir. Yine çeşitli hadislerde "sadaka-i câriye" (sürekli sadaka) gibi ıstılahlar altında vakıf teşvik edilmiştir. Böylece İslâm devletlerinde, bu arada, Selçuklular ve Osmanlılarda lüks tüketime yönelemeyen tüketici rantları vakıflara yönelerek sosyal refahı yükselten yaygın bir sabit sermaye teşekkül etmiştir.[127]

Vakfın esası bir malı, Allah'ın mülkü hükmünde olmak üzere, ferdî mülki-

[127] İslâm fıkhında çok geniş bir konu teşkil eden vakıf bazı hadislere dayandırılır. Bunlardan birisinde Hz. Peygamber Hz. Ömer'e şöyle bir tavsiyede bulunmuşlardı:"Bir şeyin aslını, satılmamak üzere hayır vasıtası kıl. Yalnız mahsulü harcansın ve sadaka olarak dağıtılsın". Bkz. Buharî, Hars, 14. Yine çeşitli hadislerde ölüm sonrasında da sevap kazanılmasını sağlayan sadaka-i cariye (sürekli hayır, sadaka) olarak adlandırılan vakıf teşvik edilmiştir: "İnsanoğlu öldüğü zaman bütün amellerinin sevabı da sona erer. Şu üç şey bundan müstesnadır: Sadaka-i câriye, istifade edilen ilim, kendisine dua eden hayırlı evlat": Bkz. Müslim, Vasiyyet 14. Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, Vasâya 14; Tirmizî, Ahkâm 36; Nesâî, Vasâyâ 8.

yet sahasından çıkarmak ve insanların faydalanmasına sunmaktır. Bu da bazı hizmetlerin finanse edilmesi demektir.

Vakıf sisteminde finanse eden ve edilen olmak üzere iki unsur vardır. Finanse eden mallar taşınır ve taşınmaz olarak ikiye ayrılır. Asıl vakıf, akar da denen, taşınmaz malların vakfıdır. Finanse eden gelir kaynakları esnaf ve tarımsal üreticiler için iş sahaları teşkil ederler. Bunlar iktisadî ve sosyal hayatın esasları olan han, dükkan, çarşı, hamam, ziraî topraklar gibi taşınmazlardır. Yine finanse edenlerden bir kısmı taşınır servet olabilir. Bu şekilde oluşan vakıf sandıklar veya fonlar ile kredi faaliyetleri yürütülür. Toprak şeklindeki vakıflara müstegallât, bina şeklindeki vakıflara musakkafât denir. Bütün bu taşınmaz veya taşınır mallar asl-ı vakf adını alır.[128]

Bu kaynaklardan elde edilen gelirlerle hayır kurumları da denen cami, medrese, zaviye, hastahane, kervansaray gibi eğitim, din, bayındırlık, sağlık ve sosyal yardım kurumları ile sosyal güvenlik sistemi finanse edilir.[129]

Osmanlı vakıf sistemi özerk ve demokratik bir 'sivil toplum' sistemi olmakla birlikte devletin denetiminin dışında değildir. Nezaret kurumu bu denetimi sağlamaktadır. Özellikle büyük vakıflar sadrazam, şeyhülislâm, başdefterdar, kadı, enderun, daru's-saade ve babü's-saade ağaları, iç hazinedarbaşı, nakibu'l-eşraf gibi devlet görevlilerinin nezareti altındadır.[130]

Taşınmaz mal vakıflarının en önemli kısmını oluşturan toprak vakıfları iki kısımda ele alınabilir.[131] Birincisi, özel mülkiyet altındayken vakfedilen topraklardır. Bunlar özellikle tımar sisteminin bozulmasından sonra çoğalmıştır. İkincisi, devletin mülkiyetini (rakabesini) elinde tutarak vakfettiği topraklardır. Bu

[128] Berki, 1966, 54.

[129] Yediyıldız, 1982b, 156.

[130] İstanbul Ahkâm defterleri, İstanbul vakıf tarihi, I, 410; Söz konusu devlet görevlileri bu nezaret görevi karşılığında ek bir gelir elde etmiş olmalıdırlar. Bkz. Ali Ufkî, 2002, 27,28

[131] Kırsal topraklar ilke olarak devlet (mîrî) mülkiyeti altında bulunduğundan ferdî mülkiyetin dışındaydı. Ancak hazineyi temsil eden padişahın iradesiyle toprağın hukûkî statüsü değişebilirdi. Bu bakımdan kırsal toprak fiilen mîrî (tımar sistemi), mülk (özel mülkiyet altında) ve vakıf olarak üç kısımda ele alınıyordu.

Padişah nadir de olsa bir mülkname ile bazı toprakları devlet mülkiyetinden çıkarıp özel mülk olarak verebilirdi. Ancak Devlet gelirlerini düşürücü ve feodalleşmeye imkan tanıyıcı böyle bir uygulama yaygın değildir. Devlet bu tür toprakları vergilendirmiştir. Bunlar, özel mülk olduklarından, alım-satıma konu teşkil edebiliyor, miras olarak kalabiliyor ve vakfedilebiliyorlardı. Böyle toprakların parçalanmalarının ve dolayısıyla devlet müdahalesine maruz kalmalarının önlenmesi amacıyla vakfedilmeleri tercih ediliyordu. Vakıf gelirlerinin bir kısmı 'dîvâni' ismiyle hazineye aitti. Öte yandan mülk veya vakıf toprakları işleyenler yine reaya idi.

Yine, geniş anlamıyla, mîrî toprakların da vakıf topraklar olduğu anlayışına işaret etmeliyiz. Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz (717-720) bu gerekçeyle fethedilen bütün topraklarda, çiftçiler müslüman bile olsalar, harâc veya kira bedelini kaldırmamıştır. Dahası Malik, Şafii, Ahmet b. Hanbel gibi, üç büyük imam da harâcî yani fethedilmiş toprakların Islam toplumuna bir tür vakıf yoluyla tahsis edilmiş topraklar olduğunu kabul ederler

ikincilere irsadî vakıf denir ve bunların gelirlerinden hazineden alacaklı olanlar faydalanırlar.

Toprak vakıflarından elde edilen gelirlerin oranı, XVI. yüzyılda % 12 idi. Tımar kesiminin gerileme süreci içinde bu oranın XVII. yüzyılda % 20'ye, XVIII. yüzyılda % 25'e çıktığı tahmin edilebilir.

Taşınmaz mal vakıflarının ikinci türünü gelir getiren çeşitli yapılar oluşturur ki, bunların başında çarşılar ve ticâret merkezleri gelir.[132]

İslâm fıkhının ilk tedvini sırasında vakfedilen şeyin, geliri devamlılık taşıyan taşınmaz mülk olması gerekiyordu. Ancak bu kural zamanla yumuşatılmıştır. Mesela Ebû Hanife taşınır eşyanın vakfını kabul etmediği halde Ebu Yusuf taşınmazın zorunlu tamamlayıcıları veya sadece onun için faydalı unsurlar oldukları takdirde taşınır servetin de vakfına müsaade etmiştir. Böylece vakfedilen taşınmaza bağlı kölelerin ve tarım aletlerinin de vakfı caiz görülmüştür. İmam Züfer de taşınmaza bağlı olsun veya olmasın taşınırların vakfını ve hatta tükenebilir şeylerin vakfını da kabul etmiştir. Nihayet Imam Muhammed mahallî adetler elverdiği takdirde taşınırların vakfını caiz saymış ve bu görüşte Hanefi ve Maliki mezhepleri birleşmiştir.[133]

Taşınır servetin, yani özellikle nakit paraların vakfı tartışmalıdır. Genellikle kabul edilen görüşe göre bu tür servetin vakfı (riba tehlikesinden dolayı) caiz değildir. Ancak taşınmaz servetin uzantısı olan nakit paraların vakfı caizdir.

Sonuçta genellikle bu tür servetin vakfı kabul edilmemekle birlikte taşınmaz servetin uzantısı olan nakit paraların vakfedilmesi onaylanmıştır. Nihayet böyle bir durum olsun olmasın, özellikle İmam Züfer'in ictihadıyla, para vakıfları örf haline geldiğinden caiz görülmüştür. Osmanlılar bu görüşü uygulamışlardır ve para vakıflarını önemli kredi ve finansman kurumları olarak yaşatmışlardır.[134]

3. Üretim yapısı

Osmanlı ekonomisi üretim ve arz yönlü bir ekonomidir.[135] Fiyat istikrarını sağlamanın en önemli unsuru da budur. Sistem küçük üreticiliğe dayanmaktadır.

[132] Mesela İstanbul Kapalıçarşısının ve Mahmut Paşa'daki dükkanların Ayasofya imâreti gibi çeşitli kurumların finansmanı için vakıf olarak kurulduğunu biliyoruz. Bkz. İnalcık, 1973, 141-4.

[133] Bkz. Yediyıldız, 1986, 154.

[134] Bkz. Berki, 1966, 45

[135] Arz yönlü sistem tabiri günümüzün arz yanlı iktisat (supply side economics) kavramını akla getirir. Buna göre toplumsal refahı sağlamak için Keynesgil sistemde öngörülen toplam talebi arttırıcı politikalar yerine, tam tersine, toplam arzı arttırıcı politikalar uygulanmalıdır. Burada vergi oranları ve sosyal güvenlik harcamaları temel politika araçlarıdır. Bunlar teşebbüs ve çalışma şevkini zinde tutacak seviyede olmalıdırlar ki toplam arz arttırılabilsin ve enflasyon baskısı azaltılabilsin. Bkz. Demir-Acar, 1993, 35.

Bu yolla ekonomi kendine yeterli hatta dış piyasaya yönelik bir sanayi ve tarım sistemine sahipti.

Üretimin miktarı yanında kalitesi ve standartlara uygunluğu da denetim altında tutulmuştur. Fiyat denetimi ile birlikte narh sisteminin bir yönünü teşkil eden bu uygulama üretici ve tüketiciyi korumaya yönelikti.

4. Ulaşım ve ticârî yapı

Osmanlı ekonomisi ülkede mal bolluğunu esas aldığı için ticâret serbestisini geleneksel bir ilke olarak benimsemiştir. Bunun yanında bütün ticârî faaliyetlerde tekelci eğilimleri önlemek ve tüketiciyi korumak için denetim mekanizması kurulmuştur.

Osmanlı devleti Anadolu'nun öteden beri varolan transit bölgesi olma vasfını koruyup güçlendirilmek istemiştir. Yine kuruluş ve genişleme dönemlerinde dünya ticâreti Akdeniz çevresinde yoğunlaşmıştı. Devlet bu durumu da, gümrük ve kapitülasyon politikalarıyla korumak istemiş, savaş durumunun bile ticâreti engellememesini istemiştir.

Sınırların en geniş olduğu dönemlerde Karadeniz, Marmara, Kızıldeniz birer iç deniz idiler. Akdeniz, Hind Denizi ve Basra Körfezi'nde önemli ölçüde hakimiyet sağlanmıştı. Akdeniz ile Kızıldeniz ve Karadeniz ile Hazar Denizi birleştirilmek istendi. Osmanlı devleti, XVI. yüzyılda, bir deniz devleti haline gelmişti. XIX. yüzyılda deniz ulaştırma teknolojindeki değişmeler, gecikmeyle de olsa izlendi ve aynı yüzyılın ortalarında toplu taşımacılığa başlandı.

Osmanlı Doğu ve Batı ekonomilerini birbirine bağlayan ipek ve baharat yollarının nihayetinde bulunuyordu. Bu konumun gereği olarak dış ticâret ve transit ticâret teşvik edilmiştir. Osmanlıların Akdeniz ve Ortadoğu ticâretine hâkim oluşları, Batılıları doğrudan Asya'ya ulaşma gayretleri içine itti. Okyanus ulaştırması ve ticâreti XVII. yüzyılda önemini arttıracaktır. Gümrük gelirleri devlete önemli bir kaynak sağlıyordu. Bunun için ticâretin Akdeniz çevresinden okyanuslara kaymaması amacıyla kapitülasyon politikası izlenmiş, ticârî denetim ve yol güvenliği sağlanmak istenmiştir.

Dış ticârette dört tür malın ihracı genellikle yasaktı. Bunlar kıymetli madenler, temel gıda maddeleri, savunma araçları ve sanayi hammaddeleriydi. Ülkeye mal getiren yabancı tüccarın ülkelerine yine mal ile dönmeleri isteniyordu.

Kara ulaştırması deniz ulaştırması ile bütünleşmişti. Ulaşım teknolojisinde bir değişiklik yapılmamış, sadece yollar üzerindeki ve çoğu Selçuklulardan devralınan kervansaray, köprü gibi bayındırlık tesisleri korunup geliştirilmiştir. İstanbul'u Uzakdoğu'ya bağlayan yollar Anadolu'da başlıca iki hattı takibederek çeşitli şehirlerin gelişmesine yol açmıştı. Yine İstanbul ve Edirne, Arnavutluk li-

manları, Tuna ve Dubrovnik'le irtibatlandırılarak Batı'ya, Mısır ve Suriye'ye yönelik güçlü bir ticâret ve ihracat bölgesi oluşturulmuştur.[136]

Yol güvenliğinin sağlanması için de derbent teşkilatı oluşturulmuştur. XIX. yüzyılda demiryolları hizmete girdi. Şehirlerde de kitle taşımacılığına başlandı.

Haberleşme klasik dönemde menzil teşkilatı içindeydi. Bunun yerini posta teşkilatının alışı ve gazete gibi kitle iletişim araçlarının devreye girişi XIX. yüzyılın ortalarından itibaren gerçekleşmiştir.

Ticâretin hedefi piyasalarda mal bolluğunu temin idi. Fiyat denetiminin en esaslı yolu budur. Bunun için tekelciliklerin önlenerek, aracıların ortadan kaldırılması ve malların üreticiden tüketiciye en kısa yollardan intikal etmesi sağlanmaya çalışılmıştı. Burada da tahsis siyaseti önemli idi. Tıpkı üretimde olduğu gibi iç ticârette de esnaf ve narh sistemi ön plandaydı. Mal arzında miktar kadar malların kalite ve standartlara uygunluğu da önemliydi.

Batı'da mal fiyatlarının yüksekliği Osmanlı ülkesinden Batı'ya doğru mal kaçakçılığı oluşturmuştu. Türkiye'deki yabancı tacirler sadece toptancılık yapabiliyorlardı. Çünkü perakende ticâret yerli esnaf ve tüccarın hakkıydı ve bu da azımsanmayacak bir pazarlık gücü sağlıyordu.

Osmanlı tüccarları da dış pazarlarda ticâretle uğraşabiliyorlardı. Gereğinde yurt dışına 'hassa tacirleri' denen satın alma heyetleri gönderiliyordu. XVIII. yüzyıl sonlarında müslüman olmayan tüccara, Avrupa devletlerinin baskısıyla büyük haklar tanınmış (1802-Avrupa tüccarı), bu haklar daha sonra müslüman tüccarlar için de geçerli kılınmıştı (1829-Hayriye tüccarı). Tanzimat yerli tüccarın avantajlarını bertaraf etme yönündeki eğilimi güçlendirmiştir. Sözgelimi 1838 Osmanlı-İngiliz Ticâret Sözleşmesiyle yed-i vâhid denen öncelikler kaldırılarak yerli esnaf ve tüccar savunmasız bırakılmıştır.

Osmanlı devleti, herşeye rağmen, XVII. yüzyılın sonlarında bile 20-25 milyonluk nüfusunu besleyip giydirebilen kendi kendine yeterli bir iktisadî birim idi. Osmanlı ülkesinin hammadde ihrac eden ve mamul madde ithal eden bir ülke konumuna girmesi Sanayi Devriminden sonradır.

Bugün elliye yakın İslâm ülkesinin yirmi civarındaki kısmı Osmanlı sınırları içindeydi. Bu ülkelerle iktisadî işbirliğinin bir ortak pazar çerçevesinde oluştuğunu biliyoruz. Anadolu ve Rumeli gibi Cezayir'den Irak'a ve Yemen'e kadar olan bölgelerde dışa da yönelik iktisadî ve ticari faaliyet vardı.

5. Para ve finansman sistemi

Bütün geleneksel ekonomilerde olduğu gibi Osmanlı ekonomisi de madeni

[136] İnalcık, 1973. 135-6.

para sistemine dayanıyordu. Bu sistemin esası madeni paranın (altın ve gümüşün) eşya olarak, kullanım amacıyla değil, mübadele amacıyla talep edilmesidir. Bunun da amacı para arzının mübadele ihtiyacına cevap verecek seviyede olmasıdır. Bu sistem istikrarlı bir para rejimi getirmiştir. Sonuçta 1326 ile 1760 arasındaki 414 yılda Osmanlı hesap parası olan akçenin toplam değer kaybının geometrik ortalaması % 0.2 olmuştur. Bu ise enflasyonsuz bir ekonomi demektir.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kağıt para süreci başlamıştır. Önce 1775'te yürürlüğe konan eshâm sistemini kağıt paraya geçişin ilk habercisi olarak görebiliriz. Çünkü eshâmın yani ilk pay veya gelir ortaklığı senetlerinin tedâvülü vergiye tabi olarak, serbestti. Tanzimat'tan sonra ise, 1840 yılında, tedâvül ve ödeme aracı olan kağıt paralar çıkarılmaya başlandı. Bunların denetim ihtiyacı bankacılık tecrübesini de başlatmıştır. Ticâretin teşvik edilmesi, kredi kullanımının da varlığını akla getirir. Nitekim özellikle sosyal dayanışma amacıyla kurulan para vakıfları yüksek bir kredi arzına sahipti.

6. Esnaf birlikleri ve narh sistemi

Osmanlı sanayi ve iç ticâret kesimleri esnaf birlikleri halinde teşkilatlanmıştı. Bu birlikler, fütüvvet ve ahilik ilke ve kurumlarından kaynaklanan Selçuklu esnaf birliklerinin devamıdır. Sanayi Devrimiyle esnaf birlikleri Anglo-Saxon ülkelerinde ortadan kalkarken Osmanlılarda kendini yeni şartlara uydurarak varlığını sürdürmüştür.

Esnaf birlikleri özerk ve 'demokratik' kuruluşlardı. Yani iç işlerinde büyük bir serbestliğe sahip idiler. Zenaat ve ticâreti düzenlemeden anlaşmazlıkların giderilmesine kadar öncelik birliklere aitti. Özellikle fiyat ve kalite denetimi ile standardizasyonun sağlanması demek olan narh sistemini bu teşkilat denetlerdi. Bir şehirdeki esnaf teşekkülleri birbirleriyle temasta bulundukları gibi, ülkedeki bütün teşekküller Kırşehir'deki Ahi Evren zâviyesine bağlı idiler.

7. Çalışma ve sosyal güvenlik sistemleri

Osmanlı Anadolu'sunda nüfus az ve XVI. yüzyıldaki nüfus artışı hariç durgun olduğu için ücretler yüksekti ve işgücü eksikliği vardı.

Osmanlı ekonomisinde emek faktörünü hür ve köle emeği olarak ikiye ayırabiliriz. Hür emek esnaf veya esnaf dışı olabilir. Birinciler gibi ikinciler de sıkı bir iş disiplinine tabiydi. Emek piyasası devlet denetimi altındadır. Ücretlerin yüksek seviyesini koruması hür emek yerine köle istihdamının daha elverişli olmasına yol açmıştır. Bu şekilde köleler, genellikle, çalışma süresinin sonunda hürriyetlerine kavuşuyorlardı. Mesela XV. yüzyılın ikinci yarısında bu şehirdeki azatlı kölelerin şehir nüfuslarına oranları yaklaşık üçte biri buluyordu. Bunların

taşınmaz mülk yatırımları ise hürlerin beşte ikisi civarındaydı.

Osmanlı ekonomisinde bir işçi sınıfı olmadığı gibi Sanayi Devrimi döneminde de işçi sefaletinden söz etmek mümkün değildir. Ödemelerdeki gecikmelere rağmen ücretlerin yüksekliği Sanayi Devriminin söz konusu olmamasının sebeplerindendir. Tanzimat'tan sonra görülmeye başlayan işçi hareketlerinin sebepleri arasında teknolojik işsizlik korkusu ile ücret ödemelerindeki gecikmeler vardır.

Klasik dönemde sosyal güvenlik işlevini vakıflar görmektedir. Tanzimat'tan sonra ise merkezîleştirme ve devletleştirme eğilimine paralel olarak bürokrasi sosyal güvenliğe hakim olmuştur. Klasik dönemde mecburi prim ödeme ve belirli bir emeklilik yaşı söz konusu değildir. Azledilme, ihtiyarlık ve sakatlık gibi durumlar hariç çalışma sınırsızdır. İlmiye görevlileri genellikle vakıf sistemi içindeydiler. Yeniçerilerin orta sandığı denen vakıf statüsünde yardımlaşma sandıkları vardır. Esnafın sosyal güvenliğini yine vakıf statüsündeki esnaf sandığı sağlar. Avârız vakıfları köy ve şehir halklarının en önemli sosyal güvenlik kurumuydu. Tarım kesimindeki sosyal güvenlik, tımar sisteminin gerilemesiyle zayıflamış ve küçük çiftçi, XIX. yüzyıldaki bankacılık teşebbüslerine rağmen tefecilere bağımlı olmaya devam etmiştir. Tanzimat'tan sonra vakıf-sandıklar devlet denetimine alınmış ve günümüz sosyal güvenlik kurumları oluşturulmaya başlanmıştır.

D. KAPİTALİZMİN GELİŞMESİ: MERKANTİLİZM

Sermaye birikimi kapitalizmin itici kuvvetidir. Bu dönemde ticârî faaliyetler ve ardından malî işlemler temerküzü sağlıyordu. Feodalitenin yıkılarak merkezi devletlerin ortaya çıkışı kamu borçlarını gerekli kılıyor ve bunları finanse edecek malî güçler oluşuyordu.

XVI. yüzyılda sermaye spekülasyonları başladı. Menkul kıymetlerin mübadelesinde ortaya çıkan belirsizlik bu faaliyetlerden muazzam karlar elde edilmesine yol açtı. Büyük karların yanında büyük buhranlar mevcuttur. Bu arada para ticâretiyle birlikte bankalar da gelişmeye başlıyordu.

Kapitalist içtimai nizamın kuruluşu Hıristiyanlığı da etkileyecektir. Böylece ferdiyetçilik daha da güç kazanacak, eski hıristiyanlıkta mevcut olmayan rasyonalizasyon oluşacak ve Kapitalizm-protestanlık ilişkisi daha belirgin hale gelecektir. Maamafih Weber'ın bu görüşü protestanların (ve kalvinistlerin) bulundukları yerlerde genellikle azınlık statüsünde oldukları ve dolayısıyla yönetim ve askerlikten uzak olup ticâretle uğraşmalarından kaynaklanmaktadır.[137]

XV. yüzyılda başlayan deniz keşifleri sonunda büyük bir gelişme gösteren

[137] Kılıçbay, 2006, I, 91.

sömürgecilik faaliyetleri, Haçlı seferleri gibi Batı'nın yenilgisi ile sona ermeyerek, Batı kapitalizminin en önemli birikim kaynağını teşkil etmiştir. Osmanlıların Ortadoğu ve Akdeniz'de hakimiyet kurmasından sonra Batı için Afrika'nın güneyi yoluyla Uzakdoğu'ya yönelmekten başka çare yoktu. Sonuçta Afrika'nın, Uzakdoğu'nun, Amerika'nın muazzam zenginlikleri Avrupa'nın emrine girmişti. Tarihin kaydettiği en hunhar usullerle bu bölgelerdeki insanlar imha edilmekteydi. Amerika'daki boş sahaları işletmeye açmak için Afrika'dan buraya gemilerle getirilen zencilerin ticâreti o kadar karlı idiyki nakil esnasında bunların çoğuna ölmesine aldırış bile edilmiyordu. Türlü sömürgelerdeki yerli halk tam manasıyla köleleştiriliyor, ölümle burun buruna çalıştırılıyordu. W.Sombart, Der Moderne kapitalismus'ta "Zengin olduk, çünkü ırklar ve milletler bizim için tamamen öldüler; bizim için kıtalar ıssızlaştı" derken günümüz Batı ekonomisinin ve medeniyetinin kaynaklarından birini gösteriyordu.

Kapitalizmin terakkisi mübadele hacmini çok genişletmiş, para ihtiyacını alabildiğine arttırmıştı. Amerika'nın keşfiyle elde edilen altın ve gümüş bu ihtiyacı giderdiği gibi paranın nisbî olarak bollaşması sebebiyle fiyatlar yükselmişti. Mesela 1520 ile 1620 arasında Avrupa piyasalarındaki gümüş 5 misli çoğalmış fiyatlar da 3,5 misli artmıştı. Bu gelişme mülklerinden sabit gelir elde eden feodal sınıfların önemlerinin azalmasını hızlandırdı. Paranın miktarı ve tedâvül hızı arttı, menkul sermaye çoğaldı. Bunun sonucunda ticâret hacmi genişledi, yeni sanayi dalları zuhur etmeye başladı. Artık feodal sınıflar topraklarını satarlarken eskiden çalıştıkları toprakları satın alan serfler görülecektir.

Deniz aşırı ticâretle tamamlanan sömürgeci faaliyetler, bugünkü Batı kapitalizminin kaynağıdır. Bu yüzden ilk deniz kaşifleri olan İspanyollarla Portekizliler ticâretle uğraşmayıp sadece altın ve gümüş toplamakla yetindiklerinden XVI. yüzyıldan itibaren yerlerini Hollanda ile İngiltere'ye bırakmaya başladılar.

Sermaye birikimi yatırım sahalarının açılmasını gerektiriyordu. Bunun için XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hisse senetli şirketlerin ve bankaların oluşmaya başladığı görülür. Ticari kapitalizmin gelişmesi malî kapitalizmin de gelişmesi demektir. Borsalar kurulmakta ve tekeller belirmektedir.

Sermaye sahipleri ticârî yatırımlardan çok artan idari masrafların finansmanına yönelik olan devlet borçlarını tercih ediyorlardı. Bunun başlıca iki sebebi vardı. Deniz aşırı ticâretin sağladığı büyük karların bu faaliyetin finansmanı için gerekli sermayeyi kısa sürede sağlaması ve kapitalistlerin emek sarfetmeden gelirlerini arttırmayı tercih etmeleri.

Biriken sermayenin yöneldiği diğer sahalar ise lüks tüketim ve toprak gibi taşınmaz mülk yatırımlarıdır. Sonuçta sermayenin belirli ellerde temerküzü hızlanmıştır.

Ortaçağ Avrupa'sında kilise fikriyatı içersinde yer alan iktisadî düşünce ka-

pitalizmi oluşturan bütün şartlarla birlikte değişmektedir. Ortaçağın sonunda feodalitenin yıkılışı ve milletlerin teşekkülü ile merkezi devletlerin kuruluşu suretiyle ortaya çıkan yeni siyasî çerçeve ile gelişen ticârî faaliyetler de merkantilist düşünceyi oluşturmuştur. Ticari kapitalist sınıfın ideolojisini teşkil eden Merkantilizm 300 yıl kadar etkisini sürdürmüştür.

Deniz ticâreti yeni merkezi devletlerin en önemli gelir kaynağıdır. Deniz aşırı pazarlardaki yoğun dış rekabet her tüccarın kendi devletiyle, her devletin de kendi tüccarıyla işbirliği yapmasını gerekli kılmıştı. İşte Batı'da feodaliteden merkezi devletlere geçerken milletler teşekkül ederken, söz konusu ticârî rekabet de milliyetçiliğin temelini oluşturmaktaydı.

Merkantilizmin geliştiği devre yeni keşfedilen yerlerden, özellikle Amerika'dan Avrupa'ya gümüş ve altının aktığı devredir. Bu yüzden para miktarında ve dolayısıyla fiyatlarda artışlar olmuştur. Böyle bir ortamda ticârî karlar fiyatlardan daha hızlı yükselir ve gelir bölüşümü her geçen gün ticâret kesimi lehine değişir. Oysa diğer gelirler hemen hemen değişmez ve sabit gelirliler nisbî bir fakirliğe düşerler.

Merkantilistler daha fazla gelir ve istihdam oluşturduğunu ileri sürerek bir kısmı lüks sayılabilecek kamu yatırımlarını teşvik etmişler ve bu işlere girmişlerdir.

Merkantilistler artan nüfus taraftarı idiler. Böylece bol ve ucuz emek sağlanacak, düşük maliyetlerle üretilecek emtianın ihracı kolaylaşacaktı.

XVII. yüzyıl sonlarında merkantilistlerin hedefi dış ticâret fazlası sağlamaktan yerli sanayii korumak düşüncesine doğru yer değiştirir. Merkantilizm sömürgeciliğe, anavatanda gelir ve istihdam oluşturduğu sürece taraftardır.

Kapitalizmin sınırların önemini azaltacak kadar yaygınlaşması ve ticârî Kapitalizmden sınai kapitalizme geçiş liberalizmi gerekli kılmıştır. Böylece devlet-tüccar çıkarlarını aynileştiren Merkantilizm XV-XVIII. yüzyıl arasındaki hakimiyetinden sonra yerini liberal iktisat siyasetine bırakacaktır.[138]

E. TİCARİ KAPİTALİZMDEN SINAÎ KAPİTALİZME

1. İktisadî çerçeve

Deniz aşırı sömürgeciliğe dayanan ticârî gelişmeyle biriken sermayenin önünde birkaç yol vardı. Ya güçlenen merkezi devletlerin ihtiyaçlarının giderilmesi için malî Kapitalizm yoluyla massedilecek ve böylece ya yeni bir kıymet oluşturulmadan gelir dağılımı değişecekti ya da sınai ve ziraî üretimin artmasına

[138] Sée, 1970; Heaton, I, 223-329.

yönelik yatırımlara sevkedilecekti. Sonuçta XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayi Kapitalizmini hazırlayan şartlar oluşmaya başlıyordu. Buna rağmen XVIII. yüzyılın ilk yarısında da ticârî Kapitalizm henüz hakimdir. Sermaye birikimi de ticâret kesiminde gerçekleşiyordu. Bunlara teknik icadları eklersek artık makinalaşmanın ve fabrikanın zuhurunu bekleyebiliriz.

Özellikle sömürgecilik artan üretime olan talebi barındıran dış piyasaları oluşturmuştu. Bu süreçte feodal ilişkilerin çözülüp ziraatın geçimlik olmaktan çıkmasını ihmal edemeyiz. Aynı süreç üretim faktörleri piyasasını da oluşturmuştur. Toprak senyörlerinden elinden çıkıp serbest kalmakta, bunun yanında emek ve hammadde de rahatça elde edilmeye başlanmaktaydı. Eski serfler ile esnafın çoğu yeni bir aşağı sınıfı yani proleteryayı oluşturmaktaydı.

Yeni yeni oluşmaya başlayan sanayiin başlıca özelliği rekabet şartları altında üretmesiydi. Yani üretim tekelleşmeler oluşturacak seviyeye henüz ulaşmamıştı. Ama kapitalistlerin önündeki bütün engeller yok edilmekteydi. Lonca disiplininden ve feodal statüden kurtulan proleteryanın teşkilatlanması kanunlarla önlenmekteydi. İç ve dış ticâretten bütün tahditler ve kayıtlar kaldırılmaktaydı. Bütün bunlar, çoğalan sınai üretimin maliyetlerinin düşmesi ve ürün talebinin oluşturulması için gerekliydi.

Ticari kapitalizmin hakimiyetini yavaş yavaş sınai kapitalizme bırakmasıyla birlikte, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, modern kapitalizmin özellikleri belirmeye başlar: Spekülasyonlar, borsa oyunları genişlemeden sonra gelen buhranlar, genişleyen sigorta muameleleri vs. Bu arada mevcut olmayan büyük kıymetlerin mübadelesi -ki bu kumar, şans oyunları ve faiz ile iç içedir- süratle genişleyecektir.

Kapitalizm yolunda, yeni insan tipinin, yani homo-economicus olarak soyut bir şekle de bürünen yahudiler ile laik yahut protestan burjuvaların rolleri belirgindir.

Üretici ve tüketici ilişkileri giderek karmaşıklaşmış, bütün iktisadî ilişkilerde gayr-i şahsileşmeye başlamıştı. Marks'ın "üretimin sosyalleşmesi" ifadesi bir yönüyle bu gerçeğin tesbitidir. Hisse senetleri, tahviller, banka ve borsa işlemleri bu karmaşıklığın unsurlarıdır. Yine modern kapitalizmin belirgin özelliklerinden olan reklamcılık XVIII. yüzyılda ortaya çıkacaktır.

Modern kapitalizmin başlangıcında emperyalizmin yeni bir safhaya vardığı görülür. Evvelce sömürgeler her şeyleri ile sömürgeci ülkelerin isteklerine bağlı iken, bunlardan bazılarına mesela Amerika'ya Avrupalılar yerleşmeye başladı. Böylece bu kolonilerde ana ülkelerin arzusu dışında kapitalist gelişmeler ortaya çıktı. Ana ülke kolonilerin kendi malları için mahreç olarak kalmasını, ihtiyacı olan ucuz emeği ve hammaddeyi vermeye devam etmesini istiyordu. Oysa yine Avrupalıların teşebbüsüyle koloniler büyük ticârî hamlelere girişmişlerdi. Özel-

likle Amerika'nın devreye girmesi kapitalizme büyük hız kattı.

Ticârî genişleme ve bunu kolaylaştıran alt yapı tesisleri sayesinde iktisadî faaliyet süratle sanayie kaydı. Makineleşmenin tesiriyle bu kesim bütün iktisadî hayatı kendisine bağımlı hale getirdi. Bağımsız küçük sanatkarlar süratle işçileşmeye başladılar. Sayısız küçük imalathane, yerlerini az sayıda büyük fabrikaya bıraktı. Otomasyon ise büyük sanayiin zaferini ilân etti. Artık kapitalizmin başlangıç safhasının aksine ticâret sanayie bağımlı hale gelmiştir; büyük sanayici ayni zamanda büyük tüccar sıfatıyla mamüllerine mahreçler bulmaya gayret edecektir. Üretim tarzı ihtiyaca bağlı olmaktan çıkmıştır. Aksine ihtiyaçlar üretimi, reklam, moda bazan savaş vs.yolu ile izlemek zorunda kalacaktır.

2. İdeolojik ve doktrinel değişme: Kapitalist iktisat düşüncesi

Bütün bu gelişmeler kendisine uygun düşünce ve nazariyatı yaratmakta gecikmeyecekti. Liberalizm güçlenen ve hakim sınıf haline yükselen burjuvazinin dünya görüşü ve ideolojisi olacaktı. Aydınlanma ve laisizm, kapitalizmi engelleyen yönleriyle Hıristiyanlığı etkisizleştirmeye çalışacaktı: Buna göre düşünce ve gözlem gerçeğin kaynaklarıydı. Mülkiyet ferdin tabiî hakkıydı. İnsan dilediği şekil ve tarzda hayatını kazanabilir, istediği biçim ve miktarda tüketebilirdi. Faydacılık esastı. Doğru olan toplum düzeni, iktisadî adamın insan modelini teşkil ettiği kendi kendine dengeye varan yani tabiî düzen ve ayıklamacılığı esas alan yeni toplum düzeniydi. Yani işini bilenin kapitalist cemiyet düzeni.

Merkantilist düşünceden liberal düşünceye geçerken arada fizyokratları zikretmeliyiz. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'da görülen Fizyokrasi ziraatı temel sektör almış, diğer sektörleri kısır kabul etmiş, bununla birlikte yukarıda çizilen cemiyet çerçevesine sadık kalmıştır. Fizyokratlar feodal kalıntıların hala yaşadığı ziraat kesiminin vaziyetini düzeltmeyi hedef alıyorlardı. Hiç şüphe yok ki onlar, biriken sermayeyi toprağa yatıran müteşebbis çiftçiyi ön plana çıkartmak istiyorlardı. Fizyokratların önemleri kapitalist iktisadî düşüncede ilk mektep olmalarıdır. Liberal doktrinin adeta simgesi olan laissez-faire (bırakınız yapsınlar) sözü bunlara aittir.

Özellikle ziraatle ilgili fikirlerinden dolayı, kapitalist istihalelerin dışında kaldıklarından, pek kabul görmeyen fizyokratlar sonraki iktisat mezheplerine şu görüşleri miras bırakmışlardır:

1. Sosyal olayların karmaşık fakat düzenli bir şekilde birbirlerine bağlı olmaları.

2. Kendi haline bırakılan şahsî çıkarın hem kişiye hem kamuya en faydalı olanı sağlaması.

3. Serbest rekabetin en uygun fiyatı bulması.

4. Üretim, sermaye, gelir ve gelir bölüşümü ile ilgili tahliller.

5. Emlâk ve arâzi mülkiyetinin meşruluğu.
6. İşgücü seyyaliyeti.
7. Serbest iç ve dış ticâret.
8. Devlete ait görevlerin sınırlandırılması.
9. Vasıtalı vergilerin vasıtasız vergilere tercih edilmesi.
10. Gelirin tüketim mallarına yöneltilmesi.

Fizyokratların bu fikirleri daha sonraki iktisat mekteplerinde; klasik, neoklasik, Keynesyen ve Marksist mekteplerde yaşamıştır.

Klasik mektep bugünkü kapitalist iktisadî düşüncenin dayandığı ilk sistemli görüşleri ihtiva eder. Bu mektep 1776 ile 1873 yılları arasında teşekkül etmiştir. İlk klasik 1776'da yayınladığı Wealth of Nations (Milletlerin zenginliği) kitabı ile Adam Smith'dir.

Klasik kapitalist iktisat doktrininin ilk temsilcisi olan Smith yanında D.Ricardo, (1772-1823), T.Malthus, (1766-1834), J.B.Say, (1767-1832), N.W.Senior (1790-1864) ve J.S.Mill (1806-1873) bu ekolün başlıca temsilcileridir.

Klasik iktisat doktrini, Sanayi Devrimine paralel olarak XVIII. yüzyılın sonlarında İngiltere'de doğmuştur. Bunun başlıca sebebi bu memleketin emperyalizmin güdümündeki dış ticaretinin çok gelişmiş olması ve bu sayede sermaye birikiminin diğer ülkelerden fazla olmasıdır. Yine İngiltere değişmelere intibak edebilecek esnek bir yapıya ve zihniyete sahipti. Bu ülkede burjuvazi burjuvaziye tanınan ilk imtiyazları belgeleyen Magna Charta'nın 1215 tarihini taşıdığını hatırlarsak bu gerçeği kolayca anlayabiliriz. Oysa, meselâ Fransa'da yeni sınıfın hakimiyeti ancak ihtilalle gerçekleşiyordu (1789). Bu ihtilal, ferdiyetçi, hürriyetçi ve laik fikirleri burjuva ideolojisinin temeli yaparken diğer ülkeleri de etkisi altına alıyordu. Protestanlık kapitalizmin önündeki en mühim engelleri kaldırmıştı. Katoliklik ülkelerde de özellikle Fransız ihtilalinden sonra, laiklik bu engelleri kaldıracaktı.

Modern kapitalizmin başlangıç devresinde sahnede başlıca iki ülke vardır: Fransa ile İngiltere. Fransa'daki gelişme, sermayenin ziraata yönelmesiyle fizyokratik düşünceyi doğururken İngiltere'de sanayie yöneliyor ve klasik iktisadî düşünceyi yaratıyordu. İki mektebi aynı gelişmeler yaratmıştı, temel ilkeleri aynıydı. Fakat yöneldikleri sahalar ayrıydı. İlerde sanayiin ziraatı saf dışı bırakmasiyla kapitalist iktisat nazariyesi klasik mektebin koyduğu temeller üzerine yükselecektir. Fizyokrasi nasıl ziraî burjuvaziyi temsil etmekteyse klasikler de sınaî burjuvaziyi temsil etmektedir.

Klasik mektep de laissez-faire ve serbest ticâreti savunmaktadır. Böylece devletin eski imtiyazlı sınıfları koruması önlenmiş olacak, burjuvazi gerek üretim öncesi gerek üretim sonrası faaliyetlerinde tam bir serbestî ve hürriyet elde edecektir. Klasikler sermaye birikimi, nüfus artışı, teknolojik inkışaf, iktisadî bü-

yüme ve gelişme meseleleriyle fazlasıyla uğraşmışlardır. Onlar serbest rekabete dayanan kapitalizmin devam edeceğine inanıyorlardı. İnsan tipi olarak homo-economicus'u, ortam olarak da serbest rekabeti değişmez farzediyorlardı. Akılcı, gerçek hayatı tecrîd edici ve tümdengelimci usulü takip etmekteydiler. Klasiklerin ve takipçilerinin iktisadî hadiseleri diğer içtimaî ve manevî vakıalardan tecrît ederek tedkîk etmeleri bir iktisadî tahlil usulü olarak kabul edilebilir. Fakat, kanaatımızca, bu bir tahlil usûlü değil, onların, iktisadî adama ve tam rekabete olan katıksız inançlarının tabiî bir neticesidir.

Klasik liberal mektebin önde gelen siması Adam Smith'(1723-1799) in düşüncesinin mihveri üç noktadan geçmektedir: İşbölümü, şahsî menfaatın arzu edilen mükemmel dengeyi sağlaması ve liberalizm:

1. Smith'e göre işbölümü kendiliğinden tahakkuk etmiştir. İşbölümü sayesinde yüksek üretim sağlanır. Çünkü işçi hep aynı parça yahut işi yapmakla maharet kazanır, bununla birlikte zamandan tasarruf edilir ve nihayet hep ayni işi yapma insana icat kaabiliyeti ilham eder. Smith'in desteklediği böylesine bir işbölümü Marks'ın ifadesiyle, üretimin sosyalleşmesi neticesini doğuracaktır. Bu da üretici ile tüketici münasebetlerinin çok karmaşık hale gelmesi hatta aralarındaki sınır çizgisinin silinmeye yüz tutması demektir. Smith'e göre pazarın dar olması insanların ihtiyaç duydukları başka malları da kendilerinin üretim etmelerine sebep olacak böylece işbölümüne menfi tesirler icra edecekti. Bunu bertaraf edebilmek için, emperyalist usûlleri de kullanarak, pazarları genişletmek gerekliydi.

2. Smith'in ikinci esas fikri şahsî menfaatin iktisadî hayatı düzenlemesi gerçeğidir. Tabiî ve fıtrî olan şahsî menfaattır. Tabiî bir şekilde yani şahsî menfaatın itmesiyle husûle gelen iktisadî hadiseler ve müesseseler hayırlı ve iyidirler. Böylece görünmeyen bir el umumî menfaatı sağlayacaktır.

3. İktisadî liberalizm Smith'in düşüncesinin üçüncü esasıdır. O da, fizyokratlardan sonra, devletin iktisadî hayata müdahale etmemesini müdafaa ediyordu. İktisadî hayatta akılcılık ilkesi ancak özel girişim eliyle uygulanabilirdi. Özel girişimin başarıya ulaşabilmesi için iki şart vardır. Evvela müteşebbisi şahsî menfaat duygusu harekete geçirecek. Sonra rekabet carî olarak. Serbest dış ticâret de liberalizmin mühim bir kısmıdır.

Smith'ten sonra, gelen liberalist iktisatçılar kısmen ondan etkilenmiştir. Ricardo (1772-1823) klasik liberalist mektebin ikinci mühim ismidir. İktisat onda tamamen soyut hale gelmiştir. Marks iktisadî tahlillerinde en çok Ricardo'dan faydalanmıştır. Ricardo en fazla servet bölüşümü üzerinde durmuştur. Onun bu konuda, klasik mektebi de temsîl eden, en mühim görüşü rant (toprak ve emlak kirası) nazariyesidir. Bunun esası nüfus ve sermaye toprağa oranla arttığından ziraatta azalan verim kanununun geçerli olması ve giderek daha az verimli toprakların işletmeye açılması gerektiğinden maliyetlerin yükselmesidir. Böylece zirai

mahsul fiyatları yükselme eğiliminde olduğundan toprak sahiplerinin gelirleri, diğer üretim faktörü sahiplerinin aleyhine olarak, artacaktır. Bu gelir artışını önlemek için dış ticâret serbest bırakılmalı, rantlar vergilendirilmelidir.

Ricardo, işçi ile sermayedâr-müteşebbis arasındaki çelişkiyi yakalamıştır: Ücretlerin artması kârın azalmâsı neticesini doğuracaktır, kârın artması ücretlerin azalması. O, sermayeden yanadır. ücretler düşük kalmalıdır. Bunun için ücret hadlerinin yükselmesine, Malthus'la beraber, karşı çıkmıştır. Bu faaliyetleri, İngiltere'de, fakirlere yardım kanunlarının, 1834'te, kısıntı getirmesine yol açtı. Ricardo'nun rant gelirlerinin artmasını önlemek için serbest dış ticâreti teklif etmesi de kârın düşmesini engellemek içindir. Böylece, çoğunluğu sömürge olan, ülkelerden gümrüksüz olarak ziraî mahsul yani gıda maddesi satın alınacak ve ücretlerin yükseltilmesine gerek kalmayacaktır. Fakat Ricardo'nun, kârda azalma eğilimi olduğunu kabul etmiştir. Bunun sebebi de sosyal baskılardır.

Kapitalizmin bu aşamasında serbest dış ticâreti savunan Ricardo dış ticâret nazariyesine mukayeseli üstünlük fikrini getirmiştir. Onun bu fikri çok özel şartlar altında teşekkül etmesine rağmen kapitalist düşüncenin bir doğması haline getirilmiştir. Aslında Ricardo, bu nazariyesiyle, Napolyon Savaşları (1800-1815) sebebiyle ziraata önem vermek zorunda kalan İngiltere'yi bundan vazgeçirip sınaîleşmeye teşvîk etmektedir. Rant nazariyesiyle toprak sahiplerinin gelirlerini arttırmanın sermaye birikimini sağlayan başlıca unsur olan kârını azaltacağını öne sürüp kapitalist dönüşümün önündeki mühim bir engeli nazarî olarak bertaraf ettikten sonra Ricardo, mukayeseli üstünlük nazariyesiyle ziraatın İngiltere için nisbeten pahalı olduğunu, bunu bırakıp gıda maddelerini ucuz olarak, özellikle sömürgelerden, ithal etmesini, kaynakları sanayie tahsis ederek sanayi ürünleri ihraç etmesini teklif etmektedir.

Ricardo, serbestî sayesinde, dış ticâretin dengeye geleceğini ileri sürmektedir; ihracat fazlası halinde memlekete fazla altın girecek, böylece içteki fiyatlar ve üretim maliyetleri yükselecektir. Bu da ihraç mallarının pahalılanarak ihracatın azalmasını gerektirecektir. İthalat fazlası halinde ise memleketten altın çıkacak, içerdeki fiyatlar düşecek, ucuzlayan ihraç mallarına karşı dış talep artacaktır. Sonuçta denge yeniden sağlanacaktır. Bunun için gümrük himâyesine başvurulması faydasızdır. Oysa bu görüşünün gerçeği yansıtmadığını ilk gören de kendisidir.

Onun kağıt para emisyonu hakkındaki fikirlerinin temelinde, dış ticâret serbestîsinde olduğu gibi, miktar nazariyesi yatmaktadır. Bu nazariyeye göre para miktarındaki artış fiyatları yükseltir, azalış düşürür. Ricardo bu suretle meydana gelecek istikrarsızlığı önlemek için para miktarının sınırlı olmasını teklif eder. Ona göre bunun yolu da banknotların, istek üzerine, Merkez Bankasınca altın sikke veya külçeye çevrilmesi şartı olabilir. İngiltere XIX. yüzyılın ortalarından 1930'lara kadar bu ilkeyi, currency principle, uygulamıştır. Böylece İngiliz lirası bu tarihe kadar, milletlerarası piyasada, kıymet ölçüsü, mübadele vasıtası ve tasarruf aleti

vazifesi görmüştür. Fakat İngiltere bankasının böylece para siyaseti uygulamaları çok sınırlı kalmış, bu da kapitalist gelişmenin bünyesinde mevcut bulunan buhranların İngiltere'de daha şiddetli olmasına yol açmıştır. Ayrıca kapitalist gelişme için gerekli olan sürekli talep artışı emisyon yolu ile pek beslenemediğinden, bu memlekette çek tedâvülü gelişmiştir. Bu konuya daha sonra döneceğiz.

Ricardocu gelenek iktisadı soyut, tümdengelimci ve batı-merkezli bir hale getirmiştir. Bu gelenek büyümeyi gelir dağılımındaki adalete tercih etmiştir. Fakat Ricardo gelir dağılımı konusunu daha önemsemişti. Nitekim Keynes, bilinen eserinin[139] ilk sayfalarında, Ricardo'nun Malthus'a göndermiş olduğu bir mektuptan söz etmektedir.[140] Bu mektubun bir yerinde Ricardo şöyle demektedir. "Size göre iktisat bilimi ulusal refahın artış nedenlerini araştırmaktadır. Bana göre ise bu bilim, bu refah artışının üretime katılanlar arasında nasıl paylaşılacağını araştırmalıdır. Gün geçtikçe birinci tanımın boş ve aldatıcı olduğuna, ikincinin ise bilimin gerçek amacını yansıttığına daha çok inanmaktayım."[141]

Bir diğer klasik de Malthus (1766-1834) dur. Malthus kötümser nüfus görüşüyle tanınır. Ona göre gıda maddeleri aritmetik diziyle (1, 2, 3, 4) artarken nüfus geometrik diziyle (1, 2, 4, 8, 16...) artmaktadır. Nüfus artışı önlenmezse ücretlerin geçimlik seviyeye inmesi kaçınılmazdır. Yine Malthus, J.B.Say'in Mahreçler Kanunu'nu reddederek, aşırı tasarruf yani iddihar olabileceğini, dolayısıyla üretimin tüketimi aşabileceğini ileri sürer.

Senior (1790-1864) klasik mektepten neoklasik mektebe geçişi temsîl etmektedir. Fayda mevzuundaki tahlili bize bu hususta ışık tutmaktadır. O, Say ile birlikte, malların faydasının talep cihetinden belirdiğini ve mübadele kıymetinin teşekkülünde maliyetlerle birlikte rol oynadığını ileri sürer.

J.S.Mill (1806-1873), Smith ve Ricardo geleneğini sürdüren bir iktisatçıdır. Faydacı felsefe geleneğindendir. Hayatının sonlarında Saint Simon'culuğun tesiriyle, sosyalizme meyletmiştir. Mill, seleflerinin korkuyla bahsettiği, uzun vadedeki durgunluktan umutla söz eder. O kapitalist zihniyete pek yakışmayan bir tutumla bu devrede ihtirassız bir dünya gerçekleşeceğini hayal eder.

Say'e göre üretim kendi pazarını yaratır. Böylece aşırı üretim buhranları söz konusu olamaz. Mahreçler Kanunu olarak adlandırılan bu görüş 1930'lara kadar liberal düşünceye hakim olmuştur. Oysa kapitalizmin gelişmesi fazla üretim buhranlarıyla yan yana yürümüştü. Say'in ve, Malthus hariç, diğer klasiklerin bunu görmemezlikten gelmeleri kapitalizmin bu ciddî bünyevî hastalığını teşhise ce-

139 Keynes, J. Maynard, İstihdam Faiz ve Para Genel Teorisi, Çeviren: Asım Baltacıgil, İst, 1980, s.2

140 Keynes, her ne kadar eserinin ilk sayfalarında gelir dağılımı konusuna önem atfedecek bir göndermeyle başlıyorsa da gerçekte gelir dağılımı konusuyla ayrıca ilgilenmediği bilinmektedir.

141 İbrahim Güran Yumuşak-Mahmut Bilen "Gelir Dağılımı - Beşeri Sermaye İlişkisi ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme", Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl:2000, Sayı:1, ss.77-96.

saret edememelerindendir. Nitekim günümüzde de kapitalist iktisatçılar mevcut iktisadî buhrana makul olan çareleri göstermek bir yana buhranın sebeplerini bile ortaya koyamıyorlarsa aynı yaklaşıma sahip olmalarındandır.[142]

F. OSMANLI DÜZENİNİN BOZULMASI

1. Düzenin bozulmasına yol açan iç faktörler

Tarihçiler, bozuk düzene geçişi umumiyetle XVI. yüzyılın yarısından itibaren başlatırlar. Bu dönem Kanunî Sultan Süleyman'ın (1520-1576) son zamanlarıdır. Bir görüşe göre, çağının şartları çerçevesinde hayli gelişmiş bir toplumun kısa sürede bu niteliğini kaybetmesi kurmuş olduğu dengenin hassaslığından ileri gelmektedir. Osmanlı toplumu kendi düzenini yıkacak çekirdekleri bünyesinde taşımaktadır. Sistem, topraklarının dışında oluşan yeni durumlara kendini uyduracak esneklikten yoksundu ve yöneticiler devlet zayıfladıkça çareyi toprak düzenini daha da yozlaştırmakta bulmuşlardı.

İleri sürülen bu görüş, Osmanlı düzeninin bozulmasında iç faktörlere ağırlık tanımaktadır. Devletin yeni şartlara intibak edecek esneklikten mahrum oluşu ve düzenin temel belirleyicileri olarak, toprak düzeninin ve devletçiliğin el yordamı ile bulunmuş olduğu görüşü hakimdir. Hiç şüphesiz ki bu görüş ilmî olmaktan uzaktır. Zira geçmiş İslâm devletlerinin ortaya koydukları kurumların, Osmanlı Devleti tarafından geliştirilmiş olması bu iddiayı geçersiz kılar. Asıl üzerinde durulması gereken belki Osmanlı düzeninin esneklikten mahrum olduğu iddiasıdır. Oysa Osmanlı düzeni, kuruluş ve yükselme döneminde sürekli olarak kendini yenileyerek klasik düzenini oluşturmuştur.

Yine meseleyi biraz geriye götürecek olursak, İslâm tarihinin Osmanlıya kadar olan döneminin de iniş ve çıkışlarla oluştuğunu görürüz. İnişleri esneklikten mahrum olma ile açıklamak, en azından bir sonraki çıkışı açıklamayı imkansız kılar. Sözgelişi, Osmanlıların prototipi olan Selçuklu yıkılırken esneklikten mahrum ise, Osmanlı bu temeller üzerinde nasıl yükselebilmiştir? Osmanlının geçmişten farklı bir takım unsurları bünyesinde barındırdığı red edilemez. Fakat, Kapitalizm safhasına henüz ulaşamamış bir Ortaçağ batısına karşı yer alan İslâm devletlerinden biri olarak diğerleriyle temel ortak özellikleri herhalde aynı olmalıdır.

Niyazi Berkes'e göre, bazı imparatorluklar, kurucusunun yok olması ile dağılıp giderler, bazıları ise uzun ömürlü olurlar. Osmanlı Devleti bunlar içerisinde en uzun ömürlü olanlardan birisidir. "Bozuluş bu düzenlere en umumî biçiminde, siyasî hakimiyet gücünün özel çıkarlar için kullanılması ve bundan sınıfsal

[142] İktisadî doktrinler için bkz. Yalçın, 1976; Zeytinoğlu, 1992; Kazgan, 1974.

çıkarlarla birlikte, tutucu servet-güç düğümlerini meydana getirmesiyle başlar... O zaman düzen bir bozuk düzen olur."[143]

Oysa yıkılmaya giden yolu açan servet birikimi ve tekelleşmesi Osmanlı toplumu için baştan beri devlet elinde mevcuttu. Bürokratlar da dahil olmak üzere; özel şahısların ellerindeki servet kaypak bir zemine oturmaktadır. Belli bir bozulmanın sebebi olabilecek istikrar bu servette sözkonusu değildir. Berkes'in de belirttiği gibi İbn Haldûnvârî düşünüş bozulmağa yol açan temel etkenin uzun bir refah döneminin peşinden gelen ahlâkî gerileme olduğunu kabul eder. Buna göre servetin bizatihi kendisi değil, zihniyetin değişmesi özel çıkarlar doğrultusunda kullanılmasına ve dolayısıyla düzenin bozulmasına yol açmıştır. İbn Haldûn, bu görüşü, içinde yaşadığı tarihi ve geleceği ile İslâm toplumunu gözleyerek formülleştirmiştir. Osmanlı yazarlarının da Osmanlı Devletin gerilemesinde en belli başlı sebep olarak eski düzenden "kanûn-ı kadîm" den ayrılmayı, ahlâkî gevşemeyi göstermeleri hep eskiyi özlemeleri ve mutlaka ibn Haldûn'u okuyup nazariyesini benimsemiş olmalarına bağlanamaz. Bu tamamen İslâm inancının tarih düşüncesine yansımasıdır.

Ahlâkî görüşü ön plana alan düşünceye örnek olarak, Kitab-ı müstetab'ı örnek verebiliriz. Daha ziyade Kapıkulu ocaklarındaki yolsuzlukları ele alan kitabın yazarına göre, dirliklerin para ile alınıp verilmesi yolunun açılması sonunda tımar sahiplerinin zihniyet ve davranışlarında büyük bir değişiklik olmuş, son zamanlarda cemiyet içinde yayılmakta olan israflı yaşama hevesi ve para kazanma hırsı sipahî zümresine de sirayet etmiş, kalabalık bir kapı halkı ile muharebe meydanlarından nam ve şan kazanmak kaygusunda olan eski zaimlerin ocakları sönmüş ve geliri yüksek olan tımarların çoğu saray mensupları ile devlet dairelerinde mühim mevki sahibi olan kişilerin eline geçmiştir.[144]

Koçi Bey, kısmen de Murad IV. tarafından tatbikatına girişileceği gibi eski düzenin ihyâsını hararetle savunmaktadır. Belki dış gelişmelere karşı duyarsız olmakla, maziye karışmış bir devrin ideal nizamında kalmakla ve doğuşlarındaki iktisadî ve içtimaî şartları çoktan kaybetmiş olan müesseselerin devlet eliyle ihyâ edilip yaşatabileceği fikrine bağlı bulunmakla suçlanabilecek[145] bu fikirler bir siyaset adamının, bozulmaya yol açan temel etkenin içte aranması gerektiğini vurgulamasıdır.

Düzenin bozulmasında iç faktör olarak zikredebileceğimiz ahlâkî zihniyet değişimi ile ilgili bir husus da ihtişam döneminden sonra ortaya çıkan lüks merakıdır. Meselâ, İbrahim'in samur merakı yüzünden "...Moskof kâfiri bu vesile ile bîhad samur kürk gönderip bir nice Mısır hazinesi kadar mal almış idi."[146] Yi-

[143] Berkes, 1975, II, 252, 263.
[144] Barkan, 1972.
[145] Barkan, 1972.
[146] Naima'yı zikreden: Ülgener, 1951, 90.

ne gerileme döneminde Osmanlı üretim kapasitesinde önemli azalmalar ortaya çıkmıştı. Sınaî kapitalizme geçmek için gerekli olan ürün fazlası oluşmadığı gibi, oluşsa dahi çeşitli yollarla Avrupaya kaçabiliyordu. Üretim kapasitesindeki düşüşün başlıca sebebi, zaman zaman görülen kuraklıkların yanında emek girdisinin belirli bir şekilde üretimden kopmasıdır. Zira kır kesiminde asayiş zaman zaman kaybolmakta ve üretici kesim zaman zaman çıkarılan nefir-i âmm (seferberlik) fermanlarıyla orduya yazılmaktadır. Böylece emek ziraatten çekilmektedir. Ziraî üretim azalışı 1683-1699 felâket senelerinde çok trajik seyretmiştir. XVIII. yüzyıldan itibaren tarım teknolojisinde ilerlemenin olmaması da buna ilave edilerek yeterli bir üretim hacmine ulaşılmadığını söylemeliyiz. Oysa bu dönemde Batı Avrupa'daki teknolojik ilerlemelerle tarım üretimi bir hayli artmıştı.

Bozulmanın iç faktörü olarak bir bünyevî unsuru da zikredebiliriz ki bu da sıvış yılı meselesidir. İslâm ekonomilerine özgü bir devrî buhran nazariyesine temel yapılabilecek olan sıvış yılı, güneş ve ay yılına göre iki türlü takvim kullanmaktan doğuyordu. Bunlardan güneş yılı üretimin gerçekleşmesine, dolayısıyla, hazinenin gelir teşekkülüne ve ay yılı da harcamalara özellikle ulûfe dağıtımına uygun düşüyordu. Ancak bu iki yıl 11 gün fark etmekte, 33 yılda bir seneye varmaktadır. Yani 33 ay (hicrî) yılı 32 güneş yılına tekabül etmekte idi. Daha açığı, 33 gider yılına karşılık 32 gelir yılı vardır. Bu bir senelik gider fazlalığı, periyodik olarak 33 senelik devreler arasında Osmanlı iktisadında buhranlara yol açardı. Bunları önlemek için tedbirler alınmaya çalışılmaktaydı. Meselâ, ulûfe dağıtımı güneş yılına göre düzenlenmek istendiyse de yeniçerilerin karşı çıkması neticesinde gerçekleştirilemedi. Bir ihtiyat hazinesi olan iç hazine bu açıkları kapatmak için kurulmuş olabilir. Fakat sonraları bu gaye unutuldu. Ilk Osmanlı döneminde buhranlar hafif atlatılırken sonraları şiddetle hissedildi. Meselâ Murad II.'ın tahtı bırakışı, Mehmed II.'in ölmesi (veya öldürülmesi), Bayezid II.'in tahttan feragati, Rüstem Paşa'nın iktidara gelişi, Genç Osman'ın katli, İbrahim'in katli, İkinci Viyana kuşatması, Tanzimat, bütün bu mühim olaylar sıvış yılı buhranları senelerinde ortaya çıkmıştır.[147]

Sahillioğlu mevâcib (ulufe) ödemelerindeki gecikmeler gibi birçok malî ve siyasî problemlerin müsebbibi olarak sıvış yılı problemini görmektedir. Ancak bu genelleştirme önemli bir olgunun gözden kaçırılmasına yol açıyor. Bu da ay yılı ve güneş yılı farklılıklarının sadece mukataa gelirleri için sorun çıkarmasıdır. Zira 33 yılda bir kaybolan bir yıllık gelir değil, 1122/1710-1 bütçesine göre, sadece toplam gelirlerin % 26-30 unu oluşturan Martî mukataaların geliri ile güneş yılına göre toplanan diğer gelirlerdi. Bütçe gelirlerinin bazan yarıdan fazlasını kapsayan cizye ve avârız gelirleri ise hicrî aylara göre toplanıyordu.[148]

147 Sahillioğlu, 1969, 90.
148 Tabakoğlu, 1985, 244.

2. Düzenin bozulmasına yol açan dış faktörler

İktisat tarihçisi Ö. L. Barkan şunları söylüyor: "...Ben bu meselede daima Türkiye'de ve Türkiye ile beraber bütün dünya memleketlerinde Batı ticârî kapitalizminin ve sanayileşme devrinin yarattığı tepkileri mütalâa etmek gerektiğine inanıyorum. Yani Türkiye'deki gelişmeler ne idarecilerin aczi, ne herhangi bir sistemin soysuzlaşmasıdır. Bunları muhakkak dünya ölçüsünde bir büyük hadisenin bir parçası olarak düşünmek gerekir. Çünkü aynı zamanda Çin'de, Hindistan'da, Amerika'da rejimler altüst oldu. Bence...problem sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun özel bir problemi değildi; Batı Avrupa'nın bu istilâcı mal ve para politikasına, hiç kimse dayanamadı. Uzaktan para ayarları ile, para oyunları ile bir imparatorluğun tuzla buz olacak şekilde bütün temellerinin sarsılmasında bence bu en büyük sebep, ilk sebep."[149]

Yine Barkan'a göre, eski düzeni ihyâ etmek teşebbüsleri, yeniçağlarda komşu Avrupa memleketlerinde ve dolayısıyla Türk cemiyetinde devlet yapısında ortaya çıkan yeni ihtiyaç ve temayülleri hiç hesaba katmamaktadırlar. Meselâ bu devrin savaşlarında kullanılan yeni silahların ve tabya usûllerinin talimli meslek ordularına olan ihtiyacı arttırdığı, çoğalmakta olan savaş ve idare masraflarının karşılanabilmesi için modern devletlerin eski vergi usûllerinde ve mâliye teşkilatında büyük değişiklikler yapması icap ettiği unutulmaktadır. Halbuki Osmanlı Devleti'nin yükseliş devrinde ise, tahakkuk ettirmiş olduğu bünye ve teşkilat hususiyetlerinin hep bu istikametlerdeki değişmelerle sağlanmış olduğu bir hakikat idi.[150]

Osmanlı düzenini şiddetle etkileyen dış değişmeler nelerdi? Osmanlı düzenini sürdürenler bunun farkında mı idi? Ve en mühimi devlet bu gelişmelere karşı gerekli esnekliği gösterebilecek kuvvet ve enerjiye sahip mi idi? Dış dünyada meydana gelen değişmelerin başında modern kapitalizmin başlangıcını teşkil eden gelişmeler vardır.

Bunların önde gelcni denizcilik alanında ortaya çıkan gelişmelerdir. XI. yüzyılın sonlarından itibaren Haçlı seferleri İslâm dünyasına yönelik bir deniz aşırı sömürgecilik hareketleri halinde ortaya çıkmıştı. Avrupa'nın uzun bir müddet Ortadoğu'nun sömürüsü üzerinde ittifakını sağlayan bu hareketler feodal çerçevenin zorlanmasına yol açmıştır. Osmanlıların Yakın ve Ortadoğu'ya hakim olmasından sonra haçlılar tekrar Batı Avrupa'ya itilmiş ve Akdeniz'de yeniden büyük ölçüde İslâm hakimiyeti kendini göstermiştir. Bu durum Avrupa'yı Akdeniz'in dışına, okyanuslara itti. XV. yüzyılda bilinen büyük deniz keşifleri gerçekleştirildi. Portekizliler Ümit Burnu'nu dolaşarak Hindistan'a vardılar. Böylece

149 Barkan, 1975, 27-28.
150 Barkan, Tımar.

Osmanlı topraklarından geçen Baharat yolu üzerindeki bazı şehirlerde gümrük gelirlerinin azaldığı ve nüfusun tenhalaştığı görüldü.

Fakat bu hadisenin Osmanlı ekonomisini sarstığını söylemek mübalağalı olacaktır. Portekizlilerin bu teşebbüslerine karşılık, mukabil tedbir alınmakta gecikilmemiş ve Basra Körfezi ve Aden'de iki esaslı yolunun kesilmesi başarılmıştır. Ticâret yollarının değişmesinin asıl etkisi Akdeniz'de devam eden savaşlar ve doğudaki İran savaşları dolayısıyla bölgenin ticârî öneminin azalması ve özellikle İngilizlerin ve Hollandalı ticâret gemilerinin okyanuslarda gözükmeleridir. Batı Avrupa ülkeleri bu safhada yeni keşfedilen kıtanın sağladığı büyük imkanların el vermesiyle, fiyatların yükselmesi ve satın alma gücünün artmasıyla, hammadde alımı ve mamul madde satımına dayanan ticârî emperyalizme büründü. Bu Merkantilizm siyasetidir.

Amerika'nın tabiî kaynakları, özellikle altın ve gümüşü bu siyaseti beslemekteydi. Afrika'dan Amerika'ya nakledilen ve yarısı yolda ölen milyonlarca zenci emeği, yeni kıtada emperyalizmi besleyen bir üretim cihazı gerçekleştirdiler. Amerika'dan altın ve özellikle gümüş akımı Avrupa'da büyük fiyat hareketlerine yol açmış, Avrupa'nın satınalma gücünü yükseltmişti. Merkantilizm, Avrupa'nın hammadde ihtiyacını arttırmıştı, Osmanlı ülkesi de artan hammadde talebinin yöneldiği sahaların en önemlisi idi. Osmanlı sanayii bu sebeple hammaddesizlikten güç durumda kalıyordu. Denizcilik alanındaki değişmelerin de etkisiyle Osmanlı limanlarına hammadde veya yarı mamul madde almaya gelen gemilerin miktarı artıyordu.

Avrupalı tüccar, pamuk, pamuk ipliği, deri gibi önemli sanayi ham maddelerini topluyordu. Avrupalı tüccar bunlara büyük fiyat ödediğinden Türk tüccar ve sanayicisi onlarla rekabet edemiyordu. En büyük darbeyi yerli sanayi yemişti. 1563 senesinde hükümet Ege dokumacılarına 150.000 yelken bezi ısmarladığı zaman esnaf pamuk ipliğini çoktan ihraç etmiş olduğundan, böyle bir taahhüde giremiyeceklerini bildirmişti.[151] Bunun üzerine pamuk ve pamuk ipliği ihracatı yasaklanmıştı. XVII. yüzyıla girilirken, meşhur Ankara soflarını pek iyi tanıyan Avrupalılar, bu çeşit kumaşı kendileri yapmak üzere Ankara pazarlarından sof ipliği almağa başladılar. Kendi tezgahlarımızın hammaddesizlikten durma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını sezen şehir halkı, 1615 senesinde durumun ciddiyetini topluca İstanbul'a aksettirdiler. Bunun üzerine dışarıya tiftik ve sof ipliği satışı yasaklandı.[152]

1583'te İstanbul'a gelen ilk İngiliz elçisi Harborne'a (1542-1617), verilen talimat arasında İngiliz çuhalarının Türkiye'de satılması meselesi de vardır. Bu

[151] Bergama bezzazlarının şikayeti Gediz dergisi, s. 46 [Zikreden Mufassal Osmanlı tarihi, IV, 2341 (İst. 1959)].

[152] Mufassal Osmanlı tarihi, IV, 2342.

tip faaliyetler sonucunda XVII. yüzyılın başlarından itibaren İstanbul Gümrüğünde sık sık Londra, Londrin vs. tabir edilen İngiliz çuhaları görülmeğe başladı ve fazla zaman geçmeden Londra çuhası Türkiye'de iyice tanınır bir meta oldu. Bu tür gelişmeler sonucu Osmanlı devlet adamları, mesela XVIII. yüzyılın başlarında Sadrazam Rami Mehmed Paşa bu tip çuha ithalâtını yasakladı ve yerli üretimi arttırmak için ciddi teşebbüslere girişti.[153]

Fakat, Türkiye'nin Batı ekonomisine karşı durabilmek için giriştiği bu tip teşebbüsler Batılılar tarafından engellenmekte gecikmedi. Böyle geniş bir pazarı kaybetmek tehlikesi yüzünden bu tür teşebbüsleri sabote ettiler.

Osmanlı limanlarına gelen Avrupa tüccarı altın ve gümüş ile ticâret yapıyor, böylece Türkiye'de kıymetli maden çoğalıyordu. Fakat, İran ve Hind'den gelen doğulu tüccarlar mal getirip satıyorlar ve altın ve gümüşü toplayıp gidiyorlardı. Devlet XVI. yüzyılın ikinci yarısında bunun farkına vararak kıymetli madenlerin dışarıya çıkmasını önlemek için tedbirler almağa çalıştı. Bu tedbirler XVII. yüzyılda sıkılaştırılmakla beraber bir netice hasıl olmadı. Öte yandan gümüşün bollaşıp değerinin düşmesi sonucu Avrupa maden işletmeleri kapanmıştı. XVI. yüzyılın sonlarına doğru Doğu piyasasına intikal eden bu madenler aynı etkiyi Rumeli madenleri üzerinde de icra ettiler. XVII. yüzyılın ilk 40 senesi içinde üretimleri maliyetlerini karşılayamayan bu madenler, salgınlar, haydut tasallutu gibi bazı hadiselerin de tesiriyle hemen hemen kapandılar. Bu maden ocaklarından üretim olunan gümüşleri işleyen ler XVI. yüzyılın sonundan itibaren gümüş tedarikinde çektikleri müşkillerden dolayı mağşuş akçe darbına başladılar. Savaşlar dolayısıyla devlet buna mani olamayınca darphaneleri birbiri ardınca kapattı. Ülkede yabancı para hakimiyeti başladı.[154]

Silahların ve savaş tekniğinin gelişmesi devletin merkezî orduya olan ihtiyacını arttırıyordu. Bu ise nakdi gelirler nisbî olarak azalma yolundayken nakdi giderlerin artması demekti ve devletin zaten mevcut olan para ihtiyacının yükselmesi demekti. Nitekim tımar sistemi içerisinde yer alabilecek olan ve iltizam yahut emânet usûlüyle işletilen padişah haslarındaki gelirlerini nakdi olarak hazineye bağladı. Padişah haslarından elde edilen vergi gelirinin bütün topraklardan elde edilenlerin % 51'i olduğunu daha önce belirtmiştik. Bunun yanında toprak dışında yine iltizam ve emânetle işletilen madenler, imalâthaneler gibi devlet işletmeleri veya aynı yollarla vergi gelirleri hazineye aktarılan malî birimler devletin nakdî gelirlerini oluşturuyordu. Savaş tekniği zaruretleri tımarlı sipahîlerin de önemini azaltıyordu. Bundan dolayı sipahî tımarları da yavaş yavaş iltizama verilerek nakdî ekonomiye bağlanmaya başladı.

Hammer'e göre iltizam usûlü toprakda ilk defa Fatih zamanında ve Rum

153 Raşid tarihi, III, 587 (İst. 1282).
154 Sahillioğlu, 1965.

Mehmed Paşanın sadaretinde başlamıştı.[155] Koçi Bey'e göre eski tımar sisteminin XVII. yüzyıldan itibaren tamamen tasfiye edilmek üzere bulunması devletin kuruluş nizamındaki denge unsurlarını bozmak suretiyle askerî olduğu kadar siyasî ve idarî büyük buhranların da sebebi olmuştur.[156]

Koçi Bey'in tımar sistemini ihyâ merkezindeki fikirleri Murad IV. tarafından uygulanmaya çalışıldıysa da bu padişahın ölümünden sonra meydana gelen karışıklıklar ve devlet otoritesindeki gevşeme dolayısıyla sonuçsuz kalmış ve bu durumları oluşturan şartlar devam etmiştir.[157]

Üstelik yolsuzluk ve rüşvet olayları yanında bazı mültezimlerin kısa vadeli kar hesapları reayaya olumsuz yönde yansıyordu. Sipahî reayayı korumakla görevliyken, mültezimin böyle bir kaygısı yoktu. Tımar sistemini ihyâ teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra devletin reayayı korumak için aynı himâye şartlarını, nakdî ekonominin zaruretleriyle bağdaştırılabilir şekillerde gerçekleştirmesi gerekiyordu.

Bunun yanında bütçe açıklarını kapamak ve masrafları kısmak konusunda gösterilen gayretler aşağı yukarı aynı istikamette çözümlere kavuşturulmak istendi. Devletin harcamalarından en büyük payı almakta olan merkeze bağlı ordu ile bazı bürokratların maaşlarını devlete terk etmeleri karşılığında iltizamlar elde ettiler ve bazı mukataalar da yine aynı şekilde yıllık vergilerini hazineye devretmek üzere ömür boyu iltizama verilmeye başladı. Mâlikâne denen bu sistem sayesinde devlet herhangi bir gelir kaybına uğramadan bir kısım maaş ödemelerinden kurtulmuş olduğu gibi reaya da tımar sistemindekine benzer tarzda, ömür boyunca, kârı kendisine ait bulunacak bir vergi kaynağını menfaati gereği himâye etmek isteyecek bir koruyucuya kavuşmuş oluyordu. "Mukataaların kayd-ı hayat şartı ile ilzam edilmesine doğru gelişen vetirenin ana kaynağın bütçe zaruretleri XVII. yüzyılın ikinci yarısında özellikle yüzyılın son onaltı yılını kapsayan büyük savaş sırasında (1683-99) dramatik denecek çapa vardı."[158]

Bunun sonucunda 1695 yılında yayınlanan bir fermanla sadece askerî zümre mensuplarına ömür boyu, yâni mâlikâne suretiyle ilzam edilen mukâtaalar herkese açık bir şekilde ilzam edilmeye başlandı. Fermana göre sistemin gayesi sık sık en mültezimlerin mümkün olduğu kadar fazla kâr sağlamak uğruna tahrib ettiği vergi kaynağını ihyâ etmek üzere değişmez bir mültezimin tasarrufuna bağlamaktı.

Aslında devlete ait vergi hakları içinde nakdi ödemelerin oranında kaydedilen büyümenin mükellefe doğru uzanan tesirlerinden kaynak alan ve sadece mül-

155 Pakalın, II, 396.
156 Barkan, Tımar.
157 Barkan, Tımar.
158 Mehmet Genç, "Osmanlı maliyesinde mâlikâne sistemi" TİTS, s. 235-6.

tezimin zulmünden ibaret sayılamayacak bazı olumsuz sonuçlar zamanla ortaya çıkmıştı. Osmanlı nizamının dayandığı küçük çiftçi tipi, kendi üreteceği miktarla, çoğunluğunu aynî olarak ödeyeceği vergilerin toplamını nadiren aşan bir üretim hacmine sahip olduğu için mahsulün yetersiz kaldığı yıllarda yardıma muhtaç duruma düşüyordu. Bol mahsul yıllarında bile pazar için üretim kapasitesi çok düşük bulunan Osmanlı çiftçisi artan ölçüde nakdileşen vergileri ödemek için ekseriya borçlanmak zorunda kalıyordu. Kendisine lüzumlu olan tohum ve krediyi sağlayacak bir koruyucuyu bulamadığı hallerde tefecilerin eline düşerek bütün mülkünü ve neticede çiftçilik hüviyetini kaybetme tehlikesi mevcuttu. Bu tehlikelere karşı oldukça müessir bir mekanizma rolü oynamış görünen tımar sistemi geriledikçe, köy kasaba tefecisinin elinden çiftçiyi kurtarmak Osmanlı nizamının hayatî bir problemi haline geldi. Bu problemi çözmek gayesiyle düşünülerek uygulamaya konulan mâlikâne sistemi nakdî ekonominin yeni şartlarına intibak ettirilmiş şekliyle tımar sisteminin bir nevi ihyâsı, daha doğru bir ifade ile tımar ve iltizam usûllerinin bir terkibi gibi telâkki edilebilir.[159]

Mâlikâneler satılırken "muaccele" denilen peşin bir para ödeniyordu. Ayrıca kadı dışında herhangi bir mahalli otorite mâlikâneye müdahale edemezdi. Mâlikâneler kapitalist üretim için çok elverişli ön şartlara sahip gibi görünüyorlardı. Fakat verimi arttırmak üzere yatırım yapan ve kapitalist bir müteşebbis gibi vergi kaynağını geliştirmeye yönelen mâlikâne sahiplerinin nadir ve istisnaî olduklarını görüyoruz. Aslında ve kuruluşunda hakim bulunan telâkkiye nazaran, mukâtaasının yanıbaşında kalarak vergileri bizzat tahsil etmek üzere yaratılmış görülen mâlikâneci tipi, zamanla iyice belirginleşen bir şekilde, İstanbul'da oturan ve mâlikânesini iltizamla idare ettiren 'rantier' haline girmiştir.[160]

Mâlikâne sistemi, toprakdan başka avârız ve nüzül bedelleri ile cizye hariç akla gelebilecek vergi kalemlerinin hemen hepsinin maden işletmelerinden esnaf kethüdalığına, tuzlalardan damga resmine kadar üzerinden devletin pay almak hakkını haiz bulunduğu bütün faaliyet şubelerine ait vergilerin hepsini ihtiva edebilen bir sistemdi ve yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı iltizam sisteminin bütün mahzurlarını devam ettirmiştir. Mâlikâne sistemi tımar sistemindeki güvenliği geri getiremediği gibi, iltizam ve emânet usulündeki disiplini devam ettirememiş, bunun yanında kapitalist işletme tipine de bürünememiştir.

Toprak sisteminin bozulmasıyla sipahîler, ganimet yollarının tıkanmasıyla yeniçerilerin, maden ocaklarının kapanması gibi sebeblerle de muhtelif işlerde çalışanların esnaf zümresine katılmaktan başka çarelerinin kalmadığı düşünülebilir. Doğu ticâretinin gerilemesiyle dış ve uzak pazarlarda iş gören tüccarların da, kısmetlerini iç ticârette aramaları ve öylece esnaflaşmaları mukadder olduğu

159 Genç, s. 237
160 Genç, s. 243.

ileri sürülebilir. Özellikle yeniçeriler esnaflığa geçmekle kalmamışlar, şehirlerde devlet memurlarına pala sallamak, vergi ve baç vermemek, işleri kalp yapmak, ihtikâra yol açmak XVII. yüzyıldan itibaren bunlarla başlamıştı. Zirâî gerilemenin neticesinde çiftbozan köylü kümeleri için de çare şehirlere koşarak rızıklarını çeşitli esnaflık kollarında aramaktı.

Böylece herhangi bir meslek ve sanat kolunun kendi çatısı altında barındırdığı uzuvların sayısı ile taşıdığı teknik kapasite ve geçim imkanları birbirine denk gelmeyince arada bir takım sürtüşmelerin vuku bulması kaçınılmaz bir hale geliyordu: XVI-XVII. yüzyıllardaki bu gelişmeler esnaf kadrosunu genişletirken sürüm sahaları ve hammadde kaynakları gibi geçim imkanlarının bu genişliğe ayak uyduramaması büyük zorlukların başgöstermesine yol açmış ve dolayısıyla zaten mevcud bulunan tahdidleri dışarıya doğru biraz daha sıkı tutmak ve esnafın teker teker geçim sahalarını kısıp daraltmak gibi son derece uygunsuz neticeyi peşinden getirmiştir. Cemiyette ortaya çıkan işsiz kümeleri bir yana, esnafın içine düştüğü sıkıntılar neticesinde XVII. yüzyıldan itibaren esnaf ayaklanmaları görülecekti.

Avrupa'nın Sanayi Devrimini gerçekleştirip kitlevî istihsale geçişi ucuz maliyetli makine mahsulleriyle daha çok el emeğine dayanan mamüllerin rekabet imkanını kısıtlamıştı. XIX. yüzyıl boyunca İslâm ülkelerine makina ve mamüllerinin girişi, İslâm esnaf birliklerinin etkinliklerinin azalmasına yol açmıştı. Bu birliklerin gerilemesi küçük sanatlarla el tezgahlarının yerini Avrupa büyük sanayi mamüllerinin alışına uygun olarak yürüyecektir.[161] Tanzimat'la birlikte Batı tarzı ferdî mülkiyet anlayışının getirilmesi ve tımar sisteminin kaldırılması, klasik Osmanlı düzeninin yerini Batılılaşma sürecine bıraktığını vurgulamaktadır.

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı ekonomisinde bir gerileme görüyoruz. Bu iktisadî gerileme yenileşme ve Batılılaşma hareketleriyle bir arada yürümüştür. Batı Kapitalizmi Sanayi Devrimi safhasına gelirken Osmanlı ekonomisi de Kapitalizm karşısındaki enerjisini kaybetmiş ve adım adını onun etkisine girmiştir. Önceleri doğrudan sömürgeleştirme faaliyetleri ile Osmanlı toprakları ve Ortadoğu İslâm dünyası parçalanmış, Batılılaşma hareketleriyle de kapitalizmin istekleri doğrultusunda hareket edecek yöneticiler bazı İslâm ülkelerinde işbaşına getirilmişlerdir. Böylece birbirlerine iyi gözle bakmayan birçok suni devlet oluşturulmuş, üstelik bu ülkelerde yaşayanlar birbirlerine düşman hale getirilmişlerdir.

Osmanlı devleti Afrika içlerinden Endonezya'ya kadar İslâm dünyasıyla ideolojik beraberliği devam ettirebilmişti. Fakat devletin çöküşüyle bu birlik de

[161] Osmanlı esnaf teşkilatı hakkında bkz. Massignon, "Guild İslâmic"; aynı yazar, Sınıf, İA, X; S.F. Ülgener, Uluçay, 1942; Ergin, O. N., 1922, I. 1955.

ortadan kalkmıştır. Hem bölgesel hem de dünya çapında ekonomik bütünleşmenin ilk şartı bu suni parçalanmışlıkların bertaraf edilmesidir.

G. OSMANLI ÜRETİM TARZI TARTIŞMALARI

Osmanlı üretim tarzı tartışmaları, sistemin kapitalizme geçip geçemeyeceği konusuna bağlı olduğundan Batı fikriyatı içersinde oluşan modelleri esas almaktadır. Bu sebeple belki aynı dünya görüşü ve ideolojiye (özellikle Marksizm) sahip yazarlar bu konuda birbirini dışarda bırakan; biri olursa diğeri olamayacak görüşler ileri sürebilmektedirler. Çıkış yolu olarak kabul edilen esas varsayım, kapitalizmin evrensel bir vakıa olduğudur.

1. Feodalite

Osmanlı üretim tarzını Batı'nın üretim tarzı dönemlerinden biri olan feodalite içerisinde ele almak nisbeten eski bir görüştür. Özellikle biraz da bu devri küçümsemek gayretiyle bir taraftan Balkan milletlerine koyu bir esaret devri yaşatan, zamanını şaşırmış 'Osmanlı feodalitesi' tezi[162] hararetle işlenirken bazı Türk marksistleri de, Türkiye'nin Batı'dan ayrı bir üretim tarzına sahip olamıyacağı, fikrinden hareketle, aynı görüşü paylaşmaktadırlar. Osmanlı düzeninin feodalitenin bir türü olduğu görüşünü savunanların asıl dayandıkları nokta sipahî-reaya münasebetleridir. Bu münasebetler, senyör-serf münasebetini andırır. Sipahînin bir devlet memuru olması mühim değildir. Meselâ, sipahî, reayası nerede olursa olsun, toprağının başına getirmekle görevlidir. Sipahîler reayalarına bir iş gördürmek istedikleri zaman reayanın bunu yapması zarurî ve kanun icabıdır. Reayanın, sipahîsine bir anbar yaparak, verecekleri öşrü oraya koymak veya en yakın pazara taşımak vazifeleridir. Bu Osmanlı üretim tarzının feodaliteye yaklaştığını gösterir.

İ.H.Tökin, feodal bir rejimin aynen Osmanlılarda da geçerli olduğunu savunmaktadır. Zira toprağını terkeden reayanın cebren tekrar getirileceği veya çiftbozan resmi namı altında bir tazminat ödeyeceği gibi hükümleri, feodalitedeki toprağa bağlılık hususunu hatırlatmaktadır.[163] "Halbuki yakından tetkik edildiği zaman görülecektir ki, tımar sahiplerinin benzeri sıfat ve selahiyetleri feodal düzende olduğu gibi, şahsî ve özel bir tabiiyetin ve sahiplerinin toprağa yerleştirilmiş köleler ve bu kölelerin emeği üzerindeki tasarrufunun bir neticesi değil, belki teşkilatlı bir devlet nizamına mahsus bir amme hukuku müessesesidir".[164]

Behice Boran, "Batı'daki feodalite ile Osmanlı İmparatorluğu, feodal toplu-

[162] Barkan, 1975, I
[163] İ. Hüsrev Tökin, Türkiye'de köy iktisadiyatı, s. 160, (Ank, 1934).
[164] Barkan, 1972.

mun iki varyantıdır" demektedir. O'na göre Osmanlı düzeni mahallî feodaliteyi dahi tasfiye edememiş bir "merkezî feodalitedir".[165] Batı'daki serfin ferdî bağlılığı ve köleliği, doğuşda ise reayanın özgürlüğü arasındaki fark, sanıldığından çok azdır. Her ikisi de "toprağa bağlı emekçi sınıf" tır. Ve feodal düzen bakımından asıl önemli olan budur. Fakat feodal nizamın asıl özelliği, merkezî otoritenin yokluğudur. Merkeziyetçiliğin olduğu bir yerde feodaliteden bahsetmek ilmî görünmemektedir.

Bilindiği gibi İslâm'ın doğuşunda, Roma henüz yıkılmış ve feodal düzen ayırıcı vasıflarıyla henüz teşekkül etmemişti. H.Pirenne ekolünün görüşüne göre, İslâmın yayılışı, Avrupa'yı bir kapanma ve boğulma devrine iterek feodalitenin oluşmasına sebep olmuştur. İslâm ilk hamlede İran ve Bizans toprakları üzerinde yayılırken bu topraklar devlet mülkiyeti altına girmişlerdi. Sonraları siyasî mülahazalarla bir kısım toprakların özel mülkler haline doğru değişim gösterdiği görülmüştür. Nizamülmülk ise Selçuklu sahasındaki topraklardaki bu tip gelişmeleri bertaraf ederek tekrar devlet mülkiyetini hakim kılmıştı. Moğol istilasının getirdiği kargaşalık döneminde siyasî parçalanmanın doğurduğu feodalimsi bir eğilimi temsil eden mâlikâne sistemi[166] Osmanlı tımar sistemi tarafından bertaraf edilmiştir.

Görüldüğü gibi feodalite, İslâmın aktif olarak etkilediği bir sistemdir. Feodalite belki ön şartlarının oluşması bakımından, yani siyasî parçalanma döneminde, belirli ortak özellikleri taşıması sebebiyle, evrensel bir vakıadır. Fakat, feodalitenin bütün özellikleriyle oluşması Batı'ya has bir olaydır.

Feodal rejimle Osmanlı rejiminin karşılaşması, Rumeli'nin fethi döneminde olmuştur. İslâm hukukunda, aslî delil sayılan Kur'an, Sünnet, İcmâ' ve Kıyas'tan sonra, örf ve âdete büyük yer verildiği bilinmektedir. Buna göre, meselâ, Macaristan'da tatbik edilen kanunnâmelerde, çok defa "kralları zamanında carî olan âdetleri" yahud "reaya taifesi hîn-i fetihde memlekette kadimden carî olagelen kral kanunu üzere cümle ahvallerin edâ olunmak rica eylemeğin" gibi kayıtlar[167] bize feodal geleneklerin tasfiyesinde esnek bir yol takib edildiğini göstermektedir. Yine Osmanlı rejimi Anadolu ve Rumeli'deki eski feodal artıkları temizlerken, bir takım eski feodal hizmetleri çift resmi adı altında nakdî paraya çevirerek ortadan kaldırma yoluna girmiştir.[168] Sipahîlerin bir kısmında mevcut olan hassa çiftliklerinin feodalitedeki "reserve seigneruel"e benzer bir uygulama olduğu söylenebilir. Fakat, bunlar pek fazla değildir ve birçok sipahînin de böyle bir toprağı yoktur. Osmanlı Devleti'nde, kuruluş döneminde ortaya çıkan iktisadî inkişaf ve da-

[165] Muzaffer Sencer, Osmanlı Toplum Yapısı , Sarmal Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 1999; Behice Boran, Türkiye ve Sosyalizm Sorunları, İst. 1968, s. 13'ten aktaran, Sencer, a.g.e., s., 29.

[166] Bu sistemin Osmanlılarda mukataa sisteminin bir bölümü olan mâlikâne sistemiyle ilgisi yoktur.

[167] Kanunlar, s. LXIX.

[168] İnalcık, 1959.

ha fazla nüfusun toprağa yerleştirilmesi zarureti ile merkeziyetçi bir devlet idaresi, beylerin elinde doğrudan doğruya kendi adamları veya köylülerin angarya hizmetleri ile işletilecek büyük zirâî işletmeleri gereksizleştirmiştir. Bu sebeple hassa çiftlikler çok küçülmüş olarak bazı bölgelerin tımarlarında hakikî gayelerini kaybetmiş olarak kalabilmiştir. Büyük bir ihtimalle sınırların genişlemesi, Savaşların çok uzaklarda cereyan etmesi neticesinde, ziraatla uğraşmağa vakit bulunamaması ve yeni savaş tekniğinin sipahîyi bu yolda zorlaması ile tımarların devamlı bir şekilde el değiştirmesi bu tarz gelişmeleri peşinen engellemiştir.[169]

Feodal düzende mühim bir yer tutan angarya, Osmanlılarda görülmüyor. Kanunnâmelerde köylü için öşrünü en yakın pazara götürmek ve köyde sipahî için bir ambar yapmaktan başka şahsî bir hizmet kabul edilmemektedir. Eski kanunnâmelerden ve onların üzerinde bilahare yapılmış olan tadilat kayıtlarından anlaşıldığına göre Osmanlı Devleti kendi nizamını kurabilmek için feodal geleneklerle esnek fakat amansız usullerle mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Senyör ile serf arasındaki aşılmazlık sipahî ve reaya arasında mevcut değildir. Türlü sebeplerle reayadan sipahî yapılmağa her zaman devam edildiğini gösteren kayıtlar pek çoktur.[170] Öte yandan Osmanlı tımar sistemi pazarı da içerdiğinden ticâretle her zaman içiçe bulunmuştur. Bunun yanında güçlü bir merkeziyetçilik sözkonusudur. Feodalitenin ayırıcı vasıflarına tamamen ters vasıflar üzerinde kurulmuş ve gelişmiş olan Osmanlı nizamı feodaliteden apayrı bir sistemdir.

2. Asyagil üretim tarzı

Asya üretim tarzı, Marks tarafından kuruluşu tamamlanmamış bir nazariyedir. O'nun "bir çok Asya toprak şekilleri"nden bahsetmesi[171] klasik Marksizmin çizmeğe çalıştığı Asyagil üretim tarzı (AÜT) modelinin bir çok eksiğini kabul ettiğini gösterir.

"Osmanlı toplumunun tarihî gerçeğini anlamak için bir çalışma hipotezi" kabul edilebilen AÜT, ana hatları itibariyla Marks'la Engels'in bazı mektuplaşmalarına dayanır. Marks'ın mektubu XVII. yüzyılda Hind-Moğol sultanı Orancebe yanında yaşamış olan Fransız seyyahı Bernier'in şehadetine dayanıyor. Onun nakline göre, Türkiye, İran ve Hindistan'da toprakda özel mülkiyet yoktur ve toprakların sahibi devlettir. (Bu uygulamanın ikta sisteminin artığı olduğunu biliyoruz.)

Yine Marks'ın türlü yazılarından anlaşıldığına göre mülkiyeti devlete ait olan topraklar özel kişiler ya da toplulukluklar tarafından kullanılır. AÜT'da tarım ile el sanatları arasındaki işbölümü oldukça gelişmiştir. Bu bakımdan topluluk,

[169] Barkan, 1975, s. 10.
[170] Barkan, 1975, s. 19.
[171] K. Marx, Grundrisse, (çev. Martin Nicolaus, 472 (Penguin books, 1974).

kendine yeterli bir iktisadî birim teşkil eder. Ekonomide üretilen ürünün büyük bir kısmı ailenin tüketimine tahsis edilir. Geriye kalan artık ürün, toprağın mülk sahibi olan devlete geçer. Bundan dolayı ekonomide "meta üretimi" gelişmemiştir. Bunun için köy topluluklarında üretim, kullanım değeri sağlamak için yapılır. Hele devlete verilen vergiler ayni mahiyette ise bu mübadele değeri için meta üretimini büsbütün kısıtlar. AÜT'da üstün otorite yani devlet tarafından "gaspedilen" artık ürünün ancak bir kısmı kamu hizmetlerine ayrılır.

Buna göre devletin artık ürünü "gaspediş" yolları iki türlüdür: İç ve dış talan. Yani vergi ve ganimet. AÜT'de, temel üretim şekli kullanım değerli mal üretimi olmakla beraber, üreticilerin fazla kullanım değerlerini paraya çevirmesi olayı ve devleti temsil eden sınıfın lüks tüketim harcamaları, toplumda mübadele değeri için meta üretimini de uyarmıştır. Bunun sonucunda ekonomide, ticâret ve tefecilik ile birlikte köy ekonomilerinin dışında kalan faaliyet dalları ortaya çıkmıştır.

Ticâretin gelişmesi, netice itibariyle sanayii yaratır. Bu sanayi, küçük sanayi ya da el sanayii halindedir ve esnaf toplulukları, kastlar şeklinde teşkilâtlanmıştır. Ticâret talebe göre ayarlanmış olan sanayi dallarında üretim faaliyetini kamçılar. Üretim sürecinin ticâreti gütmesi sözkonusu değildir. AÜT'da yaratılan artık ürünün devleti temsil eden hakim sınıfın eline geçişi ticâretin, ticâret ve sanayiin temerküz ettiği şehirlerin gelişmesine sebep olur. Bununla birlikte, ticâretin verilmiş talebin fonksiyonu olduğu düşünülürse, mevcut ticâretin sanayii kamçılayıp geliştiremiyeceği anlaşılır. Bundan dolayı AÜT, galiba temelinde "ikili ekonomi" özelliği gösterir; bir yandan kendini destekler köy topluluklarının hakim olduğu kır kesimi, öte yandan devleti temsil edenlerin talepleri ile beslenen ticâret ve dolayısıyla kalıplaşmış bir kent kesimi.

Ekonomide ihtiyaçlar belli ve sınırlı ise, yani ekonomi kendini destekler bir safhada karar kılmış ise, AÜT'da olduğu gibi eldeki altın ve gümüş, meta satınalmak için kullanılmadığından dolaşıma katılmaz. Asya, üretim tarzına dahil olan ekonomiler kapitalist meta üretimin darbesi altında önce meta üretimli bir ekonomi, sonra kapitalist meta üretimli bir ekonomi halini almağa mahkumdurlar. kapitalizmin etkisiyle AÜT'nın bozulma süreci içinde topraklar üzerindeki devlet mülkiyeti yerini özel mülkiyete bırakmaktadır.

AÜT'da, fert üretim aracı değildir, emek hürdür. Bu, toprağın tasarrufuna sahip olduğundan dolayıdır. Fakat toprağın mülkiyetine sahip olamayışından dolayı da genelleşmiş köledir. Asya üretim tarzını belirleyen temel sınıf kıstası ürünü oluşturan emekçiler ile emekçilerin oluşturduğu artık ürünü elde eden devlet arasındaki ilişkilerden doğmaktadır.[172]

[172] AÜT hakkındaki bilgiler, S.Divitçioğlu, Asya üretim tarzı ve Osmanlı toplumu; I, 14. (2. bs. İst. 1972) den özetlenmiştir.

Asya üretim tarzının bir yorumlamasına göre bu sistem insanlığın tanıdığı otarşik, eşitçi ve kamucu en ilkel üretim tarzı olan ilkel komünizmden hemen sonra gelen bir safhadır ve burada bir artık ürün ortaya çıkmıştır. AÜT artık ürünün bir üst topluluk tarafından alınması özelliği ile antik (kadîm) ve Cermen üretim tarzlarına oranla tekamüle çok daha az elverişlidir ve insanın menşeine en yakın bulunan ve âdeta, uygarlığın tarih öncesine ait olan üretim tarzını temsil etmektedir. "Marks, bu düşünceyle en sert biçimde kınadığı sömürgeciliği, Asya tipi 'yarı barbar' köy topluluklarındaki tarım-el sanatları birliğine dayanan tamamen otarşik yapıyı yıkarak, 'Asya'nın tanıdığı tek toplumsal devrim'i gerçekleştirdiği için selâmlamaktadır...Bu düşünce Marks'ın AÜT'na dayanan toplumların kendi iç evrimleriyle daha ileri toplumsal kuruluşlara geçebilmeleri açısından umutsuzluğunu göstermesi bakımından dikkati çekicidir."[173]

Asya üretim tarzında en belirli unsur, Marks'ın "dönemleşme meselesi" adını verdiği üretim tarzı safhaları içerisinde kesin bir yere oturtulamamakla birlikte, kapitalizme kendi iç evrimi ile geçemiyeceğidir. AÜT'nı, kapitalizme bağlayan etken bizzat kapitalizmin dış müdahalesidir.

S.Divitçioğlu AÜT modeliyle, XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadarki Osmanlı toplumunu karşılaştırdığı zaman şu sonuçlara varmıştır:

1. Toprak mülkiyeti, AÜT'da özel mülkiyet mevcut değildir. Bunun yerine müşterek mülkiyet, komün mülkiyeti, devlet mülkiyeti kavramları kullanılmıştır.

Osmanlı toplumunda da mülk sahibi devlettir. Reaya tasarruf hakkına sahiptir. İstisna olarak rakabesi devlete ait topraklar üzerinde serbest mülkler tesis edilmiş ve vakıf mülkiyeti teşekkül etmiştir.

2. Sınıflaşma. Asya tipi devlet, birleştirici, 'ulu' bir varlığa sahiptir. Halk ise genelleşmiş köledir. Devlete ait toprakları tasarruf eden bir fert üretimin nesnel şartlarından (yani üretim araçlarının ve ürünün sahipliğinden) henüz tamamiyle ayrılmamıştır. Bu bakımdan ne köle ne de serftir.

Osmanlı toplumunda devlet üstün otoriteyi temsil eder, tâbi ya da sömürülen sınıf asıl üretici olan reayadır. Fakat reayanın, genel kural ve tatbikat olarak toprağa bağlılığı sözkonusu değildir. Osmanlı Devleti, Asya tipi devletten daha ileri üretim güçlerine ve örgüte dayanır.

3. Sınıf çatışması. Bunu üreticiler tarafından yaratılan artık ürünün gasp edilme şekli tayin eder. Bu üretim tarzında köy toplulukları tarafından yaratılan artık ürün (rant) ya da artık emek vergi ve genelleşmiş angarya şeklinde devlete geçer.

Osmanlı toplumunda reâya tarafından yaratılan artık ürün, mükemmel bir vergi sistemi ve örgütü yoluyla devlete ya da devletin bir memuru olan sipahîye aktarılır. Angarya ancak genelleşmiş angarya şeklindedir; istisnaî olarak devlet hizmet-

[173] Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin düzeni (Düzeltilmiş yeni basım. İst. ts.).

lerine karşılık konulur. Devlet, saray, asker ve ulema tarafından temsil edilir.

4. Devletin yaptığı kamu işleri. Bunlar sulama tesisleri, yollar gibi hizmetlerdir.

Osmanlı toplumunda ise devletin üzerine aldığı kamu iş ve hizmetleri, içtimaî üretimi yürütmek için gerekli olan iktisadî faaliyetlerden olmadığından bu husus Osmanlı mîrî toprak rejimi için bir varlık sebebi olamaz. Osmanlı toplumunda hizmetler daha ziyade reayaya yönelmiştir. Çünkü toprak boldur ve insan, temel üretim faktörüdür.

5. Köy üretim şekli. AÜT'da, tarım ile el sanatları arasındaki işbölümü oldukça gelişmiştir ve bundan dolayı "kendini destekler ekonomi"dir.

Osmanlı iktisadında da durum aynıdır. Yalnız bugün bile azgelişmiş ekonomilerin çoğunda köy ekonomilerinin kapalı ve kendine yeter bir durumda olduğu bilinmektedir.

6. Köy-şehir işbölümü. AÜT'de şehir ve köy farklılaşmamıştır. Sultanın sahası olan şehirler ekonomiye yamadırlar. Osmanlı ekonomisend ise "ikili ekonomi" daha barizdir. Şehir ve köy birbirinden kopmuştur.

7. Durağan hal. AÜT'da, ekonomi bir yandan, kendini destekler köy ekonomilerinin varlığı, öte yandan devletin kamu işleri dolayısıyla iç dinamikten yoksun, sağlam ve dayanıklı, durağan ekonomiler halindedir.

Osmanlı iktisadında ise köylü ekonomisinin mevcudiyeti böylece yaratılan ürünün belirli bir seviyeyi aşmaması ve bu sebeple de üretim güçlerinde bir değişme olmayınca gelişme ortaya çıkmaz. Hâkim sınıfın yaptığı yatırımlar, ekonomide yaratılan gelirin bir kısmının devamlı olarak vakıf yoluyla verimli olmayan yatırımlara tahsisini gerektirmektedir. Bunların yanında, devlet ricalinin aşırı tüketim harcamaları durgunluğun başlıca sebepleridir. Osmanlı iktisadının durağanlığı ise, sistemin dayanıklılık ve sağlamlığına hiç bir zaman delil teşkil etmez. Bundan dolayı Osmanlı toplumu kendi iktisadî sistemini salt haliyle ancak 200 yıl kadar devam ettirebilmiştir.[174]

Görüldüğü gibi AÜT ve bu modelin Osmanlı toplumuna uygulanması, meseleyi tarihî çerçevesine oturtan bir yöntem olmayıp Osmanlı iktisadındaki bir takım unsurları istisnaî sayarak model dışında bırakan zihnî bir sürece dayanan yöntemdir. Bunun tarihî sürece tekabül edip etmemesinin önemli olmadığı anlaşılıyor.

Meseleyı çok yönlü ele alarak AÜT modelinin Osmanlı toplumunu açıklamada yetersiz ve bir noktada sistemin istisnaları ile birlikte ele alınınca onu dışarıda bırakan bir usûl olduğunu görebiliriz. Osmanlı Devleti'nde toprakda devlet mülkiyetinin yaygın oluşu, fethedilen geniş ve verimli toprakları fey' kavra-

174 Divitçioğlu, s. 120 -128

mı içerisine alıp, bunların ferdî mülkiyete bırakılmasında cemiyetin zararını gören İslâm toprak hukuku ile alakalıdır. Bu sistemin iktâ' rejimi içerisinde aynı zamanda İlhanlılar tarafından İran'da, Memluklar tarafından Mısır'da, Gurlular tarafından Hindistan'da uygulandığını biliyoruz.[175] Hatta Osmanlı tımar sisteminde yer alan uygulamalar arasında bazılarının, meselâ, Abbasîlerin iktâ' sistemindekilerle mahiyet ve ismen aynı olduğunu görebiliyoruz.[176]

Ferdî mülkiyetin İslâm hukukunun hâkim olduğu topraklarda yaygın ve hakim olmayışı geri bir üretim tarzını değil aksine, geniş ve verimli topraklarda ferdî mülkiyetin doğuracağı mahzurları idrâk eden ve bu yöndeki eğilimlere engel olan şuurlu bir zihniyetin yarattığı ileri bir üretim tarzını görüyoruz. Nitekim, özel mülkler dahi bu gerekçeler ile müdahalelere uğrayıp, Nizamülmülk'ün yaptığı gibi devlet mülkiyetine geçebilmiştir. AÜT'da artığın ortaya çıkması ve bunun devleti temsil eden zümreler tarafından elde edilmesi, marksist görüşlere göre bir sınıflaşma sebebidir. Buna göre artığı yaratan reaya ile onu gasbeden bürokrasi iki ayrı sınıf oluşturur. Burada reayanın devlet tarafından sömürülmesi söz konusudur. Oysa Osmanlı toplumunda ne bürokrasi ne de reaya bir sınıf oluşturacak sürekliliğe ve istikrara sahip değildir. Reaya ile bürokrasi arasında gerçek anlamda bir seyyaliyet söz konusudur. Reayanın üretimde bulunması, büyük ölçüde fetihleri finanse etmek ve kamu yatırımları yapmak için kullanılmaktadır. Bürokrasi artıktan pay almasına rağmen bir sınıf teşkil edecek ve kendini yeniden üretecek istikrar ve tecanüse sahip değildir. Üstelik Osmanlı tarihinde bürokrasi ile reaya arasında sınıf kavgalarını hatırlatacak kavgalar görülmemiştir. Osmanlı ekonomisinde köy, ticâret yoluyla şehirle yakın ilişki içerisindedir. Diğer köylerle ve şehirlerle olan ilişkiler ticârî olduğu kadar sınaîdir de. Şehirlerin kır kesimindeki imalâthanelere, meselâ dokuma ürünleri, sipariş vermeleri istisnaî değildir. Öte yandan şehir ve hatta kırsal kesim, dış ticârete de geniş çapta açıktır. Bu vakıanın barizliği AÜT modelini geçersiz kılmaktadır.

Osmanlı ekonomisinde üretim güçlerinde bir gelişmenin olmaması duraklama döneminden sonra, yani kapitalizmin etkisi altına girdikten sonradır. Yine bu dönemde kendini gösteren devlet ricalinin lüks tüketim harcamalarının ekonomi üzerindeki etkisi başlangıç döneminde önemsizdi. İçtimaî refaha yönelmiş olan vakıf şeklindeki kamu yatırımlarının özellikle toprak kesiminde suistimallere yol açmasına rağmen uzun vadede verimsiz oldukları da söylenemez. Bu sebeplerden dolayı ekonominin durağanlığı, bünyesinde mevcut olan bir hal değildir. İhtiyaçları peşinden sürükleyecek, kapitalistimsi bir üretim tarzı ile karşılaşılmaz. Böyle bir ekonomiyi durağan olmakla nitelemek, kapitalist üretim sistemini asıl kabul etmekten doğmaktadır. Osmanlı iktisadının, kabul edilecek olursa dura-

[175] Turan, 1967.
[176] İnalcık, 1959.

ğanlığı, dengenin bozulduğu yeni şartlara aktif bir şekilde intibak edilemediği, sonun başlangıcına has bir vakıadır. Ekonominin özünde yatan bir vasıf değildir.

3. Kapitalizm öncesi üretim biçimleri

Bu görüşlere sahip olanlar umumiyetle marksist çerçeve içerisinde kalıp feodalite ile AÜT arasında bir üretim tarzı görüşünü savunurlar. Aralarındaki ortak özellik ise Osmanlı ekonomisinin kapitalizın öncesi bir üretim tarzı olduğudur. Bu görüşlerle Osmanlı sisteminin kapitalizme geçip geçemiyeceği meselesine bir açıklama getirmek gayesini güderler.

a. Prekapitalist düzen görüşü

Bu tabiri kullanan Avcıoğlu'na göre Osmanlı toplumu, AÜT ile açıklanamaz. Zira ona göre AÜT'na dayanan toplumlar kendi iç evrimleri ile daha ileri bir içtimai seviyeye yani kapitalizme geçemezler. Oysa Osmanlı üretim tarzının Batı'dan pek farklı olduğu söylenemez. Osmanlı ziraî reayasının Asya tipinden farklı ve özel mülkiyete hayli yaklaşmış olan bir toprak kullanımı söz konusudur. Ne var ki üretim güçlerinin ulaştığı seviye, Batı ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de köylünün hür olmasına imkan vermemektedir. Bu bakımdan Avrupa'nın serfi ile Türkiye'deki reaya arasında fazla bir fark olmasa gerektir. Serf de reaya da toprağa bağlıdır. Serfin de reayanın da ürettiği ürünün bir kısmı senyör veya sipahî tarafından alınmaktadır. Yani, sömürüye dayanan sınıflı bir toplum sözkonusudur. Avcıoğlu burada Dobb'u kendisine destek olarak kullanıyor. "Batı Avrupa feodalizmini ayrı bir tür olarak göstermek ve feodal adını yalnız bunun için kullanmak burjuva tarihçilerinin tutumunu ve bunların hukukî özellikler ve farklar üzerinde dikkati toplama eğilimlerini yansıtır.[177] Dobb'un Marks'ı dışarıda bırakan bu ortodoks şemacılığı statik bir ihtilalci yaklaşımı yansıtıyor. Avcıoğlu, bu çerçeve içersinde üretim tarzını sadece tarım kesiminde hatta daha da dar olarak tımar sisteminde sipahî reaya ilişkileri içerisinde ele almaktadır. Oysa, üretim tarzı tek boyutlu değildir.

Avcıoğlu'na göre AÜT'den iyice ayrılan ve feodal üretim tarzına yaklaşmış olan Osmanlı düzeni kapitalizme doğru evrimde önemli merhaleler teşkil eden zenaat-tarım ve zenaat-ticâret ayrılmasında bir hayli yol almış, büyük şehirlerin ortaya çıkmasına, zenaat alanında şehirler arası ihtisaslaşmaya ve ticâretin genişlemesine sebep olmuştur. Büyük şehirlerin ve ticâretin bir hayli gelişmesiyle Osmanlı düzeni merkeziyetçi bir karakter kazanmıştır. Feodal mülkiyet ile Osmanlı'daki devlet mülkiyeti sanıldığından daha az önemli gözükmektedir. Bununla

[177] Avcıoğlu, I, 14 -16.

birlikte Osmanlı düzeni hakkındaki görüşler henüz açıklığa kavuşmadığı için Osmanlı düzenine henüz tartışma konusu olan feodal etiketini yapıştırmaktan kaçınarak daha genel bir kavram olarak prekapitalist düzen demek daha doğrudur.

Avcıoğlu, Osmanlı düzeninin kendi iç evrimi ile kapitalizme geçebileceği kanaatindedir. Onun görüşlerinin odak noktasını da bu teşkil etmektedir. İleri sürdüğü deliller de klasik Osmanlı yazarları tarafından ihtilal, yani sistemin bozulması olarak nitelenen eğilimlerdir. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerek çiftbozan köylü miktarının artmaya başlamasının sanayi için emek rezervi teşkil etmesi, gerek ticâret ve tefecilikle uğraşanların elinde bir servet birikiminin mevcut olması kapitalizmin ön şartları sayılabilir. Eğer dış engeller olmasaydı sınaî kapitalizmin öncülüğünü yapabilecektik. Fakat merkeziyetçi devlet Batı'da kapitalizmin ön şartlarından en önemlisi olduğu halde Türkiye'de kapitalizme yönelişi engelleyen en belli başlı unsurlardandır. Burada dikkati çeken nokta, bozuk düzenin ilk alametleri kapitalizmin müjdecisi olarak görülürken, yerleşik bozuk düzende kargaşalık vardır ve bu süreç neticede bir nevi derebeyliği ortaya çıkaracaktır.[178]

Avcıoğlu da mantıkî süreci tarihî gerçeklikleri dikkate almadan kullanmıştı: Sermayeci zümre İslâmın ilk devirlerinden beri mevcuttur. Fakat İslâm ilkelerine dayalı bir toplum düzeninde sermayenin varlığına rağmen kapitalizmi engelleyen bir sürü faktör mevcuttur. Kapitalizmi Avrupa'nın kendi kültürel-içtimaî yapısı içerisinde ele almadan bunu Osmanlı toplumunda aramak yanlış sonuçlar hasıl eder. Türkiye, Kapitalizmle kendi iç dinamiğinin etkisiyle değil, Batılılaşma hareketleriyle tanışmıştır. Türkiye'nin kültür ve medeniyet değiştirme çabalarına, Batı sömürgeciliğinin baskılarına rağmen Kapitalizm müesseselerine ve geleneğine sahip olamayışı klasik düzenden intikal eden yapı unsurlarının direnmesinden başka bir şey değildir.

b. Kapitalizm öncesi emtia ekonomisi görüşü.

Batı'da feodalizm, XIII. yüzyıldan sonra çözülmüş, Kapitalizm ise ancak XVI. yüzyıldan sonra kesin biçim almağa başlamıştı. P. Sweezy'ye göre, bu aradaki dönem Kapitalizm öncesi emtia ekonomisidir. Bu, ortodoks şemada yer almayan bir dönemdir. Kapitalizm öncesi emtia ekonomisi piyasa için üretir, ve burada artık değer sömürüsü hâkimdir. Niyazi Berkes'e göre, Osmanlı ekonomisi de, devlet hem tarım hem şehir ekonomisini kendine bağlı hale getirdiğinden, hatta bu ekonomilerin piyasasının tekel yönleyicisi olduğundan böyle bir tanımlamaya uyar.[179]

[178] Avcıoğlu, I, 26-27, 35, 44, 55.
[179] Berkes, I, 37-38.

Kapitalizm öncesi emtia üretimi görüşünün kaynağı Marks'ın basit meta üretimi modelidir: Marks yöntem olarak soyuttan somuta gidişi kullanır. Kapitalizmi açıklayabilmek için bir alt soyut model kurar. Bu "basit meta üretimi" modelidir. O bunun zihnî yahut tarihî bir vetire içerisinde yer alıp almadığını açıklığa kavuşturmaz. Büyük bir ihtimalle Marks'da bu model tarihî bir gerçek hüviyetine sahip değildir. Yani, zihnî süreç tarihî sürece tekabül etmemektedir. Meek, Sweezy ve Mandel gibi iktisatçılar ise basit meta üretimini tarihî süreç içerisinde ele alırlar.[180]

Meta, mübadele değeri elde etmek için üretilen şeydir. Bu yüzden kullanım değeri elde etmek için üretilen şeyleri bunun dışında bırakıyoruz. Emek ürünü ancak mübadeleye konu teşkil ettikten sonra meta haline dönüşür. "Kendi üretim araçlarına (iş aletlerine) sahip olan zenaatkârların gerçekleştirdikleri bu emtia üretimine basit meta üretimi ya da küçük meta üretimi denir".[181] Basit meta üretimi gelişince mübadele için üretimde bulunan üreticiler bağımsızlaşıyorlar ve oldukça geniş ve anonim bir pazar için üretim yapıyorlar. Kapitalizmin zihinde mevcut olduğu varsayılan bu modelde kâr ve sömürülme yoktur. Üretici, araçlarının mülkiyetine sahiptir. Fakat üretici ile ürün daha doğrusu meta arasındaki doğrudan ilgi kopmuştur. Marks'ın bu modeli yukarıda da belirttiğimiz gibi bazıları tarafından tarihî bir gerçeklik olarak yorumlanmıştır. Buna göre basit ya da küçük meta üretimi, Kapitalizmden öncesine tarihî vakıa olarak da rastlamaktadır. Bundan da öte, her üretim tarzında küçük veya basit meta üretimi tali bir üretim tarzı olarak yer alagelmiştir.[182]

Bu modeli tarihî anlayışa uygun olarak ve fakat AÜT'na yakın bir şekilde yorumlayan Berkes'e göre, emtia üretimi yapan şehir ekonomisi "kapitalist ekonomi olmaktan çok uzaktır. Devlet kapitalizme doğru her eğilimi daha tomurcukken budamaktadır. Tarım kesimi Batı'da olduğu gibi başına buyruk değildir. Bilakis devletin kuvvetli tesiri altındadır ve ona muhtaçtır. Osmanlı rejiminde ziraî ve sınaî bir tekamülün yokluğunun, yani kapitalizme geçemeyişin tarihî anahtarı buradadır. Böylece devlet çökünce, Batı kapitalizminin etkisi başlayınca ikincisinin istediği hammadde üretimini geliştirmeyen yerler, durgun ve çökük ekonomiler haline düşmüşler, köy ile şehir arasındaki uçurum böyle başlamıştır. AÜT'nın doğu despotluğu kavramını Berkes de kabullenmiştir. Doğu İslâm dev-

180 Hatta, aşağıdaki sözlerinden anlayabildiğimiz kadarıyla, Engels'i de bu son kümeye dahil edebiliriz: "...Mantık yolu...Gerçekte tarihsel yoldan başka bir şey değildir: yalnızca tarihsel bir biçimden ve düzen bozucu rastlantılardan sıyrılmış olarak. Düşünceler dizisi tarih neyle başlıyorsa onunla başlamalı, sonraki gelişmesi de soyut ve teorik olarak tutarlı birbiçimde tarihin akışının yansımasından başka bir şey olmamalıdır. Düzeltilmiş bir yansı ama tarihin gerçek akışının kendisinden çıkan kanunlara göre düzeltilmiş bir yansı...". Zikreden: Lange, 1975, I, 145.

181 Mandel, I, 101.

182 Asaf Akat, "Geçiş dönemi toplumları için teorik bir çerçeve" I, Birikim, Mart 1976, s. 13. Basit meta üretiminin değişik biçimde yorumlandığı denemedir.

letlerinin çoğu gibi Osmanlı Devleti de "süper sınıfın" bütün güçlerini kendinde toplamış bir kişinin soyunun devletidir. Toplum tabakaları çatışmaya girebildiklerinde sınıf olurlar. Halbuki Osmanlı düzeninde devletliler bunu önlemeye çalışırlar.[183] Burada basit meta üretimi modelinde sınıflaşmanın ve sömürünün yer almadığını tekrar belirtelim.

Berkes'e göre, Osmanlı düzeninin ilk önemli çelişkisi feodalleşme ve merkezleşme eğilimleridir.[184] Feodalleşmeden kastedilen sadece siyasî feodalleşmedir ve galiba bununla adem-i merkeziyet kastedilmektedir. Bu iki unsur klasik dönemde birbirini tamamlamakta ve devletin mutlak otoritesi ile idarî ve malî esnekliği sağlamaktaydı. Mahallî-muhtar birimlerin merkezî otoriteye bağlanması bir tezad değil belki ileri bir devlet yapısının yarattığı zarurettir. Merkezî otoritenin zayıflaması mahallî otoritelerin kuvvetlenmesine yol açıyor. Fakat bunlar doğrudan devlete bağlı bile olsa sancakbeyleri, beylerbeyleri v.s. gibi değil, âyânlar gibi yardımcı unsurlardır. Herşeye rağmen âyânların güçlenmesi dahi müessesevî açıdan feodalite değildir. Bir âyân olan Alemdar Mustafa Paşa'nın merkezî otoriteyi güçlendirme yönündeki gayretleri bu açıdan hayli ilginçtir.

Berkes, sistemin altüst olmasını XVI. yüzyılın sonlarına doğru ekonominin para münasebetleri ve para bolluğu içerisine girmesine bağlıyor. Zira devletin kamu hizmetlerine karşılık mümkün olduğu kadar az para kullanması esastı.[185] Oysa Osmanlı iktisadında aynî kesim olarak adlandırılabilecek tek kesim olan tarım kesiminde daha XVI. yüzyılın başlarında yarı yarıya nakdî ekonomi hâkimdi. Üstelik diğer yarısı da sürekli olarak iç, hatta dış piyasa ile ilişki halindeydi ve piyasa ekonomisine bağlanmıştı. Para bolluğu Avrupa ekonomilerini Osmanlı ekonomisinden çok daha fazla şiddetle sarsmıştır. İspanya ve Almanya'nın devlet iflasları istisnaî haller değildi.

Berkes'e göre sistemin diğer bir çelişkisi, şaşırtıcı bir ifadeyle, feodal ekonomi ile kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisinin yanyana bulunmasıdır. Buhran döneminde iki sektör arasındaki çelişki ikincinin tasfiyesiyle beraber birincinin kendi alanını daha da genişletmesi şeklinde olmuştur. Bu yüzden daha sonraki dönemde merkantilist ve devletçi teşebbüslere kalkışıldığı zaman bu teşebbüsler âyân veya derebeyi ekonomisi ile çatışık hale gelmiştir.[186] Burada iktisadî boyutu olmayan bir feodalitenin, devletçi ve merkantilist teşebbüsleri (bunların neler olduğu da pek belli değil) nasıl olup da engellediği belirtilmemiştir. Kaldı ki bir başka yerde Osmanlı Devleti'nin feodaliteleri "yamyassı" ettiğinden bahsediliyor.[187]

[183] Berkes, I, 19, 38-40, 59.
[184] Berkes, I, 140.
[185] Berkes, I, 42-43.
[186] Berkes, I, 140-143.
[187] Berkes, II, 57.

Berkes, tarım kesimini hem kapitalizmi engelleyici görüyor hem de kendi içerisinde kapitalizme geçebilecek özelliklerden mahrum olduğunu söylüyor: "Reaya oğlu reayadır". Buna göre köylü artık ürününe sahip olamadığından üretimini genişletemeyecek, Kapitalizm safhasına giremeyecektir. Bunun için şart olan toprak mülkiyeti de mevcut değildir. Teknolojik-devrimsel değişmeler olmayacak, toprağını bırakıp gidemeyecektir.[188] "Reaya oğlu reayadır" kaidesinin Osmanlı sisteminin diğer üretim kesimlerinde de benzer kaidelere rastlanacağı gibi başıboşluğu önlemeye yönelik bir disiplin kuralı olduğu bellidir. Tatbikatta reayanın ve çocuklarının önünde her mesleğin açık olduğu görülüyor. Teknolojik gerilik belli bir dönemden sonra ortaya çıkan umumî bir iktisadî-kültürel gerileme içerisinde yer aldığından sistemin yapısında teknolojiye kapalılık söz konusu olmamıştır.

Osmanlı zihniyetinde merkantilist düşüncenin en önemli yanı olan iktisadî gelişmenin dış ticâret ile sağlanması tamamiyle yabancıdır: Aslında Osmanlı Devleti'nin ihracatı her zaman olmuştur. Yalnız stratejik maddelerin ve ham maddelerin ihracatına izin verilmek istenmemiştir. Dış ticâret yoluyla sömürgecilik faaliyetleri fikri ise mevcut değildir: Berkes Osmanlı ekonomisinin kapitalizme yönelemeyişini dış faktörlerden ziyade iç faktörlerde arar. Fakat, onun Osmanlı Devleti'nin iki yüzyıl direnmesinde dış dinamikleri etken görmesi,[189] bununla bir çelişki teşkil etmektedir.

4. Patrimonyal devlet

Patrimonyal otorite esas olarak Ortaçağ Avrupa'sındaki senyör ve kralların egemenliklerine kadar uzanmaktadır. Toplumun tamamı otoriteyi temsil eden senyöre bağlıdır. Patrimonyal otorite kavramı her ne kadar Avrupa'ya aitse de, bu kavram geleneksel toplumlarda iktidar biçimini adlandırmakta yaygın ve bazan yanlış bir şekilde kullanılmaktadır. Benzer bir şekilde, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e aktarılan geleneksel patrimonyal otorite anlayışının modern biçimler ve kurumlar içinde günümüze kadar yansıdığını savunanlar vardır. Buna göre Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren de, patrimonyal otoritenin bazı nitelikleri, iktidar biçimi olarak benimsenmiştir.

Böylece Patrimonyal devlet kavramı hem Osmanlı devletini tanımlama aracı olarak, hem de Cumhuriyet dönemindeki devletin Osmanlı devletiyle olan sürekliliğini gösterme aracı olarak kullanılır. Patrimonyal devlet kavramı, Max Weber'ın geliştirdiği ideal tiplerden biridir.[190] Patrimonyalizm de bu bağlamda düşünülmesi gereken bir kavramdır.

188 Berkes, II, 63.
189 Berkes, II, 111, 183-185.
190 İdeal tip Weber açısından gerçekliği anlamamızı kolaylaştıracak bir soyutlamadır. Gerçekliğin karakteristik bir yanının vurgulanması yoluyla elde edilen analitik araçlar olan ideal-tipler birebir gerçek-

Weber'e dayanarak Osmanlı'nın patrimonyal bir devlet olduğunu ileri süren Tarih bilgini Halil İnalcık'a göre Patrimonyalizm, hükümdarın askeri ve idari örgütlenmeyi kendi kişisel aracı haline getirmesidir. İdari düzeyde patrimonyal devlet hükümdarın mutlak hâkimiyetine dayanır; devlet kademeleri ise hükümdarın kişisel tercihi doğrultusunda dağıtılır. Hiçbir kademe ya da ünvan, padişahın beratı olmaksızın verilemez. Bu da devlet memurlarını hükümdara bağımlı kılar; çünkü onun hükmü kendi pozisyonlarının devamını sağlayan tek şeydir.[191]

Yine İnalcık bir zamanlar ülkemizde sürekli gördüğümüz siyasi istikrarsızlık, darbeler ve koalisyonlar olgularını "Patrimonyal" Osmanlı rejimiyle ilişkilendirmektedir. Buna göre Osmanlı devletinde siyasi iktidar, kanun ve her çeşit meşrulaştırma hakkı, mutlak şekilde patrimonyal bir hükümdarın elinde toplanmış bulunuyordu. Max Weber'in tanımladığı biçimde patrimonyal Osmanlı sultanı, ülkeyi, devleti ve tebaayı atadan miras bir mülk gibi algılamış ve bütün siyasi ve sosyal imtiyazlar, tasarruf ve mertebeler ancak onun onayı ile meşruluk kazanır olmuştur. Bu yüzden, devlet içinde ve toplumda bir imtiyaz elde etmek isteyen herkes önce hükümdara mutlak bağlılığını kanıtlamak, onun kulu olmak ve bunu göstermek zorunda idi. Bu yüzden Türkiye'de esas sorun, Osmanlının patrimonyal adetlerini birtarafa atıp, rasyonel modern devlet yapısını getirmektir.[192]

İnalcık'a göre Osmanlı gibi, Selçuklu, Timurlu, yakın doğulu vs. devletlerde, patrimonyal sistem, sanat ve entelektüel hayatı da kuşatarak düzenleyen bir hakimiyet mekanizmasına sahip idi. Bununla beraber patrimonyal devlette her ne kadar saray kültürü, sadece Yüksek Saray Kültürü ise de, bu kültür ile 'yerel halk kültürü' arasında bir 'kopukluk'tan söz edilemez: 'Osmanlı patrimonyal toplumunda intisab ve patronaj, seçkin sınıfın her bölümünde, statü gruplarında, bürokraside, orduda, hatta ilmiyyede sosyal ilişkilerin ve hiyerarşinin temel prensibi idi.'

İnalcık, Osmanlı toplumu gibi patrimonyal bir yapıya sahip toplumlarda bilim adamı ve sanatçının üretimini "mutlak egemen bir hükümdar"ın belirlediğini vurgular. Patrimonyal devlet sisteminde hükümdarın ve diğer yöneticilerin başarılı sanatçılar ve ortaya koydukları eserler üzerindeki bu "koruyucu" tavrı, bazı çekişmeleri de beraberinde getiriyordu. İnalcık, hükümdarın tasarrufunda bulunan "nimet" ve "mertebe"lere ulaşmak için verilen kavganın Osmanlı vekâyinâmeleri ve şu'arâ tezkirelerinde açıkça görüldüğünü söyler.[193]

liği yansıtmazlar. Ancak ampirik alanın bilgisine ulaşmak için, seçtiğimiz olgunun inşa ettiğimiz ideal-tiplere ne kadar uyup uymadığına bakmak bir zorunluluktur. Sosyal bilimlerin temel amacı "kültürel olarak anlamlı ve biricik" olan olguları bularak onların nasıl olup da meydana geldiğini araştırmak olmalıdır.

[191] Princeton Papers I, 1993.

[192] İnalcık, H. "Türkiye ve Avrupa: Dün Bugün", Doğu Batı, S. 2 (Şubat-Mart-Nisan 1998), 4. baskı, s. 14-35; Şâir ve Patron: Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2003.

[193] İnalcık, 2003.

Metin Heper, Şerif Mardin, Ayşe Buğra, Ziya Öniş, Ahmet İnsel, Çağlar Keyder gibi yazarları bu genel eğilim çerçevesinde ele almak mümkündür.[194]

Metin Heper'e göre Türk kamu bürokrasisinin bürokratik yönetim geleneği, Osmanlı patrimonyal geleneğinin devamıdır.[195] Şerif Mardin'e göre ise, Batıda ortaçağ toplumunu ayırt eden patrimonyalizm ve feodalizm ilkelerinden Türkiye'de en ağır basan ilke patrimonyalizm olmuştur. Hatta kuruluşundan az sonra, patrimonyal bürokrasi çizgilerinin Osmanlı devletinin en ayırdedici yönü olarak belirdiği söylenebilir.[196]

5. Ülgener'in görüşleri

İktisat Profesörü merhum Sabri F. Ülgener'in çeşitli eserleri İslâm ve Osmanlı iktisadı konusunda değerli yaklaşımlar barındırmaktadır

Öncelikle "İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk Ve Zihniyet Meseleleri, İst.1951) adlı eserini bu konuda ilk örnek olarak alabiliriz. Kitap daha önce merhum Barkan değerlendirilmiştir (Ö. L. Barkan, İÜİFM.XII, No. 3-4 s. 162-173, İst. 1953).

Barkan kitabı, "Umumiyetle hikayeci bir tarih anlayışının ve mesleki formasyon husundaki dar ve kısır ölçülerimizin ananeleri içinde yolunu bulmak hususunda müşkilat çeken genç tarihçi nesli için, yüksek bir sosyoloji ve felsefe kültürünün hukukî ve iktisadî meselelere vukufun feyizli meyvalarını tattırarak onların müstakbel çalışmalarına yeni ufuklar açacak bir zengin eser", olarak takdim etmekteydi. Ne yazık ki geçen otuz yıla yakın bir zaman içinde bu yönde çalışmalar görülmediği gibi kitap, arkası getirilmeyerek hatta yeni baskısı bile yapılmayarak, çorak ve verimsiz bir kültür ortamında bir köşeye bırakılmıştı. Merhum hocamız konuyu vefatına yakın yıllarda yine bu asıl kitaptan hareketle tekrar ele alarak peşpeşe birçok kitap ve makale yayımlamıştır.

İslâmiyet ve kapitalizm ilişkileri öteden beri çok merak uyandıran bir konudur. Özellikle Osmanlı iktisadının kapitalizme niçin geçemediği 1970'ler Türkiye'sinde yoğun bir şekilde tartışılmıştı. Bu tartışmalar temelde ikinci el kaynaklara dayandığı için büyük ölçüde zihni spekülasyonlardan öte gitmiyordu. Bu sonucun en önemli sebebi herhalde Türkiye'deki ilim ve kültür kopukluğu, başka bir deyimle ilim ve kültür geleneksizliğidir.

Eser gerçek bir zihniyet araştırmasının ancak belgelere dayalı ve tarih yapı-

[194] Demet Dinler, "Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi", Praksis, S. 9 (Kış-Bahar 2003), s. 17-54.

[195] Metin Heper, Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, 1977, s.58

[196] Şerif Mardin, Din ve İdeoloji, İstanbul, İletişim Yayını, 1997, s.106-116

sı oluşturmaya yönelik araştırmaların ileri safhalarında mümkün olacağının şuuruyla kaleme alınmış ve bu gaye ile eserin başlığına "umumi bir tahlil denemesi" ifadesi (s. 9) dolayısıyla eserin dayandığı varsayımların ve varılan sonuçların büyük ölçüde spekülatif vasıflar taşıdığı samimiyetle itiraf edilmiştir.

Eser bu oluşmamış temel üzerinde özellikle divanlar, ahlâk kitapları kaynak ve delil edinilerek hazırlanmıştır. Bu çerçevede eserin dayandığı varsayım Osmanlı ictimaî-iktisâdî yapısının Ortaçağ feodalitesi içinde yeralmakla birlikte Avrupa'da feodaliteden kapitalizme geçilirken Osmanlılar'da çöküşe şahit olunduğudur.

Yazar'a göre İslâmiyet, doğuş ve genişleme döneminde, özellikle doğu ticâreti gelişkin halde iken "liberal-ferdiyetçi temayüller" taşıyordu. Fakat bu kısa süren devrenin ardında "koyu Ortaçağ" gecikmemiştir; sonra bu Ortaçağı "Garp'ta olduğu gibi dar ve sert kalıplarından çıkarak tekrar ferdiyetçi-liberal bir görüşe ve bu sayede ticâret kapitalizminin mebdelerine bağlayacak olan ileri adımlar yine bir çok sebeplerle daha başlangıçta duraklayıp kalmıştır" (s. 20).

Ülgener, Ortaçağı toprağa bağlılık ve esnaflık olarak özetliyor. Yazar'a göre Ortaçağın özellikleri şunlardır (s. 14):

1. Siyasî açıdan

a) Büyük toprak. mülkiyeti ve toprağa dayalı hakimiyet şekli (yerine göre çiftlik, malikane veya büyük arazi rejimi)

b) Toprağın başladığı ve bittiği sınırlarla ölçülü bir iktidar dağılışı (merkeziyetsizlik),

c) Yine toprağa dayalı rütbe ve mansıp silsilesi.

2. İktisadi-mali açıdan

a) Aynî iktisadî yapı servetin genellikle toprağa bağlı kalmasıyla, paranın ve menkul malların ikinci planda kalan rolü,

b) Ziraata ve küçük sanayie (esnaflığa) dayanan teşebbüsler, ticâretin ikinci planda kalışı.

Osmanlı devleti kuruluş çağından beri feodal rejimin çatısını tamamlayacak şekilde ruhani aristokrasının bütün erkanı ile teşekkül etmişti. "Bunun içindir ki, feodal zihniyetin tezahürlerini ve onların arasında bizi en fazla alakadar eden asıl ve neseb iddiasını ruhani sınıflarda olanca şiddetiyle görebiliyoruz" (s. 108).

Devlet idari ve askeri bakımdan yükselme devrini yaşadığı dönemde iktisat ve cemiyet anlayışı hâlâ feodal zihniyete dayanmakta devam ediyordu. "Çalışmayı ağalık ve ululuk şaniyle telif edilemez bir zül olarak kendinden daima uzaklaştıran ve başkalarına -gayri müslim azınlıklara- yükleyen, servete dahi ancak ünvan, asalet ve gösteriş uğruna kıymet biçen bir zihniyet" (s. 109).

Ülgener'e göre, Ortaçağ feodalitesinin Batı ile Osmanlı iktisadını ayırdığı

nokta dış ticâretteki değişmelerle oluşuyor: Deniz, özellikle okyanus ticâreti kara ticâretini ikinci plana itmişti (s. 137). Batı sömürüsü dış ülkelere yönelirken siyasî genişleme devrinin sonlarına gelen Osmanlı iktisadî ister istemez iç sömürüye dayanıyordu: "ihtikârın kaba ve haşin çeşitleriyle müstehlike biraz daha yükleniş; mahsulünü ve el emeğini ucuza kapatarak yerli müstahsili biraz daha hırpalayış" (s. 131). Küçük üreticiyi kendilerine bağımlı kılan bu "tüccar-ı zevil-yesar" kapitalizmin "müjdecisi" müteşebbis prototipi olma vasfını aşamamıştır.

Osmanlı iktisadî "feodalite" den kapitalizme geçemeyişinin sebepleri ekonominin iş hayatı, serveti, kıymet müvazenesi ve insani açılarından ele alınabilir.. Bu sebepler zamanla kökleşerek bir dönemin, iktisadî inhitat döneminin özelliklerini oluşturmuşlardır (bk. s. 196-7; 200-4):

1. İş hayatı: Çalışma tarzı ve temposu atıl ve durgundur. İş ve meslek tutma alışkanlığa ve geleneğe bağlıdır.

2. Servetin menşei genellikle iktisat dışıdır ve büyük kısmı siyasî menşe'lidir:

Servet yine büyük ölçüde "iktisat dışı" maksatlar uğruna, gösteriş, mevki ve mansıb vs. yolunda kullanılır, fazlası gömülenir: "..İnhitat devri zengininin en. kısa tarifi... Zihniyeti toprağa dayalı, maddesi toprak altında gömülü"

Osmanlı iktisadında sermaye birikimi de bu yüzden görülmemektedir: "İnhitat devri serveti, öyle anlaşılıyor ki, elde edilmesi gibi tüketilmesi de hiç bir zaman tipik bir tekrarlanma göstermeyen, vakadan vakaya değişik şekilleriyle daima bir defaya münhasır kalan tarihî-ferdî bir kategori olmaktan ileri varamamıştır" (s. 177).

3. Kıymet müvazenesi: İstihlakçi (tüketici) bir zihniyet hakimdir. İktisat rejimi istihlake göre ayarlıdır. Bir noktada "Ortaçağ ve bilhassa inhitat devri iktisadınca, istihlake ve sarfiyata göre ayarlı iktisat rejimi diyoruz... Önce istihlake ve masrafa hakkını tanıyan ve arkasısıra irat (gelir) kaynaklarını onlara yetiştirmeye çalışan bir rejim!" (s. 187).

4. İnsana ağalık, efendilik şuuru ve atalet hakimdir. Kendiliğinden davranabilme kaabiliyeti noksandır. Zekâ ve zihnî murakabe eksikliği vardır. Götürü hesap görür.

Bütün bunlara rağmen Osmanlı ekonomisinde kapitalizmi "müjdeleyen" girişimci prototipleri çıkabilmiştir, hatta bunlar küçük üreticiyi kendine bağımlı kılan yapıya da sahiptirler.

XVI.ve XVII.Asır belgelerinde "sermayeci" adı ile anılan bu zümreler yerli esnafa iş ve para dağıtıp ucuza elde ettiği eşyayı dolgun fiyatla süren yarı muhtekir yarı girişimci zümredir (s. 144).

Batıda sermayeci şu safhalardan geçerek kapitalist girişimci tipine dönüşmüştür: (Max Weber, Wirtschhafsgascihte, s.145, 1929. Zikreden, Ülgener, s.145)

1. Sermayeci, ilk adımda, mamullerin yalnız kendisine satılması için fiilî bir tekel hali tesis etmiştir. Bu hal üreticinin sürekli olarak fazla borç altına girmesinden ileri gelmiştir.

2. Hammadde üreticiye sermayeci tarafından verilmeye başlanmıştır. Bu safha Batı Avrupa'da tamamen tahakkuk etmiş olup Avrupa dışında nadiren görülebilmektedir.

3. Üretim ameliyesi sermayeci tarafından denetlenmektedir.

4. Üretim araçları dahi bazı hallerde üreticiye sermayeci tarafından temin edilmeye başlanmıştır. Özellikle dokuma sanayiinde üretim araçları, önce sermayeci tarafından ısmarlanmakta ve sonra üreticiye kiralanmak suretiyle sonuncuların mülkiyeti yavaş yavaş ellerinden alınmaktadır.

5. Nihayet sermayeci, muhtelif üretim süreçlerini birleştirerek toplu ve disiplinli bir sevk ve idare sistemine geçmektedir. Ülgener'e göre kapitalist müteşebbisin prototipi olan sermayeci zümresi Doğu-Osmanlı ülkelerinde en fazla ikinci kademeye kadar varmış ve ondan ileri gidememiştir (s.145).

Tasavvuf da kapitalizme geçmeyişin sorumlularından biri olarak payını almaktadır. Buna göre başlangıçta sosyal gereklerden doğan kıymet ve idealler din ve tasavvuf dünyasına aktarıldıkça kelime aynı kaldığı halde, "asıllarındaki renk ve ışık bolluğunu kaybederek kuru, ranksiz bir doğmatizme, kapalı bir tevekkül felsefesine çevrilmektedir...Hamaset devri edebiyatından dinî-tasavvufî kaynaklara geçtikçe 'insan-ı kâmil'in çehresinde bahadırlık ve yiğitlik çizgileri azar azar silinerek yerine mütevekkil, münzevî bir insanın dış âleme küskün, soluk ve silik çehresi geçmektedir" (s. 54).

Kanaatimizce merhum hocamız Ülgener tasavvuf konusunda, genel çizgi olarak, maddî-manevî kopukluğundan kaynaklanan bir yanlış anlayış içerisindeydi. Zira "Masiva ile kalbî rabıtayı terk" veya "halk içinde Hakk'la beraber olma"nın inceliğini kavramadan gerçek bir tasavvuf anlayışına ulaşmak mümkün değildir. Eğer tevekkülü, gerçek hayatta görülen sapmaları kural olarak görmeden, şahsî teşebbüs eksikliği, riyazeti ve tefekkürü tembellik ve miskinlik olarak yorumlarsak tarikatlerin (ve bu arada fütüvvet ve ahîliğin) imar, cihad, iktisadî ve siyasî faaliyet gibi etkinliklerini nasıl açıklayacağız? İslâmdan kaynaklanan tasavvuf, derinliği olmayan alp tipini ona kudsî bir görev yükleyerek alperen haline getirmemiş midir? Fiilî atalet, olsa olsa, umumî bir gerilemenin getirdiği yanlış yorumlamalardan kaynaklanmakta, zihniyetin hiç bir zaman yitirilmeyen köklerinin değerini azaltmaktadır.

Ülgener, Batı'nın iktisadî ve ictimaî değişimini ideal bir mihver olarak almış Osmanlı-İslâm iktisadındaki ve sosyal hayatındaki gerilemeyi bu mihvere dahil olamayan bir kötü durum olarak yorumlamıştır. Elde mevcut saf kaynaklar değerlendirildiğinde bizce de bir gerileme söz konusudur. Fakat hayıflanılacak olan

nokta kanaatimizce kapitalizme geçemeyiş olmamalıdır. Zira bu geçişi engelleyen birinci planda İslâmdan kaynaklanan ilkelerdir: Sömürüye, sömürgeciliğe, adaletsizliğe, faiz ve spekülatif işlemlere, ferdî çıkarcılığa karşı olan ilkeler. Gerileme, İslâmı savunma ve canlılığı ile yaşatmayı engellediği; kapitalizmin hakimiyetini kurmasını kolaylaştırdığı için üzülecek bir dönem ve fakat geleceğe ait hazırlıklar için değerlendirilmesi gereken bir tecrübe birikimidir.

6. Bize göre

Osmanlı üretim tarzının veya iktisadî yapısının özelliklerini tanımak, onun Kapitalizm karşısındaki durumunu belirler. Şimdiye kadar, bu konuda yapılan tartışmalar Türk tarihine eğilme zaruretini duyurması gibi olumlu neticeyi birlikte getirmesiyle beraber, Osmanlı üretim tarzının Kapitalizm öncesi bir ekonomi olduğu temel varsayımı üzerinde oluşmuştur. Kanaatimizce, bu konuda daha olumlu yerlere varabilmek için evvelâ söz konusu varsayımın yeniden gözden geçirilmesi gerekecektir. Batı'nın iktisadî, içtimaî ve kültürel özelliklerine göre oluşturulmuş nazarî çerçevelerin zorlanması ve hatta kırılması demek olan böyle bir yaklaşım belki başlangıçta usûl meselesi açısından epey zorluk doğuracaktır. Fakat, en küçük ayrıntılara kadar ortaya konan verilerin değerlendirilmesiyle oluşacak yeni nazarî çerçeve veya çerçevelerle Türk toplumunun dününü ve bugününü anlayıp değerlendirmek ve yarın için gerçekçi teklifler getirebilmek mümkün olabilecektir.

Söz konusu yaklaşım, geleneksel alt yapı-üst yapı analizini, sınıf analizini belirli ölçülerde dışarıda bırakabilecektir. Hatta kapitalizmin belirli üretim safhalarından sonra gelen ileri bir üretim tarzı olduğu hipotezinden de vazgeçilebilecektir. Daha da ileri gidilerek kapitalizmin son yüzyıllar Batı toplumlarına has bir vakıa olduğu, ayrı tarihî ve kültürel özelliklere sahip toplumların kapitalizmin etkisi altına girmelerinin sadece belli bir dönemin özelliklerinden doğduğu gözlenebilecektir.

Bizim açımızdan önemli olan, çağın ilerisindeki bir üretim tarzından sonra, gelişen Batı kapitalizminin karşısında üstünlüğünü sürdürmesini engelleyen ve onu giderek kapitalizmin tesir sahasına sokan nev'i şahsına münhasır özelliklerin neler olduğunu tesbit edebilmektir. Osmanlı toplumu, Batı'nın Haçlı seferlerinden sonra hakimiyetini sürdürebilmesini ve belki de kapitalizme geçebilecek şartlar oluşturmasını özellikle anti sömürgeci tutumuyla engelledikten sonra bir dönemde artık buna karşı duracak enerjiyi neden kaybetmiştir?

Hem feodal, hem AÜT hem Kapitalizm öncesi emtia üretimi ve hem de kapitalizme ve hatta bir nev'i sosyalizme benzeyen bir takım özellikleri klasik Osmanlı düzeninde bulanlar mevcuttur. Öte yandan bir takım özelliklerini tâlî ve istisnâî addederek bunlardan birisine tahsis etmek de mümkündür. Böyle birbirin-

den farklı kalıplara sokulmaya elverişli bir düzenin apayrı özellikleri oluşan bir sistem olduğu ilk bakışta anlaşılabilir: Güçlü bir ideolojik ve siyasî merkeziyetçiliğe dayalı devlet ve oldukça bağımsız idarî ve malî yetkilere dayalı siyasî ve idarî düzen. Büyük ölçüde devlet rakabesine dayalı, eski geleneklerin yumuşak bir şekilde tasfiye edildiği ve istisnâî olarak özel mülkiyetin de yer aldığı bir toprak rejimi. Bir çok küçük birimden müteşekkil, işçi sınıfı olmayan bir özel sınaî üretim kesimi. Bunun yanında, oldukça büyük ölçekli ve klasik dönemde teknolojik ilerlemeye açık bir 'devlet' sanayii.

Devlet denetiminin hâkim olduğu ve fakat özel girişime bu çerçeve içerisinde büyük bir hareket serbestisi tanıyan bir iktisat ve mâliye cihazı.

Köy kesimiyle birlikte ve dünya ticâretine bağlı, üstelik Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayan ticâret yollarına hakim bir ekonomi. Sahip olduğu apayrı kültür ve medeniyet ilkelerinden dolayı sömürgeci zihniyete yabancı bir toplum.

Böyle bir toplumun kapitalizme geçip geçemiyeceği tartışmasına girmeden evvel onun Kapitalizm öncesi mi yoksa kapitalizm dışı bir ekonomi mi olduğunu açıklığa kavuşturulmalıdır.

Yine Osmanlı sisteminin dini ve "ideolojik" anlamda merkezî olması onun ortaçağ batısının patrimonyal düzeniyle benzerlik göstermesine yol açmıştır. Fakat bu benzerlik bir "ircâ'"ya yol açmamalıdır.

Bize göre Osmanlı üretim tarzı; etkileşim halinde bulunduğu Batı'dan ayrı, Batı için hazırlanmış şemalara uymayan kendine mahsus bir üretim tarzıdır ve son tahlilde İslâm düzeninin bütünlüğü içinde yerini alır.

İslâm ekonomisinin uygulaması, Emevîler ve Abbasîlerde, Ortaçağ Türk devletlerinde, bu arada Selçuklu ve Osmanlılarda sürdürülmüş, birçok kurum geliştirilmiş veya yeniden oluşturulmuştur.

İslâm toplumu, Batı düşüncesine göre, bir çok paradoksu gerçekleştirmiştir: 'İdeolojik' ve siyasî bir merkeziyetçiliğin içinde, idarî ve iktisadî özerklikler ile devletin ve kişilerin birbirlerine rakib olmadan kendi alanlarındaki etkinlikleri gibi. İktisadî faaliyetlere girmeyen, fakat onları denetleyen küçük fakat güçlü devlet ile yaygın fakat belirleyici olmayan, küçük özel girişim bu sistemin belli başlı özelliğidir.

H. SANAYİ KAPİTALİZMİNİN HAKİMİYETİ

XIX. yüzyılın ilk yarısı Batı'nın yeni içtimaî ve iktisadî yapısının kendine uygun bir ideoloji, felsefe ve siyasî yapı oluşturduğu devirdir. Kapitalizm dünya hakimiyetini sağlamış, ayrı dünyalar silinmeye yüz tutmuştu. Kapitalist üretim tarzı yerleşmişti. Talep sürekli olarak arttırılmaktaydı. Buna yönelen her türlü ha-

reket, meselâ savaşlar, kapitalizmin gelişmesini hızlandıran unsurlardı. Kapitalist dünya talebi kısıcı her türlü davranışa yine her türlü usûlle karşı çıkıyordu. Meselâ, afyon ithalini yasaklayan Çin, dış ticârete sekte vurduğu gerekçesiyle bu maddeyi dünya piyasasına süren İngiltere tarafından ezilmişti (1830).

Batı Kapitalizmi hakim sistem haline gelirken, İslâm toplumu Batı'nın tesirlerini algılamaya hazır hale geliyordu. Lâle Devri Batılılaşmanın ön hazırlığıdır. Durağanlaşan bir yapı içersinde teknolojik gelişmeye temel olabilecek bilgi üretimi elbette gerçekleşemezdi. İslâm toplumunun içine düştüğü gerilikten kurtulmak için Batılılaşma tek şart olarak görülmeye başlandı. XIX. yüzyıl İslâm mütefekkirlerinden Efgânî ve Abduh'un İslâmî kaynaklara dönüş yanında, Batılılaşmaya ve Kapitalizm'e ağırlık tanımaları ilginçtir.

Batı emperyalizmi, kapitalist üretim tarzı için gerekli olan ham madde ve pazar bulmakta güçlük çekmiyordu. Böylece Kapitalizm gelişirken emperyalizm aksarsa sistem içerisinde zaman zaman buhran ve patlamalar görülüyordu.

Üretim alabildiğine genişlemekteydi. Her geçen gün üretimini bir birim daha arttıramaması fabrikanın kapanması demekti. Bunun için yatırımlar sürekli olarak arttırılmalı, bunu massedecek talep de sürekli olarak yükseltilmeliydi. Fakat sanayi o kadar genişliyordu ki, mevcut para miktarı bunun finansmanına yetmiyordu. Yapılacak iş bu kapitalist gelişmeye intibak edebilecek para-kredi rejimini kurmaktı. Bunun için emisyonun önündeki altın karşılık bulundurma gibi engeller tedricen kaldırıldı. Böylece piyasadaki ihtiyaca göre para miktarı ayarlanabilecekti. Kredi sisteminde de esaslı gelişmeler vuku buluyordu. Bankalar bu yüzyılda piyasanın ihtiyacı olan büyük miktarlardaki krediyi temin etmekte hem de satın alma gücü yaratmaktadırlar. Bankalar hesaptan hesaba nakille oluşan kaydî para yoluyla büyük miktarlardaki kıymetlerin mübadelesini kolaylaştırmıştı. Bu satınalma gücünün tedâvül âleti çektir. İngilterenin ilk sanayileşmiş ülke olmasında çek tedâvülünün büyük tesiri vardır. Bu usûl mal-para-mal dönüşünü hızlandırmış ve parayı aradan çekerek büyük miktarların mübadelesini sağlayarak üretimi olağanüstü artırmıştı.

Talebin emperyalizm yoluyla kamçılanması yanında, iç tüketimin de artırılması yoluna gidiliyordu. Kredi sistemi yaygınlaştırılarak taksitli satışlar büyük önem kazandı. Böylece mevcut olmayan bir kıymet, bir müddet sonra oldukça yüksek bir faiz ile kapitaliste aktarılıyordu. Talebin kamçılanması için reklam faaliyetleri geliştirildi. Hatta gazetelerin zuhurunda haberleşmeden daha mühim bir faktör olarak ilancılık ve reklamcılığın cazibesi gösterilebilir. Bu kârlı iş meselâ 1836 dan 1845 e kadar yalnız Paris'te 1680 gazete çıkarılmasına yol açmıştı. Bu arada Orta, Güney ve Doğu Avrupa'da henüz ziraî ekonominin hakim olduğunu söylemeliyiz.

Kapitalizm gelişirken burjuvazi eski aristokrasiye katılmak için toprak edin-

meye hız vermiştir. Bu arzu yeni zenginlerin devlet hizmetine geçmelerini, oğullarını bu yeni mesleğe hazırlamalarını ve bundan sonraki hayatlarında ortaya çıkan diğer yeni zenginleri hor görmelerini gerektiriyordu.

Kapitalizm verimin yükselmesini istiyordu. Esaret ve zenci ticâreti kapitalizmi doğuran sermaye birikimine büyük yardımlarda bulunmuş, fakat, düzen yerleştikten sonra gibi işgücünün de veriminin artması gerekmişti. Bunun için kölelerin özgürlüklerinin tanınma eğilimi ortaya çıktı.

Düzen yerleştikçe bir takım buhranların zuhur ettiğini söylemiştik. Bunların başında gelen işçilerin makinalaşmaya karşı aldıkları tavır gelir. Süratli teknik gelişme makinaların işçiler yerine ikâme edilmesine sebep oluyordu. İşlerinden olan bu yığınlar da XIX. yüzyıl boyunca, sık sık makinalara karşı direnişte bulunacaklar ve makinaları tahrip edeceklerdir. İşçiler makinalarla ancak çok küçük ücretlerle çalışmaya razı olarak daha sefil bir hayatla rekabete girişebiliyorlardı. Oluşan işçi sınıfı her geçen gün aleyhlerine değişen şartlar sebebiyle mevcut durumlarını muhafaza etme temayülündeydiler. Yeniliklerin kendilerini olumsuz etkilemesi işçilerin muhafazakarlıklarını açıklar.

Şurasını da belirtmek gerekir ki ferdiyetçilik ve sınıflaşma eğilimi o kadar güçlüdür ki işçiler arasında da bir tabakalaşma olmuştur. Bir kaç sent fazla ücret alanlar ile daha düşük alanlar aralarında büyük fark görürlerdi. Bunların yanında içtimaî, iktisadî buhranlar klasik iktisatçıların düzeni devam ettirici çalışmaları ile birlikte antitez mahiyetindeki düşüncelere zemin hazırlıyordu. Bu düşünceleri "sanayi devrimi sonrası sosyalizmleri" adı altında toplayabiliriz. Sanayi devrimi sonrası dedik, çünkü sosyalist düşünce fert-cemiyet menfaatlerinin çatışmaya başladığı devirlerden beri mevcuttu.

Modern çağ sosyalizminin başlıca kaynağı, kapitalizmin geniş halk yığınlarını sefilleştirmesidir. Ferdiyetçilik, girişim serbestliği ve maddecilik bu hadisenin gerisindeki ana unsurları teşkil ediyor. İktisadî adamlardan meydana gelen bir içtimaî nizamda Adam Smith'in hayal ettiği gibi "bir görünmeyen el" ne fert ve ne de cemiyetin yararını gerçekleştirebiliyordu. Aksine, Batı cemiyetinde insan menfaat, hırs ve iştihası çoğunluk aleyhine, burjuvazinin yararına gerçekleştiriliyordu. Serf-senyör münasebetleri yerini işçi-patron münasebetlerine bırakmıştı. Fakat üretim vasıtalarının mülkiyetini elinde tutan patron, işçiyi daha da beter bir şekilde kendine bağımlı hale getirmişti. Talepte zaman zaman görülen tıkanıklıklar, fabrikaların kapanmasına, dolayısıyla işsizliğin artmasına yol açıyordu. Buna makinalaşmanın ortaya çıkardığı teknolojik işsizliği ve işçi sınıfının içinde bulunduğu kötü şartları ilâve edersek, perişan, yarınından emin olmayan huzursuz bir kitleyle karşı karşıya olduğumuzu anlarız.

Bu şartlar altında oluşan sosyalist düşüncenin de Batı kültüründen ayrı olmadığını belirtmeliyiz. Kapitalizm vaadini gerçekleştiremeyince ayni ilkelere

dayanan bir başka doktrin onun karşısına çıkıyordu. Bu ilkeler tabiî nizam, faydacılık ve akılcılıkdı. İnsanlar doğuştan iyi idiler fakat cemiyet onları kötü yapmaktaydı. O halde cemiyet makul sayılan bir adalete göre yeniden kurulmalıydı. Fakat bu makul sayılan bir adalet o kadar izafî bir kavramdır ki, sosyalizmin fikrî temellerinde uygulanabilir bir nazariye bulabilmek hayli güçtür. Bu tür sosyalistler de Batı'nın dünya görüşünden ayrı değildirler. Yani onlar da maddeci, ferdiyetçi ve akılcıdırlar. Dindarlık da hayatla ilgisini kesmiş ve pasif bir kadercilikle beraber insanın birbirinden tamamen ayrı iki parçasından biri olmuştur.

Sosyalizmin devlete tanıdığı üstünlük Alman siyasî düşüncesinden geliyordu. Bu 1871'e kadar birliğine kavuşmayı hayal eden Almanların kuvvetli özlemlerinin yarattığı bir devletçilikti.

İlk sınaîleşen ülke olan İngiltere'de sosyalizm klasik iktisat ile sıkı münasebet halindedir. Klasik iktisat sistemine bağlı iken müşahedeleri neticesinde kapitalizme ilk tenkitleri yönelten ilk sosyalist Sismondi idi (1773-1842). O, kapitalizmin yaptığı sınıf tezatlarını görmüştü. Servet temerküzünün ve kapitalist üretim tarzının (tüketim dolayısıyla talebin sürekli olarak artmaması ve fakat üretimin durmadan genişlemesi) buhranların sebebi olduğunu göstermiştir. Halk yığınlarını sefalete iten laissez-faire (bırak yapsın) onun için manâsız bir şeydi. Ve devlet müdahalesi gerekliydi. Sismondi'nin teklifleri gerçekçi ve uygulanabilir tekliflerdi. O emek ile mülkiyet arasında bir münasebet kuruyor, üretim ile tüketim arasındaki dengenin sağlanması gerektiğini bildiriyordu. O büyük kapitalistler yerine çiftçi ve zenaatkârları ön plana çıkarıyordu. Sismondi bu fikirleri ile önüne geçilmez denilen bir gelişime karşı çıkıyor ve onun için reaksiyoner (gerici) olarak damgalanıyordu. Oysa onun fikirleri bugün bile Batı için geçerliliğini muhafaza etmektedir.

Sismondi gibi meseleyi kökünden ele alıp çözüm yollarını gösteren bir düşünürün yanında Marks'ın hayalci sosyalistler olarak tarif ettiği yazarlar da yer almıştır. Bunlardan Saint Simon (1760-1825) sınaî kapitalizmi esas kabul etmişti. Ferdî mülkiyeti şiddetle tenkit ederken üretici olmayanların tasfiyesini öngörmektedir. Ona göre üretim planlı olmalıdır.

Saint Simon iyi bir müşahittir. Kapitalizmin tezatlarını teşhis ederken netice itibarıyla ondan vazgeçememiştir. Kendinden sonra gelen bütün sosyalistleri etkilemiş, fakat esaslı bir nazariye sahibi olamamıştır. O sadece mevcut düzeni, o düzeni oluşturan kültürel ve medenî yapıyı dikkate almadan uygulamadaki aksaklıklardan arındırarak en mükemmel bir şekilde yaşatmanın hayaliyle yaşamıştı. Büyük sanayii alkışlarken, mutlaka işçi sınıfının varolacağını, teknolojiye sınırsız bir hayranlık duyarken, bunun insanı bir üretim vasıtası haline getireceğini görememiştir. Saint Simon'un teklifleri tezatlı ve havada kalan bir sosyalizmdir.

Robert Owen (1771-1856) cemiyeti küçük, kendi kendine yeterli sosyalist birimler halinde yeniden kurmak ister. Böyle bir muhit insan mizacını müspet

yönde etkilerdi. Bunun için evvela kâr kaldırılmalıydı. Çünkü kâr hem haksızlık, hem de üretim fazlasının ve dolayısıyla buhranların sebebiydi. Kârı kaldırmak için önce parayı kaldırmak lazımdı. Bunun yerine herkesin çalıştığı nisbette elde edeceği emek bonoları ihdas edilmeli, mübadele bunlarla yapılmalıydı. Böylece iktisadî farklılaşmanın ölçüsü çok veya az emek olacaktı.

Owen, alışverişin bu bonolarla mümkün olduğu bir mağaza açtı. Kendi fabrikalarında iş saatini 10 saate indirdi. Fakat bu uygulamaları başarısızlıkla sonuçlanmakla birlikte onun mübadele mağazası tüketim kooperatiflerinin ilk örneğidir.

Fransız sosyalistlerinden Charles Fouirier (1772-1837) müşterek mülkiyete dayanan atölyeler ve meskenlerin cemiyetin temeli olmasını teklif etti. Fakat düşük verim sebebiyle başarısızlığa uğradı. Louis Blanc (1811-1882) rekabeti kötülük kaynağı olarak kabul etmiş ve yerini ortak hayata bırakmasını istemişti. Bu ortak hayatı işçi üretim kooperatifi şeklinde somutlaştıran Blanc, 1848 ihtilali sırasında kurulan geçici hükümette yer alarak fikirlerini tatbik mevkiine koymuş ise de bu çok kısa sürmüştü.

P. J. Proudhon (1809-1865), Anarşizm'ın önde gelen ismi sayılmaktadır. İdealist bir felsefeden kaynaklanan Anarşizm'e göre mutlak iyi olan insanın devlete ihtiyacı yoktur. Üstelik bugünkü devlet cemiyeti soyanların elindedir. Proudhon'a göre faiz ve rant haksız kazançtır. O mülkiyetin ancak emek halinde kabul edileceğini belirtir. Büyük sanayi işçilere devredilir ve bütün aksaklıklar giderilebilir.

Alman Karl Rodbertus (1805-1875) Marks öncesi sosyalistlerdendir. Müşahedelerini tarihî araştırmalarla zenginleştirmiş ve kapitalizmin en esaslı tenkidini yapmıştır. O bütün gerçekçi tenkitçiler gibi kapitalizmin asıl zaaf noktasının üretim tarzı olduğunu farketmiştir. Satınalma gücü sürekli olarak artan üretimi massetmekten uzaktır ve gittikçe daha da uzaklaşmaktadır. Rodbertus'un burada emperyalizmi açıklamaya geçmesi de gerçekçi gözlemlerinin bir neticesidir. Satılamıyan mallar için kapitalistler pazar aramak zorundadırlar. Bunun için icabında askerî güçler kullanılarak sınaileşmemiş ülkelerin piyasaları elde edilmeğe çalışılacaktır.

Rodbertus ve Alman sosyal demokrasisinin önderlerinden Lassale (1825-1864), demokrasi yoluyla sosyalizmi gerçekleştirmek istemişlerdir. Şüphesiz ki sosyalistler içerisinde mevcut sisteme karşı çıkan, bütünlüğe sahip yegane sistem Marksizmdir.

Felsefî alanda diyalektik ile içtimaî materyalizmin oluşturduğu diyalektik materyalizm, Ricardo'ya dayanan klasik iktisadî tahlil ve ihtilalcilik ile yeni toplum düzeni Marksizmin ana hatlarını vermektedir. Marksizm kapitalizmin halkı perişan vaziyete düşürdüğü bir ortamda mevcut sosyalizmlerden faydalanarak ve felsefî bütünlüğe kavuşmuş bir fikir hareketidir. Marksizm, kendinden önceki sosyalizmleri tenkitle işe başlamıştır. Saint Simon, Fourier, Owen gibilerin sistemleri proleterya-burjuvazi münasebetlerinin henüz gelişmediği zamanlarda zu-

hur etmiştir. Onlar umumiyetle meseleyi sınıf tabanına oturtamamışlardır. Siyasî ve özellikle devrimci hareketleri reddetmişlerdir. Buna rağmen sözkonusu sosyalist ve komünist yayınların tenkitçi bir mahiyeti de mevcuttur. Onlar var olan cemiyetin ilkelerine hücum etmişler işçi sınıfının aydınlatılmasına yarıyacak bir çok madde toplamışlardır. Belirsizlik vasfı bu sosyalizmlere hakimdir ve ileri sürdükleri birçok tedbirlere rağmen hayalci karakterdedirler.

Marksizm, hayalci sosyalizmden başka gerici sosyalizmleri de tenkit eder; bunların başında feodal sosyalizm gelir. Feodal sosyalizm, yıldızı sönen feodal sınıfların güçlenen burjuvaziyi safdışı edebilmek için sığındıkları nazariyedir. 1830 yılındaki içtimaî ve siyasî değişmeler bunları edebiyat sahasına hapsetti. Feodal sosyalizmle el ele yürüyen kilise sosyalizmi aristokrasinin günahlarını temizleyen mukaddes sudan başka birşey değildir. Küçük burjuva sosyalizmi de gerici karakterdedir. Sismondi hem gerici hem de hayalci olan sosyalistlerin başıdır. Sismondi'nin küçük mülkiyeti tanıması, üretimin ihtiyaca göre ayarlanmasını teklif etmesi ve küçük sanayie tekrar dönülmesini istemesi Marks tarafından bu şekilde suçlanmasına yol açmıştır. Marksizm Prudhon'u muhafazakâr ve burjuva sosyalisti olarak tarif eder.

Alman felsefesi İngiliz iktisadî tahlil geleneği ve Fransız sosyalizminin üç temel direğini teşkil ettiği Marksizmin nazariyesi ilk planda kapitalizmin tahlilinden ibarettir. Kapitalizm, gelişmenin kaçınılmaz bir safhasıdır. Fakat taşıdığı tezatlar onu çökertecektir. Marksizm bu tezatları göstermekte ve çöküşü müteakip yeni bir içtimaî düzene geçmenin imkansız olduğunu müdafaa etmektedir. Artık değer nazariyesi ile kapitalizmi yıkacak kuvvetlerin başında yer alan burjuvazi-proleterya tezadı ortaya konulmaktadır. Kaybedecek hiç bir şeyi kalmayan proleteryanın burjuvaziyi tasfiye edip kendi diktatörlüğünü kurması geçici bir safhadır. Bu safhada üretim vasıtalarının mülkiyeti kollektifleşecek, tüketim malları ise özelleşecektir. Süratli bir sınaileşme ve makinalaşma geleceğin bolluk devresi olan komünist devreyi hazırlamak üzere üretimi süratle artıracaktır.

Gelecek üzerine fikirleri Marksizmin şiddetle tenkit ettiği hayalci düşünceleri yansıtıyordu. Geleceğin cemiyetinde para ortadan kalkacak, harcanan emeğe eşit miktarda mal satın alınabilecektir.

Bu geçici safhadan sonra komünizme geçilecektir. Sınıflar ortadan kalkacağından hâkim sınıfın çıkarlarını koruyan siyasî vasfı kaybolacak, sadece idarî işlerle yükümlü bir müessese haline dönüşecektir. Bu mahallî idarelere dayalı bir federasyondur.

Komünler üretimi ihtiyaca göre planlayıp ayarlayacaktır. Serbest rekabet aradan kalktığından malların fiatlarıyla kıymetleri eşitlenecektir. Üretimde, kar saikinin yerini içtimai ihtiyaç alacaktır. Değerin tek kaynağı tekrar emek olacaktır. Sonsuz bolluğun olacağı bu en son safhada, tüketim mallarında da özel mülkiyet ortadan kalkacak, "herkese ihtiyacına göre" ilkesi işler hale gelecektir.

Komünizmde din ortadan kalkacak, kadın ev çerçevesinden kurtularak kocasına eşit bir üretici durumuna geçecektir. İşbölümü kaybolacak, ferdî ve içtimaî menfaatler arasındaki çelişkiler ortadan kalkacaktır. Şurası dikkat çekicidir ki, Marksizmin komünist toplumu ile liberalizmin serbest rekabetin işlediği tabiî nizamı arasında büyük benzerlikler vardır. İkisinde de sınıflar mevcut değildir. Ferd-cemiyet çatışması yoktur. Devletin vazifeleri asgarîye inmiştir. Ferdî hürriyet esastır. Liberalizmde üretimin nihaî amacı ihtiyaca göre olmasıdır. Komünizmde de üretim cemiyetin ihtiyaçlarına göredir.

Marksizmin tatbikatı, nazariyesinden epeyce farklı olmuştur. Çünkü, kapitalizmi tahlil ve tenkit ederken hayli gerçekçi olan Marksizm, kendi nizamının nazariyesini kurarken hiç de gerçekçi değildir. Evvela, zeka ve kabiliyet farklılıklarını, dolayısıyla, işbölümünün gerekliliğini kabul etmemektedir. Bu mütecanis insanlardan kurulacak bir toplum hayal eden komünizmin hiç bir zaman mevcut olmayacak bir hedefidir. Marksizm, ferdî menfaatlerin cemiyet menfaatlerinin emrine verilmesini istiyor. Fakat Marksizmi benimsemiş devletlerde böyle bir şey görülmedi. Çünkü onu da Batı'nın ferdiyetçi kültüründen ayırmak mümkün değildi. Ferdiyetçi zihniyet bu düzende de bir hakim sınıf meydana getirmişti. Fakat bu komünist parti ve bu ideolojinin propagandistlerinin meydana getirdiği sınıftı. İşte, çağdaş Marksizm ideolojik tarafıyla bu "yeni sınıf"ın menfaatlerini koruyan bir nazariyeydi.

Marksist nazariyenin esaslarından birisi üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki çelişkidir. Üretim güçleri geliştikçe üretim ilişkileri (hukukî ifadesiyle mülkiyet ilişkileri) gelişmeyi önleyen bir zincir olurlar, böylece içtimaî ihtilal devri başlar, üst yapı sarsıntıya uğrar ve alt yapı kendine uygun yeni bir üst yapı oluşturur. Oysa ki kapitalist üretim güçleri geliştikçe üretim ilişkilerinde ve üst yapı kurumlarında bir sağlamlaşma ve güçlenme görülmektedir. Piyasadan kovulan küçük sermaye sahipleri proleterleşmemişler, anonim şirketi keşfetmişlerdir. İşçi sınıfı Kapitalizm içerisinde yerini güvenli bir şekilde almış ve devrimci hüviyetinden sıyrılmıştır. Kapitalizmin çelişkileri klasik Marksizmin öngördüğü şekilde sınıf açısından değil millet açısından güçlenmektedir.

XX. yüzyıl ortaları kapitalizme yine Batı içersinde bir başkaldırışa, Faşizme ve Nazizme şahit oldu. Faşizm sınıf yerine devleti, Nazizm ise ırkı koruyordu. Demokrasi dünyası dünya nüfusunda belirli bir azalmadan sonra bu günah keçilerini boğazlamakta gecikmedi. Tıpkı Marksizm gibi gizli polis ve toplama kamplarına büyük yer veren Faşizm ve Nasyonal Sosyalizm esnek olamadığından süratle bertaraf edildi.[197]

Üretim fazlası buhranları XIX. yüzyıl boyunca devrî olarak Avrupa'yı sars-

[197] Sistemler hakkında bkz. Zeytinoğlu, 1985.

mıştı. Fakat 1930 öncesine rastlayan buhran Kapitalizm için bir dönüm noktası olmuştu. Savaş arefesinde doyum noktasına gelen talebin eritemediği fazla üretim, Batı'yı büyük bir işsizliğin içine itmişti. Keynes devletin cari harcamalarını arttırarak talebi yüksek tutmasını ve işsizliği bertaraf etmesini ileri sürerken kaynakları sür'atle eriten kapitalist üretim tarzının israfçı hüviyeti dev boyutlara ulaşacaktı. Bu sistem içersinde Batılı milletler ürünlerini satabilmek, yani yaşayabilmek için kıyasıya rekabete giriştiler.

İkinci dünya savaşının getirdiği büyük talep artışı kapitalizmi yenileyen ve geliştiren en önemli faktör oldu. Dünya ekonomisi 1970'lere kadar sürekli olarak büyüdü. Avrupa milletleri Birleşik Amerika'ya karşı direnebilmek için bütünleşme ihtiyacını duydular. Japonya'nın başlı başına bir güç olarak Batı içersinde yer alması da bu ülkeyi büyük ölçüde rahatsız etti. 1973 petrol buhranının yarattığı üretim-talep dengesizliği içersinde geniş hammadde kaynaklarına sahip olan Birleşik Amerika, Batı içersinde hakimiyetini pekiştirdi.

Çin Halk Cumhuriyeti dünya sistemi içersinde kendine yeni bir yer ararken Sovyet Rusya, marksist cephenin hâkimi ve Birleşik Amerika'nın başlıca rakîbi gibi görünerek etkisini yetmiş yıl kadar sürdürdü ve sonunda bu örtü kalktı. İslâm dünyasının ise bu tablo içersinde bağımsız bir rol oynadığı söylenemez. Bugün Kapitalizm karşısında müslümanlara düşen görev öncelikle zihnî bağımsızlıklarını elde etmek olmalıdır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
İKTİSAT, TOPLUM VE DEVLET

"Devlet ilahî iradenin yeryüzünde gözükmesidir".
Hegel

"Din Allah'ın emri devlet onun hareketidir... bizim devletimizi kuran irade ilahî kaynaktan ilhamını alıyordu. Bu kaynak İslâm dinidir. Hegel"in 'ilahî iradenin yeryüzünde gözükmesi' halinde tanımladığı devlet, İslâm devletidir".
N.Topçu

I. SOSYAL YAPI

Yukarda İslâm'ın insanın kâinat içerisindeki yerini ve kendi iktisat sisteminin temellerini nasıl belirlediğini tesbite çalıştık. Bu bölüm de İslâm'ın insanı cemiyet içerisindc ele alışını ve fert-cemiyet-devlet ilişkilerini açıklamaya çalışarak iktisadî düzenini dayandırdığı ettirdiği ferdî ve içtimaî şartları konu edinecektir.

A. FERT, ŞAHIS VE TOPLUM

İslâm'da ferdî hayatı içtimaî hayata bağlayan üç temel husus vardır: Sorumluluk, iyi niyet ve samimiyet.

Tanrı buyruğu, insanın niçin var olduğunu, gayesinin ne olduğunu gösterdikten, ona kâinat hakkında toplu ve tatmin edici bilgi verip, düşünce sahasını açtıktan sonra kendisini içtimaî gerçeklerle karşı karşıya getirir.

Davranışların değerini öncelikle iyi niyet belirler. Niyet kavramına tanınan öncelikle insanı içten kuşatılır ve insan davranışları, hukukî hükümler hariç, niyete göre değerlendirilir.[1]

İyi niyet ve samimiyet, dindarlığın ve topluma bağlılığın ölçüsüdür. Bir baş-

[1] "Ameller (eylemler) niyete göredir. Kişiye niyetinin karşılığı verilecektir". Buhârî, Bedu'l-vahy, 1; İman, 41.

ka deyişle kişi Allah'a, O'nun koyduğu esaslara, devlete ve cemiyete karşı samimi olursa gerçek dindar olur.[2]

Sorumluluk ferdî ve sosyal olarak ikiye ayrılır. Esas olan ferdî sorumluluktur: "Ey insanlar, Rabbiniz'den korkun. Ne babanın çocuğuna ne de çocuğun babasına hiçbir şeyle fayda vermeyeceği günden korkun" (Lokman, 31/33). Kişinin hem kendisinden hem de bütün toplumdan sorumlu olması ise sosyal sorumluluk olarak kabul edilebilir.

Böylece kişi hem kendisinden hem de derece derece bütün toplumdan sorumlu oluyor. Bu olgu hem ferdî girişim zihniyetini güçlendirir hem de cemaatçi (toplumcu) bir anlayışa yol açar. Bu şekilde "İslâm iktisadı" hem kapitalizmin ferdiyetçi, hem de komünizm ve Faşizm gibi emir-kumanda rejimlerinin şahsiyetleri yok edici özelliklerinden tamamen uzakta konumlanmış oluyor.

İnsan dünya hayatında başıboş bırakılmayacaktır: (Kıyamet, 75/36). Çevresi içerisinde kaybolmadan daima uyanık şuurla ayakta durmasını, gayesini gözden kaçırmamasını öğütler. Dünya nimetleri bir yönüyle fert mesuliyetini gerçekleştiren nesnelerdir. Kişi kıyamet gününde bu nimetlerden dolayı sorguya çekilecektir: (Tekasür, 102/8).

Fert öncelikle kendi kaabiliyetlerini geliştirmeli, kendini eğitmeli ve düzeltmelidir: "Ey iman edenler. Kendinizi düzeltmeye bakın. Siz doğru yolu bulunca sapanlar size zarar veremez. Hepinizin dönüp varacağı nihayet Allah'tır (Mâide, 5/105). Fertlerin kendi üzerlerindeki çabalarını derinleştirdikleri ve birbirleriyle bu çerçevede ruhî-mânevi inceliğe sahip münasebetler kurdukları bir toplum sağlıklı bir toplumdur.

İslâm ferdî hakları reddetmez fakat ferdî de cemiyetten de mesul tutar.[3] Toplumda zulüm ortaya çıktığında zulüm yapmayan ve fakat buna mani de olmayan kişi zulmedenler kadar sorumludur: "Sizden sadece zulmedenlere isâbet etmekle kalmayacak fitneden sakınınız" (Enfâl, 8/25).

Sorumluluk hayatın her safhasına şâmildir ve herkesin kendi çapında sorumlulukları vardır: Hz.Peygamber şöyle buyurmaktadır: "Hepiniz çobansınız ve hepiniz güttüğünüzden sorumlusunuz. Devlet başkanı çobandır ve güttüklerinden (yönetilenlerden) sorumludur. Erkek (koca) ailesi içinde çobandır ve o da güttüklerinden (ailesinden) sorumludur. Ve hepiniz çobansınız ve hepiniz güttüklerinizden sorumlusunuz."[4]

2 Peygamberimiz şöyle buyurmuştu: "Şüphesiz ki, din samimiyettir...Allah'a, Kitabı'na, Elçisi'ne, müminlerin önderlerine (devlet başkanlarına) ve cemiyetlerine karşı olan samimiyet": Müslim, Îmân, 95; Ebû Dâvûd, Edeb, 4944.

3 Kişi çevresinde ufak olsun büyük olsun bir fenalık gördüğünde eliyle, gücü yetmezse dili ile önlemelidir. Buna da gücü yetmezse onu kalbiyle kötülemelidir. Ebû Dâvûd, Salat, 1140; Melâhim, 4340.

4 Buhârî, Ahkâm, 1.

Bütün bunlar cemiyetin ayakta kalmasınn şartı olan genel ahlâkı koruma ve sağlıklı bir kamuoyunu gerçekleştirme amacındadır: "Siz insanlar için meydana çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz. İyiliği emreder kötülükten vazgeçirmeye çalışırsınız. Çünkü Allah'a inanıyorsunuz" (Al-i İmran, 3/10).

Bu adımlardan sonra, kişinin kendine ve cemiyete karşı olan görevlerini yerine getirmesi söz konusu olmaktadır. Ruhi ve ahlâkî terbiye yoluyla insanın yüceltilmesi hedef edinilmektedir: İslâm tasavvufunun alanına giren bu süreçte nefs muhasebesi ferdî (subjective) denetim aracıdır.

İnsanın kendisini tanımasıyla başlayan ve ömür boyu sürecek olan mutlak iyiye ve doğruya yönelme mücadeleleri müslümanı çepeçevre kuşatır. Namaz da bir yönüyle bu yolda Allah'a hesap verme ve ondan yardım istemedir. Nitekim yine Allah'ın elçisi insanı kötü huylardan vazgeçirmeyen, iyiliklere yöneltmeyen namazın namaz olamayacağını defalarca belirttiği gibi, Kur'an da ondan muradın ahlâkî temizlenme ve ruhî yükselme olduğunu açıklamıştır. İbadet kavramı içersinde mütalaa edilebilen bütün faydalı ve hayırlı işler ancak insanın bu yönde gelişmesini sağlamakla manâ kazanabilirler.

Batı dünyasında insanı cemiyet içersinde ele alan başlıca iki görüş; ferdiyetçilik (individualisme) ile cemiyetçilik (sociologisme) tir. İslâm'ın ise ferdî cemiyet içinde ele alış tarzı yaklaşık bir ifade ile şahsiyetçilik (personnalisme) olarak isimlendirilebilir. Çünkü ferdî cemiyetin üzerinde gören ferdiyetçilik ile cemiyeti ferdin üzerinde -adeta- tanrılaştıran cemiyetçilik İslâm düşüncesine uymuyor. Ferdiyetçiliğe göre fert kendi kendine yeten bir varlıktır. Bu, ferdî Allah'a ve cemiyete karşı sorumlu tutan İslâm'a yabancı bir görüştür.

Yine ferdiyetçilik insanı kendi ferdî varlığının ortaya koymadığı binlerce yıllık emek ve düşünce birikiminden uzaklaştırıyor. Zira ona göre fert kendi kendine yeterli bir varlıktır. Bu, ferdî Allah'a, cemiyete karşı sorumlu tutan İslâm'a yabancı bir görüştür. Cemiyetçilik ise insanı toplumun varlığında eritiyor. Bu da insanın sorumlu bir varlık olduğunu ve kainatın onun bir imtihan alanı olarak yaratıldığını bildiren İslâm'a uzak bir görüştür.

Şahsiyetçiliğe gelince o insanı iradesi ve sorumluluklarıyla, kendi hür irâdesiyle bağlandığı inançları, ruhî yönelişleri ve yüklendiği sorumluluklarla birlikte ele alıyor. O ne cemiyetin alelade bir parçası ne de onun üstünde bir varlıktır ve ondan tamamen bağımsız da değildir.[5]

[5] "İnançları ve bütün benimsediği manevî hüviyetiyle, irâdesinin bağlandığı değerler sistemi ile birlikte iktidarın sınırlarına kadar uzanan büyük bir varlıktır". " İslâm insanı fert olmaktan çıkarmış, şahıs haline getirmiştir. Fertleri birleştirip sürü yapmamıştır. İslâm cemaati, dışından aldığı kumanda ile kımıldanan sürü değildir...Gerçekte İslâm cemaati, benimsediği dâvânın mesuliyetini omuzlarında taşıyan şahsiyetlerin bütünüdür". "Müslümanın insanlığı, kendi varlığına eklenmiş bir parça değildir; kendisine çok yakın olan karakteri de değildir. O, onun müslüman olan şahsiyetinden ayrılmaz; şahsiyetinin belki özüdür. İnsanı mekânda bir varlık, bir kütle ve ekonomik bir vücut gibi alan kaba rea-

İslâm insana öyle bir değer vermektedir ki, onun nazarında bir insanı öldüren bütün insanlığı öldürmüş, bir insanı dirilten (maddî-manevî) bütün insanlığı diriltmiş gibidir (Mâide, 5/32).

Görüldüğü gibi İslâm, insanı Allah'a ulaştırmak yolundaki terbiye faaliyetlerinde kesin olarak şahsiyetçi bir tavır takınır. Bu faaliyetler sonucu elde edilen samimiyet, hareketlerin değer kazanmasını sağlayan yegâne unsurdur. Bu, evvelâ kendisine karşıdır. Sonra cemiyete uzanarak Allah'a yönelir.

Şahsiyetçi yaklaşım, ferdî cemiyet içersinde kaybolmaktan kurtarır ve onu daima topluma katkıda bulunan bir birim haline getirir. Yine kişiye toplum menfaatlerini kendi menfaatlerinden üstün tutmayı telkin eder. Daha önce açıkladığımız infâk (Allah yolunda harcama) telkinleri bunun güzel bir örneğidir.

B. TOPLUM VE TOPLUMCULUK

Şahsiyetçiliği ile ferdî cemiyet içerisinde kaybolmaktan kurtaran onu daima cemiyete ilâvelerde bulunan bir birim haline getiren İslâm, ona ısrarla cemiyet menfaatlerini kendi menfaatlerinden üstün tutmayı telkin eder.

Cemaatçi tavır haklar konusunda da ortaya çıkar. Ve hiç şüphe yok ki, İslâm hukuk sahasında, olduğu gibi iktisat sahasında da cemaatçidir.[6] İslâm hukuk metodolojisinde (Usûlü'l-fıkh) cemiyetin fayda ve menfaatine ilişkin haklar Allah'ın hakkı olan fiiller çerçevesinde ele alınır. Bunların ifası daima gereklidir. İfa edilmediğinde takibinden vazgeçilemez ve hiç bir kimse tarafından da affedilemez. İkinci ve son gurupta zikredilen ferdî haklar ise kul haklarıdır. Bunlar da ancak hak sahiplerinin affetmeleriyle ortadan kalkar.[7]

Kul hakkına verilen önem sonuç itibariyle toplumu oluşturan fertlerin zulme ve zarara uğratılmamaları demektir. İslâm hukukunun cemiyete yüklediği en önemli vazifelerden olan zararların giderilmesi cemaatçiliğin açıkça görüldüğü bir sahadır. Zaten zararların izalesi, İslâm hukuk ve iktisadında toplumculuğun

lizme tepki olan şahsiyetçilik, onu manevî bir bütün, bir mesuliyet merkezi ve düşünen hür bir yapı olarak ele almaktadır. İslâm davasında müslüman olan şahıs, davasından ayrı olarak düşünülmez. O, basit bir fert değil, karmaşık bir âlemdir. Artık ona, bir cemiyete sığınma ve yalnız kendini kurtarma vasıfları değil, cihad ve ölümsüzlük dilekleri yaraşıyor. Böylelikle insan büyüyor, güzelleşiyor ve hilkatın gayesi oluyor". Nurettin Topçu'nun (M. Aziz Lahbabi, İslâm şahsiyetçiliği Çev. İ. H. Akın, İst. 1972) ye yazdığı önsözden. Şahsiyetçilik tabiri Lahbabi'nindir.

6 İslâm'ın içtimaî-iktisadî nizamını özetleyen cemaatçilik tabiri yerine sosyalizm yahut toplumculuk da kullanılmaktadır. Fakat biz batı menşeli bir kelime olduğu için batı toplumlarına has özellik ve unsurlarla yüklü bir tabir olan sosyalizmi, sadece kelime manasını kastederek. de olsa, kullanmak fikrinde değiliz. Toplumculuk için de benzer gerekçeler ileri sürülebildiği için bize aşina bir tabir olan cemaatçiliği tercih ediyoruz.

7 Karaman, 1981, 182-183.

açıkça görüldüğü bir sahadır. Buna göre umumî zararı gidermek için hususi ve ferdî zarar tercih edilir. Buna göre toplumun karşılacağı zararı gidermek için kişinin zararı tercih edilir.[8] Sonuç olarak cemaatçilik cemiyeti meydana getiren fertlerin zulme uğratılmamaları demektir.

Bu noktada İslâm'ın sosyal hayatın dengesini sorumluluk vasıtasıyla fertleri toplumun hizmetine vererek sağladığını tesbit edebiliyoruz. Denebilir ki, hayatın ahengini maddeyi ruhun emrine vermekle sağlayan İslâm, ferdî cemiyet emrine vermekle de cemiyet hayatının dengesini sağlamıştır: İnsana hareket serbestisi tanınması imtihan dünyası nüktesinin gereğidir.

Bu ilkelere göre müslüman maddeye ve cemiyete karşı kısmî bağımsızlığı olan kişidir. Maddî ihtiyaçlara, hayatı sürdürebilme gereği açısından bakılır. İnsanın içtimaî bağımlılığını da başkalarına zarar vermeme kaydı ve toplum menfaati teşkil eder. Hürriyet Allah'tan başkasına kul olmama şuurudur: "İnsanlardan çekinmeyin, benden çekinin" (Mâide, 5/44). Yine "İslâm'daki fert hürriyeti cemiyetin karşısında değil hizmetindedir."[9] Ferde bu hürriyetin verilmesi yine cemiyet yararınadır. Çünkü şahsiyetin kazanılması için gerekli olan hürriyetin yozlaşması yani kayıtsız şartsız hürriyet, başkalarının hürriyetine mani olur. Güçsüzlerin ezilmesine sebep olur. Bu şekilde kutuplaşan cemiyette yüksek bir gerilim ortaya çıkar. İçtimaî huzursuzluklar başgösterir.

İslâm ekonomisinde kul hakkını önemseyen toplumcu bir anlayış (cemaatçilik) esastır. Kişi haklarıyla toplum haklarının çatıştığı noktalarda toplum haklarının tercih edileceği kurallaştırılmıştır. Hatta, fıkıhta cemiyetin hakları, Allah'ın hakları arasında mütalaa edilmiştir. Bunları affetmek kimsenin yetkisinde değildir.

Yine, sonuçta toplumun hakları olan kul hakları da ancak bu hak sahiplerinin affetmesiyle ortadan kalkabilirler. İstihsân ve istislâh bahislerinde belirtilen hususlar, İslâmın cemaatçi yönünü ortaya koymaktadır. İçtimai adalet, dayanışma ve güvenliğin temeli olan hizmet ilkesi de İslâm'ın bu yönünü vurgular. İslâm insana güvenir ve toplumculuğunu, kişilere sorumluluk verip ve kişilikleri güçlendirip onları toplumun hizmetine vererek sağlamak istemiştir.

İslâm insanların doğuştan "hür ve eşit" olduklarını belli bir çerçevede kabul eder.[10] Ancak insanların zeka, yetenek ve cinsiyet gibi doğuştan getirdikleri farklılıklarla miras, iktisadî farklılaşma gibi sonradan ortaya çıkan farklılıklar inkar edilmez. Yalnızca bunların hukukî imtiyazlara yol açmaması ve yine bunların en aza indirilmesi çeşitli politikalarla sağlanmaya çalışılır.

Bu, eşitlik kavramı ile 'işe en yakından başlama' ilkesi birbirini tamamlar.

8 "Zarâr-ı 'âmmı def' içün zarâr-ı hâs ihtiyar olunur". Mecelle, md. 26.

9 Seyyid Kutub, 1968, 101.

10 Hz.Peygamber "Bütün kulların hepsinin kardeş olduklarına tanıklık ederim" buyurur: Ebû Dâvûd, Selât, 1508.

Toplumsal bütünlüğün bireylerin en yakın çevrelerinden, ailelerinden, akrabalarından ve komşularından başlayarak sağlanması amaçlanır.

Teorik olarak ferdî içinden ve dışından derinlemesine sürekli bir eğitime tabi tutan İslâm kendi cemiyetinde böyle hallerin meydana gelmesini peşinen önlemeye çalışır. Fakat İslâm devleti ortaya çıkabilecek olumsuz durumlarda da hürriyetlerin kötüye kullanılmasını önlemekle mükelleftir.

Yine Peygamberimiz'in veda hutbesinde buyurduğu gibi, üstünlük hiçbir biyolojik ve maddî farklılaşma mülâhazasıyla değildir. Ferdin üstünlüğü sadece şahsiyet kazanma mücadelesinde ileri bir merhale olan takvadadır. Biyolojik ve maddî farklılıklar, iktisadî ve siyasî derecelenmeler üstünlük gerekçesi değildir. Kişinin üstünlüğünü belirleyen şahsiyet kazanma mücadelesinde ileri bir merhale olan takva (Hucûrât, 49/13) ve ilim (Zümer, 39/9) dir. Bu yüzden İslâm toplumlarında Batı anlamında sınıflaşmalar görülmemiştir.

Kur'an'a göre fertler arasındaki iktisadî güç farklılaşması ve derecelenmesi içtimaî bir gerçekliktir (Nahl, 16/71). Bu, iktisadî faaliyetlerin canlılığı için gereklidir: "Rabbinin rahmetini onlar mı paylaştırıyorlar? Dünya hayatında onların geçim imkanlarını aralarında biz taksim ettik. Onları iktisaden farklılaştırdık ki, birbirleriyle iş görsünler" (Zuhruf, 43/32). Görüldüğü gibi iktisadî hayatta işbölümü bir esas olarak kabul edilmiştir. Gelir, kabiliyet ve güç farklılaşması bir üstünlük sebebi olmamakla birlikte imtihan dünyasının âletleridir: "O, sizi yeryüzünün halifeleri yapan, size verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için derecelendirendir" (En'am, 6/165). Gelir ve kabiliyet farklılaşmasının temeli olan işbölümü vakıası İslâm cemiyetinde Batı anlamında sınıflaşmaya yol açmamıştır.[11]

İslâm toplumunu Batı toplumlarından ayıran en önemli özellik, yukarda bahsedilen şekilde, onun Batı anlamında sınıflara sahip olmayan bir toplum oluşudur. İslâm toplumunda ahlâkî değerler, sosyal mobilite ve nizam ülküsü ile denge kavramı çelişkilere dayalı bir sınıflaşmaya izin vermemiş sadece tabiî ve iktisadî farklılaşmalardan kaynaklanan bir işbölümü yaşatılmıştır. İslâm toplumlarını Batı toplumlarından ayıran en önemli özellik budur. Esnaf, müteşebbis ve tüccar zümresi Batı'da iktisadî kalkınmanın motorunu teşkil eden burjuva sınıfına dönüşmediği gibi "zincirlerinden başka kaybedecek şeyleri olmayan" işçi sınıfı da İslâm toplumlarında ortaya çıkmamıştır. Zira mü'minler ancak kardeştirler (Hucurât, 10) ve İslâm, ümmeti birbirine bu duygularla bağlamak ister.[12] Bu-

[11] Batı içtimaî yapısının en esâslı vakıasını teşkil eden sınıflaşmanın başlıca dört özelliği vardır: a) Psikolojik bir birlik, b) Devamlılık, c) Ferdî sınıf şuuru, d) İçtimaî sınıf şuuru. Maddeci bir toplumda tabiî-içtimaî farklar bu dört unsurla sınıflaşma oluşturur. Raymond Aron, 1972, 35-36. Bunun için "mevcut toplum"un tarihinin sınıf mücadeleleri tarihi olduğu görüşü mübalağalı sayılmamalıdır. Marx-Engels, 1971, 119.

[12] İslâm Peygamberi'nin buyurduğu gibi, "Müminler birbirlerini sevmekte ve merhamet etmekte bir vücut gibidirler. Onun herhangi bir uzvu rahatsızlandığı vakit, diğer uzuvları da rahatsız olur ve onun

na göre İslâm'da sınıflaşma değil, sosyal birlik ve bütünlük esastır.

İslâm toplumlarında da maddeci yönelişler güç kazandıkça sınıflaşmaya doğru eğilimler ortaya çıkmıştır. Fakat içtimaî sınıflar İslâm toplumunun temel ve daimi vakıası olamamıştır. Ahlâkî değerler, içtimaî seyyaliyet ve nizam kavramı çelişkiye dayanan bir sınıflı toplum biçimine izin vermemiştir.

Merhamet, hürmet, adalet ve hizmet gibi ahlâkî esaslar ferdin şahsiyet kazanmasının olduğu kadar cemiyetin sağlam temellere dayanmış olduğunun da göstergesidirler. Manevî ve kültürel yoğunlu fazla olması gereken bir cemiyet ferdin sığınabileceği, ondan kopamayacağı cemiyettir. Böyle bir cemiyetin değerlerine karşı çıkmak İslâm'a karşı çıkmak olarak yorumlanmıştır ve cemaatten ayrılan kınanmıştır.[13]

C. AİLE

Toplumun temel birimi ailedir. Erkekler iktisadî sorumluluk altında oldukları için ve bazı tabiî vasıfları dolayısıyla ailenin reisidirler (Nisa, 4/34). Ailenin geçimini sağlamak zorundadırlar ve başta gelen vazifeleridir.

İslâm kadının içtimaî-iktisadî hayatta faal bir görev yüklenmesini önlemek istememiştir. Erkek gibi kadın da mal sahibi olabilir. Ne var ki, istisnaî haller dışında, kadının erkeğe tabi olarak sosyal hayatta yerini alması İslâm hayat tarzının esaslarındandır. Sağlıklı bir nesil için ilk şart herhalde çocuğun anne şefkatinden, aile düzeninden mahrum kalmamasıdır. Kadının yoğun bir şekilde çalışma hayatına sürülmesi kapitalizmin getirdiği bir vakıadır. Bunun da aile sistemini zayıflattığı açık bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır. Düzen fertleri kıyasıya bir hayat mücadelesi içinde yalnız bırakmıştır. Geçinebilmek için koca ve kadın çalışmak zorundadırlar. Bazan kadın elindeki bu silahı "özgürce" kullanmaktan geri kalmaz, iktisadî bakımdan bağımsız kaldığı için ailesiyle olan bağı zayıflar. Kapitalizm böyle bir kadın erkek eşitliğin sağlandığı bir düzendir. Aslında bu düzenin insafsız çarkından ne kadın ne de erkek kendilerini kurtarabilmektedirler. İslâm erkeğe mesuliyetin çoğunu verirken ve kadına tâbi rol yüklerken kendi ahlâkî-iktisadî düzenin gereğini yapmıştır.

için ıstırap çekerler". Buhârî, Edeb, 27; "Allah'ın kullarının hepsi O'nun ailesidir. Bunlar arasında Allah'ın en sevdikleri ailesinin hizmetine kendisini en iyi şekilde vakfedenlerdir" Aclûni, I, 380; "Birbirinizle ilginizi kesmeyiniz, sırt dönmeyiniz, kin tutmayınız, ve hased etmeyiniz. Ey Allah'ın kulları, kardeş olunuz. Bir müslümanın, din kardeşini üç günden fazla terkedip küs durması helâl değildir": Buhârî, Edeb 57, 58, 62; Müslim, Birr 23, 24, 28, 30-32. Ayrıca bkz. Ebü Dâvûd, Edeb 47; Tirmizî, Birr 24; İbn Mâce, Duâ 5; "Bir müslümanın, din kardeşini üç gün üç geceden fazla terkedip küs durması helâl değildir: İki müslüman karşılaşırlar biri bir tarafa öteki öbür tarafa döner. Halbuki o ikisinin en iyisi önce selâm verendir": Buhârî, Edeb 62, İsti'zân 9; Müslim, Birr 23, 25, 26. Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, Edeb 47; Tirmizî, Birr 21, 24; İbn Mâce, Mukaddime 7.

[13] Buhârî, Fiten, 2; Ahkâm, 4.

II. SOSYAL DAYANIŞMA

Rekabet ve dayanışma gibi birbirlerine zıt iki vakıa, canlılar aleminde süregelen hayatın iki önemli unsurudur. Bu biyolojik vakıalar tabiî denge diye de isimlendirebileceğimiz "nizam"ın bir parçasıdır. Kuşlar, arılar, karıncalar gibi insan toplulukları da "topluluk" olmalarından dolayı dayanışmaya muhtaçtırlar. Öte yandan canlılar aleminde süregelen rekabet "büyük balık küçük balığı yutar" gerçeğinin temel olduğu tabiî denge olgusuna yol açmıştır. Aydınlanma çağı bu tabiî düzenin yeni sosyal düzene örnek olması düşüncesini yerleştirmişti. "Bırakınız yapsınlar" anlayışı ve uygulaması bunun bir yansımasıdır.

İnsanlar, hayırlı işlerde rekabet etmeli, yarışmalıdırlar. İktisadi anlamda rekabetin bir süre sonra rekabeti öldürdüğü ve şu veya bu şekilde anlaşmalarla sonuçlandığı bilinmektedir. Bu yüzden daha işin başında yardımlaşma ve dayanışmanın bir esas olarak kabul edilmesi tekelcilik gibi arzu edilmeyen şeylerin doğmasına yol açacak ortamın belirmesini büyük ölçüde önler.

Dayanışma ve yardımlaşma da meşru şeyler çerçevesinde olmalıdır: "İyilik yapın ve takva üzerinde yardımlaşın, günah işleme ve zulüm üzerinde yardımlaşmayın" (Mâide, 5/2).

Burada diğergamlığın (altrüizm) bir İslâmî esas olduğunu, müslümanların diğer müslümanları kendilerine tercih etmelerinin tavsiye edildiğini belirtmeliyiz. Bu da İslâm'ın insan tipinin kendi çıkarı peşinde koşan "homo-economicus"dan farklı yönlerinden bir tanesidir. Müslüman kardeşi[14]ni tercih etme müslümanlıkta ileri gitmedir. Takva aynı zamanda başkalarının menfaatini kendi menfaatlerine daima tercih eden, Allah'ın kullarına iyilikten başka hiçbir şeyle davranmayan insanın derecesidir. Bu cimrilik etmemekten başlar, idaresi altında bulunanları başkasına muhtaç hale getirmemeye kadar devam eder.[15] Şüphesiz

[14] "Müslüman müslümanın kardeşidir... Kim kardeşinin bir ihtiyacını giderirse, Allah da onun bir ihtiyacını giderir...": Buhârî, Mezâlim, 3; Müslim, Birr, 58.

[15] Buhârî, Vesâya, 2; "Hiçbiriniz kendisi için istediğini kardeşi için istemedikçe iman etmiş olamaz": Buhârî, İmân, 7; Müslim, İmân, 71.

ki, kardeşini kendine tercihte ileri gitme müslümanlıkta ileri gitmedir.[16]

Kur'an-ı Kerim'in yetmiş üç âyetinde geçen "Allah yolunda infâk" tabiriyle, tefsircilerin ittifakla belirttiklerine göre, müslümanların faydasına olan her konudaki harcama kastedilmektedir.[17] Kur'an'ın bildirdiğine göre infâk (harcama) yakınlardan sonra yetimlere, miskînlere, yolculara, yardım isteyenlere ve hürriyetini kaybetmiş olanlara yapılmalıdır. (Bakara, 2/177; Nisa, 4/36; Tevbe, 9/18, 71). Yakınların önde gelenleri ise anne ile babadır (Bakara, 2/215).

İslâm'daki "eşitlik" kavramı ile "işe en yakından başlama"ilkesi birbirini tamamlar. Evvelâ işe kendisinden başlaması gereken (Mâide, 5/105) ve bu suretle olgunlaşan fert içtimaî dayanışmaya en yakınından başlayacaktır. Sosyal dayanışmaya "en yakından", yakın çevreden başlama ilkesi esastır. Nitekim Hz.Peygambere görevini yapmaya en yakınlarından başlaması emredilmiştir (Şuara, 26/214). Çünkü ümmetin sağlam olabilmesi için kendisini meydana getiren unsurların en küçük birimden en büyük birime kadar kendi aralarında ve birbirleriyle ahenkli bir dayanışma içerisinde bulunmaları gerekir. Yine yakınları gözetme, onlarla ilginin kesilmemesi teşvik ve tavsiye edilmiştir. Müslümanlar da faaliyetlerini öncelikle kendi çevrelerinde, genişleyen halkalar halinde yoğunlaştırmalıdırlar.[18] Yakınları daima gözetmeyi teşvik, onlarla ilginin kesilmemesini tavsiye buna bir başlangıçtır. Öncelikle yakınların ihtiyaçları karşılanmalıdır: "Allah adaleti, ihsanı ve yakınlara vermeyi emreder" (Nahl, 16/90); "Yakına, miskîne ve yolcuya hakkını ver" (Rum, 30/38).[19]

Bu şekilde sosyal birlik ve bütünlüğün fertlerin kendilerinden, en yakın çevrelerinden, ailelerinden, komşularından ve akrabalarından başlayarak sağlanması amaçlanır. Bunun ilk şartı da yakın haberleşmenin sağlanmasıdır. Oysa günümüzde kitle haberleşme araçları bize dünyanın hatta evrenin uzak bölgelerinden kısa zamanda haberler veriyorlar, fakat biz en yakınlarımızın hallerini bu kadar

[16] "(Müslümanlar) kendileri fakirlik ve ihtiyaç içerisinde olsalar bile (diğer kardeşlerini) kendilerine tercih ederler" (Haşr, 59/9).

[17] Mahmûd Şeltût'u zikreden Abdürrasûl, 1968, 115.

[18] İslâm'ın bu ilkesi çağımızın milliyetçilik ülküsünü hatıra getiriyor. Hiç şüphesiz Batının sınıflı toplum yapısından doğan ve ticâret burjuvazisinin kendi devletleriyle bütünleşmesinin sonucu olan bir milliyetçilik ile ırkî bir milliyetçilik İslâm'a uzaktır. Maamafih özellikle inanç ve kültür birliğine dayanan topluluklar sosyal birer gerçektirler: "Allah dileseydi sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için (çeşitli ümmetlere ayırdı). O halde hayırlı işlerde yarışın" (Mâide, 5/48). İslâm inançları çerçevesi içersinde İslâm ümmetindeki "millet"lerin öncelikle kendilerinden başlamaları ve diğer sosyal bütünleşmelerle iletişim kurmaları gerekir.

[19] Hz.Peygamber malının büyük kısmını başkalarına bırakmak isteyen bir hastaya şunları söyleyerek mani olmuştu: "Varislerini zengin bırakman başkalarına avuç açar durumda bırakmandan daha hayırlıdır. Ailene harcadığın zaman onu karının ağzına götürdüğünde senin için sadakadır": Buhârî, Vesâyâ, 2. Yine Hz.Peygamber şöyle buyurmuştu: "Allah yolunda harcadığın para, köle azat etmek için harcadığın para, yoksula tasadduk ettiğin para ve ailene harcadığın para. Ailene harcadığın ecri en büyük olandır". Müslim, Zekât, 39.

sağlıklı bilemiyoruz. Bu günümüzde sosyal dayanışmayı olumsuz yönde etkileyen en önemli faktörlerdendir.

İslâm, ümmetin sağlam olabilmesi için kendisini meydana getiren unsurların en küçük birimden en büyüğüne ve genişine kadar kendi aralarında ve birbirleriyle ahenkli bir dayanışma içerisinde olmalarını gerekli görür. Söz gelimi kendi komşusunun halini bilmeyen ve onunla ilgilenmeyen bir müslümanın uzak çevre müslümanlarıyla ilgilenmesi çok kere lafta kalır. Bu yüzden İslâm'ın öngördüğü sosyal dayanışma hayalci değil, pratiktir; hücreler sağlam olmadan bütün vücudun sağlam ve sağlıklı olması mümkün değildir.

En yakınlardan başlayan sosyal dayanışma "şüf'a hakkı"[20] denen ve taşınmaz mal alım-satım işlemlerinde ortağa ve komşuya öncelik tanıma manasına gelen hukukî müessese ile perçinlenir.[21]

İslâm komşusu aç iken rahatlıkla karnını doyuranı müslüman saymaz. Bir beldede aç birisi olmasını o beldenin bütün halkının iman etmediğine delil sayar. Cimriliğe şiddetle mani olmaya çalışır. Onu cemiyet vicdanından koparıp atmayı hedef alır. Belki tabiî olan bu eğilimden iman terbiyesiyle korunulması amaçlanır (Nisa, 4/37; Mâide, 5/64; Haşr, 59/9; Hümeze, 104/1-4).

İşe en yakından başlama ilkesi mâliye alanında da kendisini gösterir. Gerek Peygamberimiz devrinde, gerek sonraki İslâm devletlerinde bir memleketten toplanan verginin önce o memleketin işlerine sarfedilmesi, ancak artması halinde merkezi hazineye gönderilmesi[22] bu ilkenin uygulamasıdır.

Kur'an-ı Kerim, parayı tedâvülden alıkoyanlar için çok sert bir ifade kullanır: "Altın ve gümüşü biriktirip Allah yolunda sarf etmeyenlere can yakıcı bir azabı müjdele" (Tevbe, 9/34).

İnfâk deyimine yakın bir anlam taşıyan sadaka deyimi de yaygın bir kullanıma sahiptir. Sadaka Allah rızası için yapılan her türlü iyi davranışa (ma'ruf),[23] özellikle harcamalara denir.[24]

Kur'an insanların harcama konusunda da ne cimri, ne de israfçı olmalarını istemez (İsra, 17/29; Furkan, 25/67). Savurganlar Allah'a karşı nankör olanlardır. (İsra, 17/26-27) Allah müslümanların malı yok etmelerini hoş görmemiştir.[25]

Sadaka, insanın cimriliğini yenmesinde, nefsinin temizlenmesinde önemli bir yere sahiptir. Hz.Peygamber'den, Tebuk savaşına katılmayıp günah işleyen

20 Buhârî, Büyû', 73

21 Hz.Peygamber buyurur ki : "Cebrail bana komşuluk münasebetlerimi o kadar geliştirmeyi tavsiye etti ki komşuyu mirasçı kılacağını sandım":Buhârî, Edeb, 28; Müslim, Birr, 140-141.

22 Kutub, s. 30

23 Buhârî, Edeb, 33; Müslim, Zekât, 52.

24 Peygamber şöyle buyurur: "En üstün sadaka ihtiyacı giderendir. Veren el alan elden daha hayırlıdır. Sadakaya ailenden başla": Buhârî, Nefekât, 2.

25 Buhârî, Edeb, 2.

ve sonra buna pişman olan bazı kişilerden kendilerini temizlemek için bir sadaka alması emredilmişti.[26]

Sadaka olarak infâk edilecek şeylerin konusu malın fazla (ihtiyaç artığı-afv) kısmında teşekkül eder (Bakara, 2/219). İnfâk malın yok olmasını değil yeniden üretilmesini sağlar.[27] Allah infâkın karşılığını kat kat verir. Allah yolunda mallarını harcayıp bunu başa kakma vesilesi yapmayanlar Allah katında büyük bir yere sahiptirler.[28]

Sadakaları açık açık vermek kınanmış değildir. Ancak bu işi gizlice yapmak daha hayırlıdır. Zira Allah infâk edilen şeylerden haberdardır. İnfâk edilen şey öncelikle infâk edene fayda sağlar. Muhtaç ve güçsüz olup iffetlerinden dolayı kimseden birşey isteyemeyenleri maddî yönden desteklemek gerekir.[29]

Hz.Peygamber muhtaçları gözeteni Allah yolunda cihad edenle veya gecelerini namazla, gündüzlerini oruçla geçirenlerle bir tutmuştur.[30] İnfak, Allah'ın verdiği rızkı toplumla paylaşmadan başka bir şey değildir.[31]

İnsanlar sevdikleri şeyi sarfetmedikçe iyiliğe ulaşamazlar (Al-i İmran, 3/92). Maddî zenginlikler insanı Allah'ı anmaktan alıkoymamalı, iş işten geçmeden Allah'ın rızık olarak verdiklerinden infâk etmelidir (Münafikûn, 63/9-10). İnfak bir yük olarak kabul edilmemeli, en vasıflı ve kaliteli şeyler infâk edilmelidir (Bakara, 2/267-268). İnfakın gayesi de şu âyetle özetlenmiş oluyor: "Allah yolunda infâk ediniz ve kendinizi tehlikeye atmayınız. İhsan ediniz. Çünkü Allah ihsan edenleri sever" (Bakara, 2/195).

[26] "Savaştan geri kalanların bir kısmı da suçlarını itiraf ettiler. Onlar iyi işi kötüyle karıştırmışlardı. Allah onların tevbesini kabul edebilir. Çünkü o bağışlayandır, merhamet edendir. Ey Muhammed! Mallarının bir kısmını, kendilerini temizleyip arıtacak sadaka olarak al" (Tevbe, 9/102-103).

[27] "De ki, doğrusu Rabbim kullarından dilediğinin rızkını genişletir ve ona bir ölçüye göre verir; infâk ettiğiniz herhangi bir şeyi, O yerine koyar, çünkü O rızık verenlerin en hayırlısıdır" (Sebe, 34/39).

[28] "Ey iman edenler sadakalarınızı, Allah'a ve âhiret gününe inanmayıp insanlara gösteriş için malını sarfeden kimse gibi, başa kakma ve eza etmekle boşa çıkarmayın" (Bakara, 2/264).

[29] "Eğer sadakaları açık açık verirseniz ne güzel. Eğer onları gizler ve bu suretle fakirlere verirseniz işte bu sizin için daha hayırlıdır. Allah bu sebeple günahlarınızdan bir kısmını mağfiret eder. Allah ne yaparsanız ondan hakkıyla haberdardır...İnfâk edeceğiniz mal kendi faydanızadır. Zaten siz Allah'ın rızasını aramaktan başka bir suretle infâk da etmezsiniz. Allah yolunda harcayacağınızın mükafaatı size fazlasıyla ödenecektir. Siz bu hususta da haksızlığa uğratılmayacaksınız. Sadakalar Allah yolunda kendilerini vakfetmiş fakirler içindir ki onlar yeryüzünde dolaşmaya muktedir olmazlar. Hallerini bilmeyen; iffet ve istiğnalarından dolayı onları zenginler sanır. Sen onları simalarından tanırsın. Onlar insanlardan yüzsüzlük edip de bir şey istemezler. Siz ne infâk ederseniz şüphesiz Allah onu bilir. Mallarını gece gündüz, gizli açık infâk edenlerin ödülleri Allah katındadır. Onlara korku yoktur, mahzun da olacak değillerdir" (Bakara, 2/270-274).

[30] Buhârî, Nefekât, l; Müslim, Zühd, 41; Tirmizî, Birr, 44; Nesâî, Zekât, 78.

[31] "Ey iman edenle, hiçbir alışveriş, dostluk ve şefaatin olmayacağı gün gelmeden size rızık olarak verdiğimiz şeylerden infâk edin" (Bakara, 2/254). İnfâkın sosyal adaleti sağlama yanında en önemli rolü ruhî eğitime yaptığı katkıdır. Kişi infâk ederken emânetine verilen şeyi sarfettiğini bilmelidir (Vakıa, 57/7).

İslâm, sosyal dayanışmayı keffaret kurumu ile de desteklemiştir. Keffaret bazı görevleri yerine getiremeyen veya bazı yasaklanmış işleri yapan kişilerin izlemeleri gereken yollardır. Bu öncelikle içinde bulunduğu durum sebebiyle psikolojik eziklik taşıyan müslümanın tekrar İslâm toplumuna kazandırılmasını, verdiği sadakayla nefsinin temizlenmesini amaçlar. Mesela yanlışlıkla bir diğer mü'mini öldüren bir mü'min -öldürülenin ailesine verilen diyetten başka- yine mü'min bir köle azat edecek veya iki ay peşpeşe oruç tutacaktır: (Nisa, 4/92). Ettiği yeminden dönen kimse de on fakiri doyuracak veya giydirecek yahut. da bir köle azat edecektir. Bunlara gücü yetmeyen kişinin ise üç gün oruç tutması gerekir. (Mâide, 5/89). Oruç ve zıhar keffaretleri de sırasıyla bir köle azat etmek, iki ay peşpeşe oruç tutmak veya altmış fakiri sabahlı-akşamlı doyurmaktır.

Yakınlara (akrabaya) infâk, nafaka mükellefiyeti olarak hukukî bir mecburiyet haline getirilmiştir. Nafaka beslenme, giyinme, barınma ve tedavî harcamalarını kapsar. Koca karısının, herhangi bir kişi de bazı şartlarla yakınlarının bu tür ihtiyaçlarını karşılamakla mükelleftir. Yakınlar arasındaki nafaka mükellefiyeti çağdaş hukuk sistemlerinde hemen hemen yoktur. Bu sadece İslâm hukukuna özgü bir durumdur. Buna göre çocuklar, torunlar, ana, baba, büyük anne,. büyük baba yanında amca, kardeş, kardeş çocuğu, hala, teyze, dayı gibi kan hısımları da karşılıklı olarak nafaka ile mükelleftirler. Bu halka daha da genişletilerek birbirlerine varis olabilecek bütün hısımlar arasında böyle bir mükellefiyet kurulabilir. Nitekim Hanbelî mezhebinde bu çerçeve daha geniş tutulmuştur. Usûl; füru ve eşlerin nafaka hakları otomatik iken diğer yakınların bu hakkı, ya rıza ya da mahkeme kararıyla doğar. Nafakaya muhtaç kişinin zengin yakını yoksa bu yükümlülük devlet tarafından yerine getirilir. Nafakaya hak kazanabilmek için nafaka alacak akrabanın kadınsa fakir, erkekse hem fakir hem de çalışamayacak durumda olması gerekir. Ayrıca, nafaka verecek kişi başkasına muhtaç durumda olmamalıdır. Son olarak hısımlık bağının şart olduğunu tekrarlayalım.[32]

Fakirlerin ihtiyacını gidermeye ferdî çalışma, zekât ve yakınların nafaka mükellefiyeti yetmiyorsa devlet bunu gidermeyi üzerine almalıdır. Devlet bu vazifesini yerine getirmezse fakir, devlet aleyhine dava açabilir. Yargı kurumu fakirin zengin akrabasına nasıl nafaka ile hükmediyorsa devlete de bu ödemeyi hükmeder. Devletin imkanları da yeterli gelmiyorsa bu takdirde fakirleri n zaruri ihtiyaçlarını karşılamak müslüman zenginlere zekâttan başka, farz-ı kifayedir. Bu zaruri ihtiyaçlar yiyecek, giyinme, barınma ve tedavi gibi hususlardır.

Devletin fertlerin zarurî ihtiyaçlarını temin mükellefiyetinden gayri müslim vatandaşlar da istifade eder. Kimsesiz ve çaresiz kalanlardan cizye mükellefiyeti kaldırıldığı gibi hazineden geçimleri sağlanır.[33] İlk müslümanlar hâlâ birer iç-

[32] Karaman, 1974, 396 -350.
[33] Karaman, 1974, 352.

timaî dayanışma örneğidirler. Onların fedakarlık, feragat ve diğergamlık örneği olan davranışlarının ve oluşturdukları sistemlerinin hatırası henüz canlıdır.

İslâm ferdin cemiyetle cemiyetin de fertle tamamlanmasını hedef alır. Devlet ise bu tamamlanışı düzenleyen ve cemiyeti Allah'a bağlayan müessesedir.

III. SİYASÎ YAPI: DEVLET

Birden fazla insanın bulunduğu yerde düzenin sağlanmasının şartı olarak idare gerekliliği ortaya çıkar. İşte bu ihtiyaç cemiyeti otoriter bir şekilde teşkilatlandırarak devleti ortaya çıkarmıştır.

Devlet, cemiyetin bir aynasıdır. Devletin kuvvetli olması herşeyden önce idare edilenlerin durumuna bağlıdır. Peygamberimiz, "Nasılsanız öyle idare olunursunuz"[34] buyururken herhalde bunu kastediyordu. İslâm'ın şahsiyetçi terbiye metodu ile ahlâk ve fazilet yoluna giren fertlerin meydana getirdiği cemiyetin devleti de faziletli ve Allah'ın kullarına hizmet etme davasında olan devlettir.

İnsanlar mutlak anlamda "iyi" olmadıkları için devlet daha ilk adımda bir yabancılaşma değildir. Devletle halk arasındaki çatışma ahlâk zemininde değil, çıkar zemininde ortaya çıkar. İslâm devleti ise teb'a ile çıkar çelişmesi içerisinde olmamalıdır. Devlet bir sınıfın çıkarlarının hizmetinde de değildir. Aksine İslâm akidelerinin hâkimiyeti davasını güttüğünden, sınıfların oluşmasını önleyici bir siyaset izler. Yine devlet hiçbir bürokrasinin, bu arada İslâm'ın da kabul etmediği din bürokrasisinin çıkarına hizmet eden bir aygıt olmamalıdır.

Şekillerin temel karakteri değişir olmaktır. Devlet şekilleri de daima değişir. Onda değişmez olacak irâde ve ruhtur. Kur'an ve Peygamberimiz, devletin şekli üzerinde durmamışlar, şu veya bu olmasını emretmemişlerdir. Mamaafih Hz.Peygamber'in ve dört râşid halifenin devletlerinin otoriter olmakla birlikte, halkın murakabesine dayanan, idareci zümrenin devlet başkanının işbaşına gelmesinde yetki sahibi olmasına rağmen irsiyete dayanmayan bir devlet olduğunu görüyoruz.

Devletin ayırıcı vasıflarını, temel karakterini dört noktada toplamak mümkündür:

[34] Aclûnî, II, 126 (Hakim, Beyhakî, Taberânî, Sehavî ve Süyûtî'nin naklettiği bu hadis, senedinde bilinmeyen râviler olduğundan zayıf kabul ediliyor). Yine İslâm büyüklerinden Ali Havvas, "Bir şahıs adaletle iş görmek isterse insanlar buna ehil ve lâyık olmadıklarından muvaffak olamaz, sözüyle bu gerçeği gösteriyordu.

a) Ehliyet ve liyakat

İdare vazifesini yükleneceklerin mutlaka buna ehil olmaları gerekir.[35] Bu ehliyetin en mühim unsuru devlet işlerine vukuftur. Ayrıca ahlâkına, samimiyetine, karakter ve dirayetine güvenilmeyen kimseye devlet idaresi tevdi edilmez. Burada İslâm'ın çıkar sebebiyle yönetime talip olmayı tasvib edemeyeceğini belirtelim.[36] Her ne pahasına olursa olsun çoğunluğa tabi olmak da bâtılın hakimiyetini getirebilir.[37]

b) Adalet

Yukarıda belirttiğimiz âyette, "Allah...insanlar arasında hükmettiğinizde adaletle hükmetmenizi emreder" ifadesi bulunuyor. O halde devletin bir vasfı da âdil olmasıdır. Adil olmanın da ilk şartı Allah korkusudur. Adaletin zevaliyle devlet meşruiyetini kaybeder. İşbaşında bulunmasının bir manâsı kalmaz. Rüşvet, iltimas, yolsuzluklar, devlet mevkiinden menfaat sağlama girişimleri hep zulüm çerçevesi içerisinde mütalâa edilmelidir.

c) Otorite

Devlet otoriter bir olmalıdır. "İnananlar, Allah'a itaat edin, peygambere ve içinizden otoriteyi elinde tutana itaat edin" (Mâide, 5/58) âyeti devlete itaati mecbur tutar. Yalnız devletin İslâm ilkelerine aykırı icraatı ona itaatı gerektirmez.[38]

d) Şûra

Devlette işler müşavere ile görülmelidir.[39] Şûra heyeti bir meclis yahut bir dîvân olsun mutlaka işlerini bilenlerden kurulmalıdır.

Temel karakteri kısaca bundan ibaret olan devlet halkın huzur, refah ve yararı için ne yapmak gerekliyse onu yapmayı üzerine almıştır. [40]

[35] "Şüphesiz ki, Allah size emânetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğinizde adaletle hükmetmenizi emreder" (Nisa, 4/58).

[36] "Biz işlerimizin başına ona talip olanı veya ihtiraslı kimseyi getirmeyiz": Buhârî, Ahkâm, 7

[37] "Yeryüzündekilerin çoğunluğuna tabi olsan seni Allah'ın yolundan saptırırlar. Onlar sadece zanna uyuyorlar ve tahminde bulunuyorlar" (En'am, 6/16).

[38] "Müslümanın vazifesi Allah'a isyan teşkil eden bir şeyle emredilmedikçe ister istemez dinlemek ve itaat etmektir. Lâkin Allah'a isyan teşkil eden bir hususla emrolunduğunda ne dinler ve ne de itaat eder": Buhârî, Ahkâm, 43

[39] "İş hususunda onlarla müşavere et" (Al-i İmran, 3/159) "...ki onların işleri aralarında daima müşavere iledir" (Şûra, 42/32).

[40] Bu ilke İslâm hukukunda, "Teb'a üzerine tasarruf maslahata menûttur (bağlıdır)" ifadesiyle yer alır: Mecelle, md. 58.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÜRETİM VE BÖLÜŞÜM

(Hayatın Sürdürülmesi Yahut Mülkün İşletilmesi)

"Umûr-ı dünyada hakikaten nazar olunsa bir taife, taife-i uhrâ üzerine tercîh ve tafdîl olunmağa sebeb yoktur."
Şehid Ali Paşa

Nerde buldun bu ihtişamı?
Halkın mı, senin mi, Hâlıkın mı?
Allah'ın ise eğer bu servet,
Bizler de onun kuluyken, elbet
Bir pay talebinde hakkımız var...
İnsaf olamaz bu hakkı inkâr.
Halkınsa şu bî-nihayet emvâl;
Ver, etme hukûk-ı gayrı pâmal.
Yok; böyle de olmayıp da kendi
Mâlın ise-çünkü fazla-şimdi.
Bî-vâyelere tasaddık eyle...
Mehmet Akif

I. MÜLKİYET ANLAYIŞI

A. MÜLKİYETİN ÇEVRESİ

Mülkiyet kavramı bir iktisadî ve sosyal sistemin en önemli belirleyicilerindendir. İslâmın bu konudaki yaklaşımı insan fıtratına uygun, bütüncü, emekten yana ve esnek özelliklere sahiptir. Bu bütüncü yaklaşım, mutlak anlamda mülkiyeti Allah'a bağlar. Başka dinlerde de görülen bu geleneksel yaklaşımdan en büyük ve sistemli sapmayı ifade eden Kapitalizm, temelde mutlak özel mülkiyeti kabul eder. Buna göre mülkiyet kutsal ve dokunulmaz bir haktır. Şüphesiz bunun kültürel ve hukukî kökleri, eski Roma'ya kadar inmektedir.

Kapitalizmin bir ürünü olan Marksizm ise ferdî mülkiyet yerine ortak mülkiyeti esas kabul eder. Batının tecrübesi zaman içinde bu iki görüşü birbirine yaklaştırmıştır. Yirminci yüzyılın sosyal refah devleti ferdî mülkiyete gereğinde devletin müdahale edebileceğini kabul eden bir sosyal kapitalizmdir. Marksist ülkelerde de kısmi ferdî mülkiyet; bir verimlilik saiki olarak kullanılmıştır.

İslâm'ın mülkiyet görüşü birleştiricilik, âhenklilik ve sonsuzluğa açılma

özelliklerini taşır. Kâinatın yaratıcısı olan Allah'ın yine kâinatın Mâlikî olduğu vurgulanır. Mülkiyet insanın şahsiyetine bağlanır fakat bencilliğine ve maddi tutkularına bağlanmaz. Mülkiyet bir kısım sosyal görevleri de gerektiren hukukî bir gerçektir. Allah'a inananlar herşeyi onun yarattığına dolayısıyla herşeyin O'nun mülkü olduğuna inanırlar: "Göklerin, yerin ve içindekilerin mülkiyeti (hükümranlığı) Allah'a aittir" (Mâide, 5/17. İlgili diğer âyetler: Aynı sure 18, 40, 120; Bakara, 2/107; Al-i İmran, 3/109, 129, 189; Nisa, 4/126, 131-2, 170-l; En'am, 6/12-3; Araf, 7/158; Tevbe, 9/115; Yunus, 10/ 55, 66, 68; İbrahim, 14/2; Nahl, 16 /52; Mülk, 67/1-2).

Allah mutlak manâda sahip olduğu mülkü dilediği gibi kullanma kudretindedir. O'nun herşeyi kuşatan irâdesi, mülkü tasarrufu altına almıştır. İnsanın mülkiyet karşısındaki ilk konumu da budur: "Allah, mülkü dilediğine verir" (Bakara, 2/247; Al-i İmran, 3/ 26).

İnsanların mülkiyeti Allah'ın mülkiyetinden türemiştir. Kul elindeki mülkü Allah'ın rızasını elde etmek için kullanmalıdır.[1]

İslâm'ın mülkiyet görüşünü incelerken zihnimizi temelinde Roma hukukunun bulunduğu kapitalist mülkiyet anlayışından temizlemeliyiz. Zira İslâm, mülkiyete kudsiyet atfetmemiş onu dokunulmaz saymamıştır. Mülkiyeti gereğinde rakabe (denetim) ve intifa (kullanım) hakkı gibi kısımlara bölerek esnek bir anlayış getirmiştir. Çeşitli mülkiyet bileşimlerine açık olma mutlak ferdî mülkiyet anlayışını bertaraf etmiş ve kamu yararını azâmileştirmeyi hedef almıştır.

B. ÖZEL MÜLKİYET

"Ölümü bertaraf edecek kadar yemek farzdır. Ayakta namaz kılmağa imkan verecek ve oruç tutmayı kolaylaştıracak kadar bunu fazlalaştırmak mendubtur. Vücudun kuvvetini arttırmak maksadıyla doyuncaya kadar yemek mübahtır. Bundan fazlasını yemek ise haramdır; oruç tutmayı kolaylaştırma ve misafirin utanmasını önleme halleri müstesna...İbadetten düşürecek kadar yiyeceği azaltarak riyazet yapmak caiz değildir..."

"İnsanın kendine, ailesine ve borçlarını ödemesine yetecek kadar kazanması farzdır. Fakire yardım edecek ve akrabayı gözetecek kadar fazla kazanmak müstehabdır. İyi yaşama için fazla kazanmak mübahdır. Helâlinden olsa dahi gösteriş ve öğünme maksadıyla mal edinmek haramdır. Kazanan kişi kendine ve ailesine lüzumundan çok ve az olmamak üzere infâk eder (harcar)...".

Halebi *(Mülteka'l-ebhur'dan)*

[1] "Biliniz ki mallarınız da çocuklarınız da ancak birer imtihan vasıtasıdır. Asıl büyük mükâfat ise şüphesiz Allah katındadır" (Enfâl, 8/28 ve Âlu İmran, 3/186; Kehf, 18/7; Casiye, 45/22; Teğabün, 64/15), "Şüphesiz ki Allah inananlardan kendilerini ve mallarını Cennet karşılığında satın almıştır" (Tevbe, 9/111).

Hz. Peygamber kazancın dolayısıyla mülkiyetin en hayırlısının el emeğinin mahsulü olduğunu bildirmişti.[2] Helâl yollardan elde edilmiş mülkiyeti gasb ve hırsızlıktan korumak, bu suretle helâl olmayan kazançlara mani olmak emeğe olan saygının bir ifadesidir. Yine bu sebepten meşru mülkiyet korunmuştur ve onu müdafaa hakkı verilmiştir ve Peygamberimiz "Malının önünde öldürülen kimse şehittir" buyurmuştur.[3]

Özel mülkiyet bir hak olarak kabul edilmekle[4] birlikte kişiye malında her dilediği şeyi yapmak hakkı verilmemiştir.[5] Bu yüzden özel mülkiyeti sosyal bir görev aracı olarak yorumlayabiliyoruz. Bu şekilde İslâm'ın "malı koruma" ilkesi ortaya çıkıyor. Bu ilke hem malı saldırılardan korumak, hem de onu israf etmekten ve yoketmekten kaçınmak anlamlarına da gelir.

Mülkiyetin asıl sahibi Allah'tır ve Allah'ın kullarına bağışladığı mülk onların sınanmalarına yönelik emânetten başka bir şey değildir. İnsanların mülkiyeti Allah'ın mülkiyetinden türemiştir. Kul sahip olduğu mülkü kendi ihtiraslarını tatmin etmek için değil Allah'ın rızasını elde etmek için bir imtihan dünyasında bulunma anlayışı içinde değerlendirmelidir (Enfâl, 8/28; Âl-i İmran, 3/186; Kehf, 18/7; Casiye, 45/22; Teğabün, 64/15; Tevbe, 9/111).

İslâm mülkiyetin temelinde öncelikle emeği arar. Sermaye ve toprak gibi diğer üretim faktörlerinin de ürünlerinin ferde ait oluşu ancak onun emeğiyle desteklenmiş olmasıyla mümkündür. Yine özel mülkiyetin toplumsal çıkarlarla çatışmaması gerektiğinden enerji kaynakları, stratejik madenler, geniş tarımsal topraklar üzerinde kamu mülkiyeti öngörülmüştür.

İslâm'da böyle bir esas olan özel mülkiyetin çerçevesini toplum çıkarları çizmektedir. Toplumun menfaati gerektirdiği zaman özel mülkiyete müdahale edilebilir.

Zaruret hallerinde ferdî mülkiyete geçici olarak yeni sınırlar konabilir.[6] Burada zekâtta olduğu gibi belirli bir nisbet söz konusu değildir. Nisbeti tayin eden zarurettir.

Özel mülkiyetin esas sebebinin emek olduğunu belirtmiştik. Buna girişim de dahildir. Bu yüzden ticârî faaliyetler sermayenin girişim eşliğinde kullanılmasına imkan vererek teşvik edilmiştir "İnananlar, aranızda karşılıklı rızadan doğan ticâret müstesna mallarınızı bâtıl sebeplerle yemeyin" (Nisa, 4/29).

Özel mülkiyetin yaygınlaştırılması, belli ellerde toplanmasının önlenmesi

[2] Buhârî, Büyû', 15

[3] Buhârî, Mezâlim, 33.

[4] "Erkeklerin kendi kazandıklarından bir payı olduğu gibi kadınların da yine kendi kazandıklarından payı vardır" (Nisa, 4/32).

[5] Hûd, 11/84-88.

[6] Müslim, Cihad, 70

aynı zamanda "İslâm iktisadı"nın en önemli hedeflerinden biridir: "Ta ki, bu servet içinde sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir devlet olmasın" (Haşr, 59/7). Yine bu sebepten miras mümkün olduğu kadar çok yakınlar arasında paylaştırılır (Nisa, 4/176).

Mülkiyette emeğin rolü ve mülkiyetin yaygınlaştırılması ilkesi, çalışmadan kazanmaya ve tabiî servetleri mülkiyet altına almaya mani olduğu gibi sosyal barışın teminatıdır. Yine bu yüzden, fey' gibi, elde edilmelerinde emeğin rolü olmayan veya edinilmeleri toplum çıkarına ters düşen şeylerin mülk edinilmesi caiz görülmemiştir.[7] Buna göre doğal kaynak ve akar sular, tabiî bitki örtüsü, ormanlar, enerji kaynakları, özel mülkiyet altına alınmaları topluma zarar veren petrol gibi madenlerin mülkiyeti devlete ait olabilir; toplum bunlardan ortaklaşa yararlanabilir. Yine toplum çıkarı gerektirdiği takdirde ve ziraî optimalite gereğinden dolayı toprakta devlet mülkiyeti esas kabul edilebilir. Bu konuda aile tipi şirketleşme ve işletme usûlü de düşünülebilir.

Burada İslâm mülkiyet anlayışının önemli bir unsuru olan esneklik meseleyi büyük ölçüde halletmektedir. Buna göre mülkiyet rakabe ve tasarruf hakkı olarak ikiye ayrılmıştır. Rakabe çıplak mülkiyeti ve denetim hakkını, tasarruf (veya daha doğru bir deyişle intifa yani kullanım) hakkını ifade etmektedir. Buna göre ziraî topraklar devlet rakabesine alınmış, fertlere tasarruf hakkı bırakılmış ve buna mîrî arâzi (arâzi-yi emîrîyye) denilmiştir.

Şartlı olarak özel mülkiyet ve dokunulmazlığının tanınması; insan gücünün âtıl kalmaması için çalışmasının karşılığını alabilmesi ve bunu garantilemesi, yine cemiyetin menfaatinedir.

Özel mülkiyetin, İslâm'ın umumî ilkeleri içerisinde değerlendirilince, cemiyetin menfaatlerine aykırı olmadığı müddetçe meşru olduğu anlaşılır. İslâm'da kul hakkına saygı, başkalarına zarar vermeme ve zulmetmeme kayıtları güvence altına alınmıştır. Herşeyin ferdî mülkiyet altında tutulması imkanı tanınmamış, ayrıca ferdî mülkiyetin meyvelerinden cemiyete haklar ayrılmıştır. Nihayet mülk Allah rızâsı için elde edileceği, Allah yolunda mümkün olabilen en iyi şekilde kullanılacağı ve ilâhi yolda ilerlemek için bir vasıta olacağından hususî mülkiyetin umumî mülkiyetle çatışma ve çelişme halinde bulunabilmesi imkansızdır. Çünkü ikisi de aynı gayeye yönelmiştir.

İslâm cemiyetinde insan meselesi halledildiği nispette ferdî mülkiyet altına alınamayacak şeyler müstesna ferdî mülkiyetin genişlemesi umulur. Çünkü din yolunda ne kadar ilerlenirse cemiyet menfaati o kadar fazla gözetilecek, mülkün işletilmesinde devlet aratılmayacaktır. Ferdin meşru faaliyetiyle kazandığına sa-

7 Mesela Hz.Peygamber: "İnsanlar üç şeyde ortaktır; su, tabiî bitkiler ve ateş" buyurmuştur. Bkz. Ebû Dâvûd, İcâre, 3477. Bazı rivayetlerde buna tuz da eklenmiştir. Nitekim Hz.Peygamber tuz kaynağını ihtiva eden bir toprağı iktâ' etmekten kaçınmıştı. Bkz. Ebû Dâvûd, Harâc, 3064.

hip olması, gerçek malikin Allah olduğunu düşünerek onu kendisinin ve bakmak zorunda olduklarının geçimini sağlamak üzere tasarruf ederek ve diğer müminleri de gözeterek kullanması devletinin yükünü geniş ölçüde hafifletir. Fertlerin başaramayacağı büyük yatırımlarla, savunma ve eğitim işleriyle v.s. hakkıyla meşgul olmasını temin eder.

Toplum yararıyla sınırlı özel mülkiyet yine cemiyetin uyumunu ve üretim imkanlarının da en iyi şekilde kullanılmasını sağlar. Zarar doğması halinde veya devletin yüksek menfaatleri söz konusu olduğunda ise zulüm sınırına girmeden devlet özel mülkiyete el koyabilir.[8]

Halkın geçinme seviyesinin çok üstünde mülk edinilmesi ve onların muhtaç olduğu malların özel mülkiyet altında olup da faydalanmaya imkan bırakılmaması, İslâm'ın asla tanımadığı şeylerdendir.[9] Şüphesiz ki, bütün bu hususlarda kardeşlik ve sevgi duygularının gerilimleri azaltıp çatışmaları önleyeceği umulur.

1. Özel mülkiyetin elde edilmesi

Kapsamı hayli geniş olan özel mülkiyetin hududunu cemiyet menfaatiyle tayin ettikten sonra elde edilmesindeki meşruiyeti gerçekleştiren ilkelere göz atalım.

İslâm mülkiyetin temelinde öncelikle emeği arar. Sermaye ve toprak gibi diğer üretim faktörlerinin de ürünlerinin ferde ait oluşu ancak onun emeğiyle desteklenmiş olmasıyla mümkündür: "İnsana kendi çalışmasından başka bir karşılık yoktur. Onun emeği yakında kendisine gösterilecektir" (Necm, 53/39). Emek kazanç ve mülkiyetin en önemli faktörüdür.[10]

Sermayeden elde edilen semerenin meşrûiyeti, temelinde yatan veya sonradan kendisine eklenen emek unsuruyla sağlanır. Fert, cemiyetin ihtiyaç duyduğu bir mal veya hizmeti bu çerçeve içinde piyasaya sürerken gerçekten hak ettiği karşılığa malik olur. Bilindiği üzere sermayeye eklenen kafa veya kol emeği sanayi girişimlerinde ve ticârette kendini gösterir ve kâr ismiyle müteşebbis veya tüccara bir mükâfat bırakır. Cemiyetin ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetin piyasaya sürülmesi İslâm'da meşru kazanç yolu olmalıdır.[11]

[8] Peygamberimiz muhacirleri ensârın mallarına geçici olarak ortak kılması bunun için bir örnektir. Ebû Saîd Hudrî'nin rivayetinde, "biz seferde iken Peygamberimiz şöyle buyurdular: Kimin yanında fazla azık varsa, onu azığı olmayana versin! Ve malların çeşitlerini saymaya başladılar. Biz, ancak kendimize yetebilecek mal kaldığını zannedinceye kadar saymaya devam ettiler" Gerek Peygamberimiz'in, gerek halifelerin bu yönde yaptıkları çoktur: Ebû Zehra, 1966, 59. Meselâ Hz. Ömer'in bir kıtlık yılında servetlerin çoğunu devletleştirdiğini kaydedebiliriz: Ebu's-Suûd, s. 94.

[9] Kutub, s. 180.

[10] "Hiç kimse kendi el emeğinin ürününden daha hayırlı bir şey yememiştir": Buhârî, Büyû', 15.

[11] Nisa, 4/29

Toprağa eklenen emek de mutlak olmamakla beraber bir mülkiyetin sebebidir ki, bu klâsik fıkıhta toprağı ihyânın mülkiyet hakkını gerektirmiş olması şeklinde ifade edilir.[12] Bütün bunlar ferdî mülkiyetin en esaslı kısmını kapsarlar.

"Mülkiyetin esas sebebi emektir" derken İslâm'ın cemiyet düzeninden haberdar olanlar bunun miras mülkiyetine mani olmayacağını bilirler. Çünkü İslâm cemiyet düzeninin en küçük birimi ailedir. İçtimâî dayanışmayı en küçük birimden başlatan İslâm bunu aile içersinde paylaştırır. Bunu yaparken de servetin belirli ellerde toplanmasını önleyici ve nimetin külfete göre olmasını gerektirici ilkelerle hareket eder: (Nisa, 4/9, 11-12, 19, 33, 176; Enfâl, 8/75). İslâm miras sistemi, mülkiyeti sürekli olarak küçültme, daha çok kişiye yayma eğilimini getirmiştir.

Bunların dışında savaşlarda elde edilen ganimetin beşte dördü gazilerin mülküdür. (Enfâl, 8/41). İslâm'ın içtimaî dayanışmayı sağlamak için teşvik ettiği infâk, hediye, bağış (Bakara, 2/215; Tevbe, 9/121; Nahl, 16/90; İsra, 17/29; Furkan, 25/67), vs.de önemsiz derecede mülkiyet sebeplerinden saymak mümkündür. Yalnız rüşvete kayma tehlikesi bulunduğundan devlet memurunun hediye alması kesinlikle yasaklanmıştır.[13]

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Kazanç ve mülkiyetin hemen bütün fonksiyonlarında emeğin yegâne bağımsız değişken veya bağımsız değişkenlerin biri olması, çalışmadan kazanmayı ve tabiî servetleri ferdî mülkiyet altına almayı engellediği gibi servetin belirli ellerde toplanmasını ve ferdî mülkiyetin cemiyet aleyhine büyümesini de önemli ölçüde engeller.

2. Meşru olmayan özel mülkiyet

Yukarıda İslâm'ın kazanç ve mülkiyetin temelinde emeği aradığını belirtmiş ve bu hususun istisnalarını da göstermiştik. Bunların dışında temelinde emek olmayan mülkiyetin meşru olmadığına hükmedilebilir.

Bir başkasının meşru yoldan elde ettiği kazanca ve mülke tecavüz İslâm'ın kesinlikle yasakladığı ve ağır müeyyide koyduğu bir davranıştır. Meşru bir gayret sarfetmeyerek başkasının emeği ile oluşan bir mal veya hizmeti elde etmek veya kullanmak, hakkı sahibine vermemek, gasb ve hırsızlık, İslâm'ın gerçekten hakedilmiş ferdî mülkiyetin dokunulmazlığı, dolayısıyla cemiyetin düzenini sağlamak gayesiyle kat'i surette menettiği mülkiyet elde etme yollarıdır. (Nisa, 4/2, 6, 10; Mâide, 5/38; En'am, 6/152; İsra, 17/34).

Alışverişte hile yaparak kazancı arttırma yolunun yasaklanması da İslâm ahlâkının iktisadî hayatı çerçevelemesidir: "Ölçtüğünüz vakit tam olarak ölçün ve

[12] Bu sonuca Peygamberimizin şu hadisi kaynak olmuştur: "Sahipsiz bir toprağı imar eden kimse onun üzerinde herkesten daha çok hak sahibidir": Buhârî, Hars, 15.

[13] Buhârî, Hibe, 17; Hamidullah, II, 1043.

doğru teraziyle tartın. Bu, hem daha hayırlıdır, hem sonuç itibariyle daha güzeldir" (İsra, 17/35 ve Hud, 11/84-5; Şuâra, 26/181-3; Rahman, 55/7-9; Tatfif, 83/1-6).

Alışverişin karşılıklı dürüstlükle gerçekleşmesi gerekir.[14] İhtikâr (karaborsacılık) da İslâm'ın hoş görmediği kazanç yollarındandır: Yüksek talep karşısında arzı sabit tutarak fiyat yükseltmeyi ifade eden ihtikâr, cemiyetin zararına ferde menfaat sağladığından İslâm'ın hoş göremeyeceği bir şeydir. Şurası muhakkak ki, bu tarz faaliyetlerle sun'i fiyat yükselişlerine sebep olmak her ne suretle olursa olsun İslâm tarafından menedilmiştir.[15]

Kazanılmasında emek unsuru olmadığı gibi, servetin bir anda birkaç kişinin elinde toplanması ve kaybedenin çok defa alışkanlık suretiyle telâfisi zor zararlara maruz kalması başta olmak üzere içtimaî birçok arızaları bünyesinde barındıran kumar da İslâm'ın kabul edemeyeceği bir şeydir. Kur'an-ı Kerim bu konuda kesin bir tavır takınmıştır (Mâide, 5/91).

Daha önce belirttiğimiz gibi, rüşvetin her türlüsü yasaklanmıştır. O haksız bir kazanç olduğu gibi, karşılığında da haksızlıklar bulunacaktır: "Mallarınızı aranızda haksız bahanelerle yemeyin ve bile bile insanların mallarından bir kısmını günahı gerektiren suretlerde yemek için hüküm yetkisini haiz olanlara rüşvet olarak vermeyin" (Bakara, 2/188).

Faiz, emeksiz kazancın en önemli kısmını kapsar. O servetin emek katılmadan çoğalmasını ifade eder. Üstelik sermayenin belli ellerde birikmesini sağlar, içtimaî kutuplaşmayı hızlandırır. Faize en çok yöneltilen tenkitlerden birine göre önceleri faizle borç talebi istihlâk için vukubuluyordu. Bundan dolayı faizle borç para alanlar peşinen ihtiyaç sahibi kimselerdi. Bunlar üstelik fahiş faiz yükünün altına girince hiç de tasvib edilir bir manzara ile karşılaşılmıyordu. Fakat Sanayi Devriminden sonra çok kere faizle borç talebi üretim için gerçekleşmektedir. Ortada ezilen yoktur. Böyle bir kredileşme, sermaye birikimi, dolayısıyla iktisadî kalkınma için gereklidir.

Öyle anlaşılıyor ki, bugün geçerli olan iktisat düzeni olan kapitalizmin sermayeye ve onun verimliliğine dayanması faizi vazgeçilmeyecek bir unsur yapmıştır; faiz sermayenin emekle desteklenmemiş halinin sırf zamanla kazandığı verimdir. Faizin bu düzenden çekilmesi kapitalizmin dayanak noktasının yıkılmasıdır. Ne var ki, günümüzde vukubulan işsizlik ve grevler gibi sürekli patlamalar şeklinde belirtilerine rastlanan talep üretim dengesizliğinin müsebbibi de faizdir. Tüketim tavanını zorlayan üretim tarzının temelinde dengesiz sermaye

[14] "Alıcı ve satıcı birbirlerinden ayrılmadıkça muhayyerdirler. Eğer doğru söylerler ve açık olurlarsa alım satımlarında bereket olur. Gizlerler, yalan söylerlerse alım satımlarının bereketi yok olur": Buhârî, Büyû', 19.

[15] Ebû Mesleme Resulullah'tan naklediyor: "Müslümanlara pahalılığı doğurmak için karaborsacılık yapan kimse hatadadır. Muhakkak ki o, Allah'ın zimmetinden çıkmıştır": Müslim, Musâkât, 120, 130.

birikimi, onun da temelinde faiz vardır. Şimdilik şu kadarını söyleyelim, faizi kapitalist düzenden almak onun temel direğini yıkmak, İslâm düzenine sokmak ise çarklarının arasına taş koymaktır ve İslâm faizin her nevinin (bütün bunları ribâ içine alır) servet ve mülkiyet sebebi olmasını reddetmiştir (Bakara, 2/275-6, 278-9; Nisa, 4/160-1; Rûm, 30/39)[16]

C. KAMU MÜLKİYETİ

İslâm'da özel mülkiyetin çerçevesini toplum çıkarları çizmektedir. Toplumun menfaati gerektirdiği zaman özel mülkiyete müdahale edilebilir. Nitekim Hz.Peygamber'in muhacirleri ensârın mallarına geçici olarak ortak kılması ve bir seferde fazla gıda maddelerini askerler arasında dağıttırması buna örnek olarak verilebilir. Yine bu ilke Mecelle'ye "Zarâr-ı 'âmm'ı def' içün zarâr-ı has ihtiyar olunur" (madde, 26) gibi maddeler şeklinde yansımıştır. Özel mülkiyetin sınırlarını cemiyet çıkarı ile belirleyip, bunun meşru olan ve olmayan yollarını belirttikten sonra özel mülkiyet altına alınamayacak olan ve umumun (yahut onun temsilcisi olan devletin) hakkı olan servetleri açıklamaya çalışalım.

1. Enerji ve tabiî kaynaklar

Bunların meydana gelmesinde insan emeğinin hiçbir rolü olmadığı gibi, zaruri şeyler olduklarından ferdî mülkiyet altına alınmaları cemiyetin zararınadır. Zaruret dereceleri zamana göre değişebilir ve burada esas olan umumî mülkiyetin nüfuzu azalabilir ve çoğalabilir.[17]

2. Gelirleri üretim sırasında sarf edilen emekle uyumlu olmayan zenginlikler

Birinci grupta insan emeğinin hiç bir rolü yoktu. Bunda ise emek az da olsa işe karışıyor. Meselâ madenler burada ele alınabilir.[18] Günümüzde zarurilik sıfa-

[16] Ayrıca bkz. Buhârî, Büyû', 54, 76, 79

[17] Hz.Peygamberin "İnsanlar üç şeyde ortaktır; su, bitki, ateş" buyurduğunu hatırlarsak doğal yeraltı ve yerüstü suları, ihyâ edilmemiş boş topraklar, emeğin rolü olmadan meydana gelen ormanlar, otlaklar bütün enerji kaynakları devletin mülkü olabilir ve insanlar bunlardan ortaklaşa faydalanabilirler. Ebû Dâvûd, İcâre, 3477; Zaruri olan şeylerde umumî mülkiyet esas olmalıdır. Kutub, bu zaruretin zamanla kayıtlı olmadığını söyledikten sonra zamanımızda maden ocakları, petrol kuyuları, içme suları, elektrik tesisleri, nakil vasıtaları, av sahaları gibi umumî gelir kaynaklarının devletleştirilmesinin gerektiğini belirtiyor ve bunların külfetleri nispetince satılabileceğini, kiraya verilebileceğini ilâve ediyor: s. 302.

[18] Öncelikle madenlerdeki devlet hakkı "define ve maden filizlerinde beşte bir vardır"hadisiyle tahakkuk eder. Bu bir defada çıkarılan define ve madenlerin beşte birinin devlet hazinesine gitmesini gerektirdi-

tını haiz petrol, kömür gibi madenlerin özel mülkiyet altında bulunması cemiyete zarar veriyor ve aşırı zenginlerin türemesine, cemiyet düzeninin dengeli yürümemesine yol açıyorsa İslâm'da zarar vermek ve zarara uğramak olmadığına[19] göre ve "Ta ki, bu servet içinde sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir devlet olmasın" (Haşr, 59/7) âyeti gereğince, İslâm devletinin duruma müdahale etmesi gerekir.

İslâm hukuk mezhepleri madenlerin mülkiyeti konusunda değişik görüşlere sahiplerdir. Mâlikî mezhebinde bütün madenler devletindir. Bazı Mâlikî fakihleri ise özel mülk olmayan topraktan çıkan madenlerin devletleştirilebileceğini söylerler. Diğer mezhepler de devlet hazinesinin payı konusunda değişik görüşlere sahiptirler. Hanbelî mezhebine göre hususî mülkiyet altında olmayan yerde bulunan madenler hazinenindir. Bunları bulanlara emeklerinin karşılığı verilir. Maden cevher ve filizleri hakkında Hanefî mezhebindeki kanâat bunların beşte birinin hazineye ait olmasıdır. Mülkiyet altında olmayan yerde bulunmuşsa beşte biri mülk sahibinindir. Şafiî'ye göre madenler toprağa tabidir. Toprak mülkiyet altında ise madenler mülk sahibinin, değilse devletindir.[20]

Yukardaki görüşler İslâm'ın mülkiyet için gerekli gördüğü emek, cemiyet menfaatine ters düşmeme ve servetin belirli şahıslarda toplanmaması gibi esaslar dahilinde zaman ve mekân farklılaşmalarına göre değişen çeşitlilikler arzediyor. Devrimizi göz önüne alacak olursak; özellikle petrol gibi madenlerin devlete ait olması gerektiği görüşünü kabul edebiliriz.[21]

3. Enfâl

Umumiyetle enfâl savaşta düşmandan alınan ganimetlere denmiştir. Aynı adı taşıyan surenin ilk âyetinde: "Sana enfâlden soruyorlar, de ki, enfâl Allah ve Resûlü'nündür" (Enfâl, 8/1), buyrulmuştur. Buna göre savaşta alınan ganimetler üzerinde devletin umumî bir hakkı vardır. Bundan sonraki başka bir âyette bu hüküm hususileştirilmiş ve devletin hissesi normal hallerde beşte bir olarak tesbit

ği gibi, fertler tarafından işletilen maden ocaklarından ferdî mülkiyet altına alınması cemiyete zarar verebilecek madenler müstesna, senelik beşte bir vergi alınacağını da kaideleştirir. Buhârî, Zekât, 66.

19 "Başkalarına zarar vermek ve zarara zararla karşılık vermek yoktur": İbn Mâce, Ahkâm, 17; Malik, Akdiye, 31; İbn Hanbel, V, 327 hadis-i şerifi ve bundan çıkarılan diğer hukuk kaidelerinden birkaçı:"Zarar kadim olmaz" Mecelle, md.: 7, "Zarar izale olunur" Mecelle, md. 20, "Zarâr-ı âmmı def' içün zarâr-ı hâs ihtiyar olunur" Mecelle, md. 26, "Zarâr-ı eşedd, zarâr-ı ehaff ile izale olunur" Mecelle, md.27 vs.nitekim Hz.Peygamber iktâ' ettiği tuz madeninin bulunduğu bir toprağı ferdî mülkiyet altında olması kamuya zarar vereceği gerekçesiyle geri almıştı: Ebû Dâvûd, Harâc, 3064.

20 Ebû Zehra, 1966, 65-69.

21 Çağdaş müelliflerden Ebû Zehra'nın madenler hakkındaki son hükmü, İmam Ebû Hanife'nin "madeni bulan kimseye muayyen bir pay ayrılması gerekir" görüşü müstesna, bütün madenler devletin mülküdür, şeklinde özetlenebilir: Ebû Zehra, 1966, 70.

edilmiştir. (Enfâl, 8/41). Nitekim Hz. Ömer'in Irak topraklarının fethi esnasında doğabilecek zararları bertaraf etmek için ganimet (burada toprak) üzerinde devletin mutlak hakkını gerçekleştirdiğini görüyoruz. Bunun da geliri İslâm cemiyetine ve gazilere tahsis edilmiştir.

Maamafih toprağın ganimet sayılıp sayılmayacağı ihtilâflı bir konudur. Hicretten sonra müslümanların ilk fethettikleri toprak Hazret-i Peygamber'e (s.a.) verdikleri söze ihanet ettikleri zaman fetholunan Benû Nadîr toprağıdır. Menkul ganimetler müslümanların faydasına hasredilerek harcandı. Toprağa gelince Hz.Peygamber bunun dağıtımını yapmadı. Gelirleri fakirlere, öksüzlere ve düşkünlere tahsis olunmak kaydıyla Resûlüllah'ın emrinde bırakılmıştı. İşte Peygamberimiz ilk defa fetholunan bir toprağı kendi emrinde alıkoyarak mülkiyet yolu ile fertler arasında taksim etmemiş; aksine ancak intifa özelliği taşıyan bir dağıtıma tabi tutmuştur.[22]

Görüldüğü gibi yukarda sayılanlar enfâl kavramına girmeseler bile diğer ilkeler gereği olarak devlete ait olan mallar ve servetlerdir.

4. Fey'

Bu da ganimet mallarına verilen addır. Yalnız bu savaşsız, dolayısıyla emeksiz elde edildiği için hepsi Allah ve Resûlü'ne yani İslâm devletine aittir: "Allah'ın fethedilen ülkelerden Resûlü'ne verdiği fey' Allah'a; Resûlü'ne, yakınlıklara, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir" (Haşr, 59/7).

5. Toprak

Evvelce sahipsiz toprakların kamu mülkiyetinde olduğunu ve bu toprakları ihyâ ile üzerinde bir tür mülkiyet hakkının doğmuş olduğunu görmüştük. İslâm boş toprakları umumun faydasına açmak için onları işleyenleri üzerlerinde en fazla hak sahibi kılmış ve bunu işletme devam ettiği müddetçe geçerli saymıştır.

Toprağı ihyâ yoluyla ona sahip olma veya onun üzerinde en çok hak iddia edebilme ilkesi,[23] umumiyetle tasarruf hakkına sahip olma olarak yorumlanmıştır. Bunun yanında Hz. Ömer'in tatbikatında görüldüğü gibi fethedilen topraklarda mülkiyet (rakabe) devlete tanınarak tasarruf hakkı şahıslarda bırakılmıştır.

Toprağın kötü işletilmesi, hayatın sürdürülmesi için gerekli olan temel ihtiyaç maddeleri üretiminin azalmasına dolayısıyla topluma zarar verilmesine yol

[22] Hz. Ömer de Irak toprağı feth olunduğunda aynı yolu izlemişti. Hz. Ömer enfâlin menkul mallara ait olduğunu anlamıştır. Zira topraklar ganimet olmaz ve fakat kuvvet yoluyla ele geçirilip hüküm altında bulundurulur. Ebû Zehra, 1966, 71-79 arasından özetlenmiştir.

[23] Buhârî, Hars, 15.

açar. Bunu önlemek için toprak üzerinde devlet denetimi yoğunlaştırılmıştır. İhyâ etmiş olduğu toprağı üç yıl boş bırakanın elinden bu hak alınır. Görülüyor ki, bu tam ve mutlak bir mülkiyet değildir. Yalnız toprağını işleyen bir kimsenin elinden toprağının alınması lüzumsuz, hatta cemiyete zararlar yöneltebilecek mahiyettedir. Dolayısıyla İslâm hukukçuları devletin bu tip tasarruflarını tasvib etmemişlerdir.[24]

Müslüman olmayıp antlaşmayla İslâm devletine boyun eğen toprakların sahipleri mahsulleri üzerinden harâc vergisi verirler. Bu hususta aleyhlerine şartlar ağırlaştırılamaz, zulme uğratılmazlar.[25]

Sahipleri savaşla boyun eğen topraklar ise İslâm cemiyetinin menfaatinin ve adaletin gerektirdiği ilkeler dahilinde değişen durumlara tabidir. Umumiyetle mülkiyeti devlete ait olmak üzere sahiplerinin elinde kalır. Bu toprakların gelirleri de müslümanların hazinesi ile bunları elleri altında bulunduranlar arasında pay edilir.[26]

Bu sistem yani toprakta devlet mülkiyeti sistemi, İslâm'ın ilk yüzyılından XIX. yüzyılın ortalarına kadar İslâm ülkelerinde önceleri iktâ' sonraları da tımar ve (Hindistan bölgesinde) câgîr sistemi olarak genel bir kaide olarak yaşatılmıştır. Hatta Osmanlılar "Saban giren arz mîridir, tapu ile virilür"[27] kuralıyla özel mülkiyet altındaki topraklarda aletli ziraat yapılmaya başlanınca bu toprakların devlet mülkiyeti (rakabesi) altına alınmasını kabul etmişlerdir.

Burada dikkatimizi çekmesi gereken başka bir nokta da, bu dönemde tapunun aslında mülkiyet simgesi değil, devlete ait bir toprağın tasarruf hakkını gösteren bir belge olduğudur. Yani mülkiyet (rakabe) değil, tasarruf (daha doğru bir deyişle intifa yani kullanım) belgesidir.

Osmanlı ekonomisinin kapitalizm karşısında gerilemesinin önemli sebeplerinden birisi de bu mülkiyet anlayışının ve uygulamasının değişmesidir. XVIII. yüzyıldan itibaren tımar topraklarının mâlikâneleşmesi ve daha sonra da mülkleşmesi hem merkezi yönetimi zayıflatmış hem de eyalet ekonomilerini verimsizleştirmiştir. Tanzimat dönemindeki reformlar sırasında da Arâzi Kanunnamesi (1858) ile toprakta özel mülkiyet esas kabul edilmiş, yeni Medenî Kanun da (1926) toprakta özel mülkiyeti bir kural olarak benimsemiştir. Böylece İslâm, mülkiyet uygulamasının önemli kısmı tarihe karışmış, toprakların küçülerek ziraî optimalitenin bozulmasına yol açılmıştır.

Özetle; topraklar devletin rakabesi yani denetimi altındadır. Fertler ancak işlettikleri müddetçe bu topraklar üzerinde hak sahibidirler. Cemiyete bir zarar dön-

[24] Mevdûdî, 1972, 26.
[25] Ebû Zehra, 1966, 74; Mevdûdî, 1972, 28.
[26] Ebû Zehra, 1966, 74.
[27] Kanunname-i cedid, Süleymaniye Ktp. Esad, kit, 853, v. 11/a

mesi halinde devlet duruma müdahale etmelidir. Böyle bir zarar söz konusu olmadıkça müdahale edilemez.[28]

6. Umuma tahsis edilen mallar

Gayesi ve mahiyeti itibariyle tek şahsın inhisar ve istifadesinde toplanması mümkün olmayan ve umumun faydasına sunulan mallardır: Mabetler, mektepler, yollar, su kanalları ve bilumum faydası cemiycte tahsis olunmuş şeyler. İslâm cemiyet düzeninin en mükemmel teşkilâtlarından biri olan vakıflar da bu kısımda incelenebilir.[29]

7. Vergi

Özel mülkiyet altında olan servetlerin bir kısmı (şartlara göre nisbet değişebilir) cemiyete hasredilmiştir. Bunlar vergi veya çeşitli ödemeler şeklinde devlete veya topluma intikal ederler.

8. Zaruret hali

Zaruret hallerinde ferdî mülkiyete geçici olarak yeni sınırlar konabilir.[30] Savaş, isyan gibi olağanüstü hallerde devlet mal sahiplerinden hazineye katkıda bulunmalarını isteyebilir. Alimler, müslümanların bir ihtiyacı ortaya çıktığında zenginlerin (zekâttan başka) o ihtiyacı gidermek için gerekli harcamalarda bulunmaları gerektiği görüşündedirler. Burada zekâtta olduğu gibi belirli bir nisbet söz konusu değildir. Nisbeti tayin eden zarurettir.[31]

Yine adil olmayan bir gelir ve servet dağılımıyla karşılaşan İslâm devletinin bunu bertaraf etmek, zararı gidermek için müdahale etmesi gerekir.[32]

Görüldüğü gibi İslâm'ın mülkiyet anlayışı ve uygulaması manevi, sosyal ve iktisadî yönlere sahip olup İslâmi sistem içinde belli bir bütünlüğü aksettirmektedir. Mülkiyet konusunda emeği en önemli unsur kabul eden İslâm kurduğu ahlâkî-iktisadî nizamla âdil gelir dağılımı ve servetin yaygın bölüşümünü gerçekleştirmek istemiş ve devlete etkin bir denetim görevi yüklemiştir.

28 Daha fazla bilgi için bkz. IV. Bölüm.

29 Ebû Zehra, 1966, 45.

30 Meselâ Medine'ye hicretten sonra ensâr ile muhacirler arasında bir kardeşlik kurulmuş, muhacirlere ensârın bir kısım malları verilmiş, kazançları ortak kılınmıştı. Hatta Hz.Peygamber de bu şekilde bir hurmalığa sahip olmuştu. Hayber'in fethinden sonra bu malların eski sahiplerine geri verildiğini biliyoruz. Müslim, Cihad, 70.

31 Abdurrasûl, 1968, 110.

32 Aynı eser, s. 111.

II. ÜRETİM ve TÜKETİM

Üretim insanların ihtiyaçlarını gidermek için yani mal ve hizmet elde etmek için yaptıkları her türlü faaliyetlerdir. Mal ve hizmetlerin ihtiyaç sahiplerine şu veya bu yolla aktarılması dağıtım, bu mal ve hizmetlerin ihtiyaçları gidermesine ise tüketim denir. O halde üretim faaliyeti ihtiyaçları giderecek olan mal ve hizmetlerin elde edilmesi, tüketime hazır hale getirilmesidir. Burada tüketimin üretim faaliyetinin hedefi olduğu sonucunu çıkarıyoruz. Bu yüzden öncelikle üretim ile tüketimi birbirine bağlayan ihtiyaç kavramını ele almak gerekmektedir.

A. İHTİYAÇ

İnsanlar hayatlarını sürdürmek zorundadırlar. Bunun için ihtiyaçlarını giderecek mal ve hizmetler üretirler. İhtiyaç kavramı kültürlere göre temelden farklı özellikler taşımaktadır. Bu özellikler öngörülen üretim tarzlarının da temelden farklı olmasına yol açmaktadır. İslâm ve Batı iktisatlarında ihtiyaç kavramına farklı açılardan yaklaşılmaktadır. Bu yüzden üretim tarzları da temelden farklılaşmaktadır.

İhtiyaç kavramının Batı iktisat düşüncesi içerisinde çelişkili bir mahiyeti vardır. Bu çelişkinin esası kapitalist iktisadın, ihtiyaçları sınırsız olarak kabul ederken, ihtiyacın temelini oluşturduğu talep çizgisine bir sınır çizmesidir.

İktisatçılar ihtiyaçları çeşitli şekillerde sınıflandırırlar: Zorunlu, kültürel ve lüks ihtiyaçlar gibi. Neyin zorunlu, neyin kültürel ve neyin lüks ihtiyaç olduğu da zamana ve mekana göre değişir. Aslında, daha sonra açıklayacağımız gibi, ihtiyaç kavramı bütün iktisadî kavramlar gibi kültür çevrelerine göre farklılık arzeder.

Zorunlu ihtiyaçlar insanların hayatlarını sürdürebilmek için gidermek zorunda oldukları, beslenme, giyinme ve barınma gibi ihtiyaçlarıdır. Bundan sonra, eğitim, kültür, spor gibi ihtiyaçlar gelir. Bu tür ihtiyaçlarını da karşılayan insanlar özel otomobil, video, DVD gibi lüks ihtiyaçlarını tatmine yönelebilirler. Görüldüğü gibi burada ihtiyaç ferdî bir mesele olarak ele alınmaktadır. Oysa

İslâm'ın bunu daha geniş bir zeminde sosyal açıdan ele aldığını biliyoruz. Yani bir toplumda zorunlu ihtiyaçlarını gideremeyen insanlar varken, başkaları ikinci derecedeki ihtiyaçlarını gideremezler.

İhtiyaçlarımızı gideren şeyler çeşitli mal ve hizmetlerdir. Ancak bu mal ve hizmetlerin sınırlı oluşu 'iktisadî mesele'nin doğmasına yol açmıştır. Bu yüzden üretim, dağıtım ve tüketim faaliyetleri bu sınırlı mal ve hizmetlerle ihtiyaçlar arasındaki dengenin sağlanması amacını güderler.

Bu temel iktisadî faaliyetler bazı genel eğilimler taşımakla birlikte kültür ve inanç sistemleri tarafından yönlendirilirler. Genelde Batılı iktisatçılar insanın ihtiyaçlarıyla bu ihtiyaçları giderecek mal ve hizmetler arasında bir uyumsuzluk ve bir gerginlik olduğu noktasından hareket ederler. Özellikle neoklasik yaklaşımı benimseyenler iktisat ilmini "kıt kaynakların sınırsız olan ihtiyaçlar arasında bölüştürmenin ilmidir" diye tarif ediyorlar. Bu tarif çağdaş kapitalizmin bir özetini vermektedir. Zira kapitalist üretim tarzı sınırsız farzedilen ihtiyaçlara göre kurulmuştur. Kıt kaynaklar arz, sonsuz ihtiyaçlar talep cephesini oluştururlar. Görüldüğü gibi Batılı iktisatçılar ihtiyaçları sonsuz olarak kabul ediyorlar. Oysa yine onlar temelinde ihtiyaç kavramının bulunduğu talep unsuruna bir sınır çekiyorlar yani ihtiyaçların da sınırı olduğunu zımnen kabul etmiş oluyorlar.

İslâm, genel bir eğilim olarak, kanaat duygusunu öngörmüştür. Bu özellikle ihtiyaçlar önünde bir engel teşkil eder. Yine İslâm'ın getirdiği lüks ve israf yasakları ihtiyaçlar konusunda belli aralıklar içinde bir benzeşme sağlar. Bir başka deyişle toplumun genel yapısının üzerindeki lüks ihtiyaçlar devreden çıkar, zorunlu ve kültürel ihtiyaçlarda bir yakınlaşma sağlanır.

İhtiyaçlar tatmin edildikçe şiddetlerini kaybettikleri için de sınırsız değildirler. Ortalama bir insanı ele alacak olursak, ihtiyaç ve arzu ayrımını yapmak gerekecektir. Yine ortalama bir insanın ihtiyaçları sınırlı, arzuları ise sınırsızdır. O halde ihtiyaç fizyolojik, arzu ise psikolojik bir özellik taşır. Meselâ; gıda maddelerine olan ihtiyacımız kısa dönemde midenin kapasitesi ile sınırlıdır. İhtiyaç duyulan bir malın tüketilmesiyle elde edilen fayda (mal ve hizmetlerin ihtiyaçları giderme özelliği) yahut tatmin tüketimin devamı halinde bir noktada sıfır ve sonra menfi olacaktır. Sözgelimi bir adet portakalı tüketmekle bir fayda elde ederiz. İkinci birimi tüketince bir öncekine nazaran daha az fayda elde edeceğiz. Üçüncü birimi tüketmekle tüketmemek arasında bir fark yoktur. Nihayet dördüncü birimde fayda menfi olacaktır; yani midemiz bozulacaktır. O halde tüketme ile tüketmemenin eşit olduğu birim kısa dönemde ihtiyacın tavanını meydana getirir. Bu noktadan sonraki birimler ihtiyaç tavanını zorlar yani ferdin sağlığı bozulur.

Bu anlatılanlar ihtiyaçların sonsuzluğunu savunan marjinalistler tarafından azalan marjinal fayda kanunu şeklinde ifade edilmiş ve talep nazariyesine temel yapılmıştır. Görüldüğü gibi bizzat neoklasikler ihtiyacın sınırlı olduğunu savunu-

yorlar. Aradaki açık çelişki, tarifte kastedilenin uzun dönemdeki ihtiyaç olduğu şeklinde yorumlamakla çözülecek gibi değildir. Zira çağdaş kapitalist iktisatçılar uzun dönem talep eğrisini de azalan marjinal faydaya uygun olarak sağ aşağıya doğru eğilimli olarak çizerler. Yani talep edilen miktarlar arttıkça tatmin ve fayda azalır ve bir noktadan sonra negatife döner.

İhtiyaçlarımızın çok çeşitli olduğunu ve dolayısıyla iktisadın bir tercihler meselesi olduğunu inkâr etmiyoruz. Ancak ihtiyaçların sonsuz olarak kabul edilmesinin bir iktisat siyaseti meselesi olduğunu düşünüyoruz. Yani üretim yapısı o şekilde kurulmuştur ki ihtiyaçtaki dolayısıyla talepteki tıkanma bu yapıyı yıkabilir. Bunun için talebi sürekli olarak diri tutmak ve yeni yeni ihtiyaçlar yaratmak gerekmektedir. Kapitalizm bunun için insan tabiatındaki arzuların, ihtirasların ve başkalarından farklı olma duygusunun sonsuzluğunu hazır olarak bulmuştur.

Oysa kanaat gibi sübjektif ve çeşitli sosyal dayanışma kurumları gibi objektif tedbirlerle insanın fıtrî olan arzularına, ihtiraslarına bir sınır konabilir ve ona manevî tatminin sonsuzluğu açılabilir. Maddî tatminin sınırlılığı karşısında arzuların sınırsızlığı insanı ruhî-manevî bir çıkmaza sokarken manevî tatminin sınırsızlığı bu tür buhranların sebebini ortadan kaldırır.

Öte yandan "kıt kaynaklar" iddiasına rağmen "sınırsız ihtiyaçlara" göre üreten kapitalist sistem kaynakları alabildiğine israf eder. Oysa israf fikrinin olmadığı bir toplum kaynakları verimli olarak kullanır. Yine toplum ihtiyaçlarını öncelikle zaruretler tayin eder. İslâm, kaynaklarla ihtiyaçlar arasındaki ilişkileri esasta israfın bertaraf edilmesi gereği açısından düzenler.

B. ÜRETİM TARZI

Üretimi insanların ihtiyaçlarını gidermek için yaptıkları her türlü faaliyet olarak tanımlamıştık. O halde üretimin sınırlı olan ihtiyaçlara göre yapılması gereği ortaya çıkacaktır. İsraf yasağı temeli üzerinde oluşan üretim tarzı devlete tabi olanların beslenme, barınma, giyinme, ulaşım ihtiyaçlarını yeterli olarak karşılamak hedefine yöneliktir. Bir başka deyişle söz konusu üretim tarzında ilk saik ihtiyaçtır; dolayısıyla tüketimdir. O halde İslâm ekonomisi bir ihtiyaç ekonomisidir ve İslâm üretim tarzını tüketim-üretim-tüketim formülüyle özetleyebiliriz.

Çağdaş kapitalist sistemde ise kitlevî üretim söz konusudur. Dolayısıyla bu üretim tarzını şu şekilde özetlemek mümkündür: üretim-tüketim-üretim. Yani tüketimin saiki üretimdir. Üretim yapıldığı için insanlar tüketmek zorundadırlar. Tüketim, sınırsız arzular var oldukça cazip pazarlama ve reklam faaliyetleriyle sürekli olarak kamçılanır. Özellikle bencillik ve cinsellik bu amaç yolunda istismar edilir. Böylece ihtiyaçlar üretimin peşinde koşar. Talepteki bir duraklama veya tıkanma ürünlerin satılamaması, fabrikaların kapanma tehlikesi ile karşı kar-

şıya kalması, kitlevî işsizliğin, iktisadî yapının ağır bir buhran içcrsine girmesi demektir.

Bunun yanında sürekli artırılan ihtiyaçlar ve dolayısıyla talep doygunluk noktasına yaklaşmış olduğundan ve arzın nisbî olarak yetersizliğine yol açtığından potansiyel bir enflasyon ortamı mevcuttur. İşte böyle bir ortamda talcbin şu veya bu şekilde azalması enflasyonla birlikte bir durgunluk ve işsizlik meydana getirmektedir. Stagflasyon denen bu bunalım özellikle 1973 petrol buhranından sonra varlığını sürdürmektedir.

Bu yüksek talep ve kitlevî üretim süreci içinde gerçek ihtiyaçların oluşturduğu tavan paramparça olmuştur. Fazla yemekten mide fesadına uğrayan kişi gibi Batı toplumu da fazla tüketmekten uzvî-ruhî fesada uğramıştır. Maddî tatminine sınır koyamayan insan ümitsizliğe düşüyor. Kapitalist toplumun maddî tatminin menfi fayda yaratan bölgesinde denge aramasıyla ortaya çıkan hayal kırıklığı (disillusion) hayatı biteviyeleştiriyor. Bunun yanında, hem Batı hem de dünya içindeki gelir bölüşümü daha da bozuluyor. İhtişam ile sefalct, aşırı beslcnmeden ölüm ile açlıktan ölüm biraradadır. Varoluşçu fclsefeden hippilere uzanan çizgi yüksek maddî tatminc rağmen Batı insanının mutluluk arayışlarıdır.

Daha Sanayi Devrimi'nin başlangıcından beri kapitalist sistem kendi ürettiklerini tüketecek durumda değildi. Burjuvazi bunun yol açtığı buhranları bertaraf edebilmek için birkaç yola sahipti: yeni pazarlar elde etmek veya eski pazarları eskisinden daha çok sömürmek. Yani daha yoğun ve daha tahripkâr buhranlar hazırlamak ve buhranları önleyen araçları zayıflatmak.[33]

Maamafih dış pazarlara yönelik sömürgecilik hareketleri direnişlerle karşılaşınca Batı Kapitalizmi bir yandan sömürülen milletlerin kendi sanayilerini kurmalarını önlerken, diğer taraftan iç tüketimi arttırmanın yollarını aradılar. Pazarlama, reklamcılık gibi işletme iktisadı dallarının gelişmesi bu ihtiyacın neticesidir. Günümüzde milletlerarası piyasa arenasındaki sömürü, hammadde-mamul madde bağlantısından ziyade hakim sanayiler-tabi sanayiler bağlantısındadır. Yani Batı kapitalizmi belli bir ölçüde sömürdükleri ülkelerin kendi sanayilerini kurmalarını müsamaha ile karşılamaktadır ve hatta buna yardımcı olmaktadır, bir üst teknolojiye sahip sanayii kendisine bırakmak şartıyla...

"Az gelişmiş" denen bu tabi sanayilere sahip ülkelerin halkı da, bu sanayi mamulatının bolluğu karşısında içinde bulundukları milletlerarası sömürü ilişkilerinin farkına bile varamazlar. Onlar ancak dün ile bugünü mukayese ederler. Bu ülkelerde tüketim, özellikle gösteriş tüketimi artar. İnsanlar gerçek ihtiyaçlarını ikinci plana atarlar. Gıdalarından keserek para biriktirip özel araba sevdasına düşerler. Bunlar için mesken ihtiyacı da ikinci plana atılmıştır. Bu tâbi-sınaîleşme

[33] Laski, 1971, 127.

fiyatları başdöndürücü bir süratle yükseltir. Sanayi maddeleri arzıyla talebi arasındaki ortaya çıkan yüksek fiyat gerilimi ülke çapında topyekûn fiyatları yukarlara çeken bir helezon oluşturur. Sanayi işçileri yüksek ücretler alırlar, sanayi ürünlerinin kârları gerçek ihtiyaçlara cevap veren, meselâ gıda ürünlerinin üreticilerine sağladığı kârların yanında astronomik sayılırlar.

Tüketim sanayilerinin sağladığı kârları azaltma, lüks üretimi bertaraf etme, kitle tüketimine dönük sanayilere meselâ, mesken üretimi, uzun mesafelerde demiryolu, kısa mesafelerde otobüs, metro vs. ulaşımını (kitle ulaşımı) sağlama gibi köklü tedbirler satın alma gücünü gerçek ihtiyaçlara çeviren ve üretici güçleri yüksek teknolojiye uygulayan sanayilere yönelten tedbirlerdir. Devletin üretim, dağıtım ve tüketim faaliyetine yönetici ve yöneltici olarak katılması fiyat istikrarını da sağlayacaktır. Aşırı ve gereksiz tüketimde harcanan potansiyel yararlı üretime intikal edecektir. Ancak bunlar bir geçiş döneminin tedbirleri olabilirler.

Öte yandan Marksist üretim tarzı kavramının iki unsuru vardır: üretim güçleri (emek, toprak, hammaddeler ve üretim araçları) ile üretim (mülkiyet) ilişkileri. Bu iki unsur alt yapıyı oluştururlar. Üretim güçlerindeki (teknolojik) gelişme süregelen üretim ilişkileriyle zıtlaşır. Gelişen sınıf bu zıtlaşmayı giderebilirse yani üretim ilişkilerini üretim güçlerindeki gelişmeye uydurabilirse toplumun üst yapısı (kurumlar, ideoloji) yeni biçimler alarak toplum yeni bir üretim tarzına geçecektir; üretim araçlarının mülkiyeti kamulaştırıldığından sosyalist üretim tarzına. Kapıtalist üretimin sâiki kâr, marksist-sosyalist üretimin ise sosyal hizmettir. Yani bu tip sosyalizmde üretim ve sanayiin yapısı kâr saikine göre değil bürokrasinin tesbit ettiği sosyal ihtiyaçlara göre oluşacaktır. Kapitalist sistemin öngördüğü toplum modeli "tüketim toplumu"dur, yani sınırsız miktar ve çeşitte tüketen toplum.

Kapitalizmin bir türevi olan Marksizmin uygulandığı ülkelerde de kitlevî üretimin yerini kuyruklar almıştı. Yani merkezi emir ve kumanda heyetinin "planladığı" üretim söz konusuydu. Kapitalist sistemdeki tekelci piyasanın yerini marksist sistemde merkezî planlama almıştır. Oysa Kapitalizm sınırsız miktar ve çeşitte tüketen tüketim toplumunu model olarak alırken marksist sosyalizmin hedef olarak aldığı sınırsız bolluk, 'komünizmin nihaî safhası' da tüketim toplumundan başka bir şey değildir. Bu olgu Batı maddeciliğinin tabiî bir sonucudur. İslâm ise üretimin gerçek ihtiyaçların yönlendirdiği piyasa ortamında yapılmasını öngörür.

Bu noktada İslâm'ın gayesinin mevcut düzeni açıklamak olmadığını belirtelim. Marksizmin nazariyesi hemen tamamen kapitalist sistemi açıklamak olduğu için antitez hüviyetinden kurtulamamış, fert kapitalizminin yerine devlet kapitalizmini, burjuvazinin yerine bürokrasiyi oturtmuştur. Bundan da trajiği komünizm yolunda olduğunu iddia eden sosyalist toplumların, üretim tarzı ve daha önemlisi tüketim amacı açısından, kapitalist modelin dışında olmamasıdır. Tüketim toplumu modeli marksist teoride komünizmin sınırsız üretim safhasına bir karşılık olduğu gibi, tatbikatta komünist ülkeler kitlevî üretim ve tüketim yollarını aramaktadırlar.

C. TÜKETİM

Tüketimi insanın ihtiyaçlarını gidermesi olarak tarif etmiştik. Bu ihtiyaçların başında beslenme, giyinme, barınma, ulaşım ve öğretim-eğitim gelir. Kişiler bu mal ve hizmetleri tüketerek hayatlarını kaliteli bir şekilde sürdürebilirler. Kişilerin buna gücü yetmezse devletin bu ihtiyaçları tatmin etmesi gerekir. Bencillik, lüks ve cinsellik gibi saiklerle ihtiyaçları ve tüketimi arttırmak düşüncesi "İslâm iktisadı"na yabancıdır.

Kapitalizm tüketim hırsı sınırsız bir insan tipi yaratmıştır. İslâmî üretim tarzının hedefi insanın içindeki sonsuz maddî tatmin eğilimini manevî sahaya döndürmekle birlikte tüketim ihtiyaçlarını gidermektir.

Tüketim meselesi aynı zamanda bir kültür ve medeniyet meselesidir. Batı medeniyeti iktisadî refahı tüketim seviyesiyle ve kişinin tatminine uğraştığı arzularının çokluğuyla ölçer. İslâm sistemi ise iktisadî refahı iktisadî ahlâka bağlar. Bir müslümanın tüketim sahasında göz önünde tutacağı başlıca esaslar haramdan kaçınma, helalinden tüketme, temizlik, aşırılıklardan (israf ve cimrilikten) kaçınma, sağlık, çevre gibi hususlardır.

İslâm toplumunda halkın ihtiyaçlarını gidermeye yetecek gelir elde etmeleri esastır. Bu vakıa ve tüketime hem çeşit hem de miktar olarak sınırlar konması tüketim kredilerine yani taksitli satışlara olan ihtiyacı ortadan kaldırır. Yine tasarrufa ayrılabilecek bir gelir fazlası aşırı ve helâl olmayan tüketimden alıkonarak sosyal yatırımlara yöneltilir.

Kitlevî üretim kapitalist sistemin bir ürünüdür ve kapitalist iktisadî kalkınma modelleri tüketim eğilimini yükseltmeye yöneliktir. Bu yaklaşım ise hem kaynak israfına hem de tüketimde israfa yol açar. İslâm talebe cevap verecek bir üretim siyaseti öngörür. Yatırım harcamaları ve sermaye birikimi bu açıdan sınırlıdır. Yatırım hedefleri özellikle, ilmî gelişmelere, sosyal refaha ve savunma ihtiyaçlarına yönelik olmalıdır (Enfâl, 8/60).

İslâm toplumunun iktisadî gelişmesi öncelikle nüfus artışının belirlediği ihtiyaç artışına cevap verecek yeni üretim seviyesinin tutturulması gayesine yöneliktir. Toplumun sınırsız tüketim arzusunu israf sınırına girecek tarzda kamçılayan bir iktisadî gelişme ve büyüme modeli İslâm'a yabancıdır. İslâm toplumu bir tüketim toplumu olma gayesini taşımaz. Çünkü israf yasağı İslâm'ın temel ilkelerinden biridir (Araf, 7/31).

İslâm, toplumu bir tüketim çılgınlığı içersine atmak istemez. Yeryüzü kaynaklarını israf eden, sürekli enflasyon ortamı ve adaletsiz gelir dağılımı yaratan bir sınaîleşmeye dönük gelişme İslâm'a yabancıdır. Böyle bir iktisat siyaseti alt ve üst gelir kümeleri arasındaki farkı alabildiğine yükseltir. Fertleri tüketim sanayilerinin esiri haline getirir. Gelir fazlaları yeniden üretime dönmez; israf tü-

ketiminden geçerek israf sanayilerinde birikir. Bu vetirede ortaya çıkan bir tıkanma tüketime dayalı ekonomiyi şiddetle sarsar. Bunun için tüketim sürekli olarak canlı tutulmak zorundadır

Tüketimi sınırlayan İslâm, tüketim kredilerini de sınırlar. Bir kere taksitli satışlar türünden tüketim ödünçleri ribâın bir çeşidini teşkil edebilir. Tebeasının tüketim ihtiyaçlarını sağlamakla yükümlü ve sorumlu olan Devlet gerektiğinde tüketim kooperatifleri kurarak ve tüketim ödünçleri ikraz ederek halkını destekleyebilir.

Bugün gelişmiş veya azgelişmiş kapitalist ülkelerde gelir fazlaları ve tasarruf potansiyelleri aşırı ve lüks tüketimde israf edilmekte, bu da fiyatların yükselmesine ve gelir dağılımının daha da bozulmasına ve dolayısıyla dar ve sabit gelirlilerin ezilmesine sebep olmaktadır. Gelir fazlalarının israfa yöneltilmeyip teknoloji üretimine ve sosyal yatırımlara yöneltilmesi bağımlılığın fâsid dairesini parçalayabilir.

Zaten İslâm, kendi sistemi içersinde halkın umumi refah seviyesinin çok üzerinde gelir fazlalarının oluşmasına pek imkan tanınmaz. Zira İslâm özel mülkiyet ve servet birikimini, hukukî ve manevî ilkelerle ve uygulamalarla sınırladığından servetlerin belli ellerde toplanıp tüketim eğiliminin düşmesini ve âtıl servet eğilimini önler. Bu, tüketim eğiliminin toplumun her kesiminde az çok farklı fakat yaygın bir şekilde canlı kalmasını sağlar. Aynı zamanda belli kayıtlarla gelir ve refahın artışının ön şartlarından biri olan tüketim ümitleri azalmamış olur.[34]

D. HARCAMA

"İslâm iktisadı" biriktirmeye değil, harcamaya önem verir. Hem yeni gelir yaratan, hem de adil gelir bölüşümünü sağlayan bir harcama sistemi öngörür. Servetin âtıl tutulmasının yasaklanması ve infâkın sürekli teşvik edilmesi harcamaların adeta emredilen şeyler olduğunu gösterir.

Harcama siyasetinin esası iki yönlü aşırılıklardan kaçınmaktır. Kur'an-ı Kerim'de *infâk fi sebilillah* (Allah yolunda harcama) olarak ifade edilen harcamalar teşvik edilmiş, fakat israf derecesinde bir harcama ile harcamadan tamamen çekinmek ve cimrilik kınanmıştır (Furkan, 25/67).

Harcama sahaları kısıtlanmıştır. Yani haram olan şeylere para sarfedilmesi de haram kabul edilmiştir. Bunun yanında israf etmeyi hastalık haline getirenlerin (sefihlerin) harcama hakları ellerinden alınabilir.[35] Bununla birlikte cimrilik,

[34] Meseleyi bir başka yönden değerlendirmek için bkz. Mannan, 1980, 201-2.
[35] "Allah'ın sizin için dayanak kıldığı malları sefihlere vermeyin"(Nisâ, 4/5)

harcamadan kendini alıkoymak da kabul edilmemiş, itidal (orta yol) tavsiye edilmiştir.[36]

Hem yeni gelir yaratan, hem de âdil gelir bölüşümünü sağlayan bir harcama sistemi öngörülür. İster yatırım, ister aktarma (transfer) ve ister tüketim harcamaları olsun her türlü harcamalar, dengeli olmak şartıyla, oluşturdukları yeni ürünler, gelirler ve satın alma güçleriyle gelir ve refah seviyesini yükseltirler. Servetin harcama alanından çekilip âtıl bırakılması yasaklanarak ve özellikle ücretlerin anında ödenmesi emredilerek, gelir oluşturucu dinamik bir faaliyet olan harcama akımı canlı tutulmak istenmiştir.

Harcamaların teşvik edilmesinin belki en önemli yönü ise harcamayı yapana aittir. Sırf Allah rızası için kazancını toplumla paylaşan insanda maddî eğilimin terbiye edilmesi, bunun yanında merhamet, hörmet, cömertlik ve adalet gibi hasletlerin güç kazanması istenir.

[36] "Elini boynuna bağlayıp cimri olma, büsbütün de açıp tutumsuz olma, yoksa pişman olur açıkta kalırsın" (İsrâ, 17/29)

III. ÜRETİM FAKTÖRLERİ
(İktisadî Hayatın Unsurları)

Temel üretim faktörlerini bir açıdan emek-tabiat, bir açıdan da emek-mâl olarak görebiliriz. Üretim ve gelir bu iki faktörün katkısıyla oluşur. Birinci yaklaşım "irade-i cüziyye"yi ilgilendiren sütün beşerî faaliyetleri kapsar. İkinci yaklaşım daha iktisadî bir özelilk ifade etmekle birlikte birinciden büyük farkı yoktur.

"İslâm iktisadı"nda da, üretim faktörlerini ilk adımda, emek (amel) ve mâl olarak ikiye ayırmak kabildir. Teşebbüs ve organizasyon emek kavramı içinde ele alınabilirken, üretilmiş (sermaye) ve üretilmemiş (tabiî kaynaklar) faktörler mal kavramı içersinde ele alınabilirler.[37] Kapitalist iktisat nazariyesi, genel olarak, üretim faktörlerini emek, sermaye, toprak (tabiî kaynaklar) ve teşebbüs (girişim) olarak tesbit eder.

Fıkıh emek (amel) ve mâl faktörlerine damân unsurunu ilave eder.[38] Damân riziko yüklenme anlamına gelir. Buna göre bir gelirin meşru olabilmesi için bileşiminde bu üç unsurdan biri olmalıdır.

Fikrî emek ile girişim (ve organizasyon) damân (riziko) kavramı içinde ele alınabilir. Sonuçta damân faktörünü de emeğin bir unsuru olarak değerlendirebiliriz.

Böylece kendi dükkanında, işyerinde ve toprağında çalışanlar, küçük sanayici, esnaf ve küçük çiftçi de emek kesimi içindedir.

Diğer yandan sermaye (ana mal) ve toprakla beraber ve tabiî kaynaklar da

[37] Abdurrasûl, 1968, 7.

[38] Mesela: "Ribh (gelir) mal, amel ve damanla elde edilir. Mal ile elde edilmesi anlaşılabilir. Çünkü ribh öncelikle sermayenin nemâsıdır ve bu nemâ da sermaye sahibinindir. Yine bunun için mudâraba'da rabbu'l-mal (sermaye sahibi) ribhe hak kazanır. Amel konusunda ise mudârib emeğiyle ribhî hak eder. Ortaklıklarda da durum böyledir. Daman'a gelince, mal bütünüyle mudâribin sorumluluğuna verilirse o da bütün ribhe hak kazanır. Zira Hz.Peygamber "Gelir damanladır" buyurmuştur. Yani sorumluluk, riziko kime aitse gelir de onundur. Yine bir ücret karşılığında iş alan bir (sipariş üzerine imalat yapan) üretici, kendisi bizzat çalışmasa da, işin sorumluluğunu ve rizikosunu aldığından, o işte bizzat çalışandan, daha fazlasına hak kazanır": Bkz. Kâsânî, 1910, VI, 62.

mâl kavramı içersinde ele alınabilirler.[39] Maamafih tabiî kaynakları da içine alarak mal kavramı içinde mütalaa edilen toprak bağımsız bir bölümde ele alınmalıdır. Böylece burada fizikî ve zihnî çabayı emek, toprak dışındaki üretilmiş üretim faktörünü de sermaye olarak konu ediniyoruz.

A. EMEK, ÇALIŞMA VE TEŞEBBÜS

Allah Teala kainatı insanın faydalanması için yaratmış ve ona musahhar kılmıştır. Bitkiler, hayvanlar, cansız maddeler, su kaynakları, yeryüzü ve gökyüzü hep insanın maddî ihtiyaçlarını tatmin için yaratılmıştır (Bakara, 2/22).

İslâm, kainatın hüküm ve tasarruf görevini insanlara verdiği için[40] onlardaki üretici güce yani emeğe büyük bir önem atfeder. Yine İslâm, ahlâkî anlamda, amele dönüşmeyen bilgiye değer vermez. Erkek ve kadınlar hayatlarını öğrenmek ve öğrendikleri şeyleri tatbik etmekle yani ilim ve amelle geçirmelidirler.[41] Bilinen şey tatbik edilince değerlidir. Bu yüzden ahlâkî davranış olarak bildiğini tatbik etmeyen kimse bilgili sayılmaz.[42]

İslâm'ın ribâ yerine kâr saikini koyması toplumun hizmetine yönelen girişim zihniyetini getirmekte ve rasyonaliteyi uygulama alanında tamamlayarak iktisat süjesinin temel özelliklerini vermektedir: Faaliyetlerini Allah'ın kullarına hizmet şuuruyla bir ibâdet heyecanı içerisinde yapan müteşebbis fakat kanaatkâr bir müslüman.

İdeal İslâm toplumunda iki ayrı sınıf, işçi ve işveren sınıfları olmamalıdır. Ancak İslâm, günümüzdeki işçi ve işveren münasebetlerine çözümler getirmelidir. Bu çözümlerin hareket noktası adalet olmalıdır. Adalet asgarî olandır ve ötesi ihsan yani daha fazlasını vermektir.[43]

Adaletten kastedilen şeyin XIX. yüzyıl Avrupasındaki Sanayi Devrimi döneminde gördüğümüz işçi ve işverenin eşit şartlarda karşı karşıya gelip hak ve sorumluluklarını belirlemeleri olmadığı açıktır. Bir başka deyişle böyle bir eşitlik ve serbest rekabet güçlü olandan yani işverenden yana işler. Bunun adalet olamayacağı açıktır. O halde adaletin gerçekleşmesi emekten yana olmak demektir. Çünkü tarihin her döneminde emek sermaye karşısında güçsüz kalmıştır. Bunun en önemli sebebi emeğin canlı olması sebebiyle arzının ayarlanamaması dolayısıyla fiyatı yani ücret üzerinde etkili olunamamasıdır.

39 Abdurrasul, 1968, 7.
40 Mülk, 67/15.
41 İbn Mâce Mukaddime, 34.
42 Dârimî, Mukaddime, 29.
43 "Şüphesiz ki Allah, adaleti, ihsanı ve yakınlara vermeyi emreder": Nahl, 16/90.

Çalışma cihad ile bir tutulmuştur.[44] Bu çalışmaya verilen önemi gösterir. Buradan üretime yönelik emeğin ibadet önemini hâiz olduğu neticesini çıkartabiliriz. Çalışabilecek durumda olan kimsenin dilencilik yapması kesinlikle yasaklanmış, en kötü şartlar altında dahi çalışma başkalarına yük olmaktan üstün tutulmuştur.[45]

Emek ve çalışma sadece ferdî ihtiyaçları değil aynı zamanda sosyal ihtiyaçları da gidermeye yöneliktir. Buna göre, insanlara fayda sağlayan herhangi bir işte çalışan kimse yerine getirilmesi gereken bir görevi (farz-ı kifaye) işlemektedir. Bu görev ihmal edilirse, sosyal zarar ortaya çıktığından bütün toplum sorumlu olur.[46]

Emeğin üretime katkıda bulunması hem ferdî hem de sosyal açıdan bir mecburiyettir. Fıkıh kitaplarında belirtildiği gibi kişinin kendisi, ailesi için ve borçlarını ödeyebilmek için gelir getiren bir üretimde bulunması yani çalışması farzdır.[47] Çalışabilecek durumda olan kimsenin başkasının emeğinden pay almasının ve dilenmesinin hoş karşılanmadığını belirtmiştik. Birisinden birşey istemek ancak üç durumda helâl kabul edilmiştir: Kan diyeti borcunun ödenememesi, herhangi bir borcun ödenememesi ve temel ihtiyaçların giderilememesi.

1. İşbölümü ve sosyal sınıflaşma

İslâm toplumunda, Batı anlamında sosyal sınıflar ortaya çıkmamıştır. Cinsiyet, zeka, yetenek farklılıklarıyla iktisadî farklılaşmalar veri olarak kabul edilmiştir. Ancak bu farklılaşmalar imtiyazlara değil işbölümüne yol açmalıdır.[48]

İnsan doğuştan cinsiyet, yetenek, zeka gibi yönlerden farklı özellikler taşır. Öncelikle doğuştan gelen farklılıklara dayandırılabilecek olan iktisadî farklılaşma işbölümünün, sosyal hareketliliğin ve iktisadî faaliyetlerin canlılığının temelidir. Bu tabakalanma iktisadî faaliyetin canlılığı için gereklidir.[49] Ancak servet, gelir, yetenek ve güç farklılaşmaları bir üstünlük ve imtiyaz vesilesi değil, sadece bir imtihan vasıtasıdır.[50]

İslâm'ın sınıflaşmayı önleyici vasfı, vakıflar gibi sosyal hizmet kurumları-

44 Hz.Peygamber'in (s. a.) kişinin çalışmasını, üretimde bulunmasını ve ailesini geçindirmesini Allah yolunda cihad etme veya gündüzleri oruç, geceleri de namazla geçirme ile eşit kabul ettiğini biliyoruz: Buhârî, Nefekât, 1.

45 "Kişinin sırtında odun taşıyarak geçimini sağlaması, versin veya vermesin birisinden birşey istemekten daha hayırlıdır". Buhârî, Nefekât, 1.

46 Ebû Zehra, 1969, s. 98.

47 Meselâ bkz. Halebî, 1309, 168.

48 Nahl, 16/71.

49 "İnsanları derecelendirdik ki, birbirleriyle iş görsünler" (Zuhruf, 43/32).

50 "Allah sizi yeryüzünün halifeleri yapan, size verdiği şeylerle sizi imtihan etmek için derecelendirendir (En'am, 6/165).

nın gelişmesinde oynadığı rol ile de sabittir. Böylece, kişilerin gelir fazlaları, bizzat kendileri tarafından, içtimaî hizmet kurumlarına aktarılmıştır. Dolayısıyla, teknik olarak tüketici rantı denen bir mala değerinden daha fazla fiyat ödeyebilme takatinin, lüks tüketimde (ulaştırma araçlarındaki mevki farkları, turistik tarifeler, umumi hayat standardının çok üstündeki harcamalar şeklinde) israf edilmemesi, toplum refahının artmasına yardımcı olması amaçlanmıştır.

İslâm'daki hizmet kurumlarının temelini teşkil eden vakıflar muhtelif hadislerde "sadaka-i câriye" (sürekli sadaka) gibi ıstılahlar altında teşvik edilmiştir. Böylece İslâm devletlerinde özellikle ilk devirlerden sonra Selçuklular ve Osmanlılar zamanında sosyal refahı yükselten yaygın bir sabit sermaye teşekkül etmiştir. Yine vakıf sistemi sosyal güvenlikle alakalı olduğu kadar eğitim, sağlık ve sosyal yardım, diyanet ve bayındırlık yatırımlarını yürüten kurum olarak malî sistem içersinde de yer almıştır.[51]

Sınıfsızlık ülküsü meslekî seyyaliyet neticesini oluşturur. İnsanın mesleğini belirleyen şey öncelikle kendi zeka ve kabiliyetidir. İslâm bunların önündeki sun'i engelleri kaldırır. İslâm sınıfsızlığı ilke olarak benimsemekle birlikte işbölümünü ve iktisadî farklılaşmayı kabul etmiştir. O sınıflaşmayı önlemek için işbölümünü ortadan kaldırmayı, dolayısıyla kabiliyetleri köreltmeyi düşünmez. İşbölümü sosyal bakımdan gerekli olan farklı olan üretimleri gerçekleştirebileceği gibi ferdî tatmini de sağlayacaktır. Bu yüzden emeğin vasfı farklı olabilecektir. Farklı emeğe farklı ücret hakkaniyetin bir gereği olduğu kadar içtimaî ilerlemenin ve şahsî kabiliyetlerin gelişmesinin ön şartıdır.

Batı toplumlarında geleneksel olarak işçi sınıfı kavramıyla birlikte sosyal sınıflar bulunmaktadır. Ortaçağ Avrupa esnaf teşekkülleri (guilds) ustalar ile kalfa ve çıraklar arasında bir sınıf çelişkisini oluşturmuştu.[52]

Bu vakıa burjuva-proleter çelişkisine yol açmıştır. İslâm toplumu ise işçi sınıfı kavramına yabancıdır. İşçi sınıfı yani "Zincirlerinden başka kaybedecek birşeyleri olmayan" proleterya İslâm toplumlarında ortaya çıkmamıştır. Zira fütüvvet ve ahilik geleneğine bağlı olan esnaf teşekküllerinde küçük ölçekli fakat yaygın bir sanayi sistemi oluşturmuşlar ve sınıf geleneğinin oluşmasına imkan vermemişlerdir.[53]

Ahiler Osmanlı sanayi ve iç ticâret kesimlerini oluşturan esnaf birlikleri halinde devam etmişlerdir. Bu birlikler, fütüvvet ve ahilik ilke ve kurumlarından kaynaklanan Selçuklu esnaf birliklerinin devamıdır. Sanayi Devrimiyle esnaf birlikleri Anglo-Saxon ülkelerinde ortadan kalkarken Osmanlılarda kendini yeni

[51] İslam'ın sosyal ve iktisadî sistemi vakıfların gösterdiği gelişmenin temel sebebidir. Lüks ve israf yasakları ve infâk zihniyeti harcanabilir gelirleri, vakıflar yoluyla, toplum refahının artmasına yöneltmiştir.

[52] Laski, 1971, 120.

[53] Massignon, "Guild-Islamic", VII-VIII, 214-216; "Sınıf", X, 555.

şartlara uydurarak varlığını sürdürmüştür.

İşçi-işveren ilişkileri mutlak değil nisbî ilişkilerdir yani bir kişi aynı anda hem işçi hem de işveren olabilir. Bu temel olgu İslâm toplumlarında sadece emeğiyle geçinen, Batıdakine benzer bir 'işçi sınıfı'nın doğmasını önlemiştir. Sadece emeğiyle işe başlayan bir kimsenin, bir müddet sonra sermaye sahibi olmasının önünde hiç bir engel yoktur. Yine özel mülkiyetin yaygınlaşmasını ve sermayenin belli ellerde toplanmamasını sağlar. Böylece mülk sahibi olanlarla olmayanlar ayrımı ve dolayısıyla bu ayrımın tabiî bir sonucu olan sosyal sınıflaşma ortaya çıkmaz.

Vakıflar gibi sosyal hizmet kurumlarının gelişmesi sınıflaşmanın oluşmadığının göstergelerindendir. Sosyal görevlerdeki farklılaşma hukukî ve siyasî imtiyazlara yol açmamalıdır. Hukuk herkese eşit olarak uygulanmalıdır.

2. Emek kavramı

Emeğin geniş ve dar anlamları vardır. Amel-i salih (yerinde ve yararlı olan her türlü iş, ahlâki ve manevi yönü olan çaba) ile sa'y (maddi yönü ağır basan iş ve gayret) emeğin geniş manasını oluştururlar.

İslâm insanları kainata hükmetmeye memur gördüğü (Mülk, 67/15) gibi, onlardaki üretici ve değiştirici güce yani emeğe büyük bir değer atfeder. Geniş manasıyla insan emeği onun kainat içersindeki yerini tayin eder. İnsanın sorumluluğunu biçimlendiren ve onun değerini tayin eden de, kendi emeğidir. Erkek ve kadın arasında bu açıdan bir fark yoktur:[54]

Üretim faktörü olan emek dar anlamıyla olandır. Bu anlamda emekçi için fıkıh kitaplarında kullanılan ıstılah ecîrdir. Maddî emek temel değer kaynağı ve üretim faktörü olarak kabul edilmiştir. Haramlık şüphesi bulunmayan kazanç meşru el emeğinin ürünü olan kazançtır.[55]

Serbest çalışanların üretimlerinde emek ve damân ile birlikte sermaye içiçedir.

Emeksiz kazanç asgarî seviyede tutulmaya çalışılmıştır. Ribânın yasaklanı-

[54] "Ve gerçekten de insan ancak kendi çalıştığını elde eder ve yine şüphesiz ki, onun emeği kendisine pek yakında gösterilecektir" (Necm, 53/39). "Mümin olan kimse yerinde ve yararlı (salih) bir amelde bulunursa onun emeği (sa'y) inkâr edilmez. Biz onu kaydederiz" (Enbiya, 21/94).
Hz.Peygamber kendisinden yardım isteyen kızı Fatıma'ya, ona kendi emeğinden başka bir fayda kaynağı olmadığını belirtmişti: "Ey Muhammed'in kızı Fatma çalış, zira ben seni Allah'tan gelecek birşeyden müstağni kılamam. Ey Muhammed'in ailesi, çalışınız zira ben sizi Allah'tan gelecek hiç bir şeyden müstağni kılamam": Şerâbâsî, 1965, 164-5.

[55] Hz.Peygamber de kazancın en üstününün el emeğinin ürünü olduğunu belirtir: "Hiç kimse elinin emeğinden daha hayırlı bir şey yememiştir. Allah'ın Peygamberi Dâvûd (a. s.) da elinin emeğinden yerdi": Buhârî, Büyû', 15.

şının temel sebebi budur. Belirtilen istisnalar dışında, emek-kazanç dengesinin bozulması konusunda büyük bir duyarlılık gösterilir.

Buna karşılık kâr güdüsü girişim özgürlüğüne paralel olarak çok geniş çapta kullanılmıştır. Ribâ yasağıyla bazan kredi alanları kredi verenlere bağımlı hale getiren reel faiz, rant ve spekülasyon kazançları engellenmiş olur. Çalışma ve girişime sevkeden en önemli unsurun kâr olduğunu biliyoruz.

Teşebbüs faktörü geniş anlamıyla emek kavramı içinde ele alınabilir. Böylece kendi dükkanında, toprağında ve atelyesinde çalışan herkes işçi olarak kabul edilebilir. Bunun yanında herhangi bir ücret karşılığında yapılan herhangi bir iktisadî faaliyet bir iş ilişkisi oluşturur. Burada esnaf ve küçük sanayici gibi serbest çalışanlarda girişimin mal yani sermaye ile birleştiği görülür. Mudârabede yani emek sermaye ortaklıklarında ise çalışma faaliyetine emeğiyle katılanda yani müdaribde görüldüğü gibi girişim tamamen emekle aynileşmiş olabilir.

3. Emek ve özel mülkiyet

İslâm özel mülkiyet açısından emeğe öncelikli bir yer verir. Miras, hibe, vasiyet gibi durumlar müstesna, temelinde emek olmayan mülkiyet meşru değildir. Bunun yanında emek sarfetmenin, çalışmanın meşru olması da gerekir. Bu yüzden şeriat, hırsızlık, gasb gibi başkasının mülkiyetine tecavüzü yasaklamıştır.[56]

Emeksiz ve haksız kazançların önemli bir kısmını ribâ oluşturur. Ribâ emeğin ve rizikonun hiçbir katkısı olmadan elde edilen rant, spekülatif kazanç ve faizdir. Esas olarak ribâ kredi ilişkilerinde ortaya çıkâr ve sermaye temerküzüne ve servetin belli ellerde toplanmasına yol açar. Bunun için İslâm ekonomisinin genel eğilimi krediye değil öz sermaye ve ortaklığa dayalı bir ekonomi oluşudur. Yine servetin âtıl bırakılmaması, harcamaların (infâk) teşvik edilmesi ribâ ortamının doğuşunu önler.

4. Emek ve değer

Klasik kapitalist iktisat nazariyesinin kurucuları olan Smith ve Ricardo emeği değerin kaynağı olarak kabul etmişlerdi. Smith'e göre bir milletin emeği sadece onların bir yılda tükettikleri malları sağlayan başlangıç sermayeleridir. Bu mallar hem emeğin ürettiklerinden hem de bu ürünlerin bir kısmı karşılığı dışarıdan alınanlardan oluşur. Yine ona göre bütün malların mübadele değerinin gerçek ölçüsü emektir. Yine Smith mübadele değerinin gerçek ölçüsü olarak emeği görür. Bunun yanında sermaye ve toprağın da değerin belirlenmesindeki rolleri inkar edilemez.[57]

[56] Nisa, 4/2, 6, 10.
[57] Smith, 1970, I, 41-48

Ricardo değer taşıyan tek faktörün emek olduğunu savunur. Smith, Ricardo ve, Pre-marksist sosyalistler emeği değerin ve mülkiyetin kaynağı olarak kabul ederler.[58] Neoklasik iktisatçılar ise değerin tayini vetiresinde emek yerine talebe hayatî bir önem verirler.

Nazariyesinin hemen hemen tamamını kapitalizmin tenkidi teşkil eden Marks, tıpkı Smith ve Ricardo gibi malların değerinin emek tarafından tayin edildiğini ileri sürdü. Onun bu görüşü sisteminin odak noktasını meydana getiriyor. Ona göre para, metadaki emek-değeri gizlemektedir.

Marksist düşüncede işçinin sarf ettiği emeğin ancak bir kısmı onun ihtiyaçlarına ayrılır. Çoğu ise kapitalistler içindir. İşte artık değer kapitalistlere giden ve işçiye ödenmeyen bu kısımdır.[59] Bu kapitalist sömürü işçiyi günden güne daha da fakirleştirir. Sonunda işçi sınıfı iktidara karşı ayaklanarak sınıfsız bir toplum oluşturacak bir devrim gerçekleştirir.

Fakat bu nazariyenin ideolojik bir yaklaşım olmaktan başka bir değeri yoktur. Çünkü kapitalist sistem özellikle XIX. yüzyıldaki büyük işçi sefaletini kısmen Marksist tenkidin de ışığı altında genellikle milletlerarası seviyede alınan tedbirlerle önlemiştir. Böylece iddia edilen devrim görülmemiştir. Tersine işçi sınıfının mevcut rejimle bütünleştiği gözlenmiştir. Üstelik devrimler şemanın dışında yani Rusya'da ve Çin'de gerçekleşmiştir.

Fakat komünist ülkelerde sınıfsız toplum görülmediği gibi buralardaki burjuvalaşmış bürokrasi eski burjuvazinin yerini almıştır. Ne emek sömürüsü ne de işçi sınıfı ortadan kalkmıştı. Çin Halk Cumhuriyeti'nde de bu temel vakıa Mao devrinde işbölümünü ve ferdî kabiliyetleri köreltme yoluyla gizlenmekteydi. Batı kültürünün bir yönünü benimsemekle birlikte kendi kültüründen kopamayan Çin'in nasıl bir iktisadî-sosyal yapı oluşturacağı merak konusu idi. Kaldı ki Çin Mao'dan sonra yöneldiği liberalleşmeyle kapitalist toplum olma özlemlerini gerçekleştirme yoluna girmiştir. Eski Yugoslavya'nın Osmanlı tatbikatını hatırlatan "öz yönetim" uygulaması da emek ile emeğin ürünü arasındaki yabancılaşmaya bir çözüm getirmemişti.

Yine Marks'ın değerin özünü açıklarken emeğe metafizik bir mahiyet atfetmesi kapitalist iktisatçıların sermaye gelirini haklı çıkarmak için kurdukları nazariyeleri hatırlatmaktadır. Zira her iki görüş de ideolojiktir; kapitalist nazariye sermaye gelirinin haklı olduğu, marksist nazariye ise sadece emek gelirinin haklı olduğu inancından yola çıkıyor.[60]

Aslında emek-değer nazariyesini İbn Haldûn'da da bulmak mümkündür.[61]

[58] Kazgan, 1974, 77.
[59] Blaugh, 1978, 238.
[60] Kazgan, 1974, 455.
[61] İbn Haldun, 1983, II, 323.

Bir çok yazarın kabul ettiği gibi o, iktisadî düşünce tarihinde emeği değerin kaynağı ve mülkiyetin temeli olarak gören ilk âlimdir.[62] Fakat burada önemli olan şey, emeğin değerin kaynağı olarak görülmesinde ideolojik bir sâikin olmamasıdır. Emek faktörüne büyük önem verilmesi değerin belirlenmesinde diğer faktörlerin rolünün inkar edilmesi anlamına gelmemelidir.

Emek değer teorisi klasik kapitalist ve marksist geleneklerdeki sınıf mücadelesi görüşü açısından büyük bir öneme sahiptir. Oysa İslâm geleneği toplumu bir bütün olarak ele alır, bir çelişkiler yumağı olarak değil.

Bunun için emeğin ürünü, ferdî olduğu kadar sosyal bir vasıf da taşımaktadır. Fert cemiyet içerisinde kendi kabiliyetleri önünde engel konulmamış ve fakat cemiyetle çatışmasına imkan verilmeyen bir varlıktır. Cemiyeti kendisini meydana getiren üyelerin en bilgilileri ve en kabiliyetlileri temsil eder. Kazancın ve mülkiyetin temelinde emeğin başlıca unsur olarak göründüğü ve servet edinmeye birçok kayıtlar getirerek gelir seviyesi yükselenlere ek yükümlülükler ve sorumluluklar getiren bir sistemde kişiler fertler aynı gayeye yönelmiş olmalıdırlar.

5. Emek ve üretim

Bir üretim faktörü olarak emek iktisadî faaliyetlerin temel unsurudur. İslâm emeği en yüce değer olarak görür. En iyi kazanç el emeğinin mahsulü olandır.[63]

Teşebbüs (girişim) faktörü geniş anlamıyla emek kavramı içinde ele alınabilir. Böylece kendi dükkanında, atelyesinde ve toprağında çalışanlar da emekçidirler. Bir ücret karşılığında yapılan herhangi bir iktisadî faaliyet bir iş, çalışma ilişkisi oluşturur.

Bununla birlikte girişim, esnaf ve küçük sanayici gibi serbest çalışanlarda olduğu gibi, bazan mal yani sermaye ile birleşmiş olabilir ve bazan da mudâraba yani emek-sermaye ortaklıklarında çalışma faaliyetine emeğiyle katılanda yani müdaribde görüldüğü gibi, girişim tamamen emekle aynileşmiş olabilir. İş fizikî ve maddî veya kamu hizmeti olsa da emek kavramı içersinde yer alır.

İslâm toplumu teknik işlerin erbabını yetiştirmekle mükelleftir. Devlet bunun düzenleyicisi olmalıdır.Fıkıh kitaplarında belirtildiği gibi kişinin kendisi, ailesi için ve borçlarını ödeyebilmek için gelir getiren bir üretimde bulunması yani çalışması farzdır. Çalışabilecek durumda olan kimsenin başkasının emeğinden pay almasının ve dilenmesinin hoş karşılanmadığını belirtmiştik.[64]

[62] Age, s. 320.

[63] Buhârî, Büyû', 15.

[64] Birisinden bir şey istemek ancak üç durumda helal kabul edilmiştir: Kan diyeti borcunun ödenememesi, herhangi bir borcun ödenememesi ve temel ihtiyaçların giderilememesi: Müslim, Zekât, 109; Ebû Dâvûd, Zekât, 26; Halebi, 1309, 168

Emeğin sermaye karşısında güçsüz olması teorik olarak mümkün olmamalıdır. Sermayenin ve emeğin birbirinden ayrı olarak teşkilatlanması ve emeğin sermaye karşısında güçlü olmasının buna yani emeğin teşkilatlanmasına (sendikalaşma) bağlı olması kapitalist düzen için geçerlidir. Sermayenin de daha güçlü bir sömürü ve siyâsî baskı aracı olarak zaten teşkilatlanmış oluşu da kapitalizmin muharrikidir. İslâm sisteminde yaratılan ürünün bölüşümü genel olarak emek-sermayenin birarada âhenkli olarak bütünleştiği küçük sanayi işletmelerinde ve (küçük sanayiin organizasyonu ile oluşan) büyük devlet işletmelerinde, adalet esaslarına göre gerçekleşecektir.

6. Emek ve sermaye

İslâm fıkhında üretim ve gelirin amel (emek), mal ve damân (riziko) unsurlarıyla oluştuğunu belirtmiştik. Buna göre bir gelirin meşru olabilmesi için bileşiminde bu üç unsurdan biri olmalıdır.

Bir üretim aracı olarak sermaye kavramı, "İslâm iktisadı"nda, kapitalist ve marksist iktisattakinin aksine oldukça belirli ve somuttur. Buna göre sermaye, üretim ve dağıtım faaliyetine emekle birlikte katılan veya riziko (damân) yüklenen ve bu faaliyet sonunda kâr veya zarar edebilen bir üretim faktörüdür. Emek ile sermaye birbirleriyle çatışmaktan ziyade birbirlerini tamamlarlar.

İslâm iktisadında sermayenin sürekli olarak üretim süreci içinde kalması amaçlanmıştır. Servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması ilkesiyle zekât siyaseti sermayenin hem üretim sürecinin dışına çıkmasını önler hem de bütün toplum kesimlerine yayılmasını sağlar. Çünkü zekât üretim süreci dışına çıkmış âtıl sermayenin yani tasarrufların yıldan yıla aşınmasına yol açar. Bundan dolayı Hz.Peygamber (s.a.) zekâtın aşındırmaması için yetimlerin mallarıyla ticâret yapılmasını yani bu sermayenin yatırıma sevkedilmesini emretmişlerdir.[65] Yine zekât ve nafaka yükümlülüklerinin, belli bir geçim seviyesinin altında olan ve fakat müteşebbis olan kişileri sermaye sahibi kılarak üretim sürecine sokar.

Sermaye birikimi herşeyden önce Batı'nın gerçekleştirdiği tarihî bir olaydır. Yani batı'da iç ve dış sömürü (yani işçi sömürüsü ve emperyalizm) olmasaydı belki sermaye birikimi ve bunun sonucu olan Sanayi Devrimi de görülmeyecekti. Bu yüzden İslâm iktisadı, Batı anlamında bir sermaye birikimi kavramına yabancıdır. İslâm iktisadında sermaye birikiminin esası sermayenin sürekli olarak harcama (infâk) ve yatırım (ticâret) vetiresinde tutulmasıdır. Nitekim Osmanlılar da geleneksel olarak sermayenin belli ellerde toplanmasını engelleyerek ve gereğinde müsadere silahını kullanarak böyle bir iç oluşuma imkan tanımak istememişlerdir.

[65] Mâlik, Zekât, 16.

Sermaye kullanımı, temerküz, ribâ, karaborsa, tekel, kumar, sömürü ve israf yasakları gibi kayıtlarla toplumun bütün müteşebbis kesimlerine bırakılmıştır. Sadece devlet, özel sektör üzerinde bir denetim mekanizması kurar ve sermayenin bu şekilde kullanımı sosyal refahı yükseltir.

7. İşçi-işveren kavram ve ilişkileri

İslâm'ın işçi-emekçi kavramı çağdaş işçi kavramından epey farklıdır. İslâm fıkhında işçi ecîr ıstılahı ile ifade edilmiştir. Ecîr, icâre yani kira akdiyle tutulan kimse demektir. Buna göre ecîr yani işçi ücret karşılığında emeğini kiralayan kimsedir.

İşçi-işveren ilişkileri mutlak değil nisbî ilişkiler olduğundan işçi (ecîr) zümresine giren bir zenaatkâr, yanında başkalarını da çalıştırıyorsa aynı zamanda işverendir. Yani bir kimse aynı zamanda hem işçi hem de işveren olabilir.

İcâre (emeği kiralama, işçi tutma) akdi her sözleşme gibi icab ve kabulden ibarettir yani borç doğuran bir ilişkidir ve tarafların hür iradesiyle oluşur. Buna göre iş, ücret ve çalışma süresi önceden belirlenmeli ve işin mahiyeti meşru olmalıdır.[66] İcâre akdinde tarafların ehliyetli (mümeyyiz) olması gerekir. Yapılacak işin ne olduğunun, ne suretle ve ne kadar zamanda yapılacağının bilinmesi şarttır. İşçilik bedenî olduğu gibi "fikrî" de olur. Bir ilim veya sanat için üstad tutmak, bir köy ahalisinin imâm veya müezzin tutması gibi. İşçi "emîn"dir yani kasıt olmadan elinde telef olan şeyi tazmin etmez.[67]

Görüldüğü gibi fıkıhta ilke olarak ferdî iş sözleşmesi geçerlidir. Fakat toplu pazarlığın yasaklandığına dair hiç bir delil de yoktur. Bununla beraber, toplu sözleşme düzeni Batı'daki Sanayi Devriminin bir sonucudur. Yani sınıflı bir içtimaî-iktisadî yapıdan kaynaklanmıştır. Bu düzende sınıflı bir sosyal-iktisadî yapının gereği olarak işçi ve işveren sendikaları toplu pazarlık yoluyla çalışma şartlarını ve ücretleri tesbit ederler. Devlet bunun hukukî çerçevesini tesbit eder. Komünist ülkelerde devlet çalışma şartlarının tek hakimidir. Nazariyede devletin işçi sınıfının devleti olduğu kabul edilir. Oysa tatbikatda Batı burjuvazisinin yerini komünist bürokrasi almıştır. İslâm'da ise ferdin yararı ile toplumun yararı arasındaki denge, toplum yararının önceliğe sahip olması ve sınıf mücadelesine meydan verilmemesiyle sağlanmıştır. Böylece çalışma ilişkileri esnek bir şekilde ve emekten yana olarak kurulur.

Batı toplumlarında geleneksel olarak işçi sınıfı kavramıyla birlikte sosyal sınıflar bulunmaktadır. Ortaçağ Avrupa esnaf teşekkülleri (guilds) ustalar ile kalfa ve çıraklar arasında bir sınıf çelişkisini oluşturmuştu.[68] Bu vakıa burjuva-prole-

[66] Mecelle md. 450.
[67] Mecelle md. 421-611.
[68] Laski, 1971, 120.

terya çelişkisine yol açmıştır. İslâm toplumu ise işçi sınıfı kavramına yabancıdır. İşçi sınıfı yani "Zincirlerinden başka kaybedecek şeyleri olmayanlar" İslâm toplumunda ortaya çıkmamıştır. Zira fütüvvet ve ahilik geleneğine bağlı olan esnaf teşekküllerinde küçük ölçekli fakat yaygın bir sanayi sistemi oluşturmuşlar ve sınıf geleneğinin oluşmasına imkan vermemişlerdir.[69]

İslâm toplumlarında burjuva sınıfı da oluşmamıştır. Çalışanlarla çalıştıranlar, işçi ile işveren sürekli ve kesin çizgilerle ayrılmamışlardır. Bir başka deyişle işçi-işveren ilişkileri mutlak değil nisbî ilişkilerdir. İşçi (ecîr) zümresine giren bir zenaatkar, yanında başkalarını da çalıştırıyorsa aynı zamanda işverendir. Yani bir kimse aynı zamanda hem işçi hem işveren olabilir.

Bu temel olgu İslâm toplumlarında sadece emeğiyle geçinen, Batı'dakine benzer bir 'işçi sınıfı'nın doğmasını önlemiştir. Çalışmaya sadece emeğiyle başlayan kişinin önünde zamanla sermaye sahibi olmasını engelleyen bir sistem yoktur. Bu vakıa özel mülkiyetin yaygınlaşmasını sağlar ve sermayenin belli ellerde toplanmasını engeller. Böylece mülk sahibi olanlarla olmayanlar, emek ile sermaye ayrımı ve bu ayrımın tayin ettiği sınıflaşma ortaya çıkmaz. Nitekim geçmişte sınaî üretimi esnaf birliklerinde teşkilatlayan İslâm devletlerinde işçi ile işveren aynı birim içerisinde, işçi meslekte ilerledikçe işverenleşerek yer almışlardır. Gemi inşa sanayiinde olduğu gibi büyük üretimin gerçekleştirildiği devlet işletmelerinde ise, bir kısmı esnaf teşkilatı içersinde yer alan emekçiler ile devletin çelişen ve çatışan iki ayrı unsur teşkil etmeleri söz konusu olmamıştır. Küçük ve yaygın bir sınai sistem kuran İslâm toplumu böyle bir geleneği yaşatmamıştır.

İslâm'da ribâın yasak oluşu, bir yönüyle, kâr saikinin iktisadî hayata hakim kılınmasına yol açmıştır. Yine ribâ yasağıyla bazan kredi alanları kredi verenlere bağımlı hale getiren reel fâiz, rant ve spekülasyon kazançları engellenmiş olur. Çalışma ve girişime sevkeden en önemli unsurun kâr olduğunu biliyoruz.

İnsanı çalışma ve girişim gücünü kullanmaya iten bu ortamın bazı manevî özellikleri vardır. Bunların başında maddenin geçiciliğine imân gelir. Çizilen bu çerçeve içersinde, İslâm'ın belirlediği bir iktisat süjesinin ideal vasıfları ortaya çıkıyor: Faaliyetlerini Allah'ın kullarına hizmet şuuruyla bir ibadet heyecanı içersinde yapan kanaatkâr ve müteşebbis bir müslüman. Bu ideal tipin etkinliğini kaybetmesi, kanaatsizlik, hilekârlık ve aldatmanın sürekli ve yaygın olgular halini alması İslâm toplumunun gerilemesine paralel seyretmiştir.

İdeal toplumda da iki ayrı işçi ve işveren sınıfları olmamakla birlikte günümüzdeki sorunlara çözümler getirilmelidir. Bu çözümlerin hareket noktası adalettir. Ancak bu adaletten kastedilen şeyin, XIX. yüzyıl Avrupası'ndaki Sanayi Devrimi döneminde gördüğümüz işçi ve işverenin eşit şartlarda karşı karşıya gelip hak

[69] Massignon, 1957, VII-VIII 214-216; "Sınıf", X, 555.

ve sorumluluklarını belirlemeleri olmadığı açıktır. Bir başka deyişle, böyle bir eşitlik ve serbest rekabet güçlü olandan yani işverenden yana işler. Bunun adalet olamayacağı açıktır. O halde adaletin gerçekleşmesi emekten yana olmak demektir. Çünkü tarihin her döneminde emek sermaye karşısında güçsüz kalmıştır.

Burada emek adına yapılan sömürüyü de hesaba katmak gerekir. Sendikalaşma ve toplu pazarlık sistemi işçilerin haklarını kazanmada önemli roller ifa etmekle birlikte sendika ağalığı veya işçi aristokrasisi gibi oluşumlara da yol açmıştır. Bunun yanında özellikle XIX. yüzyıl Avrupasında ücret farklılıklarının işçilerde adeta altlık-üstlük şuuru yarattığı bilinmektedir.[70]

Yoğun teknoloji kullanmayı gerektiren ve siyasî nüfuz sağlayabilen büyük sanayi yatırımlarının mutlaka devlet eliyle yapılması ve yoğun işçi çalıştıran bu tesislere işçilerin ortak edilmesi gerektiği söylenebilir. Küçük sanayiin mümkün olduğu kadar yaygınlaştırılması iktisadî esneklik sağlayan bir husus olduğu gibi, "yabancılaşma" meselesini de büyük ölçüde bertaraf eder. İşçinin ürettiği metâ ile yabancılaşmasını önlemek için devlet yurttaşlarının rûhî-mânevi sağlıklarını düşünmek zorundadır.

Anahatlarıyla İslâm'da, işçi ve işveren aynı üretim cihazı içersinde ve sadece mertebeleşme bakımından farklıdırlar. Büyük işveren daha doğrusu iş organizatörü sadece devlet olabilir. Çalışanlar çalıştıkları işletmelerin ortağı ve sorumlusu olmalıdırlar.

8. Çalışma sözleşmesi

İcare (emeği kiralama, işçi tutma) akdi işçi ile işveren arasında olan ve bir borç ilişkisi yaratan bir akittir.[71] Buna göre iş, ücret ve çalışma süresi önceden belirlenmeli ve işin mahiyeti meşru olmalıdır.[72]

Toplu sözleşme düzeni, Batı'daki Sanayi Devriminin bir sonucudur. Bu vakıa İslâm fıkhında niçin ferdî iş sözleşmesinin geçerli olduğunu kısmen açıklar. Ancak toplu pazarlık ve sözleşmenin de yasaklandığını söyleyemeyiz.

Kimi fakihlere göre, toplu sözleşmenin geçerli olabilmesi için işçi ve işverenlerin temsilcilerine kendi hür irade ve rızalarıyla temsil yetkisini vermeleri gerekir. Böyle bir temsil yetkisinin verilmediği maddelerde işçi ve işverenler nihaî kararlarında serbesttirler. Zorlama ve tehdid altında yapılan hiç bir sözleşme meşru ve sahih değildir.[73] Kendisiyle bir işi yapması için antlaşma yapılan işçi-

[70] Sée, 1970, 168.

[71] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Şen, Cumhuriyet Öncesi Türk Hukukunda Hizmet Akdine Genel Bakış: http://www.jura.uni-sb.de/turkish/MSen8.html

[72] Mecelle md., 450.

[73] Karaman, 1981, 40

nin o işi kendisinin yapması ve işverenin rızası olmadıkça başkasına devretmemesi gerekir.[74]

Fert ilc toplum yararları arasındaki denge toplum yararının önceliğe sahip olması ve sınıf mücadelesi ortamının kaldırılmasıyla sağlanabilir. Her şeyden önce adalet fikri ve uygulaması işçi sefaletinin ortaya çıkışını engeller. Bunun Batı'daki çözümü olan toplu pazarlık düzeni belki belli bir döneme özgüdür. Çünkü günümüzde işçilerin oldukça vasıflı hale gelmeleri ve bilgisayar teknolojisinin katkısıyla cvdc çalışmanın yaygınlaşması ve bunların işverenlc fcrdî olarak anlaşmaları sendikacılığı ve toplu sözleşme düzcnini bir hayli zayıflatmaktadır.

9. Grev ve lokavt meseleleri

İslâm toplumlarında işçi sınıfı kavram ve vakıası görülmemiştir. Bu yüzden grev hakkı ve buna bağlı olarak lokavt kavramları da yoktur. Grev vakıası temelde XIX. yüzyıl Avrupa'sındaki işçi sefaletinden kaynaklanmıştır. Grev ve dolayısıyla lokavta yol açan unsurlar kapitalizmin yapısında mevcut olduğu için grev ve lokavt bu sistem içinde kurumlaşmıştır. Dolayısıyla bunlara birer kurum olarak "İslâm iktisadı"nda rastlanmaz.

Çalışma hayatında ortaya çıkacak anlaşmazlıklar vc haksızlıklar kamu yararı (maslahat) ilkcsi çerçevcsinde çözülür. İslâm dcvlcti çalışma hayatındaki adalet ve güvenliğin teminatı olmalıdır. Sözlcşmelerde hürriyet ve karşılıklı rıza esas olduğundan, taraflar kendi şartlarını kabul ettirebilmek için birbirlerini zorlayamazlar.

Ancak bir geçiş dönemi mantığı içinde ve bir adaletsizlik söz konusu olduğunda bunu gidermek için grev en son çare olarak kabul edilebilir.

İşi bırakmak sadece mevcut zulmün ortadan kaldırılması gayesine matuf olmalıdır. İslâm'ın nazariyesinde işçi sınıfı olmadığı için toplu iş bırakmalar (grev) bahis konusu değildir.

İslâm'da iş görenlerin bu işlerini hakkıyla yerine getirmeleri gerekmektedir.[75] "İş" esasına göre istihdam cdilen veya hizmet veren işçilerin makul bir süre içersinde bu işlerini bitirmelcri gerekir. İşçinin ihmalinden veya hatasından kaynaklanan zararın onun tarafından tazmin edilmesi istenir. Zaman esasına göre çalışan özel işçilcrde ise böyle bir şeyin söz konusu olmadığını görmüştük.

İşveren andlaşma ile tesbit edilen işin bitiminden veya sürenin sona ermesinden önce işçinin işine son vcremez. Eğer verirse onun zararını tazmin ctmek

[74] Mecelle md., 571.

[75] "Allah, yaptığınız işi sağlam yapmanızı ister": Taberânî, el-Mu'cemu'l-Evsat, 1/275; Bcyhakî, Şu'abu'l-îmân, 4-334

zorundadır. Çünkü İslâmda andlaşmalara riayet[76] ve zararların izalesi[77] esastır.

Devletin çalışma hayatındaki rolü emeğin sömürülmesini engellemelidir. Sömürüye karşı sendikalaşma sınıflı toplumların bir çözümüdür. Bu sistemde sadece kapitalistler değil, işçi aristokrasisi veya sendika ağaları da emeğin istismarında ortak gibi görünmektedirler.

10. Ücret

Ücret emeğin üretim ve gelirden aldığı paydır. Bu yönüyle bölüşüm konusu içinde yer alır. Bölüşüm konusu hem gelirin oluşması, hem harcanması ve hem de yeniden dağılımı safhalarına ayrılabilir.

Servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması; fiyat istikrarı; sermayenin âtıl kalmaması; ribâ ve israf yasakları; üretime emek, sermaye ve riziko (damân) unsurlarından en az ikisinin katılması birinci safhanın konusudur. İnfâk ikinci safhanın, zekât ise üçüncü safhanın konularıdır.

İslâm'da emek kavramının geniş oluşu ücret anlayışının da geniş olmasına yol açar. Ücret, temelde emeğin kira bedelidir. Bu tarif hem özel işçinin hem de ortak işçinin ücreti için geçerlidir. Bu yüzden ücret konusu fıkıh kitaplarının icâre (kira) bahislerinde yer alır.

Burada İslâm'ın ücret politikasına tarihi bir yaklaşım yapabiliriz. İslâm'ın ilk dönemini oluşturan Hz.Peygamber zamanında işbölümünün çok gelişmediğini ve dolayısıyla ücretli çalışmanın yaygınlaşmadığını varsayabiliriz. Çünkü Medine İslâm Devleti'nin ekonomisinin daha çok ithalata dayandığını biliyoruz. Bundan dolayı ücretlerin, mal fiyatları gibi, tesbitine ve ayrı bir ücret politikasına gerek duyulmamıştı. Ancak daha sonraki dönemlerde ücretlerin yükselme eğilimi gösterdiklerini biliyoruz. Özellikle işbölümünün gelişmesiyle emeklerine yüksek talep olan kalifiye işçilerin birleşip ücretlerini aşırı yükseltmek istemeleri halinde bu tekelci eğilimi önlemek için ücretlere narh konulabileceği kabul edilmiştir.[78] Kaldı ki ilk ve ortaçağlarda, hatta XX. Yüzyılın ortalarına kadar nüfusun fazla olmaması dolayısıyla ücretlerin yükselme eğiliminde olduğunu tahmin edebiliriz.

11. Hür emek-köle emeği

Bu konu tarihi bir konudur. Geçmiş İslâm devletlerinde özellikle Osmanlı devletinde tarım kesiminde tasarruf hakkına sahip olduğu toprakta küçük çiftçi

[76] Maide, 5/1.
[77] İbn Mâce, Ahkam, 17; Mâlik, Akdiye, 31; İbn Hanbel, V, 327; Mecelle, 7, 20, 26, 27.
[78] İbn Kayyim, 1317, 225.

tipinin hakim olduğunu görüyoruz. İktâ' ve tımar sisteminde toprağın demirbaşı durumundaki serfler görünmediği gibi bir toprak aristokrasisi sınıfı da ortaya çıkmamıştır. Sanayi kesiminde hür emekçiler ile köleler görülmektedir. Bunlar esnaf birliklerinde teşkilatlanmışlardır.

Yapılan araştırmalar kölelerin ezilen ve sömürülen bir sınıf olmadığını gösteriyor. Zira kölelik nesiller boyu devam eden bir vakıa değildi. Kalifiye işgücünü oluşturan köleler genellikle mükatebe ve tedbîr gibi yollarla sonunda hürriyetlerine kavuşuyorlardı. Meselâ mükatebe belli bir meblağ ödeme, belli bir süre hizmet verme veya belli miktarda mal üretme karşılığında kölelere hürriyetlerini vermeyi gerektiren bir sözleşmeydi. Bu usul bazı sanayiciler için istihdam meselesine bir çözüm yolu oluşturuyordu. Ücret karşılığı işçi çalıştırılacak yerde köle satın alınıyor, mükatebe yapılıyor ve kölenin değeri tutarında işin yerine getirilmesi sağlanıp (maliyetini amorti edip) azat ediliyor ve yerine bir başkası alınıyordu.[79] Bunun önemli bir köle borsasına sahip Bursa'nın iktisadî ve sosyal hayatında büyük yer tuttuğunu biliyoruz.[80] Maamafih bu tür emek kullanımının sürekli olmadığını belirtmeliyiz.

Çağımızda, Batı'da ürünün işverene giden kısmı belki oran olarak küçülmüştür. Bunun belli başlı sebebi sömürünün işçi-işveren zemîninden çıkıp "gelişmiş-az gelişmiş ülkeler" zemînine yerleşmesidir. Denebilir ki, Batı işçisi bu ikinci tip ülkelerin sömürülmesinde burjuvazi ile ister istemez bir ittifak içersindedir. Geri bırakılmış ülkelerde meselâ Türkiye'de, işçi-işveren sınıfları, emek-sermaye çelişkisi Batılılaşma ile birlikte ortaya çıkmıştır. Sendikalaşma Batı işçisine kapitalist sistem içersinde az-çok güvenli bir yer sağlarken, geri bırakılmış ülkelerde Batılılaşmanın bir boyutunu teşkil etmiştir. Türkiye'deki sendikal harekette mevcut sömürü düzeni içerisinde yerini almış hareketlerini özellikle kamu kesimine karşı yoğunlaştırmıştır. "İşçi aristokrasisi" Batı'dakinden daha çok belirgin biçimde toplumun "hakim sınıflarının" bir bölümünü teşkil etmektedir. Toplam olarak halkın emeğinin üzerinde yükselen sömürü artık sadece burjuva bürokrat sömürüsü değildir, sendikacı sömürüsüdür de...

Kapitalist ülkeler kalkınmalarını büyük ölçüde emek (önce köle sonra işçi) sömürüsüyle sağlamışlardır. İslâm ise ayrı bir sistem olarak sosyal adaleti adeta bir finansman faktörü olarak kullanmıştır. Emeği en yüce değer olarak gören, kanaati ön planda tutan, servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılmasını sağlayan, sosyal refahı gerçekleştirmeyi amaçlayan bir sistem kurmuştur. Bu sistem içersinde fiyatları ve ücretleri etkileyen tekelci eğilimler ile kaynağı büyük ölçüde emeğiyle geçinenlerin tasarrufları olan işverenleri teşvik kredileri yer bulmamıştır.

[79] Sahillioğlu, 1979-1980, 76-80.

[80] Meselâ bu şehirde azatlı kölelerin şehir nüfusuna oranları XV. yüzyılın ikinci yarısında yaklaşık üçte biri buluyordu. Bunların gayrimenkul mal yatırımları ise hürlerin beşte ikisi civarındaydı: Aynı makale, s. 122-123.

Şimdiye kadar yapılan açıklamalardan anlaşılacağı gibi "İslâm iktisadı" emek-sermaye, işçi-işveren ilişkilerini Batı'dan farklı olarak çatışma içersinde değil, bir işbirliği ve devlet düzeni içinde tanzim etmiş ve bu ilişkilerin mutlak değil, nisbî ilişkiler olduğunu vurgulamıştır.

B. SERMAYE

Kapitalist iktisat teorisi sermayeyi emekten bağımsız bir üretim faktörü olarak görmektedir. Marksistlere göre de sermaye hem kapitalistlerin karlarının kaynağı hem de üretim araçlarına sahip olmanın vasıtalarından biridir. Emek-sermaye çelişkisinin ve sermayenin bir sömürü aracı olarak kabul edilmesinin marksist açıklaması burjuvazi-proleterya çelişkisinden kaynaklanmaktadır.

Teknik bir ıstılah olarak sermaye üretime tahsis edilen bir mal olarak kabul edilebilir. Bu mal sabit ve değişir sermaye kısımlarına ayrılabilir. Bina, makineler gibi sabit sermaye az-çok dayanıklıdır ve birden çok üretim vetiresinde kullanılabilir. Hammaddeler ve enerji değişir sermaye örnekleridir.

Sermaye nihaî malların tüketiminden arta kalan miktarın sonraki üretim döneminde kullanılmasıyla birikir. Bu anlamda sermayenin kaynağı tasarruflardır. Bu şekilde ek sermaye ile desteklenen emeğin verimliliği de artar. Böylece üretim ve gelir akımı sürecinde ortaya çıkan sermaye birikmiş değerdir.

Emekle sermayenin üretim sürecine birlikte katılmaları, karşılıklı riziko yüklenmeleri ve çoğunlukla kâr ve zarara ortak olmaları işbirliği içinde olmalarını zorunlu kılar. Yani sermayeye emekten bağımsız statü tanınmaz. Böyle olması bu faktörlerin birbirleriyle çeliştiklerini kabul etmek anlamına gelirdi. Yine bu, sonuçta, sermaye tahakkümü demektir.

Rizikosuz ve emeksiz sermaye kazançları (ribâ) hem emek sömürüsünü arttırır hem de emeği üretim sürecinden koparır. Bu da çalışmadan kazanmayı özendiren bir durumdur ve sermayenin belli ellerde toplanmasının sebeplerinden birini teşkil eder. Oysa "İslâm iktisadı"nın servetin yaygınlaştırılması ve zekât ilkeleri sermayeyi aşağı gelir gruplarına da yönelterek sosyal refahın toplam gelirle birlikte artmasını sağlar.

1. Mal kavramı ve sermaye

İslâmdaki sermaye kavramı hem oturduğu zemîn hem de bir üretim faktörü olarak kapitalist ve marksist sistemlerdeki belirsizliğin aksine elle tutulur bir mahiyet taşır. İslâm'da sermaye emekle birlikte iktisadî faaliyete katılması gereken ve bu faaliyet sonucunda kâr elde eden bir üretim faktörüdür.

İslâm, sermayeyi mal kavramı içersinde ele alır. Mal kavramı sermaye ve ta-

biî kaynaklar (toprak dahil) gibi üretim faktörlerinden daha fazlasını kapsamaktadır. Mâl mülkiyet altına alınabilen, kullanım ve mübadele değerine sahip yani faydalı olan ve fiyat taşıyan şeydir. Toprak, nakit para, ev, ağaç, toprak mahsulleri hep maldır. Hava ve güneş ısısı gibi faydalanılabilen fakat mülk edinilemeyen şeylerle bozulmuş gıda maddeleri gibi mülk edinilebilen fakat faydalanılamayan şeyler mal kavramının dışındadır. İmâm Şafiî'ye göre mal ticârî (piyasa) değeri olan şeydir. Buradan hareketle malın maddî olarak faydalanılabilen ve mübadele edilebilen bir şey olduğu tarifine ulaşıyoruz. Bu tarif meta tarifiyle birleşiyor. Malın niteliği ile değerinin derecesi önemli değildir.

Fıkıhçılar kıymet ve dokunulmazlıkları açısından mal kavramını iki kısımda ele alırlar: Kullanım ve mübadele değeri taşıyanlar mütekavvim, taşımayanlar gayr-ı mütekavvim diye adlandırılırlar. Bir malda serbestçe faydalanabilme ile fiilen edinme birleştiğinde bu mal mütekavvim olarak isimlendirilir. Faydalanılması mübah olan bir malı bir insan edinir ve mülkiyeti altına alırsa o mal belli ölçüler içinde dokunulmazdır. Mütekavvim mal nakit para, ticâret eşyası, toprak, gıda, ehlî hayvanlar gibi mallardır ve bunlar hem kullanım hem de piyasa değerine sahiptirler.

Gayr-i mütekavvim mal ya fiilen elde edilmedikce kullanım dışında kalan yahut ancak zaruret halinde kullanılması mübah olan maldır. Birincisine sahipsiz topraklar, av hayvanları ve madenler, ikincisine alkollü içkiler, domuz eti, çalıntı veya gaspedilen mal gibi faydalanılması haram kılınan mallar örnektir. Boş ve sahipsiz topraklar gibi mübah kılınıp da kimsenin fiilen edinmediği bir malda ise dokunulmazlık özelliği çok sınırlı olarak oluşur. Zaruret (ıztırâr) hali ölümü gerektirebilen açlık ve susuzluk halidir. Bu hallerde yanında tüketilmesi mübah olmayan şey bulunan kimse ancak ölümden kurtulabilecek derecede ondan yer veya içer. Hanefî mezhebine göre bu gibi mallar zimmîlere (İslâm devletinin müslüman olmayan tebeası) mübah olduğundan onlar için mütekavvim mal sayılır. Görüldüğü gibi bu ayrım din farkına göre veya malın kullanım alanına göre değişen nisbî bir karakter taşır. Bu durum özellikle mütekavvim malın tazmininde önem kazanır.

Mütekavvim malı telef eden onu tazmin eder. Bu tazmin mütekavvim olmayan mal için söz konusu değildir. Ancak hanefîlere göre zimmiye ait olup da müslümanlara göre gayr-i mütekavvim, zimmîlere göre mütekavvim olan mal telef edilirse tazmin gerektirir.

Sadece mütekavvim mal satış, hibe, vasiyet ve rehin gibi tasarruflara konu teşkil edebilir. Gayr-i mütekavvim malda ise bu tarz tasarruflar sahih olmaz. Hanefîlere göre zimmîlere içki ve domuz satışı câizdir.[81]

[81] Abdurrasul, 1968, 9-11; Hatib, 1975, 22-4.

Mütekavvim malın üretim faktörü olan kısmına re'sü'l-mal denir. Bu sermaye yahut ana para dediğimiz şeyin tam karşılığıdır. Re'sü'l-mal kelimesi bu mânâsıyla Kur'an'da geçer (Bakara, 2/279).

2. Emeğin sermayeleşmesi

Emek-sermaye çatışması günümüzde en önemli çelişki kategorilerinden birini meydana getiriyor. Azalıp-çoğaltılamayan sermaye olarak vasıflanabilen tabiat teknik mânâda sermaye kavramının dışında tutuluyor. Sermaye kavramını kapitalist sisteme has olan özelliklerini bertaraf edip evrensel vasıflarıyla ortaya koyarsak onun da temelinde emeği görüyoruz. Sermaye birikmiş para, yahut üretim aracı şekline bürünmüş emekten başka birşey değildir.

Kapitalist sistemde sermaye oluşurken taze emeğin sömürüsünün yanında, geri bırakılmış ülkelerin emeğinin ve tabiî kaynaklarının da sömürüsü asıl rolü oynamaktadır.

İslâm kazanç elde etmede emeği ön plana alır, sermayeye ancak taze emeğin refakatinde bulunursa meşruluk tanır. Sermayeye emekten bağımsız bir hak tanımak; ikisini takip hale koymayı peşinen kabullenmektir.[82]

Sermaye-emek çelişkisi kapitalizme has bir sınıf çelişkisi olarak ihtilale açık bir gelişim göstermişken bugün Batı sistemi içersinde sendikal hareket halinde geri bırakılmış ülkelerin sömürüsü üzerinde uzlaşma sağlamışlardır. Batılılaşma yolundaki ülkelerde ise sendikal hareket mevcut sömürü düzeniyle bütünleşmiş ve onun savunucusu olmuştur. İslâmın emeği yüceltmesinin bir sebebi de fâizi yasaklamış olmasıdır. Emeksiz sermaye kazancı (fâiz) emek üzerinden oluşan sömürü yoluyla hem büyür hem de emeği üretim cihazından koparan bir eğilim oluşturur.

İslâm sosyal sahada sermayeleşen emeğin taze emek üzerine baskısını hem önler, hem de iki küme arasında tam bir seyyaliyet ve işbirliği sağlar. Servet üzerinden alınan verginin (nakit sermaye zekâtı) alt gelir guruplarına ve sosyal sabit sermaye yatırımlarına yönelmesi bu seyyaliyetin belli başlı sebeplerindendir.

3. Sermaye ve üretim

Sermayenin sürekli olarak üretim süreci içinde kalması amaçlanmıştır. Servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması ilkesi (Haşr, 59/7; Tevbe, 9/34) ve zekât siyaseti sermayenin hem üretim sürecinin dışına çıkmasını önler hem de bütün toplum kesimlerine yayılmasını sağlar. Çünkü zekât, üretimden alıkonan ve âtıl sermaye diyebileceğimiz tasarrufların ve ticârî sermaye kazançlarının yıldan yıla aşınmasına yol açar. Bunun için sermaye sürekli olarak harcama ve yatırım saha-

82 Karakoç, 1967, 45.

larında tutulmalıdır.[83] Yine zekât ve nafaka mükellefiyetleri, belli bir hayat seviyesinin altında olan ve fakat müteşebbis olan kişileri sermaye sahibi kılarak onları da üretim sürecine sokar.

Sermayeyi, bir yönden iktisadî değer olarak birikmiş ve somut hale gelmiş emek olarak görebiliriz. Öyleyse kişi çalışarak veya zekât gibi transferlerle elde ettiği sermayeyi nasıl kullanacaktır? Bunun başlıca yolu yatırım yapmaktır. İş aletleri gibi üretim aracı olan sermayenin zekâttan muaf oluşu, yatırım saiklerinin başında gelir.

Sermayeyi, ehli hayvanlar gibi olanları hariç, üretim sürecine emekle birlikte katılmazsa veya zarar riski yüklenmezse bir üretim faktörü olarak benimsenmez. Emek-sermaye ortaklığının her çeşidi karşılıklı olarak risk içeren kâr-zarar ortaklığı temeline oturmalıdır.

Sermayenin emek üzerinde baskı kurmasının önlenmesi ve aralarında işbirliği ve seyyaliyetin sağlanması amaçlanmıştır. Risksiz ve emeksiz sermaye kazançları (ribâ) hem emek sömürüsünü arttırır hem de emeği üretim sürecinden koparır. Bu da çalışmadan kazanmayı özendirir ve servetin belli ellerde toplanmasının sebeplerinden birini teşkil eder. Özel mülkiyetin kamu yararına küçültülüp yaygınlaştırılması ilkeleri ve zekât tatbikatı sermaye fonlarını aşağı gelir guruplarına yönelterek sosyal refahı arttırır.

Kapitalist iktisat teorisine göre sermayenin üretimden aldığı pay fâizdir. Emeğin payı ücret, toprağın payı rant ve girişimin payı ise kârdır. Emek temel üretim faktörü olarak kabul edilebilir, dolayısıyla ücret de gelir ve mülkiyetin temeli ve başlıca kaynağıdır. Bütün fâiz türleri ribâ adı altında yasaklanmıştır. Bunlar kredi ilişkilerinden doğan riba'n-nesie, eşit olmayan mübadelelerden kaynaklanan riba'l-fadl ve belirsiz mübadeleleri ifade eden veya özellikleri bilinmeyen veya değeri belirmeyen malların mübadelesi demek olan bey'u'l-garârdır.

Kâr, sermaye ve girişimin bir karşılığı olarak görülür. Sermaye üretim vetiresine emek veya sermaye ile birlikte katılmalıdır. Eğer emek ile sermaye birbirlerinden ayrı iseler sermaye kâr veya zarara tabidir. Maamafih emek kazanç elde edilmesi halinde kendi payını alır.[84] Bu gerçekte ücrettir.

Sabit bir fâiz emeği üretim vetiresinden ayırır ve girişim hevesini tahrip eder. İslâm fâizi yasaklarken kâr saikine önem verir, çünkü bu, teşebbüsü teşvik eder. Eğer kâr hadleri sabit fâizden küçük olursa yatırımlar azalır ve birçok üretim faktörü de âtıl kalır.[85]

[83] Nitekim Hz.Peygamber, (s.a) zekâtın aşındırmaması için yetimlerin mallarıyla ticâret yapılmasını yani bu malların yatırıma sevkedilmesini emretmiş, "Yetimin sermayesiyle ticâret yapınız ki zekât onu tüketmesin" buyurmuştur:Mâlik, Zekât, 12.

[84] Karaman, 1981, 47: Mecelle/1426-1438.

[85] Mannan, 1980, 175-176.

4. Sermaye, özel mülkiyet ve kapitalizm

Sermaye ve mülkiyet kavramları arasında yakın bir ilişki vardır. Sermaye tahakkümünün Batı toplumlarındaki en önemli sebebi Roma hukukundan kaynaklanan mutlak özel mülkiyet anlayışıdır. Mülkiyetin toplum yararına sınırlandırılması, Batı kültürünün özünde olmayıp deneylerle ulaşılan bir kavramdan ibarettir. İslâm Batı kültürüne hakim olan sınırsız "mukaddes özel mülkiyet" anlayışını kabul etmediğinden, kamu menfaatleri tehlikeye düştüğünde devlete müdahale hakkı verir. Alınan tedbirler büyük sermayenin oluşmasına engel olur.

Bunun yanında emeksiz ve rizikosuz sermaye kazançları (fâiz), beklemeden doğan değer artışları (ihtikâr), enflasyon kârları; israfa dönük tüketimin beslediği kazançlar, sermayenin emeğin hakkından gasbederek elde ettikleri İslâm tarafından yasaklanmış ve bunların oluşmasına dahi müsaade edilmemiştir. Bunlara ilaveten zekât sınırsız sermaye birikiminin ve sermayenin belli ellerde toplanmasının engellerinden birini teşkil eder. Böylece servet toplumun her kesimine yayılmış olur.

Kapitalist sistemde sermaye emekle olan bağlarını koparmıştır. Kapitalizmde sermaye engel tanımayan, kendi kurallarını kabul ettiren ve ahlâkını kendisi tayin eden etkin bir güçtür. Millet, vatan, din, sermaye için söz konusu değildir. O her vasıtaya başvurarak büyümek ister. Kâr hadlerinde bir duraklama onun için ölüm demektir. Milletlerarası sistemde hareket imkanı bulamayan az gelişmiş ülkelerdeki sermaye dışa bağımlı olarak ve onun isteği doğrultusunda varlığını sürdürmek zorundadır.

İslâm toplum ve iktisat anlayışı nizam kavramına dayalı bir denge fikrini esas alır. İçtimâî ve iktisadî çelişkiler Batı'da olduğu gibi denge unsurlarını oluşturmamıştır. Bu modelde sınıflaşma değil işbölümü, emek-sermaye çelişkisi değil emek-sermaye işbirliği vardır. Sömürü anlayışı değil hizmet anlayışı hakimdir.

İslâm'da mülkiyet ve servetin yaygınlaştırılması ve toplum aleyhine büyümemesi, sosyal refah ilkesi, ribâ ve sömürü yasakları hem emeğin hem de sermayenin güvenliğini sağlamaktadır. Yine bu yüzden özel sektör-kamu sektörü ayrımı önemini kaybetmekte, özel sermaye sosyal refahı arttırmaya yönelik bir faktör halini almaktadır.

5. Sermaye birikimi

Batı anlamında bir sermaye birikimi kavramı içinde, tarihi olarak, iç ve dış sömürünün (yani işçi sömürüsünün ve emperyalizmin) inkâr edilemez bir yeri vardır.

Sermaye birikiminin esası sermayenin sürekli olarak harcama (infâk) ve ya-

tınm (ticâret) vetiresinde tutulmasıdır. Sermayenin tedâvül ve üretim cihazının dışında âtıl kalması yasaklanmıştır (Tevbe, 9/34). Sermayenin belli ellerde toplanması hoş görülmemiştir (Haşr, 59/7). Böylece yaygın bir sermaye birikimi hedef alınmış, sosyal adalet kalkınmanın adeta bir finansman aracı olarak görülmüştür.

Harcamalar başkalarının gelirini oluşturur. Sermayenin hareketliliği ve üretkenliği onun sürekli olarak harcama halinde olmasıyla mümkündür. Sürekli harcama akımı paranın tedâvül hızını yükselttiğinden toplumun gelir ve refahını çoğaltır. Mesela işçinin ücretinin hemen ödenmesinin emredilmesi harcamayı teşvik edip bu gelirin gecikmeden yeni gelirler oluşturmasına yol açar.

Özellikle alt gelir guruplarına doğru yapılan harcamalar "Allah yolunda infâk" olarak teşvik edilmiştir. Maamafih, netice itibariyle, toplum refahını yükselten yatırım harcamalarını da "Allah yolunda infâk" kavramına dahil etmemek için hiçbir sebep yoktur.

İsraf yasağı ilkesi kitlevî üretim ile tüketim toplumu fikrini oluşturmadığı için sermaye birikimi sınırlıdır. Kapitalizmi ise sermaye birikimi idare ediyor. Bunun için sermayenin önündeki bütün engeller kaldırılmıştır. İslâm ise buna sınırlı bir yer tanımıştır. Siyasî nüfuza sahip bir sermayedar zümresi tıpkı büyük toprak sahipleri gibi İslâmın birlik anlayışı için bir tehlikedir. Bunun için devletten başka büyük sermayedar olmamalıdır. Bunun yanında özel sermaye şeriatın çizdiği sınırda serbest hareket edebilmeli, hatta toplum refahının artması için teşvik de görmelidir. Özel sermayenin sınaî ve ticâri alanlardaki faydalı yatırımları devlet tarafından himâye edilmelidir. Bu öncelikle devletin yükünü hafifletir. Devlet düzenleyici ve yönlendirici vasıflarıyla sisteme müdahale edici değil umumi planlayıcıdır. Maamafih sosyal zarar ortaya çıktığında müdahale etmek görevidir.

Marksist sermaye nazariyesi, yani sermayenin kaynağının tamamen emeğin artık değeri olduğu nazariyesi günümüz kapitalizmi için belki yanlış değil ama çok eksiktir. Evvelâ çağımızda artık değerin yaratıcısı sadece Batı'nın işçi sınıfı değildir. Geri bırakılmış ülkelerden yapılan artık değer aktarmaları belki bundan çok daha önemlidir. Sonra uzvi bir gerçeklik olan marjinal faydanın düşme eğilimi ile ihmal edilemeyecek derecede ilgili olan talep bir kenara itilmiştir. Hatta talebi belli bir noktadan sonra yönlendirmede marjinal faydanın önüne geçen ve onu etkisiz bırakan kapitalist tüketim tarzının sermaye oluşumundaki rolü Marks'ın yaşamadığı bu çağda önem kazanmıştır. Öte yandan işçinin ürününe yabancılaşmasını sosyo-komünist toplumda da gözlemek mümkündü.[86]

[86] "Uzman işçiyi sadece işin bir uzvu, bir vidası, bir iş parçası olarak görürken, üzerindeki devlet etkisinden ötürü, işçi de uzmanı bir iş amiri olmaktan çok ötede, hayat ve refahının elinde bulunduğu küçük bir şer ilahı gibi korkuyla izliyor. Böylece ekonomi, ekonomi dışı ters bir mistiklik içindeki siyâsî bir olay hüviyetini kazanıyor": Karakoç, 1967, 25.

Sermaye birikimi ve kullanımına bir takım kayıtlar konmuştur: Belli ellerde temerküz önlenecek, ribâya ve talih oyunlarına yer verilmeyecek, zulüm ve sömürü olmayacak, karaborsa ve tekelcilikler önlenecek, israf ve sefahet belirmeyecek, gereğinde ferdî menfaatler toplum menfaatlerine feda edilecek. Sermaye kullanımı bu gibi kayıtlarla toplumun bütün müteşebbis kesimlerine bırakılmıştır. Bu çerçeve içersinde oluşan sermaye sosyal refahı yükselten bir araçtır. Bu şekilde biriken sermaye özel ellerde devletten daha etkili ve rasyonel bir şekilde kullanılabilir. Önemli olan devletin özel girişim üzerinde bir kontrol mekanizması kurmasıdır.

C. TOPRAK VE TABİİ KAYNAKLAR

Kainat, dolayısıyla tabiî kaynaklar insanın emrine verildiği kabul edilir. İnsanın taze ve birikmiş emeği (sermayesi) tabiatte mevcut potansiyel verimi açığa çıkarıp çoğaltacak ve ıslah edecek güçlerdir. İnsanlar hayatlarını sürdürebilmek için tabiatten istifade etmek zorundadır. Yerkürenin derinlikleri ve uzayın sonsuzlukları insan için her türden sırlar ve imkanlar gizlemektedir. Ancak "İslâm iktisadı"nda iktisadî gayelerle başkalarının topraklarına göz dikmek, sömürgeciliğe yönelik faaliyetler söz konusu olmamıştır. Oysa kapitalist iktisat, özellikle sömürgeci dönemlerinde bunu haklı ve tabiî bir vakıa olarak ele alıp işlemiştir.

Temel ihtiyaçlarımızı gideren gıda maddelerini, sanayi ham maddelerini, enerji kaynaklarını barındıran tabiatı en akılcı bir şekilde işlemek gerekiyor. Bunun için İslâm'ın bir takım ilkeler getirdiğini görüyoruz. Öncelikle enerji ve tabiî kaynaklarda, tabiî bitki örtüsünde kamu mülkiyeti öngörülmüştür. Yine elde edilmesinde insan emeğinin rolü olmayan veya büyük zenginlikler barındıran toprak parçalarını ferdî mülkiyete bırakmayan İslâm bütün toplumu tabiattan istifade etmede eşit saymıştır. Bununla birlikte o, insanın emeğini tabiattan esirgememesi için bazı teşvikler getirmiştir. Boş ve sahipsiz toprakları ziraate açanların, onları ihyâ edenlerin o topraklar üzerinde daha fazla hak sahibi olacakları belirtilmiştir. Tarım ve madencilik teşvik edildiği gibi tabiî bitki örtüsünün korunması ve toprakların işlenmesi ve ormanların geliştirilmesini istenmiştir.[87]

Bununla birlikte ziraate lüzumundan fazla önem verip diğer faaliyetleri de ihmal etmemek gerekir.[88] Bu aşırı önemin cihad şuurunu azaltıp askerî gücü za-

[87] "Ümmetim, rızkınızı yerin gizli ve derin tabakalarında arayınız" (Ebû Ya'lâ, Taberânî ve Beyhakî tarafından naklediliyor: Aclûni, I, 138): "Hiç bir müslüman yoktur ki, o ağaç diksin, yahut ekin eksin ve mahsulünden insan, kuş, kurt yesin de kendisi faydalanmış olmasın. Muhakkak yenilen şey o müslüman için sadaka olur": Buhârî, Edeb, 21; Hars, 1; Müslim, Müsakat, 7-10, 12; Tirmizi, Ahkâm, 40; Dârimî, Büyû', 67; İbn Hanbel, III, 147; VI, 42; "Kıyamet kopmak üzere iken sizden birinizin elinde ufak bir hurma fidanı bulunur da onu dikinceye kadar bir mani bulunmazsa hemen o fidanı diksin": İbn Hanbel, III, 1991.

[88] Mesela Hz.Peygamber bir bölgede aletli ziraatla yoğun bir şekilde meşgul olunduğunu görünce zira-

yıflatacağı ve köylülerin toprağa bağımlı hale gelip idarecilerin veya mahalli güçlerin esiri hale geleceği şeklinde yorumlanmıştır. (Hatta Mısır'da iktâ' rejiminin adeta bir feodalite yaratarak bu sonucu yarattığı nakledilmiştir). Ziraî faaliyetleri kesinlikle teşvik eden Hz.Peygamber herhalde bu tehlikeleri önceden görmüş ve ümmetini uyarmıştı. Yine bu hadiste, ziraatle yetinmek zillet doğuracağından sanayii teşvik manâsı da görülebilir. Fakat herhalde en önemlisi müslümanların teknik karşısında aşağılık duygusuna kapılmamaları, teknolojik esarete düşmemeleri, tekniğe gereğinden fazla önem verip asıl gayelerini unutmamaları için çok anlamlı bir ikaz olmasıdır.

1. Hukukî açıdan topraklar

Tabiatın iktisadî bakımdan en önemli kısmı toprak örtüsüdür. İslâm toprak etrafında oluşan ilişkilere ve toprağın bizatihi kendisine büyük bir değer atfetmiş ve en gelişmiş toprak nizamını yaratmıştır. Bu bölümde toprak ve ziraatle ilgili olarak İslâmın getirdiği ilkelere toplu bir bakış atfetmeye çalışacağız.

Topraklar alınan vergi çeşidine göre harâc ve öşür toprakları diye ikiye ayrılır. Savaşla elde edilen harâc toprakları devlet mülkiyeti altındadır. Sahiplerinin elinde bırakılmak özere anlaşmayla İslâm hakimiyetini kabul eden harâc toprakları ise sahiplerinin sınırlı mülkiyeti altında olabilir. Öşrî topraklar ise müslümanların mülkleri olan topraklardır.

Mülkiyet şekline göre topraklar ölü veya imâr (ihyâ) edilmiş olarak ikiye ayrılabilirler. Yine elde ediliş biçimlerine göre ihyâ edilmiş, fetih veya anlaşma yoluyla müslümanlara geçmiş veya öteden beri müslümanların elinde bulunan topraklar şeklinde tasniflere de rastlanır.

Ebussuud Efendi öşrî ve harâcî tasnifine bir de arz-ı memleketi (arz-ı mîrî) katmıştır. Aslında arz-ı memleket rakabesi devlete ait olan harâcî toprakdır. 1858 Osmanlı toprak kanunnamesi, ülke sınırları içindeki toprakları esas alarak, şu tasnifi yapmıştı: Arâzî-yi memlûke (özel mülkiyet altındaki topraklar), arâzî-yi mîrîyye (devlet toprakları), arâzî-yi mevkûfe (vakıf topraklar), arâzî-yi metrûke (terkedilmiş topraklar), arâzî-yi mevât (ölü topraklar).[89]

Yapılan tasnifleri malî-iktisadî açıdan yeniden değerlendirerek toprakları ele almak mümkündür. Bu ele alışta kamu mülkiyeti özel mülkiyet ayrımının büyük bir önemi olmayacaktır. Zira İslâmda mülkiyet anlayışının hareket noktası "mülk

at aletlerini kastederek: "Bu aletler bir kavmin yurduna girerse zilleti de beraberinde getirir" buyurmuştur: Buhârî, Hars, b.2.

[89] Bu konuda bkz. Şafak, 1977, 58-78. Yazarın kendisi de toprak hukuku açısından bir tasnif vermektedir. I. Mülk toprak. a) Sükna ve tetimme-i sükna. b) Öşür toprağı. c) Mülk haraç toprağı. d) Madenler ve maden ocakları. 2. Mülkiyeti devlete ait toprak. a. Mülk olmayan harâcî toprak, b. Mevat toprak. 3. Diğer toprak nevileri. a) Himâ, Vakıf toprak.

Allah'ındır" ilkesidir. Mülkiyet hakkı insanların kendisinden sorumlu olduğu bir emânettir ve kamu menfaatiyle sınırlanmıştır. İslâm fıkhı devlete cemiyet menfaatinin icabını yapabilme salahiyeti vererek esnek bir mülkiyet anlayışı getirmiştir. Toprak mülkiyeti konusunda da aynı yaklaşımı görmek ve esnek bir mülkiyet düzeni getirildiğini müşahede etmek mümkündür. Üstelik toprağın temel bir üretim faktörü olduğunu kabul edersek üzerindeki devlet kontrolünün yoğunlaşması gerektiğini düşünebiliriz. Nitekim İslâm fıkhı rakabe-intifa ayrımını kullanarak toprakların verimli ve akılcı bir şekilde kullanılmasına imkan verir. Bu rakabe çeşitli derecelerde olabilir.[90] Tarihî olarak da bu ayırımın İslâm toprak mülkiyetinin temeli olduğunu görebiliyoruz. İktâ' ve tımar sistemi içerisinde toprakta, özellikle ziraî topraklarda mîrî mülkiyet (devlet rakabesi) kabul edilmiş, optimum ziraî işletme birimleri (çiftlik) belirlenerek bunların miras, hibe, satış gibi tasarruflarla bölünmemeleri sağlanmıştır.

a. Sahipsiz ve işlenmemiş topraklar

Mevât (ölü) olarak ifade edilen sahipsiz ve işlenmemiş topraklar yerleşme sahalarından uzak, dağlık, taşlık boz, kıraç topraklardır. İmâm Şafiî'ye göre, imâr görmemiş, imâr için ayrılmamış her toprak mevâttır. Ebû Hanîfe imâr görmüş topraktan uzak, su ulaşmayan toprağı da mevât toprak olarak görür.[91] Ebû Yusuf'a göre boş ve ölü topraklar bina ve ziraat emaresi olmayan, yakın köyler için harman yeri, hayvanların toplanma sahası, kabristan, baltalık ve hayvanların otlağı olmayıp kimsenin mülkiyeti altında bulunmayan topraklardır.

Yine o, halkın müştereken faydalanabileceği gerekçesiyle şehrin yakınlarında bulunan toprakların mevât sayılmasını kabul etmez.[92] Maamafih Hz.Peygamber'in Medine'nin yakınında ve içindeki bazı sahipsiz toprakları ev inşaı için iktâ' ettiğini biliyoruz.[93]

Mevat toprakların mülkiyeti konusunda iki görüş vardır. Ebû Hanîfe, Evzaî gibi imâmların savundukları birinci görüşe göre bu topraklar müslümanların ortak mülküdür. Zira evvelce müslüman olmayanların elindeydi. Müslümanların eline geçince fey' hükmüne girerek ortak mülkleri oldu. Dolayısıyla devlet başkanlarından izinsiz ihyâ edilemezler ve ihyâ suretiyle tam özel mülk olamazlar. Mâlik, Ebû Yusuf, Muhammed, Şafiî, İbn Hanbel, Yahya b. Adem gibi imâmlar ise bu topraklar mübahtır (kimsenin mülkü değildir) görüşündedirler. Bu toprakları ihyâ edenler ona malik olurlar ve ihyâ için devletin iznine ihtiyaç yoktur. Bi-

90 Hz. Ömer "Toprağın rakabesi bizimdir (devletindir)" derken toprakların devletin kontrol ve teminatı altında olduğunu belirtiyordu. İbn Zenceveyh'i zikreden Ali Şafak,1977, 139.

91 Şafak, 1977, 169.

92 Ebû Yusuf, 1970, 111-113; Mecelle, md. 1270.

93 Şafak, 1977, 170.

rinci görüşün özellikle devlet uygulamalarında kabul edildiğini görüyoruz.[94]

Boş toprakların işletmeye açılması ilke olarak kabul edilmektedir. Bunun için ferdî mülkiyetin (umumîyetle kabul edilen görüşe göre intifa hakkının) teşvik edici bir saik olarak kullanıldığını görüyoruz. Nitekim Hz.Peygamber de İslâm devletinin teşekkülünden sonra Arap yarımadasının verimsiz topraklarının ve eski iktidarların tasfiyesiyle boş kalan toprakların ziraate açılmasını iktâ' suretiyle teşvik etmiştir.[95]

Bu hadislerdeki "daha fazla hakkı vardır" ve "o yer onundur" ifadeleri ihyâ edilmiş topraklarda tam mülkiyet (rakabe-intifa) ve kısmî mülkiyet (intifa) görüşlerine mesned yapılmıştır. Bu ifadeler tarihi uygulamaya da yansıdığı şekliyle, ölü bir toprağı ihyâ eden kişinin o toprağın intifa hakkına sahip olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Bu tür topraklarda yine devlet rakabesi benimsenmiştir.

Güdülen teşvik siyaseti ile Arabistan'daki boş sahaların ihtiyaç duyulan kadarı ziraate açılmaya başlanmıştır. Fertler işleyecekleri kadar büyük topraklara sahip olamadıklarından feodal bir gidişat peşinen önlenmiştir.

Hz.Peygamber'in, bir takım şahıs ve kabilelere boş toprakları verdiğini (iktâ'), tabiî zenginlikleri barındıran veya fertlere bırakılmasında kamu zararı olan hiç bir toprak tahsisi yapmadığını belirtmiştik.[96] Toprak iktâ'larına halifeler (özellikle Hz. Ömer) devrinde de devam edilmiştir. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de boş toprakların işletmeye açılmasında aynı usul takip edilmiştir. İmâm A'zam'ın görüşü tercih edilerek, devlet ihyâ iznini umumiyetle elinde tutmuştur.

Üzerinde ziraat yapılmaya başlanacak bu toprakların evvelce kamunun istifadesine sunulan mera, çayır ve kimsenin mülkü olmaması gerekir.[97] Başkasının mülkü olan toprakta ağaç dikmek gibi suretlerde sahiplik iddia eden kişiye, zarar verdiğinden dolayı engel olunmalıdır.[98] Sahipsiz ve ölü bir toprağın etrafını çit vs. ile çevirerek (ihticâr) ihyâ ve imâr etme niyetini belli eden kimse o toprağın sahibidir.[99]

Böylece İslâm boş toprakları ziraate açmak için toprakta ferdî mülkiyeti teşvik edici bir saik olarak kullanmıştır. Bu şekilde toprağı elde eden kimsenin üç yıl içinde o toprağı işlenecek duruma getirmesi şarttır. Verilen süre içersinde ihyâ ve imârı gerçekleştirmeyen kişinin elinden bu hak alınır, işleyecek birisine verilir.[100]

[94] Şafak, 1977, 171; Ebû Yusuf, 1970, 111-112; Mecelle md. 1272.

[95] Hz.Peygamber bu konuda şöyle buyurmuştu: "Toprak Allah'ın toprağı, kullar Allah'ın kulları. Bununla. beraber ölü bir toprağı ihyâ eden kimsenin o toprak üzerinde daha fazla hakkı vardır" (Ebû Dâvûd, Harâc, 3076). Ve "kim ölü toprağı ihyâ ve imâr ederse o yer onundur". (Ebû Dâvûd. Harâc, 3074).

[96] Ebû Dâvûd, Harâc, 3062.

[97] Ebû Dâvûd, Harâc, 3071.

[98] Buhârî, Hars, 15; Müslim, Musakat, 129, 137, 140; Ebû Dâvûd, Harâc, 3073.

[99] Ebû Dâvûd, Harâc,, 3077, ve Mecelle, md. 1276.

[100] Mecelle md. 1279.

Kişiler işleyemeyecekleri kadar geniş toprakları ihyâ için alıkoyamazlar.[101]

Ölü toprakları tohum ekmek, fidan dikmek, sürüp nadasa bırakmak, sulamak, sulama tesisleri kurmak, yahut etrafına set çekerek dış tesirlerden korumak gibi usûllerle ihyâ niyetini belli eden kimse o toprağa sahip olur.[102] Sahipsiz toprağın otlarını ayıklamak, etrafını taş, diken, vs. ile çevirmek, kuyu kazmak ihyâ sayılmaz.[103]

Toprağı ihyâ ve ıslah eden kimse o toprağı eker, ortağa verir, icara verir, içindeki su kaynaklarını kullanır, gerekli gördüğü tesisleri kurar.

İslâm hukukçularından Maverdî de ilk zamandaki tatbikata uygun olarak, mülkiyetini vererek toprak iktâ' etmenin fethedilen veya ölü ve sahipsiz topraklardan yapılabileceğini kabul etmiştir.[104]

Osmanlı Devleti'nde de boş toprakların işletmeye açılmasında aynı usûl takibedilmiştir. İmâm A'zam'ın görüşü tercih edilerek devlet umumîyetle ihyâ iznini elinde tutmuştur. Mecelle'ye de yansıdığı gibi ihyâ edilen toprağın mülkiyetini devlet üzerine almış ve ihyâ eden kimseye tasarruf hakkını bırakmıştır. Bazı hallarde devlet İslâm hukukunun kendisine verdiği yetkiye dayanarak tercih hakkını ters yönde kullanabilmiştir. Yani ihyâ edilen yerler ihyâ edene mülk olarak verilebilmiştir. Yine böyle yerlere bir miktar asker beslemek mecburiyeti yüklenmiştir.[105]

Çağdaş müelliflerden Mustafa Sibaî'ye göre iktâ' uygulanacak toprakda, Hz.Peygamber ve dört halife devrinde görüldüğü gibi, şu şartların bulunması gereklidir.[106]

a) Harap vaziyette dahi olsa kimsenin mülkiyetinde olmamak.
b) Bölge sakinlerinin umumî menfaatlerine yarayan bir toprak olmamak.
c) Halkın ihtiyacına cevap veren madenlere sahip olmamak.

Sibaî zaman zaman tatbikatı görüldüğü gibi, bunlar dışında kalan devlet topraklarından, devletin istediği bir yeri, hizmeti görülen bir şahsa verebileceğini ilave etmektedir.

İhyâ edilen ve mevât toprakların mülkiyeti konusundaki ihtilaflara bağlı olarak çeşitli görüşler toprağı ihyâ edenin o yerlere malik olacağı görüşündedir. İmâm Muhammed'e göre sulama yağmur, nehir vs. suları ile ise toprak öşrî, özellikle müslüman olmayanların emeği ile sulanıyorsa harâcîdir. Ebû Yusuf'a göre

[101] Nitekim Hz. Ömer bir sahabenin elindeki fazla toprakları geri alırken şöyle demişti: "Allah'ın elçisi halkın yararı dışında kalsın diye bu toprakları size vermedi. O, bunları işleyesiniz diye verdi. Bu yüzden ancak kullanabileceğin kadarını alabilirsin ve geri kalan toprakları işleyebilecek kimselere terketmek zorundasın. Bkz. Mannan, 1980,173; Şafak,1977, 181.

[102] Mecelle, md. 1275-6.

[103] Mecelle, md. 1277 -8.

[104] Osman Turan, "İktâ", İA V/2.

[105] Barkan, 1937, 9.

[106] Sibaî, 1959, 154; 1974, 173.

ihyâ edilen yer öşür toprağına yakınsa öşrî, harâcî toprağa yakınsa harâcîdir. Kuyu kazılır, kanallar yapılırsa öşür toprağı sayılır. Bir çok hukuk bilginine göre ihyâ eden müslümansa öşür, zimmi ise harâc toprağıdır. Ebû Hanîfe ve Evzaî gibi hukukçuların görüşü ise toprak devletten izinsiz ihyâ edilirse zilyedlik mülkiyete (intifa hakkı) dönüşür. Rakabe devlette kalır.[107]

İhyâ suretiyle mülk (rakabe+tasarruf) edinilen topraklar üzerinde fert, kamu çıkarını çiğnememek şartıyla, dilediği gibi tasarruf edebilir, satabilir, hibe edebilir, vakfedebilir, bina inşa edebilir, bağ bahçe kurabilir, ağaçlandırabilir. Toprağını inşaat malzemesi imalinde kullanabilir. Burada bu toprağın kamu çıkarına ters düşmemesini gözden uzak tutmamak lâzımdır. Yine sadece tasarruf hakkını elinde tutan satma, kiralama işleri yapamaz, toprağı miras hukukuna tabi olamaz.

b. Ferdî mülkiyet altındaki topraklar

Hz.Peygamber ilke olarak, toprağın ona intifa (kullanım hakkı) veya mülkiyet ile sahip olan kimse tarafından işletilmesini istemiştir.[108]

Osmanlı Devleti toprak sisteminde bu ilkeyi uygulamıştı. Bol ve verimli topraklara ulaşmak için göç edenlerle, iskâna mecbur edilenlerin boş ve sahipsiz topraklara yerleştirilmesiyle küçük ve müstakil işletme tipi yaygınlaşmıştı. Osmanlılar bu iskân işlerini gayet disiplinli bir şekilde yürütürlerken her köylü ailesinin işleyip geçinmelerine yetecek kadar toprakları olmasını hem bir hak hem de bir vazife telakki etmişlerdi (çift-hane sistemi). Buhran döneminde ortaya çıkan angarya ile işletilen büyük çiftlikler ile büyüklü küçüklü işletme, parçalı ve eğri-büğrü tarla şekilleri kaybolmuştu. Tam ferdî mülk olan topraklar zamanla mîrî mülkiyet (devlet rakabesi) altına alınmıştır. Böylece her biri bir bütün olan bu işletmeler, optimum büyüklüğün değişmemesi için, alım satımları, mirasçılara taksimi, parçalanması ve kiraya verilmesi hukuk dışı bırakılmıştı.[109]

b/1. Bu kümeye dahil olan toprakların başında mülkiyetini elde etmek şartıyla ihyâ edilmiş topraklar gelir.

b/2. Köy ve kasabaların etrafından bulunan, yarım dönüm civarındaki toprak parçaları tam ferdî mülkiyet altına alınabilir. Buralar çoğunlukla bina yapmak ve bahçe haline getirmek içindir.

b/3. Savaşla alınıp müslümanlara temlik edilen topraklar. Bir hadiste şöyle buyurulmuştu: "Allah'a ve Resûlüne isyan eden bir karyenin beşte biri Allah'ın ve

[107] Şafak, 1977, 183-184; Ebû Yusuf, 1970, 111-3.

[108] "Toprağı olan kimse onu işlesin, işlemezse bağışlasın, bunu da yapmazsa elinde tutsun": Buhârî, Hibe, 35, Hars, 19. "Kişinin işlemediği toprağını kardeşine bağışlaması daha hayırlıdır": Müslim, Büyû', 120-123.

[109] Barkan, 1937.

Resûlünün geri kalan sizindir"[110] Bu hadise göre karye (köy) çapındaki topraklar ganimet statüsünde olabilir ve % 20 si devlete bırakılır (Enfâl, 8/41). Burada, da rakabeyi devlet elinde tutabilir, gazilere tasarruf hakkını verir. Nitekim Hz.Peygamber fethedilen Benû Nadîr toprağını bu şekilde dağıtmıştı.[111] Bu toprakların askerler arasında değil de başka müslümanlar arasında da dağıtılması söz konusudur. Rakabe ve tasarrufu fertlerde bırakmak umumîyetle kabul görmemiştir.

b/4. Fetih esnasında İslâmı kabul eden sahiplerinin ellerinde bırakılan topraklar. Bunlar evvelki müslümanlarla aynı haklara sahip olurlar. Hz.Peygamber'in şu sözü konuya ışık tutar: "Bir topluluk, savaş esnasında müslüman olurlarsa canlarını ve mallarını korumuş olurlar"[112]

b/5. Olağanüstü zamanlarda istisnâi bir uygulama olarak fertlere temlik edilen topraklar da bu statüye tabidir. Osmanlı Devleti'nin başlangıcında "mâlikânedivânî" sistemi adı altında toplanan bu topraklar miras hukuku sahasına girmişlerdir. Böylece parçalanmışlar ve önemli bir kısmı mîrî toprak haline getirilmiştir.[113]

b/6. Mülk harâcî topraklar. Sulh ile İslâm ülkesine katılan toprakların elde edilmesinde hiçbir emek yoktur. Dolayısıyla ilk sahiplerinin ellerinde bırakılır ve harâc adı altında alınan vergiler müslümanların hazinesine gider. Nitekim Hayberlilerin Hz.Peygamber'le anlaştıklarını duyan Fedek ahalisi gelip sulh teklifinde bulunmuşlar ve İslâm hakimiyetini kabul etmişlerdi. Hz.Peygamber de onlardan alınan harâcın hepsini devlete tahsis etti. Oysa işe emek karışsaydı ancak % 20 si devlet hazinesine gidecekti. Nadir olarak savaşla fethedilen toprakların tam mülkiyetlerinin sahiplerinde bırâkılması söz konusu olabilir.[114]

Ferdî mülkiyet altındaki zirâi topraklar ister öşre ister harâca tabi olsunlar, miras hükümlerine bağlıdırlar. Dolayısıyla yukarda belirtildiği gibi toprakta parçalanma söz konusudur. Maamafih mülkiyet sadece intifa hakkı olarak yorumlanırsa toprak alım satım ve miras hukukuna tabi olmaz.

c. Kamu'ya tahsis edilen topraklar

Bu topraklar umumun faydalanmasına tahsis edilmiş olup toplu (kollektif) mülkiyet altındadırlar. Bu topraklar İslâmın ilk devirlerinde himâ (korunmuş şey) veya arâzî-yi mahmiyye yahut mirfaka diye isimlendirilmişlerdi. Ferdî mülkiyet altına alınamazlardı. Bizzat Hz.Peygamber "Himâ Allah ve Resûl'ündür" yani devletin yahut halkındır, buyurmuş ve Medine'deki Naki' mıntıkasını müslü-

[110] Ebû Dâvûd, Harâc, 3036
[111] Ebû Zehra, 1966, 72-3. 63.
[112] Ebû Dâvûd, Harâc, 3068.
[113] Bu konuda bkz. Barkan, 1939.
[114] Ebû Dâvûd, Harâc, 3016.

manların hayvanlarını otlaması için ferdî mülkiyet sahasından çıkarmıştı.[115]

Yine Hz.Peygamber bir hadisinde: "Müslümanlar üç şeyde ortaktırlar: Bitki, su ve ateş", buyurmuştur.[116] Buna göre tabiî bitkilerin, su ve enerji kaynaklarının bulunduğu topraklar ortaktır. Yine hiç kimse kendi toprağından geçen suya mani olamaz.[117]

Mekkeli müslümanlar Medine'ye göç ettiklerinde, Medineliler onları mallarına ve topraklarine geçici olarak ortak etmişlerdi. Hatta Hz.Peygamber de bu suretle bir hurmalığa sahip olmuşlardı. Mekkeli müslümanların durumları düzelince Medinelilerin mallarını ve topraklarını geri verdiler.[118]

Kamu menfaatlerine ayrılan topraklar Osmanlılarda, arâzî-yi metrûke diye isimlendirilmişti. Mecelle şârihi Ali Haydar Efendi'nin açıklamasına göre metruk toprağa yollar, namazgâhlar, meydanlar, pazar ve panayır yerleri dahildir. Bu gibi yerler sadece belirli bir köy ve şehir halkı tarafından değil, bütün insanlar tarafından kullanılır. Belirli bir köye tahsis edilen mera, kışlak, yaylak vs. gibi yerler ancak o köy halkının müştereken kullanabileceği yerlerdir.[119]

Mecelle, metruk toprağı yerleşme yerlerine yakın olup ahaliye mera, harman yeri ve baltalık olarak terkedilen sahalar olarak tarif eder.[120]

d. Devlet toprakları

Bu topraklar ya doğrudan doğruya devlet mülkiyeti altındadırlar, yahut rakabesini bizzat devlet elinde tutar ve tasarruf hakkını fertlere bırakmış olabilir. Ali Haydar Efendi'den de faydalanarak bu toprakları şöyle tesbit edebiliriz:

aa. Fetih döneminde Beytü'l-mâle (hazine) ayrılan topraklar

Savaş ile fethedilen toprakların müslüman olmayan sahiplerinin ellerinde bırakılması umumî bir kaidedir. Sadece Şafiîler toprağı ganimet sayarlar ve ilk sahiplerinde bırakılmaması gerektiğini ileri sürerler. Bu toprakların mahsulünden verime göre % 50 ye kadar harâc adı altında bir vergi alınır.

Hz.Peygamber, savaşla fethedilen Hayber topraklarına bu usûlü uygulamıştı. Hayber'in fethinden sonra Hz.Peygamber bu toprakların mülkiyetinin İslâm

[115] Ebû Dâvûd, Harâc, 3083.
[116] Ebû Dâvûd, İcâre, 3477.
[117] Buhârî, Şirb, 2; Hiyel, 5.
[118] Buhârî, Hibe, 35; Müslim, Cihad, 70, H. Ömer de, tıpkı Hz.Peygamber gibi, Rebze'de bir otlağı fakirlerin hayvanlarını otlatmaları için ayırmış ve zenginleri oraya girmekten menetmiştir. Ebû Zehra, 1966, 82.
[119] Ali Haydar, 1311.
[120] Mecelle, md. 1271.

devletine ait olduğunu bildirmiştir. Fakat Hayberli yahudiler bu toprakları kendilerinin daha iyi tanıdıklarını ileri sürmüşler ve yerlerinde bırakılmak şartıyla mahsulün yarısını vermeyi teklif etmişlerdi. Hz.Peygamber de bu teklifi kabul etmişti.[121] Bu miktarın % 20 si devlet giderlerine ayrıldı.[122] Bu aynî vergi hasat sırasında alınır ve yahudiler mahsulün istedikleri yarısını alırlardı.[123]

Hz. Ömer, fethedilen Irak ve Suriye topraklarında da bu usûlü uygulamıştı. Topraklar fetihler arasında dağıtılmamış, böylece büyük toprak parçalarının ferdî mülkiyet altına girmesine mani olunmuştu. Fetih esnasında sarfedilen emeğin bu kadar büyük toprakları hak ettirmeyeceği, üstelik büyük sosyal zararlar doğuracağını anlamış, toprakları ziraate alışkın sahiplerinin elinde bırakmış, ödedikleri vergiden hasıl olan gelirleri cemaatin, özellikle ordunun ihtiyaçlarına hasretmiştir. Hz. Ömer bunları yaparken Kur'an'ın Haşr suresi 7-10 âyetlerine dayanıyordu.[124] Bu uygulamaya birçok sahabi karşı çıktı. Fakat sonunda hepsi Hz. Ömer'in fikrinde birleştiler.[125]

Savaşta sarfedilen emek, elde edilen zenginliklerin çok altında kalırsa (Haşr suresi 7-9 ayetlerine göre) bunlara fey' denir ve devlet mülkiyeti altına alınır. Ebû Yusuf harâc vergisini de bu vasıftan dolayı fey' kavramı içine alıyor.[126]

Bu ziraî toprakların üzerinde bulunanların umumîyetle tasarruf hakkı devam etmekteydi. Fakat büyük iskân hareketleriyle bu toprakların İslâmlaşması sağlanmıştı. Irak, Suriye, Anadolu ve Rumeli topraklarının büyük kısmı bu kümeye dahildir.

bb. Fetih esnasında ne şekilde ele geçirildiği belli olmayan topraklar

cc. Mülk toprak iken malikler varissiz, vasiyetsiz ve borçsuz vefat ettiklerinden hazineye kalan topraklar

dd. Sahipsiz ve boş topraklar

ee. Rakabesi hazineye ait olmak üzere devletin izni ile ihyâ olunan ölü topraklar.

İslâm devletlerinde bu tarz toprakların çoğunun tasarruf hakkına fertler sahipti. Böylece temlik halinde, miras yoluyla, toprağın ziraata elverişsiz küçük

121 Buhârî, İcâre, 3; Ebû Dâvûd, Büyû', 3409.
122 Müslim, Musakât, 103; Ebû Dâvûd, Harâc, 3008, 3010.
123 Ebû Dâvûd, Büyû', 3413.
124 Ebû Yusuf, 1970, 55-61.
125 Ebû Zehra, 1966, 79.
126 Ebû Yusuf, 1970, 55-6.

parçalara bölünme hadisesi ortaya çıkmıyordu. Bundan dolayı tasarruf hakkını elde ederek toprağı işleyenler tam mülkiyetin gerektirdiği satış, hibe, vakıf, miras gibi haklara hukuken sahip değillerdi.

e. Vakıf topraklar

İslâm'daki sosyal hizmet kurumlarının temelini teşkil eden vakıfların bir kısmını topraklar teşkil eder. Ali Haydar Efendi, vakıf toprakları iki kısımda ele alıyor:

aa. Mülk (rakabe+intifa) toprak iken vakfedilen topraklar

Öşür veya bir görüşe göre harâc toprağı sahibi tarafından vakfedilebilir. Yalnız toprağın tabi olduğu vergi yine hazineye verilmeye devam edilmelidir.

bb. Devletin vakfettiği hazine toprakları

Bu tarz vakıf topraklardan özellikle hazineden hissesi olan âlimler ve talebeler istifade etmişlerdir. Zira Osmanlı Devleti'nde padişah, mîrî topraktan bir miktar toprağı bir medreseye ve onun ihtiyaçlarının karşılanması için vakfedebilmiştir. Devletin izni ile vakfedilen toprakların öşür ve rüsûmu eskisi gibi hazineye ait olur. Yalnız tasarruf hakları padişahın vakıf ve tahsis ettiği, zâviyenin idarecisi, medresenin müderrisi ve gazilerden biri gibi şahıslara aittir.

Rakabesi devlete bırakılan harâc topraklarının da vakıf topraklar olduğu; bunun için müslümanların eline geçtiğinde de harâc vergisinin ödenmesi gerektiği ileri sürülür. Bu toprakların kullanıcılar eliyle vakfedilemeyeceği açıktır.

IV. BÖLÜŞÜM

Bölüşüm konusu hem üretim yani gelirin oluşması hem gelirin harcanması ve hem de gelirin yeniden dağılımı safhalarında ele alınabilir. Servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması, fiyat istikrarı, sermayenin âtıl kalmaması, ribâ ve israf yasakları, üretime emek, sermaye ve riziko (damân) unsurlarından en az ikisinin katılması birinci safhanın konusudur. İnfak ikinci safhanın, zekât ise üçüncü safhanın konularıdır.

Öncelikle, servet ve mülkiyetin yaygınlaşması yani servetin sadece zenginler elinde dolaşan bir güç olmaması bir ilke olarak benimsenir. Bu çerçeve içerisinde üretimin yüksek gelirlerin değil, düşük gelirlilerin teşviki ile sağlanması amaçlanır. Mesela, zekât servetleri belli bir seviyenin üzerinde olanlardan bu seviyenin altında olanlara bir gelir transferini öngörür. Bu transferler bir yönüyle müteşebbis olan, fakat kaynakları sınırlı kişilere sermaye ve yatırım fırsatı temin eder. Yine bir çok ortaklık türü aynı amaca yöneliktir. Böylece daha üretim safhasının başlangıcında bölüşüm meselesini de büyük ölçüde halledilir.

Üretim sürecinde de emeğe ve emek gelirlerine (ücrete) büyük yer verilmiştir. Fiyat istikrarı ilkesi de öncelikle emeğin ve emek gelirlerinin korunmasını sağlar.

Nakit sermayenin de üretim cihazı dışında âtıl kalmaması öngörülmüştür. Ribâ adı altında toplanan emeksiz, rizikosuz ve spekülatif sermaye kazançları gayr-i meşru addedilmiştir. Buna karşılık kâr saiki girişim özgürlüğüne paralel olarak geniş bir uygulama alanına sahip olmuştur.

Tabiî kaynaklarda, bütün insanların yararlanabilmesi için kamu mülkiyeti öngörülmüştür. Özellikle meyve ve sebze ziraati dışında aletli ziraatin gerektiği topraklarda da aynı yaklaşım söz konusu olmuştur. Birçok toprak rantı ve kira ribâ içerisinde addedilerek gayr-i meşru kabul edilmiştir. Yine bu sayede İslâm iktisat tarihinde toprak aristokratları sınıfı ve feodalite oluşmamıştır. Toprak mülkiyeti konusundaki rakabe-intifa ayrımı yani soyut mülkiyetin devlete, kullanım hakkının ise toprağı işleyenlere ait olması toprakların optimum (en uygun) bü-

yüklüklerinin bozulmamasını ve ziraî üreticilerin güven içerisinde olmalarını sağlamıştır. Yani ziraî üreticiler vergilerini (veya kiralarını) ödemek şartıyla elde ettikleri ürünlerin gelirlerine sahip olmuşlardır.

Gelirlerin sürekli harcama ve yatırım (infâk ve ticâret) vetiresinde tutulması da gelirlerin yeni gelirler oluşturmasını ve servetin yaygınlaştırılmasını, dolayısıyla bölüşümün daha da, adil hale getirilmesini sağlar.

Bölüşüm konusunda ortaya çıkan aksaklıklar devletin yeniden dağılım mekanizmasını kullanmasıyla giderilmek istenir. Görüldüğü gibi, İslâm sosyal ve iktisadî kutuplaşmayı kaynağında önleyici ve geniş halk kesimlerinin girişim gücünden faydalanıcı bir özelliğe sahiptir. Ortaya çıkan aksamalar ise devlet tarafından düzeltilir.

Burada İslâm'ın üretim sürecinde elde edilen gelirler hakkındaki görüşleri özetlenecektir. Bilindiği gibi, bir gelirin meşru olabilmesi için emek, mal (nakit veya nakit olmayan sermaye) ve damân (riziko) unsurlarının bulunmasını istenir. Aşağıda üretim faktörlerinin elde ettikleri gelirler bu açıdan ele alınacaktır.

A. ÜCRET

Ücret emeğin üretim ve gelirden aldığı paydır. Bu yönüyle bölüşüm konusu içinde yer alır. Geniş işçi ve emek kavramı yine geniş bir ücret anlayışına yol açar. Ücret, temelde emeğin kira bedelidir. Bu tarif hem özel işçinin hem de ortak işçi'nin ücreti için geçerlidir. Bu yüzden ücret konusu fıkıh kitaplarının icâre (kira) bahislerinde yer alır ve emeğin kiralanması bir akit (akdu'l-icâre) gerektirir.

Fakihlere göre ecîr (işçi) kavramı ücretin emeğe veyahut zamana göre oluşması açısından iki kısımda ele alınır: ecîr-i müşterek (ortak işçi) ve ecîr-i hâss (özel işçi).

Emek-sermaye (mudâraba) veya emek-toprak (muzâra'a) ortaklıklarına emeğiyle katılan kişi de ecîr-i müşterektir. Buna göre bürokrat ve teknokratlar, esnaf ve sanatkârlar, doktor, avukat gibi serbest meslek sahipleri ortak işçi sayılırlar. Bunlar iş hayatlarında başka işçi kullanırlarsa aynı zamanda işveren olurlar.

Ecîr-i müşterek yaptığı işin karşılığı olarak ücreti hakeden kişidir. Bunlar terzi, berber vs. gibi yaptığı iş veya ürettiği mal ve hizmet karşılığında ücrete hak kazanan ve herkese mal ve hizmet üretebilen serbest meslek erbabıdır.

Bu manâda amele, hizmetçi, çoban, şöför tutmak, terziye elbise diktirmek, saat tamir ettirmek vs. işçi-işveren ilişkisi oluşturur. Hatta devlet başkanı, vali, memurlar, hakimler, doktorlar vs. işçi kabul edilebilirler. Çünkü belli bir ücret karşılığı çalışmaktadırlar. Bir başka açıdan bazı müteşebbisler, sanatkarlar, öğretmenler, mühendisler vs. emek sarfeden kişiler olarak işçi kavramına dahildirler.

Onlar başkalarıyla işçi-işveren ilişkisi içindedirler ve işlerinin karşılığı olarak bir ücret alırlar. Bu, toplumun niçin çeşitli ihtisas derecelerindeki işçilerden oluştuğunu ve sınıfsız toplumun dayanaklarını açıklayabilir.[127]

İslâm bilinmezlik (cehl) ve belirsizlik (garâr)leri bertaraf etmek istediğinden ücretin önceden tesbit edilmesi, hanefî fıkhına göre, şarttır.[128] Hz.Peygamber (s.a.) ücretin işçiye "teri kurumadan" verilmesini emretmiştir.[129] Ayrıca ücreti ödemeyen kimsenin kıyamet gününde hasmı olduğunu bildirmiştir.[130] Bu tür ihtilaflarda işçinin elinde mahkemeye başvurma yetkisi vardır. İslâm angaryayı kesinlikle reddetmiştir.

Ücrette emeğin niteliği dikkate alınmalıdır. Yani farklı emeğe farklı ücret ödenmesi[131] adaletin gereğidir ve "sosyal ücret" görüşünü benimsenmiştir. İnsanların gelirleri ve mevkileri ne olursa olsun tüketim kalıplarında, harcama alanlarında büyük farklılıklar olmamalıdır. Asgarî ücret sadece fizyolojik ihtiyaçları kapsamamalıdır. İslâm iktisadının kabul ettiği sosyal ücret anlayışı bu vakıadan kuvvet alır.

Hz.Peygamber emeği kiralayanla emeği kiralanan arasında, hukukî statüleri ne olursa olsun, tüketim tarzı ve hayat üslubu bakımından büyük farklılık olmamasını istemiştir. "Kimin elinin altında bir kardeşi bulunuyorsa ona yediğinden yedirsin, giydiğinden giydirsin. Onları kaldıramayacakları işlerle mükellef tutmayınız. Eğer böyle bir iş yüklerseniz onlara yardım ediniz".[132]

Zamana göre çalışan veya bir işveren için emeğini kiralayan özel işçiler yanında belli bir iş için emeğini kiralayan ortak işçiler de ücret geliri elde ederler. Esnaf ve sanatkârlar, mühendisler, doktorlar gibi serbest meslek erbabının kazançları da, bunlar ortak işçi olduklarından ücrettir. Yalnız çalışma sürecinde emekleriyle birlikte sermayeleri de işe karıştığından ücretlerinde kâr ve rant başka gelirler de vardır.

Özel işçiler istihdam edildikleri süre içersinde sadece kendilerine verilen işle meşgul olmalıdırlar. Bunlar bu süre içinde başkası (veya) kendisi için çalışamazlar. Yine işi yavaşlatır veya kaytarırlarsa aldıkları ücret helâl olmaz. İcâre süresinde çalışma için hazır bulunurlarsa ücrete hak kazanırlar. Fiilen çalışmaları şart değildir. Yani elektrik kesintisi gibi kendilerinden kaynaklanmayan sebeplerden ve çalışma şartlarının yetersizliğinden dolayı gerekli hizmeti veremezlerse yine ücreti hak ederler.[133] Ortak işçi ise ücrete ancak çalışırsa sahip olabilir.[134]

[127] Mübarek, s. 48-49.
[128] Mecelle md., 450.
[129] İbn Mâce, Rühûn, 4.
[130] Buhârî, Büyû', 106; İcâre, 10; Ayrıca bkz. İbn Mâce, Ruhûn 4.
[131] Ahkaf, 46/19.
[132] Buhârî, İman, 22.
[133] Bilmen, VI, 161; Mecelle, 425.

İbn Teymiyye ve el-Cevzî gibi bazı fakihlere göre devlet halkın ihtiyaç duyduğu inşaat, dokuma, ziraat gibi işkollarında çalışan işçileri maslahat (kamu yararı) gereği bu işlerde çalışmaya mecbur edebilir ve kendilerine de emsal bir ücret tayin edebilir. Böyle özel ve istisnâî durumlarda işveren bu ücretten daha az bir ücret veremeyeceği gibi işçi de bundan fazlasını isteyemez.[135]

Mudâraba, muzâra'a, müsâkât akitlerinde ortaklığa emeği ile katılan kimse de işçi kavramına dahil edilebilir. Mudâraba emek-sermaye ortaklığıdır. İcab ve kabul ile oluşan bir akittir. Emek-sermaye ortaklığına (mudâraba) emeğiyle katılan (mudârib) de emîndir. Yani kendisine verilen sermaye vedîa (emânet) hükmündedir. Kusuru olmaksızın sermaye telef olsa onu tazmin etmez. Sermayeye tasarruf etmesi sebebiyle sermayedarın vekilidir. Kâr elde edilirse, sözleşme şartlarına göre buna ortak olur.[136] Bu hisse yüzde olarak evvelce kararlaştırılır (Mecelle, md. 1425). Fâsit mudârabada kâr olsun olmasın emek sahibi (mudârib) ücretini alır. Ancak Ebû Yusuf'a göre fâsit mudârabada sadece kâr edilirse işçi ücretini alabilir.[137]

Muzâra'a emek-toprak, müsâkât emek-ağaç ortaklığıdır. Akit sırasında emekçinin yani çiftçinin hissesi yüzde olarak, hasılattan tayin edilmelidir. Maktu' bir ücretle bu akitler sahih değildir (Mecelle md. 1435).

Özel işçi ise sadece bir kişi veya kurum için çalışan ve ücretinin tesbitinde işin değil zamanın ölçü alındığı işçidir. Onun ücreti, çalışma süresine göre, günlük, haftalık veya aylık olarak tesbit edilebilir. Görüldüğü gibi İslâm'da işçi kavramı ortak işçi sayılan müteşebbisi ve zenaatkarı da içine alacak kadar genişlerken çağdaş kapitalist işçi kavramı sadece özel işçiyi kapsıyor.[138]

Özel işçi emîn sayılır. Yani mal ve hizmet üretimi sürecinde ortaya çıkan zararlardan sorumlu değildir. Ona teslim edilen mal veya üretim araçları emânettir. Özel ve ortak işçiler için aynı ücret ilkeleri geçerlidir. İşçi kendi kusuru bulunmadan bunlarda meydana gelebilecek zararı tazmin etmek zorunda değildir.[139] Esnaf ve zenaatkar gibi ortak işçi sayılanlar ise kendilerinin yol açtığı zararı tazmin ederler. Özel ve ortak işçiler için aynı ücret ilkeleri geçerlidir.

İmâm A'zam'a göre ortak işçi de emîndir. Kendi kusuru olmadan ortaya çıkan zararı tazmin etmez.[140]

Ücreti ödenmeyen terzi, boyacı gibi emekleri ürünlerinde somutlaşan ortak

[134] Bilmen, VI, 233.
[135] İbn Teymiyye, 1967, 25
[136] Mecelle, md. 1413; Bilmen, VII, 104.
[137] Şekerci, 1981, 322.
[138] Abdürrasul, 1968, 8-9.
[139] Mecelle, 610.
[140] Bilmen, 1986, VI, 233.

işçinin veresiye mukavelesi yoksa, ücreti ödeninceye kadar malı teslim etmeme hakkı vardır. O mal elinde telef olsa kusur ve ihmali olmadıkça onu tazmin etmez, fakat ücret de alamaz.[141] Taşıyıcılık gibi emeğin maddî eseri görülmeyen işlerde ise böyle bir yetki yoktur.[142]

Öte yandan tüketim sahası ayrıca düzenlenmiş ve belli sınırlar içerisinde insanların kazançları ve mevkileri ne olursa olsun bir tüketim yakınlığı ilkesi ve uygulaması getirilmiştir. İnsanların gelirleri ve mevkileri ne olursa olsun tüketim kalıplarında, harcama alanlarında büyük farklılıklar olmamalıdır. İçki, fuhuş, kumar ve talih oyunları, İslâm ahlâk ilkelerine ters düşen eğlence tarzı ile israf ve lüks yasakları müslümanlar arasında tüketim tarzı bakımından az çok bir eşitlik sağlayabilir.[143]

Belirtilen ilkelerin ışığında müctehidler işçi ile işveren arasındaki sözleşme sahih olmasa da işçinin ücretten mahrum bırakılamayacağı ve emsal ücrete hak kazanacağı görüşüne varmışlardır.[144]

Bütün bu tedbirlerle ücretlerin adil olarak gerçekleşmesi amaçlanır ve işçi ile işverenlerin tekelci eğilimler yaratarak kendi lehlerine aşırı bir yükselmeye yol açmamaları sağlanmaya çalışılır. Yine bu mantık içerisinde belli bir malı alanların ve satanların alış ve satış tekelleri (monopson ve monopol) kurmaları belli bir fiyatta anlaşmaları uygun görülmemiştir.[145] Bütün bu mülahazalardan hareketle ücretin tesbitinde genellikle emek arz ve talebinin etkili olduğunu bunun yanında tekelci ücret empozelerinin yasaklandığını, kamu yararı (maslahat) gerektirdiğinde, mal fiyatlarında olduğu gibi, asgarî ve azami ücretler tesbit edilebileceğini öğreniyoruz. Yalnız burada tekrar vurgulamamız gerekir ki tekelciliğe karşı olan bu tutum emeğe karşı değildir, sadece maslahat gereği, geniş halk kesimlerinin çıkarını korumaya yöneliktir. Zaten bu durumlar söz konusu değilse ücretlere müdahale edilmez.

Osmanlı iktisat tarihini incelediğimizde benzer uygulamalar görüyoruz. İslâm ve Osmanlı tarihi boyunca nüfus az (ve durağan) olduğu için ücret seviyesi yüksektir. Yine bu yüzden işgücüne büyük talep olduğundan özellikle tarım, dokuma ve inşaat sektörlerinde işgücü daha yüksek ücret ödenen başka işlere kayıyordu. Devlet ve vakıfların bu yüksek ücretleri karşılamada güçlük çektiğini ve işgücünün halka zarar vermekten kaçınmalarının vurgulandığını biliyoruz. Osmanlılarda Sanayi Devriminin oluşmama sebeplerinden biri de bu yüksek ücretler olmalıdır. Çünkü Sanayi Devriminin çok düşük ücretlerle gerçekleştirildiğini

[141] Mecelle md., 482.
[142] Mecelle md., 483.
[143] Karakoç, 1967, 53.
[144] Karaman, 1981, 51.
[145] İbn Kayyim, 1317, 226.

ve ücretlerin ancak fizyolojik ihtiyaçlar seviyesinde olduğunu biliyoruz.

İktisadî istikrarın sağlanmasının ücretin korunmasında büyük yeri vardır. İslâm işçinin ürettiği değeri kendisine üretim araçlarını ve çalışma şartlarını hazırlayanla bölüşmesini ister. Çünkü üretim araçları ve sermaye de bir noktada birikmiş emekten başka bir şey olmayıp emeğin verimini yükselten unsurlardır. Buna göre emek-sermaye çatışması ve sınıf mücadelesi İslâm'a yabancıdır ve İslâm burjuvazi ile proleteryanın ortaya çıkışını sağlayan şartları bünyesinde barındırmaz.

B. KÂR VE RİBA

Genellikle sermayenin ve girişimin payı olarak kârı kabul edebiliriz. Emeksiz ve meşru olmayan sermaye vs. kazançları ise ribâ adı altında toplanabilir.

1. Ribâ

İslâm tarafından kesinlikle yasaklanmış olan ribâ, kelime olarak herhangi bir şeyde artışı ve fazlalığı ifade eder. Ribâ kavramını, mübadelede ortaya çıkan eşitsizlik (riba'l-fadl), satılan bir malın bedelini ve borç verilen parayı bir ilave yani reel fâiz ile geri alma (riba'n-nesie) ve belirsiz mübadele (bey'u'l-garâr) işlemleri oluşturur. Spekülatif, emeksiz ve risksiz kazançları ve hatta meşru olmayan kazançları ribâ adı altında toplama imkanı da vardır.[146]

İslâm ekonomisinin esası ribâ ortamının doğuşunu engelleyici bir özelliğe sahiptir. Özellikle İslâm, sermayenin âtıl bırakılmamasını, üretimden alıkonulmamasını ve kredi talebinin en aza indirilmesini isteyerek bir ribâ ortamının doğmasını önler. Bunun yanında İslâm'da temel üretim faktörü emek olduğu için, ribâın bir geçim yolu olarak kabul edilmesiyle emeğin üretim cihazının dışında kalması ve sermaye geliriyle yaşayan bir zümrenin oluşması hoş görülmemiştir. Herşeyden önce sevgiye, yardımlaşmaya ve dayanışmaya dayalı bir toplum kurmak isteyen İslâmın ribâ gibi, bir yönüyle insanların iyi duygularını körelten, bir yönüyle de ihtirası körükleyen bir durumu kabul etmesi düşünülemez. Ancak kredi talebinin her toplumda ve her zamanda mevcut olması, fâizin potansiyel olarak varlığını söz konusu edebilir. Bu yüzden iktisadî anlamda fâiz olarak görebileceğimiz uygulamalara bazı fakihler tarafından yol açıldığını biliyoruz. Bey'u'l-îne, bey' bi'l-vefâ, bey' bi'l-istiğlâl ve para vakıflarındaki borç verme işlemleri bunun örnekleridir.

İslâmın yasaklamış olduğu ribânın kısımları şunlardır :

[146] Ribâ hakkında bkz. Bayındır, 2007, 37-147.

a. Riba'n-nesie

Ribânın birinci çeşidi riba'n-nesie adını alır. Bu ribâ türü kredi (ödünç) ilişkilerinden doğan 'net fâiz'dir ve her çeşidi âyetlerle yasaklanmıştır.

Riba'n-nesie İslâm öncesi Arapları arasında çok yaygındır. Burada verilen ödünç, vadeler halinde fâizlendirilerek geri alınırdı.[147]

Belirtilen ayetlerde ribâın, alışveriş muameleleriyle ve içtimaî refaha yönelik harcamalarla (sadaka) bir mukayesesi yapılmaktadır. Ribâ ile bey' (mübadele) arasında bir ilişki kurulması ve mübadelenin helâl olduğunun belirtilmesi çok ilginçtir. Buradan ribâın yeni bir değer oluşturmadığı ve üretken olmadığı belirtilmektedir. Sermayedara yapılan böyle bir gelir transferinin, onun tüketim eğilimi düşük olduğu için, büyük bir kısmının dolaşım akımına katılmaması toplam geliri nisbî olarak azaltır. Gelir akımının belirli ellerde toplanması bu sebepten dolayı sosyal serveti ve refahı azaltan ve "ribânın bereketini yokeden" bir husustur.

Buna karşılık mübadelenin üretken olup değer ve istihdam imkanları oluşturan faaliyet olduğu sonucu çıkar. Bununla birlikte eşit ve iki taraflı rizikolu mübadele (bey) ile eşitsiz ve tek taraflı rizikolu mübadele (ribâ) arasında bir mahiyet farkı olduğu belirtilir. Bu şekilde İslâm'ın sadece tüketime dönük borçlardaki fâizi yasaklamış olduğu görüşü de bu ayetle reddedilmiş olur.[148]

Bunun yanında fâiz harcama gelir akımından çekilen, sadaka ise harcama-gelir akımına aşılanan bir değerdir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, tüketim eğilimi yüksek olan alt gelir kümelerine yapılan aktarmalar paranın dolaşım hızını, dolayısıyla toplam serveti arttırır.[149]

İslâm'dan önce Arap yarımadası'nda fâiz son derece yaygındı. yoksul kişilerin fâizsiz borç temin edebilmeleri mümkün değildi. Zor durumda kalanlar, borç süresi sonunda borçlarından başka bir fazlalık da ödemek üzere borç alabiliyorlardı. Süresinde ödeyemedikleri takdirde vade uzatılıyor, fakat ödenecek fazlalık (fâiz oranı) da katlanıyordu. Böylece borçlu aldığının kat kat fazlasını

[147] Bu ribâ türü şu ayetlerle yasaklanmıştır: "Ribâ yiyenler kendilerini şeytan çarpmış birer mecnundan başka bir halde kalkmazlar. Böyle olması da onların bey' (mübadele, alışveriş) de ancak ribâ gibidir. demelerindendir. Halbuki Allah bey'i helal, ribâyı haram kılmıştır. Bundan böyle kim Rabbinden bir öğüt gelip de fâizden vazgeçerse geçmişi ona ve işi de Allah'a aittir. Geri dönenlerse ateşin yaranıdırlar. Onlar, orada ebedi kalıcıdırlar. Allah, ribânın bereketini giderir, sadakaları ise arttırır" (Bakara, 2/275-276).

[148] Yine Hz.Peygamber devrinde Medine yahudilerinin ticâret erbabına faizli ödünç verdiklerini biliyoruz: M. Ahmed, 1975, 36. İslâm öncesi Arap yarımadasında fâizli muamele çeşitleri için bkz. Kureşi, 1972, 85-89.

[149] Şu ayette de aynı noktayı bulmak kabildir:"İnsanların mallarında artış olması için ödediğiniz ribâ Allah katında artmaz. Allah'ın rızasını dileyerek verdiğiniz zekâta gelince, kat kat arttıranlar o zekâtı verenlerin tâ kendileridir" (Rûm, 30/39).

ödemek zorunda kalıyordu. İslâmın ortaya çıkışından evvel Arap yarımadası'nda her nevi borçlarda asıl borçlanılan meblağın çifter çifter artması şeklinde bileşik fâiz yürütmek örf ve âdet halindeydi.[150]

Öte yandan İslâm öncesi araplar ribâ ile ticârî kârları birbirinden ayırmazlardı. Gerek ödünç vermede ortaya çıkan fâiz, gerek zaman farklılığından doğan fâiz ticârî kârdan farklı görülmemiştir. Cahiliye araplarının fâizi haklı çıkarmaya çalışırken esas aldıkları bu görüş belirtilen ayetlerle kesinlikle reddedilmiştir. Emek-sermaye veya riziko-sermaye faktörlerinin birlikte oluşturdukları ticârî kâr ile verilen ödünce sadece zamanın geçmesiyle ilâve edilen "kâr" yani fâiz birbirinden öz olarak farklıdır. İslâm sadece "zaman"ın bir gelir yaratmasını kabul etmemiştir.[151]

b. Riba'l-fadl

İslâm ribânın ikinci çeşidi olan ve riba'l-fadl denen eşitsizliğe dayalı mübadeleleri de reddeder. Kur'an-ı Kerim riba'n-nesieyi haram kıldığı gibi sünnet de riba'l-fadlı haram kılmıştır.[152] Fakihlerin çoğuna göre hadiste geçen ve ribâ cereyan ettiği söylenen altı çeşit meta hasr için değil misâl içindir. Yani ölçülen ve tartılan her çeşit metada bu şekilde ribâ ortaya çıkabilir.

Yine Hz.Peygamber aynı cinsten olan fakat vasıfları farklı metaların mübadelesini de tavsiye etmemiştir. Bunun yerine metaın satılmasını, ele geçen para ile aynı cinsten olan ve fakat kalitesi farklı diğer metaın satın alınmasını istemiştir.[153]

Bu hadislerden çıkan sonuçlar şunlardır:

1. Aynı cinsten olan metalar mübadele edilmek isteniyorsa aynı miktarda olmak şartıyla hemen mübadele edilmelidirler. Aslında bu mübadele hacmini genişletmeyi amaçlayan bir görüştür. Zira böyle bir mübadelenin anlamı yoktur. Bunun için ribâdan kaçınmayı sağlayacak diğer mübadele yolları geliştirilmelidir.

[150] Kureşi, 1972, 72-73. Kur'an-ı Kerim'de "Ey imân edenler, katlanarak artan ribâdan yemeyiniz" (Al-i İmran, 3/130) hükmü ile bu uygulamaya işaret olunmuştur. İfade edelim ki, bu ayetteki "katlanarak artan" kaydı, ihtirazî değil, vukûîdir; o dönemin uygulamasını göstermektedir. Bundan oranı düşük olan veya bileşik olmayan fâizin câiz olabileceği hükmü çıkarılamaz. Esasen, oranı ne olursa olsun, ribânın yasak olduğu, daha sonra inen ayetlerde açıklıkta ifade olunmuştur (Bakara, 2/275-281).

[151] Allah evvelce fâizcilik yapanların, eğer gerçekten mü'min iseler fâiz alacaklarını almamalarını ve böyle yaparlarsa Allah ve Resûlü'yle savaş halinde olduklarını bilmelerini istemiştir. Onlara sadece sermayeleri bırakılmıştır (Bakara, 2/278-9). İslâm fâiz almak gibi fâiz vermeyi ve bu işlemlerde aracılık etmeyi de haram kılmıştır. Fâiz alan da veren de günahkardır: Zira Hz.Peygamber (s. a.) ribâ yiyene ve yedirene, katibine ve şahidine lanet etmiştir. Buhârî, Libas, 86; Müslim, Müsakat, 106.

[152] Bu konudaki hadis şöyledir: "Altına mukabil altın, gümüşe mukabil gümüş, buğdaya mukabil buğday, arpaya mukabil arpa, hurmaya mukabil hurma, tuza mukabil tuz aynı evsafta, aynı ölçüde ve hemen mübadele edilmelidir. Fazlalaştıran veya fazla isteyen ribâya sebep olmuş olur. Mübadele edilecek metalar farklı ise istediğiniz gibi mübadele edebilirsiniz." Müslim, Müsakat, 80; Ebû Dâvûd, Büyû', 12.

[153] Buhârî, Şirket, 10.

2. Farklı cinsten olan metaların mübadelesi her türlü kayıttan uzaktır. Nakit para ile kumaş, pamuk ile demir mübadelesi gibi.

3. Aynı cinsten olan fakat kalite ve miktar farklılığı olan metaların mübadelesinden önce devreye paranın sokulması tavsiye edilmektedir. Yani birinci meta satılarak elde edilen para ile ikinci meta satın alınmalıdır. Bu öncelikle fâiz tehlikesini bertaraf eder.

c. Bey'u'l-garâr

Bey'u'l-garâr, geleceğe yönelik olan ve belirsizliğe dayanan mübadeledir. Fıkıhta garâr, olup olmayacağı bilinmeyen şey olarak tarif edilir. Bey'u'l-garâr ise mahiyeti bilinmeyen şeylerin mübadelesidir. Kaçmış devenin, kuşların satışı, olgunlaşmadan mahsulü doğmadan hayvanın satılması gibi. Hz.Peygamber belirsizliğe dayanan şans oyunlarına yani kumara benzeyen bu tip bir mübadeleyi de yasaklamıştır.[154]

Kapitalizm döneminde bu tip fâizler önem kazanmıştır. Mevcut olmayan kıymetlerin mübadelesi yoluyla ribâ atmosferi hayata sinmiştir. Satış vaadleri, kitlevî üretim dolayısıyla alabildiğine genişlemekte olduğundan konjonktürel (devrî) buhranlar da kaçınılmaz olmaktadır. İslâmın ribâya, belirsiz mübadeleye karşı aldığı olumsuz tavır bu tarz buhranların İslâm ekonomisinde ortaya çıkmamasını sağlar.

Mübadelenin reel değerler ile yapılması istenir. Üretim ihtiyaca göre olduğu için arzuların sınırsız oluşuna karşılık ihtiyaçlar sınırlanmış ve üretim cihazı buna göre kurulmak istenmiştir. Tüketim toplumu modeli, İslâm toplumuna yabancıdır. Bu yaklaşım Kapitalizmde tüketimi tahrik eden böylece kitlevî üretimin eritilmesine yönelik olan fâizli tüketim kredilerini (taksitli satışlar) ortadan kaldırır.

İslâm'da ribâ sadece kredi işlemlerine has bir yasak olmamıştır. Belirsizlik taşıyan bütün işlemlere karşı tavır alınmıştır. Yani İslâm ribânın kökünü ve ortamını ortadan kaldırmak istemiştir. Bu sistem içerisinde tarihte görülen bey' bi'l-vefâ ve bey'u'l-îne gibi bazı fâiz uygulamaları, bütün ekonomiyi yönlendiren politika araçları değil, bazı kısmî ve istisnai uygulamalardır.

2. Fâiz ve kredi nazariyeleri

İnsanlar acil tüketim ihtiyaçları veya yapmak istedikleri yatırımlar için istik-

[154] "Elde mevcut olan bir şeyle mevcut olmayan bir şeyi mübadele etmeyin": Buhârî aynı bab; Ebû Dâvûd, Büyû', 3503. Yine Hz.Peygamber meyvelerin ve hububatın olgunlaşıp ticârî değerleri belirmeden mübadele edilmesini yasaklamıştı: Buhârî, Büyû', 87; Müslim, Musakat, 16 (Daha fazla bilgi için bkz. İçtimaî siyaset bölümü).

raza yani krediye ihtiyaç duyarlar. İslâm, genel bir yaklaşım olarak kredi arzını artırıcı, talebini ise kısıcı bir tavır içindedir. Hukukî olarak hem aynî hem de nakdî olarak istikraz işlemlerini geçerli kabul etmiştir. Yalnız bu işlem misliyatta yani altın ve gümüş gibi kıymetli madenler, nakit paralar ile buğday, arpa gibi yiyecek maddeleri ve yumurta, ceviz gibi taneleri arasında kıymetlerini değiştirecek kadar farklılık bulunmayan adediyâtta geçerlidir. Hayvanlar, dokuma ürünleri gibi kıymetleri büyük farklılıklar gösterebilen kıyemiyâtta geçerli değildir.

Gerek nakit paralar ve gerek diğer tartılan ve ölçülen şeyler sonradan sadece misilleri geri alınmak şartıyla borç olarak verilebilir. Buna karz-ı hasen denir ve sosyal yardımlaşmanın bir ifadesidir. Borcun karşılığında bir fazlalık istenmesi ise ribâdır. Borç verenin tek kimse olmasıyla bir ortaklık olması arasında bir fark yoktur.

Borçlanılan şeyler kendi misilleriyle ödenebilirler. Bir kimse borç verdiği şeyin bir kısmını veya tamamını borçlusuna bağışlayabilir. Borçlu güç durumlara düştüğü zaman bu yolu izlemek Kur'an'da tavsiye edilmiştir.[155]

Borç verebilecek durumda olanlar ellerinden gelen yardımı, borç ihtiyacı içersinde olanlardan esirgememelidirler. Yerine sarfedilen bir borç para, sadakadan daha iyidir.[156] Belirli bir miktar parayı belirli bir işte kullanıp hasıl olacak kârdan kendisine belli bir oranının ödenmesi şartıyla borç olarak vermenin câiz olduğunu kabul edenler vardır. Bu takdirde bu işlem bir kâr ortaklığı olur. Borç veren doğabilecek zarara da ortak olmuş olur. Rehin karşılığında borç almak da câizdir.[157]

Krediye dayanan ekonomi, çağımızda fâizi hayatın ayrılmaz bir parçası yapmış ve fâiz çok yönlü olarak kurumlaşmıştır. Yine fâiz çağımız kapitalizminin vazgeçilmez bir iktisat siyaseti aracıdır.

Smith, Ricardo, Senior gibi klasik kapitalist iktisatçılar fâizi, parayı ödünç alanın paradan sağlayacağı kâr için ödünç verene, onun fedakârlığına karşı ödediği bir tazminat olarak telâkki etmişlerdir. Oysa piyasa şartlarına göre değişken olan kâr ile sabit fâiz arasında ilişki kurulamaz.

Neoklasik okulun kurucularından Marshall, klasiklerin fedakarlık ve imsâk (el çekmc) deyimi yerine bekleme tabirini koydu. Ona göre tasarruf eden bugünkü tüketimini gelecek bir güne ertelemiştir. Fâiz böylesine bir erteleme veya bek-

155 "Eğer borçlu güç durumda ise rahatlayıncaya kadar ona mühlet tanımak gerekir. Bağışlarsanız bu sizin için daha hayırlıdır" (Bakara, 2/280); Yine durumu uygun olan kişinin ödemeyi ertelemesi caiz değildir: "Zenginin borcunu ödemeyi ertelemesi zulümdür": Buhârî, Havâlât 1, 2, İstikrâz 12. Ayrıca bkz. Müslim, Müsâkât 33; Ebû Dâvûd, Büyû' 10; Tirmizî, Büyû' 68; Nesâî, Büyû' 100, 101; İbn Mâce, Sadakât 8

156 İbn Mâce, Sadakât, 19.

157 Hatta Hz.Peygamber bir yahudiden demir zırhını rehin bırakarak bir miktar borç almıştı: Buhârî, Büyû', 14; Rehn, 1-2; Hamidullah, I, 635.

leme için özendirici bir unsurdur. Oysa beklenenin maliyetini tesbit etmek için bir ölçü geliştirmek imkanı yoktur. Ayrıca bu açıklama fâize olan talebi hesaba katmamaktadır.[158]

Günümüzün kapitalist ülkelerinde fâizin varlık sebebi klasik ve neoklasiklerin nazarî olarak ileri sürdükleri hususlarda farklıdır. Zira artık ferdî tasarruflar değil toplu vs müesseseleşmiş tasarruflar söz konusudur. Bundan dolayı bazı iktisatçılar fâiz oranını tasarruf ile yatırım arasındaki dengeyi sağlayan bir unsur olarak görmektedirler. Bunlar gelecekte elde edilecek bir maldan ziyade bugünkünü elde etme tercihi gibi şahsî bir kanâate dayanmaktadır. İster fâiz bugünkü mallar üzerinden alınan bir prim olarak ve ister nakitten vazgeçmenin bir karşılığı olarak görülsün, özde farklılık yoktur[159] ve klasik ve neoklasik görüşlere irca edilebilir.

Maamafih bugün fâizin tasarrufa ödenen bir prim olduğunu ampirik gözlemler doğrulamamaktadır. Tasarrufun asıl saikini fâiz elde etme değil güvenlik ve gelecek endişesi teşkil etmektedir. Bugün fâizle tasarruf arasında güçlü bir ilişki olmadığı bilinmektedir. Tasarruf daha çok gelirin bir fonksiyonudur. Yani gelirler arttıkça tasarruflar da artar, gelirler azaldıkça tasarruflar da azalır. Ancak küçük tasarruf sahiplerinin bir kısmı elde ettikleri fâiz gelirleriyle kullanılabilir gelirlerini arttırmaktadırlar. Fakat yüksek enflasyonun görüldüğü günümüzün geri kapitalist ülkelerinde bu gelirlerin önemli olmadığı da bilinmektedir. Yüksek fâiz yüksek gelirlilerin gelirlerini daha da arttırmaktadır. Yine yüksek enflasyon ortamında alacaklılar zararlı, borçlular kârlı çıkmaktadır. Bir başka deyişle fâiz ödeyenleri değil, fâiz alanları korumak gerekmektedir. Çünkü kredi kullananlar ödedikleri fâizi kat kat aşan gelirler elde ederlerken küçük tasarruf sahipleriyle aralarındaki açık da büyümektedir. Yine bu yüzden toplumun refahı azaldıkça bankaların gelirleri artmakta, zenginler daha zengin olmakta, büyük firmalar daha da büyümektedir.

İslâm'ın ribâya karşı aldığı tavır, kârın önemli bir saik olmasına yol açmaktadır. Böylece emeğin üretim sürecinden ayrılması önlendiği gibi teşebbüse verilen önem belirginleşmektedir.

Kâr değişken, buna karşılık fâiz sabittir. Piyasadaki kâr haddinin azalma eğilimi gösterdiği zamanlarda sabit fâiz haddî ticârî ve sınâî yatırımlar önünde bir engel teşkil edecektir. Üstelik maliyetlere eklenmesiyle maliyet enflasyonunu daha da müzminleştirecektir. Bu olgu kapitalist sistem içersinde önemli bir çıkış yolu olarak değerlendirilmektedir.

Fâizin kaynağının sermayenin marjinal verimliliği olduğu görüşü de bu yüzden fazla savunulamaz. Çünkü bu verimlilik bölgelere, kesimlere ve zamana gö-

158 Mannan, 1980, 234-5.
159 Mannan, 1980, 238-9.

re değişir. Bu da fâizin de değişken olmasını gerektirir, ama böyle bir değişkenlik söz konusu değildir. Öte yandan bu görüş tüketim kredilerini açıklamaz.[160] Yukarda da belirttiğimiz gibi, fâizin sabit olma olgusu sermayenin marjinal verimliliğine bir sınır koymaktadır ve bu da kaynakları âtıl bırakmakta, yatırımları azaltmaktadır.[161] Zira fâiz haddinin gerisinde kalan kâr hadlerine sahip yatırımlar çekiciliğini kaybederler.

Fâiz hadlerinin yükseltilmesi maliyet enflasyonunu körükler, yatırımları düşürür, talebi azaltır. Düşmesi ise spekülasyonu arttırır. yüzde sıfır fâiz seviyesi ise kapitalist bir ekonomiyi sürekli durgunluğa da sürükleyebilir.

Zamanımızda fâizin oynadığı rolün önemi, gelişmiş kapitalist ülkelerde özellikle bir iktisat siyaseti aracı olmasındadır. Milletlerarası iktisatta da istikraz (borç talebi)ların temel unsurlarından biri fâizdir. Geri kapitalist ülkelerde ise tefecilik, maliyetlere yüklenen ağır banka fâizleri şeklinde de etkisini sürdürmektedir.

3. Tahvil ve banka fâizleri

Bazı İslâm âlimleri zaruretin mahzurları mübah kılacağı ilkesinden hareketle fâizin bazı çeşitlerinin haram olmadığı görüşünü ileri sürmüşlerdir. Mesela A. Abdurrasul aynı temel ilkeden hareketle devletin ve özel şirketlerin çıkarmış olduğu tahvillerin fâizlerinin haram olmadığını ileri sürmektedir.[162] Buna gerekçe olarak şunları da ileri sürmektedir: Ribânın haram oluş hikmeti zayıfı kuvvetliden korumakdır. Tahvil çıkarma ilişkisinde fâiz ödeyen (devlet veya şirket) kuvvetli, fâiz alan (halk) ise kuvvetsiz durumdadır. Dolayısıyla kuvvetsiz olana bir ödeme yapılmaktadır. Burada zayıf olanın tefeci olduğunu düşünmek mümkün değildir. Üstelik bu tarz tahvillerin çıkarılmasını, üretim için emek mudâraba (emek-sermaye) ortaklığı kurulmasına benzetenler vardır. (Kapitalist ekonomilerde devlet çok defa para arzını denetlemek için tahvil çıkarır).

Şeyh Muhammed Şeltût'un, böyle kâr ve zarara ortak kılmaksızın belirli bir fâiz veren tahvillerin aslında haram olduğuna ve ancak iktisat uzmanlarının bu tahvillerde zararlarını aşacak ölçüde zaruret bulmaları halinde helâl olacağına dair fetvası vardır. Yine Şeltût'a göre bazı fakihler ihtiyaç içerisinde olan kimselerin fâizle borç almasının câiz olduğunu kabul ederler. Bu kural hem devlet hem de fertler için geçerlidir. Böylece işlerin yarıda kalmaması sağlanmış olur. Zira hükümlerini kolaylık, zararın kaldırılması, emek ve çalışma üzerine kurmuş olan İslâm, hem fertlere hem de cemiyete bu hakkı vermiştir. Böylece o gelir kaynakları yetersiz halde iken ümmetin ayakta durmasını sağlayan maslahatların gerçekleşmesi için fâizle ödünç almayı helâl kabul etmiştir.

160 Mannan, 1980, 235-6.
161 M. Ahmed, 1975, 43, 246.
162 Abdurrasûl, 1968, 81 vd.

Şeltût ihtiyaç ve maslahatın kapsamını da şöyle tesbit ediyor: Fâizle borç ancak ihtiyaç anında alınmalıdır. Miktarı da ancak zaruret ve ihtiyacı giderecek kadar olmalıdır. Borç ile özellikle bir dış sömürü ilişkisine girilmemelidir. Önemli olan müslümanların kendi nizamları içersinde böyle bir fâizli borç ilişkisine ihtiyaç duymadan yaşamalarıdır. Banka fâizlerine de benzer şekilde yaklaşılmaktadır.

İslâmcılık akımının kurucularından Muhammed Abduh banka fâizlerinin haram olmadığı kanaatindeydi. Biraz da liberalizmin etkisiyle Abduh, 1900 yılında Mısır'da ilk bankalar kurulurken bu yolda bir fetva vermişti. Ona göre banka bir mudâraba ortaklığıdır; mûdi sermayedar (rabbu'l-mal), banka da onun malında mudârib (sermayeyi işleten) durumundaydı. O, sermayedâra kazancın miktarına göre değişen nisbî bir pay verilebileceği gibi sabit bir pay da verilebileceğini savunmaktadır. Ona göre ne Kur'an da ne de sünnette bunu engelleyen bir durum yoktur.

Şeltût'a göre ise banka bir mudâraba ortaklığı değil yeni bir durumdur. Mevduat bankaya verilen bir borç da değildir. Mûdi parasını kendi isteğiyle ve bir fayda bekleyerek yatırmıştır: Yani bunda asıl etkileyici sebep sermayenin korunması ve tasarruf endişesidir. Bunun yanında banka mevduatlarının artışı iş hacmini genişleterek bütün toplum kesimlerine refah götürmesidir.

Abdurrasul da banka muameleleri konusunda Şeltût gibi düşünüyor ve bunun herkese faydası dokunan ve kimseye zûlüm yaratmayan bir şey olduğunu dolayısıyla meşrû olduğunu savunuyor.[163]

Mısırlı bilginlerin fâizle ilgili olarak zaruret konusunda söylediklerine nazarî olarak katılmamak mümkün değildir. Bununla birlikte zaruret olarak açılan kapı geçici olmalıdır. Böyle birşey geçiş dönemi İslâm ekonomisi için bahis konusu edilebilir. Zaruret diye bilinmeyen bir zamana kadar sürdürülecek bir uygulama İslâmın önemli bir ilkesinin yürürlükten kaldırılması demektir. Bunun yanında mevcut geri kapitalist sistemin değişik dozlarda veri kabul edilmesi fâizin bu kadar vazgeçilmez bir unsur olarak ele alınmasına yol açmıştır.

Fâize gösterilen bu müsamahanın sebeplerinden biri de, onun yasaklanma gerekçelerinden sadece birinin yani fâizci tarafından yapılan zulmün banka veya tahvil fâizlerinde var olmadığı noktasından hareket edilmesidir. Oysa İslâmda fâiz sadece kredi işlemlerine has bir yasak olmamıştır. Bütün belirsizliğe dayalı mübadeleler İslâmca yasaklanmıştır. Yani İslâm sadece fâiz uygulamasını değil fâizin ruhunu ortadan kaldırmak istemiştir. İslâmın bu umumi yaklaşımına rağmen fâiz uygulamalarının meşruiyetine gerekçe aramak ancak kapitalizmin tek hayat tarzı olarak kabul edilmesinden doğabilir.

Kanaatimizce Abduh gibi bazı İslâm âlimleri hakim dünya sistemi olmakta

[163] Abdurrasûl, 1968, 87-8.

bulunan Kapitalizm karşısında, fâize müsamahalı bir tavır takınmışlardır.

Ribâ geniş anlamıyla yasaklanmıştır. Sırf sermaye kazancı olarak, sadece zamanın geçmesiyle oluşan bir fazlalık olarak, kısaca meşru olmayan kazançlar olarak ribâ "İslâm iktisadı"na terstir.

Oysa İslâmın kâra verdiği önem kredi işlemlerinde ortaya çıkan fâizi ortadan kaldırabilir. Bunun sınırını maslahat yani kamu yararı çizer. Bu sınır içerisinde oluşan çok çeşitli ortaklıklar üretimin adil bir gelir bölüşümüne imkan verecek şekilde yapılmasını sağlar.

Sermaye sahiplerinin bir yatırımda ortak olmaları ve bu teşebbüsten doğacak kâr ve zararın paylaşılması fâizin sabit ve emeği üretim sürecinden koparan bir gelir olmasından kaynaklanan mahzurları bertaraf edebilir. Zira kâr, fâizin aksine üretimin dinamik ve hareketli mahiyetine müsbet cevap verir. Bunun yanında sermayedar ile müteşebbisin işbirliği haline girdikleri düşünülebilir.[164]

C. RANT VE TOPRAK KİRASI

Aslında rant tabiri, toprak kirasını da içine alan geniş bir anlam taşımaktadır. Burada hangi tür toprak kirası ribâya girer, hangisi girmez, o ortaya konmaya çalışılacaktır.

İslâm'ın ilke olarak toprağı işleyenin o toprağın sahibi (genellikle intifa hakkını kullanan anlamında) olmasını benimsediğini belirtmiştik. Hz.Peygamber toprakların kiraya verilmesini kesinlikle yasaklamamış, fakat doğabilecek anlaşmazlıkları bertaraf etmek için ve evvelce tesbit edilen bir kira oranının zarar getirebileceğini ileri sürerek toprağın işleyenin elinde olmasını istemiştir.[165] Müsamaha gösterilen kira çeşidi nakit karşılığında olandır. Bunun gerekçesi kiraya verenin bir zarara uğramamasıdır.[166] Kesinlikle yasaklanan kira çeşidi ise aynî veya toprağın bir kısmı karşılığında olanlardır.[167] Bununla birlikte nakit karşılığındaki kiranın da yasaklandığına dair bir rivayet vardır.[168]

Bir sahabi şöyle diyor: "Hz.Peygamber bizim rakabesine malik olduğumuz yahut bir şahsın bize bağışladığı topraklardan başka topraklarda ziraat yapmamızı yasakladı".[169] Hz.Peygamber izinsiz olarak bir başkasının toprağında ziraat yapan kişinin yetiştirdiği mahsulün toprağın sahiplerine verilmesini emretmiş

164 Kureşî, 1972, 110; M. Ahmed, 1975, 51.
165 Ebû Dâvûd, Büyû', 3389, 3400.
166 Buhârî, İcâre, 22; Hars, 18; Müslim, Büyû', 86, 87
167 Ebû Dâvûd, Büyû', 3391.
168 Ebû Dâvûd, Büyû', 3401.
169 Ebû Dâvûd, Büyû', 3397.

yalnız ziraatı yapan kişinin emeğinin karşılığının verilmesini istemişti.[170]

Kesinlikle yasaklanan kira çeşidi olan aynî kira ziraat kesiminde ribâın karşılığıdır. Zaten Hz.Peygamber mahsulün önceden tesbit edilen belirli bir yüzdesine karşılık toprağı kiraya vermeyi yasaklarken bunu ileri sürüyordu.[171] Bu tarz kiraları dar anlamıyla muzâra'a adı altında toplamak mümkündür. Muhabera (mahsulden belli bir oranda pay karşılığı kira akdi) ile muhakala (Muhabera ile aynı manâda yahut mahsul olgunlaşmadan belli bir aynî meblağ karşılığı yapılan mübadele akdi) ıstılahları da şümul farklarıyla bu kira çeşidini ifade etmektedirler.[172]

Bütün bu hadisleri gerekçeleriyle birlikte incelediğimizde Hz.Peygamber'in şu muzâra'a türlerini kesinlikle yasakladığını öğreniyoruz:

1. Parçalara ayrılan toprağın bir kısmının emekçi (yarıcı, kiracı) adına ekilmesi, daha büyük kısmının ise tarla sahibi adına ekilmesi.

2. Toprağın önceden belirlenmiş bir mahsül oranı karşılığında kiralanması. Bu yorum İmâm Ebû Hanîfe ve Züfer'indir.

İzin verilen muzâra'a türleri ise şunlardır:

1. Hasat edilen mahsülün belli bir oranının toprak sahibine ödenmesi şeklinde toprağın kiraya verilmesi. Fakat bu da tam olarak benimsenmemektedir.

2. En son çarede belirli bir nakit para karşılığında toprağın kiraya verilmesi.

Hanefî hukukuna göre toprağın kiralanma müddetini tayin etmek, ne için kiralandığını açıklığa kavuşturmak ve neyin ekileceği konusunda kiracıya verilen yetkinin sınırını belirtmek gerekir.

Ribâ toprak ve mahsul mübadelesinde de ortaya çıkabilir. Bunun için de bazı ilkeler getirilmiştir. Öncelikle toprak alım satımı konusunda nass ile tesbit edilmiş bir ilkenin mevcut olmadığını belirtmeliyiz. Ancak umumi olarak gayrimenkullerin satışa konu teşkil etmesinin hoş karşılanmadığını belirtebiliriz.[173] Bu husus devletin diğer ilkeler çerçevesinde türlü şekiller alabilecek tasarrufuna bırakılmıştır. Yalnız bir hadiste Hz.Peygamber'in boş toprakların işletilmek üze-

[170] Ebû Dâvûd, Büyû', 3403, 3399.

[171] Ebû Dâvûd, Büyû', 3402.

[172] Aynı konudaki nüansları belirtebilmek, birtakım hususları da vurgulamak amacıyla bazı hadisleri zikretmeyi faydalı buluyoruz: "Toprağı olan onu işlesin yahut kardeşine vererek işletilmesini sağlasın. Onu üçte bir, dörtte bir yahut muayyen bir yiyecek maddesi karşılığında kiraya vermesin"; Ebû Dâvûd, Büyû', 3395. "Muhaberayı terketmeyen kimse Allah ve Resûlüyle savaş halinde olduğunu bilsin". Ebû Dâvûd, Büyû', 3407. Bir sahabi şöyle demişti: "Resûlüllah bizim muhakala usûlüyle toprağı işlememizi nehyetti. Evvelce biz toprağı üçte bir, dörtte bir ve muayyen bir yiyecek maddesine karşılık kiraya verirdik. Resûlüllah toprağın sahibine toprağını işlemesini, yahut bir başkasına işletmesini yahut bundan başka usûlle kiraya vermeesini emretti": Müslim, Büyû', 113. Bir başka hadise nazaran bu "başka usûl" toprağın nakden kiraya verilmesidir. Ebû Dâvûd, Büyû', 3400.

[173] Şafak, 1977, 284, 298-306.

re geçici bir süre için satılmasını yasakladığı belirtiliyor.[174] Rakabesi devlete ait olan toprakların da satılamayacağı bellidir. Başka hadislerden de su satışının yasaklandığını öğreniyoruz.[175]

İslâm ilke olarak mevcut olmayan kıymetlerin mübadelesini bey'u'l-garâr adı altında yasaklamıştı. Bu mübadele ribâ türleri arasında zikredilmiştir. Ziraat açısından da alım satım da belirsizliğin önlenerek zarar doğmaması istenmiştir.[176] Buradaki ıstılahlar açıklanacak olursa küçük farklarla birbirlerinden ayrıldıkları görülür. İfade ettikleri manâlardan şu tür mübadelelerin yasaklandığını öğreniyoruz:

1. Aynı cinsten ve fakat biri taze biri kuru mahsulün ölçekle dahi olsa mübadelesi (müzabene)
2. Tarlada olan mahsulün henüz olgunlaşmadan, ticârî hüviyeti belirmeden mübadelesi (muhabera).
3. Mübadele esnasında eğer bir kısım mübadele harici bırakılmışsa (sünya) bunların mutlaka açıklanması ve belli olması gerekir.
4. Bir senenin mahsulüyle ertesi senenin mahsulünün de mübadelesi (muaveme).

Bu tip mübadelelerde ribâ mantığı olduğu için bunların yasaklandığı bellidir.[177]

Hz.Peygamber ürünlerin mutlaka ölçek yahut tartıyla mübadele edilmesini de şart koşmuştur. Yine Peygamberimiz ürünlerin nakit karşılığında mübadele edilmesini istemişti.[178] Bu ilkeye toprak kirasını açıklarken de işaret etmiştik. Galiba Hz.Peygamber nakdî mübadelenin gelişmesini teşvik ile evvelâ belirsizliğin önlenip sosyal zararın belirmemesini istemiştir. Nakdî mübadelenin geliştirilmesi ile kıymetleri birbirlerine eşit olmaması muhtemel olan malların takas yoluyla mübadelesinin terkedilmesi, piyasanın canlanması ve işbölümünün gelişmesi amaçlanmış olmalıdır.

Yukarda yasaklandığını belirttiğimiz mübadele çeşitleri, eğer aile ihtiyaçlarını karşılamak gibi önemsiz miktarlarda gerçekleşiyorsa buna Hz.Peygamber müsaade etmiştir. Bu miktarın en fazla o devrin şartlarına göre bir ailenin bir senelik ihtiyacını karşılayabilecek ortalama meblağ olan, bir ton olması gerekmekteydi.[179]

[174] Müslim, Büyû', 99.
[175] Müslim, Müsakât, 34, 35; Ebû Dâvûd, İcâre, 3478.
[176] Bir hadiste şöyle nakledilmiştir: "Resûlüllah müzabene, muhakala ve bilinmeyen sünya satışını yasaklamıştır". Ebû Dâvûd, Büyû', 3405. Bir başka hadiste bunlara muaveme ilâve edilmiştir. Müslim, Büyû', 85.
[177] Müslim, Büyû', 57, 67; Ebû Dâvûd, Büyû', 3361.
[178] Müslim, Büyû', 81-82.
[179] Müslim, Büyû', 59, 62, 66; Ebû Dâvûd, Büyû', 3364.

Bütün bunları belirttikten sonra hoş görülmeyen bu gelir türlerinden başka elde edilen gelirlerin meşru olduğunu tekrarlayalım. Yani nelerin meşru olmadığı belirtilmiş ve geri kalan gelir türleri meşru addedilmiştir. Bu meşruiyet için de üç şartın gerçekleşmesi istenmiştir. Bunlar da gelirlerin emek, mal veya damân (riziko) sebeplerinden biri veya birkaçı ile oluşmasıdır. Meşru olmayan gelir türleri ise, genellikle, ribâ adı altında toplanmıştır.

D. TİCARET

1. Ticâret kavramı

Dolaşım cihazı üretimle tüketim arasındaki bağı oluşturur. Bu cihazın faaliyetleri umumî bir ifade ile ticârî faaliyetlerdir.

İslâm zirai ve sınâî faaliyetler yanında ticârî faaliyetleri de helâl kılmış ve teşvik etmiştir.[180] Klasik fıkıhçılar en makbul ticârî faaliyetin, en uzak bölgeler arasında yapılanların olduğunu kabul ederler. Bu dış ticâretten başka bir şey değildir. Böylece bir ülkede üretilemeyen mallar dışardan getirilmekte ve ülkenin ihtiyacını yeni bir değer yaratarak karşılamaktadır. Bir ticârî faaliyette mesafe uzadıkça tehlike artar. Tehlike arttıkça mübadeleden doğan değer büyür.

İç ticâret ise nisbeten daha az rizikolu olabilir. Hem iç hem de dış ticâret refahı ve gelişmeyi sağlar. Fakat ticâret çok sorumluluğu olan ve harama kaymanın kolay olduğu bir meslektir. Buna rağmen ticâret yoluyla helâl kazanç elde etme çok faziletlidir.[181] Fakat belirttiğimiz gibi ticâret bir riziko işidir. Bununla birlikte ticârette asıl olan haramdan kaçınmanın yanında cesur olmak, tehlikeleri göze alabilmek, toplumların ihtiyaçlarını karşılamada çekingen davranmamak gerekir.[182] Bu şekilde elde edilen mal ve zeninlik de insanın sorumluluğunu arttıran bir imtihan vesilesidir.[182/1]

Ticâret üretimi de arttırmaktadır. Üretim, geçimlik olmaktan çıkıp pazar genişledikçe büyümektedir. Hz.Peygamber'in "Rızkın onda dokuzu ticârettedir."[183] hadisi ticarî faaliyetlerin üretimi de kat kat arttırdığına işaret etmektedir.

[180] Kur'an-ı Kerim'de bu konuda şöyle buyrulmuştur: "İnananlar, aranızda karşılıklı rızadan doğan ticâret müstesna mallarınızı bâtıl sebeplerle yemeyin" (Nisa, 4/29).

[181] Bunun için Hz.Peygamber: "Doğru tâcir kıyamet gününde Allah'ın arşının gölgesindedir" ve "Doğru, emîn bir tâcir peygamberler, sıddikler, şehidler ile haşrolur"buyurmuştur. Acluni, I, 294; "Dürüst bir tüccar kıyamet günü peygamberler, veliler ve şehidlerle birlikte haşrolunacaktır.": Tirmizi, Büyû, 4.

[182] Zira Hz.Peygamber şöyle buyurmuştu: Korkak tâcirin eline birşey geçmez. Cesur tâcir ise rızıklanır": Tirmizi, Büyû, 4.

[182/1] "Her ümmet için bir fitne vardır. Benim ümmetimin fitnesi de maldır". Tirmizî, Zühd, 26.

[183] Suyûtî, el-Câmi'u's-Sağîr, 3, 244; Gazzâlî, İhya, II, 64

2. Mübâdele

Ticârî faaliyetlerin esası mübâdeledir. Bunun Arapça karşılığı bey'dir. Bey', hukukî açıdan icap ve kabulden (yani karşılıklı rızâdan) oluşan bir sözleşmedir.

Mübâdele satılan şeye göre dört çeşittir:

a. Mukâyada. Malı yine mal ile mübadele etmek (aynî mübâdele; takas düzeni). Bunda peşin ve veresiye mübadele olabilir. Sadece veresiye satışlarda mübâdele edilen malların farklı cinsten olması gerekir. Aynı cinsten malların veresiye mübâdelesinde ribâ doğar.

b. Dar manâsıyla bey'. Malı para ile mübadele etmek (nakdî mübâdele) Ticârî faaliyetlerin en önemli kısmı budur. Dar manâsıyla bey'de de peşin ve veresiye mübâdele olabilir. Peşin satışlarda önce para verilir sonra mal satın alınır. Veresiye alışverişte müddet belirtilmemiş ise bir ay veresiye itibar edilir. Veresiye süresi malın tesliminden itibaren başlar.

c. Sarf. Parayı para ile mübadele etmek (para bozdurmak, kambiyo işlemleri vs.). Yalnız bu mübâdelenin peşin yapılması gerekir. Zira veresiye sarf işlemlerinde ribâ oluşabilir.

d. Selem. Peşin para karşılığında veresiye mal satmak. Burada peşin para yatırılıp belli bir vade ile bir mal satın alınır. Malın teslim süresi en azından bir aydır. Zira bir aydan kısa süreli teslim klasik fakihlerce peşin alışveriş sayılmıştır. Selem yoluyla satışta satış vadesinin, malın miktarının belirli olması gerekir.[184]

Mala karşılık olarak verilen bedel bakımından mübâdele yine dört çeşittir:

a. Müsâveme. Alış fiyatını söylemeden satmak.

b. Murâbaha. Alış fiyatını bildirip bir kâr ilâvesiyle satmak.

c. Tevliye. Kârsız satmak.

d. Vada'a. Zararına satmak.

İslâm ticâret hukuku kâr oranlarını sınırlamamış, bunun maslahata (kamu yararına) ve sosyal, iktisadî şartlara göre ayarlanmasını devlete bırakmıştır.

Satılan malda bir kusur çıksa müşteri onu geri verebilir. Bir malın kıymetini azaltan şey kusur sayılır. Alışverişte ölçme ve tartma masrafları satıcıya aittir.

Alışverişte satılan malı geri vermek veya geri almak şartının koşulmasına muhayyerlik (alışverişten dönebilme) denir. Bunun süresi üç günden fazla olamaz. Bunu şart koşan bu süre içinde alışverişi bozabilir veya geçerli kılabilir.

Bir kimse görmediği bir malı satın alabilir. Bu takdirde malı gördüğü zaman muhayyerlik hakkına sahiptir. Malı görünce isterse geri verir, isterse önceden konuşulan kıymet üzerinden kabul eder. Satıcı görmediği malını satmakla muhayyerlik hakkına sahip olamaz.

Mübâdelede vekalet olabilir.

Mübâdele edilen mallardan biri veya ikisi haram ise alış veriş bozulur. Alkollü içki satın almak, çalıntı mal satmak gibi.

Bir kimse mülkiyetinde olmayan veya henüz mevcut olmayan (istisna' hariç) şeyi satamaz.

Satıcı ile müşteri alışveriş akidlcrini karşılıklı rızâlarıyla bozabilirler.

3. Piyasaya dönük üretimin finansmanı

İslâm fıkıhçıları umumî olarak üretimin finansmanın ana çizgilerini şöyle tesbit etmişlerdir:

a. İstisna'

İstisna' sipariş üzerine yapılan üretimdir. Burada üretilecek şeyin siparişte kesinlikle belirtilmesi gerekir. Paranın ise peşin olarak verilmesi şart değildir. Taksitle ödenebilir.

b. Müzâraa

Muzâra'a emek-toprak ortaklığıdır. Yani toprak sahibinin toprağını çıkacak mahsulü bölüşmek üzere birisine işletmesidir. Bu ortaklık bir sözleşme ile kurulur. Bu sözleşmenin şartları:

1. Her iki tarafın da akıllı olmaları şarttır. Baliğ olmaları şart değildir. Velisi tarafından kendine izin verilen çocuk muzâra'a sözleşmesi yapabilir.
2. Toprağın ziraata elverişli olması gerekir.
3. Tohumun kimin tarafından verileceği, eğer örfte yoksa, belirtilmelidir.
4. Ekilecek şeyin belirtilmesi gerekir. Bunun yanında çiftçiye ne ekeceği konusunda genel bir yetki de verilebilir.
5. Mahsülün bölüşüm şekli önceden belirlenmelidir.

Muzâra'a sözleşmesinin bozulması halinde, mahsul toprak sahibine aittir. Tohumu çiftçi vermiş ise toprak sahibi uygun bir kira alır. Tohumu toprak sahibi vermiş ise onun çiftçiye uygun bir ücret vermesi gerekir. Hiç bir mahsul alınmasa da bunlar uygulanır.

Tarla sahibi ölse varisleri mahsul olgunlaşıncaya kadar çiftçinin çalışmasını engelleyemezler. Çiftçinin ölümü halinde de vârisleri onun çalışmasını sürdürebilirler. Toprak sahibi bunu engelleyemez.

c. Müsâkât

Müsâkât emek-ağaç ortaklığı demektir. Yani ağaç sahibinin mahsulün arada paylaşılması şartıyla ağaçların bakımını yapacak birisiyle ortaklık sözleşmesi yapmasıdır. Tıpkı muzâra'a akdine benzer. Fakat bunda tohumun kimin tarafından tedarik edileceği veya toprağın ziraata elverişli olması şartları aranmaz.

d. Mudâraba

Mudâraba emek-sermaye ortaklığıdır. Bu ortaklıkta sermaye sahibine rabbu'l-mâl, emeğini sunana mudârib adı verilir. Mudâraba bir sözleşme ile oluşur. Sermayedarın sermayesini işleten durumunda olan mudârib bir nevi ecîr (emeğini kiralayan, işçi) gibidir. Bu ortaklık sonunda elde edilecek kâra her iki taraf da ortaktır.

Mudâraba ortaklığının şartları şunlardır:

1. Sermayenin geçerli bir para olması
2. Akid zamanında sermayenin çalışana belli olarak teslim edilmesi
3. Kârın oranlı olarak tesbit edilmesi

Bu şartlarla mudâraba akdi oluştuğunda sermâye emek sahibine bir emânet olarak teslim edilir. Kendisi de vekil vasfını kazanır. Herhangi bir sebeple mudâraba akdi bozulursa kârın hepsini sermayedar alır; fakat mudâribin emeğinin karşılığı olan ücreti öder.

Herhangi bir kayda bağlanmayan mudâraba sözleşmesinde emek sahibi her türlü ticârî işlemleri yapabilir. Bunun yanında, sermayedâr izin vermedikçe, sermayeyi bir başkasına yeni bir mudâraba sözleşmesi ile aktaramaz, ödünç veremez, borçlanamaz, bağışlayamaz.

Sermaye, iş sırasında bir azalmaya uğrarsa, işe emeğiyle katılan onu tazmin etmez. Ortaya çıkan zarar sadece sermaye sahibine aittir. Zararın ortak olması dahi şart koşulamaz.[185]

Mudâraba sözleşmesi bir takım kayıtlarla yapılırsa emek sahibi bunların dışına çıkamaz. Şartlara uymazsa sermayeyi geri verir, varsa kâr kendisinin olur. Mudâraba sözleşmesi şu durumlarda ortadan kalkar:

1. Sermayedârın veya emek sahibinin ölmesi,
2. Sermayedârın İslâm dininden çıkıp yabancı devlet uyruğuna geçmesi. Mudâribin İslâmdan çıkması ile sözleşme bozulmaz.

[184] Buhârî, Selem, I, 7.
[185] Mecelle, md. 1426-1428.

e. Ticârî ortaklıklar

Ortaklıklar ticârî olan ve olmayan olarak ikiye ayrılır. Ticârî olmayan ortaklıklar mülk şirketleridir. Bunlar veraset yoluyla ortak bir mala sahip olmadan, bir malı ortaklaşa satın almadan, bir malın birkaç kisiye ortaklaşa bağışlanmasından, malların ayrılmaları mümkün olmayacak derecede biribirlerine karışmış olmalarından doğarlar. Bunlar bizim konumuz değildir.

Sözleşmeden doğan şirketler ticârî şirketlerdir. Bunlarla ilgili sözleşmeler sermaye ve kâr konusunu ihtiva ederler. Ayrıca kârın maktu olarak değil, oranlı olarak tesbit edilmesi şarttır. Bunlar mal, iş ve i'tibâr şirketleri olarak üç kısma ayrılırlar.

1. Mâl şirketleri (şirketü'l-emvâl). Bunlar sermaye ortaklıklarıdır. Ortakların koydukları sermaye ile yapacakları ticâretten hasıl olacak kârı aralarında paylaşmak üzere kurdukları ortaklıktır.

2. İş şirketleri (şirketü'l-a'mal, şirketü'l-ebdân). Emek ve sanatın ortaya konmasıyla oluşan şirketlerdir. Ortaya konan emek birbirinin yardımcısı olduğu gibi birbirinin tamamlayıcısı da olabilir. İki dokumacının veya bir dokumacı ile bir boyacının ortaklığı gibi. Bunlar başkalarına ücretle çalışırlar.

3. İ'tibâr şirketleri (şirketü'l-vücûh). Sermayeleri olmadığı halde kredileri ile iş yapmak üzere kurulan ortaklıklardır.

Her üç şirkette de ortaklar kârda eşitliği şart koşmuşlarsa buna müfâvada, eşitlik şartı yoksa inan şirketi söz konusudur. Birincisinde her ortak diğerinin hem vekili hem de kefilidir. İkincisinde ise sadece birbirlerinin vekilleridir.

Bütün bu ortaklıkların temel özelliği, ortakların aynı unsurla; sadece sermaye veya sadece emek veya sadece kredi ile katılmalarıdır.[186]

4. Ticâret ahlâkı

İslâm'da ticâretin özellikle dış ve uzak mesafeli ticâretin teşvik edildiğini biliyoruz. Bununla birlikte üreticiyi olduğu kadar tüketiciyi de koruyacak tedbirler getirilmiş, özellikle tüketiciyi aldatacak davranışlardan kaçınılması istenmiştir.[187]

Mal fiyatlarını sun'i olarak yükseltecek spekülatif müdahaleler, alıcı olunmadığı halde, bir mala yüksek fiyat vererek alışverişi kızıştırmak (neccş) yasaklanmıştır.[188]

[186] Bu konuda bkz. Abdurrasûl, 1968, 28-43.

[187] Müslim, İman, 164.

[188] Bu, İslam'ın önemsediği genel ahlak kurallarına aykırıdır: "Zandan sakınınız. Çünkü zan (yersiz it-

Bir fiyat üzerinde anlaşan iki kimsenin alışverişi üzerine fark verip arttırarak talip olmak yasaklanmıştır. Yine bir beldeye dışardan gelecek şeyleri, pazarda serbestçe satılmasına meydan vermeyip belde haricinde karşılayarak satın alıp kapatmak, sonra da büyük kârlarla satmak, yani aracılık yasaklanmış, malların üreticiden tüketiciye en kısa yoldan intikal etmesi istenmiştir.[189]

Kıtlık zamanlarında dışarıya daha yüksek fiyatla mal satmak mekruhtur.

İhtikâr (stokçuluk) kesinlikle yasaklanmıştır.[190] Tahrimen (harama yakın) mekruh olan ihtikâr devlet tarafından önlenmesi ve cezalandırılması gereken bir harekettir. Zira ihtikârla topluma zarar verilmektedir. Devlet veya yargı kuruluşları muhtekirin şahsî ve ailevi ihtiyaçlarını karşılayacak miktardan fazla olan ihtikâr mallarını satmasına hükmedebilir. Şayet satmamakta direnirse uygun bir ta'zîr cezasına çarptırılır ve malları muhtekir adına satılır. İhtikâr vukûunda, idare fiyatları dondurabilir. Zira ihtikâr arzı kıstığı için fiyat yükselmelerinin normalin üstünde seyretmesine yol açar.

Mal talebinin yükseltilmesi için yapılacak gerçek dışı beyanlar, inandırıcı olmak için başvurulan ifadeler yasaklanmıştır.[191]

Ticâret ahlâkı hem Kur'an'ın hem de Hz.Peygamber'in önem verdiğ temel konudur. Kur'an insanlığın her devirde gündemde olan temel mesclelerini ele alıyor ve mülkiyetin ferdî olmaktan çok sosyal olduğuna işaret ediyor.[192] Yine Kur'an teraziyi (mîzân) bir adalet timsali olarak kabul etmiştir.[193]

ham), sözlerin en yalan olanıdır. Başkalarının konuştuklarını dinlemeyin, ayıplarını araştırmayın, birbirinize karşı öğünüp böbürlenmeyin, birbirinizi kıskanmayın, kin tutmayın, yüz çevirmeyin. Ey Allah'ın kulları! Allah'ın size emrettiği gibi kardeş olun...Müslüman müslümanın kardeşidir: Ona haksızlık etmez, onu yardımsız bırakmaz, küçük görmez...Kişiye, müslüman kardeşini hor görmesi kötülük olarak yeter. Müslümanın her şeyi, kanı, namusu ve malı müslümana haramdır...Şüphesiz ki Allah, sizin bedenlerinize, görünüşünüze ve mallarınıza değil, kalblerinize kıymet verir...Birbirinize haset etmeyin, kin tutmayın. Başkalarının ayıplarını araştırmayın, konuştuklarını dinlemeyin, müşteri kızıştırmayın...Birbirinize sırtınızı dönmeyin!...Birbirinizle alâkayı kesmeyin! Biriniz bir başkasının satış pazarlığı üzerine satış yapmasın!": Müslim, Birr, 28-34.

189 Bu konularda Hz.Peygamber şöyle buyurmuştur: "Pazara mal getirenlerin malını almak için onları (şehir dışında) karşılamayın. Kimse kimsenin mübâdele akdinin üzerine akit yapmasın. mal fiyatlarını danışıklı bir şekilde arttırıp tüketiciyi aldatmayın". Buhârî, Büyû', 68, 71; Müslim, Büyû', 11, 14; Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, Büyû' 43.

190 "Piyasaya mal süren rızıklanmıştır. İhtikâr yapan ise lanetlenmiştir" İbn Mâce, Ticâret, 6; Dârimî, Büyû', 12.

191 "Yemin metaın kârını çoğaltır, fakat bereketini giderir". Buhârî, Büyû', 26.

192 Kur'an Hz. Şuayb'ın kavmine "Ey kavmim, ölçüde ve tartıda adaleti yerine getirin. İnsanların mal ve haklarını eksiltmeyin. Yeryüzünde fesatçılar olarak fenalık yapmayın", dediğini, kavmin de "Ey Şuayb atalarımızın taptığı şeylerden yahut mallarımızda ne dilersek onu yapmanızdan vazgeçmemizi sana dinin mi emrediyor?" diye cevap verdiklerinden bahseder (Hûd, 11/84-88). Neticede Şuayb kavmi helâk edilmişti.

193 "Göğe gelince onu (Allah) yükseltti ve mîzânı koydu. Mîzânda haksızlık yapmayın, adil bir şekilde doğru tartın, mîzânı eksik tartmayın diye" (Rahman, 55/7-9).

Ticâreti mutlaka yerine getirilmesi gerekli bir görev olarak gören İslâm, bütün bu anlattıklarımızdan dolayı da onun çok mesûliyet taşıdığını bildirmekte, tâcirleri namuslu olmak konusunda ciddi bir şekilde uyarmaktadır.[194]

5. Fiyat teşekkülü

İslâm ilke olarak fiyatların tekelci müdahalelerin olmadığı bir piyasada serbestçe oluşmasını, fiyatlara gereksiz müdahale edilmemesini istemiştir.

Rekabet şartlarının geçerli olduğu bir ekonomide fiyatların dondurulması yani narh konulması ve fiyatlara müdahale edilmesi gereksizdir. Hatta piyasaya mal getirilmesi ve sürülmesine olumsuz tesirler yapacağından, dahası karaborsaya yol açabileceğinden tehlikelidir. Bunun için Hz.Peygamber bu şartlar altında fiyat tesbitini yasaklamıştır.[195] Aksine davranış mekruhtur. Zira en azından ticâret hacmini daraltır.

Fakat eksik rekabet şartları altında özellikle ihtikâr ortamı oluştuğunda fiyat denetiminden başka çare yoktur. Hatta bazı olağanüstü durumlarda fiyatlarda bir yükselme eğilimi olmasa da narh tesbit edilebilir. Tekelci müdahalelerin görülebileceği bir ekonomide ise fiyatları denetim altında tutmak bir zarurettir. Gerçek hayatta eksik rekabet geçerli olduğu için İslâm tarihi boyunca, genellikle, "narh nizamı" uygulanmıştır.

194 "Ticâret erbabı takva ve iyilik sahipleriyle doğru olanları müstesna, günahkâr olarak haşr olacaklardır": Tirmizi, Büyû', 4.
195 Ebû Dâvûd, Büyû', 49.

ALTINCI BÖLÜM

KAMU MALİYESİ

I. GELİRLER

1. İslâm vergileme ilkelerinin oluşması

İslâm daha doğarken vergileme ilkelerinin de getirildiğini görüyoruz. Hz.Peygamberin çağrısını kabul eden bu yeni cemaatın yardımlaşma ihtiyacı beraberinde bir düzen de getirecekti. Öncelikle bir ahlâkî ve manevî telkinler dönemi olan Medine'ye hicretten önceki dönemde bu düzenin ana hatları itibariyle teşekkülüne şahit oluyoruz. Medine döneminde de sistem oluşmuştur. Kur'an'ın ifadesiyle İslâm'a inananların üstün vasıflarından birisi de "mallarında isteyen ve istemeyen ihtiyaç sahipleri için bir hak bulunmasıdır. (Zâriyât, 51/19; Meâric, 70/25). Gerçekten verginin ihtiyaç sahiplerine aktarılacak bir hak olarak telakki edilmesi dikkate değer.

İslâm'da vergi umumiyetle sadaka, zekât gibi ıstılahlarla ifade edilir. İyilik, gerçeklik gibi manâlara gelen sadaka ile artma, temizleme, saflaştırma demek alan zekât daha Mekke döneminde nâzil olan (Enbiya, 21/73) âyette kullanılmıştı. Bu dönemde Kur'an eski peygamberlerden misâller getirerek, müslümanları Allah yolunda iyilik yapma (tasadduk) ya teşvik etmekteydi. Kullanılagelen infâk (harcama) ıstılahı da geniş manâsıyla bir sosyal yardımlaşma zihniyetinin ifadesi olmakla beraber İslâm vergi nizamının dayandığı noktalardan birini belirtmektedir.[1]

Yine Mekke'de nâzil olan bir âyette (Tevbe, 9/136) ziraî mahsul ve hayvan sürüleri üzerinde, putların değil, sadece Allah'ın hissesi olduğu bildirilmekte, bu âyetten sonra da artık İslâmdan öncesine temas edilmemektedir. Böyle emirlerle malî tahsisler bizzat fertler tarafından ihtiyaç mahallerine tevdi ediliyordu. Bundan da öte Hz. Peygamber'e "fazlasını al..." (A'raf, 7/199) denerek bir tahsil selahiyeti de tanınmaktadır. Büyük bir ihtimalle bu daha Mekke safhasında mâlî yükümlülüklerin kısmen merkezî bir elde toplandığı manâsına gelebilir. Belki de fertler bu gi-

[1] "Siz sevdiğiniz şeyleri Allah yolunda infâk etmedikçe gerçek iyiliğe ulaşamazsınız" (Al-i İmran, 3/92) ; "Allah'ın size verdiği maldan infâk edin" (Nur, 24/33).

bi ödemelerde serbest idiler; ister bunu bizzat kendileri îfa ederler, âyetlerde gösterilen yerlere sarfederler veya isterlerse bunları merkezî bir ele teslim ederlerdi. Sonraki zamanlarda, meselâ (Meâric, 70/24; Rûm, 30/38) de bu mâlî tekliflerin kimlere ve nerelere tahsis edilmesi gerektiği sarih olarak zikredilmiştir. (Nahl; 16/90) daki akraba yanında (Meâric, 70/24) mahrûm, sâil hatırlatılmakta ve nihayet (Rûm, 30/38) da bunlara miskîn ve ibn sebîl (yolcu) ilave edilmektedir.

Zekât kelimesi ilk defa Mekke'de inen (Enbiya, 21/73)'de daha önceki muhtelif peygamberlere umumî olarak namaz yanında zekâtın da emredildiği zikredilerek kullanılmakta ve zekât şeklindeki ödemelerin daha evvelki cemiyet ve dinlerde muhtelif isimler altında mevcut olduğu bildirilmektedir. Mekke'de inen mâlî meselelerle ilgili âyetler ilk safhada fakirlerin ihtiyaçlarını it'âm (yedirme) tabiri altında belirtiliyordu. Bu âyetlerde umumî manâda fakirlere yardım yapılması zarûreti gösterilirken İslâmdan evvelki durumlara da temas edilerek, cahiliye devrinden kalan bazı vergi esaslarının ıslah ve tekâmülü cihetine de gidilmektedir. Belirli bir şuurlandırmadan sonra da daha Mekke'de mükellef, konu, oranlar, teşkilat, müeyyide gibi bazı teferruat da, Medine devrine hazırlık olmak üzere ortaya çıkmaya başlamıştı.[2]

Medine'ye göç sonunda 1500 kişilik bir müslüman cemaat İslâm devletini kurdu. Hz.Peygamber Hicretin ilk yılında siyasî, hukukî ve iktisadî teşkilatlanmaya girişmişti. Medine şehir devletinin esas yapısını gösteren "anayasa" vergi meselelerine doğrudan doğruya temas etmemekle birlikte, kan diyeti ve fidye-i necât (esirlerin kurtarılması için ödenen para) gibi bazı mâlî hususları tanzîm etmişti. Bunlar müslim gayr-i müslim ayrımı yapılmadan bütün tebeaya yüklenmişti. Bu sigorta sistemine ma'akıl (âkıle) denebilir.[3]

Medine devletinin oluşmasından bir süre sonra yahudîler düşmanca hareketleri yüzünden Medine'den çıkartılmışlar, bunun yanında fetihlerle, yazılı bir hukukla birlikte, zimmî zümresi oluşmuştur. Böylece vergi açısından da bir müslim-gayr-i müslim ayrımı tamamen belirginleşmiştir.[4]

Hz.Peygamber'in sadık arkadaşlarından meydana gelen topluluk on yıl sonra, Veda haccı'nda 140-150 bin kişiye ulaşacaktı. Kurulan bir devlet düzeni içerisinde içtimaî yardımlaşmaya ilişkin harcamalar müeyyidelerle desteklenmiş ve umumiyetle devlet tarafından tahsil edilen muntazam vergiler ortaya çıkmıştı.[5] Bunlardan en mühimi olan zekât İslâmın önde gelen eylem şartlarından biri olmuş, namazla birarada mütalaa edilmeye başlanmıştır. Artık bunlar İslâmın iki önemli unsuru idi.[6]

[2] Tuğ, 1963, 21-23.

[3] Hamidullah, I, 208.

[4] Tuğ, 1963, 30-35.

[5] Hamidullah, I, 6, 297; II, 1023.

[6] "Şayet (müslüman olmayan düşmanlar) hatalarından geri dönerler, namazlarını kılarlar, zekâtı öder-

2. Vergileme esasları

İslâmda vergi anlayışının temelinde bir ihtiyaç fazlası (afv, artık) kavramı vardır.[7] Vergilerle muhtaç kişilerin ihtiyaçlarının giderilmesi bahis konusudur. Hz. Ali'ye göre ihtiyaç fazlası servet ve gelire sahip olanlar cemiyetin diğer kesiminin ihtiyaçlarına yetecek miktarda ödeme yapmalıdırlar. Toplumda böyle bir mesele ortaya çıkmışsa zenginler vazifelerini yapmıyorlar demektir. Allah da kıyamet gününde onları sorguya çekecek ve cezalandıracaktır.[8] Devletin en mühim görevlerinden biri de bir tek kişiyi bile hayatın asgarî zaruretlerini temin edilmemiş bırakmamasıdır.[9] Burada nazarî olarak günümüz devletlerinin uyguladığı vergi sistemlerinin toplumun umumî refahını sağlama amacını gütme ve azami sosyal fayda sağlama iddiasında olduklarını hatırlatmak yerinde olacaktır.[10]

Bu sebeplerden dolayı İslâmda ihtiyaç fazlası servet umumiyetle hoş görülmemiş, bunların yatırım ve harcamaya dönüşmesi teşvik edilmiştir. İsraf sınırına girmemek şartıyla âtıl servetin harekete geçmesi ve harcamaya dönüşmesi istenmiştir.[11]

İslâmda vergiler muhtaç kimseler için bir hak olarak telakki edilmektedir. Bu öncelikle zekât için böyledir.[12] Bu "hak" oluş meseleyi mülkiyet konusunun çerçevesi içine sokar. Şöyle ki, bir mala zekât düştüğü zaman bu mal, mal sahipleri ile fakirlerin temsilcisi olan devlet arasında müşterek olur. Mesela zekât bir ziraî malda gerektiği zaman, bu mal yalnız sahibinin değildir. Sulama araçları ile sulanmışsa onda dokuzu sahibinin, onda biri de ihtiyaç sahiplerinindir. Böyle bir arâzinin sahibi onu sattığında bu alım satım, fıkıhçıların çoğuna göre bâtıldır. Bazı fıkıhçılara göre ise kendi hissesine düşenin satışı sahih, diğeri değildir.[13]

Emek, önde gelen bir üretim faktörüdür. Vergilemede emeğin rolü göz önünde tutulmaktadır. Üretimde emeğin katkısı azaldıkça vergi artar. Emeğin oranı yükseldikçe vergi azalır. Vergilemede emeğin yanında göz önünde tutulan diğer husus da üretim maliyetleridir. Emeğin katkısı ve maliyetler beraberce göz önünde tutulurlar. Meselâ, sadece yağmur suyu ile sulanan toprağın ürünlerinden % 10

lerse artık onlar sizin din kardeşlerinizdir" (Tevbe, 9/11).

7 "Sana neyi infâk edeceklerini soruyorlar: De ki fazlasını" (Bakara, 2/219) ve "Fazlasını al" (A'raf, 7/199). Ayette geçen afv (artık, fazla) kavramı kişinin kendisi, ailesi ve çocuklarının ihtiyacından fazlasını ifade etmektedir.

8 M. Ahmed, 1975, 144.

9 M. Ahmed, 1975. 127.

10 Mannan, 1980, 421.

11 "Altın ve gümüşü yığıp ve biriktirip te onları Allah yolunda harcamayanları acıklı bir azab ile müjdele" (Tevbe, 9/34).

12 Fakat Hz.Peygamber'den nakledilen "Malda zekâttan başka haklar vardır" hadisi bu kavramı oldukça genişletir.

13 Ebû Zehra, 1966, 155.

vergi alınırken çiftçinin kendi emek ve aletleriyle sulanan ve işlenen arâziden % 5 vergi alınır.

İslâm mâliye anlayışında vasıtalı vergi kavramı yoktur. Verginin mükellef tarafından ödenmesi asıldır. Tüketiciye yansıtılması mâliye mantığına terstir. Bu vergi zorunlu ihtiyaç maddelerinde daha belirgin bir şekilde ortaya çıkar. O zaman vergi düşük gelirlilere yüklenen, azalan oranlı bir hale dönüşmüş olur. Zaten günümüzde de artan oranlı vergiye ulaşma açısından dolaysız vergiler dolaylılara tercih edilir.[14]

Savaş ganimetlerinden beşte bir (% 20) vergi alınması kuralı hariç diğer vergilerin hiçbiri için Kur'an bir oran tayin etmemiştir. Zekâtla ilgili oranlar Hz.Peygamber'in sözlerinden ve tatbikatından çıkarılmıştır. Bir çok vergi oranları sonradan tesbit edilmiş ve zamana, mekâna ve günün ihtiyaç ve şartlarına göre değişir olmuştur. Kur'an'ın oranları tayin etmemesi vergi oranlarının ayarlanabilmesi hususunda devlete bir yetki tanınmış olması şeklinde yorumlanabilir. Devlet giderlerini sınırlandıran Kur'an, gelir kaynaklarını belirtmek ihtiyacını duymamıştır. Böylece vergi oranlarını yeniden düzenlemekte olduğu gibi, yeni gelir kaynakları araştırmak hususunda da devlete bir serbestlik tanınmış olmaktadır.[15]

Zaten Hz.Peygamber servet ve gelirlerde cemiyete ayrılmış, zekâttan başka hakların olduğunu belirtmiştir. Demek ki tesbit edilen oranlar asgarî olanlardır. Öte yandan İslâm, devirlere ve bölgelere göre değişmek üzere toplumun özel ihtiyaçlarını karşılayan ve nevâib diye adlandırılan diğer vergilerin konması konusunda yetki verir.[16] Maamafih ibadet vasfını taşıyan ve cemiyet şuurunda böylece yerleşmiş bulunan vergilerin oranlarını yükseltmektense, ihtiyaç duyulduğunda maslahat ve örf-adete göre yeni vergiler koymak daha uygun bir yoldur.

Hukuk usûlünde önemli bir yere sahip olan örf ve âdet devletin gelirleri konusunda da kendini göstermiştir. Tarih boyunca tek tarz bir İslâm mâliye nizamı ile değil; temel İslâmî ilkelerin ışığında oluşan ve mahallî örf ve âdetlere, bu ilkelere ters düşmemek şartıyla, önemli yer veren birçok uygulamalarla zenginleştirilmiş bir İslâm mâliye nizamı ile karşılaşıyoruz.

Vergi anlayışı içtimaî dayanışma ve yardımlaşma çerçevesi içinde mütalaa edilir. Fakat vergi ilke olarak devlet tarafından alınır. İslâm öncesinde devletin geliri, devlet yahut kabile reisinin şahsî malı sayılırdı. Fakat Hz.Peygamber, en önemli vergi olan zekâtın (yani devlete müslüman tebaadan gelen gelirin) yalnız kendisi, ailesi ve Benû Haşim kolu için değil, fakat akraba ve kardeş çocukları olan Benû Muttalib mensubları için de haram olduğunu ilan etti.[17]

[14] Mannan, 1980, 426.
[15] Işık, 1974, 152-3.
[16] Hamidullah, 1969, 49.
[17] Hamidullah, 1962, 62; Bununla ilgili hadisler için bkz. Müslim, Zekât, 167; İbn Hanbel, IV, 166.

Müslümanların ödedikleri vergiler ile gayr-i müslimlerin ödedikleri vergiler tamamen ayrı bir şekilde tanzim edilmiştir. Müslümanların ödedikleri vergiler umumiyetle zekât veya sadaka adı altında toplanmıştır. Bu tip vergilerin sarf yerleri sarih olarak sekiz maddede toplanmış (Tevbe, 9/60) iken, gayr-ı müslimlerden toplanan vergiler için Kur'an'da bu tarz sarih bir hükme rastlanmamaktadır. Hadislerden çıkarılan hükme göre bunların sarf yerleri devlet başkanının takdir yetkisine girmektedir.[18]

a. Nisâb kavramı

Nisâb, sınır ve işaret demektir. Fıkıhta zengin sayılmanın sınırı ve ölçüsüdür. Nisâb zenginliğin asgarî sınırıdır. Günümüz ifadeleriyle asgarî geçim haddi veya yoksulluk sınırı kavramlarıyla karşılanabilir.

Klasik söylemde nisâb, dirhem ve dinar yani gümüş ve altın paralarla ifade edilir. Ölçü alınan kavramlar da esas olarak Hz. Peygamber dönemindeki basit hayat tarzına dayanmaktadır.

Nisâb, nisâb-ı gınâ ve nisâb-ı istiğna olarak ikiye ayrılır. Nisâb-ı gınâ; Zekât, sadaka-yı fıtır verme ve kurban kesme mükellefiyetine esas olan nisâbtır. Bu miktara ulaşan malı olan bir müslümanın bu mükellefiyetleri yerine getirmesi gerekir. Başka bir ifade ile zekâtın farz, diğer mükellefiyetlerin vacip olabilmesi için mülkiyetteki malın nisâba ulaşması şarttır.

Nisâb-ı istiğna ise bir müslümanın başkasından yardım isteyebilmesi için konan ölçüdür. Bu nisâba sahip olanlar başkasından bir şey isteyemezler, dilencilik yapamazlar. Söz konusu nisâb kişilere göre değişir (bir günlük yiyecek, 40-50 dirhem). Hanefî mezhebine göre nisâb-ı istiğnanın ölçüsü 200 dirhemdir. Çeşitli durumlarda bundan az parası olanların başkasından bir şey istemesi caizdir.

İslâm ekonomisi tasarrufa değil infâka dayanır. Bu yüzden servetin harcama süreci içinde olması istenir. Bir yıl geçtikten sonra nisâb devreye girer ve zekât vs. mükellefiyeti ortaya çıkar.

Bilindiği gibi para sistemi iktisadî sistemi büyük ölçüde belirler. Madenî para sistemi günümüzün giderek soyutlaşan ve bilgisayar parasını ortaya çıkaran sisteminden tamamen farklıdır. Para sistemi ile ticâret arasında yakın bir ilişki vardır. Mübadele hacminin genişlemesiyle ve özellikle uzun mesafeli ticâret arttıkça paralar büyür, külçeler ve altın para devreye girer. Ufaklık para ihtiyacını ise bakır para karşılar.

Madenî para sistemi deyince aklımıza gümüş paranın esas olduğu sistem gelir. Yine madenî para sisteminin esaslarından bir başkası da altın ve gümüş para-

18 Tuğ, 1963, 36.

nın mübadele aracı olarak kullanılması ve eşya olarak kullanılmasının en aza indirilmesidir.

Bu sistem günümüz para sisteminden mahiyet olarak farklı olduğundan bu sistemde fiyat hareketleri veya işsizlik karşısında uygulanan para politikaları da söz konusu değildir. Bir kere madenî para sistemlerinde 'enflasyon' yoktur. İşsizlik ise, büyük ölçüde sanayi kapitalizminin ortaya çıkardığı bir olgudur. Dolayısıyla, bir para politikasından söz etmek gerekirse bunun amacı para arzının mübadele hacmine cevap verecek yeterli seviyede olmasının sağlanmasıdır.

Dirhem gibi para birimleri aynı zamanda tartı birimleridir. Buradan da anlaşılacağı gibi tedâvüldeki paraların değerleri gereğinde tartılarak tesbit edilirdi. Bu yüzden ekonomik değişmeler yabancı paraların hakimiyetine yol açabilirdi.

Emevî halifesi Abdülmelik'ten (685-705) önce Arap ülkelerinde dinar denen Bizans ve dirhem denen İran paraları tedâvül ediyordu. Abdülmelik zamanında ilk İslâm paralarını basılmaya başladı (693) ve kısa sürede Çin sınırlarından İspanya'ya kadar olan bölgelerde İslâm paraları yaygınlaştı.

Hz. Peygamber devrindeki piyasa fiyatlarını göz önüne aldığımızda zekâta tabi olan mallarda hemen hemen eşit bir uygulamanın olduğunu görebiliriz. Bu konuda Hanefî fakihlerinden Serahsî şöyle diyor: "Nisâb ölçülerinde kıymete itibar edilir. Zira koyunun o devirdeki kıymeti 5 dirhemdi. İki yaşındaki dişi bir devenin fiatı da 40 dirhemdi. Beş devede zekât vermenin farz oluşu ne ise 200 dirhemde de odur".[19]

Madenî paralar bazan ağırlık ölçüsüdür. Bu şekilde, 1 dirhemi 2.975 gr. (Abdülmelik'in dirheminin 2.83 gr. olduğu ileri sürülür) olarak ele aldığımızda 200 dirhemlik nisâb 595 gr. gümüş olarak ifade edilebilir. Bu rakam 20 dinar altına eşittir. Çok çeşitleri olmasına rağmen 1 dinar ise, 4,25 gr. olarak kabul edilirse 85 gr. a ulaşırız. Böylece Hz.Peygamber döneminde varolduğu nakledilen bire yedilik dengeye ulaşırız.

Eğer dinar ve dirhemlerin saf olduğunu varsayarsak bir dirhem ağırlığındaki gümüşün para birimi olarak bir dirheme eşit olduğu Hz.Peygamber devrinde bu konuda mesele yoktu. Bugün bu ölçülerin tartı birimleri olarak göz önünde tutulmaları söz konusudur. Fakat bu birimler tartı ölçüsü olarak zekâta esas olsalar bile ortaya fiyat farklılaşmasından kaynaklanan bir mesele çıkmaktadır. O da 200 dirhem ile 20 dinarın bugün artık eşit satınalma gücüne sahip olmadıklarıdır. Hz.Peygamber'in devrinde zekât verebilme takatini tayin eden bu kıymetler bugün aynı işlevi görebiliyorlar mı?

Bu, bire yedilik altın gümüş gram dengesi günümüzde geçerli midir? Günümüzde (Ağustos 2007) altın ve gümüşün gram olarak fiyatlarına baktığımızda

[19] Serahsî, Mebsut, II, 150, (Zikreden Yavuz, 1972, 113).

yaklaşık olarak şunu görürüz; İstanbul Altın Borsasının rakamlarına göre[20] 24 ayar altının gramı 29 YTL. civarındadır. Bir gr. gümüş ise 525 Ykr civarındadır. O halde 1 gr. altın fiyatı yaklaşık olarak 55 gr. gümüş fiyatına eşittir. Bir başka açıdan günümüzde 200 dirhemlik nisâbı ifade eden 595 gr. gümüşün TL değeri yaklaşık olarak (595x525) 312 Y TL.dir. 85 gr altının parasal değeri ise (29x85) 2.465 YTL.dır. Hz. Peygamber döneminde 85 gr. altın 595 gr. gümüşe eşit olmalıydı. Oysa günümüzde altına göre nisâbın gümüşten yaklaşık 8 kat daha fazla olduğunu görmekteyiz (2.465 Y TL./ 312Y TL.). Bire yedilik eşitliği tutturmak istersek 1 gr altın (29 YTL) nin 7 gr. gümüşe (0.525 YTL.X 7=3.675 YTL.) olan eşitsizliğine ulaşırız yani yine yaklaşık 8 kat fazlalığı görürüz.

Şimdi (2007 yılında) aslî ihtiyaçlar çıktıktan sonra yıl sonunda elinde 2.465 YTL si kalan mı yoksa 312 YTL'si kalan mı zekat verecektir."Fakirin hangisi çıkarına ise o şekilde zekat verilir" yaklaşımı genel kabul görmektedir ama köklü bir çözüm değildir.

Eğer yoksulluk sınırı kavramını aslî ihtiyaç harcamalarının bir toplamı olarak kabul edip, dikkate alırsak[21] aslî ihtiyaçları aşan yeni bir nisâb yani zenginlik veya gına ölçüsü bulmak gerekiyor. Altın ve gümüş hesabı bir kenara bırakılmamakla birlikte tamamen yol gösterici değildir.

Bir başka deyişle zekatın sosyal güvenlik işlevini hakkıyla yerine getirebilmesi için nisâbın ve havâic-i asliyyenin güncelleştirilmesi elzemdir. Burada yıldan yıla ve bölgelere göre değişen gına (zenginlik) rakamlarının her ilin müftülüklerince, tercihan Ramazan aylarında, ilan edilmesi zekat yükümlülüğünün yerine getirilmesini çok kolaylaştıracaktır. Bunun yanında bireysel olarak gıda, konut, ulaşım, sağlık, eğitim, haberleşme ve giyim harcamaları farklılıklar gösterecektir. Zekat yükümlülüğünün belirlenmesinde bu farklılıklar da önemli olmalıdır.

aa. Zekâtta nisâb

Zekâta konu teşkil eden malların nisabı öncelikle zekâtı ilgilendirmektedir. Bu yüzden zekât bahsinde ele alınması daha uygundur.

[20] http://www.iab.gov.tr/turkish/veriler.php

[21] Türkiye Kamu-Sen'e Araştırma Geliştirme (AR-GE) Merkezi'nin yaptığı 2007 Temmuz ayına ait asgarî geçim endeksi çalışmasında, Türkiye İstatistik Kurumu'ndan alınan Temmuz 2007 fiyatlarına göre yapılan araştırmada çalışan tek kişinin yoksulluk sınırı 1.135.74 YTL olarak hesaplanırken, dört kişilik bir ailenin asgarî geçim haddi ise 2.247.12 YTL olarak belirlendi. Bu rakamı oluşturan zorunlu ihtiyaçlar gıda harcaması yanında, konut gideri, ulaşım, sağlık, eğitim, haberleşme, giyim gibi diğer zorunlu ihtiyaçlara yapılan harcamalardır. O halde yoksulluk sınırı kavramı havâic-i asliyyeye (aslî ihtiyaçlar) tekabül ediyor. Türk-İş' göre 4 kişilik bir ailenin yoksulluk sınırı Temmuz 2008'de ise 2.338.74 YTL. olmuştur.

bb. Sadaka-yı fıtırda nisâb

Zekât mükelleflerinin sadaka-yı fıtır (fitre) vermesi vacip olduğu gibi zekât mükellefi olmayıp ta tesbit edilen sadaka-yı fıtır vermeye gücü yetenlere vaciptir. Bunun için nisâbın üzerinden bir yıl geçmesi şart değildir.

cc. Kurbanın nisâbı

Sadaka-yı fıtırda itibar olunan nisâb kurbanda da geçerlidir.

b. Nisâb ve para

Nisâb konusunun öncelikle para konusu ile ilgili olduğunu belirttik. Buna göre ilkin madenî para sisteminin mahiyet olarak farklı olduğunu vurgulamalıyız. İkincisi Hz.Peygamber dönemindeki 1 dinar=10 dirhem eşitliği veya 1 gr. altın =7 gr. gümüş eşitliği bozulmuştur. Günümüz Türkiyesinde (2008) 1 gr. altın yaklaşık olarak 62.9 gr. gümüşe eşittir. Yani 14 yüzyılda gümüş altın karşısında 8.9 kat değer yitirmiştir. Bunun ilk açıklaması yeryüzündeki gümüş arzının altından kat kat fazla olduğudur. Tarihte bunun bazı görüntülerini bulmak kabildir.

Öncelikle ilk İslâm fetihleri sırasında tapınak ve saraylardan elde edilen kıymetli madenler para arzını arttırdı ve mübadele hacmini genişletti. Zira bu kıymetli madenler para halinde tedâvüle sürülüyordu.[22] Bu dönemde gümüş arzının altın arzından fazla olduğunu tahmin edebiliriz.

Daha sonra Türkler Anadolu'yu fethederlerken, tıpkı ilk İslâmî devirlerde olduğu gibi, yerli para sistemine pek dokunmamışlar ve bu konuda oldukça esnek bir geçiş gerçekleştirmişlerdir. Selçuklular başlangıçta ele geçirdikleri bölgelerde tedâvül eden Bizans paralarını kullanmışlardır. İlerde Osmanlıların da aynı şekilde davranmışlardı.

Parada onluk sistem geçerliğini sürdürüyordu. Yani genellikle 10 dirhem 1 dinara eşit kabul edilmeye devam ediliyordu. Halk arasında dinara altın, dirheme ise daha Orta Asya dönemlerinden beri akçe ismi veriliyordu.[23]

Selçukluların bastıkları dinarların altını fazla ve akçeleri de saf idi. Bir iktisadî genişleme dönemi olan Alaeddîn Keykubad döneminde, onun adına basılan dinarlar uzun süre dünya piyasalarında Sikke-i Alâî veya Keykubadî adıyla tedâvül etmişti.

İslâm dünyasında kağıt para geleneği yoktu. Üstelik bir çok klasik düşünür

[22] Sahillioğlu, 1989, 63-72.
[23] Turan, 1980, 371-3.

gibi İslâm bilginleri de para kavramını altın ve gümüşle özdeşleştirmişler ve bu da adeta bir inanç şeklinde kamu vicdanına yerleşmişti. Bu yüzden İlhanlı hükümdarı Geyhatu'nun (1291-1295) Çin kanalıyla Uygurlardan alıp, 1294'te çav (chao) ismiyle İran'da piyasaya sürdüğü kağıt para halkın, esnaf ve tüccarın direnmesiyle karşılaşmış ve bir hafta ticârî hayatı felce uğrattıktan sonra tedâvülden kaldırılmıştı.[24] Aksarayî'den öğrendiğimize göre bu sistemin Anadolu'da da uygulanması için hazırlıklar yapılmış ve bunun da huzursuzluğa yol açması sebebiyle uygulamaya geçilmemiştir.

Madenî para sisteminde para, dolayısıyla fiyat istikrarının göstergesi paraların ağırlıklarındaki ve içlerindeki kıymetli maden miktarlarındaki istikrardır.

Bütün geleneksel ekonomilerde olduğu gibi, Osmanlı ekonomisi de klasik dönemde madenî para sistemine dayanıyordu. İslâm'ın ilk yayılma döneminde mahallî gelenekler karşısında gösterdiği esnek tavrı Osmanlılar da sürdürerek gelenekleri zorlamamışlardır. Yine Osmanlılar, Selçuklular'dan devraldıkları uygulamayı sürdürerek, ülkeye kıymetli maden girişini teşvik etmişler, çıkışını ise yasaklamışlardır. Bu uygulama ile para arzının kaynağının daha da daralmaması amaçlanıyordu.

Osmanlı devleti, sarayda ve şahısların ellerinde bulunan altın ve gümüş eşyayı zaman zaman darphaneye gönderip para kestirirlerdi.[25] Böylece altın ve gümüş eşyanın yaygın bir şekilde kullanımı yasaklanarak bunların para halinde tedâvülü istenirdi.[26]

İlk Osmanlı sikkesi İlhanlı egemenliğinin çökmesi ve İlhanlıların son Anadolu valisi Timurtaş'ın Mısır'a kaçmasından sonra 1326 yılında basılan akçedir. Eğer kendi adına sikke basmanın bağımsızlık işareti olduğunu hatırlarsak Osmanlı Devleti'nin gerçek kuruluş tarihinin 1326 olduğunu söyleyebiliriz.

1326-1757 arasında akçe, son zamanlarında çok küçülerek önemi azalmasına ve kullanışsız hale gelmesine rağmen hesap parası olarak kullanılmış, 1757'den sonra artık akçe basılmamış, bunun yerini tamamen, hesap parası olmaya önceden başlayan guruş almıştır. Tanzimat döneminde ise, temsilî para sistemi ağırlık kazanmaya başlamıştır.[27]

Akçedeki değer kaybı asırlara göre hesaplandığında çok azdı. Mesela, ilk Osmanlı akçesinin darbedildiği 1326 yılından 1740 yılına kadar geçen 414 yıllık

24 Konu ile ilgili olarak Vassaf tarihinde de bilgi vardır. Bkz.Münif Ef. "Tarih-i Çav", Mecmua-i Fünun, C. I, No. 5, 1279/1863, s.215-220 ve aynı yazar, "Çav", No. 10, s.418-419 (Fransız Sefareti Başkatip tercümanı Belin'den çeviri). Ayrıca Bkz.Jahn, "İran'da kağıt para", Belleten,.XXIII; Turan, 1971, 615.

25 Bu amaçla iç hazineden altın ve gümüş eşyanın darphaneye gönderilmesi hakkında bkz.Defterdar, Zübde, v. 145b; A. Refik, 1935, 12 2 1204/1789 tarihli belge, Belin, 1931, 122.

26 Koçi Bey, 1939, 145-6; A. Refik, 1930, 54.

27 Klasik dönemde para siyasetinin dönemleri için Bkz.Sahillioğlu, 1978. Osmanlı para sistemi hakkında ayrıca bkz.Pamuk, 1999.

süre içinde değer kayıp oranı % 84.3 idi. Buna göre yıllık ortalama değer kaybı % 0.24'de kalmıştı.[28]

Anadolu'nun ilkçağlardan beri transit ticâret bölgesi olma vasfı, zaman zaman kesintiye uğramışsa da istikrar dönemlerinde tekrar ortaya çıkmıştır. Osmanlı devleti'nin kuruluşundan sonra Anodolu'da birliğin sağlanması ve Doğu Akdeniz'le Karadeniz'de güvenliğin gerçekleştirilmesi ile ticârî faaliyetler büyük bir canlılık göstermiş ve mübadele hacmi büyümüştü. Fatih ilk Osmanlı altın parasını (sultânî) böyle bir ortamda basmıştır (1478). Böylece ikili (altın ve gümüş) madene dayanan (bimetalist) sistem dönemi açılmıştı.

XVI. yüzyılda toprakların hızla genişlemesinden sonra, egemenliğin en belirgin simgesi olan tek altın sikke ile Balkanlar'dan Mısır ve Cezayir'e kadar tüm ülke birleştirilmiş oluyordu.[29]

Gündelik alışverişlerde gümüş ve bakır sikkeler kullanılmaktaydı. Bu, günlük alışverişlerin çoğunluğu için altın sikkeler bir hayli büyük kalıyordu.[30]

Akçe değeri 1492-1565 arasında sabit kaldı. XVI. yüzyılın büyük bir bölümünde yaklaşık 0,7 gram ağırlığını sürdürdü. yüzyılın son çeyreğine kadar akçe, günlük alış verişler için uygun bir sikkeydi. Akçe aynı zamanda Balkanlar ve Anadolu'daki en önemli hesap birimiydi.[31]

XV. yüzyılın ortalarına doğru, altın/gümüş oranı 10 ile 15 arasında dalgalandığı için, Avrupa devletlerinin büyük bir kısmı, orta ve büyük boy gümüş sikkeler basarak günlük alışverişleri kolaylaştırmayı amaçladılar. Osmanlılarda 1525 yılında 1 sultânî 59 akçe ediyordu. Onlar da XVII. yüzyılın başlarında daha sık 10 akçelik sikkeler bastılar. Bu dönemde akçenin tağşîşi nedeniyle, sultânînin kur değeri 120 ile 160 akçe değerlerine yükselmişti. Dolayısıyla orta veya büyük boy bir gümüş sikkeye olan ihtiyaç daha da arttığından, Murad IV. (1623-1640) ve İbrahim (1640-1648) dönemlerinde 5 akçeler de piyasaya sürülmeye başlandı.[32]

Altın paranın devreye girdiği XV. yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı kent nüfusunun hemen hepsi ve kırsal nüfusun bir bölümü para ekonomisine bağlanmıştı. Vergilerin neredeyse tümü akçe cinsinden ifade ediliyordu. XVI. yüzyıl boyunca da kıymetli madenlerin özellikle para olarak çoğalması ve nüfus yoğun-

28 Tabakoğlu, 2008, 294. Bir başka hesaba göre de 1326-1755 arasındaki 429 yılda akçenin değer kayıp (içindeki gümüşün azalma) oranı % 91. 3, yıllık ortalama değer kaybı yine % 0. 2 dir.

29 Pamuk, 1999, 248.

30 Mesela, İstanbul'da çalışan vasıfsız bir yapı işçisi, XVI. yüzyılın büyük bir bölümünde günde 5-6 akçe ya da bir altının onda biri kadar ücret almaktaydı. Usta bir duvarcı ya da marangozun günlük ücreti ise on iki akçe ya da bir altının beşte biri kadardı. 1525'te başkent için hazırlanan narh listelerine göre, 500 dirhemlik (1,6 kg) ekmek ile 200 dirhem (640 gr.) kuzu etinin fiyatı bir akçeydi. Bkz. Sahillioğlu,1, 1967, s. 36-40; 2, 1968, s. 54-56 ve 3,1968, s. 50-53.

31 Pamuk, 1999, 72-73.

32 Pamuk, 1999, 75-77.

luğunun artması, sadece kentlerdeki mübadele ilişkilerinin yoğunluğunu artırmakla kalmamış, kırsal nüfusun önemli bir bölümünü de para ekonomisinin içine çekmiştir. Kanunnameler ve tahrir defterleri de ekonominin nakdîleştiğini göstermektedir.[33]

Ülkedeki tüm altın sikkeler, Venedik dükası esas alınarak uluslararası standartlarda birleştirildi ve altın sultânî tüm ülkede tek Osmanlı sikkesi konumuna getirildi. Böylece Osmanlılar egemenliğin simgesi olan tek bir altın sikke ile Balkanlar'dan Mısır'a ve Kuzeybatı Afrika'ya kadar tüm ülkeyi birleştirmiş oluyorlardı. Ancak, Balkanlar ve Anadolu'nun yanısıra Mısır, Tunus ve Cezayir'de sultânî düzenli olarak basılırken, Eflak ve Boğdan prensliklerinde hiçbir zaman basılmamıştır.

Amerika'nın keşfinden sonra Avrupalıların elde ettikleri kıymetli madenler XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren guruş (gros, groschen) denen 30 gr. ağırlığında iri gümüş sikkeler şeklinde Osmanlı ülkesinde görülmeye başlandı. Gümüş paranın bollaşması içerde mal fiyatlarında yukarı doğru bir harekete sebep oldu. Ancak Avrupa'da gümüşün nisbî olarak fazlalığı, fiyat artışlarının da Osmanlı ülkelerinden daha fazla oluşuna ve buralara doğru kaçak mal akımına yol açmıştı. Bu olay dünyadaki gümüş arzının artışının ikinci büyük dalgasını oluşturmuştur.

Osmanlı devleti kıymetli maden ihracatını yasaklar, ithalatını ise teşvik ederken para arzını arttırmanın başka yollarını da arıyordu. Paranın en önemli fonksiyonunun sürekli olarak tedâvülde kalması ilkesi olduğuna dayanarak, özellikle bunalımlı dönemlerde saraydaki veya özel şahısların ellerindeki altın ve gümüş eşyanın darphaneye gönderilip para kestirilmesi istenirdi.[34]

Bu dönemde gümüşün altına nazaran bollaşması mal fiyatlarını yükseltmeye, gelirleri ise nisbî olarak düşürmeye başlamıştı. Bu durum özellikle 1566'dan (II. Selim'in tahta çıkışı) başlayarak iki yüzyıl devam edecekti. Bu ortamda ve İran savaşları sırasında (1578-1590) ilk büyük devalüasyon yapıldı (1586).

Yabancı para bolluğu maden ocaklarının ve darphanelerin çalışmasını iktisadî olmaktan çıkardığı için bunlar birer birer kapandı. Ülkede bir yabancı para hakimiyeti başladı. Aslında madenî para sisteminin bir özelliği olarak, Osmanlı devleti de yabancı sikkelerin tedâvülüne izin vermekte, hatta özendirmekteydi. Bu politikanın en önemli amacı yerel piyasalarda kullanılan değerli maden ve sikke miktarını artırmaktı. Sultânînin XVI. yüzyıldaki yükselişine kadar, yabancı sikkeler Osmanlı ülkesindeki uzun mesafeli ticârette de en önde gelen ödeme aracıydılar.

Altının gümüş karşısında iyi para durumuna geçmesi, dolayısıyla piyasadan kaybolması, Güney eyaletlerinden merkezî hazineye altın gönderilmesini zorlaş-

[33] Pamuk, 1999, 81-83.

[34] Defterdar, Zübde, v. 145b; A. Refik, 1935: 1204/1789.

tınyordu. Yine gümüş paralar arasındaki rayic farklılaşması özellikle akçenin zaman zaman iyi para durumuna geçmesine, dolayısıyla piyasadan kaybolmasına veya fiili tağşîşe (devalüasyon) uğruyordu. Bunun yolu akçenin kenarını kırkmak veya bunu bölmek şeklinde idi. Amerikan gümüşlerinin oluşturduğu bu fiyat hareketleri, ki bu olaya 'fiyat devrimi' denmesi abartılıdır, günümüz ölçülerine göre enflasyonun henüz sınırında kalmıştır.

Bu dönemde yukarda belirtilen sebeplere ek olarak savaşların getirdiği büyük harcamalar sebebiyle de akçe bir kaç defa devalüe edilmişti. Bu devalüasyonlar Avusturya savaşları (1592-1606) sırasında 1606'da ve ikinci İran savaşları (1603-1639) sırasında 1618, 1659 ve 1666'da yapılmıştır.

Osmanlı devleti, II. Viyana buhranının şiddetlendirdiği para darlığı ortamında darphaneleri, ardından da madenleri açarak basılan yerli paralarla yeni finansman imkanları ortaya çıkarmaya çalıştı. Dış konjonktür şartları bu imkanları kolaylaştırmıştı. Zira Amerika'daki maden kaynakları 1670'lerden itibaren azalmaya başlamış, dolayısıyla Avrupaya Amerikan gümüşü girişi duraklamış, bu da Avrupa ve Osmanlı maden ocaklarının ve darphanelerin yeniden canlanmasını sağlamıştı.[35]

XVIII. yüzyılın başlarında altın tekrar yükselişe geçince, Osmanlı darphanelerinin altın sikke üretimi de yeniden canlandı ve 1697 ile 1728 yılları arasında sultânînin yerine yeni altın paralar basılmaya başlandı. Öte yandan altın ve gümüşün Güney ve Doğu'ya kaçışının sürmesinde altının resmî fiyatının piyasa fiyatının gerisine düşmesi etkili oluyordu. Bunun için her defasında akçenin altın karşısında devalüe edilmesiyle 1703'te Tuğralı, 1713'te Zencîrli, 1716'da Fındık ve 1729'de Zer-i mahbûb denen altın paralar darbedilmiştir.[36] Zer-i mahbûb dışındakiler, dükaya yakın standartlarda idi. XV. yüzyıldan beri izlenen politikayı sürdüren devlet, altın sikkelerin piyasalarda dalgalanmasını tercih etti. Devlete yapılan ödemelerde, altın sikkeler piyasadaki lere yakın olarak belirlenen resmi kur değerleri üzerinden kabul edilmekteydi.[37]

Osmanlı ekonomisinde hesap parası sonlara kadar akçe idi. Fakat XVIII. yüzyıl ortalarında bütçe vs. rakamları için pâre, XIX. yüzyılda guruş ağırlık kazanmıştır. Bu yüzyılın sonlarında da lira esası kabul edilmiştir.

1775'te bir iç borçlanma türü olarak yürürlüğe konan eshâm uygulamasını kağıt paraya geçişin ilk habercisi olarak görebiliriz. Çünkü eshâmın yani pay veya gelir ortaklığı senetlerinin kişiler arasındaki tedâvülü vergiye tâbi olarak serbestti.

Sonuçta 1768'lerden 1840'lara kadar sık sık yaşanan savaşlar ve girişilen reformlar, Osmanlı mâliye, para ve fiyat sistemini olumsuz yönde etkilemiş, para de-

[35] Pamuk, 1999, 177-180.
[36] Sahillioğlu, 1965, 20.
[37] Pamuk, 1999, 183

ğerindeki düşmeler 1830'lara kadar sürecek bir fiyat artışları dönemi başlatmıştır.

1820-1830'larda en yüksek noktaya ulaşan bütçe açıkları karşısında devlet, vergi kaynakları üzerindeki denetimini arttırıp iç borçlanmaya ağırlık vermeye çalıştı ve tağşîşe başvurmak zorunda kaldı. Osmanlı tarihinin en büyük tağşîşleri, II. Mahmûd döneminde (1808-1839) yapılmıştı ve gümüş içerikli Osmanlı parası bu dönemde bakır mangıra ya da pula dönüştü.[38]

Osmanlı ekonomisinde Tanzimat'la birlikte kağıt para süreci başlamıştır. Böylece klasik dönemin reel para ve iktisat sistemi değişmeye başlamıştır.

Abdülmecid (1839-1861) döneminde, 1840 yılında tedâvüle çıkarılan ve eskisinden bir adım daha ileri giderek tamamen 'nakd' hükmünde olan yeni eshâm aynen para gibi halk arasında tedâvül edebilecek ve ödeme aracı olarak kullanılabilecekti. Bazan kâime-i muteber-i nakdiyye ya da kısaca kâime bazan 'evrâkı nakdiyye' denen eshâm aslında devlet tahvili idi. Böylece önceleri faiz geliri de sağlayan ilk kâğıt para basılmış oldu.

1844-1881 arasında bir altın liralık sikke 7,216 gram ağırlığında ve 22/24 ya da % 91,67 ayarındaydı. Bir başka deyişle 6,61 gram saf altın içeren altın lira, 100 gümüş kuruşa eşit kabul edilmişti. Bir gümüş kuruşta ise 1,0 gram saf gümüş bulunuyordu. Böylece altın/gümüş oranı 15,09 olarak sabitlenmişti.[39]

1873'ten itibaren gümüşün dünya piyasalarında değer kaybetmeye başlaması Osmanlı bimetalizminin 1/16 dolayındaki altın gümüş oranını geçersiz hale getirdi. Devlet gelirlerinin gümüş paralarla toplanması, giderlerin ise altın üzerinden yapılması hazineyi zarara uğratmaya başladı.

Ondört yüzyıl içinde gümüş arzının nisbî fazlalığı artmıştır. Zira Hz.Peygamber dönemindeki ağırlık itibariyle 1/7 (satınalma gücü itibariyle 1/10) olan altın/gümüş oranı XIX. yüzyıl sonlarında 1/16 günümüzde (2008) ise 1/63 civarına yükselmiştir. Yine ilk dönemlerdeki mütevazi tüketim tarzı günümüzde çok farklılaşmıştır. Zorunlu ihtiyaçlar büyük değişikliklere uğramıştır. Dahası Kapitalizm gelir dağılımını bozmuştur ve bozmaya da devam etmektedir. Altın ve gümüş oranlarındaki değişme ile birlikte tüketim standardlarındaki değişme ve gelir dağılımındaki bozulma nisâbın tekrar ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Madenî para sistemi artık söz konusu olmadığından ve para bilgisayar parası sürecinde giderek fiktifleştiğinden nisâbı para bazından gelir dağılımı bazına oturtmak gerekebilir. Burada da yerel satınalma gücü farklılıklarıyla gelir dağılımındaki farklılıklar dikkate alınmalıdır.

[38] Pamuk, 1999, 204

[39] Pamuk, 1999, 226. Yukardaki hesaba göre altın/gümüş oranı 15,12 olmalı.

3. Vergi çeşitleri

a. Zekât

Zekât İslâmın en önemli vergi kategorisini teşkil eder. İslâm hukukunda zekât şöyle tarif edilmiştir: "Bir malın muayyen bir miktarını muayyen bir zaman sonra müstahak olan bir kısım müslümanlara Allah Taâlâ'nın rızası için tamamen temlik etmekten ibarettir".[40]

Sadaka tabiri zekâtı da ihtiva etmektedir. Zekât, Medine'ye hicretin ikinci senesinde farz kılınmıştır. Yani İslâm devleti kurulduktan sonra zarurî bir yükümlülük halini almıştır. Medine'ye hicretten sonra nazil olup burada zekât kelimesinin ilk geçtiği âyet (Bakara, 2/431 de müminlerin namaz kılmalarıyla birlikte zekât vermeleri de istenmektedir. Aynı surenin 83, 110 ve 177 nci âyetlerinde de zekâtın İslâmın gereklerinden olduğu belirtilmektedir. Bu arada kadınların da yükümlülüğe dahil oldukları (Ahzab, 33/101) da belirtilmişti. Bütün bunlara müvazî olarak Peygamber, gerek erkek ve gerek kadınları zekât ödemeye davet ediyordu. Esasen kendisi Kuba'ya varışında verdiği hutbede de bütün insanları imana davet etmekte ve malî fedakârlıkta bulunmaya çağırmaktaydı.[41]

Zekât müslüman olmanın beş şartından biridir. (Diğerleri Allah'ı ve Peygamberi tasdik etme, namaz kılma, oruç tutma ve hacca gitme). Zekât birçok âyet ve hadiste namazla eşdeğer olarak tavsif edilmektedir.[42] Zekâtın bir ibadet oluşu mükellef ve konu açısından bazı şartların gerçekleşmesi ile ortaya çıkar.

Mükellef açısından şartlar:

a) Müslüman olmak. Müslüman olmayana zekât yüklenmesi manâsızdır.

b) Hür olmak. Köle mülk sahibi olamayacağından zekâtla mükellef tutulmamıştır. Ticâret yapmalarına izin verilse bile durum değişmez.[43] Hür olmak kavramına malın tasarruf hakkına sahip olmak, bağlı bulunduğu devletçe malını harcama hakkı kısıtlanmamış (hacir altında bulunmamış) olmak da ilave edilmektedir.[44]

c) Akıllı ve bâliğ olmak. İbadetlerde mükellef olabilmek için akıl ve bülûğ şarttır. Ebû Hanîfe bu umumî kaide içersinde kalarak delilere ve çocuklara zekâtın

[40] Bilmen, 1969, IV, 77; 1964, 329.

[41] Tuğ, s: 51.

[42] Hz.Peygamber sahabeden Muaz'ı Yemen'e gönderirken ona şu talimatı vermişti: "Onları, Allah'tan başka ilah olmadığına ve benim Allah'ın Resûlü bulunduğuma şahadete çağır. Eğer bunu kabul ederlerse onlara Allah'ın her gün ve gecede beş vakit namazı farz kıldığını bildir. Bunu da kabul ederlerse, Allah'ın, zenginlerinden alınıp fakirlerine iade edilmek üzere, malları üzerinde sadakayı (zekâtı) kendilerine farz kıldığını bildir ": Buhârî, Zekât, 1, 63; Tevhîd 1; Müslim, Îmân 29. Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, Zekât 5; Nesâî, Zekât 46; İbn Mâce, Zekât 1.

[43] Bilmen, 1969, 109.

[44] Yavuz, 1972, 336.

farz olamayacağını ileri sürüyor. Fakihlerin çoğunluğu ise zekâtın diğer ibadetlerden ayrı bir özelliğe sahip olduğu fikrindedirler. Bu da zekâtın sosyal-mâlî bir ibadet olduğudur. Buna göre çocukların ve akıl hastalarının mallarından da zekât vermek lazım gelir. Bunu velileri yerine getirir.[45]

Konuya ilişkin şartlar:

a) Verginin zekât özelliğini kazanabilmesi için de zekâta konu teşkil eden mâl öncelikle hakikaten veya hükmen nâmî (artıcı) olmalıdır. Malın artıcı olması umumiyetle ticârî gayeye yönelik olmasıyla mümkün olur. Ticâret maksadıyla üretilen metalar, bu arada hayvanlar, zekâta konu teşkil ederler. Altın ve gümüş gibi kıymetli madenler, bu arada kâğıt paralar mübadeleye, dolayısıyla ticârete vasıta teşkil ettiklerinden hükmen nâmî sayılırlar ve zekâtın konusuna girerler.

b) Malda mülkiyet ile tasarruf bir arada bulunmalıdır. İkisinden biri bulunmazsa zekât düşer. Meselâ bir kadın mehrini elde etmedikçe bundan dolayı zekâtla mükellef olmaz. Çünkü o mehre mâlik ise de henüz tasarruf edememektedir.[46]

c) Mal üzerinden bir hicrî yıl geçmelidir (havelân-ı havl). Ebû Hanîfe'ye göre para ticâret eşyası ve sâime hayvanların zekâtında bir yıllık zaman geçmesi şarttır. Toprak ürünlerinde ise bir senelik zaman geçmesi şart değildir. Zira toprak senede iki veya daha fazla mahsul verebilir.[47] Bir müslüman, malı nisâb miktarına ulaştığı andan itibaren bir sene geçtikten sonra zekâtını verir. Zekât için tayin edilmiş bir zaman yoktur. Fakat tabiî üretim şartları bu zamanı, tarım ve hayvancılıkta olduğu gibi fiilen tayin edebilir.

d) Mal nisâb miktarına ulaşmalıdır. Nisâb (yaklaşık bir ifade ile asgarî geçim haddi) bir kimsenin zekât verebilecek seviyeye geldiğini gösteren ölçüdür. Bu ölçü kadar malı bulunan ve bu mal elinde bir yıl kalan kimsenin zekât vermesi farzdır.[48]

Nisâba zaruri ihtiyaç malları (havâic-i asliyye) dahil değildir. Konutlar, lüzumlu ev eşyası, giyim eşyaları, binek hayvanları, bir yıllık veya bir senelik yiyecek ve içecek maddeleri, ilim adamlarının kitapları, zenaakârların iş âletleri v.b. şeyler asli ihtiyaçlardan sayılır.[49]

Borç tutarı nisâbdan düşülür. Böylece servet nisâbın altına inerse zekât ortadan kalkar. Borç çıkarıldıktan sonra da nisâbın üzerinde kalınıyorsa zekât verilir.[50]

[45] Ebû Zehra, 1966, 172-173; Bilmen, s. 332; Yavuz, 1972, 335-336.
[46] Bilmen, 1969, 114.
[47] Yavuz, 1972, 338-339.
[48] Yavuz, 1972, 342.
[49] Bilmen, 1964, 336.
[50] Yavuz, 1972, 342.

Şafiî görüşe göre, borç zekâtı etkilemez. Mâlikîler ise borcun, altın, gümüş ve ticâret mallarını zekâttan muaf kıldığını fakat toprak ürünlerini, hayvanları ve madenleri etkilemediğini ileri sürerler.[51]

Nisâbın, sene başında ve sonunda tamamlanması gerekir. Sene ortasına itibar edilmez. Bir kimsenin sene başında nisâb miktarı malı bulunsa, sene ortasında nisâb miktarının altına düşse, sene sonunda nisâb tamamsa zekât vermesi gerekir. Senenin başında nisâba mâlik olup da sene sonunda bu noksanlaşırsa zekât yükümlülüğü ortadan kalkar.[52]

Yukarıda zikredilenler zekâtın farz olabilmesinin şartlarıdır. Verilen zekâtın, bir ibâdet olarak, geçerlilik kazanabilmesi yani sahih olabilmesi için de, hanefî görüşe göre niyet şarttır. Fıkıhçıların büyük çoğunluğu ise zekât için mal ayırırken niyetin şart olmadığını söylemişlerdir. Bununla beraber zekâtını vermeyen bir şahıstan bu zekât zorla alınır. Artık burada bir ibadetin söz konusu olamayacağı açıktır.[53]

Niyetin bir şuur hali olduğunu hatırlarsak fert açısından bunun gereğini anlayabiliriz. Üstelik "Ameller (eylemler) niyetlere göredir"[53/1], hadisi İslâmın temel kaidelerinden biridir. Bununla birlikte bu husus gerçekleşmese bile, yine İslâmın sosyal fayda ilkesi sebebiyle zekâtın alınması söz konusudur.

aa. Zekâtın konuları

İslâm'da mal kavramı vergileme açısından zahirî ve batınî mallar olarak ikiye ayrılır. Emvâl-i zâhire (zâhirî mallar) toprakaltı ve üstünden elde edilen ve edilmesi imkan dahilinde olan bütün mallardır.[54] Sâime denen ticârî gaye için otlaklarda beslenen hayvanlar ile bir kısım toprak mahsulleri, madenler, defineler, gümrüğe giren ticâret malları zahirî mallardır. Emvâl-i bâtıne (gizli mallar) ancak sahibinin beyanıyla bilinen mallardır: Nakit paralar ile ticâret malları gibi.[55]

Hz. Osman devrine kadar, ister zâhirî ister bâtıni olsun, bütün malların zekâtı devlet tarafından toplanmaktaydı. Bu halife zamanında devlet gelirlerinin çoğalması sebebiyle sadece ziraî mahsuller, hayvanlar gibi görünür malların zekâtları devlet eliyle toplanmaya başlandı. Görünmeyen malların zekâtlarının ise mükelleflerin bizzat kendileri tarafından sarf mahalline ödenmesi kararlaştırıldı. Belki bu türlü bir davranışa yol açan diğer sebep de kendi fakir akrabalarına zekâtı ile yardım etmek isteyenlere imkan tanımak düşüncesidir.[56] Ne olursa

[51] Sıddıkî, 1972, 43, 1 No'lu dipnot.
[52] Yavuz, 1972, 342.
[53] Ebû Zehra, 1966, 171-172.
[53/1] Buhari, Bed'ul-vahy, 1; İman, 41.
[54] Yavuz, 1972, 311.
[55] Bilmen, 1969, 74.
[56] Ebû Zehra, 1966, 153.

olsun bu uygulama dolayısıyla devletin zekâtla ilişkisi kısmen azalmaya başladı.

Bir malın zekâta konu olabilmesi için gerekli şartları yukarıda incelemiştik. Konu olabilme açısından servet veya geliri iki ana bölümde ele alabiliriz: Sabit servet ve değişir servet.

Sabit servetten toprak gibi zenginlikleri kastediyoruz. Bunlarda zekât, gelirden alınır. Servetin değeri üzerinden alınmaz. Söz gelişi değeri 100 milyon TL.senelik ürün geliri 10 milyon TL.olan bir toprakta matrah ürünün değerini ifade eden 10 milyon TL.dır.

Değişir servette ise matrah sermayenin kendisidir. Bu da ticârî sermayedir. 100 milyon TL.tutarındaki bir ticârî sermayeden alınacak zekâtın matrahı bu 100 milyon TL.nın kendisidir.[57]

Zekâtın ticârî sermayeye taalluk etmesi sermayedarı, sermayesini kaybetme müeyyidesi altında varlığını nemalandırmaya ve parasını tedâvülde tutmaya teşvik, hatta icbar eder.[58]

Hz.Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan dinden dönüş hareketlerinde Hz. Ebû Bekir zekât vermemekte direnen kabilelere karşı savaş açmakta tereddüt etmemişti. O "Namazla zekât arasında fark gözetenlerle elbette savaşacağım. Zira zekât malın hakkıdır" diyordu.[59]

Zekâta konu teşkil eden mallardan gümüşün nisâbı 200 dirhem, altının nisâbı 20 dinar, devenin nisâbı 5 adet, sığır ve mandanın nisâbı 30 adet, koyun ve keçinin nisâbı 40 adettir. Toprak mahsûllerinin nisâbı 5 vasktır (yaklaşık 1.000 kg). Bu nisâb miktarlarının değerleri Hz. Peygamber devrinde birbirine eşitti. Temel ihtiyaçlarının üstünde nisâb miktarı malı bir sene elinde bulunduran kimse, o maldan zekât verir. Yani nisâb bir kimsenin zekât verebilecek seviyeye geldiğini gösteren ölçüdür. Bu ölçü kadar malı bulunan ve bu mal elinde bir yıl kalan kimsenin zekât vermesi farzdır.[60]

Nisâba zaruri ihtiyaç malları (havâic-i asliyye) dahil değildir. Konutlar, lüzumlu ev eşyası, giyim eşyaları, binek hayvanları, bir yıllık veya bir senelik yiyecek ve içecek maddeleri, ilim adamlarının kitapları, zenaatkârların iş âletleri v.b. şeyler asli ihtiyaçlardan sayılır.[61]

Borç tutarı nisâbdan düşülür. Böylece servet nisâbın altına inerse zekât ortadan kalkar. Borç çıkarıldıktan sonra da nisâbın üzerinde kalınıyorsa zekât verilir.[62] Şafiî görüşe göre, borç zekâtı etkilemez. Mâlikîler ise borcun, altın, gümüş

57 Ebû Zehra, 1966, 165.
58 Hamidullah, 1969, 50.
59 Buhârî, Zekât, 1.
60 Yavuz, 1972, 342.
61 Bilmen, 1964, 336.
62 Yavuz, 1972, 342.

ve öteki ticâret maddelerini zekâttan muaf kıldığını fakat toprak ürünlerini, hayvanları ve madenleri etkilemediğini ileri sürerler.[63]

Nisâbın, sene başında ve sonunda tamamlanması gerekir. Sene ortasına itibar edilmez. Bir kimsenin sene başında nisâb miktarı malı bulunsa, sene ortasında nisâb miktarının altına düşse, sene sonunda nisâb tamamsa zekât vermesi gerekir. Senenin başında nisâba mâlik olup ta sene sonunda bu noksanlaşırsa zekât yükümlülüğü ortadan kalkar.[64]

Bu girişten sonra zekâtın konularının neler olduğunu ve nisab miktarlarını görelim:

bb. Toprak ürünleri ve öşür nisâbı

Ayetlerde toprak ürünlerinden alınacak zekât için bir oran tayin edilmemiştir. Ziraî ürün zekâtı olan öşür tabirine Kur'an âyetleri içersinde rastlanmaz. Bu kelime verginin konusundan değil de doğrudan doğruya vergi oranından doğmuştur ve hadislere dayanmaktadır.

Toprak mahsullerinden alınan zekâta öşür (onda bir, % 10) denir. Bu kelimenin çoğulu âşardır ve yaygın bir kullanıma sahiptir. Öşür toprak için bir ürün veya gelir vergisi vasfını taşımaktadır. Esas mefhum olarak ilk belirtileri evvelce Mekke'de ortaya çıkmış olan ziraî ürünler üzerindeki yükümlülükler, Medîne'de daha belirli ve daha çok bir vergi esasına uygun şekilde ele alınmış bulunmaktadır.[65]

Toprak ürünlerinden cemiyete pay ayrılması şu âyetlerle tahakkuk ediyor: "Ey inananlar, kazandıklarınızın ve topraktan sizin için çıkardıklarımızın en iyilerinden infâk edin. İstemiye istemiye kabul edebileceğiniz kadar kötü kısımlarını vermeyi sakın aklınızdan geçirmeyin" (Bakara, 2/267-288), "Toprak ürününü verdiğinde o üründen yiyin ve hasadı esnasında da onun hakkını verin. İsraf da etmeyin. Zira O, israf edenleri hiç sevmez" (En'am; 6/142).

Hadislerden çıkan sonuçlara göre nehir, yağmur ve pınar sularıyla sulanan yani işlenmesinde emek payının az olduğu tarla ve bahçelerden onda bir (% 10 yani öşür), çiftçinin muhtemelen kendi inşa ettiği sulama tesislerinden faydalanarak suladığı topraklardan nısfu'l öşür (yarı öşür), yirmide bir (% 5) zekât alınır.[66] Son durumda hem emek ve girdi maliyeti yükselmekte hem de verim artmaktadır. Nisbet düşük olmakla birlikte, vergi hasılatının birincisi kadar yüksek olması, verim artışı sebebiyle kuvvetle muhtemeldir. Selef müçtehidleri sulama dışındaki ferdî çabaların öşrü yirmide bire indiremeyeceği görüşündedirler. Bazı

[63] Sıddıkî, 1972, 43, 1 No'lu dipnot.
[64] Yavuz, 1972, 342.
[65] Tuğ, 1963, 54.
[66] Buhârî, Zekât, 55; Müslim, Zekât, 8; Ebû Dâvûd, Zekât, 1596.

fakihler sulama dışında kalan girdi, tohum, işçi ücretleri gibi masrafların tutarının üründen çıkartılmasını ve geri kalandan sulama şekline göre onda veya yirmide bir verilmesini daha uygun bulurken hanefilerin de dahil olduğu bazıları buna karşı çıkmışlardı.[67] Maamafih ilaçlama ve gübreleme gibi, en azından sulama kadar verimi çoğaltan yüksek maliyetli faaliyetlerin ziraî vergilerin oranlama ve tarhlarında dikkate alınması gerekmektedir.

Ürünler üzerinden bir yıl geçmesi gerekmez. Bir senede müteaddit defa vücuda gelen ürünlerin hepsinden aynı oranda vergi alınır.[68] Nitekim (En'am, 6/142) de bu husus belirtilmektedir.

Hz.Peygamber hububat (bazı rivâyetlerde umumî olarak ziraî ürün) nisâbını beş vask olarak tesbit etmiştir.[69] Fakihlerin çoğunluğu bu hadise uyarak toprak ürünlerinde beş vasklık nisâb miktarını kabul ederler. İbn Abbas, Zeyd b. Ali, Nehâî ve Ebû Hanîfe ise ziraî ürünlerde nisâb aranmaması fikrindedirler.[70] Tesbit edilen nisâb Iraklıların ölçüsüne göre bir tona Medinelilerin ölçüsüne göre 650 kg.a tekabül etmektedir.[71] İhtiyatlı bir ifade ile 650 kg.ın üstünde ürün elde eden çiftçilerin zekât verebilecekleri kabul edilebilir.[72]

Umumiyetle ticârî değeri olmayan veya düşük olan ürünlerden öşür alınmaz.[73] Bir görüşe göre dayanıklı olmayan, bir yıl korunamayan yeşil sebzeler de öşre tabidir.[74] Maamafih aksi kanaatta olan Ebû Yusuf ve Muhammed'in görüşü, tercih edilebilir.

Ürün sahibi üretiminin makul bir kısmını kendi tüketimine ayırmışsa o kısım zekâttan muaftır. Hangi tür ziraî mahsulün zekâta konu teşkil edeceği, ne kadarının nisâbı oluşturacağı zamana ve mekâna göre değişebilir. Bu konuda İslâm müctehid ve fakihlerinin değişik görüşleri vardır. Ebû Yusuf, kişinin kendisi ve ailesi için gerekli yiyecek miktarını öşürden muaf saymaktadır.[75]

İmâm A'zam bütün ziraî ürünlerin zekâta tabi olacağını kabul etmiştir. Yalnız o, toprağın işlenmesi ile gelir temin etme ve nemâ kasdetmeyi yani mübadele için üretim yapmayı şart koşmuştur. Ona göre toprak ürünlerinin zekâtında nisâb ve havelân-i havl (bir sene geçmesi) şart değildir. Ebû Hanîfe bu son görüşü ilgili âyetin ışığı altında (En'am, 6/142) yılda birkaç defa ürün alınabileceğini düşünerek ileri sürmüş olmalıdır. Yukarda belirttiğimiz gibi Ebû Yusuf'la Muhammed, zekâtın asgarî bir sene dayanan ziraî ürünlerde tahakkuk edeceği fik-

[67] Karaman "Öşür", Nesil, S.12 (Eylül 1977).
[68] Bilmen, 1964, 352.
[69] Şevkanî, 1973, IV, 203.
[70] Bilmen, 1969, 81.
[71] Buhârî, Zekât, 32; Müslim, Zekât, 1-7; Ebû Dâvûd, Zekât, 1558.
[72] Miras, V, 370 vd.; Karaman, 1977.
[73] Ebû Yusuf, 1970, 125-6.
[74] Sıddıkî, 1972, 72.
[75] Sıddıkî, 1972, 74.

rindedirler. İmâm Şâfiî insanlarca yiyecek maddesi olarak kabul edilen ziraî ürünlerin zekâta tabi olduğu görüşündedir. İmâm Mâlik temel gıda maddeleri haricindeki ziraî ürünleri zekâtın şumulü dışında bırakıyor. İmâm Ahmed ise bütün toprak ürünlerinin zekâta tabi olduğunu savunmaktadır.[76]

Umumiyetle kabul edilen bir görüşe göre zekât sosyal-malî tarafı ağır basan bir ibadet olduğundan mükellefler geniş kapsamlı olarak ele alınmaktadır. Bunun için mükellef değil, konu dikkate alınır. Buna göre toprak vakfedilmiş bile olsa öşre tabidir. Yine küçüklere, kölelere ve borçlu kimselere ait toprakların ürünlerinden[77] öşür alınır.

Öşür toprağında üretilmiş meyve, sebze, bal vs.den onda bir oranında zekât alınır. Ticari değeri olmayan tohumlar öşre tabi değildir. Zeytin ve susam tanelerinden öşür alındığı takdirde yağlarından tekrar öşür alınmaz. Üzüm de aynı şekildedir. Kendisinden öşür alınırsa usaresinden alınmaz.[78]

Hz.Peygamber öşrün aynî olarak verilmesini tavsiye etmektedir.[79] Para iktisadının gelişmediği bir devrede böyle bir uygulama zarurî idi. Öte yandan, vergi hasılatı aynen ödendiği takdirde ihtiyacları giderebiliyorsa parayı devreye sokmaya lüzum yoktur. Yine kullanım değerine sahip olan para değil, maldır. Para bir mübadele, bununla birlikte eskiden olduğu gibi, tartı aracıdır. Kendisine izafe edilen kıymet ise temsilîdir. Yani malı temsil ettiği içindir. Vergilemc konusunda insanın gerçek ihtiyaçlarını gidermesi cihetinden belirli bir değeri haiz bulunan malın esas alınması iktisadî ve malî bakımdan isâbetlidir. Ancak tahsilde esneklik vardır. Yani ister aynen ister bedelden tahsil edilebilir. Fakat asıl olan aynen tahsil edilmesidir.

Malın aslî ihtiyaçları gidermesi esas alınmakla birlikte, verginin tahsili esnek bir mahiyete sahiptir. Meselâ pamuk tarımıyla meşgul bulunan Yemenlilere, Hz.Peygamber, elbise şeklinde aynî vergi tarhetmişti.[80]

Hanefî görüşe göre öşür, ürün tamamen olgunlaştıktan sonra alınır. Bitmemiş ürünün ve belirmemiş meyvelerin öşürlerini vermek caiz değildir.[81] Şafiîler ve Mâlikîler ise, meselâ, hurma ve üzüm konusunda, bu meyveler olgunlaşır olgunlaşmaz devletçe değerlerinin tesbit edileceği ve sonradan kuru hurma ve kuru üzüm üzerinden zekâtlarının alınacağı görüşünü desteklerler. Hanefîler böyle bir uygulamada faiz mantığı görürler. Zira ortada eşitsiz mübâdeleye benzer bir durum vardır.[82]

76 Yavuz, 1972, 122-123.
77 Sıddıkî, 1972, 75; Bilmen, 1964, 352.
78 Bilmen, 1964, 352.
79 Ebû Dâvûd, Zekât, 1599.
80 Ebû Dâvûd, Harâc, 3028.
81 Bilmen, 1969, 80.
82 Sıddıkî, 1972, 73.

Kur'an tarafından belirlendiği gibi Peygamberimiz hasat yapılırken ve ürünler henüz taze iken verginin ödenmesini gerekli görmüşlerdir.[83] Burada toplanan vergi hasılatının hemen o mahallin ihtiyaçlarına sarfedilmesi gerçeği müşahade edilmektedir.

Toprak ürünlerinden öşür olarak ayrılan hissenin düşük vasıflı olmaması gerekmektedir. Kur'an (Bakara, 2/267-268) da belirtildiği gibi Hz.Peygamber de bu noktaya dikkati çekiyor.[84]

İmâm A'zam Ebû Hanîfe'ye göre, öşür toprak sahibine (toprağı kullanana) düşen bir yükümlülüktür. Zira burada vergi (veya kira bedeli), toprağın kullanılmasından dolayıdır. Çünkü toprağın Mâlikî yine toprağın kullanılmasının karşılığı olan kira bedelini hak etmektedir. Bununla birlikte toprak hiç bir karşılık alınmaksızın bir müslümana bedelsiz ve iğreti (i'âre) olarak verilirse öşürü toprak sahibi verecektir. İmâmeynin de dahil bulundukları fakihlerin çoğunluğu (cumhur) öşür elde edilen ürünün vergisi olarak kabul ettikleri için kiracının vermesi gerektiği görüşünü benimserler. Toprağını iâre olarak alan kimse de bu bakımdan kiracı gibidir. Yani öşürü o verecektir.[85]

Ortakçılık şeklinde tarım yapanların her birinin hissesi nisâb miktarını bulunca öşür vermeleri gerekir. Hissesi bu miktara ulaşmayan ortak öşür vermez. İmâm Şafiî'ye göre hisseler toplamı nisâba ulaşırsa öşür verilir[86]

Hasat zamanında vergi memurları ne kadar ürün olduğunu tahmin ederek vergiyi tarhederler. Fakat her türlü yanılma ihtimalini hesaba katarak toplam ürünün üçte veya dörtte biri ayrılır. Matrahın tesbitinde geriye kalan miktar esas alınır.[87]

Öşre tabi olan topraklar; ihyâ ve imar edilerek mülkiyeti yahut tasarruf hakkı elde edilmiş topraklar, sulh ile yahut fetihler sırasında müslüman olanların ellerindeki topraklar, fethe iştirak eden ve etmeyen müslümanlara bırakılan topraklarla devlet tarafından işletilmeleri için fertlere iktâ' edilen topraklar, hasılı müslümanların ellerindeki topraklardır. Bu toprakların mülkiyeti tam veya kullanım (tasarruf) şeklinde yarım olabilir.

Vergi memurları, hasat zamanında ne kadar mahsul olduğunu tahmin ederek vergiyi tarhederler. Fakat her türlü yanılma ihtimaline karşı mahsulü üçte bir veya dörtte bir oranında eksik hesaplarlar. Öşür bu miktar üzerinden tarhedilir.[88] Mahsulün istenmeyerek tahrip olması, mükellefin İslâm'dan çıkması (irtidat),

[83] Ebû Dâvûd, Zekât, 1603.
[84] Ebû Dâvûd, Zekât, 1608.
[85] Sıddıkî, 1972, 76-77.
[86] Karaman, 1977.
[87] Ebû Dâvûd, Zekât, 1605.
[88] Sıddıkî, 1972, 76.

ödeme konusunda vasiyet yapmadan ölüm hallerinde öşür düşer.

cc. Ticâret malları

Her türlü ticâret malı zekâta tabidir. Ticâret malı yani meta fiilen alım satıma konu teşkil eden maldır. Bunlar gıda maddeleri, sanayi hammaddeleri, sanayi ürünleri, çeşitli madenler, ticârî amaçla üretilen hayvanlar, taşınmaz mallar olabilir. Şüphesiz ki bunları ticârî sermaye haline dönüşmüş halde ele alıyoruz. Mekke'de nâzil olan âyetlerde (Zâriyât, 51/19; Meâric, 70/24, 25) de açıkça Emvâl tabiri altında bu konuya temas edilmekteydi. (Müslümanlardan alınan gümrük vergisi de ticâret mallarının zekâtı sayılır). Medîne'ye hicretten sonra da Allah'ın kendilerine nasib ettiği şeylerden usûlüne uygun sarfta bulunmaları müslümanlara emrolunmuştur. Meselâ "kazanılmış olan şeylerden..." (Bakara, 2/267) ibaresiyle her nevi ticârî kazançları, ticârî yoldan elde edilmiş eşyayı, üzerinden muayyen yerlere sarflarda bulunulması gerekli mevzular olarak göstermiştir.[89]

Ticâret mallarında zekâtı gerektiren, fiilen nâmî (artıcı) olma sebebi tahakkuk etmektedir. Nitekim Hz.Peygamber zekâtın tüketmemesi için yetimin malı ile ticâret yapılması hususunu yetimlerin vârislerine emrettiğinde, ticâret mallarına zekâtın gerekliliğine de işaret etmiş oluyordu.[90] Yine Hz.Peygamber doğrudan ticâret mallarından zekât verilmesini emretmişti.[91] Galiba ticâret malları âtıl servet ve hayvanlarla aynı kümede mütalaa ediliyordu. Zaten aralarında nisâb ve matrah açısından ayniyet vardır. Şöyleki ticâret malları ile âtıl servet için 200 dirhemlik bir nisâb vardır ve vergi oranı kırkta bir (% 2,5)dir. Hayvanlarda da buna yakın bir oran vardır.

Değişir mal kümesini oluşturan bu malların zekâtı için gerekli olan nisâb miktarının bir yıl elde bulunması gerekir. Yine değişir malların zekâtı yalnız gelirlerden değil, bizzat servetten alınır.

Sene başında nisâba ulaşan yani kıymetleri, Hz.Peygamber devrinde, en az 200 dirhem (20 miskal veya dinar altın) miktarında (ve değerinde) bulunan ticâret mallarının zekâtı için sene sonundaki kıymetlerine itibar olunur. Bu kıymetlere göre zekât verilir. Sene sonunda bu kıymetlerin nisâb miktarından aşağıya düşmesi halinde zekât verilmez. Sene içindeki kıymet eksilmeleri ise zekâta tesir etmez. Ticârî sermaye vasfındaki hayvanların adedine değil kıymetlerine itibar olunur.[92]

Ticâret mallarının sene sonundaki kıymetleri, bulundukları yerdeki piyasa

[89] Tuğ, 1963, 61.
[90] Ebû Zehra, 1966, 164.
[91] Yavuz, 1972, 141.
[92] Bilmen, 1969, 95.

fiyatlarına göre takdir edilir.[93]

Ticâret niyeti ticârî amel (eylem)e dönüşmüş olmalıdır. Sadece niyetin mevcudiyeti mala ticârî hüviyeti veremez.[94]

Sanayi kesimine bu vergi tarzının uygulanacağı ileri sürülebilir. Zira ortada pazar için üretim, yani ticârî gaye mevcuttur.

Ticâret malları altın ve gümüş gibi kırkta bir (% 2,5) zekâta tabidir. Nisâbları da aynıdır. Yani bunların zekâta tabi olabilmesi için sene başındaki ticârî malın stok değerinin nisâb miktarına yani 200 dirhem gümüş (561 gr.) veya 20 miskal veya dinar (85 gr.) altın değerine ulaşır.[95] Burada önemli olan bir âilenin asgarî bir yıllık ihtiyacının tesbitidir. Her zamana ve bölgeye göre değişebilen asgarî geçim indiriminin tesbiti, gümüş değerinin düşmesinden kaynaklanan nisâb farklılığını gidermede bir araçözüm olabilir. Böylece nisâb miktarının üzerinde kalan ticâret mallarından sene sonunda kırkta bir (% 2,5) aynî veya nakdî zekât verilir. Bu zekâtta esas malların sene sonu kıymetleridir. Bu kıymet nisâb miktarından aşağı düşmüş olursa zekât verilmesi gerekmez. Fakat sene içerisindeki azalıp artmalar zekâtı etkilemezler. Ticari amaçlarla üretilen hayvanların da zekâtları kıymetleri üzerinden verilir. Kıymetin tesbiti bölgedeki piyasa fiyatlarına göre olur.

Altın ve gümüşün, kâğıt paraların, senet ve bonoların, alacakların zekâtı ticâret malları gibi nisâba ve yüzdeye tabidir. Bütün bunlar bir arada hesaplanarak nisâb tamamlanır ve zekât hepsinin toplam değeri üzerinden verilir.

dd. Nakit veya nakde benzer servet

"Altın ve gümüşü yığıp ve biriktirip onları Allah yolunda harcamayanları acıklı bir azab ile müjdele" (Tevbe, 9/34) âyetinde geçen ifadeden gerek nakit ve gerekse külçe olsun altın ve gümüşün ne gaye ile elde bulundurulursa bulundurulsun, zekâta konu teşkil ettiğini öğreniyoruz.[96]

Nisâba ulaşan altın ve gümüşten bir sene geçtikten sonra % 2,5 zekât alınır. Nakit paralarla kıymetli evrakın zekâtları da kıymetleri üzerinden aynı şekilde alınır. Altın ve gümüş külçeler, eşyalar ve -umumiyetle kabul edilen görüşe gö-

[93] Bilmen, 1964, 343.

[94] Bilmen, 1964, 344; Sıddıkî, 1972, 59.

[95] Dirhem ve dinarın, ağırlıkları hakkında zaman ve mekan farklılıklarından kaynaklanan değişik görüşler vardır. Hz.Peygamber döneminde 20 dinar altının 200 dirhem gümüşe eşit olduğu biliniyor (Ebû Zehra, 1966, 162). Bu onluk sistem demektir. Ancak ağırlıklara baktığımızda 20 dinarın 80.18 gr. veya 85 gr. altın olduğu, 200 dirhemin ise 561 gr. veya 595 gr. gümüş olduğu gibi görüşler vardır. Bu paraların saf metal olduğu varsayımına dayanan bu tür rakamlar ağırlık açısından yedilik sistemle karşı karşıya olduğumuzu gösterir. Yani Hz.Peygamber döneminde 1gr. altın 7 gr. gümüşe eşitti.

[96] Tuğ, 1963, 61

re- zinet eşyaları zekâta tabidir. Bu tür eşyalarda zekât kendi cinslerinden olmayan bir mal ile ödeneceği takdirde ağırlık ve ölçülerine değil kıymetlerine itibar olunur. Altın ile gümüşün ve ticâret mallarının bir aradaki nisâbı kıymetleri üzerinden hesaplanır. Alaşımlarda hangi maden fazla ise ona göre zekâta tabidir. yoksa ticâret malı olarak işlem görür. Gümüş için Hz.Peygamber'in "Her ikiyüz dirhem için beş dirhem (zekât) vardır" hadisi dikkate alınır. Dirhem gümüş para, dinar altın para birimiydi. Altın hakkında böyle bir delil varid olmamış ve fakat sahabe altın para birimi olan her 20 dinar altında yarım dinar zekât takdir etmişlerdir.[97] Tarihi tedkikler bize Hz. Peygamber devrinde 200 dirhemin 20 dinara eşit değerde olduğunu göstermektedir.[98]

Hz.Peygamber devrinde 200 dirhemlik nisâb ticârî sermaye ve hayvanlar için de geçerliydi. Bu miktara ulaşan servete borç miktarı çıkarıldıktan sonra kırkta bir (% 2,5) zekât tarhedilirdi.

Dirhem ve dinara zekât tarhedilmesinden gümüş ve altının olduğu kadar paraların da zekâtın konusu olduğu ortaya çıkar. Yani her türlü paradan da 200 dirhem kıymetine eşit nisâba ulaşılınca % 2,5 zekât alınırdı.

İddihar edilmiş paralar hükmen nâmî sayıldıklarından kendilerine zekât düşer. Yine mücevherat gibi servet, bir görüşe göre zekâta tabidir. Böylece iddihar edilmiş her türlü servette zekât onları istihsal vetiresine sokmak için bir teşvik unsuru olmaktadır.[99]

Ticari şirketlerdeki sermaye ortaklığını gösteren kıymetli evrak yani hisse senetleri de ticâret malları gibi her yıl zekâta tâbidirler. Yine gerek mâdenî gerek kâğıt para olsun üzerinden bir sene geçen ve nisâb miktarına ulaşan paraların zekâtı da % 2,5 üzerinden verilir.

ee. Alacaklar

Alacak kavramı fıkıhta deyn (çoğulu düyûn) kavramıyla ifade edilir.

Nisâb miktarına ulaşan alacaklar da % 2,5 zekâta tabidir. Bu açıdan alacaklar, İmâm A'zam'a göre üç kısma ayrılır.[100]

aaa. Kuvvetli alacaklar

Ödünç verilen paralar ve ticâret malları olan alacaklardır. Bunlar yıl sonunda zekâta tabidirler. Ancak alacağın nisâbının en az beşte birinin tahsiline kadar

[97] Ebû Zehra, 1966, 163.
[98] Ebû Zehra, 1966, 162.
[99] Ebû Zehra, 1966, 163.
[100] Bilmen, 1969, IV, 113-114; Sıddıkî, 1972, 61; Yavuz, 1972, 358.

ödeme geciktirilebilir. Ödeme yapılabilmesi için en az 40 dirhemlik bir tahsilatta bulunulması gerekir (Zira zekât nisâbının beşte birinden azı zekâttan muaftır). Bunlar da kırkta bir orana tabidir. Burada geçmiş senelere ait zekâtın da ödenmesi gerekir.

bbb. Orta derecede alacaklar

Bunlar ticârî gayeli olmayan alacaklardan oluşur. Ev kirası gibi bu tür alacaklar zimmete geçtiği günden itibaren zekâta tabidir. Fakat zekâtın gerekli olması için en az nisâb miktarı kadar tahsilât yapmalıdır. Bu bedelin % 2,5 u zekât olarak ödenir.

ccc. Zayıf alacaklar

Bir şeyin bedeli olmaksızın bir kimsenin zimmetinde bulunan alacaktır. Miras, mehir malları gibi. Bu gibi alacakları tamamen tahsil edip üzerlerinden bir yıl geçmedikçe zekâtlarını vermek gerekmez.

ff. Büyük ve küçükbaş hayvanlar

Hayvanlara ait, Mekke'de nazil olup konuya temas eden (En'am, 6/136) ayetinden başka hususî hüküm getiren başka bir âyet mevcut değildir. Konuya ayrıntılı hükümleri getiren hadislerdir.[101]

Burada söz konusu olanlar sadece ticârî amaçla beslenen hayvanlardır. Koyun, keçi, sığır, manda, deve ve at altı aydan fazla meralarda besi maksadıyla otlatılırsa bu kümeye girerler ve sâime (çoğulu sevâim) olarak adlandırılırlar. Ticârî gaye ile olmamak şartıyla altı ay ve daha fazla yem ile beslenen hayvanlar zekâttan muaftırlar.[102] Hz.Peygamber'in buyurduğu gibi iş için veya yük taşımak için kullanılan hayvanlardan da zekât alınmaz.[103]

Hayvanların zekâta tâbi olabilmesi için öncelikle nisâb miktarına ulaşmaları gerekir. Bu, devede beş, koyunda kırk, sığırda otuzdur. Bu miktarların ve bunları aşan meblağın üzerinden bir sene geçmesi gerekir. Yine hayvanların saime olması, yani süt, üreme, çoğalma ve beslenme kasdıyla senenin çoğunda meralarda beslenmesi gerekir. Sâime olmayan ve ticârî maksatla yetiştirilmeyen hayvanlar zekâttan muaftır. Yine deve ve sığır gibi hayvanlardan tarla sürmede, sulamada, yük taşımada vs. kullanılan hayvanlar da zekâttan muaftır.

101 Tuğ, 1963, 58.
102 Sıddıkî, 1972, 63.
103 Sıddıkî, 1972, 64.

Daha önce de belirtildiği gibi hayvanların da nisâb miktarları diğer değişir malların, nisâb miktarlarına yakındır.[104] Bu hayvanların zekâtı senede bir defa cinslerine göre alınır.[105] Nisâbın hesaplanmasında sadece evcil hayvanlar dikkate alınır.[106] Şimdi zekâta konu teşkil eden, sadece Ortadoğu coğrafyasındaki, hayvanları inceleyelim:

aaa. Koyun-keçi

Koyun ve keçide nisâb 40 adettir. Yani bundan aşağı miktarlardan zekât alınmaz. Senelik ihtiyaçtan artan koyun ve keçi 40'a ulaşınca bunlardan bir tanesini veya kıymeti tutarınca para yahut mal vermek farzdır.[107] Hz.Peygamber'in hadislerinden öğrenildiğine göre koyun ve keçi cinsinden şu şekilde zekât verilir:

40-120 arası 1 tane
121-200 arası 2 tane
201-300 arası 3 tane

Böylece her 100 koyun ve keçi için 1 tanesi zekât olarak alınır. Niçin 40 tanede 1 değil de 100 tanede 1 sorusuna verilecek cevap zekat verilebilecek ilk nisap sınırının düşük tutulmasının çok sayıda insanın zekat vermesini temin olduğu düşünülebilir. Zekât için verilecek hayvan erkek veya dişi olabilir. Yalnız bir yaşını doldurmuş olmalıdırlar.[108]

bbb. Sığır-manda

Sığır-manda gibi hayvanların nisâbı 30 dur. Zekâtları şu şekilde alınır.
30-40 arası iki yaşına girmiş 1 dana
40-60 arası üç yaşına girmiş 1 sığır
60 tanede iki yaşına girmiş 2 dana

Bundan sonraki her 30 tanede bir dana veya her 40 tanede bir sığır verilir. Bunlarda da erkek ile dişi arasında fark yoktur.[109]

Hz. Peygamber'den nakledilen bir hadis bu hayvanlardan alınacak zekâtın bedelen ödenebileceğine işaret etmektedir.[110]

[104] Ebû Zehra, 1966, 160
[105] Bilmen, 1969, 87.
[106] Sıddıkî, 1972, 64.
[107] Yavuz, 1972, 115.
[108] Bilmen, 1969, 88.
[109] Bilmen, 1969, 89.
[110] "Muaz b. Cebel şöyle diyor: Resûlüllah (s a.) beni Yemen'e gönderdi ve her otuz sığırdan iki yaşında dişi veya erkek sığır, kırk sığırdan üç yaşında bir sığır ve her yüklü sığırdan da bir dinar para veya buna denk "maâfir" elbisesi almamı emretti. "Ebû Dâvûd, Harâc, 3028.

ccc. Deve

Develerde nisâb 5 tir. Bunların birer yaşlarını bitirmiş olmaları gerekir:

5-9 arası 1 koyun veya keçi
10-24 " her 5 tanede 1 koyun veya keçi
25-35 " iki yaşında 1 dişi deve
36-45 " üç yaşında 1 dişi deve
46-60 " dört yaşında 1 dişi deve
61-75 " beş yaşında 1 dişi deve
76-90 " üç yaşında 2 dişi deve
91-120 " dört yaşında 2 dişi deve

120 den sonraki her 40 deve için iki yaşında 1 dişi deve yahut her 50 deve için üç yaşında 1 dişi deve verilir. Ebû Hanîfe'den nakledilen bir görüşe göre 5 devenin fiyatı takdir edilmeli ve toplam değerinin kırkta biri zekât olarak verilmelidir.[111]

ddd. At.

Hz.Peygamber bir hadisinde şöyle buyurur: "Müslümana atında ve kölesinde sadaka gerekmez"[112] Umumiyetle bu hadis binek hayvanı olarak kullanılan yani temel ihtiyaç maddesi vasfında olan atların zekâta tabi olmayacağı şeklinde yorumlanmıştır. Nitekim bir başka hadisinde Hz.Peygamber şöyle buyurmuştu: "Sâime (yılın çoğunu merada otlayarak geçiren) cinsten olan bütün atlarda 1 dinar veya 10 dirhem zekât vardır". 1 dinar veya 10 dirhem ile, Hz.Peygamber devrinde iki koyun satın alınabiliyordu.[113] Atların sahibi isterse bunu para olarak verir, dilerse iki koyun verir ve eğer isterse atın kıymetinin 1/40 ını verir. Atın değeri nisâb miktarına ulaşmazsa zekât verilmez.[114] Ticâret amacıyla beslenen atlardan ticâret zekâtı ödenir.[115] Bir görüşe göre aynı şartlar meydana geldiğinde katır ve eşeklerden zekât alınır. Maamafih katır ve eşeğin zekâta tabi olmayacağı konusunda bir hadis de rivâyet edilmiştir.[116]

Hayvanlardan alınan zekât konusunu bitirmeden bir nokta üzerinde tekrar durmakta fayda vardır. Hz.Peygamber devrindeki piyasa fiyatlarını göz önüne aldığımızda zekâta tabi olan mallarda hemen hemen bir eşitlik olduğunu tekrarlayabiliriz.[117]

[111] Yavuz, 1972, 114.
[112] Buhârî, Zekât, 45. Müslim, Zekât, 9.
[113] Yavuz, 1972, 118.
[114] Yavuz, 1972, 118.
[115] Sıddıkî, 1972, 68.
[116] Sıddıkî, 1972, 69.
[117] Serahsî, Mebsut, II, 150, (Zikreden Yavuz, 1972, 113).

gg. Define ve madenler

Define ve madeni birlikte ifade eden tabir rikâzdır. Madenlerde malî bir yükümlülüğün olduğunu Kur'an açıkça zikretmemiş bulunmakla beraber, Hz.Peygamber rikâzın beşte bir (% 20) vergiye tabi olduğunu bildirmiş ve bunu uygulamıştır.[118] Bunların elde edilmesinde emeğin payı nisbeten önemsiz olduğundan böyle yüksek bir oran tesbit edilmiş olmalıdır.

Hanefîlere göre sadece altın, gümüş, kalay, nikel, demir, bakır, kurşun gibi katı fakat eriyebilen ve darbedilebilen madenler % 20 zekâta tabidir. Geri kalan toprağın sahibinindir. Eğer sahipsiz bir yerde bulunmuşsa madeni çıkaranındır. Toprağın mülkiyeti devlete âitse çıkan madenlerin hepsi devlete ait olur.

Kireç, alçı taşı, inci, yakut, kömür, elmas gibi katı ve erimeyen madenlerle sıvı madenler zekâta tabi değildir.[119] Bunların tamamı çıkarılan toprağın sahibine, sahibi yoksa bulana âittir. Bu son kümedeki sıvı madenler o çağlarda önemsiz idiler. Ancak her türlü madenin, özellikle petrol, kömür, demir gibi madenlerin fertlere bırakılması maslahata yani kamu çıkarlarına aykırı ise devlet bunlara el koyabilir.

Öyle anlaşılıyor ki, özel mülkiyete tabi olacağı kabul edilen böyle yer altı servetleri cemiyetin aleyhine fertler lehine olmayacak vasıftadır. Cemiyetin menfaati gerektirdiği ölçüde madenlerin devletleştirilmesi İslâm mülkiyet anlayışının bir gereği olmaktadır.[120] Nitekim Hz.Peygamber zengin madenlerin bulunduğu toprakları fertlere bırakmamıştı.[121] Madenler devletleştirilse bile hasılat değerinin % 20 sinin zekât olarak gerekli sarf yerlerine ödenmesi düşünülebilir.

hh. Gelir getiren diğer servet

Ticârî sermayeye olduğu gibi sınaî ve mâlî sermayeye de zekât yüklenir. Sınai üretim kuruluşlarından, yani fabrika, motorlu araçlar vb. şeylerden, bunların fizik değerleri üzerinden değil, verimliliklerine göre değişen oranda (ortalama % 5-10) zekât alınması çağdaş İslâm bilginlerince benimsenmektedir. Kira gelirleri, banka mevduatları da zekâta tâbidir. M.Ebû Zehra ve Kardavî gibi çağdaş bilginlere göre, safi kira gelirlerinden % 10 nisbetinde bir zekât tarhedilir, ancak yıllık amortisman, vergi ve masrafları matrahtan düşülür. Maaş, ücret, serbest meslek kazançları ise, ihtiyaçlar giderilip, borçlar düşüldükten sonra % 2, 5 nisbetinde zekâta tâbi olurlar. Yukarda da belirttiğimiz gibi ticari şirketlerin hisse senetleri, yıl sonunda nominal değerleri kârlarına eklenerek toplam değer üzerinden % 2,

[118] Buhârî, Zekât, 66; Hz.Peygamber Benû Suleym altın madenlerinden vergi alıyordu. Bkz. Hamidullah, I, 513.
[119] Sıddıkî, 1972, 132-133.
[120] Ebû Zehra, 1966, 65.

5 nisbetinde zekâta tabi olurlar. Sınaî şirket hisse senetlerinin ise yalnızca yıllık kazançlarının % 10 u zekât olarak verilecektir.

Sınaî sermayeden alınacak zekât hususunda çağdaş İslâm yazarlarınca ziraî vergiler göz önüne alınmaktadır: Nasıl ki arâzinin kendisinden değil, ürününden zekât alınıyorsa fabrika vs.nin fizik değerleri üzerinden değil, sağladığı yıllık hasılat üzerinden zekât alınmalıdır.[122] Burada zekât her türlü maliyet unsuru çıkarıldıktan sonra geriye kalan sâfî gelirden, ziraî vergiye kıyas edecek olursak onda bir oranından alınır.[123]

Oysa sınaî teçhizatın aşınma ve eskime (amortisman) payı topraklardan çok daha yüksektir. Aşınma ve eskime için gerekli pay ayrıldıktan sonra zekât oranı tesbit edilmelidir. Sınaî sahada zekât oranı sanayi kollarına göre değişen verimliliğe bağlı olmalıdır. Bundan dolayı sınaî teçhizat ve fabrika üretimi üzerine konan zekâtın oranı esnek olmalıdır ki zekâtın oranının tesbit edilmesinde artan oranlılık uygulanabilsin.[124]

Bununla birlikte sınaî kesimin verimi ziraî kesimden çok yüksektir. Bu açıdan da iki kesimi birbirlerine örnek almak imkansızdır. Daha önce belirttiğimiz gibi pazar için üreten bir sanayi sistemine ticârî zekât usûlünü uygulamak, sadece ürünü değil bütün malvarlığını vergilendirmek, bu kesimde elde edilen büyük kârlardan bir kısmını talepleriyle bu kârı oluşturan topluma geri verecektir. Dolayısıyla sınai üretim kuruluşlarından, verimliliklerine göre değişen oranda (ürün veya gelirden ortalama % 5-10) zekât alınması yerine bütün sınaî servetten % 2,5 oranında zekât alınması daha uygun olmalıdır.

İslâm, kira muamelesini benimsememekle birlikte kesinlikle yasak da etmemiştir. Günümüzde apartman dairesi, dükkan vs. kira gelirlerinden zekât alınması gerekir.[125] Yine bankalardaki mevduat da zekâta tabidir.[126] Hisse senetlerinin de zekâta konu teşkil etmesi kabul edilmektedir. Bunların değeri yılın başlangıcında hesaplanır ve sene sonunda zekât, hisse senetlerinin değeri üzerinden % 2,5 oranında tarhedilir.[127]

Zekât kaide olarak devlete ödenir. Fakat devlet görevlerini ihmal ediyorsa veya devletin devreye girmesine gerek yoksa zekâtın ihtiyaç sahiplerine dağıtılma işini bizzat mükellefler yerine getirmelidirler.[128] Hatta tıpkı namaz gibi müslümanlar zekâtı bir ibadet olarak sürdürmelidirler.

[121] Ebû Dâvûd, Harâc, 3074; Sıddıkî, 1972, 131.
[122] M. Ahmed, 1975, s. 149, 151.
[123] Ebû Zehra, 1966, 169.
[124] Mannan, 1980, 401.
[125] Ebû Zehra, 1966, 170; Mannan, 1980, 403.
[126] Mannan, 1980, 403.
[127] Ebû Zehra, 1966, 170-171; Mannan, 1980, 401.
[128] Ebû Zehra, 1966, 154.

Zekât zimmetle değil, malın kendisi (ayn) ile ilgilidir. Bunun için bir sene geçtikten sonra nisâbın kaybolmasıyla zekât düşer. Zekâtlar aynî veya nakdî olarak ödenebilir.[129] Bu yükümlülükten kurtulmak için ayrılmış nisâbları bir araya getirmek veya nisâbı ayırmak caiz değildir.[130]

Zekât öncelikle helâl mal ile ilgilidir. Hanefî fakihlerinden Serahsî gayr-i meşru olarak kazanılan paranın sadaka olarak dağıtılması gerektiğini söyler.[131] Yani nisâb miktarına ulaşan mala haram karışmışsa bunun sahibine verilmesi, sahibi bilinmiyorsa o mikdarın sadaka olarak dağıtılması gerekir. Bununla birlikte haramı ayırmak kabil değilse bütün malın zekâtı verilir. Yine dinen meşru olmayan yoldan kazanılmış bir malın da, karşılığında sevap beklemeden dağıtılması ve elden çıkarılması gerekir.

Fakihlerin çoğuna göre üzerinde ödenmesi vacib olan zekât borcu varken ölen birinin bu zekâtı, bırakılmış olan terekeye borç olarak eklenir; vârisler bu borcu ödemek zorundadırlar. Hanbelî ve Şafiîlere göre zekât borcu kul borcundan önce gelir. Çünkü Peygamberimiz (s.a.) Allah'a olan borçların hemen ifa edilmesinin daha uygun olacağını sarahaten açıklamıştır.[132]

b. Cizye

İslâm devletinin müslüman olmayan tebeasından (zimmîlerden) alınan baş vergisidir. Cizye kelimesi ceza kelimesiyla ilgilidir ve iyi veya kötü bir şeyin karşılığı, tazmini manasını taşır. Bu vergi bir yandan müslümanların gayr-ı müslimlerden üstün olduklarını sembolize eden ideolojik bir vergi vasfını taşırken, bir yandan da yine gayr-ı müslimlerin Devlet tarafından can, mal, ibadet güvenliklerinin sağlanmasının ve askerlik yükümlülüğünün dışında tutulmalarının bir bedelidir. Topraktan alınan bir vergiyi ifade eden harâc, bazan cizyeyi de içine alacak şekilde geniş manada kullanılmıştır.

Cizyenin dayanağı şu âyettir: "O kendilerine kitap verilenlerden, Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Peygamber'in haram ettiği şeyleri haram tanımayan, hak dinini din olarak tanımayan kimselerle, küçülerek elleriyle cizye vermeyi kabul edinceye kadar savaşın" (Tevbe, 9/29).

Cizye iki şekilde konur: Birincisi karşılıklı anlaşma iledir. Miktarı da bu şekilde tesbit edilir. İkincisi savaşladır. Bu takdirde Devlet, yerli halkı toprakları ve mülkleri bırakarak onlara bu vergiyi tarheder. Umumiyetle kabul edilen bir görüşe göre cizye yıl sonunda toplanır.[133] Kolaylık olmak üzere bir kaç taksitte alına-

[129] Bilmen, 1964, 354.
[130] Buhârî, IX, 26.
[131] Hamidullah, 1969, 57.
[132] Ebû Zehra, 1966, 155. Zekât hakkında ayrıca bkz. Özek, Karaman, Aydın, Erkal, 1984.
[133] Sıddıkî, 1972, 118.

bilir. Cizye eli silah tutan kimselere yüklenir, hür ve mümeyyiz faal erkek nüfustan alınır. Yine mükelleflerin ödeme gücüne göre farklılaştırılabilir. Gelir ve servet farklılıklarına göre değişen bir vergi söz konusudur. Kadınlar, çocuklar, rahipler, yoksullar, kötürümler, körler, sakatlar, yaşlılar cizyeden muaftır. Üzerinde cizye borcu varken İslâm'ı kabul edenlerden ve ölenlerden de bu borç düşer.[134]

Her devletin tebaası, iç güvenliğin sağlanmasının ve dış saldırılardan korunmasının karşılığı için kendine düşen payı ödemelidir. Cizye müslümanların üstünlüğünün bir göstergesi olduğu kadar müslüman olmayanların himâye edilmelerinin dc bir bedelidir.[135] Cizye vererek zimmîlik hakkı kazanmış müslüman olmayan kişilerin can, mal ve din güvenliklerini sağlamak İslâm devleti'nin görevidir.[136] Devlct bu emniyet şartlarını temin edemezse cizyeyi hak edemez.

Hz.Peygamber devrinde her bir mükellefin ödediği cizye miktarı yılda 10 dirhemdi ki bu 10 günlük iaşe masraflarına eşit bir kıymettir.[137]

Zimmîlere makul olmayan bir miktardan fazla vergi yüklemek meşru değildir. Cizye ödemeyenler hapis cezasına çarptırılabilirler.[138]

c. Harâc

Harâc müslüman olmayanlardan veya fethedilen topraklardan alınan bir tarımsal ürün vergisidir.

Harâc uygulamasını fetihler ortaya çıkarmıştı. Fethedilen toprakların müslüman olmayan sahipleri bu topraklar üzerinde bırakıldıklarında, oranı andlaşma ile tesbit edilen bir toprak vergisine tabi tutulmuşlardı.

Harâc lügat manâsı itibariyle topraktan elde edilen ürün demektir. Savaş ile fethedilen topraklar, İslâm devleti'nin mülkiyeti altındadırlar. Bu topraklar umumiyetle, sahiplerine intifa hakkı ile bırakılır ve kendilerinden % 50 ye kadar ürün (harâc) vergisi alınır. Nitekim Hz.Peygamber bu toprak vergisinin yani harâcın oranını en fazla % 50 olarak Hayberli Yahudilere uygulamıştır. Antlaşma ile Devlet'e tâbi olanların toprakları kendi ellerinde bırakılır ve karşılığında harâc öderler.

Müslüman olmayanların herhangi bir şekilde iskân edildikleri topraklar ve müslüman olmayanların devletin izniyle ihyâ ettikleri topraklar da harâc topraklarıdır.

134 Sıddıkî, 1972, 112-113.

135 Buna bir misâl olarak Halife Ömer'in kumandanı Ebû Ubeyde'nin, Müslüman ordusunun Suriye zimmîlerini Bizans saldırısına karşı savunamayacağı gerekçesiyle onlardan toplanan cizyelerini geri dağıttığını nakledebiliriz: Mannan, 1980, 382.

136 O kadar ki bir müslüman bir zimmîyi öldürürse, bir müslümanı öldürmüş gibi sayılır ve kısas uygulanır: Sıddıkî, 1972, 113.

137 Hamidullah, 1969, 21.

138 Sıddıkî, 1972, 115.

Bir görüşe göre müslümanlar ne suretle olursa olsun harâc vergisi ödemezler. Fakat İmâm Malik, Şafiî ve Ahmed b. Hanbel'in de katıldıkları hakim kanaat ise, harâcî toprakların İslâm cemiyetine bir nevi vakıf yoluyla tahsis edilmiş topraklar olduğudur. Dolayısıyla alınıp satılması caiz değildir ve harâcı da devamlıdır. Diğer bir görüşe göre gayr-i müslim sahipleri harâcî toprağı satabilir. Devlet de elinde bulundurduğu harâcî toprakları satışa çıkarabilirdi. Bu takdirde harâc toprakları müslümanlara satılırsa onlar da harâcı ödemeye devam ederler. Yalnız bu topraklardan hanefîlere göre öşür alınmaz. Diğer üç mezhebe göre ise, bir harâc toprağı müslümana geçerse yeni sahibi hem harâcı hem de öşrü öder. Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülaziz'in gösterdikleri tatbikat da bu yöndedir. Müslüman olmayanlar bu topraklarda diledikleri gibi tasarruf ederler, ölünce de toprak mirasçılarına kalırdı.[139]

Savaşla fethedilip müslüman olmayan yerli halkın ellerinde bırakılan topraklar, müslüman olmayanların herhangi bir surette iskân edildikleri topraklar, sulh yoluyla fethedilen topraklar ve devletin izniyle müslüman olmayanların ihyâ ettikleri topraklar harâc toprağı sayılmışlardı.[140]

Teknik olarak umumiyetle fethedilen toprakların mahsullerinden alınan vergiyi ifade eden harâc mukaseme ve muvazzaf olarak ikiye ayrılır:

aa. Harâc-ı mukâseme (oranlı harâc)

Üründen % 10 ile % 50 arasında değişen oranlarda alınmıştır. Bu oranın tesbitinde verime bağlı olan vergi takati esas alınmıştır. Oranlı harâc her bir üründen sonra toplanagelmiştir.

bb. Harâc-ı muvazzaf (sabit harâc)

Birim toprak veya ağaç başına konan ve taksitle alınabilen vergiye ise harâc-ı muvazzaf denir. Bu nevi vergi her yılın sonunda alınırdı.

Tabiî âfetlere uğrayan topraktan harâc alınmaz. Fakat sahibi ekmeyip boş bırakırsa alınır. Teknik imkansızlıklardan dolayı ziraat yapılamıyorsa devlet toprağı işletme yollarını arar.

Harâc arâzisinin sahibi İslâm'ı kabul etse veya bir müslüman harâc arâzisini satın alsa, hakim olan görüşe göre, harâc vermeye devam eder. Zira harâc topraklarının bütün ümmete -âdeta- vakfedilmiş olduğu fikri benimsenmiştir. Mâlikîlere göre, bu takdirde arâzi öşür arâzisine dönüşür.

139 Karaman, 1977.
140 Sıddıkî, 1972, 78-90.

d. Gümrük vergisi

İç ve dış ticâretten alınan vergidir. Piyasaya sürülen mallardan alınır. Gümrük kelimesinin kaynağı ticâret anlamına gelenYunanca kommerkion veya Latince commercio kelimesidir

İslâmdan önce Arap yarımadasında mevcut şehirlerarası pazarlarda, getirilen ticârî emtia üzerinden pazar idarecileri muayyen bir vergi alırlardı. İslâm idaresi altındaki Medine pazarında da aynı şey devam etmekteydi. Buraya muhtelif yerlerden getirilen emtia üzerinden onda bir (öşür) vergi alınırdı. Bu pazar idarecileri ise Hz. Peygamber tarafından bizzat tayin edilmişti. Özellikle bir vakitler bu işe memur olan Ömer kendi halifeliği zamanında konuyla ilgili ayrıntılı hükümler koymuştu.[141]

Öşür adı altında ve ticârî emtia vergisi olarak % 10 ödeyenler müslüman tüccarlardır. Yabancı tüccarlar için umumî bir kural olarak mütekabiliyet esastı. Yani karşı devlet müslüman tacirlerden ne kadar vergi alıyorsa, onun tebası olan tacirlerden de İslâm devleti o kadar alır. Ne kadar gümrük alındığı bilinmezse % 10 luk bir vergi uygulanır. Maamafih Devlet, müslüman tacirlerden, ticâret mallarının zekâtı olarak % 2,5, zimmîlerden fey' olarak % 5 gümrük vergisi alabilir.[142]

Gümrük mallarının vergiye tabi olabilmesi işin nisâb miktarına ulaşması gerekir.[143] Gümrük vergilendirmesinde mütekabiliyet (karşılıklık) esaslı bir ölçüdür. Bununla birlikte ticâretin ve iç üretimin gelişmesine destek olmakla birlikte tekelleşmelere ve yüksek kârlara yol açmamak şartıyla Devlet esnek bir gümrük siyaseti izlemelidir.

e. Ganimet

Fetihler döneminin en önemli gelirlerinden birisi de ganimetlerdir. Ganimet savaş sırasında düşmandan alınan mallardır. İslâm öncesinde savaşı kazanan ordu bütün ganimete el koyardı.[144] Kur'an ganimetlerin beşte birini (hums) toplum yararına ayırdı: "Biliniz ki ganimet olarak aldığınız şeylerin beşte biri Allah'a, Peygamber'e, yakın akrabalara, öksüzlere muhtaçlara ve yolculara aittir" (Enfâl, 8/41).[145]

Peygamberimiz ve yakın akrabalarına, bu âyet gereğince, bir pay tahsis edilmişti. Zira Peygamberimiz devlet işleriyle meşguldü ve başka bir iş ile geçimini

[141] Tuğ, 1963, 62-63.
[142] Mannan, 1980, 389-390.
[143] Sıddıkî, 1972, 104-106.
[144] Mannan, 1980, 384.
[145] Hamidullah, I, 439.

sağlayacak durumda değildi. Ayette geçen yakın akrabalar tabirinden de Hz.Peygamber'in bakmakla yükümlü olduğu aile efradı anlaşılabilir. Zaten Hz.Peygamber'in vefatından sonra bu paylar ortadan kalkmıştır. Bununla birlikte İmâm Şafiî, Peygamber payının devlet reisine verilmesi kanaatindedir. Çünkü o hayatı boyunca bu payı almış ve murahhaslara hediye olarak vermişti.[146]

Hz.Peygamber devrinden sonra Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer ganimetin beşte birini üç kısma bölmüşler, bir payını öksüzlere bir payını muhtaçlara bir payını da yolculara ayırmışlardı.[147] Ganimet kavramı, özellikle Hz. Ömer'in uygulamasından öğrendiğimize göre, toprak gibi zenginlikleri değil menkul serveti kapsıyor.[148]

f. Veraset vergisi

Miras bırakanın malının ancak üçte birine tasarruf edebileceği kuralını koymuş olan İslâm miras hukukunun yeni bir yorumuna göre, devlet miras bırakılan mala üçte bir oranına kadar vergi koyabilir.[149] Vasiyet, Beytü'l-mâl için de yapılabilir. Nitekim, Abbasîler döneminde (IV/X. yüzyıl) bazı zengin kişilerin Beytü'l-mal'e yardım için mallarını vasiyet ettiklerini biliyoruz.

g. Olağanüstü vergiler

Hz.Peygamber'in "Sizin servetinizde zekâttan başka haklar da vardır" hadisinden hareket eden klasik fakihler, cemiyetin maslahatı gerektirdiğinde hem yeni vergiler konmasının ve hem de mevcut vergi oranlarının yükseltilmesinin tamamen meşru olduğunu kabul ve müdafaa etmişlerdir. Onlara göre Hz.Peygamber tarafından tesbit edilen zekât oranları asgarî hadler olup, devlet zarûret halinde olağanüstü vergiler (nevâib veya tekâlif-i örfiye) koyabilir.

Kuraklık ve kıtlık hallerinde, asgarî geçim indirimi kendilerine bırakılmak ve istisna edilmek suretiyle zenginlerin bütün mallarını içine alan bir vergi konabilir.[150] Bu ek vergiler, bir gider olarak, zekâttan düşülemez. Bu konuda İbn Teymiyye gibi bazı fakihlerin ileri sürdüğü görüş çoğunlukça kabul edilmemiştir.[151]

[146] Sıddıkî, 1972, 126.
[147] Sıddıkî, 1972, 120-129; Mannan, 1980, 384-387.
[148] Öte yandan ganimetten vazgeçebilmek en üstün bir davranıştır: "Allah adına savaşan İslâm ordusu, ganimet elde ederse mükafatın üçte ikisi öte dünya içindir, ganimet almazsa mükafatın tamamı öte dünya içindir" Sıddıkî, 1972, 121.
[149] M. Ahmed, 1975, 162.
[150] Hamidullah, II, 1027.
[151] Karaman, 1977.

h. Vergi dışındaki gelirler

aa. Fey' Dar anlamıyla düşmandan savaşsız olarak ele geçirilen mallarla geniş anlamıyla bu ad altında toplanan emeksiz zenginlikler devlete âittir. Bu konuda mülkiyet bahsinde yeterli bilgi verilmiştir.

bb. Miras Vâris bırakmadan ölenlerin terekesi hazineye intikal eder. İslâm ülkesinden kaçıp düşmanla birleşerek zimmet akdini bozan zimmînin mülkü ile aynı şekilde davranan bir müslümanın mülkü devlete aktarılır.

cc. Haram servet Haram yolla kazanıldığı tesbit edilen servet devlet tarafından müsadere edilir.

dd. Devlet işletmelerinin gelirleri Devletin ilke olarak yüksek teknoloji gerektiren büyük ve stratejik bazı sanayi kollarını elinde tutması bunu önemli bir gelir kaynağı kılabilir.

ee. Vakıflar Kamu menfaatine tahsis edilen vakıf devletin teminatı altındadır. Vakıf gelirlerinin amacı doğrultusunda kullanılmasını denetlemek de devletin görevlerindendir. İlk dönemlerde kadıların ve nâiblerin bu görevleri de yürüttüklerini biliyoruz

II. HARCAMALAR

İslâm tarihinde harcamalar gelirlere göre sınıflandırılırmıştı. Yani belirli gelirler belirli harcamalara tahsis edilmişti. Bunlardan sadece İslâm mâliyesinde en büyük gelir kalemlerinden birini teşkil eden zekâtın ve zekât kategorisine giren müslümanlardan alınan gümrük vergisinin nerelere harcanması gerektiği Kur'an-ı Kerim'de belirlenmiştir. Devletin zekât dışındaki gelirlerinin harcanmasında zamanın şartlarına uygun tam bir hareket serbestisi vardır. O halde burada zekâtın Kur'an-ı Kerim'de tâyin edilen sarf yerlerini belirtmek gerekecektir :

1. Zekât gelirinin sarf yerleri

Zekâtın sarf yerleri Kur'an (Tevbe, 9/60)'da tesbit edilmiştir: "Sadakalar, Allah'dan bir farz olarak ancak fakirlere, miskînlere, âmillere , müellefe-i kulûba, kölelere, borçlulara, Allah yolunda harcamaya ve yolcuya mahsustur. Allah hakkıyla bilendir, tam hüküm ve hikmet sahibidir"

a. Fakirler

Bir tarife göre fakir aslî ihtiyaçlarını giderebilmekle birlikte nisâb miktarı bir mala sahip olmayan kimsedir.[152] Sağlıklı ve çalışabilecek durumda olması önemli değildir. Alacaklı olup geçimini temin edemeyen kimse alacağını tahsil edinceye kadar zekât alabilir. Bu tabir bütün yoksulları, yaşlıları, geçimini sağlayamayanları, öğrenim ve öğretiminden dolayı çalışmaya vakit ayıramayanları ve işsizleri kapsar.

b. Miskînler

Miskîn hiç bir şeyi olmayan ve temel ihtiyaçlarını bile gideremeyen kimse-

[152] Bilmen, 1964, 358.

dir. Yahut aynı zamanda hastalıklı olan fakirdir. Klasik müellifler fakir ile miskînin eşanlamlı olduğunu savunurlar.[153] Hz.Peygamber'in tarifine göre "Miskîn bir iki lokma ve bir iki hurma için insanları dolaşan kimse değil, ihtiyacını gideremeyen, kendisine tasadduk edilmesine bilinmediğinden dolayı imkan olmayan ve insanlardan bir şey isteyemeyen kimsedir".[154]

Hz. Ömer'in tatbikatına göre miskîn müslüman olmayan fakirlerdir. Ömer onlara hazineden yardım edilmesini emretmişti. İslâm kumandanlarından Halid b. Velid de Hz. Ebû Bekir adına Hire halkından muhtaç ve güçsüz olan zimmîlere maaş bağlamıştı. Zaten dini ne olursa olsun İslâm devleti sınırları içinde yaşayan herkesin geçimini sağlamanın, devletin görevi olduğu hususunda görüş birliği vardır.[155] Hammurabi kanunlarında yer alan Moşkîn kelimesinin Sami dilerde "yabancı" manâsına gelen miskînle ilgili olduğu bellidir. Bu husus Hz. Ömer'in görüşünü güçlendirir.[156]

c. Zekât âmilleri

Âmil, zekâtın toplanması ve dağıtılması için devlet tarafından görevlendirilmiş memurlardır. Bunların maaşları, topladıkları zekâttan verilir. Zengin olmaları bunu almalarına mâni değildir.[157]

d. Müellefe-i kulûb

Bunlar kalpleri kazanılacak olanlar diye ifade edilebilir. Müslüman olmaları ümid edilen kimselerle yeni müslüman olmuşlara, müslümanlara yardımı dokunabileceklere, müslümanlara zarar vermekten kaçındırılması gerekenlere, İslâm'ı tanıtma işini görenlere zekâttan pay verilebilir.[158]

e. Köleler

Mükâteb ve müdebber denen ve azad olmak üzere efendisiyle belli bir bedel üzerinden akid yapmış veya azad edilmesi efendisinin ölümüne bağlı olan kölelere zekât verilebilir. Yine devlet azat edilmiş kölelere toplum içinde bir yer sağlamak için yardım etmelidir. Öte yandan zekât düşmana esir düşmüş müslümanları kurtarmak için kullanılabilir.[159]

[153] Sıddıkî, 1972, 174.
[154] Buhârî, Zekât, 53.
[155] Sıddıkî, 1972, 174-175.
[156] Hamidullah, II, 1029.
[157] Hamidullah, II, 1031.
[158] Mannan, 1980, 411; Hamidullah, II, 1033.
[159] Ebû Zehra, 1966, 176; Hamidullah, II, 1035.

f. Borçlular

Bunlardan kasdedilen borçları ve aslî ihtiyaçları çıktıktan sonra geriye kalan malları nisâb miktarına ulaşmayan kimselerdir. Bunlara da zekâttan pay verilebilir. Bazı fakihler zekâttan borç ödenebildiği gibi borç (kredi) da verilebileceği kanaatindedirler. Bu son görüş kredi sisteminin devletleştirilmesi olarak da yorumlanmıştır. Nitekim Hz.Peygamber devrinde, Medine şehir-devleti anayasasında, borçlulara yardım gayesiyle bir fon kurulması tesbit edilmişti. Hz. Ömer aynı cihazı geliştirmiş, bir ödünç müessesesi haline getirmişti. Halife bu ödünçleri faizsiz ve meselâ aylık taksitler halinde ödenmek üzere bir esasa bağlamıştı. Karşılıklı risk esasına dayanan sigorta, kaynağını bu uygulamalarda bulabilir.[160]

Yine bu deyim, borçlularından alacağını tahsil edemeyen alacaklıları da kapsayabilir.[161] Burada başlıca şart, borcun kumar gibi İslâmın yasak ettiği bir şeyden doğmamış olmasıdır.

g. Allah yolunda

Allah rızâsı için yapılan bütün işleri kapsar. Bu özellikle savunma (cihad) ihtiyaçlarına, ilmî (araştırma ve eğitim) faaliyetlere ve bütün hayır işlerine şâmildir.

h. Yolcular

Bunlar memleketlerinde zengin olsalar bile yolculuk hali dolayısıyla muhtaç kalabilen yolculardır. Bunlara ihtiyaçları kadar zekâttan pay verilir. Eğer vatanlarına dönmeye yetecek şeyleri varsa onlara zekât verilmez. Zekâttan bunun için ayrılan payın yol, köprü, han gibi yolcu ulaşım ihtiyaçlarına sarfedilmesi görüşü de ileri sürülmektedir.[162]

Zekât bu sekiz zümreden hepsine verilebildiği gibi yalnız birisine de verilebilir. Normal şartlar altında, müslüman olmayanlara zekât verilmez. Yalnız miskîn tabirinin müslüman olmayan fakirleri de kapsadığı görüşünün ileri sürüldüğünü biliyoruz. Yine zekât zenginlere verilmez. Zengin tabiriyle nisâba malik olan kimseleri kastediyoruz. Hz.Peygamber'in soyundan olanlara da zekât verilmez. Onların azatlı köleleri de zekâttan pay alamazlar.

Zekât İslâm'ın yaygın servet anlayışının bir gereğidir. Servetin gittikçe daha az elde toplanmasına mâni olur. Zekât az kimseden mallarının fazlalığını alır

160 Hamidullah, II, 1036-1037.
161 Sıddıkî, 1972, 179.
162 Sıddıkî, 1972, 182.

ve onu hayatın zaruretlerini sağlamak maksadıyla çok olan diğer insanlara verir.[163] Zekât yeniden dağılımı sağlar ve enflasyonist eğilimlerin giderilmesine yardım eder. Ülkedeki para miktarının dengesiz artışı, malların kıtlaşması, paranın el değiştirme hızının yükselişi yanında eşitsiz ve yanlış servet dağılımı da enflasyonist eğilimler doğurur. Bu verginin iyi bir biçimde uygulanması zamanla gerekli dengeyi sağlayabilir.[164]

Zekâtta bir ibadet vasfı vardır ve müslüman olmanın beş şartından biridir. Kendisini müslüman sayan herkes zekât ödemekle mükelleftir. Bu da vergi kaçakçılığı meselesini büyük ölçüde ortadan kaldırır.

Zekâtın anti-deflasyonist tesiri de vardır. Düşük gelirlilere bu yolla yapılacak bir aktarma onların gelirlerini dolayısıyla satın alma güçlerini yükselterek iş hacmini genişletir. Kur'an'ın zekât (sadaka)yı faizle karşılaştırması galiba bu yüzdendir.[165] "Allah ribânın bereketini tamamen giderir. Sadakası verilen malları ise arttırır. Allah, çok inkârcı, çok günâhkar kimseyi sevmez" (Bakara, 2/276).

Kişi kendi usûl ve fürûuna, karısına da zekât veremez. Yine kişinin kendi köle ve cariyelerine de zekât vermesi caiz olmaz. Zekât vermede en iyi yol, eğer devlet tarafından toplanmıyorsa, kişinin usûl ve fürûundan başka en yakınlarına vermesidir. Sonra komşular, sonra meslektaşlar, sonra mahalle ve beldesindeki kendilerine zekât verilebilecekler gelir. Yakınlar arasındaki sıra da şöyledir: Muhtaç olan kardeşler, onların çocukları, amcalar, dayılar, sonra diğer yakınlar. Zekâtın kişinin kendi yakını, daha muhtacı, daha müttakisi veya müslümanlara daha faydalısı varken başka birisine gönderilmesi tahrimen mekruhtur. Dâr-ı harb'den, Dâr-ı İslâm'a zekât göndermek, orada zekât verilebilecek kimse olsa da, mekruh olmaz.

Fakiri istemek ve dilenmek zorunda bırakmamak gerekir. Zekâtı birden fazla fakire toptan verip onun ihtiyacını gidermek daha iyidir. Ancak daha muhtaçlar varken bir kişiyi zengin kılacak kadar zekât vermek mekruhtur. Zekâtı mescidleri bina ve tamire sarfetmek caiz olmadığı gibi ölünün techizine ve borcunu ödemeye veya azad olunacak kölenin bedeline sarfetmek de câiz değildir.

Zekâtın üretim faaliyetlerini finansmandaki rolünü belirtmiştik. Zekâtla menfi gelir vergisi arasındaki ilişkiyi, yani zekâtın sosyal güvenlik sistemi olarak yorumlanmasını ileride ele alacağız.

2. Diğer gelirlerin sarf yerleri

Geniş manâsıyla fey' (ganimet, cizye ve harâc) kamu yararına dönük olarak

[163] M. Ahmed, 1975, 127.
[164] Mannan, 1980, 379.
[165] M. Ahmed, 1975, 129.

harcanır. Ancak Şâfiîler fey' gelirlerinin % 20 sinin dağıtılmak üzere ayrılmasını, geri kalanın da askerî ve sivil idare giderlerine ve kamu hizmetlerine yöneltileceğini savunurlar. Hanefîler tıpkı Mâlikîler gibi ganimet gelirlerinin % 20 sinin hazineye irad kaydedilip maaşlara ve kamu hizmetlerine tahsis edileceği görüşündedirler. Bu tahsiste, gelirin oluştuğu mahalde harcanması esastır. Artan miktar ihtiyaç bulunan yerlere veya merkeze gönderilir. Devlet zekât dışında oluşan gelirlerini zamanın ve mekanın şartlarına göre ayarlayabilir.[166]

[166] Sıddıkî, 1972, 189.

YEDİNCİ BÖLÜM

İSLÂM İKTİSAT SİYASETLERİ

"Yeryüzünde olup bitenlerden dakikası dakikasına haberdar olabiliyoruz, fakat komşularımızın halleri hakkında hiç bir şey bilmiyoruz", "İnsanın ihtiyaçları teknolojinin ihtiyaçlarıyla uzlaşmaz görünüyor".
E. J. Mishan

İslâm ekonomisi bu hedeflere doğru genel bir planlama ve etkin denetim ile birlikte yürür. Ferdî teşebbüsü yönlendiren ve özendiren, stratejik sahalarda devletin etkin olmasını sağlayan, yeterli bir üretim yapısı oluşturan ve kaynakların akılcı bir şekilde işletilmesini sağlayan bir planlama hem piyasa sistemi üzerinde bir denetim mekanizması hem de iktisat siyasetlerinin önemli bir aracıdır. Fakat şeriatın tanıdığı maslahat yani kamu menfaatinin gerekleri dışında ferdî mülkiyet altındaki servet ve mallara keyfî müdahaleler yasaklanmıştır.

I. ÇAĞDAŞ İKTİSADÎ MESELELER

Günümüzde, hem Batı hem de dünya içindeki gelir bölüşümü gitgide bozulmaktadır. Çağdaş kapitalist iktisad nizamı içinde talebin doygunluk noktasına gelmesi kapitalist nizamın solunum sistemi demek olan büyümeyi şiddetli bir sarsıntıya itmiştir. 1930'ların "Büyük çöküş"ü Keynesci düşüncenin tatbik edilmesiyle, harcamanın ve tüketimin etkin olduğu bir yapının geliştirilmesiyle geciktirilmişti.

Fakat günümüzde harcamanın ve tüketimin de sınırları zorlandığı gibi gelir bölüşümü daha da bozulmaktadır. Özellikle 1973'lerin getirdiği petrol buhranı bu zorlamayı daha da öne aldı. İnsanların bir kısmının açlıktan, bir kısmının da fazla beslenmeden öldükleri bir dünyada petrol buhranı batı iktisadlarını öylesine sıkıştırmıştı ki, Birleşik Amerika yetkilileri Arap ülkelerine karşı bir askerî harekâttan oldukça sık söz eder olmuşlardı. Bu harekât biraz gecikerek 1990'lardan itibaren başlatıldı. Günümüzde de (2007) yoğunlaşarak devam ediyor.

Birbirine bağımlı olan dünya iktisadı üçüncü dünya ülkelerinin petrolle ilgili tehdidini büyük kapitalist ülkelerin lehine atlatabildi. Fakat bünyevî olan rahat-

sızlık şiddetlenmeye devam ediyor. Talep yetersizliği, büyüme hızındaki düşme, hammadde yetersizliği ve işsizlik batı ekonomilerini şiddetle sarsıyor. Kapitalist ülkeler az gelişmişlerin mallarına karşı himâyeci politikalar izliyorlar. Olumsuz dış ticâret hadleri kapitalistleşebilmeleri için gerekli olan dövizlerinin erimesine, paralarının değer kaybetmesine yol açıyor.

Mevcut para rejimi tavana ulaşmış bir talep yapısına cevap veremiyor, daha fazla üretemeyen ülkelerin paraları sürekli düşüş kaydediyor. Dünya ticâret hacmi talep yetmezliği ve para darlığı sebebiyle küçülme eğilimi gösterebilir. Siyasî yapı iktisadî ve kültürel gelişmeleri uzaktan izliyor. Meselâ, tabiatı ve insanı tahrip ettiği halde iktisadî büyüme, siyasî lügatta halâ cazip bir sözdür.

Kapitalist iktisadî nizamın kendi içinde düştüğü buhran (enflasyon içinde durgunluk stagflation) ile insan ve tabiate yönelttiği tehditler İslâm ülkelerini yakından ilgilendirmektedir.

"Az gelişmiş ülkeler"in aydınları Batı iktisadının ve toplumunun içine düştüğü buhranları umumiyetle sağlıklı bir şekilde ele alamıyorlar. Batı sınaileşerek dünya hakimiyetini sağladığı için onların da önlerinde sınaileşmekten başka tercihleri olmadığına inanıyorlar. İnsan hayatı altüst olsa da, tabiat kirlense ve tükense de...

Yine az gelişmiş veya geri bırakılmış ülke aydınları için iktisadî kalkınma, sınaîleşme, batılılaşma ve gelişme aynı manâya gelen kavramlardır. Marksistlerin de kullandığı bu tabirler kapitalistleşmeyi ifade ediyor. "Toplumun gelişen kesimleri" kapitalizmin tam manâsıyla etkisine giren kesimlerdir.

Kapitalistleşme yahut gelişme, yahut çağdaş "uygarlık" düzeyine yükselme, getirdiği adaletsizlikler, çelişmeler sonunda "sosyalizm" geleceği için, marksistler için ancak bir hazırlık dönemi olabilir ve onlar bu oluşumu tabiî bir safha olarak görürler.

Özellikle İslâm ülkeleri için Marksizm bu sebepten bağımsızlık sağlayamaz. Marksizm Batılılaşmanın en uç noktasıdır ve marksistler en çok batılılaşmış olanlardır.

Çağdaş iktisadî ve sosyal buhranlar kapitalizmin buhranlarıdır. Komünist ekonomiler de dünya planında kapitalizmin içersinde yer aldıklarından, onlar da bu buhranları şiddetle yaşamışlardı. Boşanmalar, alkollü içki alışkanlığının artması, suçların çoğalması, trafik kargaşası, sağlıksız şehirleşme, çevre meselesi, enflasyon dalgası komünist ülkeleri de etkisi altına almıştı.[1]

1 Dalton, 1974, 180.

A. ENFLASYON YAHUT ENFLASYON İÇİNDE DURGUNLUK (STAGFLATION)

Batı iktisadının buhranı müzmin bir maliyet enflasyonu yaratmıştır. Yükselen petrol fiyatları bu enflasyonun şiddetini artırmaktadır. Üstelik geçen yüzyılın başlarından beri hızla tüketilen hammadde rezervlerinin, Roma kulübünün yaptığı tahminlere göre, çok kısa bir ömrü kaldığı ileri sürülmüştü.

Kapitalistleşme yolundaki az gelişmişlerde ise ihtiyaçlar sun'î bir şekilde arttırılırken üretim bunu karşılayamamaktadır. Nüfus baskısının da etkisiyle geometrik dizi halinde yükselen arzular bir yandan gerçek ihtiyaçların menfi-fayda bölgesine girmesine ve bir yandan da enflasyonun müzminleşmesine yol açar. Özellikle Türkiye gibi ülkelerde kültür değişmeleri, kapitalist tüketim tarzının, kaynakların yetersizliğine rağmen, gösteriş saikiyle olağanüstü rağbet kazandığını gösteriyor.

Kapitalist ülkelerin büyüme oranları düşme eğilimi gösterirken kapitalistleşme yolundaki ülkelerin kalkınma denen meseleleri devam ediyor. Yani onlar kapitalist ülkelerin geçtiği yolu takip etmeye kendilerini mecbur hissediyorlar. Hedef bu oldukça enflasyonist ortam kaçınılmazdır.

Gerçek ihtiyaçlara yönelik olan üretim yetersizliğinin belli başlı sebeplerinden biri de emek israfıdır. Bir çok 'meslek' sahibi boş durmuyor, fakat cemiyet refahına katkıda bulunan üretim de pek yapmıyor. Üretime katkıda bulunmadan tüketime katılıyor.

B. İNSAN MESELESİ

İnsanoğlunun iki tutkusu "kazanmak ve dövmek" çağın belirli özellikleri haline gelmiştir. Maddeye izafe edilen sonsuzluk içersinde sersemleşen insanlık, manevî sonsuzluğa yol bulamıyor. Artık onun duyguları da maddîleşmiştir. Meselâ müziğe dikkat edin: Gürültü unsuru, cazdan undergrounda uzanan çizgi içerisinde belirli bir çoğalma göstermiştir. Bu ruha değil sinirlere hitap eden müzik, gün geçtikçe daha da duygusuzlaşan insanın ancak artan gürültü ile uyarılabileceğini gösteriyor. Resim ve plastik sanatlarda da sessiz gürültü ve sıkıntı sinirlere hitap ediyor. Modern sanat hayran bırakmaktan çok şaşırtmak istiyor. Teknolojik gelişme insanın ihtiraslarının emrinde yine onun ruhunu esir ediyor. Artık teknolojinin insana değil insanın teknolojiye bağımlı olduğu söylenebilir.

Kapitalizm kendi hakimiyeti için tabiatı ve insanı alabildiğine sömürdü. Bunun için teknolojiyi bir araç olarak kullandı ve ona damgasını vurdu. Mevcut teknolojik yapı kapitalizmin ve kapitalist kültürün ürünüdür. Oysa "tekniğin güdü-

münü elinde tutanlar tekniğin kurbanlarından duydukları korkuyla çarkları bulundukları yeri sağlamlaştıracak yöne çevirmeye devam ederken, insan yığınları da kendilerine tekniğin sağladığı yerden seslerini duyurmamış toplumlar teknik üstünlüğün büyüsüne ister istemez kapılıp kendi varolma kavgalarının başlı başına bir yolu olarak tekniği görüyorlar. Dünya ölçüsünde kişiliklerini kabul ettirmek için tekniğin milletlerarası çemberinde bir yer edinmeye çabalıyorlar. Bütün bu çabalar esnasında, teknolojinin basit bir âletler topluluğu değil bir tek manevî mal olduğunun tamamen farkında değiller".[2]

İslâm toplumu Batı toplumunun geliştirdiği teknolojiyi kendi kültür yoğunluğunu tekrar elde ederek değerlendirmelidir.

İslâm toplumunda mutluluk insan-insan, insan tabiat arasındaki ilişkilerde ve insanın kendine yönelmesinde aranır. İnsan teknik ilişkisine İslâm toplumunun muhafazası, ayakta durması, savunulması ve nihayet dövüşebilme gücünü elinde tutması gibi bir gerekçe getirebiliriz. yoksa müslümanların mutluluğu insan-teknik ilişkisinde aramaması gerekir.

C. ÇEVRE MESELESİ

Sanayi kapitalizminin bünyesinde barındırdığı mahzurlardan biri de çevre meselesidir. Bugün önemini gittikçe arttırmakta, hayatın sürmesini tehdit etmekte ve Batı'da ister istemez yeni bir medeniyet özlemi yaratmaktadır.

"Çevre kirlenmesi veya tabiatın tükenmesi", adı verilen yeni oluşum, gerek iktisadî düşüncede, gerek iktisat siyasetlerinde gittikçe artan bir eğilimle ele alınmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, "Başka türlü oluşmuş bir toplumda" çevre meselesini halletmek mümkündür. Fakat bunu Batı toplumunda gerçekleştirmek kolay değildir. Bunun yanında Batılı iktisatçılar çevre meselesi başta olmak üzere haricî mahzurları (external diseconomies) sosyal bir tehdit olarak değil de, kapitalist iktisat nazariyesini basitleştirmeyi engelleyen, mükemmel bir rekabetçi ekonomiyi basit nazarî yapının optimal vasıflarından uzaklaştıran bir faktör olarak görme temayülündedirler.[3]

Bir tarım uzmanı olan R. Dumont 'yaşama düzeninin, medeniyetin temel kavramlarını değiştirmek, düzeltmek zorundayız, yoksa yok olacağız; en başta üretim sistemini, yöntemini" diyor.[4]

Sınaîleşmenin getirdiği imkanlar halkın sayısı gittikçe artan büyük bir bölümüne çok pahalıya mal olmaktadır. Kentlerin yığışması (conurbation), özel oto-

2 Özel, 1978, 153.
3 Mishan, 1971, 85.
4 Dumont, 1974, 50.

mobil sevdası, gürültü, yolda kaybedilen zaman, havası bozulan, solunmaz hale gelen şehirler ve şehirlerden kaçış...Banliyöler alabildiğine uzanıp yayılıyor. Daha şimdiden Batı Avrupa'nın ne zaman bütünüyle şehirler, banliyölerle örtüleceğinin hesabı yapılmaktadır.

C.Jülien sınaîleşmenin ve çağdaş batı medeniyetinin insanı yakalayıp iyice sersem ettikten sonra başladığı yere bıraktığını söylüyor: "1979 de Paris'teki otobüslerin hızı 1898 daki atlı arabaların hızına, saatte 8 km.ye düşmüştü".[5]

Ünlü antropolog Dr. Mc. Craken'e göre mağara adamından daha kötü sağlık şartları içindeyiz. Teknolojik gelişmeler insana fizikî bir mükemmellik vermez. Modern tıbbî teknikler insanların kendileri için yarattıkları modern hastalıklara karşı savaşa tutuşmasını mümkün kılan tekniklerdir. Antibiyotikler, kalp ve tansiyon ilaçlarının insan ömrünü ortalama yirmi yıl kadar uzattığı inkar edilemez. Ancak insanların uzun ömürlü görünmelerinin temel sebebi bebek ölümlerindeki azalmalardır. "Kötü bir beslenme, kirli bir çevre, süratli bir hayat bizi yavaş yavaş öldürüyor".[6]

Çağdaş kapitalist nizam, düzenli büyüyen, sürekli olarak devr-i daim içinde bulunan, rekabeti işbirliğine dönüştüren ekolojik sistem ile bağlarını koparmıştır. Üstelik kendi kurallarını çevreye hakim kılmıştır: Üretim ve tüketimdeki israf. Tabiat denge durumunda kendi kendisini temizleme kabiliyetine sahiptir. Havanın kendi kendini temizleyebileceğinden çok duman ve zehirli gazla yoğunlaşmasıyla hava kirliliği oluşur. Sanayi ve kaloriferlerin neşrettiği dumanlardan otomobil eksoz gazlarından havaya intikal eden karbon monoksit gibi zehirli gazlar ile kükürt ve kurşun, kimyevî maddeler ve spreyler hava kirliliğinin başlıca sebepleridir. Özellikle kanser hastalıklarının artışı hava kirliliğinin bir neticesidir. Karbon monoksit görme bozukluklarına, baş ağrılarına ve halsizliklere sebep olur. Vücudun oksijen elde etme iktidarını azaltır ve kalp hastalıklarına yol açar.[7] En önemlisi kirli çevre kalıtım bozuklukları ortaya çıkarmaktadır.

Kırk yıla yakın süre önce karbon dioksidin sanayideki gelişmeyi izleyerek % 30 artmaya devam etmesi halinde dünyanın ısınması ve kutup buzullarının erimesi yönünde iklim değişiklikleri beklenmekteydi.[8] Günümüz bu olaylara tanık olmaktadır.

Bir İngiliz araştırıcıya göre sigara içmeyenlerin bile kan ve idrarlarında nikotin seviyesi yükselmektedir. Çünkü şehir havasında nikotin teneffüs edilmektedir.[9] "Tokyo'nun sokaklarında nöbet bekleyen -medeniyetimizin bekçileri- po-

[5] G. Jülien, Demokrasilerin intiharı, Milliyet, 18 Eylül 1974.
[6] The National Tattler, December 22, 1974.
[7] US.News and world report, January, 20, 1975, s. 73.
[8] Dumont, 1974, 37.
[9] International herald tribune, February 4, 1975.

lisler için oksijen postaları kurulmuştur...Los Angeles'de hava kirlenmesi çok arttığı zaman halkı, aman derin nefes almayınız', diye uyarıyorlar. Tokyo'da kimi zaman gaz maskesi takıyorlar".[10]

Denizlerin ve karaların kirlenmesi hava kirlenmesini tamamlamaktadır. Kanalizasyonlar, petrol tankerleri, çöpler, sanayi artıkları sel sularının sürüklediği tarım ilaçları ve sun'î gübreler denizlerdeki ve karalardaki hayatiyeti yok etmektedir. Akdeniz şimdiden ölü deniz ilan edilmiştir.

Sanayi çağının yarattığı mahzurların bertaraf edilmesinin ancak israfçı iktisad düzeninin değiştirilmesi, üretim ve tüketimin kısılması ile mümkün olabileceği ileri sürülmektedir. Hayat standartlarının düşürülmesi bir tüketim toplumu için oldukça zor bir şey olmalıdır. Özel araba tutkusundan vazgeçmek, buzdolabı, mobilya vs.yi kullanma kapasitesinin sonlarına varmadan atmamak, her yıl elbise değiştirmemek böyle bir toplum için pek kolay değildir.

Bugün bütün dünyada, klasik kapitalist iktisadın sınırsız ve bedava olduğunu söylediği hava ile su oldukça kıymetlenmiştir. Bunun dışında Batıda halkın çevreye sahip çıktığı görülmektedir. Petrol rafinerileri, fabrikalar, nükleer enerji santralleri çevreyi kirlettikleri gerekçesiyle halkın bazan şiddete başvuran tepkisiyle karşılaşmaktadır.

İslâm ülkelerinde kaynakların mutlaka gerçek ihtiyaçlara dönük sahalara aktarılması gerekir. Enerji meselesini sağlıklı ve uzun vadeli bir yaklaşımla ele almak gerekir. Akarsularının henüz çok az bir kısmı değerlendirilirken fuel-oil ile çalışan elektrik santralleri kurmak akıl kârı değildir. Güneş enerjisinden yoğun biçimde faydalanılabilir.

Meseleyi çevre açısından ele alırsak ilk planda sınaîleşmeyi bu gerçekleri göz önünde tutarak düşünmek gerekir. Bundan sonra çevre meselesini doğuran sanayilerde gerekli tedbirler alınmalıdır.

Şehirlerde otomobil ile taşıma, yerini kitle taşıma araçlarına bırakmalıdır. Özel otomobil gibi dolmuşçuluk da tasfiye edilmeli bunlar yerini otobüslere ve raylı düzenlere bırakmalıdır. Bu şehirlerdeki hava kirlenmesine, trafik meselesine ve bunların yarattığı uzvî ve asabî rahatsızlıklara ileri sürülebilecek en etken çaredir.

Şehirlerarası taşımacılıkta ise demiryollarına önem verilebilir. yüksek güçte türbinli tren, elektrikli tren, daha sonra aerotren herhangi bir oto yolundan çok daha çabuk, çok daha güvenli ve en önemlisi çok daha az kirleten bir ulaşım ve taşıma sağlayacaktır.

Uçak ulaştırmasını yeniden düzenlemeye tabi tutmak gerekmektedir. Dolmuş-uçak sistemi geliştirilmelidir. Böylece uçaklarda maliyeti yükseltici, sefer

[10] Dumont, 1974, 35, 153.

sayısını lüzumsuz yere, yükseltici, âtıl kapasite yaratıcı durum ortadan kalkar.

Önemli tedbirlerden biri de şehirlere yığılmayı durdurmaktır. Büyük şehirlerin içine ve etrafına kümelenen sanayi tesisleri köyden şehire akımı doğuran başlıca sebeptir. Bunu önlemek için evvela çiftçiye işleyeceği yeterli toprağı göstermek gerekir. Şüphesiz bu çalışma, erozyonu önleme, çiftçiyi topraklandırma, onları teşkilatlandırma çalışmalarıyla birlikte yürütülmelidir. Tarımda makineleşme işsizlik yaratıcı mahiyetten çıkarılmalıdır. Hayvancılık teşvik edilmeli ve desteklenmelidir. Bu, dünyanın başına bir felaket olarak çöken açlık meselesiyle karşılaşmamamız için de şarttır.

Yine şehirlere yığılmayı önlemek için, sanayi yaygın hale getirilmelidir. Büyük sanayi devletin elinde tutacağı, savaş sanayii gibi, birkaç sanayi dalından ibaret katmalıdır. Bunlar da temerküz etmiş halde değil çevreye yayılmış ve küçük sanayi ile desteklenir halde olmalıdır. Yani küçük sanayi siyaseti güdülmelidir. Küçük sanayiin büyük sanayiden daha az verimli olduğu ve zamanla yok olacağı düşüncesi uzun bir süre, hem klasik hem de marksist iktisadın ortak düşüncesiydi. Halbuki, bir çok küçük sanayi kategorileri verimli, hatta büyük endüstriden daha da verimlidirler. Üstelik küçük sanayi daha fazla istihdam sağlamakta ve daha kaliteli üretimde bulunmaktadır.

Üretim ve tüketimin türlü kademelerinde ortaya çıkan israf bertaraf edilmeli iktisadî cihaz yeniden kurulmalıdır. Bugün Keynesci anlayışın 1930'lar dünyasına geçici bir çare teklif ettiği anlaşılmış hatta harcama politikasının, uzun vadede, kaynakları hızla tüketerek içinden çıkılmaz bir maliyet enflasyonuna yol açtığı ortaya çıkmıştır. Çevre meseleleri açısından hem kaynakları tüketmekte hem de çevreyi kirletmekte olan israf mutlaka bertaraf edilmelidir. Sınaî mamuller dayanıklı hale getirilmeli, kullanma kapasitesinin sonuna kadar kullanılmalı, artıklar yeniden devreye sokulmalıdır.

Ormanların çevre meselelerini gidermede büyük katkısı vardır. Dünyanın bozulan oksijen-karbon dioksit dengesini sağlamada ihyâ edilecek ormanlar büyük bir önemle kendisini gösterecektir. Su rejimini düzenlemede, havayı temizlemede ve erozyonu önlemede başlıca faktör olan ormanlar bütün kirlilikleri azaltan bir yoğunluk ortamı meydana getirir.

Bunlardan başka çevre sorunlarını gidermede türlü tedbirler geliştirilmektedir. Bacalara konacak filtreler, dumansız yakıtların araştırılması, kanalizasyon tertibatı gibi.

Batı Kapitalizmi dengesini bozduğu tabiatı şimdi korumak ihtiyacını duyuyor. Zira kaynaklar süratle tükenmekte ve hayatın sürdürülmesi giderek imkansızlaşmaktadır. Bunun yanında çevreyi koruma endişeleri az gelişmiş ülkelerin kalkınmalarının engellenmesine yeni bir gerekçe olarak da kullanılıyor. Bu ülkelerin aydınları anti-emperyalist bir heyecanla buna karşı çıkabilirler. Fakat hem

sağlıksız bir şekilde kalkınmak hem de bağımlılıktan kurtulmamak gibi iki yönlü bir tuzağa düşmemek için mutlaka çevreyi hesaba katan ve kendi kültürlerinden kaynaklanan yeni iktisadî güçlenme usûlleri geliştirmelidirler.

Çevre meselelerinin giderilmesinde ferdî sorumluluğun yeri inkâr edilemez. Fakat asıl önemli olan sistemin sorumluluğudur. yürürlükteki sistemin hedefi iktisadî büyümedir. Oysaki gaye insan ve insanın mutluluğu olmalıdır. İslâm, kaynakları israf etmeme, çevreyi kirletmeme, insanı mutlu edecek ortamın dış şartlarını hazırlama iddiası taşır. Bunun için çağdaş sistemin oluşturduğu arazları göz önünde tutmalıdır.

D. EMEK MESELESİ

Çalışan ve çalıştıran münasebetleri eski ve evrensel olmasına rağmen işçi meselesi Batı'da, Sanayi Devrimi'nin bir boyutu olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu meselenin ele alınışı kültür ve toplumlara göre değişmektedir. Günümüzde emeğin toplam gelir içindeki payı azalmakta olduğu gibi gelir dağılımı daha da bozulmaktadır.

XVIII. yüzyıl sonlarında önce İngiltere'de ortaya çıkan Sanayi Devrimi, bu kavramı ortaya atan A.Toynbee'ye göre "serbest rekabetin refah getirmeden zenginlikler üretebileceğini" ispatlamıştır. Ona göre Sanayi Devrimi üretimin artmasını, mekanik buluşların etkisiyle üretkenliğin yükselmesini ve sabit sermaye yatırımlarının görülmemiş bir hızla gelişmesini sağlamıştır. Fakat artan zenginlik sefaletin de yaygınlaşmasına; büyüyen üretim, sınıf çelişkilerinin keskinleşmesine ve üretici kitlesinin sosyal itibarının kaybolmasına yol açmıştır.[11] Kısacası Sanayi Devrimi teknolojik gelişme ve kitlevî üretim yanında işsizlik, düşük ücret, kötü çalışma şartları ve yaygın sefaletle birlikte gerçekleştirilmiştir. Osmanlı toplumundaki yüksek ücret vakıasının Sanayi Devriminin bu toplumda oluşmama sebeplerinden biri olduğunu belirtelim.

Sanayi Devrimi'ni ve modern kapitalizmi hazırlayan süreçte sermaye birikiminin büyük yeri vardır. Sermaye birikimi aslında tarihî bir olgudur. Bunu sağlayan da Merkantilist dönemde yoğunlaşan deniz aşırı sömürgecilik ve köle sömürüsüdür. Bu türden bir ekonomik gelişme İslâm'a yabancıdır. Yirminci yüzyılın başlarına kadar İslâm ülkelerinin kapitalizmin tahakkümüne girmesinin de etkisiyle İslâm, müslümanlar, tasavvuf suçlanmıştır. Meselenin bir sistem meselesini görmeyen bu anlayış bir şekilde devam etmektedir. İslâm paradigması içinde meseleye çözümler aramak yerine kapitalist paradigma içine İslâmı yerleştirme düşüncesi hala etkilidir. Bu şekilde de müslümanların hakim olacakları vehmedilmektedir.

[11] Kurmuş, 1982, 166-171.

Aynı zamanda büyük bir ahlâk problemi olarak ortaya çıkan işçi meselesini çözmek için fikir ve teklif üretenlerin başında sosyalistler gelmektedir.

Avrupa işçi sefaletini büyük ölçüde XIX. yüzyıl sonlarındaki sendikalaşma süreciyle birlikte ile aşmıştır. Görüldüğü gibi sendikalaşma, koalisyon hakkı veya bir başka deyişle toplu sözleşme düzeni Sanayi Devriminin bir sonucu olup sınıflı bir içtimaî-iktisadî yapıdan kaynaklanmıştır. Bu dönem Avrupasında işçilerin toplu olarak hak aramaları ve birleşmeleri, serbest rekabete aykırı olduğu için kanunen yasaktı. İşte bir noktada verimliliği düşüren bu sefaletin giderilmesi için adım adım, bazan uluslararası andlaşmalarla, sendikalaşma, toplu pazarlık ve sözleşme hakları tanındı.

Türkiye gibi İslâm ülkelerinde sendikalaşmanın, Batılılaşmanın bir boyutu olduğunu söyleyebiliriz. Bu gelişmenin özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dış siyasî konjonktürle yakın ilgisi vardır. Dolayısıyla toplumumuzun bir çalışma sistemi olarak geliştirdiği ahilik geleneğinin bunda bir rolü olmamıştır.

Artık sanayi işçisinin tek gelir kaynağı, yüksek te olsa, ücretidir. İşveren ise kârını azamileştirme peşindedir. Bu yüzden işçi-işveren, ücret-kâr ilişkisi sendikalaşma ile birlikte kurumsallaşarak sürekli bir mücadele halini almıştır. Yine bu yüzden sanayi toplumlarının dörtte üçünü doğrudan ilgilendiren işçi meselesine 'sosyal mesele' de denilmiştir.

Öte yandan, sosyalist ve sosyal reformcuların yaptıkları tenkitlerin de katkısıyla işçi meselesi sosyal siyaset tedbirlerinin başlıca konusunu teşkil etmiş ve kapitalist sistem kendini yenilemiştir. Giderek bir bilim dalı halini alan Sosyal Siyaset (veya Sosyal İktisat) içinde İş (veya Çalışma) Hukuku, Sosyal Güvenlik Hukuku, Çalışma (veya Emek) Ekonomisi, Endüstri İlişkileri, Çalışma Sosyolojisi ve Çalışma Psikolojisi gibi bilim dalları büyük ölçüde iş, işçi ve emeği konu olarak almışlardır.

Bütün bunlar kapitalist sistem içersinde 'işçi sınıfı' nın durumunu iyileştirmeye yönelik ciddi adımlar sayılabilir. Bunların yanında marksist teori, işçi meselesinin halli için kapitalist sistemin tümüyle dönüştürülmesi gerektiğini savunur. Bu teoride kapitalizmin yıkılışıyla bir proleterya diktâ'sı kurulacağı ve bunun sosyalizme geçişte bir ara rejim olacağı öngörülüyordu. İşçi sınıfını itici güc olarak kabul eden Marksizm XIX. yüzyıl boyunca kapitalist dünyada etkili oldu ve 1917 den sonra Rusya'da, sonra Çin'de ve İkinci Dünya Savaşından sonra da Doğu Avrupa'da yürürlüğe konuldu. Fakat bugün komünizmin çöküşünde işçi hareketinin rolünü hatırlarsak bu doktrin veya rejimin en azından işçiler adına yine işçileri istismar ettiğini söyleyebiliriz. Çünkü Batı dünyasında işçiler üzerinde burjuvazinin oynadığı baskıcı rolü komünist dünyada bürokrasi oynamış ve bunu da işçi sınıfı adına yapmıştır.

Marksizmin (ve komünizmin) kapitalizmin kendisini yenilemesinde hem

teorik hem de pratik katkıları olmuştur. Özellikle Keynes'le birlikte liberalist düşüncenin yerini devletçi kapitalizme bırakmasında (burada dünya kapitalizminin 1929 bunalımından çıkma ihtiyacına öncelikli yeri vermeliyiz) ve işçi sınıfına tanınan haklar konusunda bu katkılar açıkça görülebilir. Kapitalizm perestroykasını 1930 larda gerçekleştirdikten sonra komünizm de bu sisteme yaklaşmıştır (Bu olgu ekonomik sistemlerde 'convergence' sorunu olarak ele alınır). Kapitalizm 1930'lardan sonra devlete büyük yer vermiş, "bırakınız yapsınlar" ideolojisinden uzaklaşarak 'sosyalize' olmuştur. Bu arada Lenin'in Yeni Ekonomi Politikası gibi uygulamalarla da kapitalizme doğru adımlar atılmıştır. Bu yakınlaşmalara rağmen iki rejim iki kutuplu bir denge oluşturmuştur. Ancak yetmiş yıllık tecrübe komünizmin kapitalizmin aksaklıklarını gidermede başarılı olamadığını gösterdi.

Günümüz sanayi toplumlarında işçi-işveren ilişkileri büyük bir öneme sahiptir. O kadar ki bazı sanayi toplumlarında işçilerin veya ücretlilerin toplam nüfus içindeki oranları % 70-80 lere kadar çıkmıştır. Tek kutuplu dünya ve globalizasyon sürecinde küresel adaletsizlik çok daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Dünya Bankası verilerine göre 2002 yıl sonu itibarıyla dünyanın toplam millî geliri 31.5 trilyon dolar ve ortalama yıllık geliri 5000 dolardır. 6.2 milyar kişilik dünya nüfusunun yarısı dünyada gelirin % 11.3'ü ile geçinirken, dünya nüfusunun en üst % 10'luk dilimi dünya gelirinin % 51 ile geçinmektedir. Dünya nüfusunun en üst % 5'i dünya gelirinin yaklaşık % 34'ünü ve en üst % 1 ise % 10'unu almaktadır.

Dünyanın en zengin 3 kişisinin toplam mal varlığı, 600 milyon nüfuslu az gelişmiş ülkelerin GSMH'larından daha fazladır. Dünya nüfusunun en zengin %20'lik dilimi ile en fakir %20'lik dilimi arasında 86 kat fark vardır.

1.2 milyar insan dünyada günde 1 dolardan daha az (Bunların %70'i kadın ve çocuktur), 3 milyar insan da 2 dolar'dan az bir gelirle yaşamak zorundadır. Bunların %50'si çocuktur. Türkiye'de nüfusun % 2'si 1 doların altında gelirle, 12.6 milyon kişi yoksulluk sınırı olan günde 1.9 doların altında yaşamaktadır.

Dünyada yaklaşık 1 milyar insan temel tüketim ihtiyaçlarını karşılayamamaktadır.

Dünyanın en zengin 200 kişisinin mal varlığı tüm dünya gelirinin % 41'inden fazladır.

Gelir dağılımındaki çarpıklıklar dünyada her 35 kişiden birini emek/beyin göçeri yapmaktadır.

Dünyada silahlanmaya 780 milyar dolar ayrılıyor. Türkiye savunma harcamalarında 177 ülke içinde % 4.9 ile 11. sırada yer almaktadır.

Yukarıdaki rakamlardan anlaşılacağı üzere hem dünyada hem de ülkemizde küreselleşme insanlar arasındaki dengeleri bozmakta zenginlerin daha da zengin-

leşmesine fakir ülkelerin ise daha da fakir kalmasına neden olmaktadır.[12]

BM Kalkınma Programı (UNDP) 2005 raporuna göre günümüzde 2.5 milyar insan yani dünya nüfusunun dünya nüfusunun en yoksul % 40'ı günde 2 dolardan az parayla yaşamak durumundadır ve bu da bütün dünyadaki toplam gelirin sadece % beşine karşılık geliyor.

Günümüzdeki yoksulluğu azaltma eğilimleri devam ederse 2015'de aşırı yoksulluk şartlarında yaşayan 827 milyon kişi olacağı tahmin ediliyor. Bu rakam da kabul edilen Binyıl Kalkınma Hedefleri'nden 380 milyon daha fazladır. 1.7 milyar kişi ise günde 2 ABD Doları ile yaşıyor olması fakirliğin artacağını gösteriyor. Rapordaki tespitlere göre, adil olmayan ticâret politikaları "kalkınmakta olan" ülkelere zarar veriyor. Yüksek gümrük duvarları ve zengin ülkelerin tarım destek politikaları, milyarlarca kişiyi insanî gelişmeden uzak tutuyor.

Sağlık, eğitim ve gerçek gelir seviyelerinin dikkate alındığı UNDP İnsanî Gelişme Endeksi ülkelerin sosyo-ekonomik göstergelerinin başında kabul edilmektedir. Bir başka deyişle insanî gelişme artan zenginliğin ortalama ömrü, okur-yazarlığı arttırma bebek ölümlerini azaltma gibi kaliteye yönelik durumları gösteriyor. Bu indeks, tartışılmakla birlikte, İslâm ülkelerini ve Türkiye'yi geri sıralarda göstermektedir.

Devletlerin insanî gelişme açısından son (2007-8) sıralaması, bunun 2005 ve 2006 yıllarıyla kıyaslaması ve siyahla dizilmiş olan İslâm ülkelerinin durumu şöyledir:

A. Yüksek insanî gelişme gösteren ülkeler

	2006(2005)		
1 İzlanda	2(2)	15 Avusturya	14(17)
2 Norveç	1(1)	16 Birleşik Krallık	18(15)
3 Avustralya	3(3)	17 Belçika	13(9)
4 Kanada	6(5)	18 Lüksemburg	12(4)
5 İrlanda	4(8)	19 Yeni Zelanda	20(19)
6 İsveç	5(6)	20 İtalya	17(18)
7 İsviçre	9(7)	21 Hong Kong, Çin (SAR)	
8 Japonya	7(11)	22 Almanya	21 (20)
9 Hollanda	10(12)	23 İsrail	23 (23)
10 Fransa	16(16)	24 Yunanistan	24 (24)
11 Finlandiya	11(13)	25 Singapur	25(25)
12 ABD	8(10)	26 Kore Cumhuriyeti	26 (28)
13 İspanya	19(21)	27 Slovenya	27(26)
14 Danimarka	15(14)	28 Güney Kıbrıs	29(29)

[12] Muammer Kaya, Eskişehir-Osmangazi Üniversitesi, Teknoloji Araştırma Merkezi (TEKAM) Müdürü, TurkStudent.net

29 Portekiz	28(27)
30 Bruney	34(33)
31 Barbados	31 (30)
32 Çek Cumhuriyeti	30(31)
33 Kuveyt	33 (44)
34 Malta	32 (32)
35 Katar	46 (40)
36 Macaristan	35(35)
37 Polonya	37(36)
38 Arjantin	36 (34)
39 BAE	49 (41)
40 Şili	38 (37)
41 Bahreyn	39(43)
42 Slovakya	42 (42)
43 Litvanya	41 (39)
44 Estonya Estland	40 (38)
45 Letonya	45 (48)
46 Uruguay	43 (46)
47 Hırvatistan	44 (45)
48 Kosta Rika	48 (47)
49 Bahamalar	52 (50)
50 Seyşeller	47(51)
51 Küba	50(52)
52 Meksika	53 (53)
53 Bulgaristan	54(55)
54 Saint Kitts ve Neviler	51 (49)
55 Tonga	55(54)
56 Libya	64 (58)
57 Antigua ve Barbuda	59 (60)
58 Uman	56(71)
59 Trinidad ve Tobago	57(57)
60 Romanya	60 (64)
61 Suudî Arabistan	76 (77)
62 Panama	58 (56)
63 Malaysia	61 (61)
64 Beyaz Rusya	67 (67)
65 Mauritius	63 (65)
66 Bosna Hersek	62 (68)
67 Rusya Federasyonu	65 (62)
68 Arnavutluk	73 (72)
69 Makedonya	66 (59)
70 Brezilya	69 (63)

B. Orta insanî gelişme gösteren ülkeler

71 Dominik	68 (70)
72 St. Lucia	71 (76)
73 Kazakistan	79 (80)
74 Venezuela	72 (75)
75 Kolombiya	70 (69)
76 Ukrayna	77 (78)
77 Samoa	75 (74)
78 Tayland	74(73)
79 Dominik Cumhuriyeti	94 (95)
80 Belize	95 (91)
81 Çin	81 (85)
82 Grenada	85 (66)
83 Ermenistan	80(83)
84 Türkiye	92 (94)
85 Surinam	89 (86)
86 Ürdün	86 (90)
87 Peru	82 (79)
88 Lübnan	78(81)
89 Ekvator	83 (82)
90 Filipinler	84 (84)
91 Tunus	87(89)
92 Fiji	90 (92)
93 St. Vincent ve Grenadinler	88 (87)
94 İran	96 {99)
95 Paraguay	91 (88)
96 Gürcistan	97(100)
97 Guyana	103(107)
98 Azerbaycan	99(101)
99 Sri Lanka	93 (93)
100 Maldiv Adaları	98 (96)
101 Jamaika	104(9 8)
102 Cape Verde	106(105)
103 El Salvador	101 (104)
104 Cezayir	102(103)
105 Vietnam	109(108)
106 Filistin	100(102)
107 Endonezya	108(110)
108 Suriye	107(106)
109 Türkmenistan	105(97)
110 Nikaragua	112(112)
111 Moldova	114(115)
112 Mısır	111(119)
113 Özbekistan	113(111)
114 Moğolistan	116(114)

115 Honduras	117(116)	136 Pakistan	134(135)
116 Kırgızistan	110(109)	137 Moritanya	153(152)
117 Bolivya	115(113)	138 Lesotho	149(149)
118 Guatemala	118(117)	139 Kongo	140(142)
119 Gabon	124(123)	140 Bengladeş	137(139)
120 Vanuatu	119(118)	141 Swaziland	146(147)
121 Güney Afrika	121(120)	142 Nepal	138(136)
122 Tacikistan	122(122)	143 Madagaskar	143(146)
123 Sao Tome ve Principe	127(126)	144 Kamerun	144(148)
124 Botsvana	131(131)	145 Papua Yeni Gine	139(137)
125 Namibya	125(125)	146 Haiti	154(153)
126 Fas	123(124)	147 Sudan	141(141)
127 Ekvotoral Gine	120(121)	148 Kenya	152(154)
128 Hindistan	126(127)	149 Cibuti	148(150)
129 Solomon Adaları	128(128)	150 Timor-Leste	142(140)
130 Laos	133(133)	151 Zimbabve	151(145)
131 Kamboçya	129(130)	152 Togo	147(143)
132 Myanmar	130(129)	153 Yemen	150(151)
133 Butan	135(134)	154 Uganda	145(144)
134 Komor Adaları	132(132)	155 Gambia	155(155)
135 Gana	136(138)		

C. Düşük insanî gelişme gösteren ülkeler

156 Senegal	156(157)	168 Kongo	167(167)
157 Eritrea	157(161)	169 Etyopya	170(170)
158 Nijerya	159(158)	170 Çad	171(173)
159 Tanzanya	162(164)	171 Orta Afrika Cumhuriyeti	172(171)
160 Gine	160(156)	172 Mozambik	168(168)
161 Ruanda	158(159)	173 Mali	175(174)
162 Angola	161 (160)	174 Nijer	177(177)
163 Benin	163(162)	175 Guinea-Bissau	173(172)
164 Malawi	166(165)	176 Burkina Faso (Yukarı Volta)	174(175)
165 Zambiya	165(166)	177 Sierra Leone	176(176)
166 Fildişi Sahili	164(163)		
167 Burundi	169(169)		

Yukarıdaki rakamlardan anlaşılacağı üzere İslâm (İKT) ülkeleri insanî gelişmeye ancak 30. sırada katılabilmektedirler. Yüksek seviyede insanî gelişme gösterdiği kabul edilen 70 ülkenin ancak 11 tanesi İKT ülkesidir. Orta ve düşük seviyede ise çok sayıda İKT ülkesi bulunmaktadır.

İslâm ülkeleri arasındaki gelir dağılımının çok farklı olduğunu biliyoruz. Bir kere İslâm ülkelerindeki fert başına düşen ortalama GSMH 1064 dolar olup dünya ortalaması olan 2692 doların çok altındadır. 1983 rakamlarına göre fert başına GSMH Birleşik Arap Emirlikleri'nde 22.870 dolar, Katar'da 21.210 dolar, Kuveyt'te 17.880 dolar, Suudî Arabistan'da 12.230 dolar ve Bahreyn'de 10.510 dolar iken bu rakam Çad'da 80 dolara düşmektedir. Yine bu rakam Arap ülkelerinde 2500, Asya İslâm ülkelerinde 700, Afrika İslâm ülkelerinde 400 dolar civarındadır.[13]

Avrupa Birliği ülkelerindeki gelir bölüşümüne bakıldığında; en yoksul % 20'lik grubun aldığı pay, mesela Almanya'da % 8,2; Fransa'da % 7,2; İtalya'da % 8,7; İngiltere'de % 6,6; İspanya'da % 7,5; Yunanistan'da % 7,5, Türkiye'de ise % 5-6'dır. Ancak bu ülkelerde en zengin % 20'lik grubun toplam gelirden aldığı pay % 40,0 civarında iken Türkiye'de % 46-54'tür.[14]

İslâm ülkelerinde düşük gelirli yüzdeye düşen payla en yüksek gelirli yüzdeye düşen payın farkı oldukça büyüktür. Bu adil olmayan gelir dağılımından kaynaklanmış olmalıdır.

Gelir dağılımı Türkiye'den daha bozuk ülkelerin büyük çoğunluğunu Afrika, Güney Amerika ve Asya ülkeleri oluşturuyor. Karşılaştırılan 124 ülke içinde Türkiye gelir dağılımı en adaletsiz 55'inci, OECD içinde de Meksika ve ABD'den sonra gelir dağılımı en bozuk üçüncü ülkedir. Gelir dağılımı Türkiye'den bozuk herhangi bir Avrupa Birliği, AB'ye aday ya da Avrupa ülkesi bulunmuyor. Avrupa'daki ülkeler gelir dağılımının en adaletli dağıtıldığı ülke grubunu oluşturuyor.

Günümüz ekonomilerinin temel sorunu temel bir ahlâkî problem olan işsizlik sorunudur.[15] Çoğunluğunu İslâm ülkelerinin oluşturduğu az gelişmiş (daha

[13] M. Kaya, Turkstudent.net

[14] Devlet İstatistik Enstitüsü'nün (DİE) 1994 ve 2002 hane halkı bütçe anketleri; Dünya Bankası'nın Dünya Kalkınma Göstergeleri (World Economic Indicators)

[15] Burada, konu ile ilgili olarak yapılmış iki çalışmayı belirtmek ve bunların kaynaklarına bakmayı salık vermek mümkündür:
a. Ahmet Tabakoğlu, "Labor and capital concepts in Islamic economics", Distribution in macro economic framework: an Islamic perspective kitabı içinde ed.M.Fahim Khan, İslâmabad, 1988, s.77-99.
b. M.Ramzan Akhtar, "An Islamic framework for employer-employee relationships", The American Journal of Social Sciences, V.9, N.2, Summer, 1992, p.202-218.(Bu makalenin tercümesi için bkz."İşçi-işveren ilişkileri için İslâmî bir çerçeve" çev.Kemal Kahraman, İktisat ve İş Dünyası, Ocak 1993, Yıl.2, Sayı.7, s.23-30.)
Yine çalışma hayatı ile ilgili, Türkiye'de yapılmış üç sempozyumda sunulan tebliğleri ihtiva eden ki-

doğru bir deyişle az kapitalistleşmiş) ülkeler ise daha da kötü durumdadırlar.

Küreselleşme veya kapitalizmin ulaştığı son aşama hem dünya çapındaki eşitsizlikleri daha da arttırmakta hem de ileri kapitalist içindeki çelişkileri keskinleştirmektedir.

Küreselleşme ile teknolojik gelişme, üretime katılan insan sayısını azaltırken, yani daha az insanla çok büyük üretimleri mümkün hale getirirken bu sürece katılamayanlara nasıl gelir sağlanacağı sorusuna cevap veremiyor. Bununla birlikte giderek artan boş vakitlerin nasıl doldurulacağı bir sorun olarak ortada duruyor.

Çin gibi modern teknoloji yerine emek-yoğun teknolojileri kullanan ülkeler düşük ücrete veya boğaz tokluğuna razı insanları üretime katıyorlar. Bu da tüm dünyadaki gelir düzeylerini düşürüyor. Yani modern teknolojiyi veya robot teknolojisini kullananların gelirleri daha da artıyor.. Buna karşılık emeğiyle geçinenlerin gelirleri azalıyor. Zengin daha zengin fakir daha fakir hale geliyor. Modern ekonomi bunun yarattığı sorunlara bir çare bulamıyor.

Yine küreselleşme ile dünya ekonomisinde üretimin payı azalıyor, finans sektörünün payı artıyor. Bir başka deyişle üretim fakir ülkelere bırakılıyor, ileri kapitalist ülkeler ise finans sistemine sahip olup dünyanın geri kalan kısmını kontrol ediyorlar. Bu ülkeler genellikle çok uluslu şirketler aracılığıyla üretim sürecinc hakim oluyorlar, küçük işletmelerin rekabete dayanamayıp piyasayı terk etme süreçleri hızlanıyor.

Geçmişte para üretimle yakından ilgiliyken finans piyasalarını ellerinde tutan kapitalist ülkeler elinde bağımsız bir faktöre dönüştü. Parayı kazananla kullanan farklılaştı. Bugün özellikle petrol ülkelerinin tasarruflarını finans piyasalarını kontrol eden kapitalist sistem kullanıyor. Yine Türkiye'nin yıllık ihracatının, 2008'de 120 milyar dolara kadar çıkması bir açıdan Batı kapitalizminin sanayi ve üretimi nisbeten geri ülkelere bırakıp dünya finans sektörüne hakim olmasıyla yani dizginleri tamamen ele geçirmesiyle açıklanabilir.

Küreselleşmenin diğer yönü siyasîdir. Bir başka deyişle Amerika'ın Ortadoğu odağında dünyaya yeniden şekil verme istekleridir. (Büyük Ortadoğu projcsi) Gerçekte Birleşik Amerika'nın istekleriyle müslümanların isteklerinin birbirleriyle uyuşmadığının farkında olmak kurtuluşa atılacak adımların başlangıcıdır.

Kapitalist dünya sistemi belli bir dengeye ulaşmıştır. Özellikle tek kutuplu dünya ve globalizasyon sürecinde küresel adaletsizlik çok daha net bir şekilde

tapları belirtmek gerekir:

a. İslâm'da emek ve işçi-işveren münasebetleri, Ensâr Vakfı Yayınları, İst.1986.

b. Mukayeseli hukuk ve uygulama açısından işçi-işveren münasebetleri, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İst.1990.

c. Sosyal Hayatta Kadın, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İst.1996.

ortaya çıkmaktadır. Aşağıda rakamlarla göstereceğimiz gibi gelir dağılımı daha da kötüleşmekte, kalkınmışlarla az gelişmişler, zenginlerle fakirler arasındaki mesafe giderek açılmaktadır.

Konuya geçiş dönemi mantığıyla baktığımızda, özellikle günümüz İslâm ülkelerinde gördüğümüz işçi ve emek meselesine İslâm'ın öncelikli yeri vermesi gerektiğini savunmalıyız. Çünkü Batı dünyasında sendikalaşma süreci içersinde belli bir dengeye ulaşmış bulunan işçi meselesi, İslâm ülkelerinde adaletsiz bir görünüme sahip hale gelmiştir. Bu adaletsizliğin unsurlarını işveren sömürüsü, sendikacı sömürüsü ve dış sömürü oluşturmaktadır. Gerçekten, özellikle Türkiye'de, bir taraftan işsizlik, bir taraftan da bu işsizlerle alay edercesine istenen veya fiilen ödenen yüksek ücretler söz konusudur.

Devlet kendi kusurları olmaksızın geçimlerini tamamen ya da kısmen sağlayamayanların yeterli bir gelire kavuşmalarını mümkün kılan yeniden dağılım tedbirlerini almak zorundadır. GSMH (Gayr-ı sâfî millî hasıla, brüt millî gelir)'nın üretim faktörlerine göre dağılımına birincil dağılım adı da verilmektedir. İkincil dağılım ise, gelirin doğuşu ile kullanışı arasında geçen yeniden dağılımı ile ilgili konuları kapsamaktadır. Bu nedenle ikincil dağılım devletin araya girerek sosyal ve ahlâkî nedenlerle birincil dağılımı düzenlemesi anlamına gelir. Buna gelirin yeniden dağılımı da denir. Bu amacı gerçekleştirmek ve eşitliği sağlamak için devletin elinde istihdam, ücret ve fiyat kontrolü politikaları vardır. Bunların yanında vergi ve harcama politikalarıyla emeğin aldığı payın yükseltileceği varsayılır.

I. Türkiye ve İslâm ülkelerinde gelir dağılımı

Gelir dağılımı konusu emeğin GSMH (Yaklaşık bir ifade ile millî gelir) dan aldığı payla doğrudan ilişkilidir. Türkiyede bu bilgiler Türkiye İstatistik Kurumunun (TÜİK, Eski Devlet İstatistik Enstitüsü-DİE) Hane halkı anketlerinden öğrenilmektedir.[16]

Türkiye, toplumun orta kesimini oluşturması gereken emeği (ve küçük sermayeleri) ile geçinenler aleyhine gelir bölüşümünün bozuk olduğu bir süreci yaşamaktadır. Bu da, yoksulluk sorununun büyümesine ve suç oranının artmasına yol açmaktadır.

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 1994'te yaptığı ankete göre Türkiye'deki en zengin ile en fakir arasındaki 234 kat fark vardı. yoksulluğun parasal bakımdan

[16] Bu konuda bkz. Erkan Işığıçok, Türkiye'de Gelir Dağılımı ve 1987-1994 Gelir Dağılımı Araştırmalarının Karşılaştırmalı Bir Analizi: http://iktisat.uludag.edu.tr/dergi/1/isigicok/erkan.html; İbrahim Güran Yumuşak-Mahmut Bilen, Gelir Dağılımı - Beşeri Sermaye İlişkisi veTürkiye Üzerine Bir Değerlendirme, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl:2000, Sayı:1, ss.77-96.

bu düzeyde olması kırsal kesimdeki gelir düzeyinden kaynaklanmaktadır. Bu yılda net asgarî ücret aylık 69 ve yıllık toplam 828 dolar, kişi başına düşen GSMH ise 2.195 dolar idi.

Yine DİE'nin 2003 yılı Hanehalkı Tüketim Harcamaları anketine göre Türkiye'de en yoksul kesimle, en zengin kesim arasındaki harcama farkı 2003'te 2002 yılına göre 4 kattan 4.5 kata yükselmişti. Bu rakam 2004 Hanehalkı Bütçe Anketi sonuçlarına göre, biraz da olsa kapandı. Ankette toplumun en zengin % 20'lik kesimiyle, en fakir % 20'lik kesiminin harcama farklılığı 4.2 kat olarak belirlendi. Ancak fark 2002 yılında 4.1 kat olmuştu.

Temmuz 2004'te net 318 YTL. olan asgarî ücret, Ocak 2005'te 350 YTL. Aralık 2005'te 380 YTL'ye (235 Euro, 287 $) çıktı. Oysa 15 AB ülkesinde asgarî ücret 1100-1400 Euro'dur. 8 Doğu Avrupa ülkesindeki asgarî ücret ise 235 Euro'dan daha azdır.[17] Temmuz 2007 itibariyle net asgarî ücret 419 TL; Temmuz 2008 itibariyle ise 503 TL olmaktadır.

Ülkemizin de tam üye olma sürecinde bulunduğu Avrupa Birliği'nde gelir bölüşümüne bakıldığında; birinci % 20'lik grubun aldığı pay, mesela Almanya'da % 8,2; Fransa'da % 7,2; İtalya'da % 8,7; İngiltere'de % 6,6; İspanya'da % 7,5; Yunanistan'da % 7,5'tir. Ancak bu ülkelerde en zengin % 20'lik grubun toplam gelirden aldığı pay % 40,0 civarındadır.

OECD ülkeleri içinde gelir dağılımının en dengesiz olduğu, buna karşılık kişi başına düşen millî gelirin en düşük olduğu ülke Türkiye'dir. Kişi başına düşen millî gelir AB ülkelerinde yıllık 10 bin Dolar'ın üzerindedir.

Yukardaki tabloya göre düşük gelirli % 20'ye ve en yüksek gelirli % 10'a düşen payın farkının büyüklüğü ve emek sahiplerinin oluşturduğu bu % 20'lik grubun İslâm ülkelerindeki durumu düşündürücüdür. Bu herhalde gelir dağılımındaki adaletsizlikten kaynaklanmış olmalıdır.

Fakat ülkemizde bazı yönetici ve bürokratların da dünyada en zengin %10'luk kesimde olduklarını vurgulamakta yarar vardır.[18]

Dünya Bankası verilerine göre, Gini katsayısı[19] Türkiye için 0.42 olarak he-

[17] Bu rakamlar Ocak 2006 rakamlarıdır. İki çocuklu bir ailenin, İstanbul'da asgarî olarak geçimi sağlayabilmesi için gerekli olan ücret seviyesi, İGİAD Asgarî Geçim Ücreti (AGÜ) tespit komisyonu tarafından yapılan araştırma sonucu 2006 yılı için 950 YTL, 2007 için 1.035, 2008 için 1.095 olarak belirlenmiştir. Buna göre farklı sektörlerde çalışan işgörenlerle yapılan anket çalışmasına göre İstanbul'da iki çocuklu bir ailenin asgari olarak geçinebilmesi için iş görenin yol, prim, ikramiye, yardım vb. yan ödemeler dâhil olmak üzere bu miktarı kazanması gerekmektedir. İGİAD, bu rakamı, evli ve iki çocuklu bir işgörene verilmesi gereken asgarî geçim ücreti tutarı olarak işverenlere tavsiye etmektedir.
Yine bugün Türkiye'de (2007) asgarî ücretle çalışan 5,5 milyon işçi vardır.

[18] M. Kaya, TurkStudent.net

[19] Kişisel gelir dağılımını ölçmek dünyada en yaygın olarak kullanılan Gini katsayısının büyümesi gelirin dağılımındaki eşitsizliğin arttığına işaret ediyor. Bir toplumda, gelir eşit olarak paylaşılmışsa Gini

saplandı. Türkiye, Dünya Bankası'nın esas aldığı Gini katsayıyla karşılaştırılan 124 ülke içerisinde gelir dağılımı en adaletsiz 55'inci ülke konumuna geldi.

Yirmibeş AB üyesi içinde Gini katsayısı 0.40 ve üzerinde ülke bulunmuyor. Söz konusu ülkelerin tümünde Gini katsayısı 0.40'ın altında seyrediyor. En yoksul kesimle en zengin kesim arasındaki gelir farkı ise en fazla 7.2 kata kadar yükseliyor.

Yine bu verilere göre gelir dağılımı Türkiye'den daha bozuk herhangi bir Avrupa Birliği, AB'ye aday ya da Avrupa ülkesi bulunmuyor. Avrupa'daki ülkeler gelir dağılımının en adaletli dağıtıldığı ülke grubunu oluşturuyor.

Bu ülkelerden Macaristan 0.24 Gini katsayısıyla gelirin en adil dağıldığı ülkedir. Belçika, Çek Cumhuriyeti, Danimarka ve İsveç 0.25, Slovakya 0.26, Finlandiya 0.27, Almanya ve Slovenya 0.28 Gini katsayısıyla dağılımda adalete en fazla yaklaşmış ülkeler olarak gözüküyor. Türkiye'de 8.1 kat olan en zengin kesimle en yoksul kesim arasındaki gelir farkı, Macaristan'da 4.9, Belçika'da 4.5, Çek Cumhuriyetinde 3.5, Danimarka'da 4.3, İsveç'te 4 ve Slovakya'da 4 katta kalıyor. Almanya'da en zengin % 20 ile en yoksul % 20 arasında 4.3, Finlandiya'da 3.8, Slovenya'da 3.9 kat fark bulunuyor.

Dünyanın en büyük ekonomilerinden ABD'nin Gini katsayısı 0.41'le Türkiye'ye yakındır. ABD'de en yoksul % 20, gelirin % 5.8'ini, en zengin % 20 ise % 45.8'ini kontrol ediyor. 2005 yılında ABD 40.8 olan Gini katsayısıyla gelir dağılımı Türkiye'den daha bozuk ülkeler arasında yer alıyordu. ABD'de nüfusun en yoksul % 10'u gelirden % 1.9, en zengin % 10'u ise % 29.9 oranında pay alıyor.

2004'te en zengin % 10'la (Gelirin % 30.9 unu alıyor) en yoksul % 10'luk kesim (Gelirin % 2.3 ünü alıyor) arasında 13.4 katlık fark bulunuyordu. 2003'te 8.1 kat olan en zengin % 20'lik dilimle (Gelirin % 48.3 ü) en yoksul % 20'lik dilim (Gelirin % 6.0 ı) arasındaki gelir farkı 2004'te 7.7 (% 46.2-6.0) kat olarak ölçülmüştü.[20]

Nitekim Dünya Bankası'nın Dünya Kalkınma Göstergeleri (World Economic Indicators) 2005 raporuna göre,[21] % 20'lik dilimler arasında 7.6 kat olan en yoksul ve en zengin arasındaki fark, % 10'luk dilimlerde 13 kata çıkıyor. Türkiye'de nüfusun en yoksul % 20'lik kesiminin gelirden aldığı pay % 6.1'de kalırken, en zengin % 20'nin aldığı pay ise % 46.7 düzeyinde seyrediyor.

Gelir dağılımında ABD'ye benzer bir gelişme gösteren Türkiye, girmek istediği AB ve diğer aday ülkeler arasında ise gelir dağılımı bozuk ülke görünümü sergiliyor.

Bu rakamlar Türkiye'de zengin ile yoksul arasındaki farkın büyük olduğunu ispatlamaktadır.

katsayısı sıfıra eşit, toplumdaki gelirleri yalnız bir kişi almışsa Gini katsayısı 100'e eşit hale geliyor.

[20] Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK, eski DİE) 2004 Hanehalkı Bütçe Anketi.

1987-1999 döneminde üretim faktörlerinin millî gelirden aldığı pay ise şöyle olmuştur: İşgücü ödemeleri 1987 yılında % 20.7 ile en düşük, 1991'de % 31.9 ile en yüksek payı oluşturmuştur. 1991'den sonraki yıllarda bu pay giderek azalma eğilimine girmiş ve 1994 yılındaki ekonomik krizi izleyen 1995'de % 22,7 oranında gerçekleşmiştir. İzleyen dönemde, kamu kesimi işçi ücretleri, asgarî ücret ve devlet memurları maaşlarında sağlanan gerçek artışların da etkisiyle, işgücü ödemelerinin millî gelir içindeki payı yükselerek 1996 yılında % 23,9, 1997 yılında % 25,8, 1998 yılında % 25,6 ve seçimlerin yapıldığı 1999'da % 30.7 olarak gerçekleşmiştir.

Emek gelirlerinin payı yükseldikçe sermaye gelirlerinin payı düşmüş, sermaye gelirlerinin payı yükseldikçe emek payında azalma olmuştur. Nitekim 1987 yılında sermaye gelirlerinin millî gelirden aldığı pay % 64,2 iken 1991 yılında en düşük değeri olan % 53,3 oranına gerilemiş, ancak daha sonra emek payındaki azalmaya paralel bir biçimde yükselerek 1995 yılında % 61,4 olmuştur. 1996'dan itibaren ise tekrar bir düşme gözlenmiştir.

Bugün kapitalist ülkelerde emeğin millî gelir içindeki payı % 55-67 arasında değişirken Türkiye'de ise emeğin millî gelirden aldığı pay, 1960'larla 1995'ler arasında zaman zaman % 15'in altına inmekle birlikte % 20 ler civarında kalmıştı. Ancak son yıllarda belli bir yükselme görmekteyiz.[22]

Ülkede sosyal barışın sağlanması ve korunması, gelir bölüşümünün adaletsiz olduğu bir yapıda mümkün değildir. Böyle bir yapıda toplumsal huzursuzluğun olması kaçınılmazdır. Türkiye'de, özellikle son yıllarda çalışanlar aleyhine daha adaletsiz ve dengesiz yapıya dönüşen gelir dağılımının düzeltilebilmesi için, süratle bir takım tedbir ve politikaların uygulamaya sokulması gerekmektedir.[23]

2. Nüfus, işgücü ve işsizlik

İşçi meselesi, toplumlara göre farklılık gösterdiğinden Türkiye'nin işçi me-

21 www.worldbank.org

22 Kaynaklar:
Türkiye'de gelir bölüşümünü bozan etkenler ve iyileştirilmesine ilişkin politikalar, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Yayını, Ankara, 1992, s.94;
Süleyman Özmucur, Millî gelirin üç aylık dönemler itibariyle tahmini, İstanbul Ticâret Odası yayını, İst. 1987, s.72. Aynı yazar, İstikrar politikaları, İst. 1991; Aynı yazar, Türkiye'de Gelir Dağılımı Vergi Yükü ve Makroekonomik Göstergeler, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, İstanbul, Mart 1996, s.66.
Adil Temel-Mehmet Ali Kelleci, "Milli Gelirin Fonksiyonel Dağılımındaki Gelişmeler (1980-1994)", Yeni Türkiye, Sayı: 6, Ankara, 1996, s.174.
Adnan Büyükdeniz, Türkiye'de faiz politikaları, İst.1991, s.133.
Mehmet Çiftlikli, Sosyal barış açısından dünyada ve Türkiye'de gelir dağılımı, Türkiye Sağlık İşçileri Sendikası, Ankara, 1995, s.139.

23 Enis Bağdadioğlu, Türk-İş Araştırma Müdür Yardımcısı

selesini ele almak için öncelikle bu toplumun geçmişine yani Osmanlı toplumuna bakmak gerekmektedir.

Selçuklu-Osmanlı toplumunda nüfus durağandı ve biraz da bu yüzden işsizlik olayı yoktu. Eldeki verilere baktığımızda XII-XV. yüzyıllar arasında Anadolu'nun nüfusu 10 milyonun çok altında olmalıdır. XVI. yüzyıldaki "nüfus patlaması" ile Türkiye nüfusu 12-13 milyona çıkmıştır. XIX. yüzyıldaki rakamlar da aşağı yukarı aynıdır. Demek ki bugünkü Türkiye topraklarındaki nüfus 4 yüzyıl hemen hemen sabit kalmıştır.[24]

Osmanlı Anadolu'sunda nüfusun bu durağanlığı işgücü açığına (işgücü talebinin işgücü arzından fazla oluşu veya aşırı istihdam) sebep olduğu gibi yüksek ücretlere de yol açmıştır.[25] Cumhuriyetin ilk yıllarında da bu düşük nüfus eğilimi sürmüştür. Rakamlar bunu ispatlamaktadır. Fakat özellikle 1960'lardan sonraki nüfus artışı işsizlik probleminin ortaya çıkmasına ve giderek büyümesine yol açmıştır. Her türlü kanun dışılığı besleyen faktörlerin başında da işsizlik gelmektedir.

Bugün kapitalizmin iki büyük problemi vardır. Bunlardan birincisi enflasyon, ikincisi işsizliktir. Enflasyon yüksek ve devamlı fiyat artışlarını ifade ederken gelir dağılımındaki adaletsizliği arttırır. Dar ve sabit gelirlilerin, bir başka deyişle emeğiyle geçinenlerin durumu gün geçtikçe kötüleşirken sermaye sahiplerinin millî gelirden aldıkları pay büyümektedir. Problem Türkiye gibi ülkelerde daha da vahimdir.

İslâm ülkelerindeki son enflasyon rakamları:

Tüketici fiyatlarına göre enflasyon oranları

	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Afganistan	0,90	112,30	41,90	-	-	-
Arnavutluk	-	-	-	7,80	0,10	2,40
Azerbaycan	-	-	-	411,70	1,90	9,50
BAE	-	-	-	-	-	-
Bahreyn	3,90	-2,60	0,90	2,70	-0,70	2,60
Bengladeş	-	-	6,10	10,20	2,20	7,00
Benin	-	-	-	14,50	4,20	5,40
Bruney	-	2,40	2,10	6,00	1,60	1,20
Burkina Faso	12,20	6,90	-0,80	7,40	-0,30	6,40
Cezayir	9,50	10,50	16,60	29,80	0,30	1,60
Cibuti	12,10	2,10	-	-	-	-
Çad	-	5,20	-0,70	9,20	3,80	7,90

[24] Bkz. Tabakoğlu, 2008, 158.
[25] Bkz. Tabakoğlu, 2008, 337.

	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Endonezya	18,00	4,70	7,80	9,40	3,70	10,50
Fas	9,40	7,70	6,90	6,10	1,90	1,00
Fildişi Sahili	14,70	1,90	-0,80	14,30	2,50	3,90
Filistin	-	-	-	-	-	3,50
Gabon	12,30	7,40	7,70	9,60	0,50	0,00
Gambia	6,80	18,30	12,20	7,00	0,20	3,20
Gine	-	-	-	-	-	-
Gine-Bissau	-	-	33,00	45,40	8,60	3,30
Guyana	-	-	-	12,20	6,10	6,30
Irak	-	-	-	-	-	-
İran	20,60	4,40	7,60	49,70	14,50	13,40
Kamerun	9,60	8,50	1,10	9,10	1,20	2,00
Katar	6,80	1,90	3,00	3,00	1,70	8,80
Kazakistan	-	-	-	176,20	13,20	7,60
Kırgızistan	-	-	-	-	18,70	4,40
Komor Adaları	-	-	-	-	-	-
Kuveyt	6,90	1,50	9,80	2,70	2,50	4,10
Libya	12,40	9,10	8,50	7,20	-2,90	-
Lübnan	10,50	54,50	62,70	-	-	-
Malaysia	6,70	0,30	2,60	3,50	1,50	3,00
Maldiv Adaları	23,80 -	3,60	5,50	-1,20	3,30	
Mali	-	-	0,60	13,40	-0,70	6,40
Mısır	20,80	12,10	16,80	15,70	2,70	4,90
Moritanya	-	-	6,60	6,50	3,30	12,10
Mozambik	-	-	47,00	54,40	12,70	7,20
Nijer	10,30	-0,90	-0,80	10,60	2,90	7,80
Nijerya	10,00	7,40	7,40	72,80	8,80	17,90
Özbekistan	-	-	-	-	-	-
Pakistan	11,90	5,60	9,10	12,30	4,40	9,10
Senegal	8,70	13,00	0,30	7,90	0,70	1,70
Sierra Leone	12,90	76,60	110,90	26,00	-0,80	12,10
Somali	-	-	-	-	-	-
Sudan	25,40	45,40	65,20	68,40	5,70	8,50
Surinam	14,10	10,90	21,70	235,60	59,40	-
Suriye	19,30	17,30	19,40	8,00	-3,80	-
Suudî Arabistan	4,20	-3,10	2,10	4,90	-1,10	0,70
Tacikistan	-	-	-	-	-	-
Togo	12,30	-1,80	1,00	16,40	1,90	6,80
Tunus	-	7,30	6,50	6,20	2,90	2,00
Türkiye	110,20	45,00	60,30	88,10	54,90	8,20
Türkmenistan	-	-	-	-	-	-
Uganda	-	157,70	33,10	8,60	2,80	8,20
Uman	-	-	-	2,50	-1,10	1,90
Ürdün	11,10	3,00	16,20	2,40	0,70	3,50
Yemen	-	-	-	55,10	4,60	-

İşsizlik ise enflasyondan daha çok göze çarpan ve sıkıntı kaynağı olan problemdir. Bu olgu sanayi kapitalizminin bir ürünüdür. Kitlevî üretimin bir sonucu kitlevî tüketim, bir sonucu da kitlevî işsizliktir. Bir başka deyişle işsizlik, en önemli kaynak ve emek israfıdır. Batı'da kitlevî üretimin bir sonucu olarak daha fazla arttırılamayan talep, malların satılamamasına, fabrikaların kapanmasına dolayısıyla işsizliğin artmasına yol açıyor. Yine Batı'da durağan nüfus işsizlik probleminin büyümesini engellemekle birlikte talep yetersizliğine katkıda bulunmaktadır.

Rakamları elde edilen İslâm ülkelerinin son işgücü ve işsizlik rakamları şöyledir:

Toplam işgücü (milyon)

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Afganistan	5,32	4,82	-	-	-	-	-
Arnavutluk	1,19	1,36	1,56	1,45	1,35	1,36	1,36
Azerbaycan	2,72	3,11	3,31	3,30	3,67	4,13	4,25
BAE	0,56	0,70	0,90	1,29	1,88	2,72	2,80
Bahreyn	0,14	0,18	0,22	0,26	0,31	0,34	0,34
Bangladeş	36,22	41,85	46,93	51,16	57,26	63,87	65,28
Benin	1,45	1,69	2,01	2,42	2,79	3,30	3,41
Bruney	0,07	0,09	0,11	0,13	0,15	0,16	0,17
Burkina Faso	2,99	3,30	3,80	4,31	4,91	5,83	6,01
Cezayir	4,80	5,82	7,23	8,96	11,08	13,41	13,89
Cibuti	0,13	0,16	0,22	0,23	0,28	0,31	0,32
Çad	1,88	2,03	2,35	2,74	3,17	3,67	3,75
Endonezya	56,09	62,31	75,26	84,91	97,38	107,21	109,22
Fas	5,52	6,40	7,53	8,87	9,95	11,12	11,32
Fildişi Sahili	3,03	3,84	4,60	5,41	6,15	6,80	6,94
Filistin	-	-	0,39	0,50	0,62	0,77	0,79
Gabon	0,29	0,34	0,40	0,46	0,53	0,60	0,61
Gambia	0,28	0,33	0,39	0,48	0,56	0,66	0,67
Gine	2,32	2,62	2,99	3,59	3,99	4,42	4,32
Gine-Bissau	0,33	0,37	0,41	0,48	0,55	0,64	0,65
Guyana	0,26	0,26	0,27	0,29	0,31	0,33	0,33
Irak	3,38	4,01	4,73	5,81	-	-	-
İran	11,06	13,45	15,62	17,32	21,86	27,54	28,65
Kamerun	3,32	3,70	4,41	5,17	5,75	6,29	6,46
Katar	0,11	0,20	0,26	0,28	0,32	0,47	0,48
Kazakistan	7,03	7,48	7,74	7,68	7,53	8,12	8,31
Kırgızistan	1,55	1,70	1,83	1,89	2,08	2,27	2,31
Komor Adaları	0,13	0,15	0,17	0,20	0,22	0,25	0,26
Kuveyt	0,46	0,66	0,85	0,87	1,14	1,46	1,41
Libya	0,86	1,05	1,26	1,54	1,92	2,34	2,43
Lübnan	0,87	0,93	0,94	1,14	1,27	1,41	1,62

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Malaysia	5,03	5,78	7,13	8,22	9,69	11,02	11,28
Maldiv Adaları	0,05	0,05	0,06	0,07	0,09	0,12	0,12
Mali	2,96	3,35	3,76	4,26	4,82	5,46	5,59
Mısır	11,60	14,39	16,57	17,51	20,02	22,88	23,50
Moritanya	0,63	0,71	0,81	0,90	1,03	1,20	1,24
Mozambik	5,93	6,51	6,33	7,68	8,57	9,29	9,45
Nijer	2,57	3,04	3,57	4,23	5,02	5,93	6,14
Nijerya	24,86	29,00	32,71	37,66	42,55	47,87	52,84
Özbekistan	6,05	7,22	8,16	8,48	9,82	11,28	11,63
Pakistan	27,45	31,72	35,24	39,35	46,70	56,53	58,53
Senegal	2,35	2,69	3,12	3,59	4,07	4,59	4,72
Sierra Leone	1,35	1,49	1,69	1,76	1,93	2,36	2,41
Somali	2,71	2,73	2,84	2,71	3,01	3,52	3,63
Sudan	6,48	7,34	7,81	8,49	9,23	10,52	10,77
Surinam	0,10	0,12	0,13	0,13	0,14	0,15	0,15
Suriye	2,35	2,86	3,67	4,75	6,04	7,58	7,87
Suudî Arabistan	2,52	3,84	5,10	5,86	6,45	7,45	7,70
Tacikistan	1,54	1,72	1,90	1,91	1,97	2,15	2,22
Togo	1,05	1,28	1,52	1,75	2,10	2,42	2,49
Tunus	1,84	2,12	2,44	2,85	3,33	3,85	3,95
Türkiye	17,36	18,90	20,97	22,73	23,83	26,91	27,02
Türkmenistan	1,14	1,34	1,54	1,67	1,91	2,20	2,26
Uganda	5,47	6,56	7,81	8,95	10,16	11,86	12,26
Uman	0,32	0,44	0,57	0,78	0,91	0,96	0,99
Ürdün	0,48	0,62	0,75	1,26	1,53	1,84	1,90
Yemen	2,06	2,47	2,96	3,96	4,83	5,94	6,19

Toplam işsizlik (bin)

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Afganistan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	363.80
Arnavutluk	158.00	194.00	235.00	240.00	215.00	181.00	172.00	163.00	157.00	-
Azerbaycan	31.94	38.31	42.33	45.21	43.74	48.45	50.96	54.37	55.95	56.34
B.Arap Emirlikleri	-	-	-	41.00	-	-	-	-	-	
Bahreyn	-	6.15	4.15	3.75	6.16	-	8.74	11.78	6.29	6.44
Bengladeş	1417.00	-	-	-	1750.00	-	-	2002.00	-	-
Benin	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bruney	6.35	5.48	6.46	5.23	7.03	8.56	5.55	7.08	-	-
Burkina Faso	13.49	9.23	9.39	7.53	6.62	-	-	-	-	-
Cezayir	-	-	-	-	-	2339.40	-	2078.30	1671.50	-
Cibuti	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Çad	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Endonezya	4286.60	4197.30	5062.50	6030.30	5813.20	8005.00	9132.10	9531.10	10251.40	10854.30
Fas	-	-	-	1432.20	1394.30	1275.00	1202.70	1299.00	1192.50	1226.40
İran	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2556.00
Kamerun	392.10	-	-	-	-	468.00	-	-	-	-
Katar	-	6.56	-	-	-	12.62	-	-	-	-
Kazakistan	282.40	257.50	251.90	251.40	231.40	216.10	193.70	142.80	117.70	-
Kırgızistan	77.20	54.56	55.91	54.75	58.33	60.52	60.24	57.43	58.19 68.00	
Komor Adaları	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kuveyt	7.94	8.35	8.67	8.92	9.31	9.46	15.07	-	-	-
Libya	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Lübnan	116.06	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Malaysia	216.80	214.90	284.00	313.70	286.90	342.40	343.60	369.80	-	-
Maldiv Adaları	-	-	-	-	1.74	-	-	-	-	-
Mali	-	97.80	-	-	-	-	-	-	227.50	-
Mısır	-	1446.40	1447.50	1480.50	1698.00	1783.00	2020.60	2240.70	-	-
Moritanya	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mozambik	-	192.00	-	-	-	-	-	-	-	-
Pakistan	1845.00	2254.00	2279.00	2334.00	3127.00	3181.00	3506.00	3594.00	3499.00	3566.00
Surinam	10.70	9.70	10.48	11.81	-	-	-	-	-	-
Suriye	-	-	-	-	-	613.36	637.81	-	-	-
Suudî Arabistan	-	-	254.05	254.05 273.64		281.19	326.65	-	-	-
Tacikistan	45.70	51.10	-	-	-	-	-	-	-	-
Togo	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tunus	-	474.80	-	472.50	475.10	469.20	485.50	473.40	473.90	486.40
Türkiye	1417.00	1463.00	1528.00	1774.00	1497 2	1967.00	2464.00	2493.00	2498.00	2519.00
Uganda	-	-	-	-	-	-	-	346.00	-	-
Uman	52.64	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Yemen	-	-	-	-	469.00	-	-	-	-	-

Batı'da talebin daha fazla arttırılamamasından kaynaklanan konjonktürel işsizlik, robot gibi emeği ikame eden makinelerin yol açtığı teknolojik işsizlik gibi işsizlik türleri görülürken bizim gibi ülkelerde mevsimlik ve gizli işsizlik ön plandadır. Mevsimlik işsizlik daha çok tarım ve inşaat sektörlerinde görülür. Marjinal verimi sıfır veya sıfırın altında olan işçilerin veya üretime gerçekte bir katkıda bulunmadıkları gibi gerçek üretimi engelleyen işçilerin söz konusu olduğu gizli işsizlik ise tarım kesiminde ve Kamu İktisadî Teşebbüslerinde görülmektedir.

İşsizliğin azalmasında olumlu gelişmeler ve beklentiler olsa da bu olgu hala sosyal ve iktisadî sıkıntılarla hırsızlık ve terör gibi olayların da en önemli sebebi olmaya devam etmektedir.

Günümüzde adaletin gerçekleştirilmesinde işsizlik olgusunu da dikkate almak gerekmektedir. Bir ülkede milyonlarca işsiz ve düşük ücretli varken yüksek ücretler istemek veya direniş ve grev silahlarını halka çevirmek adaletsizlikten başka bir şey değildir.

O halde emek ile sermaye, işçi ile işveren arasındaki adaletin sağlanmasının birinci esası hayat tarzlarında makul bir farklılıkla birlikte işçi ile işverenlerin birbirlerini rakip değil tamamlayıcı olarak görmeleridir. Yine talep düşüklüğü anlarında işverenin işçileri işten çıkarmamalarını sağlayıcı bir sistem oluşturulmalıdır. Yani işçinin işyerini aile ocağının bir devamı olarak görmesi, onu sahiplenecek ve benimseyecek bir sisteme kavuşması gerekir. Aslında bu sistem büyük sanayie kültürümüzde varolan küçük sanayiin güvenliğini uygulamaktan başka birşey değildir. Bugünkü "Japon mucizesi"nin esaslarından biri de bu işçi-işveren bütünlüğü ve ömür boyu istihdam anlayışıdır. Burada işçi çalıştığı şirketi ve fabrikayı evi gibi bilir ve işsiz kalmayacağının güvencesi içinde yaşar. Ancak Kapitalizm süreci içersinde bu olgunun değişmekte olduğunu da biliyoruz.

Kapitalist sistemde büyük sanayi ve kitlevî üretim işçilerin yabancılaşmasına, sınıf çelişkilerinin güçlenmesine ve kitlevî işsizliğe yol açmıştı. Bu meselelerin temelden halledilmesi yaygın bir küçük sanayi sistemiyle gerçekleşebilir. "İslâm iktisadı" bu tür meselelere karşı hazırlıklı olmalıdır.

II. İKTİSAT SİYASETLERİ

Günümüzde devletin iktisadî ve malî siyasetinin esas hedefinin adil gelir ve servet dağılımını sağlamak ile işsizliği önlemek olduğu söylenebilir. Bu hedefe yönden yönelinebilir: İsrafın bertaraf edilmesi (En'am, 6/141; A'raf, 7/31), adil gelir bölüşümü ile servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması (Haşr, 59/7), iktisadî bağımsızlığın sağlanması (Enfâl, 8/60).

Bu hedeflerin başında israfın bertaraf edilmesi gelir. Hem üretim hem de tüketimdeki israf İslâm'ın yabancı olduğu hususlardandır. Kapitalizmin temeli olan kitlevî üretim ve kitlevî tüketim israfın günümüzdeki başlıca kaynakları olarak gösterilebilir. Bunlar aynı zamanda kitlevî işsizlik ve tabiatın kitlevî tahribi anlamına gelir. Batı ülkeleri sömürgeleştirdikleri ülkelerden hammadde sağlamak ve onları mamul madde satma yoluyla kalkınmalarını gerçekleştirmişlerdir.

İhtiyaca göre üretim anlayışı tabiî kaynakların israf edilmesini engeller. Bu temel üzerinde oluşan üretim tarzı halkın beslenme, barınma, giyinme ve ulaşım konularındaki ihtiyaçlarını karşılar. Devlet bu konuda denetimle yükümlüdür. Böylece "İslâm iktisadı"nda israf kültürü aşılayan reklamcılık, sürüm ve iktisadî kalkınma faktörü olarak sömürgecilik ve savaş, nihayet talebin daralmasıyla ortaya çıkan işsizlik belirmez. Ancak bugün İslâm ülkelerinde israf yasağının kültür yozlaşmasının da etkisiyle tahrip olması önemli bir İslâmî ilkenin devre dışı kalmasına yol açmıştır.

Kapitalizm, hevesleri sınırsız burjuva tipini oluşturmuş ve onu homo-economicus ismiyle modelleştirmiştir. İslâmi üretim tarzının hedefi ise insanın tüketim ihtiyaçlarını gidermekle birlikte sonsuz maddî tatmin eğilimi yerine sonsuz manevî tatmin imkanlarını vermektir. Yine "İslâm iktisadı"nda harcamalarda ve tüketimde itidal savunulmuştur. Harcama ve tüketim eğiliminin yaygın bir şekilde canlı kalması istenmiştir. Alkollü içki, kumar ve talih oyunlarının yasaklanması ile lüks ve israf yasağı toplumda az çok bir tüketim dengesi sağlar.

İkinci iktisat siyaseti hedefi sosyal adalet, refah ve güvenliğin sağlanmasıdır. Bunun da esası adil gelir bölüşümü ile servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılma-

sıdır: "(Servet) içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir devlet olmasın" (Haşr, 59/7) Bu ilke aynı zamanda İslâm'da iktisadî güçlenmenin belli bir zümrenin değil; bütün toplumun görevi olduğunu g8sterir. Burada sosyal adaletin adeta bir finansman unsuru olarak uygulandığını tekrar edelim.

Adil gelir bölüşümünü sağlamak için devletin elinde içtimai ve malî siyaset araçları vardır. Mesela zekât esas olarak servetleri belirli bir seviyenin (nisâbın) üzerinde olanlardan bu seviyenin altında olanlara bir gelir aktarmasını öngörür. Gelir aktarmasının çalışan ve çalışmayan iki küme meydana getirmesi yeterli gelir sağlamaya gücü yetenlerin bu aktarmalann dışında bırakılmasıyla önlenir. Ayrıca servet ve mülkiyetin yaygınlaştınlmasını sağlayan bir başka faktör, mirasın mümkün olduğu kadar geniş bir yakınlar zümresi arasında bölüştürülmesidir. İslâm miras hükümleri mülkiyeti küçük parçalara ayırmaya eğilimlidir.

Devletin gelir bölüşümündeki adaletin sağlanabilmesi için emeğiyle geçinenleri koruması ve kollaması şarttır. İslâm devleti toprağa onu işleyenin sahip olması ilkesini benimsemiştir. Tarihî olarak büyük toprak mülkiyeti bertaraf edilmiş, toprakların rakabesi devlete bırakılarak ve optimum büyüklükte parçalara aynlarak köylülerin intifaına yani faydalanmasına bırakılmıştır. Bu yaklaşım günümüzdeki uygulamalara da ışık tutabilir. İçtimaî adalet ve güvenliği sağlamak yolunda; gereğinde kuvvete bile başvurulabilir.

İktisat siyasetlerinin üçüncü önemli hedefi bağımsızlığın sağlanmasıdır. Kur'an da "Onlar için gücünüz yettiğince kuvvet hazırlayın"(Enfâl, 8/60). İktisadî bağımsızlık herşeyden önce bir teknoloji üreten ve bağımlı olmayan sınaî cihazla gerçekleşir. Bunun için devlet, kendi ihtiyacına uvgun teknolojiler üretebilmeli, yeterli bir savunma sanayiine sahip olmalı ve yine ihtiyaçları gidermeye yönelik bir sanayi sistemi oluşturmalıdır. Bu sanayi siyasetinin esası; kaynakların israf edilmemesi, çevrenin ve insanın olumsuz yönde etkilenmemesidir. İslâm, toplumu bir tüketim çılgınlığı içine atmak istemediği gibi yeryüzü kaynaklarını israf eden, sürekli enflasyon ortamı ve adaletsiz gelir dağılımı yaratan sanayileşmeye de yabancıdır.

Oysa kapitalist sistemde sanayileşme siyaseti alt ve üst gelir kümeleri arasındaki farkı çoğaltır. İnsanları tüketim sanayilerinin esiri haline getirir. Oluşan gelir fazlalan israf sanayilerinin daha da büyümesini sağlar. Eğlence ve fuhuş "kesimlerinin" gelişmesinin de sebebi büyük ölçüde budur. Üretim faaliyetleri ihtiyaçlara göre ayarlı olursa ve tabiatın korunmasına büyük bir önem verilirse sanayi sistemi insana ve tabiata karşı bir tehdit oluşturmaz.

İktisat siyasetlerinin dördüncü hedefi iktisadî istikrardır. Bunun da esası fiyat istikrarıdır. Bu yüzden ilke olarak fiyatlann tekelci eğilimlerin önlendiği serbest bir piyasa ortamında oluşması istenmiştir. Tekelci eğilimler önlenemediği takdirde fiyatların serbest piyasada oluşabilecek fiyatın ne olacağı araştırılarak

bir fiyat ve kalite denetim sistemi (narh sistemi) oluşturulmuştur. Bu sistem kamu otoritelerine malların üreticiden tüketiciye en kısa yoldan intikalini sağlama görevini yükler. Gelir dağılımındaki adaleti sağlamanın en esaslı yolu iktisadî istikrarı vc fiyat istikrarını sağlamaktır.

A. PARA VE KREDİ SİYASETİ

Para bir mübadele, kıymet ölçme ve biriktirme aracıdır. Bunlardan en önemlisi paranın bir mübadele aracı olmasıdır. Para ekonomi çapında malın malla mübadelesinin yani trampanın mahzurlarını ortadan kaldırarak mal ve hizmet mübadelesini kolaylaştırır. Zira, bazan faydalı olmakla birlikte, trampada tarafların edinmek istedikleri mal konusundaki arzularının çoğu zaman birbirlerine denk olmaması, malların kıymetlerini belirleme ve bunlar arasındaki eşitliği sağlama güçlüğü ve malların nakil zorluğu gibi mahzurlar vardır. Paralı mübadele bu mahzurları gidererek üretimi artırmış ve işbölümünü geliştirmiştir. Paranın ikinci önemli fonksiyonu onun kıymet ölçüsü olmasıdır. Bu para cinsinden olan kıymet ilgili malın fiyatıdır. Üçüncü olarak para kıymct biriktirme yani tasarruf aracıdır. Dördüncü fonksiyon paranın hem zaman hem de mekan içerisinde kolaylıkla nakledilebilmesidir. Böylece ticârî faaliyetler ve ödeme imkanları genişler.

Para tarih içerisinde mal paradan kağıt ve kaydî paraya doğru bir değişim geçirmiştir. Bu değişim, ana çizgisi itibariyle, Kapitalizm tarihi içinde olmuştur.

Para diğer mallarla mübadele edilmedikçe zahirî bir servet göstergesidir. Para talebi kendisiyle satın alınacak mallara olan talepten türemiştir. Diğer malların tabi olduğu aşınma kanununa çok az tabidir. Özelliklc kağıt paranın üretim ve taşınma maliyetleri çok düşüktür.

Para politikası paranın arz ve talebini dolayısıyla değeri ayarlamayı ifade eder. Bunun en başta gelen amacı da fiyat istikrarını ve tam istihdamı sağlamaktır. Ödemeler dengesinin, iktisadî büyümenin ve gelir bölüşümü adaletinin sağlanması da hedefler arasındadır.

Para talebini kişi, işletme veya çeşitli kurumların nakit olarak para tutmaları oluşturmaktadır. Keynes'e göre para başlıca üç sebepten dolayı talep edilmektedir: Muamele saiki yani günlük ödemeleri ve harcamaları yapabilmek için bir miktar para bulundurma ihtiyacı, ihtiyat sâiki yani beklenmedik olaylara karşı hazırlıklı bulunma ihtiyacı ve spekülasyon saiki yani ileride değeri artabilecek paraları tutma arzusu.

Para arzı ise piyasadaki kağıt ve ufaklık para ile banka sisteminin oluşturduğu kaydi paranın toplamıdır. Günümüz ekonomilerinde bunlardan başka para benzerleri de dikkate alınmaktadır. Bunlar kolayca paraya çevrilebilen vadeli mevduatlar, alacaklar, tahviller, kredi kartları ve bunlara benzer kıymetlerdir. Ba-

zan bu para benzerleri para tarifini daha da genişletmektedir.

Para politikası para miktarını, kredi hacmini ve faiz haddini kullanarak ve yukarıda belirtilen bütün unsurları hesaba katılarak uygulanır ve hedeflere ulaşılmaya çalışılır.

Para politikasını yürüten otorite; Merkez Bankası'dır. Bu politikanın amacı yukarda belirttiğimiz gibi işsizliği ve enflasyonu önlemektir. En önemli yönü de para ve kredi arzını kontrol etmektir. Enflasyon söz konusu ise para ve kredi hacmi daraltılır, durgunluk ve işsizlik söz konusu ise para ve kredi hacmi genişletilir. Para arzının kontrolü bir noktada emisyonun kontrolü demektir. Bundan başka Merkez bankalarının elinde dört önemli para politikası aracı vardır: İskonto haddi politikası, açık piyasa işlemleri; kanuni ihtiyat (karşılık) oranlarını değiştirme ve kredi tavanı. Bunlar aracılığıyla para ve kredi hacmi daraltılır veya genişletilir. Bununla birlikte para politikası, mâliye politikası ile desteklenmedikçe istenen hedeflere ulaşılamaz.

1. Para siyaseti

Para tarih boyunca bağımsızlık timsallerinden biri olmuştur. Tedavülde olan paranın aynı zamanda tartı birimi olarak kullanıldığı ve itibarî değeriyle gerçek değeri arasında bir ilişki olduğu devirlerde devletin kendi bastırdığı paranın bağımsızlık timsâli oluşu sadece siyasî bakımdan bir önem taşıyabilirdi. Günümüzde millî paralar iktisadî gücün de timsâlidirler.

Bugün itibari değeriyle gerçek değeri arasında bir ilişki bulunmayan paranın gücünü ülkelerin üretim seviyeleri tayin etmektedir. İslâm ülkelerinin üretim sistemleri Batı emperyalizminin arzusuna göre şekilendiği için bu ülkelerin ekonomiler büyük ölçüde ithalat ve dış yardıma dayanmaktadırlar. Kendi ihtiyaçları için kendi kararları değil, Batı kapitalizminin kararları etkindir.

İslâm çağında bütün dünyada madeni para sistemi yürürlükteydi. Bu sistemde para birimi aynı zamanda tartı birimiydi. Kur'an ve hadislerde bu konu ile ilgili emredici bir hükme rastlamak mümkün değilse de altın ve gümüşün para olması adeta veri olarak kabul edilmiştir, altın ve gümüşün mübadele araçları olduğu vurgulanmıştır.[26] Bundan dolayı birçok İslâm alimi Aristo gibi düşünürlerle aynı fikri paylaşarak ancak altın ve gümüşün para vasfını haiz olduğu, bu amaçla kullanılmaları gerektiği görüşündedirler. Fakihlerin çoğunluğu gibi Gazzâlî ve İbn Haldûn gibi farklı yaklaşımlara sahip İslâm alimleri de bu kanaati taşıyorlar.[27] İmâm Muhammed'in felslerin yani küçük ödemeler için kullanılan çeşitli maden-

[26] "Altın ve gümüşü biriktirip de bunları Allah yolunda harcamayanları acıklı bir azap ile müjdele" (Tevbe, 9/34)

[27] İbn Haldûn, 1983, 322-323; Orman, 1984, 166.

lerden yapılan paraların da tıpkı altın ve gümüş olanlar gibi para sayılması gerektiği zira bunlarla mallara, kıymet biçildiği yolundaki görüşü farklı bir yaklaşım aksettirmektedir.[28] İslâm alimlerinin çoğunluğunun sahip olduğu, "paranın altın ve gümüş kaynaklı olması gerektiği" fikri, kamu vicdanına ve piyasalara yerleşerek İslâm iktisat tarihinde en önemli fiyat istikrarı faktörü olmuştur.

Para sistemi iktisadî sistemi şartlandırır ve bir noktada tayin eder. Bu sebeple XX. yüzyılın başlarına kadar "İslâm iktisadı" sahasında yapılan yorumları ve içtihatları bir madeni para rejiminin şartlandırdığı iktisadî yapının mantığı içerisinde değerlendirmek uygun olur. Kağıt para sisteminin şartlandırdığı günümüz kapitalizminin yarattığı vakıaları açıklayan enflasyon gibi kavramları madeni para rejiminin yürürlükte olduğu dönemler için geçerlik derecesi konusunda dikkatli olunmalı, bu tür kavramları gelişigüzel kullanmaktan kaçınmalıdır. Çünkü enflasyon emek gelirlerinin payını gittikçe azaltan, içtimaî ve iktisadî kutuplaşmayı hızlandıran, kaynağı parasal olan sürekli, yaygın ve yüksek fiyat artışlarıdır.

Kapitalist sistem içerisinde madeni paradan kağıt paraya geçiş XVII. yüzyılın ikinci yarısından başlayan ve 1973'te doların altına olan konvertibilitesinin kaldırılmasına kadar devam eden bir vetiredir. Madeni paranın mal olarak, kağıt paranın ise itibari olarak değere sahip olması iki sistem arasındaki farkın temelini oluşturmaktadır.

"İslâm iktisadı"nda paranın en önemli fonksiyonu olarak onun bir mübadele aracı olması kabul edilmektedir. Aynî mübadeleden nakdî mübadeleye geçiş, yani malların geniş ölçüde malla mübadele edilmesi, sonra ihtiyaç duyulan malın para ile satın alınması tavsiye edilmiştir. Paranın tedâvül sisteminin ve yatırım faaliyetlerinin dışına çıkarılarak iddihar edilmesi hoş görülmemiştir.[29]

Hz.Peygamber'in riba'l-fadl hakkındaki hadisleri nakdî mübadeleyi teşvik edici mahiyettedir. Bir hadiste malların aynı ölçüde ve peşin olarak mübadele edilmesi istenmiş, fazlalık istenmesi yasaklanmış, mallar farklı ise istendiği gibi mübadele edilebileceği bildirilmiştir.[30] Yine Hz.Peygamber aynı cinsten olmakla birlikte vasıfları farklı metaların da mübadelesini hoş görmemiştir. Gerekirse, bunun yerine malın satılmasını ve ele geçen para ile aynı cinsten olan fakat kalitesi farklı diğer metaın alınmasını istemiştir.[31] Bu hadislerden konumuzla ilgili olarak çıkartılacak en önemli sonuç nakdî mübadelenin geliştirilmesi tavsiyesidir. Bununla ribânın bertaraf edilmesi kolaylaşacak, ayni mübadeledeki adaletsizlik ihtimalleri ortadan kaldırılmış olacaktır.

Buraya kadarki açıklamalardan İslâm para politikasının en önemli unsuru

[28] A. Bayındır, 1983, 19, 41.
[29] M. Ebû Suud, 1980, 59-84; Sıddıkî, 1982, 25.
[30] Müslim, Müsakât, 80; Ebû Dâvûd, Büyû', 12.
[31] Buhârî, Şirket, 10.

olarak fiyat istikrarının sağlanması, belirsizliklerin ve spekülatif eğilimlerin önlenip adaletsizliğe meydan verilmemesi ve bunların bir sonucu olarak da adil gelir dağılımının sağlanmasının amaçlandığını görüyoruz. Madeni para sistemi de para arzını, fiyat artışlarına yol açmayacak şekilde, denetlemeyi kolaylaştırmıştır. Para arzının fiyat artışlarına yol açmayacak derecede arttığı görülmüştür.

Bilindiği gibi piyasadaki para miktarı ile fiyatlar arasında yakın bir ilişki vardır. Madeni para sisteminde kıymetli maden tedariki çok zor, maliyeti de yüksek olduğundan fiyatların yükselme eğilimi göstermesi nadiren söz konusu olmuştur. Oysa kağıt paranın maliyeti bir parça kağıt, biraz mürekkep ve baskı ınasrafına eşittir. Dolayısıyla basılıp tedâvüle sürülmesi öncekiyle kıyaslanamayacak kadar kolaydır. Başlangıçta kağıt paranın piyasaya sürülmesi altın karşılığı gibi kayıtlara tabiydi. Fakat artık bugün para basmanın önünde hiçbir maddî sınır kalmamıştır. Tek kayıt enflasyon korkusudur.

Bu yüzden Selçuklular ve Osmanlılar gibi İslâm devletleri para hacminin artmasını bir politika olarak benimsemişlerdir. Bunun için de ülkeye altın ve gümüş girişini teşvik etmişler, çıkışını ise yasaklamışlardır. Yine Osmanlılar, ilke olarak ülkeye mal getiren yabancı tüccarın yine mal ile dönmesini kurallaştırmışlardır. Bu da para arzının fiyat artışlarına yol açması şöyle dursun, piyasa ihtiyaçlarına yetmesi konusunda bile darboğazlar olduğunu ispatlamaktadır.

Madeni bir para sisteminde paranın değer kaybının zamanımız kapitalist rejimlerindeki paranın değer kaybına göre çok önemsiz olduğunu aritmetik olarak da ispatlayabiliriz. Osmanlı ekonomisi bunun en açık delillerini vermektedir. Mesela ilk bağımsız Osmanlı akçesinin darbedildiği 1326 yılından 1740 yılına kadar geçen 414 yıllık süre içinde Osmanlı para ve hesap birimi olan akçenin değerindeki düşme oranı % 84.3 idi. Buna göre yıllık ortalama değer kaybı % 0.2 de kalmıştı.[32]

Görüldüğü gibi altın ve gümüş paraya dayalı sistemlerde fiyat hareketlerinin kaynağı kural olarak parasal değildir. Bizzat sistemin kendisi bir istikrar unsurudur. Bu yüzden tarihi tecrübe bize İslâm para politikasının temeli olarak altına ve gümüşe dayalı bir uygulamayı telkin etmektedir. Bunun geniş anlamı para arzının istikrarı bozmayacak bir sisteme oturtulmasıdır.

Parasal istikrar konusunda, para talebi açısından da bazı ilkeler bize yol göstermektedir. Kapitalist ekonomilerde para talebinin muamele, ihtiyat ve spekülasyon saikleriyle yapıldığını belirtmiştik. "İslâm iktisadı"nda spekülasyon saikiyle para talebi ribâ yasağı dolayısıyla giderilebilir. Gazzâlî para mübadelesi konusunda ribâyı ele alarak parayı para ile mübadele etmenin, onu iddihar amacıyla talep etmekten başka bir anlamı olmadığını yani bu para mübadelesinin spe-

32 Tabakoğlu, 1985.

külasyon saikiyle para talebine yol açtığını belirtir.[33] Spekülatif para talebi ve iddihar para talebinde istikrarsızlık, gelir ve istihdamda dalgalanma, adil olmayan gelir dağılımı meydana getirir. İnfak'ın teşviki ve kenz yasağı ile zekât, malın tükenmemesi için, paranın tedâvülde kalmasını teşvik eder. Paranın sürekli tedâvülde kalması yoluyla gelir ve harcama akımının canlı tutulması tam istihdam politikasının en önemli teminatıdır.[34] Zaten işsizlik sanayiin yarattığı, modern kapitalizmin bir hastalığıdır. Yine zekâta dayalı sosyal güvenlik sistemi de ihtiyat saikiyle para tutma eğilimini zayıflatır.[35]

2. Kredi siyaseti

"İslâm iktisadı"nda kredi talebi ve kullanımı teşvik edilmemekte ve hatta işletmelerin öz sermayelerini arttırmaları istenmektedir. Bununla birlikte gereğinde kredi arzının genişlemesi amaçlanmaktadır. Zira Kur'an'da ödünç vermenin teşvik edildiğini ve kredi alana kolaylık sağlanmasının istendiğini görüyoruz: "Eğer borçlu zorluk içersinde ise eli genişleyeceği bir zamana kadar mühlet verin. Eğer alacağınızı ona bağışlarsanız sizin için daha hayırlıdır bilseniz" (Bakara, 2/280). Bunun yanında kural olarak borç işlemlerinin kayda geçirilmesi istenmiştir (Bakara, 2/282-283).

Hz.Peygamber de ödünç vermeyi sadakadan üstün tutmuştur.[36] Bu şahıslar için olduğu kadar devlet için de önemli bir husustur. Karşılıksız yardımlar ancak çalışamayacak durumda olanlar için söz konusu olabilir. Kredi arzı teşvik edilirken kredi talebinde tam tersi bir anlayış söz konusu olmuştur.

Böylece "İslâm iktisadı"nın girişim faktörüne verdiği önem bir kere daha belirmektedir. Ribânın kaldırılmasıyla kar saiki itici güç haline gelmekte, kredi arzını yeterli hale getirmeye yönelik tedbirler alınarak, girişimin önce kendi imkanlarına dayanarak sağlam bir zeminde harekete geçirilmesiyle üretimin arttırılması ve iş hacminin genişletilmesi amaçlanmaktadır.

Ayrıca faizli kredilerin ve belirsiz mübadelelerin (bey'u'l-garâr) yasaklanması[37] kredi sistemi üzerindeki spekülatif oyunları engeller. Kapitalist sistemde para ve kredi politikası içerisinde en önemli rolü faiz oranları oynamaktadır. Bu oranların değiştirilmesi politikaya yön verir. "İslâm iktisadı"nda faiz oranlarının

[33] Orman, 1984, 175-176.
[34] Sıddıkî, 1982, 25-37; Tabakoğlu, 1983.
[35] M. Akhram Khan, 1982, 250.
[36] İbn Mâce, Sadakât, 19; "Satışta, alışta ve borcunu istemekte kolaylık gösteren kimseye Allah rahmet etsin": Buhârî, Büyû' 16. Ayrıca bkz. İbn Mâce, Ticârât 28; "Kıyamet gününün sıkıntılarından Allah'ın kendisini kurtarmasını isteyen kimse, borcunu ödeyemeyene mühlet tanısın veya borcun bir bölümünü indirsin": Müslim, Müsâkât 32. Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 23.
[37] Buhârî, Şirket, 10; Büyû', 87; Müslim, Büyû', 33, 35, 58; Müsakât, 14; Ebû Dâvûd, Büyû', 3503.

yerini değişken kar oranları almaktadır. Bu yüzden mesela reeskont hadlerini değiştirme bir politika aracı olarak kabul edilemez.

Merkezî para ve kredi müessesesi (Merkez Bankası) para arzını, kredileri kontrol ederek fiyat artışlarını önleyici, yararlı üretimi arttırıcı ve iç ticâreti düzenleyici bir müessese teşkil edebilir.

Çeşitli ortaklıklar şeklinde ve sermaye-girişim ve emek ortaklığı şeklinde kurumlar oluşturulabilir. Firmaların finansman ihtiyacı için bu kurumlar işletilebilir.

Burada yatırım piyasaları için sermaye temin eden ve İslâm hukukuna uygun davrandıkları savunulan kuruluşlar söz konusu edilebilir. İslâm iktisat tarihindeki cehbezlik, sarraflık ve nakit vakıfları (Orta, avârız, esnaf vs. sandıkları) tecrübeleri bu konu için yeniden değerlendirilebilir. Özellikle vakıf esasına, dayalı bankacılık gündeme getirilebilir.[38]

"İslâm bankası" olarak doğan ve günümüzde katılım bankaları[38/1] adını alan finans kurumları kısa ve uzun vadeli istikraz (mevduat ve kalkınma) bankaları şeklinde teşkilatlandırılabilirler. Bu bankalar diğer üretim araçlarını olduğu kadar sermayeyi de çalıştıran sınaî istikrazları teminat altına alacak bir sistemi geliştirir. Bu garanti sistemi İslâm ülkeleri arasındaki özel sermaye hareketlerini teşvik edebilir. Tüketim istikrazları kooperatif şirketlerince veya hükümetin kredi büroları tarafından ödünç alanların sahip olduğu gayrimenkule, malların ipoteği karşılığında verilebilir.

Banka, mevduat sahipleriyle ilişkilerinde müteşebbis veya iş idarecisi, mevduat sahipleri ise sermayedar durumundadır. Banka, müteşebbislerle ilişkilerinde ise sermaye sahibi olarak görülür. Bu durumda sermayedarın hakları ile müteşebbisin sorumlulukları birbirine yaklaşmış olacaktır. Müteşebbisin gerçekleştirdiği kazançlar, sermayedar olan banka ile anlaşma oranlarına göre bölüşülecektir. Ekonomik kalkınma sürecine bankalar; imkanlarının ufak bir kısmını (meselâ kazancının % 5 ini) hemen kazanç getirmeyen sosyo-kültürel sahalara yatırarak katılabilir.

Mannan'a göre İslâmî bankacılık milletlerarası ilişkilere karşı değildir. Bu dış ilişkilerde müslüman olmayan devletlerle karşılıklılık ve zaruret esaslarına göre faizli iş görülebilir.

Kureşî ise "merkezî, millî para ve kredi kurumu" teklif eder. Bu kurumun aslı Beytü'l-mâldır. Beytü'l-mâl, devletin sahip olduğu ve onun idaresinde bulunan çağdaş bir Merkez Bankasının nüvesini ve ilk örneğini teşkil eder. İki noktada ta-

[38] "İslam Bankacılığı"nın önderlerinden Ahmed en-Neccâr, İSAV'ın İstanbul'da düzenlediği bir toplantıda böyle bir bankacılığın ticâret değil vakıf esasına dayanması düşüncesine geldiğini söylemişti. Yine en-Neccâr İslam ekonomisinin para rizikosunu değil işletme rizikosunu kabul ettiğini vurgulamıştı.

[38/1] Katılım bankaları için bkz. Bayındır, 2007, 252-282.

dilata tabi tutulmak suretiyle bugünkü mevcut bütün bankalar faaliyetlerine devam edeceklerdir: Para yatırmış müşterilerine faiz ödemeyi durduracaklar ve ödünç para alan müşterilerinden hiçbir faiz talep etmeyeceklerdir. Bankaların kuruluş ve işleyiş masrafları devlete yüklenmelidir, ve onlar sanayie ödünç vermek yerine bunların ortağı olmalıdırlar.[39]

Nakit ve para işlerinde yegâne selahiyetli merci devlet olmalıdır. Beytü'l-mâl bir devlet bankasının gördüğü vazifeyi yerine getirir ve birikmiş meblağlar üzerinden % 2,5 zekât vergisi tarh, tahakkuk ettirir ve tahsil eder. Toplanan bu vergi tesbit edilen yerlere harcanır.

Kanaatimce Mannan'ın ve Kureşî'nin bu görüşleri kapitalist bankacılık sisteminin İslâmî ilkeler doğrultusundaki bir revizyonundan ibarettir ve iyimser bir yaklaşımla bir geçiş dönemi ekonomisi için söz konusu olabilir. Aslında günümüzdeki işleyişleriyle faizsiz bankaları[40] bir "İslâm Kapitalizmi" kurumu olarak görmek daha anlamlıdır.[41]

Bu faizsiz bankacılık düşünce ve uygulaması Ortaçağ İslâm dünyasında uzak mesafeli ticâreti kolaylaştırmak için kullanılan cehbez tecrübesi gibi para vakıfları tecrübesi de değerlendirilmemiştir. Bunun en önemli sebebi faizsiz bankacıların bu tecrübelerden hemen hemen haberdar olmamalarıdır. Yine para vakıfları sosyal güvenliğin finansmanında kullanılırken çağdaş faizsiz bankalar tamamen ticarî bankalardır. Üstelik faizsiz bankacılığın konvansiyonel bankalardan daha âdil olduğuna dair hiç bir kanıt yoktur.[42]

Çeşitli ortaklıkların ve özellikle emek sermaye ortaklıklarının (mudâraba) yaygınlaştırılmasının yanında faizi bertaraf edecek bir başka tercih de kredi cihazını devletleştirmek olabilir. Zekât gelirinden borçluların borçlarının ödenmesi için pay ayrılması Hamidullah'ın ileri sürdüğü bu görüşün delilini teşkil eder.[43]

Özel kredileri geliştirmek için borç veren kişi borcun verildiği yıl içindc toplam borç tutarı üzerinden vergi indirimine tâbi tutulabileceği ileri sürülmekle birlikte[44] zekâtın verilen kredileri de kapsadığı bilinmektedir. Bu ise kredi hacmini daraltabilir. Yalnız bu takdirde verilen kredinin geri dönme ihtimalinin yüksek olması (alacağın kuvvetli olması), senet ve şahit bulunması gerekir. Kredi geri dönmedikçe alacaklı bundan zekât vermekle mükellef değildir. Ebû Yusuf'a göre alacaklı alacağının tahsil ettiği miktarının zekâtını öder.[45]

[39] Kureşî, 1972, 165-183.
[40] Faizsiz Bankacılık hakkında Türkiye'de ilk yazı yazanlar arasında Namık Zeki Aral (1888 - 1972) vardır.
[41] "İslâm bankacılığı" için bkz. Mannan, 1980, 337, 351-352.
[42] Faizsiz bankaların üstün yanının personele başörtüsü yasağı uygulamamaları olduğu söylenebilir.
[43] Hamidullah, II, 1037.
[44] Sıddıkî, 1972, 89.
[45] Yavuz, 1972, 358-9.

İhtiyat (karşılık) oranını değiştirme ve kredi plafonu (tavanı) gibi kredi arzı üzerindeki doğrudan kontroller "İslâm iktisadı"nda da bir geçiş döneminde politika aracı olabilir. Merkez Bankası faizsiz kredi (karz-ı hasen) oranlarını ayarlayarak para politikasına yön verebilir. Mudâraba uygulamasına göre oluşturulan bankacılık sisteminde kara katılma oranları değiştirilebilir. Mesela daraltıcı bir para politikası izlenmek isteniyorsa, banka % 40 kara katılma oranı ile verdiği krediyi bu sefer % 50 den verir. Açık piyasa işlemlerinde hisse senetleri ve kâr ortaklığı senetleri kullanılabilir. Merkez Bankası bu tür araçlarla kredi arzını düzenler. Ribâın engelenmesi spekülasyonları asgarîye indirerek uygulamada daha net sonuçlar alınmasını sağlıyabilir. Bunlardan başka Merkez Bankası selektif (seçmeci) kredi politikası izleyerek üretim yapısına yön verebilir.[46]

3. Bir para siyaseti aracı olarak ribâ yasağı

Genellikle sermayenin ve girişimin payı olarak kârı kabul edebiliriz. Emeksiz ve meşru olmayan sermaye vs. kazançları ise ribâ adı altında toplanabilir.

Ribâ yasağı sadece İslâm para politikasının değil umumi olarak bütün iktisat politikasının en önemli unsurlarındandır. Ribâ, kelime olarak herhangi bir şeyde artışı ve fazlalığı ifade eder. Bu kavramı, mübadelede ortaya çıkan cşitsizlik (riba'l-fadl), satılan bir malın bedclini ve borç verilen parayı bir ilave yani reel faiz ile geri alma (riba'n-nesie) ve belirsiz mübadele (bey'u'l-garâr) işlemleri oluşturmaktadır. Spekülatif, emeksiz ve risksiz kazançları ve hatta meşru olmayan kazançları ribâ adı altında toplama imkanı da vardır.

İslâm ekonomisinin esasta ribâ ortamının doğuşunu engelleyici bir özelliğe sahip olduğunu belirtmiştik. Özellikle sermayenin âtıl bırakılmaması, üretimden alıkonulmaması ve kredi talebinin en aza indirilmesi istenerek ribâ ortamının doğmasını önlenir. Bunun yanında emek temel üretim faktörü olduğu için ribâın bir geçim yolu olarak kabul edilmesiyle emeğin üretim cihazının dışında kalması ve sermaye geliriyle yaşayan bir zümrenin oluşması hoş görülmemiştir. Herşeyden önce sevgiye, yardımlaşmaya ve dayanışmaya dayalı bir toplum kurmak isteyen İslâm'ın ribâ gibi, bir yönüyle insanların iyi duygularını körelten, bir yönüyle de ihtirası körükleyen bir işlemi kabul etmesi düşünülemez. Ancak kredi talebinin her toplumda ve her zamanda mevcut olması, faizin potansiyel olarak varlığını söz konusu edebilir. Bu yüzden İslâm tarihinde iktisadî anlamda faiz olan işlemler görülmemiş değildir. Bey'u'l-îne, bey' bi'l-vefâ ve para vakıflarındaki borç verme işlemleri, buna örnek verilebilir.

Ancak kapitalizmde olduğu gibi faiz hiçbir zaman bir para politikası aracı olmamıştır.

[46] Monetary and fiscal economics of İslâm, Jeddah, 1982

Ribâın birinci türünü oluşturan ve kredi (ödünç) ilişkilerinden doğan 'net faiz'i ifade eden riba'n-nesie âyetlerle yasaklanmıştır. (Bakara, 2/275-276, 2/278-9, Al-i İmran, 3/130, Rûm, 30/39). Bu ayetlerde ribâın, kârdan tamamen farklı olduğu belirtilerek gelirin bir kısmını tedâvülden alıkoyan ve dolayısıyla yeni gelirler oluşturmasını önleyen "bereketsiz" bir işlem olacağı vurgulanmıştır. Yine ribâın ticâretten farklı olduğu belirtilerek "üretken olmadığı" ifade edilmiştir. Böylece "zaman tercihi" tek başına bir gelir unsuru olarak kabul edilmemiştir. Ziraî ürünün önceden tesbit edilen belirli bir yüzdesine karşılık toprağın kiraya verilmesi de Hz.Peygamber tarafından yasaklanan[47] bu tür ribâ kavramına dahil edilebilir.

Riba'n-nesie'nin yasaklanması ticârî ortaklıkların gelişmesini teşvik eder. Zira bu şekilde emek-sermaye çelişkisi bertaraf edilmekte, tasarruf ve yatırım olguları birleşmektedir. Yine kâr saiki ve girişim faktörü önem kazanmaktadır. Böylece garanti edilmiş faiz gelirinin kabul edilmemesi kârlılık oranları düşük olan alanlara bile yatırım yapılmasını sağlamaktadır. Bu tür faiz yasağı aynı zamanda servet ve sermaye temerküzünü önlemekte, mülkiyetin ve refahın yaygınlaştırılmasına ilkesine işlerlik kazandırmaktadır.

Ribâın ikinci çeşidi olan ve riba'l-fadl, eşitsizliğe dayalı mübadelelerdir. Bu yasağın nakdî mübadelenin gelişmesine, dolayısıyla belirsizliklerin ve adaletsizliklerin doğuşunu engelleyici mahiyetini daha önce belirtmiştik.

Ribâın üçüncü türünü oluşturan bey'u'l-garâr, mevcut olmayan kıymetlerin mübadelesidir. Spekülatif kazançlar ve zamanla oluşan rantlar bu kavrama dahildir. Bu ribâ çeşidinin yasaklanması faizin bütün nevilerinde görülen belirsizliklerin bertaraf edilerek bekleyişleri ve fiyat istikrarsızlığını önleyici özellik taşır. Yine bu şekilde satış vaadlerinin asgarîye indirilmesi aynı etkiyi güçlendirir. Mübadelenin reel kıymetler üzerinden yapılması aynı zamanda paranın tedâvül cihazının dışarısına çıkmamasını da sağlar.

Faizin kredi arzı üzerindeki etkisi sanıldığı kadar fazla değildir. Tasarrufların kredi şeklinde yatırıma dönüşmesi veya bizzat tasarruf sahibi tarafından yatırıma sevkedilmesi faiz oranlarından çok gelirin bir fonksiyonudur. Bu yüzden para politikasını, geliri dolayısıyla sosyal refahı arttırma yönünde kullanan "İslâm iktisadı" çerçevesinde faizin böyle bir saik olmasına ihtiyaç yoktur.

Sonuç olarak kapitalist para politikasını yönlendiren en önemli unsurun faiz hadleri olduğunu görüyoruz. İslâm'da ise ribâ yasağı sadece para politikasının değil, umumi olarak bütün iktisat politikalarının en önemli unsurlarından biridir. Dolayısıyla İslâmda para politikasının temelinde faiz hadleri değil, para ve kredi arz ve talep yapılarının değiştirilmesi vardır. Buna göre para miktarını belirleyen temel faktör iktisadî istikrar ihtiyacıdır. Böylece gelir dağılımını bozucu ve dola-

[47] Ebû Dâvûd, Büyû", 3402.

yısıyla adalet ve refahı giderici durumlara yol açılmamış olur. Paranın sürekli tedâvülde kalması ve kredi arzının genişletilmesi gelirleri reel olarak arttırır. Böylece hem iktisadî "gelişme" hem de adil gelir dağılımı sağlanmış olur.

B. FİYAT SİYASETİ

Çağdaş ekonomilerde malların üretimi ve dağılımı meselesi piyasa sistemi içerisinde veya merkezi planlama ile çözülmektedir. Birinci çözümü kapitalist ülkeler ikinci çözümü ise sosyalist ve marksist ülkeler benimsemişlerdi. Maamafih günümüzde merkezî planlamayı benimseyen ekonomiler de piyasa ekonomisine geçmeye başlamışlardır. Zaten bütün bu sistemler birbirlerinden unsurlar aldıkları gibi birbirlerine de yaklaşmışlardır (convergence). Kapitalist sistem için Keynes ve devlet müdahalesi bunun en iyi örneğidir.

Piyasa ekonomisi kavramını Kapitalizm ile, planlamacı ekonomi kavramını da Marksizm ile aynileştirmek ve bunları bu sistemlerden kaynaklandırmak günümüzde en çok yapılan yanlışlardandır. Geçmişte de bazı ekonomik sistemlerin malların üretim ve dağılım meselesini bugün deneme-yanılma yoluyla ulaşılan yaklaşımlarla ilkelere dayalı olarak çözdükleri görülmektedir. İslâm fiyat sistemini buna örnek olarak verebiliriz. Bu sistem, günümüzde olduğu gibi insanı ekonomi için değil, ekonomiyi insan için kullanmak istemektedir. Bu yüzden İslâm ekonomisinin hedefi her ne pahası olursa olsun kalkınma değil, insanın refahının sağlanmasına yönelik iktisadî güçlenmedir.

Para ekonomisinin yani nakdî mübadelenin geçerli olduğu toplumlarda iktisadî olayları büyük ölçüde fiyat sistemi belirlemektedir.

Fiyat sistemi büyük ölçüde para sistemi tarafından belirlenir. Madenî para sistemiyle kağıt para sisteminde fiyat yapıları birbirlerinden farklıdır. Bir noktada Kapitalizm tarihinin bir boyutunu veren kağıt paranın ortaya çıkışı ve iktisadî hayatta hakimiyetini kurması enflasyon ortamının alt yapısını oluşturmuştur. Günümüzde fiyatların böyle bir sistem içerisinde arz ve talep tarafından belirlenmesi kesin bir belirlenme değil bir açıklama yoludur. yoksa çeşitli tekelci eğilimlerin var olduğu piyasalarda oluşan fiyatlar ideal olarak kabul edilmez.

Fiyat olgusu ile değer arasında yakın bir ilişki vardır. Yaklaşık bir ifadeyle bir mal veya hizmetin fiyatının temelinde o mal veya hizmetin ihtiva ettiği değer vardır. Değer kullanım ve mübadele değeri olarak ikiye ayrılır. Kullanım değeri insanların kendi ihtiyaçlarını gidermek için üretimde bulunmalarından kaynaklanır. Mübadele değerinin esası ise piyasa için üretimde bulunmadır. Nakdî mübadele ile işbölümü ve uzmanlaşma geliştikçe daha çok mübadele değeri elde etmek için üretim yapılır. Yani insanların çalışması kendi ihtiyaçlarını giderecek mallar üretmekten çok piyasanın ihtiyacı için üretim üretim yapmaya yönelmiş-

tir. İşte fiyat sisteminin temelinde mübadele değeri elde etmek için üretimde bulunma olgusu yatmaktadır.

Fiyatların ortaya çıkışı mal ve hizmetlerin kıt ve faydalı olmalarının bir sonucudur. Mesela havanın bir fiyatının olmaması bol olmasıyla ilgilidir. Yine insan ihtiyaçlarını tatmin edecek bir fayda taşımayan malların da bir fiyatı yoktur.

Fiyatlar arz ve talebin karşılaşmasıyla oluşma eğilimi içersindedirler. Malın kıt olması belirli yöntemlerle ve sınırlı imkanlarla arz edilebileceğini, faydalı olması da onun talep edildiğini gösterir. Fiyat sistemi hangi mal ve hizmetlerin, ne kadar ve hangi metodlarla üretilmesi gerektiği meselesini de çözer. Rekabet bu sistemin esasıdır. Yine fiyat sistemi üretim meselesi gibi dağılım meselesini de çözmeye yöneliktir. Yani bu sistem üretilen mal ve hizmetleri bunları üretenler arasında paylaştırır.

Fakat bütün bu çözümler bazı kapitalist iktisatçıların sandığı gibi eksiksiz değildir. Mesela yüksek alım gücüne sahip olanlar daha fazla mal talep ederler. Bu yüzden, eğer sistem içersinde kalma dar anlamıyla yorumlanırsa sosyal bakımdan olumsuz durumlar ortaya çıkabilir. Söz gelimi üretilen et fakir çocuklar yerine zenginlerin köpeklerine gidebilir. Bunu önlemek için yine sistemin içinde kalınarak, mesela devletin arz ve talep yapılarını ayarlamasıyla, toplum yararı gerçekleştirilebilir.

Arz ve talebin, alıcı ve satıcıların karşılaştıkları ortamlara piyasa denir. Özellikle çağımızın gelişen teknolojisi, haberleşme ve ulaştırma imkanları, piyasa kavramını bir mekana bağlı olmaktan çıkarmış, sanal hale getirmiştir.

Şüphesiz piyasa mekanizmasının işleyişi ancak bir dereceye kadar otomatiktir. Öncelikle çağımız kapitalizminin bir özelliği olarak kitlevî üretimin ve teknolojik yanının güçlendirdiği tekelci eğilimler piyasadaki rekabeti serbest olmaktan uzaklaştırmıştır. Dolayısıyla mal piyasasında fiyatların belirlenmesinde halkın mal talebinden çok, firmaların arz kararları etkilidir. Faktör piyasasında ise durum çok kere emek talebinin lehinedir. Bunun için iş hukuku emek arzını yani işçileri korumakta, dolayısıyla sisteme müdahale edilmektedir.

Bunlar yanında devlet eroin gibi bazı malların üretim ve satışını yasaklayarak, buğday gibi bazılarını teşvik ederek piyasalara müdahale eder. Yine devlet özellikle tarım kesiminde taban fiyatlarını belirleyerek ve piyasaya alıcı olarak girerek üreticiyi korur. Ekmek gibi bazı zorunlu ihtiyaç maddelerinin de belirli fiyatların üzerinde satılmamasını sağlayarak da tüketiciyi korur.

Öte yandan çeşitli mallar ve hizmetler farklı özellikler taşıyan piyasalarda fiyatlanır. Mesela ithal malları piyasası, emek piyasası, tarım ürünleri piyasası hep farklı özellikler olan piyasalardır. Bazı zorunlu ithal malları piyasasına yapılan devlet müdahalesi arzın süratle daralmasına ve karaborsaya yol açar. Emeğin fiyatı serbest piyasada, ferdî sözleşme yoluyla belirlenirse emekçiler çok kere za-

rara uğrarlar. Tarım ürünleri fiyatları arzının genellikle esnek olmaması yüzünden talep değişikliğinden süratle etkilenir. Tarım üreticisinin zarara uğramaması için devlet taban fiyatlarını belirlemek zorunda kalır ve piyasaya alıcı olarak girerek fiyatların düşmesini önler. Yine ekmek gibi bazı zorunlu ihtiyaç maddelerinin de belirli fiyatların üzerinde satılmamasını sağlayarak tüketici lehine sisteme müdahale eder. Bunlar yanında eroin gibi malların üretim ve satışını yasaklayarak, buğday gibi bazılarını teşvik ederek piyasaları daraltır genişletir veya tamamen ortadan kaldırmaya çalışabilir.

Üretim ve bölüşümün bazı sosyal kayıtlarla piyasa sistemine bırakılması ilke olarak kabul edilebilir. Sosyal amaçlı müdahalelerin esası tekelci eğilimleri gidermek, tabiî kanunları zorlamadan yani arz ve talebi düzenleyerek üretim, fiyatlama ve bölüşüm meselesini çözmektir. Gereksiz müdahaleler üretim ve dağılımda, sosyal bunalımlara kaynaklık eden dar boğazlara yol açabilir.

Bir ekonomide bir çok piyasa türü yan yana bulunmaktadır. İdeal bir piyasa tipi olarak kabul edilen tam rekabetten çok tekele kadar uzanan çeşitli piyasa türleri söz konusudur. Denetim politikası rekabet dozları farklı olan piyasaların özelliklerine göre farklılaştırılmazsa iktisadî ve sosyal hedeflerle çelişen sorunların ortaya çıkması kaçınılmazdır.

Bu gerçeklerin ışığı altında tarihi tetkikler bize üç eğilim kanunu tesbit etme imkanını vermektedir. Evvela fiyatlar piyasalarda arz ve talep şartlarına göre oluşma temayülündedir. İkinci olarak denetim politikası uygulanmazsa rekabet tekelleşmeye yol açabilmekte, yani rekabet rekabeti öldürmektedir. Nihayet kamu otoriteleri belli iktisadî ve sosyal hedeflere ulaşmak için hem arz ve talep şartlarını düzenleme hem de sonuçları denetim altında tutma temayülünde olmuşlardır. Yani çeşitli şekillerde piyasalara ve fiyatlara müdahale etmek zaruretini hissetmişlerdir. Bu üçüncü eğilim üretimin planlanması ve fiyatların denetlenmesi yani narh politikası şeklinde görünmüştür. Bu politika özellikle fiyatların tüketici aleyhine büyük artışlar gösterdiği dönemlerde, darlık dönemlerinde önem kazanmıştır. Geçmişte bu politikayı zaruri kılan faktörlerin başında arz yetersizliği, ulaşım zorlukları ve maliyetlerinin yüksekliği ile savaş şartları gelirken günümüzde ticâret kesiminin aşırı büyümesi ve tekelci eğilimlerin çeşitlenip yoğunlaşması önemlidir. Böylece özellikle zarurî ihtiyaç mallarının belirli fiyatların üzerinde satılmaması amaçlanır. Yine müdahale arz yönünden de yapılabilir. Devlet bazı malların üretim ve satışını yasaklayabilir, bazılarını ise teşvik edebilir. Bazı zirai ürünlerin taban fiyatlarını belirleyerek ve piyasaya alıcı olarak girerek piyasa sistemine üretici lehine müdahale eder.

Piyasalara müdahalenin en akılcı yolu herhalde tekelci eğilimleri en aza indirerek fiyatların normal arz ve talep şartları altında oluşmasını sağlamak, bunun yanında üretici ile tüketici arasına girenleri en aza indirmek ve bu arada etkin bir piyasa ve fiyat denetimi sağlamaktır. Bir başka deyişle tekelci eğilimlerin hakim

olmadığı bir serbest piyasa sistemini gerçekleştirmektir.

Piyasaların genellikle eksik rekabet piyasaları olmaları bir yana tam rekabete yaklaşılan bazı tarım ürünleri piyasalarında ve emek piyasalarında sosyal refah hedefine ters düşen durumlar ortaya çıkar. Bu yüzden artık kapitalist iktisat teorisi bile tam rekabeti gerçekleştirilebilir bir hedef olarak görmemektedir. Bunun yerine sosyal refah hedefine "ikinci en iyi" denen ve eksik rekabetin mahzurlarını vergi-sübvansiyon politikaları ile gidermeye çalışan bir yaklaşımla ulaşılabilir.

Fiyat siyasetinin esası fiyatların her türlü tekelci müdahalelerin önlendiği serbest bir piyasa ortamında belirlenmesidir. Fiyat sistemi üretim sisteminin hangi seviye ve bileşimlerle kurulacağı konusunda ihtiyaçlara aracılık etmektedir. Fiyat sistemini zorlayıcı müdahaleler ihtiyaçların giderilmesini olumsuz yönde etkiler. Meselâ idarenin bir mala normal piyasa şartlarının dışında düşük bir fiyat takdir etmesi (narh) o malın karaborsaya düşmesine ve hem fiyatın normal piyasa fiyatının üzerine fırlamasına, hem de mal darlığına yol açar.

Piyasa sistemi üzerinde devletin denetimi her an mevcut olmalıdır. Fakat sadece devlet denetimi piyasa sistemini iyi işler halde tutmasına rağmen sosyal refah ve adaletin tam anlamıyla gerçekleşmesi için iktisadî hayatın ahlâkî hayat üzerinde yükselmesini sağlamak gerekmektedir.[48]

1. Fiyat Oluşumu

Geleneksel İslâm iktisat düşüncesinde fiyatların tekelci eğilimlerin olmadığı serbest piyasa ortamında oluşması bir ideal olarak benimsenmiştir. Bunun yanında karşılıklı rızaya dayanan ve adil fiyat ilkesi mevcuttur (Şuara, 26/183). Serbest rekabet şartları altında bazı piyasalarda oluşan fiyatlara müdahale edilmemesi de bir ilke olarak kabul edilmiştir. Hz.Peygamber'in "Fiyatları ayarlayan, darlık ve bolluk getiren, rızıklandıran, Allah'tır"[49] hadisiyle fiyatlara gereksiz müdahale edilmesini istemediğini biliyoruz. Fiyatların arz-talep seviyesinin altında tutulması karaborsa yaratmasından başka ticârî hevesi kırar, üretim artışını engeller ve mal arzını ve dağılımını önler. Bununla birlikte fiyatların tekelci müdahalelerle normal piyasanın dışında seyretmesi halinde fiyatlara müdahale edilmiştir.

Buna göre piyasa mekanizmasının bazı tabiî kanunlara tabiî olduğu, belli şartlar gerçekleştirilmeden yapılacak müdahalelerin zararlı olacağı belirtilmektedir. Yine bu hadisin zorunlu ithal malları piyasasıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Zira Hz.Peygamber'den fiyatlarının tesbit edilmesi istenen mallar bu dönemde ithal ediliyordu. Böyle bir ortamda fiyatlara müdahale edilmesi ithalatın durmasına mal darlığına ve karaborsaya yol açabilirdi.[50] Bu sebeplerden dolayı

[48] Çapra, 1977, 56-61.
[49] Tirmizî, Büyû, 73; İbn Mâce, Ticâret, 27.
[50] İbn Kudame, 1327, IV, 217; Ülgener, 1944, Şurbacı, 1973.

Hz.Peygamber fiyatların tesbitine gerek duymamış, "Dışardan mal getiren rızıklanmıştır, muhtekir ise lanetlenmiştir"[51] gibi hadisleriyle mal arzının artmasını teşvik etmiş, tekelciliklerin bertaraf edilerek normal piyasa şartlarının işlemesini ve darlık meydana getirilmemesini istemiştir.

Yine Hz.Peygamber malın pazara getirilmeden satın alınmasını yasaklamış ve pazarda normal fiyatlarla satılmasını istemişti.[52] Bu, mal komisyonculuğunun yasaklandığını da gösterir.

Fiyatların düşmesini engellemek için üretimi kısma veya ürünü telef etme diye birşey söz konusu olamaz. Piyasa sistemi üzerinde devlet denetimi her an mevcut olmalıdır.

Fiyatların farklılaşması gelir fazlalarını toplumun belli bir kesiminde, ticâret kesiminde toplama eğilimindedir. Bunun önlenerek aynı malın aynı kalitesine tek fiyat tatbik ederek tüketici rantının (fazla fiyat ödeme takatinin) serbest kalarak içtimai yatırımlara (vakıflar vs.) yöneltilmesi gereklidir.

Liberal bir yaklaşım olarak yorumlanabilecek bu ilkeler tekelci eğilimlerin görüldüğü dönemlerde devlet müdahalesinin ortaya çıkışını engellememiştir. İbn Teymiyye ve İbnu'l-Kayyim gibi fıkıhçılar Hz.Peygamber'in narh ile ilgili hadisini sadece normal arz ve talep şartları sebebiyle ortaya çıkan fiyat hareketlerinin sınırlandırılamayacağı; narh konulamayacağı, böyle bir davranışın haksızlıklara yol açacağı şeklinde yorumlamışlardır.[53]

Fıkıhçılar tekelci eğilimlerin belirmesi halinde fiyatlara müdahale edilebileceğini kabul ederlerken müdahale şekillerini de tesbit etmişlerdir. Bunların başında müdahalenin bir kamu otoritesi tarafından yapılması gelir. Uzmanların maliyet ve talep şartlarını inceleyerek yaptıkları çalışmalar sonunda fiyat belirlenir. Bu fiyat normal kârı da ihtiva ettiğinden serbest piyasada oluşabilecek fiyata yakın olmalıdır. Zira satıcılara normal bir kâr bırakmayan fiyat karaborsaya yol açabilir.[54] Fiyat tesbitinde kalite farklığı da dikkate alınmalıdır.[55] Fiyatların, ölçü ve tartıların, kalitenin denetlenmesi ihtisâb (hisbe) teşkilatının görevidir.

Haksız rekabet ve "rekabetin rekabeti öldürmesi", olgusu bazı müeyyidelerle önlenmek istenmiştir. Bunun için fıkıhçılar normal piyasa fiyatının altında veya üstünde satış yapılmasının belli şartlar altında yasaklanması gerektiği fikrindedirler. Bununla birlikte piyasa şartları fiyatları düşürme yolunda bir eğilim göstermişse çoğunluğun uyguladığı fiyat esas alınır.[56]

51 İbn Mâce, Ticâret, 6; Darimî, Büyû', 12.

52 Buhârî, Büyû', 49.

53 İbn Teymiyye, 1387, 34; İbn Kayyim 1317, 223, 237.

54 İbn Teymiyye, 1387, 33.

55 Bacî, 1347, V. 18.

56 Yeniçeri, 1980, 356-357.

İslâm'ın, iktisadı ahlâka bağlama yönündeki temel tavrı fiyat konusunda da geçerlidir. Burada alıcı ve satıcılara müsamahalı olmaları yönünde bir davranış öğütlenir: "Satarken cömert ve müsamahakar hareket eden, alacağını isterken cümert ve müsamahakar olan kula Allah merhamet eder".[57] Buna göre pazarlık vetiresinin sertlikten uzaklaşması amaçlanır. Talep cephesinin düşük fiyat verme, arz cephesinin yüksek fiyat isteme eğilimi yumuşayarak arz ve talebin esneklik kazanması ve fiyat istikrarının kolaylaşması düşünülür.

Fiyatlarına müdahalenin söz konusu olduğu malların zarurî ihtiyaç malları olduğu anlaşılıyor. Sanat eserleri, antika eşya, el yazması kitap gibi, fakihlerin kıyemî diye adlandırdıkları malların narha konu teşkil etmeyeceği kabul edilmiştir. Zira bunların değerinin belirmesinde maliyetten çok talep belirleyicidir.

İslâm'ın fiyat konusuna verdiği önem fiyat istikrarının, adalet, maslahat (kamu yararı) açılarından taşıdığı önemden kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim getirilen tedbirler, uygulanan politikalar hatta sistemin mantığı fiyat istikrarını sağlama yönündedir. Çünkü sürekli ve yaygın fiyat yükselişleri (enflasyon) gelir dağılımını sabit gelirliler aleyhine bozduğundan önemli bir adaletsizlik kaynağıdır. İslâm'ın para siyaseti; ribâ, tekel, ihtikâr ve israf yasakları bu adaletsizliği bertaraf etmeye yöneliktir.

2. Ribâ, ihtikâr ve israf yasakları

Kapitalizm öncesinde hemen hemen bütün dünyada madeni para sistemi yürürlükteydi. Bu konu ile ilgili emredici bir hükme rastlamak mümkün değilse de altın ve gümüşün para olması adeta veri olarak kabul edilmiş, tarihte de madenî para temel bir fiyat istikrarı faktörü olmuştur. Zira bu sistemde kıymetli maden tedariki çok zor ve maliyeti de yüksek olduğundan para arzını genişletme imkanları sınırlı kalmış, dolayısıyla enflasyon denebilecek fiyat artışları pek görülmemiştir. Yani emisyon yoluyla enflasyon olayı pek yaşanmamıştır.

Ribâın yasaklanması da önemli bir fiyat istikrarı unsuru olmuştur. Ribâ kavramını, mübadelede ortaya çıkan eşitsizlik ve belirsizlik (riba'l-fadl), satılan bir malın bedelini ve borç verilen parayı bir ilave yani reel faiz ile geri alma (riba'n-nesie) ve belirsiz mübadele (bey'u'l-garâr) işlemleri oluşturur. Buna göre reel faiz ile birlikte spekülatif, emeksiz ve risksiz kazançlar, zamanla oluşan rantlar ve hatta meşru olmayan kazançları ribâ kavramına dahildir.

Mevcut olmayan kıymetlerin mübadelesi spekülasyon ortamını oluşturur. Satış vaadlerinin sınırsız olarak genişlemesi bir noktada konjonktürel buhranların da bir kaynağıdır. Yine mübadelelerin reel olmaktan çıkması fiyat artışları için uygun bir zemin teşkil eder. "İslâm iktisadı" böyle bir zemini oluşturmak istememiştir.

[57] Buhârî, Büyû', 16; Ayrıca bkz. İbn Mâce, Ticâret 28.

İhtikar (karaborsacılık) gibi eğilimler İslâm'da yasadışı kabul edilmiş, bu davranışlarda bulunanlar hakkında müeyyideler getirilmiştir. Hz.Peygamber çeşitli hadisleriyle fiyatlar üzerinde her türlü tekelci ve ihtikârcı müdahale ile bu tür spekülatif davranışların yasaklandığını bildirmiştir: "Kim müslümanlara karşı fiyatları yükseltmek niyetiyle ihtikâr yaparsa o kimse günahkardır".[58]

Çiftçinin kendi ürettiği mahsulü bir süre bekletmesi ve istediği zaman satması, esnaf ve sanatkârların bizzat kendilerinin ürettikleri malları istedikleri zaman piyasaya sürmeleri ve bir görüşe göre de ithalatçıların veya ülkenin uzak bölgelerinden mal getirenlerin mallarını depolamaları ihtikâr sayılmaz. Bundan ihtikâr olgusunun üreticide değil ikinci elde ortaya çıkmaya başladığı anlaşılıyor. Yine de halka doğrudan zararı dokunmasa bile malların piyasaya sürülmemesi mekruh kabul edilmiştir. Çünkü bunda da fiyatların yükselmesini beklemek söz konusu olabilir. Halka doğrudan zarar verecek tarzda malları piyasaya, sürmeyip fiyatları yükselten muhtekirler ise bu suçlarının boyutlarına göre değişen cezalara çarptırılırlar.[59] Bu şekilde ihtikârın yasa dışı sayılmasının mal arzını arttıracağı, dolayısıyla fiyat istikrarını kolaylaştıracağı açıktır.

Maamafih devletin fiyat istikrarını kolaylaştırmak işin bir stok politikası olmalıdır. Devletin piyasa fiyatlarını sürekli denetlemesi de fiyat istikrarını kolaylaştırır. Yine devletin su, elektrik gibi bazı faaliyetleri tekeline alması söz konusudur.

İktisadın ahlâkla bütünleştirilmesi tavrı alım satım sırasında da geçerlidir. Bu yüzden mal talebinin yükseltilmesi için yapılacak gerçek dışı beyanlar, inandırıcı olmak için başvurulan ahlâkî olmayan davranışlar yasaklanmıştır.[60]

Görüldüğü gibi piyasada mal dolaşımının tüketici lehine en kısa ve en ucuz yoldan sağlanması amaçlanmıştır. Üretici ve tüketici arasına giren ve bir hizmet üretmeden geçinen aracıların ortaya çıkışı engellenmek istenmiştir. Benimsenen ahlâkî ilkeler hukukî müeyyidelerle takviye edilerek iktisadî hayatın tekelci müdahalelerden uzak, kendi kuralları içinde işlemesi istenmiş, böylece fiyat istikrarının da sağlanması amaçlanmıştır.

Üretim ve tüketimdeki itidal de fiyat istikrarının. sebeplerindendir. İslâm davranışlarda aşırılıklardan uzaklaşılmasını, itidal içerisinde olunmasını, üretim, tüketim ve harcamalarda da aşırılıklardan kaçınılmasını istemiştir. Kur'anda insanların ne cimri, ne de israfçı olmamaları istenir. (Furkan, 25/67; En'am, 6/41; Araf, 7/31) İsrafçıların Allah'a karşı nankör oldukları belirtilmiştir. (İsra, 17/26-29) Hz.Peygamber "Allah müslümanların malı yok etmelerini hoş görmemiş-

58 İbn Mâce, Ticâret, 6; Darimî, Büyû', 12; İbn Hanbel, I, 21.
59 Yeniçeri, 1980, 284-315.
60 Buhârî, Büyû', 68; Müslim, Büyû', 11.

tir"[61] buyurmuş, abdest suyundan giyim eşyasına kadar israftan kaçınılmasını öğütlemiştir.[62]

Bu anlayış içersinde kıt olan yeryüzü kaynaklarını israf eden bir kitlevî üretim tarzı amaçlanmaz. Amaç vatandaşların beslenme, barınma, giyinme ve ulaşım ihtiyaçlarının yeterli olarak karşılanmasıdır. Bu üretim tarzında ihtiyaçtı, dolayısıyla tüketim ilk saiktir. O halde İslâm ekonomisi bir ihtiyaç ekonomisidir ve bu üretim tarzını tüketim-üretim-tüketim ifadesiyle özetleyebiliriz.

İsrafın giderilmesinin bir kültür olayı olarak algılanarak topluma böyle bir zihniyetin yerleştirilmesi arz ve talep yapılarında istikrar, bu da fiyatlarda bir istikrar meydana getirir. Bunun yanında tüketimdeki aşırılıklar giderildiğinden düşük gelir guruplarını gittikçe daha güç durumlara düşüren ve bütün kesimlerdeki fiyatları yukarıya çeken fiyat helezonu belirmez, sonuçta gelir dağılımındaki adaletsizlik ortaya çıkmaz.

Tüketicilerin mal talepleri hem tür hem de miktar olarak sınırlanmıştır ve üretim seviyesi sun'î ihtiyaçlar oluşturmaz. Bunun için fiyat sistemi kaynakların israf edilmeden işletilmesini sağlar.

Âdil gelir dağılımını sağlamak amaçlandığı için yüksek gelirlilerin talep edebilecekleri lüks madde üretimi görülmez. Fiyat sistemi gelirin eşit şekilde dağılımıyla uyum içersinde olmalıdır.

Devlet ve vakıflar yüksek maliyetli ve sosyal amaçlı yatırım ve üretim faaliyetlerini organize etmelidir. Zira bu faaliyetlerin özel kişilere bırakılması maliyetle fiyatları büyük ölçüde etkilediği için halkın talebinin dışında kalabilir. Bayındırlık, eğitim ve öğretim, sağlık kurumları vs. gibi.

C. MALÎ SİYASET

İslâm'da malî siyasetin başlıca hedefleri olarak adil gelir bölüşümü ve fiyat istikrarını tesbit edebiliriz. Gelirler ve harcamalar bu siyasetin ilk ana unsurudur. Batı iktisat tarihinde bu unsurlar büyük ölçüde sınıf mücadelelerinin belirlediği vetire içerisinde ve deneme-yanılma yoluyla bugünkü yapılarına kavuşmuş iken İslâm'da ilkeler ve bunların oluşturduğu sistem önemlidir.

Malî politikanın uygulanmasında devlete düşen yetki ve vazifelerin başında herkesin asgarî ihtiyaçlarının temin edilmesi gelmektedir. Devlet gelirleri Allah'ın iradesine uygun olarak harcanır. Mesela zakatta devletin bu iradeye aykırı davranmaması gerekir. Malî teşkilat tıpkı adli teşkilat gibi muhtardır. Maliye memurları

[61] Buhârî, Edeb, 2; Ayrıca bkz. Müslim, Akdiye 10; Mâlik, Muvatta', Kelâm 20; Ahmed b.Hanbel, Müsned, II, 327, 360, 367.

[62] Buhârî, Vudû, 1; Libas, 1.

diğer memurlar gibi kendilerine tahsis edilen maaştan başkasım alamazlar. Devlet ancak kamu menfaat ve maslahatı gerektirdiğinde yeni vergiler koyabilir.

Hz.Peygamber İslâm devleti çerçevesinde bir kaza ve idare teşkilatı oluşturduğu gibi bir malî teşkilat da kurmuş, bulundukları bölgede vergileri toplamak, elde edilen mablağı aynı bölgenin muhtaçlarına dağıtmak artanı da Beytü'l-mâl'e göndermek için de memurlar tayin etmiştir. İslâm ülkesi genişleyince malî selahiyetin sahası da genişlemiş; zekâttan başka harâc, cizye, ganimet gibi gelir kaynaklarını da içine almıştır. Bu kaynaklardan toplanan gelirler Kur'an a ve Sünnet'e uygun olarak dağıtılır, belirli fert ve kümelere ait olanlara verilir, umuma ait olan da Beytü'l-mâl'e gönderilir, oradan da halkın ihtiyaçları için harcanırdı.

Bazı gelirlerin tahsis edildiği harcama alanları bellidir. Böyle bir gelir olan zekât üretimin finansmanında ve sosyal adaletin sağlanmasında önemli olan malî bir ibadettir. Temel vergi türlerinden biri olan cizye ise müslümanların üstünlüklerini sembolize eden ve ideolojik vasıfları olan bir vergidir.

D. İÇTİMAÎ SİYASET

Devlet kendine özgü bir "sosyal refah devleti" olmalıdır. Hz.Peygamber İslâm devletinin halkın her türlü ihtiyacını gidermek zorunda olduğunu belirtir. "Müminlerin belli işlerine Allah'ın, kendisini idareci yaptığı kimse, onların ihtiyaç ve yoksulluklarına kayıtsız kalırsa Allah da onun ihtiyaç ve yoksulluğuna kayıtsız kalır."[63]

Devlet halkın refahından sorumludur: "Kendisinin hiçbir destekçisi (veli) olmayan kimsenin destekçisi devletir."[64] "Müminlerin işleri ile mükellef olan fakat onların refahı için samimiyetle çalışmayan bir devlet başkanı onlarla beraber asla cennete giremez."[65] Nitekim Osmanlı belgelerinde de devletin aldığı iktisadî kararların gerekçesi çok defa sosyal refahın sağlanması (ıbadullahın terfîh-i ahvâllerinin sağlanması) idi.

Devlet halkının can ve mal emniyetini sağlamakla görevlidir. Hz.Peygamber şunları belirtmişti "Bir müslümanın mâlik olduğu can, mal ve servet öteki müslümana haramdır."[66] Bu esasa dayanarak müslüman fakihler devletin sınırları içindeki bütün fertlerin can ve mal emniyetlerini korumakla görevli olduğunu kabul etmişlerdir.[67]

[63] Ebû Dâvûd, Harâc, 2948; İbn Hanbel, VI, 70.
[64] Tirmizî, Nikah, 14; Ebû Dâvûd, Nikah, 2083.
[65] Müslim, İmare, 28.
[66] Buhârî, İlm, 9; 37; Müslim, Kasame, 29, 30.
[67] Çapra, 1977, 97.

Devletin güdeceği içtimaî siyasetin hedefi, bütün toplum kesimlerine barış, adalet, refah ve güvenliği götürmek olmalıdır.

İşbirliği (cooperation) esaslarına göre sanayi ve tarım kesimlerinde çalışanlarla serbest meslek sahiplerinin kuracağı birlikler hem devletin bütün bu kesimleri murakabe altında tutabilmesinin hem de bütün halkın içtimaî güvenliğinin teminatlarından biri olabilir.

Devlet halkın barınma, sağlık, yaşlılık vs. gibi meselelerini halletmek için bir sigorta sistemi kurabilir.[68] Maamafih bu sistemin sâiki Kapitalizmde olduğu gibi sermaye birikimi değil, tamamen içtimaî yardımlaşmadır. Yine çağdaş sigortacılığa hakim olan garâr ve kumar vasıflarının bu sistemde bulunmaması gerekir.

Zekât sistemi ile vakıf sistemi içtimaî güvenliğin finansmanında ve muhtemel içtimai tehlikelerin giderilmesinde çok önemli yere sahiptirler. Zekât, bilindiği gibi sosyal güvenliği sağlayan bir servet vergisi olarak belli bir çizginin (nisâbın) üzerinde olanlardan, bu çizginin altında olanlara bir gelir transferini öngörür. Günümüzde menfi gelir vergisi ile ortaya çıkan eğilimler zekâtın oluşturup asırlar boyu uygulanan sistemine Batıda deneme-yanılma yoluyla yeni yeni ulaşılmaya başlandığını göstermektedir. Menfi (negatif) gelir vergisi bir asgarî geçim seviyesi çizmekte ve bu çizginin üstündekilerden altındakilere, devlet aracılığıyla gelir vergisi ödemeleri esasına dayanmaktadır. Adil gelir dağılımını sağlayıcı ve anti enflasyonist özellikleri olan bu sistemin gelecekte sosyal güvenliğin yerini alacağı ileri sürülmektedir.[69]

Tarihî olarak bir burjuva sınıfı oluşmadığı gibi işçi sınıfı da oluşmamıştır. Bu yüzden İslâm ülkelerindeki sendikacılık hareketlerinde tarihî bir gelişimin sonucunu değil, Batılılaşma hareketlerinin bir boyutunu görmekteyiz. Yine bu yüzden işçi aristokrasisi yahut sendika ağalığı emeğin üzerinde yükselen sömürü unsurlarından birisidir.

Bizde emekçilerin teşkilatlanması hem teorik hem de tarihî bir vakıa olarak sınıfsal karaktere bürünmemiş, devlet düzeninin mekanizmalarından birini teşkil etmiş ve bu teşkilat işçi ile işvereni aynı çatı altında birleştirmiştir.

İslâm'da mülkiyet ve servetin yaygınlaştırılması ve toplum aleyhine büyümemesi, sosyal refah ilkesi, ribâ ve sömürü yasakları hem emeğin hem de sermayenin güvenliğini sağlamaktadır. Yine bu yüzden özel sektörkamu sektörü ayrımı önemini kaybetmekte, özel sermaye sosyal refahı arttırmaya yönelik bir faktör halini almaktadır. Bu konuyu daha önceki bölümlerde ayrıntılarıyla incelediğimiz için burada ele aldığımız kadarıyla iktifa ediyoruz.

[68] Sigorta konusunda Bk. A. Zerqa, M. A. Neccar, 1976.
[69] Sosyal güvenlik-zekât ilişkisi hakkında bkz. T. Yazgan, 1980, 131-160.

E. KALKINMA SİYASETİ

Kalkınma, gelişme ve büyüme kavramları iktisat literatüründe özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra önem kazanmıştır. Bugün büyüme kalkınma ekonomisi iktisadın en önemli konularından birini oluşturmaktadır. Büyüme net üretimin, daha doğru bir ifadeyle fert başına düşen gelirin artması demek iken, kalkınma ve gelişme, iktisadî yapı ile birlikte sosyal ve kültürel yapının da Batı standartlarına uygun olma sürecini ifade etmektedir.

Kalkınma, Batının kendi dünya hakimiyetini sürdürmede ideolojik bir unsur olma özelliğine de sahiptir. Özellikle XIX. yüzyılda medeniyet tabiri, bugünkü kalkınma tabirinin fonksiyonunu görmekteydi. Batılılar medenî, Batılı olmayanlar gayr-ı medeni idiler. Bugün de Batı ülkeleri kalkınmış ve gelişmiş buna karşılık Batıya dahil olmayanlar az gelişmiş veya daha nazik bir ifade ile gelişmekte olan ülkelerdir. Medenîleşme veya gelişme Batılılaşma demektir. Daha ilkçağlardan beri Batılı değerlerinin dışında kalanlar barbar olarak nitelenmişti. Buna göre medeni olmak Yunanlılıkla başlayan Batılı sınıflı toplumlara mensup olmaktadır. Batılılar sömürgeleştirme faaliyetlerini medenîleştirme olarak göstermişlerdir. Batının iktisadî bakımdan dünya hakimiyetini ele geçirme yani sanayi kapitalizmi vetiresi içinde bu sömürgecilik faaliyetlerinin büyük bir yeri vardır.

Medeniyet ve gelişme gibi kavramların temelinde Batı-merkezli anlayışla birlikte doğrusal ilerleme düşüncesi vardır. Bu düşünce Aydınlanma çağı ve sonrası laik sosyal felsefenin temellerindendir. Meselâ Ferguson insanlık tarihini ilkellik, barbarlık ve medeniyet çağlarına ayırmıştı. Saint Simon birbirlerini takip eden feodal, liberal ve sosyalist çağlardan söz etmişti. A. Comte, Turgot ve benzeri bazı aydınlanma çağı yazarlarını takiben, insanlığın teolojik ve metafizik devirlerden geçip pozitif merhaleye ulaşacağını düşünüyordu. Yine Comte, ilerleme (terakki) fikrini insanlığın yeni bir putu haline getirmişti. Marks ise insanlık tarihini ilkel komünizmden başlayıp Kapitalizmle olgunlaşan ve komünizmin nihaî safhasında bitecek bir macera olarak görüyordu. Darwin'de sembolleşen tekâmül nazariyesi aynı yaklaşımın, hatta aynı ideolojinin, biyoloji sahasına yansımasını ifade ediyor.

Günümüz iktisadında kalkınma kavramı, aynı yaklaşımın bir devamı gibi görünüyor. Kapitalist dünyanın popüler iktisatçı-ideologu Rostow'a göre insanlık, iktisadî gelişme merhaleleri içinde geleneksel toplum yapısından kitlevî tüketime yani tüketim toplumuna doğru ilerlemektedirler.

XX. yüzyıl sosyal felsefesi doğrusal gelişme yerine devrî gelişme fikrini ön plana çıkarmıştır. Buna göre her kültür kendine göre bir medeniyet, bir iktisadî ve sosyal sistem, bir teknoloji vs. oluşturur. Bunlar da doğar, gelişir ve ölürler. İbn Haldûn daha asırlar öncesinden buna ümran demişti. Kimi ümranlar doğar-

ken kimileri zirveye ulaşır, kimileri de ölmekte olur. Bu düşünce çerçevesinde Spengler bu yüzyılın başlarında "Batı'nın Çöküşü"nü yazdı. Batı medeniyetinin üstünlüğü de tartışılır oldu. Hele iki dünya savaşı da Batı'nın medeniliği mitosunu büyük ölçüde ortadan kaldırdı. Artık Batı'nın sadece bazı yönlerden üstün olduğu ileri sürülmektedir. Meselâ C. Levi-Strauss Batı medeniyetinin fert başına kullanılan enerji miktarı ve insan ömrünün uzatılması yönlerinden üstün olduğunu savunur. Bu sebeplerle artık günümüzde medenî-gayr-ı medenî ayrımı pek kullanılmıyor. Sadece bazı iktisatçılar gelişmiş-gelişmekte olan ayrımını sürdürmede kararlı görünüyorlar. Bunlar yanında Batılılaşma yerine çağdaşlaşma mitosu kullanılıyor.

1. "İktisadî kalkınma"

İktisatçılara göre az gelişmiş ülkeler fert başına gelirin düşük olduğu ülkelerdir. Bu ülkelerin özellikleri arasında tarım ağırlıklı olmaları, tasarrufların düşüklüğü, dünya ticâretinden alınan payın az oluşu, teknolojik gerilik, yüksek nüfus artışı, düşük eğitim seviyesi vs. sayılır. Ancak gelişmiş-gelişmekte olan ayrımında iktisat dışı faktörlerin etkili olduğunu anlayabiliyoruz. Batılılar kendi kültürlerine mensup olmayanları aralarına almakta istekli değillerdir. Eğer istihdam, gelir dağılımındaki adalet, sosyal refah gibi kıstasları dikkate alacak olursak birçok batılı ülke geri kalmış kategorisine girer. Günümüzde maddî üstünlük nükleer güç tarafından tayin edilmektedir.

Kalkınma sanayi kapitalizmi merhalesine ulaşma kısaca sanayileşme olarak da ifade edilmektedir. Bunun için gelişmekte olan ülkelere yapılan tekliflerin başında nüfus artış hızının düşürülmesi, tabiî kaynakların bu amaca yönelik olarak sömürülmesi, tasarrufların dolayısıyla yatırımların arttırılması ve teknolojik gelişmenin, daha çok teknoloji transferi yoluyla, sağlanması gelmektedir. Maamafih bu vetire içinde Batı ya bağımlılık sürmekte hatta daha da güçlenmektedir. Zira Batı demodeyi az gelişmişlere bırakmakta; en azından bir üst teknolojiyi kendisine ayırmaktadır. Yine kalkınma büyük ölçüde yatırım malları ithalatına bağlıdır. Kendilerini kalkınmak zorunda hisseden ülkelerin ihraç mallarına göre giderek pahalılaşan bu mallar bağımlılık ilişkisini güçlendirmekte ve bünyevî dış ticâret açığına yol açmaktadır.

Batılılaşma veya kalkınma vetiresi içine girilince fert başına düşen gelirde bir artış olur, tüketim artar, sanayi mamulleri çeşitlenir bunun yanında gelir dağılımındaki adalet giderek bozulur. Önce büyüme sonra bölüşme fikri hakim olur. Kalkınma yüksek gelirliler eliyle yürütülür. Bunun yanında aile bağları zayıflar, boşanmalar artar, intiharlar çoğalır. İnsanlar birbirlerini topyekün yoketme imkanlarına kavuşurlar. Tabiî kaynaklar azalır ve çevre yenilenemez bir şekilde tahrip olur.

Kalkınma vetiresi insan-insan ilişkileriyle insan-tabiat ilişkilerini zayıflatır. Bunun yerine insan-teknik ilişkileri ön plana çıkar. İnsan dünyanın en uzak köşesiyle hatta uzay ile haberleşebilirken yakın komşuları hakkında bile hiç bir şey bilmeyebilir. Dünya kaynakları yokedilirken Merih'in yeşillendirilmesi için çalışmalar yapılır vs.

Kalkınma vetiresi gelir dağılımını bozar. Çünkü yatırımlar marjinal tasarruf eğilimleri yüksek olan üst gelir gurupları tarafından yapılır. Bu gelir gurupları düşük gelirliler aleyhine teşvik görür. Böylece sosyal adaletsizlik büyür. Kalkınma ile bölüşüm kavramları birbirlerine rakip olarak görülür.

Batı'nın kalkınması veya sınaileşmesi yeryüzü kaynaklarını israf eden bir sistem oluşturmuştur. Öyleki bizzat Batılılar kaynağı kurumakta olan hammadde rezervlerine ömür biçmek zorunda kalmışlardır. Roma Kulübünün 1970'lerde yaptığı bir araştırmada 2100 yıllarında büyümenin sınırlarına ulaşılacağı ve XIX. yüzyılın yaşama seviyesinin dahi sürdürülmesine imkan kalmayacağı sonucuna varılmıştı. Yapılan araştırmalar büyüme kavramına ciddi tenkitler getirmiş, büyümeyi durdurma, organik büyüme veya farklılaşmaya dayanan büyüme gibi kavramlar geliştirilmiştir.

İktisadi kalkınma denen şey, aslında kaynakların temel ihtiyaçları gideren mal ve hizmetlerin üretiminden tâli (ikinci) derecedeki ihtiyaçları giderenlerin üretimine kaydırılmasıdır. Böylece sanayi mamüllerinin maliyet ve fiyatları yükselirken ziraî kesim ve hammadde üretiminde nisbeten düşük fiyatlar geçerli olur. "Tüketim toplumu" hergün daha fazla üretilen bu düşük marjinal faydalı sınaî mamülleri tam kullanmadan tüketen cemiyettir.

Kapitalist ülkelerde umumi olarak büyüme nisbetleri düşerken az gelişmişler kalkınmayı bir hayat yolu olarak benimsemiş görünüyorlar. Bu ülkelerde ihtiyaçlar suni olarak arttırılırken üretim kapasitesi bunu karşılayamıyor. Arttırılan bu tâli ihtiyaçlar beslenme, barınma gibi gerçek ihtiyaçların menfi-fayda bölgesine girmesine ve enflasyonun müzminleşmesine yol açıyor. Bu ülkeler "kalkındıkça" kalkınmış ülkelerle aralarındaki açık kapanacağına daha da artıyor. Dünya nimetlerinin dörtte üçü dünya nüfusunun ileri kapitalist üçte birinin tekeli altındadır. Günümüzde ihtişam ile sefalet, aşırı beslenmeden ölüm ile açlıktan ölüm yanyana barınıyor. Silahlanma ve başkalarını tahribe yönelen kaynakların çok az bir kısmı açlık sorununu ortadan kaldırabilir. Gerçekten kapitalist sistem kendisini "tehlikeye" atmıştır. Dünya çapındaki eşitsizlik İslâm ülkelerinde daha da büyümektedir.

Az gelişmişler Batı'nın sınaîleşmesinin sömürgecilikle yürüdüğünü unutarak başkalarının çizdiği yolda yürümek zorunda olduklarını hissediyorlar. Hammadde kaynaklarının büyük kısmını ellerinde tutan geri bırakılmış ülkelerin bunların denetimine sahip olarak kendi kendilerine yetmeyi ve güvenliklerini sağlamayı hedef alan bir sınaîleşme siyaseti izlemeleri gerekir.

Bütün bunlar insanca bir hayat tarzı özlemini ve yeni bir uygarlığı gündeme getiriyor. Bu şekilde küreselleşme süreciyle ilgili senaryolar hazırlamak gerekiyor. Bu hem dünya hem de İslâm ülkeleri ve ülkemiz için gereklidir. Bu senaryolarda ortak nokta şu olmalıdır: Artık eski kapitalist sistemin revizyonu değil yeni bir sistem ve uygarlık söz konusudur. Dünya para ve finans sistemi de bu yeni uygarlık içinde yeniden tasarlanmalıdır.

2. İslâm ve "kalkınma"

"Kalkınma" kavramı İslâm açısından halkın bütünüyle refahını sağlamak ve ülkenin savunma ihtiyaçlarını, gidermek amacıyla iktisadî bakımdan güçlenmek anlamına gelebilir. Bilindiği gibi Hz.Peygamber'in "Fakirlik neredeyse küfre yol açar"[70] buyurduğu rivâyet edilir. Buna göre toplumun geniş kesimlerini etkileyen bir fakirlik yokedilmesi gereken bir olaydır.

İslâm, insanı ürctim ve tüketim olayları arasına sıkışan ve sadece maddî tatminini azamiyc ulaştırmaya çalışan bir yaratık olarak ele almaz. İktisadi faaliyetler gaye değil, ibâdet denilen iyi davranış, düşünce, çalışma ve faaliyctleri kolaylaştıran araçlardır. İktisadın gayesi maddî tatmini azamiye ulaştırmadan çok, insanın maddî eğilimlere esir olmamasını temindir.

Bu yüzden kapitalizmin herşeyi kendi maddî menfaatleri açısından ele alan insan modeli "homo-economicus" görüşü İslâm'a yabancıdır. İslâm'la kapitalizmin temel farklarından biri buradan kaynaklanmaktadır. Bir müslümanın hareketlerine Allah'a kulluk şuuru yön vermelidir. Onun iktisadî davranışları bazı kayıtlara tâbidir: Yalan söylememek, kul hakkına riayet, sözleşmelere uymak, tekelcilik, ihtikâr, karaborsacılık ve spekülatif işlemlerden uzaklaşmak gibi, Müslüman ticâretlerini ibâdct haline getirmeyi amaçlar, ibâdetlerini ticâret haline değil. Yinc müslüman, toplum menfaatlerini kendi mcnfaatinin üzerinde tutmalıdır. O, müslümanlığını bir kazanç vesilesi yapmaz.

İslâm'ın rasyonalite anlayışı Batılı anlamda rasyonaliteden farklı olmalıdır. Buna göre rasyonalite "sebeplere başvurma" yani her türlü tedbiri aldıktan sonra Allah'a tevckkül etmc, O'na güvenme olabilir. Bizzat Hz.Peygamber'in yaşayışı bu konuda bir çok örnekle doludur. Kendisi çalışıp çaba sarfeden ve insanlara da bunu emreden Peygamber Efendimiz'den asırlar sonra onun getirdiğinin dışında bir anlayışın yerleşmesi İslâm'ın dünya hakimiyetini kaybetmcsinde en önemli rolü oynamıştır. İçtihat kapısının kapanması da, belki de kaçınılmaz bir şekilde, zihnî atalete yol açmıştır. Bu vakıa sistemin oluşup hukukî tercihlerin yapılmasının bir sonucudur: Yeni tercih arayışları, yeni içtihatlar sistemi yıkabilirdi. Bu paradoks her zirvenin gerileme unsurlarını bünyesinde taşıdığını da gösterir.

[70] Aclûnî, 1351, 1919.

Bu arada kalkınma ve refah olayının insanın aslî gayesini ikinci plana itmesi tehlikesini de beraberinde getirdiğini belirtelim: Meselâ Atlas Okyanusundan Çin sınırlarına kadar uzanan geniş bir İslâm Ortak Pazarı çerçevesinde maddî refahın zirveye ulaştığı VIII. yüzyılda zihniyet ve yaşayışı Hz.Peygamber devrine döndürmeyi gaye edinen tasavvuf hareketinin doğması sebepsiz değildi.

İslâm ferdiyetçi değil, şahsiyetçi bir yaklaşıma. sahiptir; ferdî toplumun üzerinde görmez. Buna karşılık fertleri eğiterek yani onları şahsiyet haline getirerek toplumun hizmetine vermeyi amaçlar: Şahsiyetçiliğin iki temel unsuru vardır: Sorumluluk ve iyi niyet. Sorumluluk ferdî ve sosyal olarak ikiye ayrılır. Esas olan ferdî sorumluluktur.[71] Sosyal sorumluluk ise bir imtihan dünyası nüktesi içinde bunu tamamlar. Şahıs hem kendisinden hem de derece derece bütün toplumdan sorumlu olur. Bu, şahsî teşebbüs zihniyetini güçlendirmekle birlikte cemaatçi bir anlayışa yol açar.

Ribâ'ın yani ödünç alanları ödünç verenlere bağımlı hale getiren reel faiz ve spekülasyon kazançlarının yasaklanıp kar saikinin iktisadî hayata hakim kılınması toplumun hizmetine yönelen girişim zihniyetinin en önemli maddi kaynağıdır. Burada iktisat süjesi şu şekilde modelleşiyor: Faaliyetlerini Allah'ın kullarına hizmet şuuruyla bir ibadet heyecanı içerisinde yapan müteşebbis ve rasyonel bir müslüman. Fakat yine biliyoruz ki bu tip günümüzde etkinliğini kaybetmiş, kanaatsizlik, hilekarlık, aldatma sürekli bir olgu halini almıştır. Çalışma ve teşebbüs yerini kolay ve emin kazanç yolları araştırmaya bırakmıştır. Kısa yoldan köşeyi dönme zihniyeti, ekmeğini taştan çıkarma düşüncesinin yerini almıştır.

İslâm çalışmayı ibâdet ve cihad olarak görmüştür. Toplumun sıfatı ne olursa olsun çalışan kişilerden oluşması amaçlanmıştır. Bu yüzden işçi-işveren ilişkileri Batı'da olduğu gibi mutlak değil, nisbî ilişkilerdir. Sermayenin sürekli olarak yatırım (ticâret) ve harcama (infâk) vetiresinde tutulması dolayısıyla bütün toplumun gelir ve refahını yükseltmesi istenmiştir. Toprakta mülkiyet rakabe-intifa kısımlarına ayrılarak bir yandan devlet denetimi sağlanmış bir yandan ferdî teşebbüsün toprakta da verimli bir üretim sistemi gerçekleştirmesi amaçlanmıştır.

Burada kalkınma veya sınaileşmenin Batı Kapitalizmi içinde oluşan tarihi bir vetire olduğunu tekrarlamakta fayda vardır. Bu vetirenin en önemli unsurları sömürgecilik, spekülatif işlemler, ferdiyetçilik, tabiî ve beşerî kaynakların israfıdır. İslâm'da ise bütün bunlar, hem nazarî hem de tarihî, olarak, görülmemiştir.

Bunları belirttikten sonra İslâm toplumunun iktisad ve teknolojik güçlenmesini apayrı bir zeminde ele almak zarureti vardır. Günümüzde teknolojinin ulaştığı noktaların Batı kültürüyle tartışılmaz bir bağı vardır. "Biz Batı'nın teknolojisini alalım, kültürünü ve ahlâkını değil" gibisinden bir yaklaşım bunun için

71 Lokman, 31/33.

şimdiye kadar bir sonuç vermemiştir ve bundan sonra da vermesi beklenemez. Çünkü teknoloji seçimini, kullanımını ve üretimini kültür yoğunlukları belirlemektedir. İslâm toplumlarında ise kültür yoğunlukları sistemli çabalarla ortadan kaldırılmış ve bu toplumlar Batı'nın her türlü etkisine açık hale gelmişlerdir. Bu durumda neyin alınıp, neyin alınmayacağına karar verecek bir kültür olmadağı gibi, net görüşlerden uzak bulanık zihinler İslâm toplumlarına hakim olmuşlardır. Hem tarihle, hem de içinde yaşanılan zamanla haberleşme imkanları ortadan kaldırılmış kendi kültürüne yabancı nesiller yetiştirilmiş, birbirleriyle haberleşme kanalları olmayan zümreler ortaya çıkmıştır. Bu toplumlarda birlik şuuru ve consensus olmadığı gibi zayıf ideolojiler toplumu genellikle Batı'ya bağımlı hale getirmişlerdir. Böyle bulanık, birbirini tanımayan toplumların tercihleri de bulanık olacaktır.

İslâm adına varılan sonuçların da bu anlayışın dışında olduğunu pek söyleyemeyiz. Burada öncelikle varılması gereken sonuç herhalde bütün boyutlarıyla müslüman olmaya karar vermektir. İslâm tekrar yoğunluğunu kazandıkça birçok meselenin bu arada teknoloji meselesinin de halloIduğu görülecektir. Neyin alınıp neyin alınmayacağı nasıl bir teknoloji üretileceği de aydınlığa kavuşacaktır.

Bütün bunlardan hareketle "İslâm iktisadı"nın yüksek bir teknolojik sistemi benimsediğini fakat insanları teknolojinin esiri yapmak istemediğini düşünebiliriz. Teknoloji ülkenin bağımsızlığının ve savunma gücünün bir vasıtası olarak değerlendirilmelidir.

Bu çerçeve içerisinde İslâm toplumunun iktisadî gelişmesi, öncelikle nüfus artışının belirlediği ihtiyaç artışına cevap verecek yeni üretim seviyesine ulaşma gayesine yönelik olmalıdır. Bunun için yeterli bir ziraî yapı ve savunma ihtiyaçlarına da yönelik olan sağlıklı bir sanayi gerekir. Yeryüzü kaynaklarını israf eden, sürekli enflasyon ve işsizlik ortamı ve adaletsiz gelir dağılımına yol açan; yabancılaşma, sınıflaşma ve eşyalaşma meydana getiren, hayatı peşine takıp götüren, insanı ve tabiatı tahrip eden bir sınaileşme İslâm iktisat nazariyesinde mevcut olmamalıdır.

Son olarak böyle bir iktisadî güçlenmenin en önemli gerekçesinin bütün toplumun refahı olduğunu belirtebiliriz.

F. TARIM, SANAYİ VE TİCARET SİYASETLERİ

İslâm devleti ferdî mülkiyet altına alınışı şeriatça tanınmayan usûllerle gerçekleştiği tesbit edilen topraklara el koyabilir. Aynı zamanda işlenmeyen büyük topraklar, devlet mülkiyetine (rakabe) irca edilecektir. Nitekim Hz. Ömer, Bilâl b. Haris'in elinden onun mülkü olan toprağını, bir kısmını işlemediği gerekçesiyle geri almıştı. Yine İslâm ilkelerinden hareketle tarihî tatbikattan elde ettiğimiz

netice devletin siyasî nufuza yol açan büyük toprak mülkiyetlerine mani olması gereğidir. Burada Hz.Peygamber'in istediği gibi, kişinin işleyeceği toprakta hak sahibi olması gereğini (tasarruf hakkı) Devletin toprak siyasetinin esası olarak tesbit ediyoruz.

Ülke içerisinde bölgelere göre değişen ziraî işletme birimlerinin azamî ve asgarî büyüklükleri tesbit edilecek, böylece zirâî yapı optimum aile yahut köy işletmelerinden oluşacaktır. Toprağı işleyenler ürünlerine sahip olacaklar, fakat devlete % 5-10 arasında değişen bir aynî yahut nakdî vergi ödeyeceklerdir. Yarıcılık gibi kira usûlleri bertaraf edilmelidir. Toprakların devlet mülkiyeti altına alınması gerekmiyorsa toprak sahiplerine % 10 u geçmeyen bir kira bedeli ödenmekle işletmeye devam edilmelidir. Fakat bu da ancak istisnâî hallerde ve en son çarede uygulanmalıdır.

İslâm miras hukuku, esnekliğe sahiptir. Yani hangi servetlerin bu sahaya girdiği belirtilmiştir. Yine mirasın intikalinin ne şekilde olacağı da tesbit edilmemiştir. Sadece oranlar bahis konusu edilmiştir. intikal aynî olabileceği gibi nakdî de olabilir. Toprakta ferdî mülkiyet bahis konusu ise intikalde parçalanması yahut her sene ürünün paylaşılması tercih edilebilir. Toprakta ilke olarak ferdî mülkiyet kabul cdşlirse birinci ihtimal daima mevcut olacaktır. Böylece giderek zirâî işlctmelerin optimum büyüklüklerinin değişmesi ortaya çıkacaktır. Bu zirâî yapının bozulması demektir. O halde toprakta devlet mülkiyetinin yahut kollektif mülkiyctin ilke olarak kabul edilmesi gerekecektir.

Toprakların parçalanmasının önlenmesiyle üretimin düşmesi de önlenecektir. Mirasçılara mevcut ziraî topraklar intikal etmediğinc göre yapılması gcreken onlara boş ve harap toprakları gösterip işletmclarini sağlamaktan ibarettir. Böylecc nüfus artışına paralel olarak işlenmcyen ve harap toprakların tarıma açılması sağlanacak ve bu konuda teşvik tedbirleri alınacaktır.

Zirâî ürünlerin üretim ve pazarlamasında düzenleyici rolü kooperatifler görebilirler. İslâmın emek-sermaye ortaklığı (mudâraba) ilkesine göre teşekkül edecek olan kooperatiflerin meydana getireceği birlik, artanı merkeze gönderilmek şartıyla, bu kesimden toplanan vergileri o mahallin içtimaî güvenlik işlerinde, içtimaî sabit sermaye yatırımlarında, iktisadî kalkınma ve büyümeye matuf yatırımlarda kullanabilir. Bilindiği üzere mahallin malî, iktisadî ve idarî muhtariyetiyle birlikte teşkilatlandırma ve âhenkleştirmeyi sağlayıcı, siyasî bütünlüğü gerçekleştirici merkeziyetçilik İslâm devletinin temel özelliklerindendir.

Ziraî kooperatifler, ürün arzını daha düzenli olarak sağlayabilirler. Aracılar kaldırılarak böylece tüketiciler de gözetilmiş olabilir.

Bilhassa hububat gibi ziraî ürünlerin talep ve arz elastikiyetleri oldukça düşüktür. Yani büyük fiyat değişmeleri talep ve arz edilen miktarda küçük değişmeler meydana getirilebilir. Bir başka deyişle talep ve arz edilen miktardaki küçük de-

ğişmeler fiyatlarda büyük oynamalara sebep olurlar. İşte kooperatiflerin sağladığı avantajlar, devletin de yardımlarıyla, fiyatların tesbit ve tatbikini kolaylaştıracaktır. Bugün geri bırakılmış ülkelerde özellikle meyve hatta sebzelerin talebi elastikiyet kazanmaktadır. Yani küçük fiyat değişmeleri talepte büyük değişmeler meydana. Getirmektedir. Bu olgu meyve ve sebzelerin lüks madde haline geldiğini göstermektedir. Bu demektir ki, kitleler hayatlarını sürdürebilmek için gerekli besin maddelerini alabilmekten mahrumdurlar. Kooperatifler burada hem arzı düzenlemek, hem de aracıları kaldırmak yönünden önemle kendilerini gösterebilirler.

Tarımda verimin arttırılması yanında kalitenin yükseltilmesi de önemlidir. Üretimin ihtiyacı hem miktar hem de vasıf yönünden gidermesi gerekmektedir. Teknoloji tarım ürünlerinin miktarını arttırmakta ama kalitesini ve besleyicilik değerini azaltmaktadır. Halkın yeterli olduğu kadar kaliteli beslenmesinin sağlanması gerekmektedir.

Tarımın iklim şartlarına bağlılığının azaltılması ve erozyonun önlenmesi hayatî konulardır. Arzın düzenlenmesi, silo sisteminin geliştirilmesi tüketicilerin olduğu kadar üreticilerin de korunması ve fiyat istikrarının sağlanması için şarttır.

Sanayi sistemi kaynakları, çevreyi ve insanı israf etmemelidir, kirlenme ve yabancılaşmaya yol açmamalıdır. Bunun tüketim öncelikli bir üretim süreci izlenmelidir. yüksek teknoloji potansiyeline sahip olmalı fakat toplumu teknolojik esarete itmemelidir. Devletin sınaî yapısı ülkenin savunma gücünün ve bağımsızlığının teminatlarından biri olmalıdır.

Küçük ve yaygın sanayiin hakim olduğu bu sistemde büyük kapasite ile çalışmak zorunda olan sanayiler mutlaka devletin elinde olmalıdır. Böylece sanayicilerin devlet üzerinde etkin bir güç olmaları ve işçi sınıfının doğması önlenmiş olur.

Tarıma dayalı sanayi ile küçük sanayiin önemli yerleri olduğunu düşünebiliriz. Bugün birçok küçük sanayi kolunun büyük sanayiden daha verimli olduğu bilinmektedir. Üstelik küçük sanayi daha fazla istihdam sağlamakta ve daha kaliteli üretimde bulunmaktadır. Burada dikkate alınması gereken husus icabında pazar bulmak için emperyalizm yolunu açan kitlevî üretim için olmamakla birlikte, ihtiyacı karşılayabilecek teknolojik seviyenin tutturulmasıdır. Tarihimizdeki esnaf birlikleri (ahilik) tecrübesi sanayiin; iktâ' ve tımar sistemi de ziraatin yeniden teşkilâtlanmasında bize epey malzeme sağlayabilir. Üstelik geliştirilecek yeni nizam diğer "gelişmekte olan" ülkelere örnek olabilir.

Ticâret mal dolaşımını tüketici lehine en kısa ve en ucuz yoldan sağlamalıdır. Üretici ile tüketici arasında bir hizmet yaratmadan geçinen aracıların belirmemesi devletin önemli bir görevidir. Yine devlet iç ve dış ticâreti kendi denetimi altında tutacak piyasada tüketicinin ihtiyaç duyduğu malların sürekli bulunmasını sağlayacak, kârların âdil bir seviyede tutulmasını gerçekleştirecektir.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İSLÂM ÜLKELERİNİN EKONOMİK GÜÇLERİ

İSLÂM ÜLKELERİNİN EKONOMİK GÜÇLERİ

Günümüz dünya sistemi içersinde müslümanların etken değil edilgen olmalarıyla, İslâm ülkelerinin ekonomik ilişkilerinin geriliği ve dünyanın gelir dağılımı en bozuk ülkeleri olmaları öncelikle ahlâkî bir problem gibi görünmektedir.

Oysa geçmişte İslâm ülkeleri ekonomik işbirliğinin en üst seviyesi olan ortak pazarları VII. ve XIX. yüzyıllar arasındaki çeşitli dönemlerde gerçekleştirmişlerdi.

İslâmın zaman zaman yükselen ekonomik üstünlüğünün en önemli sebebi İslâm iktisadının ilkelerinin hayata geçirilmesidir. Bu temel ilkeler şunlardır: İsraftan uzaklaşma, adil gelir bölüşümü ile servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması, iktisadî istikrar Bu esaslar aynı zamanda ahlâkî ilkelerdir. Kul hakkı kavramını önemseyen ve adalete dayanan bu sistemin dayanağı ahlâktır.

Modern anlamıyla bu alandaki tartışmaların yoğunlaşması, 1970'lerin başına rastlar. Siyaset ve kamu yönetiminde yozlaşma, uzun süre azgelişmiş ülkelere özgü bir hastalık gibi görülürken, 1970'lerde Batı ülkelerinde ortaya çıkan büyük yolsuzluklar, kamuoyunun dikkatlerinin etik sorunu üzerine yoğunlaşmasını sağlamış; kurumlar oluşturulmaya başlanmıştır.

Günümüz kapitalizmi ahlâk açısından belli bir dengeye ulaşmıştır. Bu yüzden modern kapitalizm ahlâksızlığı akılsızlık olarak görür. Ahlâk ve erdem olmadan kalkınmanın gerçekleştirilemeyeceği ileri sürülür. Oysa modern kapitalizmin başlangıcını oluşturan Merkantilizm ve Sanayi Devrimi dönemi, ırkların yokedilmeye çalışıldığı veya köleleştirildiği, kıtaların ıssızlaştırıldığı, uzun iş saatleri içinde kadın ve çocuk işçilerin düşük ücretlerle ve kötü çalışma şartları altında çalıştırıldıkları dönemlerdir. Modern Kapitalizm zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyi olmayan işçi sınıfıyla birlikte doğmuştur. Modern Kapitalizm adil olmayan ve giderek te adaletsizliği artan bir sistem oluşturmuştur.

I. COĞRAFYA VE BEŞERİ KAYNAKLAR

Bugün (2008) "ulus devlet" olarak İslâm Konferansı Teşkilatı'na üye 57 ülke vardır. Ayrıca 4 gözlemci üyesi bulunmaktadır. Birleşmiş Milletlerden sonra en fazla üyeye sahip teşkilattır.

İslâm Konferansı Teşkilatına üye olan İslâm ülkeleri

Afganistan
Arnavutluk
Azerbaycan
BAE (Birleşik Arap Emirlikleri)
Bahreyn
Bengladeş
Benin
Bruney
Burkina Faso (Yukarı Volta)
Cezayir
Cibuti
Çad
Endonezya
Fas
Fildişi Sahili
Filistin
Gabon
Gambia
Gine
Gine-Bissau
Guyana
Irak
İran
Kamerun
Katar
Kazakistan
Kırgızistan
Komor Adaları
Kuveyt
Libya
Lübnan
Malaysia
Maldiv Adaları
Mali
Mısır
Moritanya
Mozambik
Nijer
Nijerya
Özbekistan
Pakistan
Senegal
Sierra Leone
Somali
Sudan
Surinam
Suriye
Suudî Arabistan
Tacikistan
Togo
Tunus
Türkiye
Türkmenistan
Uganda
Uman
Ürdün
Yemen

Bunlar genellikle Asya ve Afrika'da konumlanmışlardır. Müslümanların yaşadıkları coğrafya dünya coğrafyasının dörtte biri olan 30 milyon km²'yi bulmaktadır. Bu topraklarda 1.2 milyar civarında bir nüfusun oluşturduğu 60'a yakın devlet ve 80 dolayında müslüman topluluğu bulunmaktadır.

Umumiyetle 1980'lerden sonra elde edilen rakamlara göre dünya nüfusunun dörtte biri İslâm ülkelerinde yaşamakta, toprakların beşte biri de bu ülkelere ait bulunmaktadır. Doğu Türkistan, Keşmir, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kafkasya, Fatani, Mindenao, Arnavutluk, Kırım gibi bölgeleri de hesaba katacak olursak Müslümanların yaşadıkları coğrafya dünya coğrafyasının dörtte birini bulmaktadır. Nüfus da üçte bire yükselmektedir.

Müslüman nüfusun yaklaşık % 80'lik bir bölümü, Endonezya, Bengladeş, Nijerya, Pakistan, Türkiye, Mısır, İran, Cezayir, Sudan ve Fas'ı içine alan 10 ülkede yaşamaktadır. Ayrıca Çin, Hindistan, Almanya, Fransa gibi ülkelerde yaşayan müslümanların sayısını da 150 milyon civarında tahmin edebiliriz. Müslümanlar dünya nüfusunun yaklaşık % 22'sini oluşturmaktadır Müslümanların yaşadıkları topraklar üzerindeki nüfus yoğunluklarının düşük olduğunu söyleyebiliriz. Hollanda'nın nüfus yoğunluğuna yani km²ye düşen nüfus miktarına kıyaslarsak bu toprakların 14 milyarlık bir nüfus kitlesini barındırabileceğini ileri sürebiliriz.[1]

Son rakamlar şöyledir:

Toplam nüfus (milyon) (yıllık)

	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Afganistan	12,60	14,32	15,21	13,91	14,61	20,67	23,73	29,86	-
Arnavutluk	2,14	2,40	2,67	2,96	3,29	3,13	3,06	3,13	3,14
Azerbaycan	5,17	5,69	6,17	6,67	7,16	7,69	8,05	8,39	8,47
BAE	0,22	0,51	1,04	1,38	1,77	2,41	3,25	4,53	4,64
Bahreyn	0,22	0,27	0,35	0,41	0,49	0,58	0,67	0,73	0,74
Bengladeş	64,91	73,18	82,19	92,82	104,05	116,45	128,92	141,82	144,35
Benin	2,83	3,21	3,71	4,39	5,18	6,20	7,20	8,44	8,69
Bruney	0,13	0,16	0,19	0,22	0,26	0,29	0,33	0,37	0,38
Burkina Faso	5,33	5,95	6,59	7,39	8,53	9,83	11,29	13,23	13,59
Cezayir	13,75	16,02	18,81	22,10	25,29	28,27	30,46	32,85	33,35
Cibuti	0,16	0,22	0,34	0,40	0,56	0,61	0,71	0,79	0,81
Çad	3,76	4,18	4,63	5,21	6,05	7,03	8,22	9,75	9,99
Endonezya	117,54	132,59	148,30	163,04	178,23	192,75	206,27	220,56	223,04
Fas	14,95	17,07	19,38	21,78	24,17	26,43	28,47	30,14	30,50

[1] M. Şakir, 1984, s. 30; Dünyada Küreselleşme Ve Bölgesel Entegrasyonlar (AT, NAFTA, PASİFİK) Ve Türkiye [AT, EFTA, KEİ, Türk Cumhuriyetleri, EKİT (ECO), İslâm ülkeleri] İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu, İslâm ülkeleri ve EKİT (ECO) Raporu, Kitap 6, Şubat 1995.

	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Fildişi sahili	5,31	6,59	8,34	10,50	12,66	14,76	16,73	18,15	18,47
Filistin	1,10	1,26	1,48	1,78	1,97	2,40	2,97	3,63	3,74
Gabon	0,53	0,60	0,70	0,81	0,96	1,12	1,27	1,38	1,41
Gambia	0,47	0,55	0,65	0,77	0,94	1,12	1,32	1,52	1,55
Gine	3,82	4,00	4,57	5,19	6,03	7,32	8,20	9,00	9,20
Gine-Bissau	0,58	0,65	0,79	0,89	1,02	1,19	1,37	1,59	1,63
Guyana	0,71	0,73	0,76	0,75	0,73	0,73	0,74	0,75	0,75
Irak	10,11	11,97	14,09	16,29	18,51	21,63	25,07	28,81	-
Iran	28,43	33,21	39,12	47,10	54,40	58,95	63,66	68,25	69,15
Kamerun	6,63	7,56	8,75	10,07	11,65	13,30	14,86	16,32	16,68
Katar	0,11	0,17	0,23	0,36	0,47	0,53	0,61	0,81	0,83
Kazakistan	13,11	14,14	14,90	15,78	16,35	15,82	14,88	15,15	15,31
Kırgızistan	2,96	3,30	3,63	4,00	4,42	4,59	4,92	5,14	5,20
Komor Adaları	-	-	0,34	0,38	0,44	0,49	0,54	0,60	0,61
Kuveyt	0,74	1,01	1,38	1,71	2,13	1,80	2,19	2,54	2,60
Libya	1,99	2,45	3,04	3,79	4,33	4,81	5,31	5,85	5,97
Lübnan	2,44	2,74	2,78	2,89	2,97	3,49	3,77	4,01	4,06
Malaysia	10,85	12,26	13,76	15,68	17,85	20,36	23,00	25,35	25,77
Maldiv Adaları	0,12	0,14	0,16	0,18	0,22	0,25	0,29	0,33	0,34
Mali	5,43	6,21	6,97	7,88	8,89	10,15	11,65	13,52	13,91
Mısır	35,29	39,30	43,86	49,61	55,67	61,22	67,29	74,03	75,40
Moritanya	1,26	1,42	1,61	1,81	2,03	2,30	2,64	3,07	3,15
Mozambik	9,38	10,57	12,05	13,22	13,43	15,85	17,91	19,79	20,14
Nijer	4,59	5,33	6,21	7,24	8,47	9,93	11,78	13,96	14,42
Nijerya	53,76	61,16	71,06	81,60	94,45	109,01	124,77	141,36	144,75
Özbekistan	11,97	13,98	15,95	18,17	20,51	22,79	24,65	26,17	26,54
Pakistan	60,61	71,03	82,73	94,79	107,98	122,37	138,08	155,77	159,00
Senegal	4,57	5,26	5,96	6,87	7,98	9,12	10,34	11,66	11,93
Sierra Leone	2,70	2,94	3,24	3,58	4,08	4,14	4,51	5,53	5,64
Somali	3,60	4,13	6,49	6,47	6,67	6,31	7,01	8,23	8,49
Sudan	14,70	17,06	19,97	23,38	26,07	29,35	32,90	36,23	37,00
Surinam	0,37	0,36	0,36	0,38	0,40	0,41	0,43	0,45	0,45
Suriye	6,38	7,54	8,98	10,84	12,84	14,75	16,81	19,04	19,50
Suudî Arabistan	5,74	7,25	9,60	12,88	16,38	18,51	20,66	23,12	23,68
Tacikistan	2,94	3,44	3,95	4,57	5,30	5,77	6,17	6,55	6,65
Togo	2,14	2,45	2,78	3,35	3,96	4,51	5,36	6,15	6,30
Tunus	5,13	5,61	6,38	7,26	8,15	8,96	9,56	10,03	10,13
Türkiye	35,32	40,03	44,48	50,29	56,15	61,74	67,42	72,07	72,94
Türkmenistan	2,19	2,52	2,86	3,23	3,67	4,19	4,50	4,83	4,90
Uganda	9,28	10,77	12,58	14,77	17,76	20,89	24,31	28,82	29,87
Uman	0,75	0,92	1,19	1,53	1,84	2,18	2,44	2,57	2,62
Ürdün	1,51	1,81	2,18	2,64	3,17	4,20	4,80	5,41	5,59
Yemen	6,33	6,97	8,20	9,95	12,09	15,22	17,94	20,97	21,63

Yıllık nüfus artışı (yüzde)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Afganistan	2,28	-0,12	-1,69	-	-	-	-	-
Arnavutluk	2,27	2,09	2,30	1,01	-1,25	-0,05	0,58	0,25
Azerbaycan	1,75	1,50	1,62	1,04	1,16	0,82	0,98	1,03
BAE	19,55	10,33	8,75	5,72	8,75	7,06	4,93	2,28
Bahreyn	4,92	4,45	3,45	3,59	3,30	2,29	1,51	1,79
Bengladeş	2,39	2,40	2,42	2,30	2,20	1,99	1,87	1,78
Benin	2,70	3,16	3,42	3,51	3,43	3,06	3,20	3,01
Bruney	4,15	3,35	2,84	2,87	2,68	2,40	2,22	1,96
Burkina Faso	2,16	2,09	2,58	2,97	2,81	2,98	3,17	2,71
Cezayir	3,18	3,33	3,10	2,55	1,93	1,43	1,53	1,50
Cibuti	8,32	6,18	4,84	4,84	1,89	3,05	1,79	1,59
Çad	2,10	2,12	2,68	3,09	3,06	3,36	3,19	2,44
Endonezya	2,39	2,09	1,85	1,81	1,42	1,32	1,37	1,13
Fas	2,66	2,50	2,27	1,99	1,69	1,36	1,02	1,17
Fildişi sahili	4,60	4,90	4,39	3,49	2,91	2,15	1,58	1,73
Filistin	-	-	-	-	4,00	4,36	3,36	3,17
Gabon	2,88	3,06	3,25	3,31	3,00	2,21	1,58	1,58
Gambia	3,42	3,29	3,67	3,83	3,50	3,20	2,67	2,35
Gine	1,46	2,80	2,64	3,62	3,41	1,94	1,92	2,18
Gine-Bissau	3,18	3,51	2,24	2,95	3,09	2,86	3,03	2,93
Guyana	0,61	0,45	-0,51	-0,47	0,28	0,30	0,13	-0,01
Irak	3,43	3,18	2,72	2,80	3,21	2,73	2,67	-
Iran	3,21	3,53	4,02	2,20	1,62	1,48	1,39	1,32
Kamerun	2,82	2,93	2,89	2,91	2,51	2,08	1,77	2,21
Katar	7,15	7,93	8,11	3,76	2,05	4,65	4,62	1,81
Kazakistan	1,33	1,16	1,16	0,61	-1,74	-0,30	0,89	1,06
Kırgızistan	1,99	1,91	1,99	1,91	1,10	1,04	1,00	1,09
Komor Adaları	-	-	2,65	2,65	2,13	2,13	2,13	2,18
Kuveyt	6,36	6,10	3,41	3,76	-	3,94	3,09	2,52
Libya	4,35	4,64	3,82	2,33	2,01	1,99	1,97	1,91
Lübnan	1,57	0,26	0,58	1,65	2,91	1,25	1,16	1,10
Malaysia	2,38	2,45	2,66	2,66	2,64	2,27	1,82	1,65
Maldiv Adaları	2,65	2,95	3,15	3,27	3,05	2,74	2,49	2,36
Mali	2,59	2,35	2,46	2,53	2,72	2,90	3,01	2,90
Mısır	2,17	2,34	2,49	2,16	1,87	1,92	1,91	1,84
Moritanya	2,46	2,47	2,34	2,35	2,65	2,95	2,97	2,77
Mozambik	2,58	2,49	1,02	1,32	3,40	2,19	1,90	1,78
Nijer	3,07	3,13	3,16	3,18	3,33	3,50	3,39	3,29
Nijerya	2,81	2,98	2,84	2,98	2,85	2,66	2,43	2,40
Özbekistan	2,97	2,63	2,59	2,38	1,82	1,02	1,17	1,43
Pakistan	3,23	2,96	2,72	2,57	2,49	2,44	2,44	2,07
Senegal	2,70	2,61	3,01	2,93	2,63	2,49	2,39	2,32
Sierra Leone	1,80	1,93	2,46	1,73	0,34	3,03	3,54	2,09
Somali	6,76	5,73	-0,73	0,02	-0,33	2,98	3,31	3,13
	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Sudan	3,14	3,30	2,80	2,18	2,43	2,15	2,00	2,13
Surinam	-0,88	0,28	1,54	0,73	0,71	0,89	0,62	0,52
Suriye	3,44	3,72	3,76	3,18	2,70	2,60	2,48	2,38
Suudî Arabistan	5,26	6,09	5,80	3,90	2,68	2,29	2,62	2,43
Tacikistan	3,04	2,81	3,09	2,56	1,44	1,24	1,28	1,55
Togo	2,40	3,12	3,81	2,97	2,97	3,33	2,62	2,56
Tunus	2,13	2,71	3,09	2,46	1,61	1,14	0,97	1,03
Türkiye	2,35	2,26	2,46	2,28	1,86	1,70	1,29	1,21
Türkmenistan	2,75	2,49	2,48	2,74	2,24	1,30	1,41	1,32
Uganda	3,02	3,18	3,51	3,64	3,14	3,19	3,58	3,67
Uman	4,77	5,47	4,63	3,62	3,04	1,64	1,31	2,20
Ürdün	3,56	3,89	3,63	3,73	3,30	2,50	2,30	3,22
Yemen	2,43	3,70	3,94	4,39	4,24	3,14	3,17	3,14

Seçilmiş 194 Dünya ülkesi arasında İslâm ülkelerinin yerleri

	Toplam yüzölçümü (km^2)	Toplam nüfus 2005	Km^2'ye düşen nüfus 2005	15 yaş altı	65 yaş üstü
ABD	9 809 155	296 410	30	21	12
Afganistan	652 225	29 863	46	-	-
Almanya	357093	82 469	231	14	19
Angola	1 246 700	15 941	13	46	2
Arjantin	2 780 403	38 747	14	26	10
Arnavutluk	28 748	3 130	109	27	8
Avustralya	7 692 030	20 329	3	20	13
Avusturya	83 871	8 233	98	16	17
Azerbaycan	86 600	8 388	97	26	7
BAE	77 700	4 533	58	22	1
Bahreyn	716	727	1 016	27	3
Bangladeş	147 570	141 822	961	35	4
Belçika	32 545	10 479	322	17	18
Benin	112 622	8 439	75	44	3
Beyaz Rusya	207 595	9 776	47	15	15
Bolivya	1098 581	9 182	8	38	5
Bosna Hersek	51 129	3 907	76	17	14
Brezilya	8 547 404	186 405	22	28	6
Bruney	5 765	374	65	30	3
Bulgaristan	110 994	7 740	70	14	17
Burkina Faso	274 200	13 228	48	47	3
Büyük Britanya	242 910	60 227	248	18	16
Cezayir	2 381 741	32 854	14	30	5
Cibuti	23 200	793	34	41	3
Çad	1 284 000	9 749	8	47	3
Çek Cumhuriyeti	78 866	10 234	130	15	14

	Toplam yüzölçümü (km²)	Toplam nüfus 2005	Km²'ye düşen nüfus 2005	15 yaş altı	65 yaş üstü
Çin	9 572 419	1 311 904	137	21	8
Danimarka	43 098	5 416	126	19	15
Ekvador	256 370	13 228	52	32	6
El Salvador	21041	6 881	327	34	5
Endonezya	1 912 988	220 558	115	28	6
Eritre	121 144	4 401	36	45	2
Ermenistan	29 743	3 016	101	21	12
Estonya	45 227	1 346	30	15	17
Etyopya	1 133 380	71 256	63	45	3
Fas	458 730	30 168	66	31	5
Fildişi Sahili	322 462	18 154	56	42	3
Filipinler	300 000	83 054	277	35	4
Filistin	6 020	3 626	602	45	3
Finlandiya	338 144	5 246	16	17	16
Fransa	543 965	60 873	112	18	17
Gabon	267 667	1 384	5	40	4
Gambia	11 295	1 517	134	40	4
Gana	238 537	22 113	93	39	4
Gine	245 857	9 402	38	44	4
Gine-Bissau	36 125	1 586	44	48	3
Guatemala	108 889	12 599	116	43	4
Guyana	214 969	751	4	29	5
Güney Afrika	1 219 090	46 888	39	33	4
Güney Kore	99 313	48 294	486	19	9
Gürcistan	69 700	4 474	64	19	14
Haiti	27 750	8 528	307	37	4
Hırvatistan	56 542	4 443	79	16	17
Hindistan	3 287 263	1 094 583	333	32	5
Hollanda	41 526	16 320	393	18	14
Honduras	112 492	7 205	64	39	4
Irak	438 317	28 807	66	-	-
İran	1 648 000	68 251	41	29	5
İrlanda	70 273	4 159	59	20	11
İspanya	504 645	43 398	86	14	16
İsrail	20 991	6 924	330	28	10
İzlanda	103 000	297	3	22	12
İsveç	449 964	9 024	20	17	17
İsviçre	41 285	7 437	180	16	16
İtalya	301 336	58 607	195	14	20
Japonya	377 837	127 774	338	14	20
Kamboçya	181 035	14071	78	37	3
Kamerun	475 442	16 322	34	41	4
Kanada	9 984 670	32 299	3	18	13
Katar	11 437	813	71	22	1
Kazakistan	2 724 900	15 146	6	23	9

	Toplam yüzölçümü (km²)	Toplam nüfus 2005	Km²'ye düşen nüfus 2005	15 yaş altı	65 yaş üstü
Kenya	582 646	34 256	59	43	3
Kıbrıs	9 251	758	82	20	12
Kırgızistan	199 900	5 144	26	31	6
Kolombiya	1 141 748	45 600	40	31	5
Komor Adaları	1 862	600	322	42	3
Kongo Cum.	2 344 885	57 549	25	47	3
Kosta Rika	51 100	4 327	85	28	6
Kuveyt	17818	2 535	142	24	2
Kuzey Kore	122 762	22 488	183	25	7
Küba	110 860	11 269	102	19	11
Laos	236 800	5 924	25	41	4
Letonya	64 589	2 301	36	15	17
Liberya	97 754	3 283	34	47	2
Libya	1 775 500	5 853	3	30	4
Litvanya	65 301	3 414	52	17	15
Lübnan	10 452	3 577	342	29	7
Lüksemburg	2 586	457	177	19	14
Macaristan	93 030	10 087	108	16	15
Madagaskar	587 041	18 606	32	44	3
Makedonya	25 713	2 034	79	20	11
Malaysia	329 733	25 347	17	32	5
Maldiv Adaları	298	329	1 104	41	3
Mali	1 240 192	13 518	11	48	3
Malta	316	404	1 279	18	14
Meksika	1953 162	103 089	53	31	5
Mısır	1 002 000	74 033	74		5
Moğolistan	1 564 100	2 554	2	30	4
Moldava	33 800	4 206	124	18	10
Monaco	2	33	16 923	-	-
Moritanya	1 030 700	3 069	3	43	3
Mozambik	799 380	19 792	25	44	3
Namibya	824 292	2 031	3	42	3
Nepal	147181	27 133	184	39	4
Nijer	1 267 000	13957	11	49	2
Nijerya	923 768	131 530	142	44	3
Nikaragua	120254	5 149	43	39	3
Norveç	323 759	4 623	14	20	15
Özbekistan	447 400	26 167	59	33	5
Pakistan	796 095	155 772	196	38	4
Panama	75 517	3 232	43	30	6
Paraguay	406 752	5 899	15	38	4
Peru	1 285 216	27968	22	32	5
Polonya	312 685	38 165	122	16	13
Portekiz	92 345	10 549	114	16	17
Romanya	238 391	21 634	91	15	15

	Toplam yüzölçümü (km²)	Toplam nüfus 2005	Km²'ye düşen nüfus 2005	15 yaş altı	65 yaş üstü
Rusya	17 075 400	143114	8	15	14
Senegal	196 722	11658	59	43	3
Sırbistan-Karadağ	88 361	9 863	112	18	14
Sierra Leone	71 740	5 525	77	43	3
Singapur	683	4 342	6 360	20	8
Slovakya	49 034	5 387	110	17	12
Slovenya	20 253	2 001	99	14	16
Somali	637657	8 228	13	44	3
Sri Lanka	65 610	19625	299	24	7
Sudan	2 505 813	36 233	15	39	4
Surinam	163 265	449	3	30	6
Suriye	185 180	19 043	103	37	3
Suudî Arabistan	2 240 000	23119	10	37	3
Şili	756 096	16 295	22	25	8
Tacikistan	143 100	6 507	46	39	4
Tanzanya	945 087	38 329	41	43	3
Tayland	513115	64 233	125	24	7
Tayvan	36 006	22 689	630	-	-
Togo	56 785	6 145	108	43	3
Tunus	163 610	10 029	61	26	6
Türkiye	779 452	72 065	93	28	6
Türkmenistan	488 100	4 833	10	32	5
Uganda	241 548	28 816	119	50	2
Ukrayna	603 700	47 075	78	15	16
Uman	309 500	2 567	8	34	3
Uruguay	176215	3 463	20	24	13
Ürdün	89 342	5 473	61	37	3
Vatikan	0,44	0,5	1 209	-	-
Venezuela	912 050	26 577	29	31	5
Vietnam	331114	83 119	251	30	5
Yemen	536 869	20 975	39	46	2
Yeni Zelanda	270 534	4 099	15	21	12
Yunanistan	131957	11 104	84	14	18
Dünya	-	6 437 682	-	28	7

İslâm ülkelerinin temel sosyo-ekonomik göstergelerinin son yıllardaki görünümü şöyledir:

Okur-yazarlık oranları

	1990	1995	2000	2005
Afganistan	29,40	31,50	-	-
Arnavutluk	85,00	85,00	-	98,70
Azerbaycan	97,30	96,30	-	98,80
BAE	55,00	79,20	76,30	88,70
Bahreyn	77,40	85,20	-	86,50
Bengladeş	35,30	35,30	-	47,50
Benin	23,40	37,00	24,00	34,70
Bruney	86,00	88,20	91,60	92,70
Burkina Faso	18,20	19,20	-	23,60
Cezayir	57,40	61,60	-	69,90
Cibuti	51,20	46,20	64,60	-
Çad	29,80	48,10	42,60	25,70
Endonezya	77,00	83,80	96,90	90,40
Fas	49,50	43,70	48,90	52,30
Fildişi Sahili	41,00	46,00	46,80	48,70
Filistin	-	84,30	89,20	92,40
Gabon	60,70	63,20	71,00	84,00
Gambia	27,20	38,60	36,60	-
Gine	24,00	35,90	41,00	29,50
Gine-Bissau	36,50	54,90	38,50	-
Guyana	97,20	98,10	98,50	-
Irak	59,70	58,00	-	-
İran	54,00	69,00	76,30	82,40
Kamerun 54,10	63,40	-	67,90	
Katar	82,00	79,40	81,20	89,00
Kazakistan	-	99,00	98,00	99,50
Kırgızistan	97,00	97,00	97,00	98,70
Komor Adaları	61,00	57,30	55,90	-
Kuveyt	73,00	87,31	82,00	93,30
Libya	68,00	76,20	80,00	84,20
Lübnan	80,10	92,40	86,00	-
Malaysia 78,40	83,50	87,50	88,70	
Maldiv Adaları	95,00	93,20	96,70	96,30
Mali	32,00	31,00	41,50	24,00
Mısır	47,00	51,40	55,30	71,40
Moritanya	34,00	37,70	40,20	51,20
Mozambik	33,00	40,10	44,00	38,70
Nijer	11,40	13,60	15,90	28,70
Nijerya	50,70	57,10	63,90	69,10
Özbekistan	-	88,00	99,20	-

	1990	1995	2000	2005
Pakistan	34,80	37,80	43,20	49,90
Scncgal	38,30	33,10	37,30	39,30
Sicrra Lconc	20,70	31,40	36,00	34,80
Somali	24,10	-	-	-
Sudan	27,10	46,10	57,80	60,90
Surinam	91,80	93,00	94,00	89,60
Suriyc	64,50	70,90	74,40	80,80
Suudî Arabistan	62,40	63,00	76,30	82,90
Tacikistan	97,70	99,00	99,20	99,50
Togo	44,40	51,70	57,10	53,20
Tunus	65,30	66,70	71,00	74,30
Türkiyc	80,70	82,30	85,10	87,40
Türkmcnistan	97,50	98,00	98,00	98,80
Uganda	48,30	61,80	67,10	66,80
Uman	35,00	59,00	71,70	81,40
Ürdün	80,10	86,60	89,70	91,10
Ycmcn	32,80	38,00	46,30	54,10

Şehirde yaşayanların toplam nüfusa oranları

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2004
Afganistan	14,00	15,40	-	18,30	20,00	21,30	22,58
Arnavutluk	-	33,80	34,80	36,10	42,50	41,80	44,68
Azcrbaycan	-	52,80	53,60	54,40	55,80	50,90	51,38
BAE	83,90	71,50	76,90	81,00	84,00	77,40	76,84
Bahrcyn	-	80,70	84,10	87,50	90,30	94,60	96,12
Bcngladcş	-	11,30	13,40	15,70	18,30	23,20	24,72
Bcnin	13,50	24,90	26,90	29,00	31,30	38,40	39,76
Bruncy	-	-	-	57,70	57,80	71,10	73,02
Burkina Faso	6,40	8,50	11,40	18,00	27,20	16,50	17,94
Cczayir	50,00	43,40	47,50	51,70	55,80	59,80	62,60
Cibuti	-	73,70	77,70	80,70	82,80	83,30	85,54
Çad	16,00	18,70	19,60	20,50	21,40	23,40	24,92
Endonczya	19,00	22,20	26,20	30,60	35,40	42,00	46,88
Fas	-	41,00	43,90	46,10	48,40	55,10	57,98
Fildişi Sahili	-	-	-	40,00	43,00	43,00	44,60
Filistin	-	-	-	-	-	56,70	56,60
Gabon	-	35,80	40,90	45,70	50,00	80,10	82,90
Gambia	-	18,20	20,20	22,60	25,50	49,10	52,94
Ginc	20,00	19,10	22,30	25,80	29,60	31,00	32,60
Ginc-Bissau	-	16,80	18,10	19,90	22,20	29,70	29,62
Guyana	-	-	-	35,00	35,00	28,60	28,28
Irak	63,70	72,00	70,00	71,80	74,60	67,80	67,08
İran	44,00	49,60	53,20	56,30	59,00	64,20	66,36
	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2004

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2004
Kamerun	24,00	31,40	35,70	40,30	44,90	50,00	53,68
Katar	-	-	-	89,90	91,40	94,90	95,30
Kazakistan	-	54,00	55,80	57,60	60,00	56,30	57,10
Kırgızistan	-	38,30	38,20	38,20	38,90	35,40	35,72
Komor Adaları	-	23,30	25,30	27,80	30,70	33,80	36,36
Kuveyt	89,00	90,20	93,80	95,90	97,00	98,20	98,28
Libya	31,00	52,00	60,00	82,40	86,00	83,10	84,46
Lübnan	60,00	76,00	-	83,80	87,20	86,00	86,48
Malaysia	30,00	42,00	45,90	49,80	53,70	61,80	66,20
Maldiv Adaları	-	22,30	25,70	25,90	26,80	27,50	29,18
Mali	14,00	18,50	21,00	23,80	27,00	27,90	29,98
Mısır	40,70	43,80	43,90	43,90	44,80	42,50	42,74
Moritanya	23,10	29,00	38,20	46,80	53,80	40,00	40,32
Mozambik	-	13,10	19,40	29,80	34,00	30,70	33,74
Nijer	9,00	12,50	13,80	15,20	17,00	16,20	16,68
Nijerya	18,00	27,10	31,10	35,20	39,30	43,90	47,34
Özbekistan	-	40,80	40,70	40,60	41,00	37,30	36,82
Pakistan	26,30	28,10	29,80	32,00	34,70	33,10	34,54
Senegal	28,00	35,90	37,90	39,80	42,30	40,60	41,40
Sierra Leone	15,00	24,50	28,30	32,20	36,20	37,00	39,96
Somali	-	22,20	23,20	24,20	25,80	33,30	34,82
Sudan	-	20,00	21,00	22,50	26,00	36,10	39,86
Surinam	-	44,80	45,70	47,50	49,00	72,10	73,54
Suriye	-	46,70	48,60	50,20	52,40	50,10	50,50
Suudî Arabistan	21,00	66,80	73,00	77,30	80,20	79,80	80,76
Tacikistan	-	34,30	33,10	32,20	32,20	25,90	24,94
Togo	-	22,90	26,50	28,50	31,00	36,60	39,40
Tunus	49,80	51,40	53,00	54,90	57,30	63,40	64,92
Türkiye	-	43,80	52,50	60,90	68,00	64,70	66,78
Türkmenistan	-	47,10	46,00	44,90	44,90	45,10	45,98
Uganda	8,00	8,80	9,90	11,20	12,50	12,10	12,50
Uman	-	7,60	9,20	76,00	76,00	71,60	71,52
Ürdün	56,00	59,90	74,10	68,00	71,50	80,40	81,92
Yemen	-	20,20	24,40	29,00	33,60	25,40	26,92

Bebek ölüm oranları (binde)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2004
Afganistan	269,00	205,00	172,00	167,00	158,00	163,00	-
Arnavutluk	-	48,00	43,00	28,00	30,00	22,00	17,00
Azerbaycan	-	-	-	-	-	77,00	75,00
BAE	57,00	53,00	35,00	23,00	16,00	8,00	7,00
Bahreyn	-	44,00	32,00	14,00	19,00	10,00	9,00
Bengladeş	140,00	136,00	123,00	105,00	79,00	66,00	56,00

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2004
Benin	160,00	154,00	115,00	113,00	95,00	95,00	90,00
Bruney	-	18,00	-	9,00	9,00	8,00	8,00
Burkina Faso	182,00	211,00	144,00	134,00	99,00	100,00	97,00
Cezayir	-	118,00	81,00	67,00	34,00	37,00	35,00
Cibuti	-	132,00	122,00	117,00	108,00	107,00	101,00
Çad	154,00	149,00	138,00	125,00	117,00	117,00	117,00
Endonezya	99,00	93,00	96,00	61,00	51,00	36,00	30,00
Fas	117,00	107,00	90,00	67,00	55,00	45,00	38,00
Fildişi Sahili	-	-	-	95,00	86,00	115,00	117,00
Gabon	122,00	112,00	103,00	97,00	89,00	60,00	60,00
Gambia	204,00	154,00	143,00	138,00	126,00	92,00	89,00
Gine	172,00	165,00	153,00	138,00	128,00	112,00	101,00
Gine-Bissau	154,00	143,00	132,00	146,00	136,00	132,00	126,00
Guyana	-	-	-	-	-	52,00	48,00
Irak	104,00	78,00	73,00	65,00	108,00	93,00	-
İran	120,00	108,00	111,00	88,00	45,00	36,00	32,00
Kamerun	127,00	109,00	89,00	88,00	56,00	88,00	87,00
Katar	57,00	57,00	38,00	29,00	18,00	19,00	18,00
Kazakistan	-	-	-	-	-	63,00	63,00
Kırgızistan	-	-	-	-	-	60,00	58,00
Komor Adaları	97,00	88,00	80,00	94,00	87,00	61,00	52,00
Kuveyt	-	34,00	22,00	14,00	11,00	9,00	10,00
Libya	107,00	100,00	90,00	74,00	-	20,00	18,00
Lübnan	48,00	41,00	48,00	44,00	32,00	28,00	27,00
Malaysia	35,00	31,00	28,00	16,00	12,00	11,00	10,00
Maldiv Adaları	89,00	94,00	60,00	34,00	32,00	45,00	35,00
Mali	121,00	154,00	174,00	166,00	123,00	124,00	121,00
Mısır	89,00	103,00	93,00	66,00	56,00	40,00	26,00
Moritanya	187,00	143,00	132,00	121,00	96,00	79,00	78,00
Mozambik	-	103,00	123,00	137,00	113,00	122,00	104,00
Nijer	162,00	146,00	140,00	128,00	119,00	159,00	152,00
Nijerya	163,00	135,00	109,00	98,00	80,00	107,00	101,00
Özbekistan	-	-	-	-	30,00	59,00	57,00
Pakistan	113,00	126,00	115,00	103,00	90,00	85,00	80,00
Senegal	158,00	147,00	137,00	81,00	62,00	80,00	78,00
Sierra Leone	215,00	208,00	175,00	147,00	179,00	167,00	165,00
Somali	150,00	146,00	152,00	126,00	128,00	133,00	133,00
Sudan	132,00	124,00	112,00	102,00	77,00	65,00	63,00
Surinam	-	-	-	-	33,00	31,00	30,00
Suriye	67,00	62,00	54,00	43,00	32,00	19,00	15,00
Suudî Arabistan	121,00	114,00	61,00	65,00	21,00	23,00	21,00
Tacikistan	-	-	-	-	-	80,00	75,00
Togo	-	-	-	88,00	88,00	80,00	78,00
Tunus	125,00	90,00	78,00	44,00	39,00	25,00	21,00
Türkiye	131,00	123,00	84,00	60,00	48,00	38,00	28,00
Türkmenistan	-	-	53,00	-	46,00	77,00	80,00

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2004
Uganda	101,00	97,00	108,00	117,00	98,00	85,00	80,00
Uman	135,00	135,00	109,00	29,00	20,00	12,00	10,00
Ürdün	75,00	69,00	49,00	51,00	31,00	25,00	23,00
Yemen	-	-	-	124,00	100,00	84,00	82,00

Ortalama hayat ümidi (yıllık)

	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Afganistan	43,06	44,27	-	-	-	-
Arnavutluk	69,84	71,39	71,89	72,40	74,72	75,48
Azerbaycan	67,91	69,46	70,80	68,96	71,77	72,28
BAE	68,21	70,61	73,20	75,77	77,74	79,18
Bahreyn	67,84	70,09	71,44	72,76	73,91	74,86
Bengladeş	48,81	51,85	55,05	58,52	61,53	63,90
Benin	50,06	51,63	52,96	53,54	53,68	54,99
Bruney	70,98	72,75	74,17	75,29	76,17	76,97
Burkina Faso	46,98	48,23	47,52	46,28	46,79	48,48
Cezayir	60,01	64,16	67,16	68,65	70,22	71,73
Cibuti	47,91	49,55	50,75	51,82	52,47	53,39
Çad	43,76	45,21	45,97	45,27	44,03	44,02
Endonezya	54,81	58,61	61,71	64,00	65,84	67,79
Fas	57,92	61,22	64,32	66,90	68,81	70,38
Fildişi sahili	53,39	53,82	51,70	48,67	46,63	46,18
Filistin	-	-	-	70,46	72,12	73,39
Gabon	55,00	58,30	59,64	58,82	56,04	53,83
Gambia	42,81	46,35	50,00	52,74	54,72	56,79
Gine	42,20	44,44	47,47	50,55	52,86	54,05
Gine-Bissau	38,41	40,36	42,33	43,76	44,45	45,12
Guyana	60,88	60,99	60,28	60,12	61,78	64,26
Irak	61,46	63,91	61,75	59,09	-	-
Iran	58,94	61,80	65,03	67,53	69,50	71,13
Kamerun	49,81	52,06	52,40	50,05	46,97	46,06
Katar	66,75	68,43	69,97	71,63	72,96	74,10
Kazakistan	66,62	68,54	68,34	64,92	65,52	66,25
Kırgızistan	65,49	65,40	68,30	65,79	68,56	68,34
Komor Adaları	50,09	52,43	55,97	58,85	60,73	62,64
Kuveyt	70,77	73,25	74,95	75,98	76,89	77,54
Libya	60,46	65,01	68,47	71,24	73,14	74,35
Lübnan	66,88	67,61	68,80	70,04	71,30	72,54
Malaysia	66,88	68,88	70,29	71,52	72,63	73,70
Maldiv Adaları	56,12	58,65	60,51	62,79	65,38	67,64
Mali	41,56	44,05	45,99	47,10	47,57	48,62
Mısır	55,55	59,25	62,78	66,11	68,79	70,53
Moritanya	46,66	48,06	49,06	50,06	51,66	53,66

	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Mozambik	42,77	42,78	43,21	43,67	42,64	41,81
Nijer	39,16	39,41	40,09	41,81	43,60	44,93
Özbekistan	67,27	67,98	69,17	69,17	67,85	67,37
Pakistan	55,12	57,44	59,10	60,88	62,96	64,86
Senegal	46,56	50,18	53,06	54,45	55,20	56,45
Sierra Leone	37,71	39,04	38,80	39,11	40,21	41,36
Somali	42,57	43,89	41,60	42,13	45,19	47,73
Sudan	49,21	51,05	52,72	54,59	55,94	56,66
Surinam	66,26	67,46	68,00	68,35	68,83	69,71
Suriye	63,33	66,08	68,47	70,70	72,50	73,82
Suudî Arabistan	61,39	65,17	68,04	70,08	71,38	72,56
Tacikistan	62,32	63,20	63,24	63,19	63,45	64,02
Togo	54,46	56,40	57,40	56,38	54,71	55,10
Tunus	62,41	65,17	70,31	71,35	72,60	73,45
Türkiye	61,42	63,45	66,00	67,84	70,39	71,29
Türkmenistan	60,99	62,24	63,04	63,06	62,59	62,86
Uganda	50,12	49,24	45,71	43,06	45,12	49,95
Uman	60,60	65,79	69,94	72,17	73,56	74,76
Ürdün	62,74	65,09	67,52	69,26	70,65	72,02
Yemen	47,10	51,36	54,53	56,88	59,29	61,73

Seçilmiş dünya ülkeleri arasındaki yer ise şöyledir

	Nüfus Artışı % (1990-2005)	Şehirli Nüfus % 2005	Ortalama Hayat Ümidi 2005	Bebek Ölümleri (binde) 2005
ABD	1,0	81	78	6
Afganistan	4,8	23	-	-
Almanya	0,3	85	79	4
Angola	2,8	53	41	154
Arjantin	1,2	90	75	15
Arnavutluk	-0,3	45	75	16
Avustralya	1,2	88	81	5
Avusturya	0,4	66	79	4
Azerbaycan	1,0	52	72	74
BAE	5,9	77	79	8
Bahreyn	2,6	97	75	9
Bengladeş	2,1	25	64	54
Belçika	0,3	97	79	4
Benin	3,3	40	55	89
Beyaz Rusya	-0,3	72	68	10
Bolivya	2,1	64	65	52
Bosna Hersek	-0,7	46	74	13
Brezilya	1,5	84	71	31
Bruney	2,5	74	77	8

	Nüfus Artışı % (1990-2005)	Şehirli Nüfus % 2005	Ortalama Hayat Ümidi 2005	Bebek Ölümleri (binde) 2005
Bulgaristan	-0,8	70	73	12
Burkina Faso	2,9	18	48	96
Büyük Britanya	0,3	90	79	5
Cezayir	1,7	63	72	34
Cibuti	2,3	86	53	88
Çad	3,2	25	44	124
Çek Cumhuriyeti	-0,1	74	76	3
Çin	0,9	40	72	23
Danimarka	0,4	86	78	4
Ekvador	1,7	63	75	22
El Salvador	2,0	60	71	23
Endonezya	1,4	48	68	28
Eritre	2,5	19	55	50
Ermenistan	-1,1	64	73	26
Estonya	-1,2	69	73	6
Etyopya	2,8	16	43	80
Fas	1,6	59	70	36
Fildişi Sahili	2,4	45	46	118
Filipinler	2,0	63	71	25
Filistin	3,6	72	73	21
Finlandiya	0,3	61	79	3
Fransa	0,4	77	80	4
Gabon	2,5	84	54	60
Gambia	3,2	54	57	97
Gana	2,4	48	57	68
Gine	2,8	33	54	97
Gine-Bissau	3,0	30	45	124
Guatemala	2,3	47	68	32
Guyana	0,2	28	64	47
Güney Afrika	1,7	59	48	55
Güney Kore	0,7	81	78	5
Gürcistan	-1,3	52	71	41
Haiti	1,4	39	53	84
Hırvatistan	0,1	57	76	6
Hindistan	1,7	29	64	56
Hollanda	0,6	80	79	4
Honduras	2,6	47	69	31
Irak	2,9	67	-	-
İran	1,4	67	71	31
İrlanda	1,1	61	79	5
İspanya	0,6	77	81	4
İsrail	2,7	92	80	5
İsveç	0,4	84	81	3
İsviçre	0,4	75	81	4
İtalya	0,2	68	80	4
İzlanda	1,0	93	81	2

	Nüfus Artışı % (1990-2005)	Şehirli Nüfus % 2005	Ortalama Hayat Ümidi 2005	Bebek Ölümleri (binde) 2005
Japonya	0,2	66	82	3
Kamboçya	2,5	20	57	68
Kamerun	2,2	55	46	87
Kanada	1,0	80	80	5
Katar	3,7	95	74	18
Kazakistan	-0,7	57	66	63
Kenya	2,5	21	49	79
Kıbrıs	1,4	69	79	4
Kırgızistan	1,2	36	68	58
Kolombiya	1,8	73	73	17
Komor Adaları	2,8	37	63	53
Kongo Cum.	3,2	32	44	81
Kosta Rika	2,3	62	79	11
Kuveyt	1,5	98	78	9
Kuzey Kore	0,9	62	64	42
Küba	0,4	76	77	6
Laos	2,4	21	56	62
Letonya	-1,1	68	71	9
Liberya	2,9	58	42	157
Libya	2,0	85	74	18
Litvanya	-0,5	67	71	7
Lübnan	1,8	87	73	27
Lüksemburg	1,4	83	79	4
Macaristan	-0,2	66	73	7
Madagaskar	2,9	27	56	74
Makedonya	0,4	69	74	15
Malaysia	2,3	67	74	10
Maldiv Adaları	2,8	30	68	33
Mali	2,8	31	49	120
Malta	0,7	95	80	5
Meksika	1,6	76	75	22
Mısır	1,9	43	71	28
Moğolistan	1,2	57	67	39
Moldava	-0,2	47	68	14
Monaco	1,0	100	-	4
Moritanya	2,8	40	54	78
Mozambik	2,6	35	42	100
Namibya	2,5	35	47	46
Nepal	2,3	16	63	56
Nijer	3,3	17	45	150
Nijerya	2,5	48	44	100
Nikaragua	2,2	59	70	30
Norveç	0,6	77	80	3
Özbekistan	1,7	37	67	57
Pakistan	2,3	35	65	79

	Nüfus Artışı % (1990-2005)	Şehirli Nüfus % 2005	Ortalama Hayat Ümidi 2005	Bebek Ölümleri (binde) 2005
Panama	2,0	71	75	19
Paraguay	2,5	59	71	20
Peru	1,7	73	71	23
Polonya	0,1	62	75	6
Portekiz	0,3	58	78	4
Romanya	-0,4	54	72	16
Rusya	-0,2	73	65	14
Senegal	2,5	42	56	61
Sırbistan-Karadağ	0,2	52	73	12
Sierra Leone	2,0	41	41	165
Singapur	2,4	100	80	3
Slovakya	0,2	56	74	7
Slovenya	0,1	51	78	3
Somali	1,4	35	48	133
Sri Lanka	1,0	15	75	12
Sudan	2,2	41	57	62
Surinam	0,7	74	70	30
Suriye	2,6	51	74	14
Suudî Arabistan	2,7	81	73	21
Şili	1,4	88	78	8
Tacikistan	1,4	25	64	59
Tanzanya	2,5	24	46	76
Tayland	1,1	32	71	18
Togo	2,9	40	55	78
Tunus	1,4	65	73	20
Türkiye	1,6	67	71	26
Türkmenistan	1,8	46	63	81
Uganda	3,2	13	50	79
Ukrayna	-0,7	68	68	13
Uman	2,2	72	75	10
Uruguay	0,7	92	76	14
Ürdün	3,7	82	72	22
Venezuela	2,0	93	74	18
Vietnam	1,6	26	71	16
Yemen	3,7	27	62	76
Yeni Zelanda	1,1	86	80	5
Yunanistan	0,6	59	79	4
Dünya	1,4	49	68	51

Uluslararası Para Fonu (IMF) nun, 2006-2013 dönemi tahminlerine göre, İslâm ülkeleri arasında sadece Türkiye 941 milyar 584 milyon dolarlık SGP-GSYH (satın alma gücü paritesiyle gayri safi yurtiçi hasıla) 15'inci sırada yer alıyor. Türkiye'nin, 2008 tahminlerine göre cari GSYH'si ise 748 milyar 301 milyon dolar olacak. Bu rakamla, Türkiye'nin en büyük ekonomiler arasında, 17'incilikteki sırası değişmeyecek. IMF verilerine göre, 2007'ye göre 2008 yılında ABD, Çin, Japonya, Hindistan ve Almanya'dan oluşan ilk 5 değişmeyecek. 2008 yılında 2 trilyon 274,6 milyar dolarlık SGP-GSYH'ye ulaşacak olan Rusya, İngiltere'yi geride bırakarak 6'ıncı sıraya yükselecek. Rusya, 2006 yılında da Fransa'yı geçmişti. İlk 20'deki bir diğer değişiklikte İran'da yaşanacak. 2007 yılında 18'inci olan İran, 2008 yılında Avustralya'yı geride bırakarak 17'inci sıraya yükselecek. Güney Kore'nin ardından 15'inci olan Türkiye, 941 milyar 584 milyon dolarlık SGP-GSYH ile 1 trilyon dolarlık psikolojik sınıra da dayanmış oldu.

Türkiye'nin, cari fiyatlarla GSYH'si 2008-2013 döneminde 748 milyar 301 milyon dolardan 952 milyar 701 milyon dolara, kişi başına GSYH'si ise 10 bin 738 dolardan 12 bin 911 dolara yükselecek. Bu rakamlarla Türkiye, toplam GSYH'de 17'incilikteki sırası değişmezken, kişi başına gelirde 55. sıradan 57. sıraya gerileyecek. IMF'ye göre, 2007 yılında 9 bin 629 dolar olan kişi başına millî gelir, 2008 yılında ilk kez 10 bin doları aşarak 10 bin 738 dolara ulaşacak.

IMF tahminlerine göre, 100 milyar doların üzerinde SGP-GSYH'si olan 63 ülke ve SGP-GSYH'leri şöyledir:

Ülkeler	SGP-GSYH 2008 Tahmini (Milyar Dolar)		
1. ABD	14.195,0	19.Tayvan	733,7
2. Çin	7.792,7	20.Hollanda	666,4
3. Japonya	4.438,7	21.Polonya	664,5
4. Hindistan	3.289,8	22.S. Arabistan	603,5
5. Almanya	2.906,4	23.Arjantin	571,4
6. Rusya	2.274,6	24.Tayland	557,8
7. İngiltere	2.215,9	25.G. Afrika	494,6
8. Fransa	2.116,6	26.Pakistan	443,3
9. Brezilya	1.961,5	27.Mısır	440,8
10.İtalya	1.826,9	28.Belçika	388,7
11.İspanya	1.403,8	29.Malezya	382,8
12.Meksika	1.399,9	30.Venezüela	360,9
13.Kanada	1.308,3	31.İsveç	348,2
14.G. Kore	1.275,9	32.Ukrayna	344,8
15.Türkiye	941,6	33.Yunanistan	342,9
16.Endonezya	906,7	34.Kolombiya	340,8
17.İran	812,9	35.Avusturya	330,3
18.Avustralya	801,0	36.Nijerya	325,6

Ülkeler	SGP-GSYH 2008 Tahmini (Milyar Dolar)		
37.Filipinler	323,5	51.Macaristan	198,7
38.Hong Kong	311,6	52.İsrail	195,3
39.İsviçre	310,3	53.Finlandiya	193,8
40.Çek Cum.	264,7	54.İrlanda	193,2
41.Romanya	264,0	55.BAE	181,4
42.Norveç	260,2	56.Kazakistan	179,5
43.Şili	246,2	57.Kuveyt	140,7
44.Vietnam	242,3	58.Fas	136,1
45.Singapur	242,0	59.Slovakya	119,2
46.Cezayir	240,4	60.Yeni Zelanda	116,3
47.Peru	238,9	61.Belarus	115,0
48.Portekiz	238,2	62.Angola	108,0
49.Bengladeş	222,4	63.Ekvador	103,7
50.Danimarka	210,2		

Görüldüğü gibi günümüzde dünyanın en büyük 63 ekonomisi olarak yorumlanabilecek bu tabloda İslâm ülkelerinin sıraları şu şekildedir:

15.Türkiye
16.Endonezya
17.İran
22.S. Arabistan
26.Pakistan
27.Mısır
29.Malezya
36.Nijerya
46.Cezayir
49.Bengladeş
55.BAE
56.Kazakistan
57.Kuveyt
58.Fas

İslâm ülkelerinde kişi başına GSMH (ABD doları)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Afganistan	178,00	261,00	269,00	286,00	177,00	143,00	273,00	319,00
Arnavutluk	1126,00	831,00	814,00	664,00	787,00	1204,00	2691,00	2929,00
Azerbaycan	-	-	-	903,00	395,00	647,00	1586,00	2362,00
BAE	18794,00	29182,00	19202,00	18093,00	17605,00	21718,00	32547,00	42890,00
Bahreyn	3809,00	9487,00	9465,00	8709,00	10124,00	12261,00	18462,00	21747,00
Bengladeş	116,00	222,00	218,00	282,00	327,00	349,00	422,00	437,00
Benin	194,00	370,00	238,00	356,00	349,00	326,00	513,00	536,00
Bruney	6963,00	24472,00	15143,00	13391,00	16950,00	17997,00	25497,00	30058,00
Burkina Faso	97,00	189,00	191,00	352,00	259,00	203,00	387,00	416,00
Cezayir	973,00	2251,00	2625,00	2448,00	1488,00	1796,00	3115,00	3476,00
Cibuti	700,00	886,00	918,00	815,00	817,00	758,00	877,00	925,00
Çad	211,00	199,00	176,00	252,00	202,00	164,00	580,00	634,00
Endonezya	246,00	525,00	571,00	685,00	1120,00	780,00	1244,00	1592,00
Fas	578,00	1067,00	640,00	1153,00	1355,00	1272,00	1906,00	2087,00
Fildişi Sahili	591,00	1220,00	664,00	931,00	741,00	627,00	913,00	952,00
Filistin	461,00	727,00	563,00	899,00	1230,00	1307,00	1111,00	1090,00
Gabon	4161,00	7226,00	5355,00	5980,00	4695,00	4245,00	6749,00	7245,00
Gambia	270,00	357,00	347,00	346,00	327,00	304,00	285,00	307,00
Gine	212,00	297,00	374,00	467,00	536,00	382,00	325,00	311,00
Gine-Bissau	271,00	206,00	162,00	230,00	213,00	157,00	189,00	196,00
Guyana	687,00	777,00	613,00	542,00	841,00	970,00	1117,00	1219,00
Irak	403,00	862,00	733,00	927,00	161,00	837,00	1213,00	1647,00
İran	1456,00	2321,00	1528,00	1595,00	1760,00	1557,00	2766,00	3446,00
Kamerun	446,00	1066,00	989,00	1169,00	645,00	586,00	954,00	1019,00
Katar	14427,00	34161,00	17062,00	15747,00	15479,00	28797,00	53333,00	64193,00
Kazakistan	-	-	-	1794,00	1291,00	1223,00	3756,00	5043,00
Kırgızistan	-	-	-	152,00	325,00	277,00	473,00	536,00
Komor Ada.	189,00	319,00	251,00	463,00	382,00	292,00	479,00	486,00
Kuveyt	11938,00	20867,00	12468,00	8619,00	15394,00	16926,00	29919,00	36396,00
Libya	5178,00	11662,00	7262,00	6624,00	5285,00	6410,00	6546,00	8348,00
Lübnan	1190,00	1463,00	750,00	945,00	3141,00	4421,00	5436,00	5441,00
Malaysia	761,00	1779,00	1990,00	2432,00	4314,00	3881,00	5098,00	5704,00
Maldiv Ada.	245,00	369,00	679,00	997,00	1610,00	2287,00	2542,00	3020,00
Mali	111,00	234,00	170,00	327,00	311,00	265,00	473,00	498,00
Mısır	336,00	551,00	510,00	715,00	1136,00	1497,00	1392,00	1484,00
Moritanya	363,00	552,00	398,00	540,00	636,00	419,00	632,00	899,00
Mozambik	389,00	363,00	367,00	200,00	144,00	211,00	323,00	349,00

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Nijer	170,00	439,00	215,00	320,00	180,00	150,00	245,00	247,00
Nijerya	1221,00	2622,00	1984,00	655,00	403,00	540,00	803,00	917,00
Özbekistan	-	-	-	717,00	588,00	557,00	517,00	598,00
Pakistan	235,00	431,00	413,00	506,00	638,00	544,00	820,00	913,00
Senegal	398,00	543,00	405,00	771,00	528,00	453,00	730,00	768,00
Sierra Leone	219,00	361,00	389,00	230,00	304,00	204,00	273,00	318,00
Somali	183,00	91,00	129,00	148,00	180,00	293,00	283,00	283,00
Sudan	288,00	458,00	321,00	615,00	382,00	346,00	675,00	934,00
Surinam	1431,00	2500,00	2552,00	1192,00	1362,00	1775,00	3410,00	3998,00
Suriye	743,00	1456,00	924,00	877,00	927,00	1190,00	1476,00	1614,00
S. Arabistan	6450,00	17132,00	8076,00	7174,00	7795,00	9057,00	13119,00	15045,00
Tacikistan	-	-	-	541,00	213,00	139,00	353,00	424,00
Togo	245,00	406,00	221,00	436,00	342,00	240,00	337,00	356,00
Tunus	764,00	1354,00	1147,00	1498,00	2009,00	2033,00	2846,00	3003,00
Türkiye	1132,00	1485,00	1289,00	2628,00	2699,00	2924,00	4969,00	5307,00
Türkmenistan	-	-	-	837,00	522,00	923,00	1199,00	1327,00
Uganda	214,00	217,00	271,00	205,00	285,00	232,00	317,00	346,00
Uman	2421,00	5327,00	6806,00	6340,00	6355,00	8271,00	12299,00	14135,00
Ürdün	630,00	1803,00	1892,00	1235,00	1564,00	1763,00	2293,00	2502,00
Yemen	-	-	-	312,00	373,00	530,00	753,00	853,00

İslâm ülkelerinde kişi başına GSMH'nın dünya ülkeleriyle kıyaslanması

	Kişi başına GSMH (ABD doları)2005	Dış borçlar (ABD doları)2005
ABD	43 560	-
Afganistan	-	-
Almanya	34 870	-
Angola	1 410	11 755
Arjantin	4 470	114335
Arnavutluk	2 570	1 839
Avustralya	33 120	-
Avusturya	37 190	-
Azerbaycan	1 240	1 881
BAE	23 950*	-
Bahreyn	14 370*	-
Bengladeş	470	18 935
Belçika	36 140	-
Benin	510	1 855
Beyaz Rusya	2 760	4 734
Bolivya	1 010	6 390

	Kişi başına GSMH (ABD doları)2005	Dış borçlar (ABD doları)2005
Bosna Hersek	2 700	5 564
Brezilya	3 550	187 994
Bruney	-	-
Bulgaristan	3 450	16 786
Burkina Faso	400	2 045
Burundi	100	1 322
Büyük Britanya	37	740
Cezayir	2 730	16 879
Cibuti	1 010	424
Çad	400	1633
Çek Cumhuriyeti	11 220	39 719
Çin	1 740	281612
Danimarka	48 330	-
Ekvador	2 620	17129
El Salvador	2 450	7 088
Endonezya	1 280	138 300
Eritre	170	736
Ermenistan	1 470	1 861
Estonya	9 060	11 255
Etyopya	160	6 259
Fas	1 740	16 846
Fildişi Sahili	870	10 735
Filipinler	1 320	61 527
Filistin	1 230	-
Finlandiya	37 530	-
Fransa	34 600	-
Gabon	5 010	3 902
Gambia	290	672
Gana	450	6 739
Gine	420	3 247
Gine-Bissau	180	693
Guatemala	2 400	5 349
Guyana	1020	1 196
Güney Afrika	4 770	30 632
Güney Kore	15 840	-
Gürcistan	1 320	1 911
Haiti	450	1323
Hırvatistan	8 290	30 169
Hindistan	730	123123
Hollanda	39 340	-
Honduras	1 120	5 242
Irak	-	-
İran	2 600	21 260
İrlanda	41 140	-
İspanya	25 250	-

	Kişi başına GSMH (ABD doları)2005	Dış borçlar (ABD doları)2005
İsrail	18 580	-
İsveç	40 910	-
İsviçre	55 320	-
İtalya	30 250	-
İzlanda	48 570	-
Japonya	38 950	-
Kamboçya	430	3 515
Kamerun	1 000	7151
Kanada	32 590	-
Katar	-	-
Kazakistan	2 940	43 354
Kenya	540	6 169
Kıbrıs	18 430*	-
Kırgızistan	450	2 032
Kolombiya	2 290	37 656
Komor Adaları	650	289
Kongo Cum.	950	5 936
Kosta Rika	4 700	6 223
Kuveyt	30 630	-
Laos	430	2 690
Letonya	6 770	14 283
Liberya	130	2 581
Libya	5 530	-
Liechtenstein	77 000*	-
Litvanya	7 210	11 201
Lübnan	6 320	22 373
Lüksemburg	58 050*	-
Macaristan	10 070	66 119
Madagaskar	290	3 465
Makedonya	2 830	2 243
Malaysia	4 970	50 981
Maldiv Adaları	2 320	368
Mali	380	2 969
Malta	13610	-
Meksika	7310	167 228
Mısır	1 260	34 114
Moğolistan	690	1 327
Moldava	930	2 053
Moritanya	580	2 281
Mozambik	310	5 121
Namibya	2 990	-
Nepal	270	3 285
Nijer	240	1 972
Nijerya	560	22 178
Nikaragua	950	5 144

	Kişi başına GSMH (ABD doları)2005	Dış borçlar (ABD doları)2005
Norveç	60 890	-
Özbekistan	520	4 226
Pakistan	690	33 675
Panama	4 630	9 765
Paraguay	1 040	3 120
Peru	2 650	28 653
Polonya	7 160	98 821
Portekiz	17 190	-
Romanya	3 910	38 694
Rusya	4 460	229 042
Senegal	700	3 793
Seyşeller	8 180	675
Sırbistan- Karadağ	3 220	16 295
Sierra Leone	220	1682
Singapur	27	580
Slovakya	7 950	23 654
Slovenya	17 440	-
Somali	-	2 750
Sri Lanka	1 160	11444
Sudan	640	18455
Surinam	2 540	-
Suriye	1 380	6 508
Suudî Arabistan	12 510	-
Şili	5 870	45 154
Tacikistan	330	1022
Tanzanya	340	7 763
Tayland	2 720	52 266
Tayvan	16 070	-
Togo	350	1 708
Tunus	2 880	17 789
Türkiye	4 750	171059
Türkmenistan	-	1092
Uganda	280	4 463
Ukrayna	1 520	33 297
Uman	9 070*	3 472
Uruguay	4 360	14 551
Ürdün	2 460	7 696
Venezuela	4 820	44 201
Vietnam	620	19 287
Yemen	600	5 363
Yeni Zelanda	25 920	-
Yunanistan	19 840	-
Dünya	7 011	-

Türkiye'nin SGP (Satınalma gücü paritesi) ile kişi başına GSYH'si ise 2008'de 13 bin 511 doları aşacak. Türkiye, bu gelirle dünyada Malezya'nın ardından 60'ıncı sırayı alıyor.

IMF tahminlerine göre, bu yıl dünyanın en zengin ülkesi ünvanını 84 bin 833 dolarla Lüksemburg'dan Katar devralacak. Lüksemburg 83 bin 456 dolarla ikinci, Norveç 55 bin 452 dolarla üçüncü sırada. Dünya sıralamada, Malta 4., Singapur 5., Brunei Sultanlığı 6., Kıbrıs Rum Kesimi 7., ABD 8., İngiltere 22., Almanya 24., Japonya 25., Fransa 26., İtalya 29., İspanya 30., Yunanistan 31. durumda.

IMF tahminlerine göre, en zengin 63 ülke ile diğer bazı ülkelerin SGP ile kişi başına GSYH'si (SGP-KBGSYH) şöyledir:

Ülkeler	SGP-KBGSYH 2008 Tahmini (ABD doları)
1. Katar	84.833
2. Lüksemburg	83.456
3. Norveç	55.452
4. Malta	55.121
5. Singapur	51.829
6. Brunei Sultanlığı	50.757
7. Kıbrıs Rum Kesimi	48.991
8. ABD	46.541
9. İrlanda	44.415
10. Hong Kong	44.299
11. İsviçre	42.452
12. Kuveyt	40.875
13. Hollanda	39.892
14. Avusturya	39.846
15. İzlanda	39.305
16. Kanada	39.195
17. Danimarka	38.464
18. Bir. Arap Emir.	38.108
19. İsveç	37.762
20. Avustralya	37.701
21. Finlandiya	36.777
22. İngiltere	36.315
23. Belçika	36.215
24. Almanya	35.392
25. Japonya	34.743
26. Fransa	34.140
27. Bahreyn	34.043
28. Tayvan	31.501
29. İtalya	31.022
30. İspanya	30.765
31. Yunanistan	30.745
32. Slovenya	28.848
33. Yeni Zelanda	27.172
34. İsrail	26.522
35. G. Kore	26.278
36. Bahamalar	26.240
37. Uman	26.023
38. Çek Cumhuriyeti	25.765
39. S. Arabistan	24.240
40. Portekiz	22.357
41. Estonya	22.205
42. Slovakya	22.024
43. Barbados	20.208
44. Macaristan	19.799
45. Trinidad ve Tobago	19.687
46. Litvanya	19.216
47. Antigua ve Barbuda	18.890
48. Letonya	18.496
49. Şeyşeller	17.829
50. Botswana	17.779
51. Polonya	17.493
52. Hırvatistan	16.537
53. Rusya	16.085
54. Gabon	14.746
55. Şili	14.673
56. Arjantin	14.376
57. St. Kitts ve Nevis	14.372
58. Ekvator Ginesi	14.068

Ülkeler	SGP-KBGSYH 2008 Tahmini (ABD doları)		
59. Malezya	14.023	89. Ukrayna	7.532
60. Türkiye	13.511	98. Mısır	5.874
61. Libya	13.361	99. Çin	5.870
62. Meksika	13.141	121. Endonezya	3.979
63. Venezüela	12.868	123. Filipinler	3.575
72. İran	11.245	127. Hindistan	2.886
78. G. Afrika	10.234	129. Pakistan	2.754
79. Brezilya	10.223	154. Bengladeş	1.374
83. Tayland	8.401	178. Kongo D. C.	333

Görüldüğü gibi günümüzde dünyanın en zengin 63 ülke ile diğer bazı ülkelerin SGP ile kişi başına GSYH'si (SGP-KBGSYH) açısından İslâm ülkelerinin sıraları şu şekildedir:

1. Katar
6. Brunei Sultanlığı
12. Kuveyt
18. BAE.
27. Bahreyn
37. Uman
39. S. Arabistan
54. Gabon
59. Malezya
60. Türkiye
61. Libya
72. İran
98. Mısır
99. Çin
121. Endonezya
129. Pakistan
154. Bengladeş

IMF'nin 2008 yılı tahminlerine göre, İslâm ülkeleriyle Türkiye'nin Kişibaşına Yurtiçi Gelirde (KBGSYH), 10 bin doları aşan 57 ülke arasındaki yerleri şöyledir:

Ülkeler	KBGSYH 2008 (ABD doları)
1. Lüksemburg	117.231
2. Norveç	97.808
3. Katar	95.167
4. İrlanda	66.815
5. İsviçre	64.636
6. Danimarka	63.898
7. İzlanda	62.153
8. İsveç	54.500
9. Finlandiya	51.807
10. Hollanda	51.657
11. Avusturya	50.510
12. BAE	50.383
13. Avustralya	49.271
14. Belçika	47.244
15. Kanada	47.067
16. A.B.D.	46.541
17. İngiltere	46.432
18. Fransa	45.858
19. Almanya	44.488
20. Kuveyt	42.159
21. Singapur	39.681
22. İtalya	39.565
23. Japonya	38.095
24. Brunei	38.005
25. İspanya	35.558
26. Yeni Zelanda	34.121
27. Yunanistan	32.421
28. Hong Kong	31.510
29. Bahreyn	31.302
30. Güney Kıbrıs	31.164
31. Slovenya	26.462
32. İsrail	24.027
33. Portekiz	23.351
34. Bahamalar	20.814
35. Çek Cumhuriyeti	20.607
36. Güney Kore	20.583
37. Malta	20.400
38. Uman	19.463
39. Trinidad ve Tobago	19.123
40. Estonya	18.977
41. S. Arabistan	18.655
42. Tayvan	17.561
43. Slovakya	16.436
44. Letonya	15.775
45. Macaristan	15.462
46. Barbados	14.422
47. Litvanya	14.274
48. Hırvatistan	13.553
49. Antigua ve Barbuda	13.399
50. Libya	12.703
51. Rusya	12.012
52. Venezüela	11.933
53. Polonya	11.861
54. Ekvator Ginesi	10.920
55. Türkiye	10.738
56. St. Kitts ve Nevis	10.548
57. Şili	10.126

Burada da İslâm ülkelerinin 2008 dünya KBGSYH sıralaması şöyledir:

3. Katar	95.167
12. BAE	50.383
20. Kuveyt	42.159
24. Brunei	38.005
29. Bahreyn	31.302
38. Uman	19.463
41. S. Arabistan	18.655
50. Libya	12.703
55. Türkiye	10.738

İslâm ülkelerinin son dış ticâret rakamları şöyledir:

Ödemeler dengesi: Cari işlemler (ABD doları)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Afganistan	-	53,60	-243,20	-	-	-	-	-
Arnavutluk	-	16,00	-36,40	-118,30	-11,50	-156,30	-571,48	-670,90
Azerbaycan	-	-	-	-	-400,65	-167,77	167,32	-
BAE	-	-	-	-	-	-	-	-
Bahreyn	-203,03	184,35	38,83	69,68	237,38	830,19	1575,00	-
Bengladeş	-	-702,14	-455,17	-397,91	-823,88	-305,83	-176,22	-
Benin	-53,38	-35,72	-38,95	-18,14	-166,97	-80,58	-	-
Bruney	-	-	-	-	-	-	-	-
Burkina Faso	-54,30	-48,73	-62,99	-76,94	-	-318,77	-	-
Cezayir	-	249,12	1014,76	1420,26	-	-	-	-
Cibuti	-	-	-	-	-23,01	-	-	-
Çad	-	12,31	-87,24	-45,62	-	-	-	-
Endonezya	-	-	-1923,00	-2988,00	-6431,00	7992,09	929,31	-
Fas	-503,89	-1406,66	-890,57	-195,58	-1185,92	-474,86	1109,86	-
Fildişi Sahili	-378,89	-1826,49	67,89	-1214,19	-492,44	-241,26	-12,39	-
Filistin	-	-	-	-	-	-	-	-
Gabon	-	383,85	-162,49	167,70	514,66	1001,00	-	-
Gambia	-	-86,93	7,29	23,42	-8,19	-	-43,56	-
Gine	-	-	-	-202,98	-216,48	-140,09	-	-
Gine-Bissau	-	-	-75,80	-45,29	-35,18	-	-	-
Guyana	-	-128,51	-96,62	-	-134,77	-82,20	-96,20	-
Irak	-	-	-	-	-	-	-	-
İran	-	-2438,00	-476,00	327,00	3358,00	12481,00	-	-
Kamerun	-	-445,40	-561,52	-551,19	89,85	-249,06	-	-
Kazakistan	-	-	-	-	-213,10	366,31	-1055,82	-
1796,98								
Kırgızistan	-	-	-	-	-234,72	-76,08	-203,47	-
Komor Adaları	-	-8,91	-14,26	-10,48	-18,96	-	-	-
Kuveyt	5930,37	15301,66	4797,95	3886,22	5032,71	14678,65	32634,25	-
Libya	-	8213,79	1906,42	2201,10	1672,15	7740,00	14945,00	-
Lübnan	-	-	-	-	-	-	-1881,29	-
Malaysia	-491,27	-265,98	-600,07	-869,91	-8643,57	8487,89	19979,95	-
Maldiv Adaları	-	-22,20	-5,50	9,89	-18,16	-51,46	-329,99	-
Mali	-61,15	-124,32	-209,68	-221,15	-283,82	-254,52	-437,72	-
Mısır	-	-436,43	-1816,29	2327,00	-254,00	-971,00	2102,80	-
Moritanya	-63,20	-133,25	-116,03	-9,63	22,11	-	-	-

Mozambik	-	-367,00	-301,10	-415,30	-444,70	-763,60	-760,61	-
Nijer	12,05	-275,69	-63,98	-235,88	-151,66	-104,13	-	-
Nijerya	-	5177,58	2603,57	4988,25	-2578,38	7428,97	24202,05	-
Özbekistan	-	-	-	-	-	-	-	-
Pakistan	-	-866,10	-1067,17	-1661,41	-3348,75	-85,00	-3608,20	-
Senegal	-85,62	-386,08	-359,57	-363,29	-244,46	-332,35	-	-
Sierra Leone	-	-164,87	2,80	-69,41	-118,07	-112,28	-102,92	-
Somali	-	-136,19	-102,78	-	-	-	-	-
Sudan	-	-316,01	153,81	-372,25	-499,90	-517,70	-2767,96	-
Surinam	-	31,50	-18,30	66,80	73,40	32,31	-143,60	-
Suriye	-	250,90	-957,50	1762,30	263,00	1061,00	-1061,10	-
Suudî Arabistan	14384,76	41503,07	-12931,60	-4146,67	-5318,13	14316,80	87131,46	-
Tacikistan	-	-	-	-	-	-	-18,86	-21,40
Togo	-75,49	-95,00	-27,42	-84,25	-121,96	-139,64	-	-
Tunus	-	-353,13	-581,19	-463,38	-773,99	-821,49	-302,91	-
Türkiye	-1648,00	-3408,00	-1013,00	-2625,00	-2338,00	-9822,00	-23155,00	-
Türkmenistan	-	-	-	-	-	-	-	-
Uganda	-	-82,67	4,60	-263,30	-281,49	-358,80	-276,78	-130,77
Uman	57,32	942,39	-10,13	1106,37	-800,52	3129,40	4716,78	-
Ürdün	44,72	373,90	-260,47	-227,13	-258,62	59,37	-2311,42	-
Yemen	-	- -	738,60	183,70	1336,61	1215,11	-	
Afganistan	-	-176,80	-407,50	-	-	-	-	-
Arnavutluk	-	6,70	-43,50	-131,40	-532,50	-795,80	-2039,58	-2203,55
Azerbaycan	-	-	-	-	-505,36	94,59	1329,08	-
BAE	-	-	-	-	-	-	-	-
Bahreyn	90,01	304,77	523,67	120,48	675,27	2044,07	3210,76	-
Bengladeş	-	-1829,31	-1527,03	-1895,84	-3157,12	-2458,88	-4156,76	-
Benin	-119,29	-194,59	-102,17	-90,09	-280,43	-179,35	-	-
Bruney	-	-	-	-	-	-	-	-
Burkina Faso	-174,20	-367,63	-324,12	-409,01	-	-420,59	-	-
Cezayir	-	1816,83	2180,48	3355,17	-	-	-	-
Cibuti	-	-	-	-	-107,26	-	-	-
Çad	-	-8,11	-225,71	-216,48	-	-	-	-
Endonezya	-	-	1531,00	1784,00	-1538,00	14619,08	11520,07	-
Fas	-963,11	-1974,52	-1199,21	-1543,98	-2198,53	-2093,22	-3951,17	-
Fildişi Sahili	-97,52	-567,97	986,73	58,03	530,70	741,67	1115,19	-
Filistin	-	-	-	-	-	-	-	-
Gabon	-	933,55	176,85	918,66	1222,37	1842,80	-	-
Gambia	-	-113,00	-6,92	-24,23	-55,11	-	-80,30	-
Gine	-	-	-	-124,34	-310,84	-137,67	-	-

Ödemeler Dengesi: Cari işlemler (ABD doları)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Gine-Bissau	-	-	-66,50	-62,07	-59,66	-	-	-
Guyana	-	-85,14	-51,08	-	-79,16	-71,10	-223,80	-
Irak	-	-	-	-	-	-	-	-
İran	-	-3042,00	-769,00	-2551,00	3840,00	12224,00	-	-
Kamerun	-	-278,64	52,95	32,36	432,62	135,06	-	-
Katar	-	-	-	-	-	-	-	-
Kazakistan	-	-	-	-	-126,60	1371,35	5054,53	8729,74
Kırgızistan	-	-	-	-	-277,98	-81,43	-454,61	-
Komor Adaları	-	-20,86	-44,21	-54,36	-57,53	-	-	-
Kuveyt	5847,62	12034,89	1705,72	1098,96	1615,02	9935,40	27061,30	-
Libya	-	9412,91	2887,32	2508,32	1758,24	8656,00	15860,00	-
Lübnan	-	-	-	-	-	-	-3185,20	-
Malaysia	-163,34	571,92	1581,13	899,86	-3482,66	18019,76	30775,52	-
Maldiv Adaları	-	-21,90	6,10	19,91	5,35	5,52	-366,86	-
Mali	-143,93	-257,48	-358,81	-409,78	-461,93	-282,75	-458,33	-
Mısır	-	-2910,86	-5381,29	-4195,50	-3880,00	-6031,00	-3610,50	-
Moritanya	-92,31	-196,26	-137,07	-49,09	-5,26	-	-	-
Mozambik	-	-444,90	-338,60	-766,30	-643,90	-802,40	-803,67	-
Nijer	-72,54	-339,70	-175,11	-195,66	-136,04	-134,93	-	-
Nijerya	-	7057,67	4326,60	7641,62	-498,80	8947,70	27623,53	-
Özbekistan	-	-	-	-	-	-	-	-
Pakistan	-	-3114,97	-3581,03	-3370,64	-3971,69	-2029,00	-10173,20	-
Senegal	-93,74	-408,08	-338,15	-387,23	-315,30	-434,82	-	-
Sierra Leone	-	-195,75	-24,24	-5,18	-131,67	-194,72	-189,18	-
Somali	-	-335,19	-300,99	-	-	-	-	-
Sudan	-	-498,60	-107,00	-377,80	-557,30	-179,80	-2852,20	-
Surinam	-	-80,30	-15,00	29,00	65,70	28,41	-125,30	-
Suriye	-	-2053,90	-2408,70	2074,90	216,00	1455,00	-949,10	-
Suudî Arabistan	18350,51	50971,80	-15145,76	3501,33	8575,87	29327,47	101276,99	-
Tacikistan	-	-	-	-	-	-	-428,01	-703,07
Togo	-111,74	-141,24	-66,60	-183,92	-205,99	-178,52	-	-
Tunus	-	-503,76	-533,26	-835,67	-832,14	-704,76	-145,67	-
Türkiye	-2921,00	-4461,00	-1376,00	-4482,00	-3532,00	-10593,00	-18960,00	-
Türkmenistan	-	-	-	-	-	-	-	-
Uganda	-	-111,70	2,70	-508,50	-825,22	-745,40	-1212,74	-1753,81
Uman	353,50	1459,18	1244,95	2234,59	1042,91	5418,30	8433,29	-
Ürdün	-562,24	-1652,37	-1757,68	-1057,58	-1424,01	-2259,51	-5275,46	-
Yemen	-	-	-	-680,20	-311,30	714,23	1466,66	-

Uzun vadeli dış borçlar (ABD doları)

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Arnavutluk	673	603	701	849	644	970	1187	1230	1404	1839
Azerbaycan	245	233	308	493	594	726	964	1132	1409	1881
Bengladeş	15403	14578	15804	16962	15098	14773	16445	18088	19171	18935
Benin	1449	1393	1469	1472	1443	1503	1690	1726	1827	1855
Burkina Faso	1160	1139	1228	1295	1135	1310	1399	1652	1823	2045
Cezayir	30808	28741	28469	25913	23062	20786	21255	21741	20249	16879
Çad	914	939	1004	1045	1009	992	1148	1371	1582	1633
Endonezya	60108	55869	66944	72554	69161	68378	70011	73412	72917	138300
Fas	20774	18640	19325	17284	15792	14325	15001	15224	14863	16846
Fildişi Sahili	11367	10427	10800	9699	9063	8590	9110	9701	9828	-
Gabon	3874	3671	3833	3290	3512	3030	3231	3395	3800	3902
Gambia	412	407	451	425	425	438	504	561	622	672
Gine	2981	3008	3126	3057	2940	2844	2972	3154	3188	3247
Gine-Bissau	856	838	873	832	818	627	662	712	738	693
Guyana	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1196
İran	15917	8256	7679	6183	3812	5295	6578	8209	9985	21260
Kamerun	8001	7688	8096	7614	7357	6913	7240	7882	7924	7151
Kazakistan	1932	2822	3040	3413	3602	3446	3209	3546	3209	43354
Kırgızistan	640	730	909	1130	1224	1256	1394	1588	1740	2032
Lübnan	1933	2356	3980	5568	7034	8956	13829	14778	17460	22373
Malaysia	15701	16807	18158	18929	19090	24068	26200	25517	25560	50981
Maldiv Adaları	-	-	-	-	-	-	-	-	-	368
Mali	2776	2687	2827	2798	2645	2616	2487	2910	3132	2969
Mısır	28918	26804	27669	25998	24279	25243	26624	27266	27353	34114
Moritanya	2073	2037	2213	2138	2150	1865	1984	2084	2046	2281
Mozambik	5433	5430	5651	4625	4598	2222	2526	2992	3157	5121
Nijer	1350	1331	1449	1424	1413	1371	1604	1900	1772	1972
Nijerya	25431	22631	23455	22423	32735	29215	28057	31563	31304	22178
Özbekistan	1990	2028	2485	2920	3578	3759	3901	4250	4302	4226
Pakistan	23694	23565	26061	28594	27140	26801	28102	31373	31029	33675
Senegal	3103	3110	3274	3111	2958	2961	3339	3983	3553	3793
Sierra Leone	892	893	944	938	969	1014	1262	1420	1520	1682
Somali	-	-	-	-	1825	1795	1860	1936	1949	2750
Sudan	9369	8998	9226	8852	8647	8489	9043	9570	11724	18455

Suriye	16698	16254	16328	16142	15930	15811	15849	15848	15742	6508
Tacikistan	672	669	707	595	626	789	912	926	744	1022
Togo	1285	1207	1302	1262	1232	1203	1338	1489	1597	1708
Tunus	8689	9427	9727	9487	8869	9084	10641	13134	14574	17789
Türkiye	48172	47633	49932	50095	55293	56004	61823	64758	68212	171059
Türkmenistan	538	1242	1731	1678	-	-	-	-	-	1092
Uganda	3151	3202	3402	3564	2997	3306	3690	4168	4498	4463
Uman	2646	2567	2228	1768	2673	2691	1979	1480	1209	3472
Ürdün	7137	7020	7388	7546	7055	6599	7076	7173	7234	7696
Yemen	5622	3418	3590	3729	4524	4062	4563	4747	4799	5363

Toplam döviz rezervleri (ABD doları)

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Arnavutluk	280	308	323	407	535	654	753	914	1252	1387
Azerbaycan	190	460	447	666	673	722	720	785	1061	1164
BAE	7679	8027	8664	10377	13304	13918	14897	14732	18209	20868
Bahreyn	123	1211	994	1283	1478	1599	1631	1674	1830	-
Bengladeş	1725	1552	1892	1603	1485	1274	1681	2574	3171	2766
Benin	258	250	258	397	455	575	613	714	637	654
Bruney	-	-	-	463	356	339	358	383	401	434
Burkina Faso	326	333	362	284	234	251	303	741	658	428
Cezayir	4230	8046	6844	4407	11910	17963	23108	32942	43113	56178
Cibuti	77	66	66	69	66	69	71	98	91	88
Çad	164	135	120	95	110	122	218	187	221	225
Endonezya	17820	16088	22401	26245	28280	27048	30754	34742	34724	32774
Fas	3743	3951	4389	5507	4612	8262	9915	13634	16107	16008
Fildişi Sahili	604	618	855	627	666	1018	1862	1303	1693	1320
Gabon	249	283	15	18	190	10	139	196	437	668
Gambia	100	94	104	109	107	104	105	57	81	96
Gine	86	119	235	198	148	199	170	-	110	95
Gine-Bissau	12	34	36	35	67	69	102	32	72	79
Guyana	330	315	276	267	296	249	280	272	225	251
Kamerun	2	0	1	1	204	331	628	637	828	946
Katar	612	753	971	1228	1079	1191	1404	2758	3225	4457

Toplam döviz rezervleri (ABD doları)

Kazakistan	949	1256	1074	1254	1594	1997	2554	4235	8472	6083
Kırgızistan	87	169	163	225	238	262	288	354	508	565
Komor Adaları	50	40	38	36	42	62	79	93	103	85
Kuveyt	3221	3126	3486	4244	6504	9191	8357	6641	7347	8380
Libya	-	-	6221	6226	11408	13749	13159	18310	24336	38235
Lübnan	5886	5932	6508	7727	5895	4966	7191	12461	11672	11829
Malaysia	26156	20013	24728	29670	27432	28633	32419	42772	64906	69377
Maldiv Adaları	75	97	117	125	121	91	131	157	201	184
Mali	419	403	390	337	370	337	582	938	846	841
Mısır	17198	18479	17888	14278	12913	12891	13151	13400	14108	20508
Moritanya 140	200	203	224	280	284	396	415	-	-	
Mozambik	344	517	608	654	723	713	802	937	1131	1054
Nijer	64	42	41	26	69	96	122	245	244	237
Nijerya	4075	7581	7100	5450	9910	10456	7331	7128	16955	28279
Pakistan	535	1184	1027	1511	1499	3636	8076	10693	9554	9817
Senegal	285	384	428	399	381	438	626	1098	1377	1187
Sierra Leone	19	27	34	19	44	51	61	32	74	138
Sudan	107	82	91	189	247	118	441	847	1626	2450
Surinam	85	98	95	27	53	110	96	95	118	116
Suudî Arabistan	12822	13467	12714	15490	18036	14796	16715	17662	23273	24074
Tacikistan	-	24	51	55	85	88	88	111	156	163
Togo	88	118	117	122	152	126	204	204	359	194
Tunus	1882	1962	1847	2207	1781	1962	2260	2913	3895	4341
Türkiye	16388	18614	19442	23191	22313	18733	26884	33793	35480	35480
Uganda	527	628	720	761	805	982	931	1076	1307	1343
Uman	1900	2014	1878	2697	2311	2277	3065	3467	3485	4309
Ürdün	1759	2200	1750	2629	3331	3061	3975	5193	5265	5250
Yemen	969	1036	810	1295	2816	3640	4366	4982	5614	6097

İslâm ülkelerinin çoğu sömürge yönetimleri altında kalmış veya bugünkü sınırlarının belirlenmesinde sömürgecilerin söz sahibi olduğu ülkelerdir. Bu ilişkiler çeşitli şekillerde bugün de sürmektedir. Yine bu tabloya henüz girmemiş olan özellikle Çin ve Hindistan'ın yönetimleri altındaki bölgeleri ve Avrupa ile Amerika Hindistan müslümanlarını da hatırlatmak gerekiyor.

Günümüzde yüzölçümü bakımından en küçük İslâm Ülkesi 300 km^2 ile Maldiv Adaları, en geniş İslâm ülkeleri ise 2.700 bin km^2 ile Kazakistan ve 2.506 bin km^2 ile Sudan'dır. 2006 rakamlarına göre Maldiv Adaları 340.000 kişilik bir nüfusla en az nüfusa sahip İslâm ülkesidir. En kalabalık İslâm ülkeleri 220.558.000 kişi ile Endonezya ve 141.822.000 kişi ile Bengladeş'tir. 1990-2005 arasındaki nüfus artış oranı Bosna-Hersek ve Kazakistan'da % -0.7 iken Birleşik Arap Emirliklerinde % 5,9'a yükselmektedir. Nüfus yoğunluğu bakımından Libya, Moritanya ve Surinam'da km^2ye 3 kişi düşerken Maldiv Adalarında 1104, Bahreyn'de 1016, Bengladeş'te 961 kişi düşmektedir. Ortalama ömür Afrika İslâm ülkelerinde 40-50 yaş civarında iken Kuveyt, BAE gibi yüksek gelirli İslâm ülkelerinde 80'e yaklaşmaktadır.[2]

2 1984 rakamlarına göre en kalabalık İslâm ülkeleri 159.890.000 kişi ile Endonezya ve 96.730.000 kişi ile Bengladeş idi. 1973-83 arasındaki nüfus artış oranı Gabon'da % 1.2 iken Birleşik Arap Emirliklerinde % 11.3'e yükselmekteydi. Nüfus yoğunluğu bakımından Libya ve Moritanya'da km. kareye 2 kişi düşerken Bahreyn'de 645, Bengladeş'te 672 kişi düşmektedir. Ortalama ömür Afganistan ve Gambia'da 36 yaş iken bu rakam Katar'da 72'ye yükselmekteydi. IDB, Tenth annual report, 1405 (1984-5), Jeddah, s. 220.

II. ÜRETİM İMKANLARI

İslâm ülkeleri genellikle tarım ülkeleridir veya enerji ve sanayi hammaddeleri üreticisi vasfını taşımaktadırlar. İslâm ülkelerinin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip olduğu görülür.

Hammadde ve ürünler dünya ticâretinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Bunlar, İslâm ülkelerinde üretilmekte ve başka ülkelere satılmaktadır. Ancak, İslâm ülkelerinde toprakların büyük bir bölümü işlenememekte, madenlerin önemli bir kısmı çıkarılamamaktadır.[3]

2007 yılı itibariyle, İslâm ülkeleri dünya petrol üretiminde % 50, hammadde ihracatında % 40, tarımsal ürünler ticaretinde ise % 7 paya sahiptir. Toplam dünya nüfusunun da yaklaşık üçte birini barındıran İslâm coğrafyası, toplam dünya üretiminin sadece % 6'sını gerçekleştirebilmektedir.

1. Ziraî üretim

İslâm ülkelerinin ürettikleri ziraî ürünler ve bunların dünya üretimi içerisindeki oranları aşağıda gösterilmiştir:[4]

Ürünler	%	Ürünler	%
Buğday	12.3	Kakao	48.0
Arpa	8.0	Yağ palmiyesi	80.0
Pirinç	14.3	Hindistan cevizi	35.0
Şeker kamışı	9.0	Kauçuk	80.0
Şeker pancarı	5.0	Pamuk	43.0
Baharat	39.0	Pamuk tohumu	40.0
Hurma	99.0	Hind keneviri	75.0
Zeytin	30.0	Yerfıstığı	27.0
Mısır	3.0	Balık	6.0
Kahve	12.5	Koyun	20.0
Çay	7.0	Sığır	8.2
Tütün	20.0	Orman ürünleri	11.0

[3] İslâm ülkeleri ve EKİT (ECO) Raporu

[4] M. Şakir, 1984, 139.

2. Tabiî kaynaklar

İslâm ülkelerinin enerji ve sanayi hammaddeleri üretiminde önemli olduklarını söyleyebiliriz. Aşağıdaki rakamlar da bunu göstermektedir:[5]

Ürünler	%	Ürünler	%
Petrol	60.0	Krom	40.0
Doğal gaz	51.0	Bakır	25.0
Doğal kauçuk	8.0	Manganez	24.0
Uranyum	14.3	Demir	12.0
Kalay	56.0	Kurşun	10.0
Boksit	23.0	Kömür	3.0
Fosfat	41.0		

3. Sanayi

İslâm ülkeleri "kalkınmakta" veya "gelişmekte" olan ülkelerdir. Bu konumlarına rağmen herhangi bir sanayi dalında henüz dünya ölçüsünde bir öneme sahip değillerdir. Sadece gıda, dokuma gibi birkaç dalda Türkiye, Pakistan, Mısır gibi İslâm ülkelerinin nisbî önemleri olduğunu görüyoruz. İslâm ülkeleri genellikle Batı'dan yatırım malı ve dayanıklı tüketim malı ithalatçısı vasıflarını sürdürmektedirler. Adı geçen ülkeler 'savunma sanayii' gibi temel sanayilerde Batı'ya bağımlıdırlar. Yine büyük ölçüde teknoloji üretmemekte, ithal etmektedirler.

İslâm ülkelerinin sınai potansiyelleri ümit verici olmakla birlikte bugüne kadar gerçekleştirilenler Batı'ya göre geridir. Mesela takım tezgahları sanayii İran, Pakistan, Türkiye ve Cezayir gibi birkaç ülkenin çabalarına rağmen henüz Hindistan seviyesine bile ulaşamamıştır. Ağır buhar kazanları araçları sadece, İran, Mısır ve Pakistan'da üretilebilmektedir. Genel sanayi araçları (haddehane ve merdane gibi) Cezayir ve Mısır, şeker, un, çimento fabrikalarının makinelerinin üretiminde Türkiye, Pakistan ve İran imkanlara sahiptir. Motor, jeneratör, transformatör gibi yüksek güçteki elektrik aletieri sadece İran, Pakistan ve Türkiye'de, bazı modern kontrol ve ayarlama aletleri Türkiye'de üretilebilmektedir. Mühendislik hizmetleri Türkiye, Mısır, İran, Pakistan ve Cezayir'de gelişmiştir.[6] Burada Türkiye dokuma sanayiinin Batı pazarlarında çok yüksek rekabet gücüne eriştiğini belirtebiliriz. Ancak İslâm ülkeleri'nin genel olarak savunma sanayi ve yatırım malları sanayilerinde Batı'ya bağımlılıklarının sürdüğünü ilave etmemiz gerekiyor.

Bu durum teknolojik gerilikten kaynaklanmaktadır. İslâm ülkeleri hemen hemen bütün gelişmiş teknolojileri Batı'dan ithal etmektedirler. Batı ülkelerinin ihraç gelirlerinin % 15'inden fazlası bu gelirden oluşmuştur. İslâm ülkelerinin araş-

[5] M. Şakir, 1984, 258.
[6] Kureyşî, 1983, 114-115.

tırma imkanlarının, "bilimsel ve teknolojik" tabanlarının zayıf olması "teknoloji transferi" anlaşmalarının büyük kayıplara yol açmasına sebep olmaktadır. Gerçekten Batı ile İslâm ülkeleri arasında "bilimsel" yapı açısından büyük farklar vardır. Mesela nüfus başına düşen bilim adamı ve mühendis olarak sadece Mısır ve Katar Batı'ya yaklaşmıştır. Ancak yine nüfus başına düşen araştırma olarak Batı binde 1.3-3.8 rakamlarına sahipken İslâm ülkeleri arasındaki en iyi oranlar binde olarak Mısır (0.3), Kuveyt (0.25), Türkiye (0.23) ve Sudan (0.22) tarafından tutturulmuştur.[7] Yine İslâm ülkeleri yetişmiş elemanlarına kendileri istihdam imkanı sağlamaktan uzaktırlar. Bu yüzden bu ülkelerin büyük maliyetlerle yetiştirdikleri elemanlar "beyin göçü" ile yöneldikleri Batı'nın işine yaramaktadırlar.

Milletlerarası verilere dayanarak yapılan hesaplamalara göre, dünya petrol rezervlerinin % 64.51'i 8 Körfez ülkesinde bulunmaktadır. Suudî Arabistan, Irak, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt, İran, Katar, Uman ve Bahreyn'den oluşan Körfez ülkelerinin petrol rezervleri 1991 rakamlarıyla 622 milyar 26 milyon varil civarındadır. Dünyanın en büyük petrol kaynaklarını elinde bulunduran Suudî Arabistan, 257 milyar 504 milyon varillik petrol rezervi ile dünya petrol rezervlerinin % 26.71'ine sahiptir. Suudî Arabistan'ı 100 milyar varillik petrol rezervi ile Irak izlemektedir. Dünyada 5 milyar varilin üzerinde petrol rezervi olan 17 ülke vardır. Bunlardan ilk 5'i Körfez ülkeleridir.

Görüldüğü gibi İslâm ülkeleri birbirlerini tamamlayıcı özelliklere sahiptirler.[8]

[7] Kureyşi, 1983, 103-104.
[8] Ertürk, 1987, 26.

III. İKTİSADÎ İŞBİRLİĞİ İMKANLARI

İslâm ülkelerinin geniş çaplı bir iktisadî işbirliğini, bir İslâm Ortak Pazarı'nı, bir İslâm Para Fonu'nu gerçekleştirmeleri her şeyden önce kendi kimliklerini bulmalarına bağlıdır. Bu kimlik bunalımı onların hem kendi içlerinde hem de birbirleriyle olan ilişkilerinde kopukluklar, boşluklar oluşturmuş, onları Batı'ya kültürel ve iktisadî yönlerden bağımlı kılmıştır.

Umumiyetle üç tür İslâm ülkesi ayırdedilebilir.

1.Sanayileri geri, gelir ve istihdam bakımından tarıma bağlı ülkeler (Yemen, Sudan gibi). Birinci grupta bulunan ülkelerin ihracatında tarım ürünleri ilk sırayı almaktadır. Ayrıca, bu gruptaki ülkelerde kişi başına düşen millî gelir bin doların altındadır. Afganistan, Bengladeş, Burkina Faso, Cibuti, Gambia, Maldiv Adaları, Nijer, Pakistan, Senegal, Sierra Leone, Somali, Yemen, Sudan ve Uganda bu grupta bulunan ülkeler arasında yer almaktadır.

2. İkinci gurup nüfus yoğunluğu fazla, sanayileri nisbeten gelişmiş ve bu sektörün payı tarıma oranla artan ülkeler (Türkiye, İran, Mısır, Pakistan gibi), Bu ülkeler zengin petrol kaynaklarına sahip olmamakla beraber, birinci ve ikinci gruptaki ülkelere göre daha fazla sanayileşmişlerdir. Ekonomik faaliyet sahaları, dünyadaki yeni gelişmelere paralel olarak, tarımdan sanayie ve hizmetler kesimine kaymakta, böylece üretimde yeknesaklık yerini giderek çeşitliliğe terk etmektedir. Türkiye'den başka Malezya, İran, Mısır, Pakistan, Suriye, Tunus ve Ürdün bu grup içinde gösterilebilir.

3. Üçüncü gurup ise ekonomileri petrole dayalı körfez ülkeleridir. Bunlar, OPEC üyesi olarak bilinen petrol ihracatçısı ülkelerdir. Kişi başına düşen millî gelirleri oldukça yüksektir. OPEC üyesi İslâm ülkeleri büyük petrol rezervlerine sahiptir. Bu grubun en önemli ihraç ürünleri petrole ilave olarak kakao, kauçuk ve kahve gibi hammaddelerdir.

1. Dış Ticâret

İslâm Konferansı Teşkilatı'na üye ülkelerin dünya ticâretinden aldıkları top-

lam pay % 6 ile % 8 arasında değişmektedir. Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'na üye 10 ülkenin dünya ihracatındaki payı 1990 yılında % 1.2 iken, 1992 yılı sonunda %1.3'e yükselmiştir. Bu bölgenin dünya ithalatındaki payı ise, aynı dönemde %1.7'den %1'e düşmüştür. Bu ise, son yıllarda bölge ihracatının artma eğiliminde olduğunu göstermektedir.

İslâm ülkelerinin dış ticâret rakamlarını inceleyecek olursak şu sonuçlara ulaşırız: 1982 rakamlarına göre petrol ve hammadde ihracatı dışında, bazı İslâm ülkelerinin ihracatında dokuma ürünleri (Bengladeş % 47, Fas % 12, Pakistan % 46, Tunus % 15, Türkiye % 20), makine ve ulaşım teçhizatı (Ürdün % 17, Malezya % 15) oranları nisbeten yüksektir. İthalat rakamlarına baktığımızda Mısır ve petrol ihracatçı ülkelerinin de aralarında bulunduğu yirmi kadar ülkenin büyük ölçüde gıda maddesi ithal ettiği, Türkiye'nin büyük bir petrol ithalatçısı olduğu, Senegal ve Nijerya gibi ülkelerin de hem petrol, hem de gıda maddeleri ithalatçısı olduğu görülecektir. Bunların çoğu, büyük ölçüde makine ve teçhizat ithal etmektedir. Yine üye ülkelerin toplam ticâretleri 1980'deki % 15.1 oranından, 1984'de % 10.3 oranına düşmüştür. Oysa sınaîleşmiş ülkelerin aynı yılda, kendi aralarındaki ticâretlerinin oranı % 70.1'e yükselmektedir.[9]

İslâm ülkelerinin ihracat ve ithalat rakamları şöyledir:

Mal ve hizmet ihracatı (ABD doları)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Afganistan	300,00	-	-	-	-	-	907,81	-
Arnavutluk	-	-	319,09	312,50	302,47	648,94	1823,00	2026,45
Azerbaycan	-	-	-	3885,20	851,66	2058,50	8332,09	14584,10
BAE	7367,03	23086,76	15871,97	22331,24	29521,66	51754,94	122350,00	-
Bahreyn	-	3813,48	3716,49	4887,77	4796,01	7128,65	-	-
Bengladeş	561,53	995,27	1199,58	1844,50	4122,01	6584,15	9954,35	11003,38
Benin	98,33	222,24	247,34	263,66	404,93	342,28	577,29	-
Bruney	1008,00	4410,00	2768,00	2428,00	3036,00	4042,00	6688,00	7970,00
Burkina Faso	69,07	172,61	155,00	352,04	305,68	236,99	-	-
Cezayir	5241,30	14540,72	13664,03	14545,66	10940,00	22560,00	48690,00	-
Cibuti	-	-	-	243,52	194,83	193,24	258,99	-
Çad	124,53	175,04	123,00	234,37	317,08	233,94	3233,57	3852,24
Endonezya	7718,35	26664,13	19389,87	28982,53	53185,31	67620,97	94344,16	109911,00
Fas	2019,15	3272,62	3262,38	6829,99	9044,57	10452,24	18809,07	21635,74
Fildişi Sahili	1430,10	3561,29	3263,81	3421,25	4593,57	4211,35	8096,60	10553,46
Filistin	-	-	-	-	499,10	657,54	563,92	636,66
Gabon	1068,50	2769,52	2089,88	2740,36	2944,90	3498,44	5843,78	6238,45
Gambia	51,50	103,03	99,01	189,85	186,84	201,98	206,70	-
Gine	-	2084,07	4461,15	828,66	780,08	734,58	924,95	1073,23
Gine-Bissau	5,65	14,04	14,04	24,24	29,63	68,46	113,50	128,52
Guyana	370,50	490,32	218,07	248,68	629,15	684,73	698,04	-

[9] Zaim, 1987, 27-29.

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Irak	2509,00	7835,00	18756,00	19561,00	732,00	19696,00	26925,00	42355,00
İran	21114,52	12975,82	16024,31	16852,84	19717,77	22999,59	73628,18	-
Kamerun	624,46	1879,64	2725,48	2250,71	2058,88	2342,75	3958,40	4706,60
Katar	-	-	-	-	3608,24	11949,45	28982,69	-
Kazakistan	-	-	-	-	7940,65	10353,71	30588,78	39090,96
Kırgızistan	-	-	-	780,88	489,45	573,18	942,27	1057,89
Komor Adaları	-	10,74	19,46	35,64	45,83	33,79	48,29	47,27
Kuveyt	9674,80	22438,28	11511,11	8281,25	14235,92	21300,73	54654,11	-
Libya	6935,29	23522,97	-	11468,38	7451,96	12077,55	-	-
Lübnan	-	-	-	511,01	1266,39	2329,02	4229,40	-
Malaysia	4255,11	14135,95	17185,21	32816,37	83582,09	112369,00	161359,00	174449,00
Maldiv Adaları	-	-	-	-	369,69	558,62	475,38	-
Mali	80,26	262,69	220,16	415,22	520,65	648,79	1332,78	1769,01
Mısır	2308,20	6991,67	6908,18	8646,61	13565,32	16174,96	27213,83	33618,12
Moritanya	182,94	261,09	409,29	465,37	524,95	499,90	659,26	1453,27
Mozambik	-	383,02	127,49	201,35	350,52	743,79	2163,70	2842,12
Nijer	201,84	616,72	298,05	372,43	322,65	320,09	512,07	-
Nijerya	5094,31	18859,39	4573,22	12365,87	12448,76	24954,11	52575,01	-
Özbekistan	-	-	-	3852,61	3730,99	3383,40	5528,56	6602,37
Pakistan	1230,80	2958,20	3246,34	6216,94	10132,27	9940,18	17246,25	19972,77
Senegal	674,26	803,19	737,43	1449,72	1543,75	1306,28	2249,43	2427,90
Sierra Leone	170,57	251,67	127,01	145,83	162,12	114,96	286,60	372,00
Somali	121,00	29,00	35,00	8,00	4,00	7,00	7,00	8,00
Sudan	580,29	805,99	716,00	-	-	1891,45	4972,80	6052,34
Surinam	329,41	612,89	359,50	167,80	158,49	176,01	545,70	-
Suriye	1493,54	2433,27	2063,70	3488,17	3537,51	6839,33	-	-
Suudî Arabistan	34300,63	104411,00	31243,24	47445,93	53521,23	82259,47	187977,00	-
Tacikistan	-	-	-	730,97	781,60	826,59	1245,98	1304,00
Togo	267,96	580,22	369,05	545,10	424,72	408,58	742,60	-
Tunus	1343,87	3517,97	2699,94	5353,41	8096,65	8660,90	13766,08	16477,26
Türkiye	1967,82	3660,08	10664,42	20014,16	33680,18	47918,67	99624,27	112563,00
Türkmenistan	-	-	-	-	2084,40	2774,00	5270,00	7575,00
Uganda	204,11	242,00	483,55	311,67	678,73	662,83	1145,35	1284,80
Uman	1416,33	3748,12	4985,60	5518,86	6078,02	11758,13	-	-
Ürdün	-	1579,26	1980,36	2489,18	3479,59	3540,17	6591,22	7186,20
Yemen	-	-	-	689,31	2148,85	3997,48	-	-

Toplam mal ihracatı (ABD doları)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Afganistan	217,00	670,00	567,00	235,10	156,00	185,00	340,00	400,00
Arnavutluk	-	-	-	230,00	202,00	257,93	658,22	791,34
Azerbaycan	-	-	-	-	635,00	1745,00	4347,00	5897,19
BAE	7261,82	21970,00	16780,00	23544,00	28363,93	49835,26	115453,00	139353,00
Bahreyn	1202,91	3594,00	2897,00	3761,00	4112,00	6195,00	10025,00	12006,18
Bengladeş	327,24	759,00	999,00	1671,00	501,00	6389,00	9297,00	12050,00
Benin	31,84	63,00	199,00	288,00	420,00	392,00	569,00	570,00
Bruney	1049,00	4581,00	2972,00	2213,00	2402,00	3903,00	6249,00	7800,00
Burkina Faso	43,53	90,00	71,00	152,00	276,00	209,00	347,00	430,00
Cezayir	4700,20	13871,00	12841,00	12930,00	10258,00	22031,00	46001,40	52822,00

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Cibuti	16,00	13,00	14,00	25,00	13,60	31,60	39,50	40,00
Çad	47,76	71,00	62,00	188,00	243,00	183,00	3032,00	3750,00
Endonezya	7102,00	21909,00	18590,00	25675,00	45417,00	65403,00	86179,00	103964,00
Fas	1543,14	2493,00	2165,00	4265,00	6881,00	7432,00	11190,00	12559,00
Fildişi Sahili	1180,63	3134,00	3197,00	3072,00	3806,00	3888,00	7488,00	8715,00
Gabon	942,58	2173,00	1951,00	2204,00	2713,00	2602,00	4860,00	5600,00
Gambia	44,24	31,00	43,00	31,00	16,00	15,00	8,00	10,00
Gine	161,00	401,00	492,00	671,00	702,00	666,00	890,00	900,00
Gine-Bissau	7,07	11,00	12,00	19,00	24,00	62,00	99,00	75,00
Guyana	365,46	396,00	206,00	257,00	455,00	498,00	553,01	568,99
Irak	8297,00	26278,00	12224,00	12380,00	496,00	20603,00	24096,00	29596,82
İran	7963,06	12338,00	14175,00	19305,00	18360,00	28739,00	56252,00	75200,00
Kamerun	447,23	1384,00	722,00	2002,00	1651,00	1833,00	2829,00	3770,00
Katar	1804,89	5672,00	3419,00	3890,00	3651,00	11594,00	25762,00	31277,97
Kazakistan	-	-	-	-	5250,00	8812,00	27849,00	37985,56
Kırgızistan	-	-	-	-	409,00	505,00	672,00	779,52
Komor Adaları	9,50	9,00	16,00	18,00	11,00	14,00	13,80	11,00
Kuveyt	9184,40	19663,00	10487,00	7042,00	12785,00	19436,00	44868,50	54495,99
Libya	6833,96	21910,00	12314,00	13225,00	8975,00	13380,00	30110,00	38300,00
Lübnan	1233,00	868,00	482,00	494,00	816,00	715,00	2337,00	2814,00
Malaysia	3842,96	12958,00	15442,00	29452,00	73914,00	98229,00	140949,00	160556,00
Maldiv Adaları	2,54	8,00	23,00	78,00	85,01	108,69	162,00	222,00
Mali	53,22	205,00	123,00	359,00	441,00	545,00	1135,00	1350,00
Mısır	1401,95	3046,00	3714,00	3477,00	3450,00	4689,00	10654,00	13702,00
Moritanya	176,00	194,00	374,00	469,00	499,00	358,00	564,00	1270,00
Mozambik	198,00	281,00	77,00	126,00	168,00	364,00	1745,00	2420,00
Nijer	90,80	566,00	259,00	282,00	288,00	283,00	500,00	540,00
Nijerya	7834,31	25968,00	12548,00	13596,00	12342,00	20975,00	42276,90	52000,00
Özbekistan	-	-	-	-	3430,00	2817,00	4749,00	5365,00
Pakistan	1052,52	2618,00	2740,00	5615,00	8029,00	9028,00	16051,00	16916,69
Senegal	461,05	477,00	562,00	761,00	993,00	920,00	1535,83	1510,00
Sierra Leone	117,66	224,00	130,00	138,00	42,00	13,00	158,50	220,00
Somali	-	132,59	108,74	150,33	172,04	117,48	249,81	299,87
Sudan	437,91	542,00	373,00	374,00	555,00	1807,00	4824,00	5320,00
Surinam	277,31	514,00	329,00	472,00	477,00	399,00	950,00	1200,00
Suriye	929,92	2108,00	1640,00	4212,00	3563,00	4634,00	8708,00	8750,00
Suudî Arabistan	29673,30	109083,00	27481,00	44417,00	50040,00	77583,00	180737,00	208867,00
Tacikistan	-	-	-	-	750,00	785,00	908,70	1401,37
Togo	126,46	338,00	190,00	268,00	378,00	363,00	586,00	630,00
Tunus	855,56	2198,00	1738,00	3526,00	5475,00	5850,00	10493,60	11513,00
Türkiye	1401,08	2910,00	7958,00	12959,00	21637,00	27775,00	73476,41	85142,00
Türkmenistan	-	-	-	-	1880,00	2506,00	4935,00	5280,45
Uganda	257,00	345,00	387,00	152,00	460,00	460,00	863,00	991,00
Uman	1044,03	3748,00	4972,00	5508,00	6068,00	11319,00	18691,80	22340,00
Ürdün	152,66	574,00	789,00	1064,00	1769,00	1899,00	4301,76	5144,19
Yemen	183,00	800,00	592,00	692,00	1945,00	4079,00	6380,00	8100,00

Toplam mal ithalatı (ABD doları)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Afganistan	350,00	841,00	1194,00	936,40	387,00	1176,00	2520,00	2850,00
Arnavutluk	-	-	-	380,00	713,50	1090,00	2618,05	3049,17
Azerbaycan	-	-	-	-	668,00	1172,00	4211,21	5050,00
BAE	2684,71	8746,00	6549,00	11199,00	23777,72	35008,85	80822,33	94670,00
Bahreyn	1189,38	3483,00	3107,00	3712,00	3716,00	4633,00	7946,00	8933,20
Bengladeş	1321,25	2599,00	2542,00	3618,00	6694,00	8883,00	13889,00	16100,00
Benin	188,17	331,00	331,00	265,00	745,67	613,00	894,03	990,00
Bruney	273,00	572,00	615,00	1001,00	2091,00	1107,00	1491,00	1760,00
Burkina Faso	151,24	359,00	332,00	536,00	455,00	611,00	1280,00	1450,00
Cezayir	5497,52	10558,00	9841,00	9780,00	10100,00	9171,00	20357,00	21005,00
Cibuti	146,00	213,00	201,00	215,00	176,70	206,50	277,32	290,00
Çad	132,78	74,00	166,00	285,00	365,00	317,00	1117,00	1200,00
Endonezya	4769,80	10834,00	10262,00	21837,00	40630,00	43595,00	74935,00	78393,00
Fas	2567,58	4164,00	3849,00	6922,00	10023,00	11534,00	20790,00	23302,00
Fildişi Sahili	1127,04	2967,00	1749,00	2097,00	2931,00	2785,00	5350,00	5300,00
Gabon	469,22	674,00	855,00	918,00	882,00	994,00	1370,00	1500,00
Gambia	59,66	165,00	93,00	188,00	182,00	187,00	237,00	245,00
Gine	216,00	360,00	448,00	723,00	818,51	612,00	820,00	900,00
Gine-Bissau	37,76	55,00	60,00	86,00	133,00	59,00	119,00	110,00
Guyana	343,93	365,00	226,00	311,00	527,00	573,00	789,62	876,00
Irak	4214,00	13942,00	10556,00	7660,00	665,00	13384,00	23430,00	24135,97
İran	10343,10	12246,00	11635,00	20322,00	13882,00	13898,00	38238,00	51100,00
Kamerun	599,16	1602,00	1151,00	1400,00	1199,00	1489,00	2890,00	3170,00
Katar	412,97	1423,00	1139,00	1695,00	3398,00	3252,00	10061,00	15860,70
Kazakistan	-	-	-	-	3807,00	5040,00	17352,50	23224,47
Kırgızistan	-	-	-	-	522,00	554,00	1108,00	1693,76
Komor Adaları	23,21	29,00	36,00	52,00	63,00	43,00	95,00	108,00
Kuveyt	2388,48	6530,00	6005,00	3972,00	7790,00	7157,00	17487,70	16313,82
Libya	3542,30	6777,00	4101,00	5336,00	5392,00	3732,00	7000,00	8150,00
Lübnan	2047,68	3650,00	2203,00	2529,00	7278,00	6230,00	9633,00	9647,00
Malaysia	3565,84	10820,00	12301,00	29258,00	77691,00	81963,00	114603,00	130989,00
Maldiv Adaları	7,43	29,00	53,00	138,00	268,00	389,00	744,87	940,00
Mali	176,43	439,00	299,00	602,00	772,00	806,00	1622,00	1600,00
Mısır	3933,77	4860,00	11104,00	12412,00	11760,00	14010,00	19819,00	20595,00
Moritanya	161,00	286,00	234,00	388,00	494,00	312,00	750,00	700,00
Mozambik	411,00	800,00	424,00	878,00	704,00	1158,00	2408,20	2970,00
Nijer	100,85	594,00	369,00	388,00	374,00	395,24	805,00	800,00
Nijerya	6041,28	16660,00	8877,00	5627,00	8222,00	8721,00	17702,00	23000,00
Özbekistan	-	-	-	-	2750,00	2697,00	3666,00	3915,00
Pakistan	2212,95	5350,00	5890,00	7411,00	11515,00	10864,00	25357,30	29825,48
Senegal	583,33	1052,00	826,00	1219,00	1412,00	1519,00	3197,04	3505,00
Sierra Leone	185,17	427,00	151,00	149,00	133,00	149,00	344,69	390,00
Sudan	887,19	1576,00	771,00	618,00	1218,00	1553,00	6756,80	7400,00
Surinam	251,98	504,00	299,00	472,00	585,00	526,00	895,00	900,00
Suriye	1685,41	4124,00	3967,00	2400,00	4709,00	3815,00	9520,00	9670,00
Suudî Arabistan	4213,22	30166,00	23622,00	24069,00	28091,00	30238,00	59409,00	64995,00
Tacikistan	-	-	-	-	810,00	675,00	1329,80	1680,00
Togo	174,19	551,00	288,00	581,00	594,00	562,00	1000,00	1200,00
Tunus	1423,79	3540,00	2757,00	5513,00	7902,00	8567,00	13177,00	14865,00

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Türkiye	4738,70	7910,00	11343,00	22302,00	35709,00	54503,00	116774,00	137032,00
Türkmenistan	-	-	-	-	1365,00	1786,00	3588,00	3110,80
Uganda	207,15	293,00	327,00	288,00	1056,00	1536,00	2054,00	2600,00
Uman	765,20	1732,00	3364,00	2798,00	4379,00	5131,00	8815,58	10730,00
Ürdün	732,41	2402,00	2733,00	2600,00	3697,00	4597,00	10506,10	11474,86
Yemen	617,00	3380,00	2761,00	1571,00	1582,00	2324,00	4864,52	5840,00

Bu rakamlara göre yüksek ihracat İslâm ülkeleri şunlardır(ABD doları)[10]

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
BAE	7261,82	21970,00	16780,00	23544,00	28363,93	49835,26	115453,00	139353,00
Cezayir	4700,20	13871,00	12841,00	12930,00	10258,00	22031,00	46001,40	52822,00
Endonezya	7102,00	21909,00	18590,00	25675,00	45417,00	65403,00	86179,00	103964,00
İran	7963,06	12338,00	14175,00	19305,00	18360,00	28739,00	56252,00	75200,00
Kuveyt	9184,40	19663,00	10487,00	7042,00	12785,00	19436,00	44868,50	54495,99
Malaysia	3842,96	12958,00	15442,00	29452,00	73914,00	98229,00	140949,00	160556,00
Nijerya	7834,31	25968,00	12548,00	13596,00	12342,00	20975,00	42276,90	52000,00
Suudî Arabistan	29673,30	109083,00	27481,00	44417,00	50040,00	77583,00	180737,00	208867,00
Türkiye	1401,08	2910,00	7958,00	12959,00	21637,00	27775,00	73476,41	85142,00

Toplam mal ithalatı (ABD doları)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
BAE	2684,71	8746,00	6549,00	11199,00	23777,72	35008,85	80822,33	94670,00
Cezayir	5497,52	10558,00	9841,00	9780,00	10100,00	9171,00	20357,00	21005,00
Endonezya	4769,80	10834,00	10262,00	21837,00	40630,00	43595,00	74935,00	78393,00
İran	10343,10	12246,00	11635,00	20322,00	13882,00	13898,00	38238,00	51100,00
Kuveyt	2388,48	6530,00	6005,00	3972,00	7790,00	7157,00	17487,70	16313,82
Malaysia	3565,84	10820,00	12301,00	29258,00	77691,00	81963,00	114603,00	130989,00
Nijerya	6041,28	16660,00	8877,00	5627,00	8222,00	8721,00	17702,00	23000,00
Suudî Arabistan	4213,22	30166,00	23622,00	24069,00	28091,00	30238,00	59409,00	64995,00
Türkiye	4738,70	7910,00	11343,00	22302,00	35709,00	54503,00	116774,00	137032,00

Bugün İslâm ülkelerinin toplam ithalatının % 70 i başta yatırım malları ve dayanıklı tüketim malları olmak üzere mamul maddelerdir ve hemen hepsi sanayileşmiş ülkelerden ithal edilmektedir. Görüldüğü gibi bu konuda atılması gereken birçok adım vardır. Zira İslâm ülkeleri arasındaki ticâretin 1990 da % 20 ye yükseleceği tahmin edilmekteydi. Oysa günümüzdeki (2006) oran ancak % 13 civarındadır.

[10] Ayrıca bkz. Özel, 1987, s.33

İslâm ülkelerine ihracatın toplam mal ihracatına oranları

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Afganistan	11,00	12,58	9,68	51,69	31,30	33,21	35,69
Arnavutluk	-	2,97	3,65	7,04	0,69	1,85	2,12
Azerbaycan	-	-	-	41,90	10,05	20,81	16,24
BAE	7,51	8,59	12,22	13,05	15,85	17,08	17,47
Bahreyn	27,24	29,05	6,41	15,20	10,24	13,06	13,06
Bengladeş	30,09	28,99	9,95	6,26	4,27	3,87	3,80
Benin	12,03	2,59	42,42	23,49	27,62	37,72	38,13
Bruney	0,97	0,97	1,31	1,37	1,31	19,62	20,96
Burkina Faso	39,83	21,64	16,96	36,38	16,67	13,57	15,23
Cezayir	0,79	2,43	4,40	5,87	7,77	5,98	5,65
Cibuti	-	20,88	68,97	63,15	76,59	73,30	73,18
Çad	-	7,34	1,91	3,76	9,96	0,27	0,29
Endonezya	0,79	2,69	4,77	6,82	8,33	9,74	9,42
Fas	8,11	13,55	13,28	11,31	6,36	7,93	8,39
Fildişi Sahili	14,34	11,57	24,69	18,78	24,12	25,59	24,40
Gabon	0,00	4,69	4,71	3,95	1,35	1,99	4,64
Gambia	22,29	15,01	6,78	25,34	5,58	19,66	16,84
Gine	-	8,88	10,11	4,69	7,08	4,04	6,30
Gine-Bissau	8,79	17,82	4,45	2,86	1,57	19,34	19,92
Guyana	0,55	0,44	1,05	1,00	0,70	1,29	1,49
Irak	-	13,84	17,37	97,51	7,43	6,01	4,83
İran	-	14,60	4,46	13,94	8,22	11,78	13,30
Kamerun	4,53	8,57	4,42	4,68	4,87	9,39	8,09
Katar	3,82	2,60	7,68	11,92	7,24	6,98	6,58
Kazakistan	-	-	-	9,12	6,91	10,16	10,63
Kırgızistan	-	-	-	51,87	31,56	58,15	42,36
Komor Adaları	-	2,76	0,25	0,91	1,64	6,22	8,46
Kuveyt	13,44	17,89	13,19	2,66	13,51	14,27	14,48
Libya	3,58	5,31	7,10	11,15	9,47	10,07	8,82
Lübnan	-	68,23	51,21	53,42	52,80	70,50	73,00
Malaysia	3,62	3,81	5,48	5,80	4,97	7,16	7,38
Maldiv Adaları	-	0,22	0,01	0,55	0,29	0,66	6,55
Mali	22,14	14,59	16,13	10,18	9,11	17,12	13,30
Mısır	3,88	5,16	12,58	17,85	15,56	25,75	23,82
Moritanya	-	9,61	5,50	9,62	19,83	15,51	11,36
Mozambik	-	16,31	1,98	0,53	1,09	1,00	1,65
Nijer	18,70	20,20	13,89	16,63	46,53	23,81	20,38
Nijerya	-	1,87	3,94	6,78	7,29	8,05	7,32
Özbekistan	-	-	-	21,82	22,48	32,04	27,40
Pakistan	32,51	24,91	14,54	19,24	20,07	27,22	30,70
Senegal	31,08	20,47	19,79	26,46	25,64	41,07	44,33
Sierra Leone	0,00	0,34	0,00	0,00	3,33	2,60	2,81
Somali	80,01	82,39	57,79	84,11	95,87	89,79	91,87
Sudan	27,52	30,57	18,39	30,13	13,37	9,76	10,14

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Surinam	0,08	1,73	0,02	0,13	1,59	8,79	8,36
Suriye	7,84	6,75	21,70	29,22	27,36	62,10	63,45
Suudî Arabistan	5,96	16,08	14,78	15,39	13,01	15,82	16,32
Tacikistan	-	-	-	20,57	24,14	31,20	46,34
Togo	24,76	8,01	18,73	16,48	29,33	52,32	41,06
Tunus	6,58	10,21	15,21	10,68	10,89	12,21	13,20
Türkiye	22,73	41,98	18,12	17,07	12,87	17,78	17,55
Türkmenistan	-	-	-	23,34	22,94	29,01	32,89
Uganda	5,86	2,23	6,08	2,79	3,25	12,17	13,44
Uman	0,33	0,00	66,84	17,57	16,86	17,93	16,96
Ürdün	56,59	52,01	53,92	54,22	53,39	45,79	45,28
Yemen	-	-	4,15	14,21	7,07	10,85	11,84

İslâm ülkelerinden ithalatın toplam mal ithalatına oranları

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Afganistan	3,11	5,33	2,66	16,73	44,52	53,80	53,14
Arnavutluk	-	0,81	15,31	4,62	6,11	8,66	9,23
Azerbaycan	-	-	-	55,56	26,15	22,04	20,65
BAE	8,77	13,19	14,67	14,09	13,37	12,89	13,39
Bahreyn	59,22	49,35	53,92	49,14	39,02	45,93	46,55
Bengladeş	20,92	14,12	9,73	7,86	10,71	21,15	20,25
Benin	6,36	7,67	25,25	17,93	23,49	25,15	12,17
Bruney	4,17	4,88	12,18	16,02	21,08	26,65	22,38
Burkina Faso	24,04	28,50	25,78	25,47	35,44	39,56	43,19
Cezayir	2,41	3,76	5,17	7,58	7,41	9,23	10,77
Cibuti	-	23,26	11,19	9,15	26,24	33,47	33,15
Çad	-	17,14	21,29	16,14	20,39	28,10	31,99
Endonezya	9,84	10,47	7,20	11,52	13,99	16,23	14,24
Fas	20,91	24,35	15,10	13,83	17,89	17,42	18,13
Fildişi Sahili	10,95	20,12	29,43	16,98	30,99	31,41	34,68
Gabon	3,12	5,65	6,87	6,42	4,44	10,31	10,26
Gambia	6,35	5,24	10,12	19,35	21,77	32,99	33,30
Gine	-	4,11	14,83	17,96	25,44	13,51	11,82
Gine-Bissau	6,36	5,08	14,92	8,99	14,12	27,14	25,87
Guyana	0,78	0,19	1,59	0,67	1,50	3,67	3,77
Irak	-	17,01	20,34	65,16	14,31	57,20	59,20
İran	8,27	13,29	10,61	13,58	16,93	22,19	25,17
Kamerun	9,27	7,09	11,15	19,07	28,56	21,26	24,05
Katar	8,96	6,08	14,88	21,49	21,08	18,62	17,10
Kazakistan	-	-	-	19,14	7,04	5,72	6,06
Kırgızistan	-	-	-	57,93	36,37	27,80	19,81
Komor Adaları	-	15,57	1,02	1,05	13,72	22,50	22,22
Kuveyt	5,73	8,52	4,47	17,88	23,88	20,64	22,80

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Libya	1,72	2,73	11,27	17,47	16,80	17,87	19,07
Lübnan	-	12,87	19,81	11,17	17,01	25,72	27,90
Malaysia	9,57	5,30	2,61	2,54	5,00	7,41	8,44
Maldiv Adaları	-	2,12	2,77	32,75	24,65	28,77	29,44
Mali	40,50	15,89	31,20	23,47	24,57	26,33	27,80
Mısır	2,99	3,91	5,58	8,44	10,23	15,47	14,90
Moritanya	-	9,05	7,24	11,28	15,32	12,77	15,48
Mozambik	-	13,48	18,27	1,99	2,84	4,02	5,00
Nijer	19,00	19,30	30,48	29,36	78,01	29,32	29,46
Nijerya	-	1,22	1,34	4,92	5,08	8,57	7,50
Özbekistan	-	-	-	21,00	22,52	15,51	15,38
Pakistan	35,07	32,27	24,79	30,77	46,22	38,17	35,68
Senegal	23,00	17,83	22,97	15,65	21,27	22,36	14,34
Sierra Leone	-	19,98	24,18	15,32	6,98	20,33	21,55
Somali	13,22	25,18	13,81	44,99	44,00	53,35	51,50
Sudan	27,67	25,82	37,86	41,34	25,10	33,46	31,77
Surinam	0,54	0,19	1,06	1,94	6,17	1,59	1,85
Suriye	26,49	30,25	15,43	13,89	14,30	46,73	48,18
Suudî Arabistan	5,65	6,72	7,82	10,74	10,57	12,89	13,22
Tacikistan	-	-	-	43,93	57,09	44,66	42,04
Togo	22,01	9,23	15,94	18,61	22,32	19,74	11,16
Tunus	12,23	8,06	9,18	8,90	10,62	11,06	11,10
Türkiye	38,69	33,20	17,48	12,93	11,60	12,39	13,70
Türkmenistan	-	-	-	26,53	33,50	42,87	41,19
Uganda	1,14	4,35	3,76	4,39	10,19	12,26	12,47
Uman	23,81	25,10	28,96	33,84	38,81	33,49	33,88
Ürdün	26,91	28,95	29,80	31,54	28,35	38,92	38,79
Yemen	-	-	28,25	44,91	45,13	47,63	44,14

Bu rakamlar İslâm ülkelerinin sahip olduğu iş potansiyelini yansıtmamaktadır. İslâm ülkeleri, kendi aralarında pek çok alanda işbirliği yapma imkanına sahiptirler. Öncelikle inşaat, tekstil, gıda, otomotiv, haberleşme, turizm gibi sektörleri, başlıca işbirliği alanları olarak hedeflememiz mümkündür.

Ticâret açısından İslâm ülkeleri dört ana kategoride ele alınabilir:[11] Birinci gurupta ihracatlarının % 40-80'i İslâm ülkelerine doğru olanlar vardır. Cibuti (% 87), Somali (% 58), Ürdün (% 66), Yemen Arap Cumhuriyeti (% 47), Sudan (% 41), Bahreyn ve Türkiye (% 40) gibi.

Türkiye, 370 milyar doları bulan gayri safi millî hasılasıyla, Doğu Avrupa ve Orta Doğu'nun en büyük, dünyanın ise 15. büyük ekonomisidir. Toplam dış ticâret hacmi, 190 milyar dolar olan Türkiye'nin, ihracatının % 90'ı sanayi ürünüdür.

[11] IDB, Tenth annual report, s.5-13.

Türkiye'nin özellikle tekstil, otomotiv, makine, demir çelik ve gıda sektörlerinde, ciddi bir tecrübesi bulunmaktadır. Türkiye, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin, toplam sanayi ihracatının % 65'ini, tek başına gerçekleştirmektedir. 75 milyar dolarlık ihracatın, % 65'i, Avrupa, ve ABD gibi en gelişmiş ve rekabetçi piyasalara yapılmaktadır. Bu durum, Türk ihraç ürünlerinin kalitesini ve Türk firmalarının rekabet gücünü ortaya koymaktadır.

İkinci gurupta oran % 20-40 arasındadır. Pakistan (% 33), Yemen Demokratik Cumhuriyeti (% 29), Kuveyt (% 23), Bengladeş ve Irak (% 20). Üçüncü gurupta oran % 10-20'ye düşmektedir. Suriye (% 18), Afganistan (% 17), Senegal (% 15), Çad (% 14) ve Gambia (% 13). Dördüncü gurupta ihracatlarının oranı % 10'a düşen Suudî Arabistan, Fas, Gine, Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır, Tunus, Libya, Katar, Gine-Bissau, Malezya, Burkina Faso, Uganda, Kamerun, Mali, Gabon, Endonezya, Sierra Leone, Uman, Cezayir, Nijer ve Moritanya gibi ülkeler vardır.

İslâm ülkelerinin son yıllarda yaptıkları ithalat ve ihracat miktarları karşılaştırıldığında iki önemli sonuç ortaya çıkmaktadır:

1. Petrol ihraç eden İslâm ülkelerinin ihracatları ithalatlarına göre daha fazla olmasına rağmen, diğer İslâm ülkelerinin ithalatları ihracatlarından daha fazladır. Bu nedenle ortaya çıkan dış ticâret açığı, uluslararası piyasalarda borçlanmalara sebep olmakta ve sanayileşme hamlelerini, özellikle uluslararası sermaye çevrelerinden ve dünya bankasından gelen müdahaleler sebebiyle, olumsuz yönde etkilemektedir.

2. Bütün İslâm ülkeleri birlikte değerlendirildiğinde, petrol fiyatlarının tekrar düşüş gösterdiği 1986 yılından itibaren dış ticâret dengesinin bu ülkeler aleyhine geliştiği görülmektedir. İslâm ülkelerindeki ihracat ve ithalat yapısının incelenmesi, şu sonuçları vermektedir:

İthal edilen ürünler, ihraç edilen ürünlere göre çok çeşitlidir. İktisadi faaliyetler, çok açık bir şekilde ihraç edilen ürünler üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Petrol ihraç eden OPEC üyesi ülkeler ile az gelişmiş İslâm ülkelerinde birkaç ürünün bütün ihracatı yönlendirdiği görülmektedir. Örnek olarak, Pakistan'ın ihracatında pamuk ve pamuğa dayalı ürünler, Bengladeş'in ihracatında ham jüt ve jüt ürünleri ağırlıktadır. Aynı şekilde Sudan'ın en fazla ihraç ettiği ürünler, pamuk ve süpürge darısıdır. OPEC üyesi ülkelerde Endonezya ve Cezayir hariç, ihracatta ham petrol ağırlıktadır.Malezya'nın ihracatına petrol ve petrol ürünleri yanında kauçuk ile orman ürünleri hakimdir. Malezya, önemli miktarda elektronik parçalar da ihraç etmektedir. Malezya'da olduğu gibi sanayileşme politikalarına ağırlık veren Mısır, Suriye, Tunus, Türkiye ve Ürdün gibi İslâm ülkelerinde ihracatın bileşimi sanayi ürünleri lehine değişmektedir.

İslâm ülkelerinde madenler, yeraltı zenginlikleri ve tarım ürünleri ihracatın belkemiğidir. Bütün İslâm ülkelerinin toplam ihracatının %80'ine yakın bir bölümü hammaddelerden oluşmaktadır.

Mamul veya yan mamul sanayi ürünleri, ithalata göre ihracatta biraz daha fazla çeşitlilik göstermektedir. Sadece birkaç İslâm ülkesi %20'nin üzerinde sanayi ürünü ihraç edebilmektedir. Türkiye, Bengladeş, Ürdün, Malezya, Fas, Pakistan, Sierra Leone ve Tunus'un ihracatında tekstil ürünleri önemli bir paya sahiptir. Diğer bazı ülkeler ise, re-eksport yoluyla sanayi ürünleri ihraç edebilmektedirler.

İslâm ülkelerinin aralarındaki ticari işbirliğini geliştirmeleri hayati bir zaruret olarak görülmektedir. Ticâret yapıları sömürge ticâreti olma vasfından kurtarılmalı ve bir başka İslâm ülkesinin ürettiği malı bile yabancı ülke aracılığıyla ithal etmekten kurtulmalıdırlar. Sınaileşmiş ülkelerin kendi aralarındaki ticâret % 70 lerde iken İslâm ülkelerinin % 10 lar civarındaki ticâret hacimleri ne kadar mesafe alınması gerektiğini vurgular. Yine buna bağlı olarak parasal işbirliği gereği ortaya çıkmaktadır. Kendi aralarındaki ticârette yine kendi paralarını kullanmaları İslâm ülkelerinde önemli bir parasal ve iktisadî istikrar faktörü olacaktır.

İslâm ülkelerinin aralarındaki ticari ilişkilerin arttırılmasını engelleyen ve bütünleşmenin sağlanmasını geciktiren çeşitli problemler vardır. İslâm ülkelerinde altyapı henüz tamamlanamamıştır. Ülkeler arasında ulaşım ciddi bir meseledir.

İslâm ülkeleri arasında ulaşım havayolu iledir. Demiryolu ve karayolu ulaşımı son derece yetersizdir. Haberleşme de daha çok üçüncü ülkeler üzerinden yapılmaktadır. Ulaşım ve haberleşme olmadan iktisadî işbirliği olmaz. İslâm ülkeleri arasındaki ticâretin gelişmeyişinin temel sebebi budur.[12] Kaldı ki müslümanlar arasındaki haberleşmenin geliştirilmesini ve sağlıklı bir hale getirilmesini kimlik meselesine bağlı olan bir ön-şart olarak belirtebiliriz.

İslâm Konferansı Teşkilatı'na üye ülkeler arasında, pazarlama kurum ve fonksiyonlarının, teşvik unsurlarının noksanlığı, araştırma ve finans kurumlarının yetersizliği, ticari ilişkilerin gelişmesini engelleyen başlıca faktörlerdir. Üye ülkelerdeki üretici satıcılar, fiyatları ve ticari rejimleri arasındaki bilgiler son derece sınırlı, reklam ve pazarlama faaliyetleri zayıftır. Ayrıca, üye ülkeler arasındaki ticâretin geliştirilmesi için, küçük ve büyük hacimde ihracatı finanse edecek kurumlara ihtiyaç vardır.

Ayrıca, İslâm ülkelerinin birbirlerine karşı uyguladıkları gümrük ve ticâret ile ilgili karışık mevzuat, dış ticâretin gelişmesini zorlaştırmaktadır. İslâm ülkeleri arasındaki gümrük duvarlarını indirmek için öncelikli tarifeler sistemi projesi imzalanmış, fakat uygulamaya geçmemiştir. Üstelik İslâm Konferansı Teşkilatı'na üye ülkeler arasında hala vize uygulaması kaldırılamamıştır.[13]

Dünya nüfusunun % 22'sini oluşturan İslâm ülkelerinin, dünya GSMH'sinden aldığı pay, % 5, dünya ticâretinden aldığı pay ise yalnızca % 8'dir.

[12] Zaim, 1993, 104.
[13] Zaim, 1993, 104; İslâm ülkeleri ve EKİT (ECO) Raporu, s.13-14.

Bugün, yukarıdaki tesbite rağmen, varolan bazı imkanları değerlendirmek gerekiyor. Böylece İslâm ülkeleri ve Müslümanlar bütünleşme yolunda adımlar atabilirler. Burada uzun vadeli İslâm Ortak Pazarı gibi bütünleşmelerden önce bölgesel işbirliklerinin daha kolay gerçekleşebileceğini savunan düşüncelere yakın olduğumuzu belirtelim. Ortadoğu, Asya ve Afrika'da oluşturulacak ortak pazarlar böyle bir bütünleşmeye ilk adım olabilir. Geçmişteki Sadabad Paktı, RCD, günümüzdeki ECO gibi tecrübeleri iktisadî ve siyasî tecrübeleri yeniden değerlendirebiliriz. Ancak bilindiği gibi bu teşekküllerde Batı'nın belli ağırlıkları söz konusu idi. Mesela, Bağdat Paktı'nda İngiltere'nin, CENTO da ABD'nin ağırlıklarını hatırlatabiliriz. Bugün böyle müdahalelerden çok bazı İslâm ülkelerinin Batı çıkarları doğrultusunda hareket etmeleri söz konusudur.

Özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra Arap ülkeleri arasında oluşturulan Arap Ekonomik Birlik Konseyi, Körfez İşbirliği Konseyi ve Arap Ortak Pazarı gibi bütünleşmelerin başarılı olduklarını söyleyemeyiz. Mesela 1964'te kurulmuş olan Arap Ortak Pazarı bir gümrük birliği bile olamamıştır. Çünkü ortak bir dış tarife politikası uygulamadığı gibi ürünler üzerinden gümrük vergileri de kaldırılmamıştır. Diğerleri de tercihli ticâret ilişkileri sisteminden ileri gidememektedir.[14]

İslâm Ortak Pazarı, İslâm ülkeleri arasında yapılacak işbirliğinin en ileri safhasıdır. Burada üyeler arasında gümrük tarifeleri kaldırıldığı gibi üçüncü ülkelere karşı ortak bir gümrük politikası uygulanır. Bunlarla da kalınmayarak üyeler arasında sermaye ve işgücünün serbest dolaşımı sağlanır. Ancak bugün İslâm ülkeleri arasındaki ticârî işbirliğinin bir ortak pazar düşüncesinin çok gerilerinde kaldığını bilmeliyiz. Öncelikle İslâm ülkelerinin kendi aralarındaki ticari ilişkilerin yeterince gelişmediği görülmektedir.

İslâm Ortak Pazarı düşüncesinin gerçekleşmesi herşeyden önce bir kimlik meselesi olarak görülmektedir. İslâm ülkelerinin bu meseleyi çözmeden verimli sonuç almaları mümkün değildir. Bu ülkelerde İslâm kültürünün zayıflatılması Batı kültürünün hakimiyetine yol açmışken İslâmi endişeler taşıyan iktisadî bütünleşmelerin, işbirliklerinin başarılı olacağını düşünmek zordur.

Bu konularda kilit noktada bulunan bir ülke olarak Türkiye'nin Avrupa Birliği ile bütünleşme niyet ve çabalarına burada değinmekte fayda vardır. Batı'nın Türkiye'nin İslâm ülkeleriyle bütünleşmesine karşı olduğunu biliyoruz. Ancak yine Batı'nın Türkiye'yi kendi arasına almakta istekli olmadığını da biliyoruz. Öyle anlaşılıyor ki Avrupa Birliği konusu ideolojik bir silah olarak gündemde tutulacak ve karar çok büyük bir ihtimalle Batı'ya ait olacaktır.

[14] Ertürk, 1987, 25-26.

2. Turizm

Akdeniz havzası Ortadoğu ve Asya'da geniş bir coğrafyaya yayılan İslam ülkeleri, kültürel mirası ve birçok dine ev sahipliği yapan topraklarıyla özellikle inanç turizmi alanında oldukça büyük potansiyele sahiptir. İslâm ülkeleri doğal güzellikleriyle de dünya turizminin en dikkat çeken yerleri haline gelmiştir.

İslam Konferansı Teşkilatı İslâm ülkelerinin turizm alanında ortak bir strateji belirlemeleri ve İslam ülkeleri arasındaki turizm hareketlerini canlandırmak ve turizm işbirliğini geliştirme istemektedir. Bu amaçla İslâm Ülkeleri Turizm Bakanları Toplantıları düzenlemektedir. bu toplantıların 2008 yılında yedincisi Şam'da yapılmıştır.

Bu toplantılarla İslâm ülkelerinin turizm alt yapısının, ulaşım ve iletişim ağının geliştirilmesi, vizelerde kolaylık sağlanması ve çeşitli festivaller düzenlenmesi gibi konuların üzerinde durulmaktadır. İslâm ülkelerine gelen turist sayısını ve turizm gelirlerini artırma yolları tartışılmakta bu konuda başarılı olmuş ülkelerin tecrübeleri değerlendirilmektedir.

Şam oturumunda İran'ın İslâm ülkeleri eğitim merkezi bankası kurulması, kapsamlı enformasyon ve İslâm ülkeleri turizm eğitim merkezleri kitapları yayınlanması, İKT üyesi ülkeler turizm acenteleri uluslararası konferansının düzenlenmesi, turizm yatırımları fırsatlarının incelenmesi yönünde çalışmaların başlatılması kararlaştırılmıştır.

İslâm ülkelerindeki son turizm rakamları şöyledir:

Turist sayısı (bin)

	1995	1999	2000	2003	2004	2005
Afganistan	-	-	-	-	-	-
Arnavutluk	40,00	26,00	32,00	41,00	42,00	46,00
Azerbaycan	93,00	602,00	681,00	1014,00	1349,00	1177,00
BAE	2315,00	3393,00	3907,00	5871,00	-	-
Bahreyn	1396,00	2019,00	2420,00	2955,00	3514,00	3914,00
Bengladeş	156,00	173,00	199,00	245,00	271,00	208,00
Benin	138,00	80,00	96,00	175,00	174,00	-
Bruney	498,00	967,00	984,00	-	-	815,00
Burkina Faso	124,00	117,00	126,00	163,00	222,00	-
Cezayir	520,00	749,00	866,00	1166,00	1234,00	1443,00
Cibuti	21,00	21,00	20,00	23,00	26,00	30,00
Çad	19,00	46,00	43,00	21,00	26,00	29,00
Endonezya	4324,00	4728,00	5064,00	4467,00	5321,00	5002,00
Fas	2602,00	3817,00	4278,00	4761,00	5477,00	5843,00
Fildişi Sahili	188,00	-	-	-	-	-

	1995	1999	2000	2003	2004	2005
Filistin	300,00	310,00	37,00	56,00	88,00	-
Gabon	125,00	178,00	155,00	222,00	-	-
Gambia	45,00	96,00	79,00	73,00	90,00	111,00
Gine	-	27,00	33,00	44,00	45,00	45,00
Gine-Bissau	-	-	-	-	-	5,00
Guyana	106,00	75,00	105,00	101,00	122,00	117,00
Irak	61,00	30,00	78,00	-	-	-
İran	489,00	1321,00	1342,00	1546,00	1659,00	-
Kamerun	100,00	262,00	277,00	-	190,00	-
Katar	309,00	357,00	378,00	557,00	732,00	913,00
Kazakistan	-	-	1471,00	2410,00	3073,00	-
Kırgızistan	36,00	48,00	59,00	342,00	398,00	315,00
Komor Adaları	23,00	24,00	24,00	14,00	18,00	-
Kuveyt	72,00	84,00	78,00	94,00	91,00	-
Libya	56,00	178,00	174,00	142,00	149,00	-
Lübnan	450,00	673,00	742,00	1016,00	1278,00	1140,00
Malaysia	7469,00	7931,00	10222,00	10577,00	15703,00	16431,00
Maldiv Adaları	315,00	430,00	467,00	564,00	617,00	395,00
Mali	42,00	82,00	86,00	110,00	113,00	143,00
Mısır	2871,00	4490,00	5116,00	5746,00	7795,00	8244,00
Moritanya	-	24,00	30,00	-	-	-
Mozambik	-	-	-	441,00	470,00	-
Nijer	35,00	44,00	50,00	55,00	-	-
Nijerya	656,00	776,00	813,00	924,00	962,00	-
Özbekistan	92,00	487,00	302,00	231,00	262,00	-
Pakistan	378,00	432,00	557,00	501,00	648,00	798,00
Senegal	280,00	369,00	389,00	354,00	363,00	387,00
Sierra Leone	38,00	11,00	16,00	38,00	44,00	40,00
Sudan	29,00	39,00	38,00	52,00	61,00	-
Surinam	43,00	57,00	57,00	82,00	138,00	160,00
Suriye	815,00	1386,00	1416,00	-	-	-
Suudî Arabistan	3325,00	-	6585,00	7332,00	8579,00	9100,00
Tacikistan	-	2,00	4,00	-	-	-
Togo	53,00	70,00	60,00	61,00	83,00	81,00
Tunus	4120,00	4832,00	5058,00	5114,00	5998,00	6378,00
Türkiye	7083,00	6893,00	9586,00	13341,00	16826,00	20273,00
Türkmenistan	218,00	-	3,00	8,00	15,00	12,00
Uganda	160,00	189,00	193,00	305,00	512,00	468,00
Uman	279,00	503,00	571,00	630,00	917,00	1116,00
Ürdün	1075,00	1790,00	1580,00	2353,00	2853,00	2987,00
Yemen	61,00	58,00	73,00	155,00	274,00	336,00

Turizm gelirleri (ABD doları)

	1995	1999	2000	2003	2004	2005
Afganistan	-	-	-	-	-	-
Arnavutluk	70,40	218,00	398,00	537,00	756,00	880,00
Azerbaycan	88,00	93,00	68,00	70,00	79,00	100,00
BAE	632,00	893,00	1063,00	1439,00	1594,00	2200,00
Bahreyn	593,00	786,00	854,00	1206,00	1504,00	1603,00
Bengladeş	-	-	-	59,00	76,00	78,00
Benin	-	94,40	77,40	107,90	-	-
Burkina Faso	-	-	23,00	-	-	-
Cezayir	32,00	80,00	102,00	112,00	178,00	-
Cibuti	6,00	-	-	-	-	-
Çad	43,00	15,00	14,00	-	-	-
Endonezya	-	-	-	4461,00	5226,00	5092,00
Fas	1469,00	2177,00	2280,00	3802,00	4541,00	5426,00
Fildişi Sahili	103,00	107,00	53,00	76,00	-	-
Gabon	94,00	143,00	99,00	84,00	74,00	-
Gambia	-	-	-	58,00	51,00	57,00
Gine	1,01	11,00	18,00	32,00	-	-
Gine-Bissau	-	-	-	2,60	2,20	-
Guyana	-	109,00	80,00	28,00	29,00	37,00
İran	205,00	559,00	677,00	1266,00	1324,00	-
Kamerun	75,00	92,00	132,00	162,00	-	-
Kazakistan	155,00	394,00	403,00	638,00	791,00	793,00
Kırgızistan	-	18,00	20,00	65,00	97,00	94,00
Komor Adaları	22,00	19,00	15,00	8,00	10,00	-
Kuveyt	309,00	342,00	395,00	328,00	414,00	-
Libya	4,00	39,00	84,00	243,00	261,00	-
Lübnan	710,00	673,00	742,00	6782,00	5931,00	5869,00
Malaysia	5044,00	4403,00	5873,00	6799,00	9181,00	10389,00
Mali	26,00	36,00	47,00	136,00	142,00	-
Mısır	2954,00	4361,00	4657,00	4704,00	6328,00	7206,00
Mozambik	-	-	-	106,00	96,00	138,00
Nijer	-	-	-	29,00	-	-
Nijerya	47,00	99,00	186,00	58,00	49,00	-
Özbekistan	-	102,00	63,00	48,00	57,00	-
Pakistan	582,00	492,00	551,00	620,00	765,00	827,00
Senegal	168,18	183,00	152,00	269,00	-	-
Surinam	52,00	45,00	42,00	18,00	52,00	96,00
Suriye	-	-	-	877,00	1888,00	2283,00
Suudî Arabistan	-	-	-	3418,00	6494,00	6111,00
Tacikistan	-	-	-	7,00	9,00	10,00
Togo	-	10,00	11,00	26,00	25,00	-
Tunus	1838,00	2118,00	1978,00	1935,00	2432,00	2782,00
Türkiye	(5962	5203	7636	13203	15888	18152)
Uganda	-	-	-	185,00	257,00	357,00
Uman	-	350,00	377,00	546,00	604,00	679,00
Ürdün	973,00	1017,00	935,00	1266,00	1621,00	1759,00

3. Finans

Günümüz dünya ekonomik sistemi içerisinde parayı kazananla parayı kullananlar arasındaki mesafe büyümektedir. İleri kapitalist ülkeler sanayi dahil üretim faaliyetlerinden çekilirlerken sadece parayı kontrol etme eğilimi içerisine girmişlerdir. Türkiye'nin 2008 yılında 120 milyar dolara yükselen ihracatı bu açıdan değerlendirilmelidir. Yine bu yıllarda İslâm ülkelerinin, mesela Türkiye'nin, dünyanın en büyük bankaları arasında yer bulamaması bu açıdan değerlendirilmelidir. 2008 yılında dünyanın GSMH bakımından en büyük 15. ekonomisi olan Türkiye bankacılık sektörüne ancak 102. sırada katılabilmektedir.Yine dünyanın en büyük 500 şirketi arasında Türk şirketleri yoktur.

İslâm Kalkınma Bankası'nın üyesi durumundaki İslâm ülkelerinin borç yükü bakımından Batı'ya daha bağımlı hale geldiğini söyleyebiliriz. Petrol ihraç edenlerin dışanda kalan birçok İslâm ülkesinin uzun ve kısa vadeli borçları 1977 ile 1985 arasında 83.7 milyar dolardan 185.9 milyara yükselmiştir. Bu, petrol ihracatçısı olmayan İslâm ülkelerinin borç yükünün % 122 civarında arttığı anlamına gelir. Batı standartlarına göre en az gelişmiş sayılan İslâm ülkelerinin durumu ise daha kötüdür. Yine 1977 ile 1985 arasında bunların borçları 9.4 milyar dolardan 29 milyar dolara yükselmiştir. Bu % 208 lik bir borç artışı demektir. Öte yandan sanayi mallarının fiyatları yükselirken hammadde ve petrol fiyatlarında gerilemeler görülmektedir. 1980 de % 63.5, 1981 de % 9.9 artan petrol fiyatları, 1982 de % 4, 1983 te % 12.2, 1984 te % 2 azalma göstermiştir. Öte yandan bazıları müstesna olmak üzere İslâm ülkelerinin gıda maddeleri ithalatına ayırdıkları fonların büyüdüğünü görüyoruz.[15]

İslâm ülkeleri arasındaki işbirliği ihtiyacı özellikle 1967 Arap-İsrail savaşından sonra kurulan İslâm Konferansı Teşkilatı içinde birçok iktisadî ve ilmî kuruluşun oluşturulmasına yol açmıştır. Bunlar arasında İslâm Kalkınma Bankası (IDB-Cidde), İslâm Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi (SESRTCIC-Ankara), İslâm Ticâreti Geliştirme Merkezi (ICDT-Kazablanka), İslâm Ticâret ve Sanayi Oda ve Borsası (ICCICE-Karaçi), İslâm Teknik ve Meslekî Eğitim ve Araştırma Merkezi (ICTVTR-Dakka), İslâm Bilim, Teknoloji ve Kalkınma Vakfı (IFSTAD-Cidde) vardır.

Üçüncü İslâm Zirvesi'nde iktisadî ve kültürel faaliyetleri koordine etmek amacıyla üç daimî komite kurulmuştur: Başkanlığını Türkiye Cumhurbaşkanının yaptığı İktisadî ve Ticârî İşbirliği Daimî Komitesi (ISEDAK), Bilim ve Teknoloji Daimî Komitesi ve Kültürel İşler ve Haberleşme Daimî Komitesi. Bu arada yeni kurulan Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi (TİKA) önemli bir işleve sahiptir.

[15] IDB, Tenth annual report, s.21-26.

Dördüncü İslâm Zirvesinde İslâm ülkeleri arasındaki işbirliğinin geliştirilmesi için hayati önem taşıyan gıda ve tarım, sanayi, enerji, bilim ve teknoloji, ulaşım ve telekomünikasyon konularına öncelik verilmiştir. Daimî komiteler uygulamaları gözden geçirmek ve yeni uygulamaları yürürlüğe koymak amacıyla izleme çalışmaları yapmaktadırlar.[16]

İslâm ülkeleri arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için aşağıdaki hususlara önem vermek ve gerçekleştirilmelerine çalışmak önem verilmesi gerekmektedir.

1. İslâm ülkeleri arasındaki gümrük engelleri gibi arasındaki ticâreti kısıtlayıcı engellerin kaldırılmasını sağlamak,

2. İslâm Konferansı Teşkilatı'nı ve Ekonomik İşbirliği (EKİT-ECO) Teşkilatı'nı daha da etkin hale getirmek,

3. İslâm Konferansı İktisadi İşbirliği Daimi Komitesi'nin faaliyetlerini hızlandırmak,

4. Hava, kara, deniz yolu ulaşımıya haberleşme imkanlarını geliştirmek

5. Kurumsal faktörlerin (pazarlama, teşvik, araştırma ve finans) gelişmesini sağlamak,

6. Üye ülkeler arasındaki iktisadi, mali ve ticari alanlardaki sınırlayıcı uygulamaları kaldırmak,

7. Ortak yatırımları hızlandırmak,

8. Üye ülkeler arasında yeni ticâret alanları oluşturmak ve ticari ilişkilere dahil olabilecek ürün çeşidini arttırmak, özellikle gıda maddeleri açısından Batı Avrupa ve diğer sanayi ülkelerine karşı bağımlılığını azaltmak,

9. Sanayileşmiş ülkelere karşı ortak strateji takip etmek ve onlardan yapılan ithalatın üye ülkelere kaydırılmasına çalışmak,

10. İslâm ülkelerinin kendi aralarındaki dış ticâret hacminin bugünkü seviyesi olan %13'den ilk etapta %25'e çıkarılmasını sağlamak,

11. İslâm ülkelerinin gittikçe bozulan dış ticâret dengesinin düzeltilmesi için ortak tedbirler almak,

12. İslâm ülkeleri arasında ikili veya çok taraflı tercihli ticâret anlaşmaları yapılmasını sağlamak ve geliştirmek,

13. İslâm ülkelerinde İslâm ticâret merkezleri kurmak, kurulanları teşvik etmek, ticari fuarları çoğaltarak ilişkilerin gelişmesini sağlamak,

14. İslâm ülkelerinin kendi doğal kaynakları üzerindeki hakimiyetinin arttırılmasını sağlamak,

[16] IDB, Tenth annual report, s.224-225.

15. Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) gibi "Bölgesel İşbirliği" ne yönelik adımlar atmak,

16. Ticârette ve ürün pazarlamasında standardizasyona gitmek,

17. Ticârette finansmanı kolaylaştırmak,

18. Ülkeler arasında teknik işbirliğini geliştirmek ve dışarıya beyin göçünü önlemek,

19. Müşavirlik, müteahhitlik, ve mühendislik alanlarında işbirliği yapmak,

20. Ülkeler arasında ticari bilgi akışını sağlayacak bir enformasyon merkezi kurmak,

21. Üretim kaynaklarını finans, ticâret ve turizm sektörleri ile takviye etmek,

22. Ürün pazarlarının genişletilmesini temin etmek,

23. İslâm ülkeleri su kaynaklarının en verimli bir şekilde kullanılmasını sağlamak,

24. Piyasa ekonomisinin işlemesini sağlamak ve özel sektörün çalışmasını kolaylaştırmak,

25. Özel sektör kuruluşları arasındaki ilişkilere etkinlik kazandırmak,

26. Enerji ve doğal kaynaklarla petrolün rasyonel ve bütün İslâm Dünyasının yararına olacak şekilde yönetimini sağlamak ve üye ülkeler arasında (teknik, ekonomik) bağlantılar kurmak,

27. İslâm ülkeleri arasındaki turizm hareketini hızlandırmak,

28. Ortak sermayeli ticâret ve kalkınma bankalarının kurulmasını gerçekleştirmek,

29. Karşılıklı ticâretin arttırılması amacıyla sınır ticâretini geliştirmek ve insan, mal, sermaye ve hizmetlerin serbest dolaşımını sağlamak,

Burada temel hedef, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı üyeleri ile diğer İslâm ülkeleri veya toplulukları arasındaki iktisadi, ticari, sosyal ve kültürel alanlara ilişkin engelleri kaldırarak, işbirliğinin giderek güçlendirilmesi olmalıdır.[17]

[17] İslâm ülkeleri ve EKİT (ECO) Raporu, 27-30

SONUÇ

Sanma ey hâce ki senden zer ü sîm isterler
"Yevme lâ yenfeu" da kalb-i selîm isterler
(Ey hoca sanma ki senden altın ve gümüş isterler
"Hiçbir şeyin fayda veremeyeceği günde" sadece temiz bir kalp isterler)

Kitap boyunca kırk yıla yaklaşan bir sürc içinde elde ettiğimiz bilgileri ve düşüncelerimizi paylaşmaya çalıştık. Bu nedenle tekrarlar ve sadece belli dönemler için önemli olan görüşler olabilir. Ancak şunu vurgulamak gerekir ki bütün bu tahlillerdcn sonra önemli olan, küreselleşmenin tuzağına düşmemek ve olguların farkına varmaktır.

İlgili tcklifler iktisadî işbirliğini sağlamaya yöneliktir. Ancak konu temelde ahlâkîdir. Yani kul hakkını esas alan bir İslâm ekonomisinin günümüzde varolduğunu söylemek mümkün değildir.

Epigramda da vurguladığımız gibi "İslâm iktisadı"nın da hedeflerinin başında, zenginliğe değil, temiz kalbc ulaşmak gelir. Zenginlik bir güç, itibar ve iktidar vesilesi olmamalıdır. Sadece hizmet ve infak vesilesi olmalıdır. Ancak böylece temiz kalbe ulaşmayı sağlayan bir araç olabilir.

Hedeflerden bir başka önemli olanı da adil gelir dağılımını sağlamak ve fakirliği ortadan kaldırmaktır. Gelir dağılımının son derece bozuk olduğu dolayısıyla fakirliğin yaygın olduğu İslâm toplumlarında iş ahlâkının vc iş barışının hatta toplum barışının sağlanması imkansızdır. Bu yüzden ortaya çıkan toplumsal gerginliklerin büyümemesinin temel sebebi aile, akrabalık ve komşuluk gelcneklerinin hala varlığını sürdürmesidir. Modern kapitalizmin hor gördüğü bu tür gelenekler toplumlarımızdaki gerginlikleri azaltan en önemli faktördür.

Bu yüzden "İslâm iktisadı" çalışmaları gelir dağılımını olumlu yönde etkilemeyen kurumların teorisini yapmaktan çok, insanca bir hayat tarzı ve yeni bir uygarlık ile ilgili sorunları ele almalıdır.

İslâm ülkeleri arasındaki iktisadî işbirliği potansiyeli yüksek iken İslâm Kon-

feransı Teşkilatı'nın kurulmasından bu yana geçen 40 senede belki sorunlar daha net tesbit edilmiş ama bu yolda kayda değer adımlar atılamamıştır.

Kapitalist dünya sisteminin edilgen bir üyesi olan ve hala "gelişmekte olan" ve Güney ülkeleri arasında yer alan İslâm ülkelerinin etken ve hakim olmalarının sırrı iktisadın da temelinde yer alan ahlâkın tekrar önemsenmesinde bulunmaktadır.

Kapitalist ülkeler kalkınmalarını büyük ölçüde emek (önce köle sonra işçi) sömürüsüyle sağlamışlardır. İslâm ise ayrı bir sistem olarak sosyal adaleti adeta bir finansman faktörü olarak kullanmıştır. Emeği en yüce değer olarak gören, kanaati ön planda tutan, servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılmasını sağlayan, sosyal refahı gerçekleştirmeyi amaçlayan bir sistem kurmuştur. Bu sistem içersinde fiyatları ve ücretleri etkileyen tekelci eğilimler ile kaynağı büyük ölçüde emeğiyle geçinenlerin tasarrufları olan işverenleri teşvik kredileri yer bulmamıştır.

İslâm ülkelerinin geçmişinde belirleyici olan fütüvvet ve ahilik geleneğinin ihyâ edilmesi iktisat-ahlâk bütünlüğünü tekrar oluşturmada ilk adımı oluşturacaktır. Çıkmaz bir sokak olan küreselleşmeye karşı yegane alternatifin yani yeni bir uygarlık oluşturmanın hareket noktası budur.

İslâm "gelenek" çizgisine sahip çıkmakla birlikte kendi bünyesine yabancı olan unsurları değiştirme ve dönüştürme kudretine sahip olduğunu göstermiştir. "İslâm iktisadı" İslâm'ın bütünlüğü içinde yerini alır ve yabancı unsurlara İslâm'ın özelliklerini hakim kılmayı amaçlar. Bilgi ve usul meselelerini halletmeden İslâm'ın bütünlüğünü ve "İslâm iktisadı"nın bu bütün içersindeki yerini belirtmek mümkün değildir. İslâm'ın kültürel ve tarihî bütünlüğünü dikkate almadan yapılan "İslâm iktisadı" çalışmaları "faizsiz ve zekâtlı kapitalizm"i düşündürmektedir. Bu tür çalışmalar "İslâm iktisadı"ndan çok, kapitalist iktisat teorisine katkıda bulunmaktadır.

Yine her kültür çevresinin kendisine mahsus bir iktisadı vardır ve iktisat bir hesap-hendese meselesinden önce bir kültür meselesidir. Bu gerçek dikkate alınmazsa iktisat bir ilim vasfını kazanamaz ve iktisatçıların yerini mühendisler alır.

İktisat evrensel gerçeklerden çok, izafî gerçeklere sahiptir. Bu yüzden İslâm çerçevesindeki bir iktisat da farklı olmalıdır. İktisat nazariyesi konusunda İslâm bilginlerinin eserlerinde analizlere rastlamak mümkündür. Bu alanda başlatılan çalışmalar iktisadî düşünce tarihine ve iktisat nazariyesine önemli katkılarda bulunabilecektir.

"İslâm iktisadı"nın nihaî hedefinin insanın maddî eğilimlerine teslim olmamasını sağlamak olduğunu söyleyebiliriz. İktisat çerçevesinde kalan hedefler olarak israfın bertaraf edilmesi, adil gelir bölüşümü (servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması), iktisadî ve teknolojik bağımsızlığın sağlanması zikredilebilir.

İslâm, iktisadî kutuplaşma ve rekabetin rekabeti öldürmesi gibi iki önemli

iktisadî eğilimi giderme yolunda köklü tedbirler getirmiştir. İktisadi mekanizmayı kendi haline bırakırsanız "para parayı çeker" ve "zengin daha zengin, fakir daha fakir" olur. Oysa İslâm servetin belli bir zenginler zümresi elinde dolaşan bir güç olmaması ilkesinin rehberliğinde gelirin hem oluşum hem de bölüşüm safhalarında sisteme müdahale etmiştir. İsraf yasağı, ihtikâr yasağı, ribâ yasağı, zekât, infâkın teşviki gibi politikalarla sosyal adaletin ve adil gelir dağılımın adeta bir finansman faktörü olarak kullanıldığı bir sistem oluşturmuştur. Kapitalistleşme vetiresinin "teşvik tedbirleri" yani "fakirden alıp zengine verme" uygulamaları hem nazarî hem de tarihî olarak "İslâm iktisadı"nda söz konusu olmamıştır. Yine tekelci eğilimler mümkün olduğu kadar engellenerek ve anti-enflasyonist para sistemi benimsenerek fiyat mekanizmasının toplum refahını sağlama yönünde çalışması amaçlanmıştır.

Günümüzde Türkiye gibi ülkelerde emek sömürüsü farklı boyutlarda ele alınmalıdır. Bunun en önemli sebebi, iktisadî kalkınmanın tasarruf eğilimi yüksek üst gelir gruplarının görevi olarak görülmesidir. Bu sistem Tanzimat'la birlikte, Batılılaşmanın iktisadî boyutunun gerçekleştirilmesi yani burjuva sınıfı oluşturulması niyetleriyle başlamıştır. Böylece emekçilerin tasarrufları da üst gelir gruplarının finansmanına yönlendirilmekte, vergiler ve enflasyon bu zümrelerin teşvik kaynakları olmaktadır. Böylece, zengini daha zengin, fakiri de daha fakir yapan bir sistem oluşturulmuştur. Oysa İslâm'ın üst gelir gruplarını değil, alt gelir gruplarını teşvik eden ve iktisadî faaliyete sokan bir iktisadî sistem getirdiğini biliyoruz.

"İslâm iktisadı" ferdiyetçi değil, şahsiyetçi ve cemaatçi eğilimlere sahiptir. Kendi çıkarını ön planda tutan insan tipi İslâm'a yabancıdır. Devletçilik olsa olsa ekonominin denetim ve gözetim alanlarını kapsar. yoksa devlet üretici değil ancak üretim alanında organizatör olabilir. Bu çerçevede ferdî ve özel teşebbüsü engelleyici ve ona rakip değildir.

Devletin ekonomik faaliyetlere katılması, büyük bir güç olması nedeniyle, rant dağıtması anlamına da gelir. Nitekim İslâm'ın istediği ekonomik birimlerin büyümesi dolayısıyla rant oluşturması değildir. Küçük ve orta boy işletmecilik esastır. İşletmelerin büyümesi hem rant oluşması hem de siyasî güç kazanmaları demektir. Ekonomik devletçiliğin bütün sakıncaları özel firmaların büyümesiyle de ortaya çıkar.

İşbirliği ve bütünleşme çabalarına rağmen bugünkü İslâm ülkelerini İslâm devleti tanımına sokmak zor olduğu gibi iktisadî sistemlerini de "İslâm ekonomisi" olarak sıfatlandırmak kabil değildir. İnsanıyla, toplumuyla, devletiyle İslâm gerçekleşmeden "İslâm iktisadı" uygulamalarının geçiş dönemi uygulaması olma şansı bile yoktur.

Günümüzde ise kul hakkını esas alan İslâm ekonomisinin "geleneksel" anlamda sürdürüldüğünü söyleyemiyoruz.

Gerek İslâm'ın iktisadî ilkeleri, gerek tarihî tecrübe bize, İslâm iktisadının bir öz sermaye iktisadı olduğunu göstermektedir. Kredi arzı teşvik edilirken kredi talebi en aza indirilmeye çalışılmıştır. Bu hem ribâ baskısının hafifletilmesi anlamına gelir, hem de girişim sahiplerinin ortaklıklar kurmalarını teşvik eder. O halde İslâm iktisadında işçilik kalıplaşmış ve sürekli bir statü değildir. Bunun için İslâm iktisadı emek-sermaye, işçi-işveren ilişkilerini Batı'dan farklı olarak çatışma içersinde değil bir işbirliği içersinde düzenlemiş ve bu ilişkileri mutlak değil nisbî ilişkiler olarak kabul etmiştir. Emeğin teşkilatlanması sınıfsal karaktere bürünmemiş, işçi ile işveren, esnaf sisteminde, aynı çatı altında birleştirmiştir.

Günümüz ekonomilerinin temel sorunu olan ve emek israfından başka birşey olmayan işsizlik problemi nasıl halledilecektir? Bu soruyu daha genel bir çerçeve içersinde şu hale getirebiliriz: Emek ve çalışma meselesi nasıl halledilecektir? Kapitalizmin bu soruya verdikleri cevabı, oluşturdukları dengeyi belirtmeye çalıştık. Çoğunluğunu İslâm ülkelerinin oluşturduğu az gelişmiş (daha doğru bir deyişle az kapitalistleşmiş) ülkeler belli bir çözüm veya dengeye ulaşamamışlardır. İşte bu noktada İslâm sistemi içersindeki çözümlerden bahsetme imkanı vardır.

İktisadın temelinde kültür vardır. İslâm kültüründen kaynaklanmayan iktisadî yaklaşımlar İslâm ülkelerine çözüm değil, mesele üretmişlerdir. Özellikle iktisadî kalkınma konusu bu istikamette yeniden değerlendirilmeli ve İslâm ülkeleri kendilerine mahsus iktisadî sistemler geliştirmelidirler. Sonuç olarak "kalkınma"larını Batı'ya bağımlı olmadan çıkarmaları ve kendi ihtiyaçlarına uygun teknolojiler üretmeleri gerekmektedir.

İktisat sistemi ahlâktan güç almalıdır. Zira hukuk gibi iktisat da, ahlâkın tamamlayıcı bir unsurudur. "Modern iktisat" Modern Kapitalizm'in ideolojisidir. "İslâm iktisadı" ise büyük ölçüde tepki olma özelliğine sahiptir. Ancak barındıracağı bir özellik onu özgün kılabilir. O da içeriğinin hem bu dünyada hem de sonsuzluk aleminde insanı mutlu kılabilmesidir. Yani iktisadî faaliyetlerin kâr ve fayda maksimizasyonu hedefinden önce insanı iktisadî faaliyetlerin esiri olmaktan kurtarmaktır. Millî gelirin artmasına veya üretim artışına katkıda bulunmak önemlidir. Ancak nihaî hedef iktisadî faaliyetleri temiz bir kalbe sahip olmaya engel olmaktan çıkarmaktır: "O gün, ne mal fayda verir ne de evlat, ancak Allah'a temiz bir kalple gelenler fayda bulur" (Şuarâ, 26/88-89).

İslâm ülkeleri arasındaki işbirliği ve bütünleşmenin sağlanması yolunda atılacak adımlar aynı zamanda yeni bir medeniyet oluşturma yolunda atılacak adımlar anlamına gelecektir.

Doğruyu en iyi Allah bilir.

KİTABİYAT

I. İSTANBUL BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİ
II. KİTAPLAR VE MAKALELER

Abdurrasûl Ali (1968), el-Mebâdiü'l-iktisadiyye fi'l-İslâm, Kahire.
Aclûnî (1351), Keşfu'l-hafâ, Beyrut.
Ahmed Hilmi (1974), İslâm tarihi (Haz. Ziya Nûr), İst.
Ahmed Midhat (1296), Ekonomi politik, İst.
Ahmed Nazmi (1340), Nazar-ı İslâm'da zenginliğin mevkii, İst.
Akdağ, Mustafa (1974), Türkiye'nin içtimai ve iktisadî tarihi, 2. c. İst.
Ahmed Refik (1935), Onaltıncı yüzyılda İstanbul hayatı (1553-1591).
Akgündüz, Ahmet (1988), İslâm hukukunda ve Osmanlı tatbikatında vakıf müessesesi, Ank.
—— (1990-), Osmanlı kanunnameleri, İst.
Aksekili, A. Hamdi (1932), Müslümanlıkta iktisadın ehemmiyeti, Ank.
Albayrak, Sadık (1974), Budin kanunnamesi ve Osmanlı toprak meselesi, İst.
Ali Haydar (Arsebük), (1311), Şerh-i cedîd li kanuni'l-arazî, İst.
Ali İbrahim Fuad (1392/ 1972), el-Mevaridü'l-mâliyye fi'l-İslâm, Mısır.
Ali, Salih Ahmed (1953), Tanzimatu'l-ictimaiyye ve'l-iktisadiyye fi'l-Basra fi'l-karni'l-evvel el-hicrî, Bağdat.
Ali Ufkî, Santurî (2002), Topkapı Sarayı'nda Yaşam, çev. Ali Berktay, İst.
Arnakis G. G. (1953), "Futuwwa traditions in the Ottoman empire: akhis, bektashi dervş. shes and craftmen " Journal of Near Eastern Studies, XII, S. 4 (Oct.)
Aron Raymond (1972), Progress and disillusion Penguin books.
Ateş Süleyman (1971), "Toprak ve İslâm" AÜİFM s. XVII.
Austruy Jacques (1974), Kapitalizm, Marksizm ve İslâm (Çev: A. O. Güner) Ank.
Avcıoğlu Doğan, Türkiye'nin Düzeni 2 C. düzeltilmiş yeni basım, İst. tarihsiz.
el-Bâcî (1347), el-Münteka, Mısır.
Barkan Ö. Lütfi (1957), İktisat tarihi (ders notları), II, İst.
—— (1937) Osmanlı İmparatorluğunda kuruluş devrinin toprak meseleleri, İst.
—— (1939) "Mâlikane -Divâni sistemi", THİTM, II.
—— (1954), "Tarihî demografi araştırmaları ve Osmanlı tarihi"; TM, X, İst.
—— (1970), "XVI. yüzyılın ikinci yarısında fiyat hareketleri", Belleten, XXXIV/136, Ank.
—— (1975), "Feodal düzen ve Osmanlı tımarı", TİTS. Ank.

—— (I, 1972; II, 1979), Süleymaniye camii ve imareti inşaatı (1550-1557), 2. C. Ank.
—— (1975), "The Price revolution of the sixteenth century: A turning point in the economic history of the Near East", International Journal of Middle East Studies, 6 (Jan. 1975).
—— (1980), Türkiye'de toprak meselesi, Toplu Eserler, Ank. ("Tımar", İ A, XII/1 bunun içinde)
—— (1984), "Osmanlı imparatorluğu'nda esnaf cemiyetleri" İÜİF.M.C. 41, S. 1-4, İst.
Barthold, W.- Köprülü M.Fuad (1973), İslâm medeniyeti tarihi, 3. bs., Ank.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi Ank. 1992.
Bayındır, Abdülaziz (1983), İslam açısından enflasyon ve çözüm yolları, İSAV, İst.
—— (2007), Ticâret ve Fâiz, İst.
Bayram, Mikail (1986), "Anadolu Selçukluları zamanında ahî teşkilatının kuruluşu ve gelişmesi, Kelime D.S. 3, Konya.
—— (1987), Bâciyân-ı Rum, Konya.
—— (2003), "Ahiliğin Selçuklulardan Osmanlılara İntikali", Esnaf ve Ekonomi Semineri, Bildiriler, C. I.
ayram, M.- Debbağoğlu, A. (1981), "Ahi" İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi, I.
Belin, F. (1931), Türkiye iktisadî tarihi hakkında tedkikler (Çev. M.Ziya), İst.
Berkes, Niyazi (I, 1969-II, 1975, 2. bs.), Türkiye iktisat tarihi, 2 C. İst.
Beşer, Faruk (1987), İslâm'da sosyal güvenlik, Ank.
Beşinci Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, İst. 1989.
Bijörkman, W.(1939), "İslâmiyette sermayenin zuhuru ve tedâvüle vaz'ı" THİTM II.
Bilmen, Ömer Nasuhi (1964), Büyük İslâm ilmihali, İst.
—— (1986), Hukuk-ı İslâmiyye ve ıstılahat-ı fıkhiyye kamusu, 8 C. Ist.
Binnebi, Malik (1967), İslâm davası (Çev. E. Göze) İst.
—— (1969), Kur'an-ı Kerim mucizesi (Çev. E. Göze,) İst.
Blaugh Mark (1978), Economic theory in retrospect, Cambridge.
Bloch, Marc (1983), Feodal toplum (çev. M.Ali Kılıçbay). Ank.
Boratav, Korkut (1988), Türkiye iktisat tarihi, 1908-1985, İst.
Boran, Behice (1968) Türkiye ve Sosyalizm Sorunları, İstanbul: Gün.
Bosworth, C. E. (1980), İslâm devletleri tarihi (Çev. E. Merçil- M.İpşirli), İst.
Bourgin C. Rimbert P. (1968), Sosyalizm (Çev. A. Angın), İst.
Brockelman C. (1964), İslâm milletleri ve devletleri tarihi (Çev. N.Çağatay), Ank.
Buhari, Muhammed b. İsmail (1323), el-Camiu's-sahih, Mısır.
Cahen, C. (1979), Osmanlılardan önce Anadolu'da Türkler (Çev, Y. Moran), İst.
Cem, İsmail (1973), Türkiye'de geri kalmışlığın tarihi, 3. bs. İst.
Cemal, Garîb, el-Mesarif ve'l-a'malü'l-masrafiyye fi'ş-şeriati'l-İslâmiyye ve'l-kanûn, Mısır, tarihsiz.
Cevdet, M.(1351/1932), Zeyl ala'l-fasl 'Ahiyyati'l-fityan', İst.
el-Cevzî, İbnu'l-Kayyim (1317), Turuku'l- hukmiyye fi's-siyâseti'ş-şer'iyye, Kahire.
Cezar, Yavuz, (1986), Osmanlı mâliyesinde bunalım ve değişim dönemi, İst.
Cin, Halil (1985), Osmanlı toprak düzeni ve bu düzenin bozulması, İst.
Cipolla, Carlo M.(1980), "The so-called 'Price Revolution': Reflections on 'the Italian situation" Annales, Economies, Societies, Civilisations, 1955 içinde.
—— (1980), Tarih boyunca ekonomi ve nüfus, Çev. M.Sırrı Gezgin, İst.
—— (2002a), Zaman Makinesi, (Çev. T. Altınova), İst.
—— (2002b), Neşeli Öyküler, (Çev. T. Altınova), İst.

——(2003a), Fatihler, Korsanlar, Tüccarlar, (Çev. T. Altınova), İst.
——(2003b), Yelken ve Top, (Çev. A. Kayabal), İst.
Çağatay, Neşet (1974), Bir Türk kurumu olan ahilik, Ank.
Çağatay, Tahir (1958), Kapitalist içtimai nizam ve bugünkü durumu, Ank.
Çapra, M.Ömer (1977), İslâmda iktisadî nizam (Çev. H. Yavuz), İst.
Çizakça, Murat (1993), Risk sermayesi, özel finans kurumları ve para vakıfları, İst.
—— (1999), İslâm dünyasında ve Batı'da iş ortaklıkları tarihi, Çev. Ş.Layıkel, İst.
Dalby, Andrew, (2004), Tehlikeli Tatlar, Tarih Boyunca Baharat, (Çev. N.Pişkin), İst.
Dalton George (1974), Economic systems and society, Capitalism, communism and the third world, Penguin education.
Davison, R. "The First Ottoman Experiment with Paper Money", O. Okyar ve H. İnalcık (ed.), Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Kongresi Tebliğleri içinde, Ankara, 1980, s. 243-244
Dawson C. (1976), Batı'nın oluşumu, (Çev. D.Tayanç), İst.
Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Zübdetü'l-vekayi (Zübde-i vakayiat), Süleymaniye Ktp. Esad Ef. Kit. No. 2382.
Demir, Ö.-Acar M. (1993), Sosyal Bilimler Sözlüğü, İkinci baskı, İst.
Der Fischer Weltalmanach: Zahlen Daten Fakten, Frankfurt am Main, 1992, 1995, 2007.
Divitçioğlu, Sencer (1972), Asya üretim tarzı ve Osmanlı toplumu, 2. bs. İst.
—— (1976), Değer ve bölüşüm, marksist iktisat ve Cambridge okulu, İst.
Doğan Mehmet (1972)., "İslâm iktisadı"nın esasları hakkında bir deneme, Fikir ve Sanatta Hareket S. 77, Mayıs.
Doğan, D, Mehmet (1977), Batılılaşma ihaneti, 3. bs. İst.
—— (1977), Tarih ve toplum; Türkiye'de toprak meselesi, İst.
Dumont Rene (1974), Dünya nereye gidiyor? (Çev. Müntekim Özmen) İst.
Dûrî, Abdülaziz (1974), Tarihu'l-Irak el-iktisadî fi'l-karni'r-rabi el-hicrî, Beyrut.
Duverger Maurice (1971), Politikaya giriş (Çev. S. Tiryakioğlu) İst.
—— (1975), Siyaset sosyolojisi (Çev. Ş. Tekeli) İst.
Ebû Dâvûd es-Sicistanî, Sünen, Daru ihyâi's-sünne, tarihsiz.
Ebû Yusuf (1302), (1970), Kitabu'l-harâc, Bulak; (Çev. A. Özek) İst.
Ebû Zehra (1969), Muhammed, İslâm'da sosyal dayanışma (Çev. E. R. Fığlalı, O. Eskicioğlu), Ist.
Ebu's-Suûd Mahmûd, İslâmî iktisadın esasları (Çev. A. Özek) İst. tarihsiz.
el-Ensâri Muhammed Fazlu'l-rahman, Komünizmc karşı İslâm, (Çev. Kemal Kuşçu), İst. tarihsiz.
Engelhardt, (1328), Türkiye ve Tanzimat, (Çev. Ali Reşad), İst.
Erdebili, Kitabu'l-fütüvve, Süleymaniye Ktp. Ayasofya Kit. nu. 2049'da kayıtlı Mecmuatü'r-resail fi't-tasavvuf içinde.
Ergin Feridun (1972), Para siyaseti, İst.
(Ergin), O. Nuri (1338/1921-2), Mecelle-i umur-ı belediye, Dersaadet.
Erkal, Mehmet (1985), "İslâmın ilk devirlerinde para ve zekât nisâbının hesaplanması", MÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, İst.
Ertürk Emin (1987), "Ekonomik entegrasyon ve İslâm ülkeleri", İlim ve Sanat, S. 11, Ocak-Şubat,
Freund, Julien (1991), Beşeri bilim teorileri, Ank.
Freyer, Hans (1968), İçtimai nazariyeler tarihi (Çev. T.Çağatay, 2. bs.), Ank.

Garaudy Roger (1965), Sosyalizm ve İslâmiyet (Çev. D.Avcıoğlu, E. Tüfekçi), İst.
Gedikli, Fethi (1998), Osmanlı şirket kültürü, XVI.-XVII. yüzyıllarda mudarebe uygulaması, İst.
Genç, Mehmed (2000), Devlet ve Ekonomi, İst.
—— (1988-9), "Osmanlı iktisadî dünya görüşünün ilkeleri" İÜEF Sosyoloji Dergisi, S. 1.
Gerber, H. (1982), The monetary system of the Ottoman Empire, JESHO, 25 (3).
Gide, C.- Rist, C. (1341), Fizyokratlardan günümüze kadar iktisadî mezhepler tarihi (Çev. Ş. Kaya, A. Muammer) İst.
Giese, F. (1925), "Osınanlı imparatorluğunun teşekkülü meselesi, TM, I.
Gökbilgin Tayyib (1977), Osmanlı müesseseleri teşkilatı, İst.
Gölpınarlı, Abdülbaki (1952), "İslâm ve Türk illerinde fütüvvet teşkilatı ve kaynakları", İÜ-İF.M, C. XI, No. 1-4, (Ekim 1949- Temmuz 1950).
Guenon Rene (1979), Modern dünyanın bunalımı, İst.
—— (1980), Doğu ve Batı, İst.
Güran, Tevfik (198-5), "The State role in the grain supply of Istanbul, The Zahire Nezareti, The Grain Administration, 1793-1839", International Journal of Turkish Studies, Winter, Vol. III, No. 1.
—— (1990), İktisat tarihi, İst.
el-Halebî, İbrahim b. Muhammed (1309), Mülteka'l-ebhur, Dersaadet.
Hamidullah, M.(I, 1972-II, 1969), İslâm Peygamberi (Çev. M.S. Mutlu- S. Tuğ), İst.
—— (1980), İslâm Peygamberi (Çev. S. Tuğ), 2 C. Gözden geçirilmiş ve ilaveli dördüncü baskı, İst.
—— (1965), İslâma giriş, 2. bs., (Çev. K. Kuşçu) İst.
—— (1382/1962), İslâmın hukuk ilmine yardımları, İst.
—— (1969), Modern iktisat ve İslâm (Çev. S. Tuğ, Y. Z. Kavakçı), 2. bs., Ist.
Hamitoğulları, Beşir (1975), Çağdaş iktisadî sistemler, strüktürel ve doktrinal bir yaklaşım, Ank.
Hammâd, Nezih (1996), İktisadî fıkıh terimleri (Çev. Recep Ulusoy), İst.
Hatemi Hüseyin Perviz (1967), İslâm açısından sosyalizm, İst.
—— (1970), İslâm hukukunda devlet yapısı, İst.
el-Hatîb Abdülkerim (1975), es-Siyasetü'l-mâliye fi'l-İslâm 2. bs. Beyrut.
Heaton, Herbert (1985), Avrupa iktisat tarihi (Çev. M.A. Kılıçbay-O. Aydoğuş), Ank.
Hezarfen Hüseyin Çelebi, Telhisu'l-Beyan fi kavanin-i Al-i Osman (BOA. deki fotokopi).
Hicks, R. (1969), A Theory of economic history, Oxford University Press.
Hilav, Selâhattin (1975), Felsefe el kitabı, 2. bs. İst.
Hinz, Walter (1990), İslâm'da ölçü sistemleri (Çev. Acar Sevim), İst.
Hûlî Behî (1391/1970), es-Serve fî zılli'l-İslâm, 2. bs. Kahire.
Işık Emin (1974), Kur'an'ın getirdiği, İst.
—— (1971), Devleti kuran irade, İst.
Itzkowitz, N.(1989), Osmanlı imparatorluğu ve islâmi gelenek (Çev. İsmet Özel)
İbn Battuta (1322), Tuhfetu'n-nuzzar, Kahire.
İbn Haldûn (1311), Mukaddime, Mısır. (Çev. S. Uludağ) I, İst. 1992; II, İst. 1983.
İbn Kudame (1927), el-Mugnî, Mısır.
İbn Teymiyye (1387/1967), el-Hisbe fi'l-İslâm.
İkbal Muhammed (1964), İslâmda dînî tefekkürün yeniden teşekkülü (Çev. Sofi Huri), İst.
İnalcık Halil (1959a), "İslâm arâzi ve vergi sisteminin teşekkülü ve Osmanlı devrindeki şekil-

lerle mukayesesi", İİED, S. 1, İst. (Osmanlı imparatorluğu, toplum ve ekonomi, İst. içinde)
—— (1959b), "Osmanlılarda raiyyet rüsumu", Belleten, C. XXIII, Ank. (Osmanlı imparatorluğu, toplum ve ekonomi, İst. içinde)
—— (1973), The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600, London.
—— (1978), The Ottoman Empire: Conquest, Organisation and Economy (Toplu Eserler I), London.
—— (1985), Studies in Ottoman Social and Economic History (Toplu Eserler II), London.
—— (1993), Osmanlı imparatorluğu, toplum ve ekonomi, İst.
—— (1999), "Osmanlı tarihine toplu bir bakış", Ankara, I, 37-56 ("Osmanlı" kitabı içinde)
İslâm açısından enflasyon ve çözüm yolları, İst. 1983 (A. Bayındır, A. Şafak, H. Aktan, O. Eskicioğlu, S. Armağan'ın katıldığı seminer).
İsmail Galib (1309), Takvîm-i meskûkât-ı Selçûkiyye, İst.
Jahn, K."İran'da kağıt para", Belleten, XXIII.
Kahf, Monzer (1978), The Islamic Economy, Muslim Students Association.
Kallek, Cengiz (2004), İslam iktisat düşüncesi tarihi, harâc ve emvâl kitapları, İst.
Kara, Mustafa (1980), Tekkeler ve zâviyeler, İst.
Karakoç Sezaî (1967), İslâm toplumunun ekonomik strüktürü, İst.
Karal, Enver Z. (1956), Osmanlı tarihi, Ank.
Karaman Hayreddin (1964), Fıkıh usûlü, 3. bs., İst.
—— (1974), Mukayeseli İslâm hukuku, İst.
—— (1981) İslâm'da işçi-işveren münasebetleri, İst.
—— "Öşür", Nesil, s. 11-12 (Ağustos- Eylül 1977).
—— (1984), Ana hatlarıyla İslâm hukuku, İst.
Karamursal, Ziya (1940), Osmanlı malî tarihi hakkında tetkikler, Ank.
el-Kardavi, Yusuf, Fakirlik problemi karşısında İslâm, (Çev. A. Öztürk), Ank. Tarihsiz.
el-Kâsânî, Alaüddin (1327-8/1910), Bedâiü's-sanâyi', Kahire, VI.
Kavakçı, Y. Ziya (1975), Hisbe teşkilatı, bir İslâm hukuk ve tarih müessesesi olarak kuruluş ve gelişmesi, Ank.
Kazgan, Gülten (1974), İktisadi düşünce veya politik iktisadın evrimi, 2. bs. İst.
Kessler, Gerhard (1940), İktisat tarihi, İst.
Kılıçbay, M. Ali (2006), "Kapitalizm, Kalvinizm ve İslamî Kalvinistler", TİSK Akademi Dergisi, I.
Kınalızade Ali (1883), Ahlâk-ı alai, Bulak.
Koçi Bey Risalesi (1939), (Yay. A. Kemali Aksüt), İst.
Köprülü, M.Fuad (1972), Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu, Ank.
—— (1981) Bizans kurumlarının Osmanlı müesseselerine tesiri, İst.
—— (1983), İslâm ve Türk hukuk tarihi araştırmaları ve vakıf müessesesi, İst.
Kuran, Timur, İslam'ın Ekonomik Yüzleri, İst. 2002.
Kureşî Enver İkbal (1972), Faiz nazariyesi ve İslâm (Çev. Salih Tuğ), 2. bs. İst.
Kureyşî Abdurrahman (1983), İslâm ülkeleri arasında ekonomik ve sosyal işbirliği İst.
Kurmuş, Orhan (1982), Bir bilim olarak iktisat tarihinin doğuşu, Ank.
Kurt, İsmail (1996), Para vakıfları, İst.
Kuşeyri, (1319), Risale, Mısır.
Kutub Seyyid (1968), İslâm'da sosyal adalet, (Çev. Y. Tunagür-A. Mansur), İst.
—— (1972), İslâm kapitalizm uyuşmazlığı (Çev. A. Niyazoğlu), İst.

Küçükömer İdris (1969), Düzenin yabancılaşması: Batılılaşma. İst.
—— (1977), Asyagil üretim biçimi, yeniden üretim ve sivil toplum" Toplum ve Bilim. Yaz.
Kütükoğlu, Mübahat (1983), Osmanlılarda narh müessesesi ve 1640 tarihli narh defteri, İst.
—— (1994), "Osmanlı iktisadî yapısı", Osmanlı devleti ve medeniyeti tarihi içinde, İst.
Lange Oskar (1975), Ekonomi politik, I. (Çev. M.Şeref), İst.
Lahbabî M.Aziz (1972), İslâm şahsiyetçiliği (Çev. İ. H. Akınl, İst.
Laski Harold, (1971), Communist manifesto, Socialist landmark, London.
Lombard, M.(1983), İlk zafer yıllarında İslâm (Çev. N.Uzel), İst.
Mahmûd Ahmed (1975), "İslâm iktisadı", Mukayeseli bir tedkik (Çev. y. Ziya Kavakçı), İst.
Malterre J.(1974), Dünya para bunalımı, (Çev. A. Davaz), İst.
Mannân M.A. (1980) Islamic economics, theory and practice, Lahore, 3rd ed.
—— İslâm ekonomisi, teori ve pratik (çev. B. Zengin, T. Ömeroğlu 2. bs. İst. tz.).
Mandel Ernest, Marksist ekonomi el kitabı, 3 C. İst. (Çev. O. Suda) 2. bs. I-II, 1974; III., 1975.
Mardin Şerif (1969), Din ve ideoloji Ank.
Marks K. (1970), Ekonomi politiğin eleştirilmesine katkı (Çev. 0. Suda), İst.
—— (1974), Grundrisse (Çev. M.Nicolaus), Penguin books.
Massignon, L. "Sınıf", İA. X.
—— (1957), "Guild, Islamic, Encyclopeadia of the social sciences, VII-VIII. 12. bs. New-York.
Maverdî Ebu'l-Hasen Ali (1393/1973), Ahkamu's-sultaniye, 3. bs. Mısır.
Mecelle-i ahkam-ı adliye (1329/1911), İst.
Merçil, Erdoğan (1991), Müslüman-Türk devletleri tarihi, Ank.
Meriç Cemil (1984), Ümrandan uygarlığa, İst.
Mevdûdî, Ebu'l-A'la (1972), İslâm'da toprak mülkiyeti (Çev. M. Y. Şahin), İst.
Mills, W (1979), Toplumbilimsel düşün (Çev. Ü. Oskay), Ank.
Miras, Kamil, Tecrid-i sarih tercemesi, V
Mishan, E. J.(1971) The cost of economic growth, Penguin books.
Monetary and fiscal economics of İslâm, Jeddah, 1982.
Morawitz, Charles (1978), Türkiye Maliyesi, Maliye Bakanlığı Tedkik Kurulu Yayını.
Mufassal Osmanlı Tarihi (1971), C. IV-V. İst.
Muhammed Hamdi (1326), Ahkam-ı evkaf, İst.
M.Cemal (1340), İslâm iktisat ve ictimaiyyatı sosyalizm ile kapitalizmi hüsn-i telif edebilir, İst.
Musa, Muhammed Yusuf (1964), Nizamu'l-hükm fi'l-İslâm, 2. bs. Kahire.
Mustafa Nuri Paşa (1327/1909), Netayicu'l-vukûat, 2. bs. İst.
el-Mübarek Muhammed (1978), İslâm'da iktisat nizamı, (Çev. H. Cemal) İst.
Münif Efendi, (1279), "Târih-i evrâk-ı nakdiyye ber vech-i umûmî ", Mecmua-i fünûn, I, 5, Cemâziyel evvel.
—— "Tarih-i Çav", Mecmua-i Fünun, C. I, No. 5, 1279/1863, s.215-220 ve aynı yazar, "Çav", No. 10, s.418-419 (Belin'den çeviri).
Müslim, Ebu'l-Hüseyn (1329), el-Camiu's-sahih, Kahire.
Naima Mustafa (1283), Tarih, İst.
Nevâvi, Abdülhalik (1971), En-Nizamu'l-malî fi'l-İslâm, Mısır.
Nizamülmülk (1981), Siyasetname (Çev. N.Bayburtlugil), İst.
en-Neccar Ahmed, İslâm ekonomisine giriş(Çev. R. Nazlı), İst. Tarihsiz.
Oğuz O.- Uludağ İ. (1981), Genel ekonomi, İst.

Orman Sabri (1984), Gazali'nin iktisat felsefesi, İst.
—— (2001), İktisat, tarih ve toplum, İst.
Ortaylı İlber (1987), İmparatorluğun en uzun yüzyılı, 2. bs. Ank.
—— (1994), Hukuk ve idare adamı olarak Osmanlı devletinde kadı, Ank.
Osmanlı Ansiklopedisi, İst. 1993.
Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu, İst. 1985.
Özcan, Tahsin (2003), Osmanlı para vakıfları, Kanunî dönemi Üsküdar örneği, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
Özek, A.; Karaman, H. ; Aydın, M.A.; Erkal M.; (1984) İbadet ve Müessese Olarak Zekât, İst.
Özel, İsmet (1984), Üç mesele, 2 bs. İst.
—— (1984) Zor zamanda konuşmak, İst.
Özel Mustafa (1987), "Turkey's trade with the Middle East and North Africa", İlim ve Sanat, S. 11, Ocak-Şubat.
Pakalın M.Zeki (1971), Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü, 3 C. 2. bs. İst.
Pamuk, Şevket (1988), Osmanlı-Türkiye iktisadî tarihi, 1500-1914, İst.
—— (1999), Osmanlı imparatorluğunda paranın tarihi, İst.
Pirenne, Henri (1983), Ortaçağ Avrupasının ekonomik ve sosyal tarihi (Çev. U. Kocabaşoğlu), İst.
Rist, C.- Gide, C. (1341), Fizyokratlardan günümüze kadar iktisadî mezhepler tarihi, (Çev. A. Muammer-Ş. Kaya), 4. bs. İst.
Robinson Joan (1973), Economic philosophy, Penguin books.
Rodinson Maxime (1969), İslâmiyet ve Kapitalizm (Çev. O. Suda), İst.
Rostow, W.W.(1966), İktisadi gelişmenin merhaleleri, komünist olmayan bir manifesto, Ank.
es-Sadr Muhammed, İslâm ekonomi doktrini (Çev. M.Keskin, S. Ergün), Ist. 1978.
Sahillioğlu, Halil (1958), Kuruluşundan XVII.asrın sonlarına kadar Osmanlı para tarihi hakkında bir deneme, Basılmamış doktora tezi, İst.
—— (1965), Bir asırlık Osmanlı para tarihi, 1640-1740 (Basılmamış doçentlik tezi), İst.
—— (1968), "XVIII. yüzyıl ortalarında sanayi bölgelerimiz ve ticârî imkanları", BTTD, S. 11, Temmuz.
—— (1969), "Sıvış yılı buhranları", İÜİF.M.C. XXVII, S. 1-2, İst.
—— (1967, 1968), "Osmanlılarda narh müessesesi ve 1525 yılı sonunda İstanbul'da fiyatlar", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi 1, 2, 3, İst.
—— (1975), "Bursa Kadı Sicillerinde iç ve dış ödemeler aracı olarak 'Kitabu'l-kadı' ve 'Süftece'ler", TİTS içinde, Ank.
—— (1978), "Osmanlı para tarihinde dünya para ve maden hareketlerinin yeri (1300-1750)", ODTÜ Gelişme Dergisi.
—— (1979-80), "Onbeşinci yüzyılın sonu ile onaltıncı yüzyılın başında Bursa'da kölelerin sosyal ve ekonomik hayattaki yeri'", ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı,
—— (1983), "Onbeşinci yüzyıl sonunda Bursa'da dokumacı köleler", Atatürk Yıllık Konferansları, VIII, 1975-1976'dan ayrı basım, Ank.
—— (1985), "1524-1525 Osmanlı bütçesi" İÜİF.M, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a armağan, C. 41, S. 1-4, İst.
—— (1989a), İktisat tarihi, İst.
—— (1989b), Türkiye iktisat tarihi, İst.
—— "Altın", İslâm Ansiklopedisi, c.II, Türkiye Diyanet Vakfı, İst.s.532-536
Sarıca Murat (1973), Siyasî düşünce tarihi, İst.

Samuelson Paul A. (1970), İktisat (Çev. D.Demirgil), İst.
Sanus, Burhan Z. (1955), Para ekonomisi, I, İst.
Sarç, Ömer Celal (1949), Türkiye ekonomisinin genel esasları, İst.
Sayar, Ahmed G. (1986), Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması, İst.
Schumpeter, J. A. (1961), History of Economic Analysis, London.
Sencer, Muzaffer, Osmanlı Toplum Yapısı , Sarmal Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 1999.
Sertoğlu, Midhat(1986), Osmanlı tarih lügatı, İst.
Sezer, Baykan (1979), Asya tarihinde su boyu ovaları ve bozkır uygarlıkları, İst.
Shaw, Stanford J.(1976), History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, C. I, Cambridge University Press.
Sıddıkî M.Necatullah (1976), İslâm ekonomisinin temelleri (Çev. B.Gürsan), İzmir.
Sıddıkî S.A. (1972), İslâm devletinde malî yapı (Çev. R. Özdenören), İst.
Sibaî Mustafa (1974), İştirakiyyetü'l-İslâm, Mısır 1959; (Çev. A. Niyazoğlu) İst.
Smith Adam (I, 1970; II, 1971), The Wealth of nations, London.
Studies in Islamic economics, The Islamic Foundation, 1980.
Sudi Süleyman (1306/1888-90), Defter-i muktesid, 3 C. Dersaadet.
Sultan II. Mahmûd ve reformları semineri, İst. 1990.
Şafak, Ali (1977), İslâm arâzi hukuku vc tatbikatı (ilk devirler) İst.
Şeker, Mehmet (1984), İslâmda sosyal dayanışma müesseseleri, Ankara
Şekerci, Osman (1981), İslâm şirketler hukuku, İst.
Şener, Abdüllatif (1990), Tanzimat dönemi Osmanlı vergi sistemi, İst.
Şerâbâsî Ahmed (1965), el-İslâm ve'l-iktisad, Mısır.
Şurbacı, Büşra (1393/1973), et-Tes'îr fi'l-İslâm.
Şakir Mahmûd (1984), İktisadiyyatü'l-alemi'l-İslâmî, Beyrut.
Tabakoğlu, Ahmet (1985), Gerileme dönemine girerken Osmanlı mâliyesi, İst.
—— (1986)"The Rolcs of mental and historical factors in thc Islamic development problem", Marmara Universitesi İİBF Dergisi, S: 3, İst. s. 97-107.
—— (1987), "İslâm'da para politikası hakkında bir deneme", İSAV, İst.
—— (1988a) "Labour and capital concepts in Islamic economics", Distribution in macroeconomic framework: an Islamic perspective kitabı içinde ed. M.Fahim Khan, İslâmabad.
—— (1988b) "Giriş" "İslâm iktisadı" araştırmaları I kitabı içinde, İst.
—— (1991a) "İslâm iktisadı", Sosyal Bilimler Ansiklopcdisi 2 içinde, İst. s. 196-202.
—— (1991b) "Tasavvuf ve iktisat", Tanımı, kaynakları ve tesirleriyle tasavvuf kitabı içinde, İst.
—— (1991c) "An Historical approach to Islamic pricing policy: A Research on the Ottoman price system and its application- (Prof. Dr. Orhan Oğuz ile), Journal of Islamic Economics, King Abdülaziz University içinde Volume 3, Jeddah, 1411/1991.
—— (1993), "Osmanlı içtimaî-iktisadî yapısı ve zihni esasları", Türklerde insanî değerler ve insan hakları 2. Kitap içinde, İst.
—— (2003), İslâm ve ekonomik hayat, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, Üçüncü bs.
—— (2005a), Toplu Makaleler I, İktisat Tarihi, Kitabevi, İst.
—— (2005b), Toplu Makaleler II, İslâm İktisadı, Kitabevi, İst.
—— (2008), Türkiye İktisat Tarihi, Sekizinci bs. Dergâh Yay. İst.
Taeschner, F. (1953), "İslâm ortaçağında futuvva teşkilatı, İÜİFM. s. XV.
—— (1972), "İslâm'da fütüvvet teşkilatının doğuşu meselesi", s. 142.

Tanzimat'tan Cumhuriyct'e Türkiye Ansiklopedisi, İst, 1985. (TCTA)
Togan, A. Zcki Velidî (1981), Umumî Türk Tarihine Giriş, 3. bs. İst.
Topçu Nurettin (1970), Ahlâk nizamı, 2. bs. İst.
—— (1972) Yarınki Türkiye, 2. bs. İst.
—— (1969) Devlet ve demokrasi, İst.
—— (1974) İradenin davası, 2. bs. İst.
—— (1970) Kültür ve medeniyct, İst.
Toprak, Zafer (1982), Türkiye'de millî iktisat (1908-1918), Ank.
—— (1985), "Osmanlı Devleti'de para ve bankacılık", TCTA, III.
Tuğ Salih (1963), İslâm vcrgi hukukunun ortaya çıkışı, Ank.
Turan, Osman (1967), "İktâ'", İA, V/2, 2.bs. İst.
—— (1971), Selçuklular zamanında Türkiye, İst.
—— (1980), Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti, 3.bs. İst.
Uluçağ, Çağatay (1942), "XVII. yüzyılda Manisa'da ziraat ve ticâret ve esnaf teşkilatı, İst.
Uludağ, İlhan (1983), International Monetary Order and OPEC's Surplus Funds, İslâmabad.
Uludağ, Süleyman (1988), İslamda Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış, İst.
Unat, Faik Rcşad (1974), Hicrî tarihleri miladi tarihe çevirme kılavuzu, Ank.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (I, 1943-II, 1944), Osmanlı Devlcti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları, 2 C. Ank.
—— (1948), Osmanlı Devletinin Merkez Ve Bahriye Teşkilatı, Ank.
—— (1947-59), Osmanlı Tarihi, 4 C. Ank.
—— (1970), Osmanlı devleti teşkilatına medhal, 2. bs. Ank.
Ülgener, Sabri F. (1951), İktisadi inhitat tarihimizde ahlâk ve zihniyet meseleleri, İst.
—— (1944), "İslâm hukuk ve ahlâk kaynaklarında iktisat siyaset meselesi", Ebu'l-ûla Mardin'e armağan, İst.
—— (1951), Tarihte darlık buhranları ve iktisadî muvazenesizlik mesclesi, İst.
—— (1976) Milli gelir, istihdam ve iktisadî büyüme , 5. bs. İst.
—— (1955), "XIV. yüzyıldan beri esnaf ahlâkı ve şikayeti mucip bazı halleri, İÜİF.M.XI. İst.
—— (1981a), İktisadi çözülmenin ahlâk ve zihniyet dünyası, İst.
—— (1981b), Zihniyet ve din, İst.
Wensinck,A.S. (1936), Concordance et indices de la tradition musulmane (el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfazi'l-hadisi'n- nebevi), Leiden.
Wittek, Paul (1985), Osmanlı imparatorluğunun doğuşu, (Çev. F. Berktay), Ank.
Yalçın, Aydın (1976), İktisadî doktrinler ve sistemler tarihi, Ank.
—— (1979), Türkiye iktisat tarihi, Ank.
Yalçıntaş, Nevzad (1972), Türkiye'nin sosyal bünyesi, İst.
Yaran, Rahmi (1970), İslam Fıkhında İhtiyaç Kavramı Ve Kurumsallaşması, İst.
Yavuz Hilmi (1975), Felsefe ve ulusal kültür, İst.
Yavuz Y. Vehbi (1972), İslâmda zekât müessesesi, İst.
Yazgan, Turan (1981), Türk sosyal güvenlik sistemi ve meseleleri, İst.
—— "Sosyal güvenlik açısından zekât", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, C. I, Haziran, 1980, s. 131-160.
Yediyıldız, Bahaeddin (1986), "Vakıf", İA. XIII.
Yeniçeri, Celal (1980), "İslâm iktisadı"nın esasları, İst.
—— (1984), İslâm'da devlet bütçesi, İst.
Zaim, Sabahaddin (1979), İslâm ve iktisadî nizam, İst.

—— "İsedak İkinci İzleme Komitesinin Çalışmaları", İlim ve Sanat, S. 11, Ocak-Şubat, 1987.
—— Türk vc İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması, İzmir, 1997.
ez-Zerka, M., en-Neccar (1976), A. İslâma göre faizsiz banka, kalkınma ve sigorta (Çev. H. Karaman), İst.
Zeytinoğlu, Erol (1992), Ekonomik doktrinler ve ekonomik sistemler, İst.
—— (1993), İktisat tarihi, İst.

III. İSTATİSTİK KAYNAKLAR

The Sesric Baseind (Basic Social And Economic Indicators) Database Statistical Yearbook of the OIC Countries, 2006
SESRTCIC PUBLICATIONS 2006
Prepared by the Statistics and Infonnation Department of the SESRTCIC.
Computer-set, printed and publislied by the SESRTCIC.
ISSN 1303 9601
Address: Attar Sokak, No 4, G.O.P., 06700 Ankara, Turkey
Tel.: (90-312) 468 61 72
Fax: (90-312) 467 34 58
URL: http://www.sesrtcic.org
E-mail: oicankara@sesrtcic.org
The World Bank, World Development Indicators
The World Bank Online Database http://www.worldbank.org
The International Labor Organization Online Database http://www.ilo.org
UNDP, Human Development Report
The United Nations Food and Agriculture Organization Online Database http://www.fao.org
The United Nations Food and Agriculture Organization Online Database http://faostat.fao.org
IMF, Statistical Yearbook
Organization of Petroleum Exporting Ülkeler Online Database http://www.opec.org
UN Statistical Yearbook
UNCTAD, Review of Maritime Transport
International Telecommunication Union (ITU), Yearbook of Statistics, Telecomminication Services
International Telecommunication Union Online Database http://www.itu.int
World Tourism Organization, Compendium of Tourism Statistics
The United Nations World Tourism Organization Online Database http://www.unwto.org
IMF, Direction of Trade Statistics Yearbook
International Monetary Fund Online Database http://www.imf.org
IMF, Government Finance Statistics 2000-2005.
The United Nations Statistics Division Online Database http://unstats.un.org
IMF, International Financial Statistics Yearbook.

DİZİN

C

Ç

D

F

H

I

L

M

O

Ö

P

Ş

T

U-Ü

V

Y

Z